VAKIFLAR Dergisi

XXIII

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

VAKIFLAR Dergisi

XXIII. Sayı

ISBN **975-19-0899-X**

Fiatı: 200.000 TL. KDV Dahil / 20 $

SAHİBİ
Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Fadıl ÜNVER

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
İbrahim ATEŞ

Ön Kapak

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Beylik Devri Kur'ân-ı Kerim cüzü tezyinatı.(Foto: Sadi BAYRAM)

Arka Kapak

Sultan II. Mahmud tarafından yaptırılan İstanbul-Tophane Nusretiye Camii.(Foto: Sadi BAYRAM)

Telefon (Ankara)

311 34 63 - 324 48 16 / 233-238

BASILDIĞI YER:

TİSAMAT
418 10 19 - Ankara

ANKARA 1994

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Vakıflar, Türk kültür ve medeniyetinin çekirdeğidir. Doğu Türkistan'dan Viyana önlerine, Kırım'dan Basra Körfezine,Suudi Arabistan'dan Fas kıyılarına kadar üç kıt'aya yayılmış Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün kamu hizmetleri tamamen vakıflar yoluyla yapılmıştır.

Selçuklular ve Osmanlılar zamanında cami, darüşşifa, bimarhane, medrese-mektep, bedesten-arasta, kervansaray-han, hamam, çeşme, su yolu, sebil gibi bina ve sosyal binalar vakıflar tarafından yapıldığı gibi; bunların görevlileri, kontrolleri, tahsil-tediyeleri yine vakıflar tarafından yapılıyordu.

Dolayısıyla yurdun 3/4 ü vakıf olup, vakıflar tarafından idare ediliyordu.

Böylesine geniş bir teşkilatın idaresi elbette güçtü. Bu sebeble devrin Başbakanından sonra Vakıf Bakanlığı devlet protokolünde 2. sırayı alıyordu.

XX. yüzyıl başlarında oryantalistler Selçuk ve Osmanlı medeniyetini bir mercek altında incelemişler, üç kıt'ada 900 yıl hüküm sürülmesini araştırmışlar ve neticede bu konuya vakıfların müessir olduğunu ve çeşitli kavimlerin bir arada huzur içinde yaşadığını tesbit etmişlerdir.

Bu tesbitten hareketle; batı ekonomisi de vakıfları tercih ederek bilhassa Amerika'daki tatbikata göre bütün okullar, gerek orta öğretim ve gerekse yüksek öğretim kurumları vakıflaşmışlar, dolayısıyla da devletin maddî yükünü hafifletmişlerdir.

Biz ise yeni yeni vakıf üniversiteler açarak üniversiteye giriş izdihamını bir nebze olsun hafifletmeye çalışıyoruz. Ancak; görülüyor ki, yeni vakıf üniversiteler çok başarılıdır. Bilkent Üniversitesi bunun bir örneğidir.

Dünya ekonomisine artık 3. sektör olarak giren vakıflar, yurdumuzda da geniş hizmetler vermesine rağmen halk arasında maalesef fazla tanınmamakta, Türkiye Vakıflar Bankası ile daima karıştırılmaktadır. Bunun da sebebi elbetteki reklamlar ve tanıtmadaki eksiklerimizdir.

Üniversite camiası ve bilhassa sanat tarihçiler, mimarlar, restoratörler mesleki işleri dolayısıyla vakıfların yaptığı işleri ve yayınlarını yakından takip ederek, makalelerinde referans olarak kullanıyorlarsa da, geniş halk kitlelerine ilmî dergilerle ulaşmanın güçlüğünü, sıkıntısını iyi biliyoruz.

2001'li yıllara gireceğimiz bu dönemlerde tanıtmanın önemini bilen Vakıflar Genel Müdürlüğü; tasarruf tedbirlerinin sona ermesiyle birlikte, Bütçe Kanunun elverdiği nisbette 1995 yılında, vulgarize bir dergi çıkararak halkın karşısına çıkacak, yaptığı ve yapacağı hizmetleri halkımıza anlatacaktır. Vakıflar Dergisi ile Rölöve ve Restorasyon Dergisi ise, ilmî neşriyatına aynen devam edecektir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü; orta öğrenimde bulunan ve yurdun çeşitli İl ve İlçelerine dağılmış 60 öğrenci yurdunda 9.570 öğrenciyi barındırmakta ve 600 civarında âmâya muhtaç aylığı bağlayarak onların sosyal güvenlik ihtiyacına Bütçe Kanununun elverdiği ölçüde cevap vermektedir.

Restorasyon hizmetleriyle yurdumuzun eşsiz âbidelerini gelecek nesle taşıma görevini de başarı ile sürdürmektedir.

Elinizde bulunan Vakıflar Dergisi'nin XXIII. sayısında 19 kıymetli yazarın, kültürümüze ait çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Millî kültürümüze ışık tutacak bu değerli makaleleri kaleme alan ilim adamlarımıza teşekkür ederken, derginin dizgi ve düzenlemesini gerçekleştiren mesai arkadaşlarım ile, baskı hizmetlerini yapan Tisamat Matbaasına teşekkür eder, saygılar sunarım.

Fadıl ÜNVER

Vakıflar Genel Müdürü

SİVAS ABİDELERİ VE VAKIFLARI (2)

Prof.Dr.Refet YİNANÇ

III. KÖRÜLER*

Sivas yakınlarında Kızılırmak üzerinde tarihî üç taş köprü bulunmaktadır. Üçü de Selçuklu döneminde yaptırılmış olan bu köprüler, Sivas'ın 10 km. güney batısında Kesik Köprü, 3 km. güneyinde Eğri Köprü ve 10 km. doğusundaki Boğaz Köprülerdir.

1. Kesik Köprü ve Ribatı:

1213 yılında Selçuklu Sipahsalar (Subaşı)larından Yavaş Arslan tarafından inşa edilmiştir. Vakfiyesinde Sivas civarında, Kayseri yolunda Alis (Halys-Kızılırmak) üzerinde inşa edildiği belirtilen köprü, daha sonra Gürcü Hüseyin Köprüsü, XIX. yüzyılda da Kesik Köprü adı ile anılmıştır.

Yavaş Arslan'ın adına, vakfiyesinden başka, mevcut tarihî kaynakların hiçbirinde rastlanmaz. Vakfiyede onun künyesi Esedü'd-din, Hacib,Emir-i Sipahsalar, Kutluğ Uluğ Ebu'l-leys Yavaş Arslan b. Sinbat b. Gürcü olarak kaydedilmiştir. Çocuklarının adları da Körki, Sinbat ve Şid'dir. Dedesinin adına göre *Yavaş Arslan, Gürcü asıllıdır. Nitekim onun yaptırmış olduğu köprünün 982/1574 tarihli Sivas tahrir ve Evkaf defterlerinde "Cisr-i Gürcü Hüseyin" adıyla kaydedilmesi,[1] Gürcü asıllı olduğunu kesinlikle doğrulamaktadır.* Babasının ve çocuklarının adlarına bakılırsa Yavaş Arslan aslen bir gayri müslimdir. Ancak vakfiyede künyesi belirtilirken Esedü'd-din ünvanı ile anılmasından, daha sonra müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Evkaf defterinde köprünün "*Cisr-i Gürcü Hüseyin*" adıyla kaydedilmesinden, Yavaş Arslan'ın müslüman olduktan sonra Hüseyin adını almış olduğu anlaşılıyor. Daha önce Hacib iken I. İzzeddin Keykâvus zamanında Emir-i Sipahsalar (Şubaşı-ordu Komutanı)[2] görevine getirilmiştir. Zira vakfiyede görevini belirten her iki ünvanı da kaydedilmiştir.

Köprü biri 17, diğeri 2 gözlü olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Birbirine yakın iki yakası toprak doldurulmuş bir şose ile birleştirilmiş olduğu için her iki köprüye birden Kesik Köprü adı verilmiş olduğu ileri sürülmüştür.[3]

Şimdiye kadar Kesik Köprü'nün XIII. yüzyıl başlarına ait olduğu tahmin ediliyor, fakat hangi tarihte ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmiyordu. Vakfiyesi, köprünün 610/1213 yılında Selçuklu emirlerinden Sipahsalar Yavaş Arslan tarafından tesis edilmiş olduğunu ortaya koyduğu gibi, banisinin ayrıca köprü yanında bir ribat ile bir türbe inşa ettirdiğini de belgelemektedir. Ayrıca köprü yakınındaki mevkuf arazilerin sınırı dolayısıyla civarda Emir Hasan Ribatı adıyla tanınan başka bir ribatın daha bulunduğunu haber verir.

Zamanla harap olan köprü sultan Abdülaziz zamanında 1875 yılında onarılmıştır.[4] Bu yüzyılın

* Bundan önceki sayıda Camiler ve Mescidler ile Darüşşifa Vakıflarını tanıtmıştık. **Vakıflar Dergisi sayı XXII**, s.15-44, Ankara 1991.

1. Kariye-i İmaret, vakf-ı Cisr-i Gürcü ber Ab-ı Sivas ve Karbansaray (Kervansaray) ve türbe (Kayseri Defteri; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr.136, s.164a),Defter-i Evkaf-ı Rum; Aynı Arşiv,Nr.583 s.19a.
2. Farsça bir kelime olan Sipahsaların Türkçe karşığı Subaşıdır. (Ş.Tekin; Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler, **STAD**.IV.s.178) Harezmî'ye göre subaşının karşılığı da ordu komutanıdır. (**Mefatihü'l- Ulum**, s.120). Subaşılar aynı zamanda şehirlerdeki nizam ve âsâyişten sorumlu vali durumunda vilayetlerin askerî kumandanları idiler (İ.Kafesoğlu, Subaşı, İA) Beylerbeğinden başka diğer bir emir başkumandanlık yaptığı takdirde o zaman bu emîre de beğlerbeğinin Arapça ve Farsça ünvanlardan mürekkeb olan Melikü'l-ümera veya Sipahsalar denilirdi (Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İdarî Tarihî**, c.II, s.318). Fakat hiçbir vakit bu emire beğlerbeği denmezdi (M.H.Yinanç; **Anadolu'nun Fethi**, s.159). C.Çulpan; **Türk Taş Köprüleri**, s.68-70.
3. A.Gabriel, **Monuments Turcs D'Anatolie**, II.p.166. Selçuklu devrinde diğer bir Kesik Köprü de Kırşehir'in 18 km. güneyinde yaptırılmıştır. T.Özgüç-M.Akok; Üç Selçuklu Abidesi, Dolay Han Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camii, **Belleten** 86, s.253-257.
4. Tamir Kitabesi için bk. Cevdet Çulpan, **Türk Taş Köprüleri**, s.69.

başlarında yapılan onarılışında da civardaki Şahna Kümbeti kalıntılarından faydalanılmıştır.

a. Köprü ve Ribat'ın Vakıfları:

1. Sivas yakınında Menkasin (Menkasik) köyü.
2. Sivas yakınında Terbelisin (Terilisin) köyü.

Sivas'ta bugün bu adları taşıyan bir köy yoktur. Sivas tahrir defterinde de bu köylere rastlanmadığına göre adları zamanla değiştirilmiş olmalı. XVI. yüzyıl sonlarında yazılmış evkaf kaydında ise Köprüye ait vakıf köylerin Kayseri'ye bağlı olduğu ve Sivas'tan hiçbir köyün köprü vakıfları arasında yer almadığı görülür. Fakat vakfiyede Sivas civarındaki bu köylerin yanyana olduğu ve sınırlarının Alis nehrinde son bulduğu kaydedilerek yerleri belirtilmektedir. Alis (Halys) Kızılırmak nehrinin eski adıdır. Fahreddin Ali'nin Sivas Sahibiye Medresesi vakfiyesinde de nehir, Alis adı ile kaydedilmiştir.[5] Vekayinâmelerde, XIII. ve XIV. yüzyıllarda bu nehre Ab-ı Sivas dendiği görülür.[6] Dulkadır oğullarına ait vakfiyelerde nehrin adı Kızılırmak olarak geçer.[7] Bu bilgilere göre, XIII. yüzyılda Alis adını taşıyan nehre Kızılırmak adının XV. yüzyılda Türkmenler tarafından verildiği anlaşılıyor. Bununla beraber Osmanlı tahrir ve evkaf defterlerinde Alis, Ab-ı Sivas ve Kızılırmak olmak üzere nehrin her üç adının da kullanıldığı görülür.[8]

3. 15 çiftlikten oluşan Tepeyol mezrası ile 11 adet arazi, Tepeyol mezrasına, Türkçe bir ad olmasına rağmen, Sivas tahrir defterinde rastlanmadığı gibi bugün de yörede bu adı taşıyan bir köy ve mezraa yoktur.

Vakıf arazilere sınır olarak kaydedilen Garanferos, Agfenikar, Varrasil, Garisun, Subtoros, Makri, Zevkır, Berir, Afdik, Görgika, Üskuric, Haldi, gibi köy, mezra ve yer adlarının Türkçe olmadığı görülüyor. Yine adı verilen kiliseden (Subtoros) ve Bayasisin, Sercis, Toros, Kirikovis, Tedonik, gibi arazi sahiplerinin adlarından da anlaşılacağı üzere XIII. yüzyıl başlarında Sivas'ın bu yöresi çoğunlukla gayri müslimlerle meskûndur. Vakıf köy ve arazilere sınır olan Akçe Yakub, Şıngırak, Harbende, Keluhdih, Yenbalih (Yenbalık?) Arslan gibi köy, mezra ve yerler genellikle Türkçe adlar taşımaktadır. Bu köy ve mezralardan Şıngırak, Kesik Köprü yakınlarında yeni adı Esenyurt olan Şimkürek köyü, Keluhdih yeni adı Uzuntepe olan Kılhidik, Haldi mezrası da bugünkü Kaldı köyü olabilir.

Vakıf köy ve arazilerin sınırları belirtilirken adları kaydedilen Emir Hasan, Şahinşah, Lala Kaymaz, İlmelik, Bahaeddin Musa gibi diğer arazi sahiplerinin kimliklerini tesbitte tahmin ve benzetme yapmaktan öteye gidilememektedir. Bunlardan Emir Hasan'ın Sivas civarında bir ribat yaptırmış olduğu anlaşılıyor. Afşin'de Maraş Emiri Nusretüddin Hasan tarafından 612/1215 yılında yaptırılmış olan Ribat da Emir Hasan Ribatı adıyla tanınır.[9] Arazi sahiplerinden Şahinşah ise Niksar'da Hacı Çıkrık adı ile tanınan türbe ve medresenin kitabesinde adı geçen II. Kılıç Arslan'ın Atabeyi Bedreddin Şahinşah'ı[10] hatırlatmaktadır. Lala Kaymaz'a gelince, onun da Sinop kitabelerinde adı geçen[11] I. İzzeddin Keykavus devrinde Emir-i meclis görevine getirilen ve Alâaddin Keykubat'ın saltanatının ilk yıllarında sultana karşı komplo hazırlamakla suçlanıp katledilen Mübarizeddin Behramşah'ın[12] babası Kaymaz olabileceği akla gelmektedir.

4. Kayseri'nin Seriha köyü.

Bu köyün, sınırında adları verilen diğer köylerden bazılarının yerlerinin belirlenmesinden, bugün Kayseri'nin Felahiye ilçesine bağlı adı Amarat'a çevrilmiş olan İmaret köyü veya Çukur nahiyesi olduğu anlaşılıyor. Nitekim XVI. yüzyıl sonlarına ait Sivas tahrir ve evkaf defterlerinde İmaret ve Çukur köylerinin "*Gürcü Köprüsü*" vakfı olduğu kaydedilmiştir.[13] Vakfiyede görülen Sivas civarındaki köylerin ve arazilerin Osmanlı devrinde vakıftan çıkarıldığı, buna karşılık Kayseri'den İmaret ve Çukur köyleri ile İlisu ve Gemrelik mezralarının vakfa tahsis edildiği anlaşılıyor. Zira evkaf defterinde, Sivas'tan hiçbir köyün Kesik Köprü ve Ribatı'na vakıf olmadığı görülür. Halbuki vakfiyede, Sivas'ın hemen yakınlarından iki köy ve bir mezraa ile 11 parça arazi, Köprü ve Ribat'a vakıf kaydedilmiştir.

Vakıf köyün, sınırında adları verilen köyler, Gehrtaş (Gühertaş Öyük, Yüzerlik, Belviran, Akremisun, Kişfuz, Eyugerune, Sekeretlu köyleridir. Bu köylerden Yüzerlik, bugün Kayseri'nin Sarıoğlan ilçesine bağlı Üzerlik,[14] Belviran da Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesine bağlı Belören köylerinden başkası olamaz. Öyük köyü de, mevkuf köy gibi Felahiye ilçesine bağlı Kuruhüyük köyü olmalı. Öyük köyü, 992/1584'te yapılan tahrirde Evlad-ı Geba-

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, D.581, s.288-290
6. Aksarayî, s.254; Bezm-u Rezm, s.361
7. R.Yinanç; **Dulkadir Beyliği, TTK**. Ankara 1988
8. Sivas Defteri: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr.14, s.21b; Kayseri Defteri: aynı arşiv, Nr.136. s.164a, 165b; Defter-i Evkaf-ı Rum, aynı arşiv, Nr. 583, s.19a.
9. M.H.Yinanç; **Maraş Emirleri, TTEM**, V(84) s.92.
10. İ.H.Uzunçarşılı; **Kitabeler** I, s.62.
11. İbn Bîbî, s.164, 194, (Tıpkı Basım) s.268.
12. Ş.Ülkütaşır; Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihî Eserler, **Tarih ve Arkeoloğrafya Dergisi**, Sayı V,s.130.
13. Kayseri Defteri; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr.136, s.164a 165a; Defter-i Evkaf-ı Rum, Aynı Arşiv, Nr.583, s.19a.

lu cemaatinin temliki olarak kaydedilmiştir.[14] Diğer köyler ise,ne tahrir defterlerinde, ne de yörede bugün mevcut değildir. Vakfiyede geçen Kuruçay, Samedlu, Dilgüözü, Yazıpınar, Kereç, Zablar gibi yer ve mevzi adları görüldüğü gibi hep Türkçedir. Bu husus Felahiye ve yöresinin daha XIII. yüzyıl başlarında Türklerle meskûn olduğunu gösterir.

Öte yandan mevkuf köyün sınır kayıtları, tarihî Harşene kalesinin yerini kesinlikle belirlememizi sağlamaktadır. Danişmendnâme'de Amasya'nın adı Harşene olarak geçer.[15] Vakfiyede Kayseriye bağlı mevkuf Seriha köyünün Harşene kalesi yanında bulunduğu haber verilerek Bizans devrinde aynı adı taşıyan temin (eyaletin) merkezi olan[16] ve Memluk kaynaklarında da adı sık geçen kalenin yeri belirtilmektedir. Vakfiyenin verdiği bu bilgi, *"miladdan önce Harşamna şeklinde tabletlerde de kaydedilen bu kalenin Kaneş (Kültepe)'den çok uzakta olmayan Uzun-yayla'da olduğu"* yolundaki tahmini doğrular.[17] Artık ünlü Harşene Kalesinin kesinlikle Çukur bucağı yakınında olduğu anlaşılmaktadır.[18]

b. Vakfın Mütevellisi ve Yönetimi:

Vâkıf, mütevelliliğe kendisinden sonra oğullarını tayin etmiş ve vakıf gelirinin 2/3 'nin Köprü ve Ribat'a, 1/3'nin de Türbe'ye harcanmasını şart koşmuştur. Vakfiyede hasılatın ne kadar olduğu, gelirin ne şekilde harcanacağı belirtilmemiştir.

XVI. yüzyıl sonlarında yapılan evkaf kaydından, vakfiyede görülen Sivas civarındaki köylerin ve arazilerin Osmanlı devrinde veya daha önce, vakıftan çıkarıldığı, buna karşılık Kayseri'den bir köy yerine iki köy ve iki mezraanın vakfa tahsis edildiği; tevliyet, nezaret ve cibayetin Kayseri kadılarınca vâkıfın soyundan olup adı geçen şehirde oturanlara verildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu kez de vakfın yöneticileri ile vakıf araziler Kayseri'de bulunduğundan mütevelliler elde edilen mahsulü kendi gönüllerince sarfederek tamiri ile ilgilenmediklerinden Köprü geçilmeyecek kadar harap olmuş, bu nedenle tevliyet, nezaret ve cibayet tevcihi Sivas kadılarına devredilmiştir.

Yıllık 10.000 akçe tutan gelirden, günde 5 akçe tevliyet, 2 akçe cibayet, 3 akçe nezaret için olmak üzere yıllık toplam 3650 akçesi görevlilere tahsis edilmiş, geriye kalan 6350 akçesi de Köprü'nün tamirine ayrılmıştır.[19]

c. Vakfiyeyi Onaylayan Kadı ve Şahitleri:

Vakfiyeyi Aksaray kadısı Evhadeddin Hüseyin b. Abdülkerim b. Muhammed en-Nesevî kaleme almış ve onaylamıştır. Sivas Darü'ş-şifası vakfiyesini de onaylamış olan Evhadeddin Hüseyin'in, her iki vakfiyenin kaydından, Baş Kadılık ve Kadıaskerlik görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır. O, aynı zamanda Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un Halep Eyyubî hükümdarı Melik Zahir nezdinde elçiliğini de yapmıştır. İzzeddin Keykâvus 1216 baharında Melik Zahir'i, Kilikya Ermeni Krallığı üzerine birlikte sefer yapmaya çağırmış, O da elçisi Abdurrahman Münci vasıtasıyla olumlu cevap vermekle beraber bir taraftan amcası Mısır hükümdarı Melik Adil'in, diğer taraftan kıral Leon'un kendisini bu seferden vaz geçirme çabaları karşısında tereddüt etmeye başlamıştı. İşte bu sırada Maraş'ta bekleyen İzzeddin Keykâvus, Melik Zahir'e Aksaray kadısı ve kadıasker Evhadeddin Hüseyin'i göndererek hareketini çabuklaştırmasını bildirdi. Fakat Evhadeddin Hüseyin Halep'te iken Selçuklu kuvvetleri bu şehre tâbi Balat'a hücum ederek yağma ve katliamda bulundular. Bu olay Melik Adil'in yeğeni Zahir'e *"Selçukluların Halep'te gözü olduğu"* yolundaki daha önce yapmış bulunduğu uyarıyı teyid etti. Halep hükümdarı, kadı Evhadeddin Hüseyin'e *"garip tir! hem bizden yardım istiyorsunuz, hem de ülkemizi tahrip ediyorsunuz"* diye şikayette bulundu. Aksaray kadısı, *"Ermeni kıralının Anadolu'dan yağma ettiği malların Balat'ta bulunduğunu Türkmenlerin görmesi üzerine halkının kıral Leon'a yardım ettikleri anlaşıldığından, Sultanın Maraş Emiri Nusretüddin Hasan'a orayı yağmalaması için emir verdiğini"*

14. Kayseri Defteri; s.57a.
15. İ.Melikoff; **La Geste de Melik Danişmend**, Paris 1960, s.131.
16. M.H.Yinanç; **Anadolu'nun Fethi**. s.33.
17. N.Baydur; Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 1970, s.41-42. H. Honigmann ise, Harşene kalesini Yozgat'ın 80 km. doğusunda, Akdağ ile Yıldız dağı arasındaki geçide hakim Müşalim kalesi olarak göstermiştir (Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s.47. Trc. F.Işıltan).
18. Harşene Kalesi'nin yerini 1979 yılında vakfiyenin bu kaydından tesbit etmiş,1980 yılında doçentlik tezimizde bu buluşu vurgulamıştık. Ayrıca 1982'de Vakıflar Dergisi'nin XV. sayısında yayınlanan bir makalemizde de bunu bir not olarak belirtmiştik (s.5 Not 3.) Tezden haberi olan ancak bu yayından haberi olmayan ve vakfiyenin metnini dahi benden temin eden Prof.Dr.Faruk Sümer mutadı vechile tekebbüründen adımızı dahi zikretmeden bu tespit ve buluşu, 1985 yılında yayınlanan "Yabanlu Pazarı" adlı eserinde kendisine mal etmiştir.
19. Be cihet-i tevliyet fi yevm 5, be cihet-i cibayet fi yevm 2, be cihet-i nezaret fi yevm 3.
Sivas kadıları mutasarrıf olub her sene evkaf-ı mezbure muhasebesin görüb mevacibden mâadâsın mühürleyüb emanete koyub tamire sarf oluna.
Zahir-i Sivas'da Kızılırmak üzerinde vâki Gürcü Köprüsü demekle ma'ruf olan Cisrin zikr olunan kariyeler ve mezralar vakfı olub, lakin tevliyet ve nezaret ve cibayet evlada meşruttur deyü Mahruse-i Kayseriyye kadıları vilayet-i mezburede sakin olanlara tevcih eyleyüb, evkaf ve zabıt-ı evkaf aher velayette olmağla kendü hevalarına sarf idüb Cisr-i mezkûrun tamirine mukayyed olmamağla müddet-i medid Cisr harab ender harab olub asla ubur müyesser değildir. Evkafın külli müsaadesi olmağın kema kâne iadesi mümkin olub, tevliyet ve cibayet ve nezareti Sivas kadıları tevcih idüb mütevelli olan ehl-i vezaifin vazifelerinden mâadâsın marifeti hakim ile Cisr-i mezburun tamirine sarf idüb, kema kâne mamur olduktan sonra ehl-i ve zaiften ma fazıl rey'i hakim ile Bezzazistan'da emanet konulub lâzım oldukta Cisr-i mezkûrun tamirine sarf olunmak için kayd olundu (Defter-i Evkaf-ı Rum; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr.583, s.19a.).

söyleyerek mazeret bildirdi.[20] Fakat, Aksaray kadısının bu sözleri Melik Zahir'i ikna etmedi ve Selçuklu sultanına güveni sarsıldığından sefere katılmadı. Evhadeddin Hüseyin de ülkesine döndü.[21] Ancak kısa bir süre sonra (Cemaziyel Ahır 613/Kasım 1216) Melik Zahir'in ölümü olayların seyrini tamamen değiştirdi. Ermeni krallığı üzerine seferini tamamlayan İzzeddin Keykâvus Halep Eyyubilerine karşı yeni bir sefere girişti.[22]

Vekayinâmelerde elçilik görevi dolayısıyla, adı verilmeden, sadece Aksaray kadısı olarak kaydedilen Evhadeddin Hüseyin hakkında başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Darü'ş-şifa vakfiyesinden onun, 17 Şaban 618/6 Ekim 1221 tarihinde henüz sağ olduğu anlaşılmaktadır. Evhadeddin Hüseyin'in oğlu Abdülkerim de Sivas Darü'ş-şifa vakfiyesine şahitlik etmiştir.

d. Şahitler

Vakfiye tanzim edilirken 12 kişi şahitlik etmiştir. Ancak bu şahitlerden sadece ikisinin kimliklerini tesbit edebiliyoruz. Bunlar Kutluğca b. Abdullah ile Kâmyâr b. İshak'tır. Diğerlerinin adlarına bilinen tarihî kaynakların hiçbirinde rastlanmaz.

Kutluğca b. Abdullah: diğer tarihî kaynaklardan tanıdığımız Bahaeddin Kuluğca olmalı. Bahaeddin Kutluğca adı Sinop Kitabelerinde görülür.[23] Bu, onun 1214 yılında yapılan Sinop seferine katıldığını gösterir. İzzeddin Keykâvus devrinde Konya'da teşrifat görevinde bulunan Bahaeddin Kutluğca[24] daha sonra Malatya subaşılığına tayin edilmiştir. Bu görevde iken, Halife Nasır Li Dinillah'ın muhtemel bir Moğol saldırısına karşı Alâaddin Keykubad'dan yardım talebi üzerine 1222 de 5000 kişilik bir Selçuklu kuvvetinin başında Azerbaycan'a gönderildi. Erbil hükümdarı Muzafferüddin Gökbörü tarafından karşılanan Kutluğca, Moğolların uzaklaşması üzerine ülkesine döndü.[25] Bir süre sonra da Alâaddin Keykubad'a karşı hazırlanan bir komployа adı karıştığından yakalanarak Tokat'a gönderilip katledildi.[26]

Kâmyâr b. İshak: Alâaddin Keykubad devrinin ünlü komutan ve devlet adamlarından Kemâleddin Kâmyâr'dan başkası değildir. Çünkü vakfiyede olduğu gibi Kayseri subaşılığına ait tayin menşurunda da İshak oğlu Kâmyar adı görülür.[27] Babası İshak Erzincan'da kadılık yapmıştır.[28] Kültürlü bir aileye mensup olan Kemâleddin Kâmyar, İzzeddin Keykâvus zamanında orta dereceden devlet adamları arasında yer almıştı. 1223 'de Alâaddin Keykubad'ı tahttan indirmek isteyen emirler yakalanıp katledilirken Kemâleddin Kâmyâr da onlarla işbirliği yapmakla suçlanarak ülke dışına sürülüp malları müsadere edildi. İki yıl Ahlat'da sürgünde kaldıktan sonra Eyyubi hükümdarlarından Melik Eşref'in şefaatı ile affedilerek ülkesine döndü. Fakat gözden düştüğü ve malları da müsadere edildiği için yokluk içinde bir hayat sürdürüyordu. Nihayet ilginç bir olay Kemâleddin Kâmyâr'ın yeniden itibar kazanmasını sağladı. Bir gün Kemâleddin Kâmyâr'ın sahip olduğu tek serveti atı düşüp ölür. O da atının eyerini sırtına alarak eve döner. Yolda kendisine o sırada avdan dönmekte olan Sultan Alâaddin Keykubad rastlar. Onun sürgünden dönen Kemaleddin Kâmyâr olduğunu öğrenen ve haline üzülen sultan Alâaddin kendisine 100 bin dirhem geliri ve 60 sipahisi olan Zara'yı ikta olarak tahsis eder.[29] Bundan sonra Alâaddin Keykubad'ın en gözde emirleri arasında yer alan Kemaleddin Kâmyâr, Celaleddin Harizmşah Ahlat'ı kuşatınca onun nezdine elçi olarak gönderildi.[30] Fakat Celaleddin'i Ahlat muhasarasından vazgeçiremeyince Selçuklu sultanını ona karşı muharebeye teşvik etti. Dönüşte de Harizmşahlara karşı Eyyubilerin yardımını temin etmek üzere Melik Eşref, Melik Kâmil ve Halife nezdine gönderildi.[31] Selçuklu ve Eyyubî orduları Harizmşahlara karşı Sivas'ta karargah kurduğu sırada Kemaleddin Kâmyâr, Sultan Alaaddin Keykubad ile Eyyubi hükümdarları Melik Kâmil ve Melik Eşref arasında tercümanlık yaptı. Yassı Çemen muharebesinde de bir Selçuklu birliğini bizzat sevk ve idare etti.[32] Ertesi yıl Sivas'a kadar akın yapan Moğol kuvvetlerine karşı sefer yapmakla görevlendirildi. Erzurum'a kadar Moğolları takip eden Kemaleddin Kâmyâr buraya gelince şehrin subaşısı Mübarizeddin Çavlı ile Moğolları tahrik eden Gürcüler üzerine bir sefer yaparak doğuda birçok kaleleri zaptetti. Gürcü kıraliçesi Rosudan'ın kendisine teklif ettiği sulh teklifini kabul ederek anlaşmayı imzalayıp sultanın yanına döndü.[33] 1233 yılında, dağılmış olan Harizmşahların doğuda yağma ve tahriplerini önlemek üzere Ahlat'a gönderilen Kemâleddin Kâmyâr, Ahlat, Bitlis, Adilcevaz ve Van'ı fethederek Selçuklu topraklarına kattı.[34] Ahlat'ın alınması Eyyubilerin savaş ilan etmesine sebep oldu. Birecik'te toplanarak Göksu vadisinde ilerleyen Eyyubi kuvvetlerini durdurmak için yine

20. İbn Vâsıl; s.234-236.
21. İbn Vasıl, Melik Zahir'e gönderilen Selçuklu elçisinin Aksaray Kadısı olduğunu kaydeder (Muferricü'l kurub, III. s.234-236) Kesik Köprü ve Sivas Darü'ş-şifası vakfiyelerinden mezkûr tarihte Aksaray kadısının Evhadeddin Hüseyin olduğu anlaşılır. İbnü'l Adim ise sadece elçi gönderildiğini ima eder. (Tarih-i Halep, Trc. E.Blochet, Histoire d'Alep, s.150);.
22. M.H.Yinanç; **Maraş Emirleri**, **TTEM**, VI(83), s.348-350.
23. Ş.Ülkütaşır; a.g.mak., s.125.
24. İbn Bîbî; (Tıpkı Basım) s.242.
25. İbn Bîbî, s.260-263.
26. İbn Bîbî, s.268-270; Houtsma, s.115.
27. O.Turan; Resmî Vesikalar, s.74,89.
28. Nesevi; Fr.Trc. s.47.
29. İbn Bîbî, 271-273.
30. Nesevî, Fr.Trc. s.149.
31. A.Tanerî; Celâlu'd-dîn Harizm şah, s.
32. İbn Bîbî, s.384-387.
33. İbn Bîbî, s.419-424.
34. İbn Bîbî, s.425-427.

Kemaleddin Kâmyâr görevlendirildi. Derbentleri geçemeyen Eyyubî kuvvetlerinin doğuya yönelmesi üzerine aldığı emir gereğince emrindeki kuvvetlerle Harput'a hareket etti.[35] Harput Artuklularına son verilmesine sebep olan Selçuklu Eyyubi muharebesinde (1234) üstün başarı gösteren Kemaleddin Kâmyâr ertesi yıl Urfa'yı zaptetmekle görevlendirildi.[36] Başarılarından dolayı kendisine "*Şam ve Ermen illerinin Pehlivanı İnanç Bilge Tuğrul-Tekin Uluğ Sü-başı beg*" unvanları ile hitap eden Alâaddin Keykubad, onu Kayseri subaşılığına tayin etti.[37] Sultan Alâaddin, ölürken ülkenin geleceği hakkında vasiyetini çok değer verdiği bu ünlü komutana yapmak istemiştir.[38]

Alâaddin Keykubad'ın ölümünden sonra Kemaleddin Kamyâr, devlet yönetimindeki etkinliğini kaybetti. Çünkü Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasına yardım etmediği gibi onun sultanlığına karşı olan emirlere de katılmadı. Bununla beraber yeni sultana bağlılık yemini etti ve naiblik görevine tayin edildi.[39] Gıyaseddin Keyhüsrev cülûsunu müteakip Eyyubî hükümdarı Melik Nasır'ın kız kardeşi ile evlenirken, Kemaleddin Kâmyâr'ı Halep'ten gelmiş bulunan İbnü'l Adîm ile birlikte nikah muamelesini yapmakla görevlendirdi.[40]

Kayırhan'ın ölümü üzerine dağılan Harizmlilerin kaçmalarını önlemekle görevlendirilen Kemaleddin Kâmyâr, emrindeki Malatya ve Harput subaşıları Harizmşahlar karşısında yenilgiye uğrayınca başarısızlıkla suçlandı.[41] Bu durum diğer büyük emirler gibi onu da ortadan kaldırmak isteyen Sadeddin Köpek'e fırsat sağladı. Bu ünlü komutan ve devlet adamını yakalayan Sadeddin Köpek onu Gavele kalesine göndererek katlettirdi.[42]

2. Eğri Köprü

Sivas'ın 3 Km. güneyinde, Kızılırmak üzerindedir. Sivas-Malatya yolu (Eski Bağdat Caddesi) bu köprüden geçer.

Köprünün, hangi tarihte yaptırıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber, mimarî tarzına göre Selçuklu devrine ait olduğu tahmin edilmektedir[43] M.Van Berchem'in 1910 yılında yayınladığı eserde bulunan resimde köprü ortasında bir kitabe yeri ayırt edilmektedir.[44] Bugün köprü üzerinde bir kitabe yoktur.

1574 tarihli Sivas'a ait tahrir defterinde bir arsanın hudutları belirtilirken köprünün adı kaydedilmiştir.[45] Bu kayıtdan köprüye, bugün olduğu gibi yaptırıldığı tarihten beri Eğri Köprü denilegeldiği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi köprünün 18 gözlü ve NAMAZGAHLI olduğunu bildirmektedir.[46] Köprü manzum bir tarih beytine göre 1583'de Sultan III. Murad tarafından tamir edildiği gibi, Sivas Valisi Halil Rifat Paşa'nın teşvik ve taltifi üzerine Sivas ileri gelenlerinden Kangal Ağası Abdurrahman Paşa'nın nakit yardımı ve gayreti ile XIX. asır başlarında onarılmıştır.[47]

Köprü iki kısımdır, biri 12, diğeri 6 gözlü olmak üzere 18 gözlüdür. Bunlar ucu nehrin menba' cihetine olmak üzere aralarında mansab tarafa doğru geniş bir açı teşkil etmektedirler. Eğri Köprü adı bu özelliğinden gelmektedir. Kemer şekilleri sivridir. Boyu kuzeyindeki 6 gözlü kısım 58.70 m., güneyindeki 12 gözlü kısım 114.50 m. olmak üzere toplam 173.20 m. dir. Genişliği 4.60 m.dir. Oldukça aşınmış, eskimiş ve bazıları birbirine demirle bağlı bulunan korkuluk taşlarının eni, 0,20 m. kadardır. Köprü ayaklarının menba' tarafında üçgen şekilli selyaranlar vardır. Mansab tarafta ise hiç yoktur. Döşeme üzerinde birikecek suların dışarı akması için korkulukların alt kenarı hizasına çok sayıda yağmur olukları eklenmiştir.[48]

3. Boğaz Köprü

Sivas'ın 10 km. doğusunda Kızılırmak üzerinde altı sivri kemerli köprüdür.[49] XIII. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. 1574 tarihli evkaf defterinde Zagzağı adıyla bir köprü kaydedilmiştir.[50] Boğaz Köprü'nün bu Zagzağı Köprüsü olabileceği kanısındayız.

---

35. İbn Bîbî, s.436-446.
36. İbn Bîbî, s.447-450.
37. O.Turan; **Resmî Vesikalar**, s.74,89.
38. İbn Bîbî, s.462.
39. İbn Bîbî, s.466-470.
40. İbnü'l Adîm,Trc,**Histoire d'Alep**,s.201-202; Krş.A.Sevim;**Kamâl al-Din İbn al Adîm,Bugyet at Talab**,s.4.
41. İbn Bîbî, s.468-470.
42. İbn Bîbî, s.478-479; Krş., O.Turan; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.368-389, 404-411; **Resmî Vesikalar**, s.76-81.
43. Cevdet Çulpan, **Türk Taş Köprüleri**, s.70.
44. M.V.Berchem-H.Edhem, Memoires XXIX, Materiaux Pour un corpus inscıriptionum arabicarum, 3. partie : Asie Mineure, I. Fasicule, 1910, s.I not I levha VII. C. Çulpan, Sivas (Gökmedrese) müzesinde, (Env.No.505) bulunan ve Alaaddin Keykubad I. zamanı emirlerinden Mübarizeddin Ertokuş tarafından yaptırılmış olan bir köprü kitabesi yayınlamıştır. Kitabenin Eğri Köprü'ye ait olabileceğinin akla geldiğini belirtmekle birlikte Şarkışla'dan müzeye nakledilmiş bulunduğu kaydına dikkat çekerek bunun başka bir köprü kitabesi olabileceğini ileri sürmüştür. **A.g.e.** s.70-71.
45. Zemin (arsa), mezkûr yerin taraf-ı kıbelisi Kızılırmağa ve taraf-ı şarkısi Eğri Köprü ile şehirden cari olan ırmağa varur ve taraf-ı şimalisi Büyük Çayır ve tarafı garbisi tarık-ı âmm ile mahdud olan yerdir (Def. Muf.Rum, No.14 V.21 b).
46. Evliya Çelebi, Seyahatnâme, III., 197, 198, 210.
47. Sivas Vilayeti Salnâmesi, 1306, s.88, 201.
48. C.Çulpan, **A.g.e.** s.71.
49. Max Van Berchem-Halil Edhem, **Materiaux** pour un Corpus..., Asie Mineure, S.1, Not 1, Paris 1910; A. Gabriel Monument Turc, s.165 Paris 1936.
50. Vakf-ı cisr-i Zagzağı der rah-ı nahiye-i Sivas ber nehr-i Âlis Mezra'a-i Çağılcık malikânesi vakf-ı mezbur.

    Mezra'a-i Kürd Viranı der kaza-i Sivas mâlikâne vakf-ı mezbûr.

KESİK KÖPRÜ VAKFİYESİ METNİ

Vakfiyenin İstinsah ve Kayıt Notları

Vakf-ı Cisr-i Gürci der ırmağ-ı Sivas kayd şud, suret-i vakfiye-i mamul biha muhasebe-i evkaf müceddeden kayd şud fermude ba ilâm-ı Mehmed Sadeddin Efendi naib-i sabık ve es-Seyyid Mehmed Emin Efendi naib hâlâ, ba mazbata-i meclis ve ba inha-i es-Seyyid Ömer beg Müdür-i evkâf-i medine-i mezkur ve ba ilam-ı es-Seyyid Mehmed Sadeddin Efendi müfettiş-i evkâf ve ba telhis-i müşir-i mükerrem es-Seyyid Mehmed Hasib Paşa nazır-ı evkaf-ı hümâyun ba ferman-ı âli, el-vâki 4 Rebiü'l-evvel 1263

(Tercüme)

Katımda (vakfiyenin) içindekilerin doğru olduğu ve adı geçen vâkıfın ikrarı ile kendisinden duyduklarıma uygun olarak vakfettiği subut buldu. Vakfın doğruluğunu müşahede ettiğim için hükmettim, imzaladım ve vakfa izin verip yürürlüğe koydum. Bu hükmüme ve imzama orada hazır bulunan güvenilir ve adil kişileri şahit kıldım. Bunu o tarihte Memalik-i Mahsure ordusu hakimi olan Hüseyin b. Abdulkerim b. Muhammed sağ eliyle yazdı.

Aslının aynıdır. Bunu şanı yüce Allah'a muhtaç Kayseri şehri Mevli-i Hilafesi olan Seyyid Muhammed Emin yazdı. Allah günahlarını affetsin.

Esirgeyen ve Bağışlayan Tanrı'nın Adıyla.

Ömür kalelerini yapanları ölüm mancınıkları ile parçalayan, bu dünya bâki kaldığı sürece devirlerle devirleri yenileyen, kaza ve kader oklarını insanlar üzerine gönderen ve onlara hastalık verip istikrarlı olmaktan alıkoyan Allah'a hamdederim. O (Allah) hastalıkları damarlardaki kan mecrasından yürütür. Bütün insanlık ne kadar dikkat ederse etsin bundan (ölümden) hiç bir şey onu koruyamaz. O (ölüm) iktidar sahiplerini bırakıp yalnız fakirlere gelmez. İşte bunlar yeşilliklerde ve çölde Allah'ın adaletinin alâmetleridir. Allah'ın devamlı ve umumî olan nimetlerine hamdederim. Onun verdiği kısmet, kıymetli eserlerdendir. Şehadet ederim ki, Allah'tan başka tanrı yoktur. O tektir, ortağı da yoktur. Bütün günahlardan ve vebalden uzaklaştıran bir şahadetle buna şahadet ederim. Yine Allah'ın, Muhammed'i göz kamaştırıcı ışıklı deliller, zikri kat'i olan Kur'an, fikirleri ve akılları aciz düşüren mucizeler, basiret ve göz sahipleri için çekici ayetlerle hiddetli Kusay b. Kilab b. Nizar soyundan gönderilen kulu ve elçisi olduğuna şahadet ederim. Yüce Allah'ın salat ve selamı ona (Resul'e) onun temiz ve güzel soyundan gelenlere, seçkin ailesine ve temiz ashabına, bu cümleden onun soyundan gelen mukaddes, muazzam, seçilmiş, yenilenmiş, kutlu Abbasî İmamı, mü'minlerin emiri ve âlemlerin Rabbı Allah'ın halifesi olan Nasır Li Dinillah'a olsun.

Doğucu ve yükselici olan her şeyin menşei hilafetin doğuş noktasıdır. Her parıldayan şimşek parlayışını imamet (hilafet) ufkundan alır. Halkın her işinin kilidi onun (hilafetin) azminin anahtarı ile açılır. Şek ve şirk ehli onun intikamının şiddeti ile yok olur. Bulutlar milletler üzerine onun nimetlerini yağdırır. Onun cömertlik bahçelerinin güzellik ve temizliği seyredenlerin gözlerini kamaştırır. Diller onun zikrini övme zirvesinde zevkin son haddindedirler. Yüce Allah'ın yardımı hilafetin şerefeleri etrafında dönmektedir. Dünya döndükçe onun duaları yer yüzünün doğusunda ve batısında dolaşmaktadır. İnsanlık üzerine bir duraklama gelmesin, nimetlerin çeşidi onların üzerinde cömertçe devam etsin. Müslümanlar onun adalet ışıklarına alışıktırlar. O da fazilet yağmurlarını onlar üzerine yağdırır. Sağda ve solda onun doğruluğu söylenir. Bidat ehli korkudan saklanırlar. Şeriat Hz.Ömer'in adalet elbisesi ile dalgalanır, din de Nasırî'nin nezareti ile yayılır ve güler. Allah devirler geçtikçe onun gölgesini devamlı kılsın ve onun şanını güzel yardımı ile asırlar boyunca ebedileştirsin.

Bundan sonra (maksada gelince) bu satırlar isim ve neseblerini yazdırmaya gönüllü olanların had ve yazılarının kaleme alınmasına teberruda bulunanların tanıklığı üzerinedir. Bu yazı doğruluk ve dürüstlük ışıkları ile ziynetlenmiş, şüphe ve iftira eserlerinden arınmış güvensizliğe ve şüpheye konu olmaktan uzak olanların tanıklıkları ile son bulmaktadır. Onlar hıyanet ve gaddarlıktan uzak, sözlerinin doğrulukları, adalete bağlılıkları ve iyi halleri ile emin ve dindar sıfatıyla vasıflandırılan meşhurlardandırlar.

Onlar güzel hicretin 610 yılı cemaziyelevvel ayının 12. günü, Emirü'l Sipahsâlar, büyük, ulu, tebcil edilmiş, hayırlı, alim adil muzaffer, desteklenmiş, yardım edilmiş, bina eden, dinin ve devletin arslanı, iki cihanda emirlerin meliki, devletin seçkin kişisi, beylerin iftiharı, memleketin direği, meliklerin ve sultanların güvenci Kutluğ Uluğ Yavaş - ülkenin koruyucusu - Has Hacib Ebu'l Leys Arslan b. Sinbat b. Gürcü'nün - Allah onun iktidarını devamlı ve kuvvetini meydanlara hakim kılsın- katıldığı bir mecliste hazır bulundular. O (bu mecliste) söylediği nutukta gönülden inandığı-

Zikr olunan mezra'aların hasılı kadimden vakf-ı âmmiyet üzre berevât-ı padişahî birle tasarruf olunub lâkin sikât-ı vilâyetden haber soruldukda Kızıl Irmak üzerinde vâki' Zagzagi Köprüsü dimekle ma'ruf köprüye vakf bilürüz didiklerinde mezraateyn-i mezkûreteynin cânib-i malikâneleri zikr olan köprünün ta'mirine sarf olunmak için kayd-ı defter olundu. Defter-i Evkâf-ı Rum, Tapu ve Kadastro Arşivi Numara 583, Sayfa 18.

nı bulunduğu durumu kaybedeceği ve malının başkasına intikal edeceği düşüncesinde olduğunu anlattı: "Belalara yataklık yapan musibetler yurdu bu dünya kalınan yer değil, geçilen yerdir. Kalma diyarı değildir, sıkıntı ve yokluk yeridir. Dünya hayatı bahar bulutlarının geçişi gibi geçer. Güzel bir serap gibi aldatır. Ona ebedî gözle bakanları emdirmiş ve ona güvenenleri yere sermiştir. Hiç bir nebi nebiliğinden, hiç bir kuvvetli azametinden, hiç bir kahir sultan saltanatından dolayı, hiç bir melik de memleketi için orda bâki kalmadı. Onun güzel iyiliklerine musibetler karışmıştır. En tatlı iyilikleri, en zor hüzünlere ve musibetlerinin işkencelerine karışmıştır. Ordaki nimetlerinin tatlılığı ile sevindirir, sonra adetlerinin kaybolması ile üzer. O (dünya), onunla nişanlananı (talibini) helak eden bir güzel, çocuğunu öpüp sonra silkip atan, emzirip sonra ayıran ana gibidir. Akıllı kişi onun zehir katılmış lezzetine aldanmaz ve gam dolu sevincine meyledip yurt tutmaz. Ne mutlu emeli az olup, amelini ibadete hasredene, ecelini gözetene, bütün vakitlerde gereği gibi Allah'tan korkana, şehvet yalısından inene ve bütün saatlerini ona ibadete ayırana, bütün gücü ile çalışana, kalb gözü ile Allah'ı gözetene, ahirete azık hazırlamak için kollarını sıvayana, son konağı ve dönüş günü için hazırlık yapmaya bütün vaktini ayırana."

Onun sözünün kapsamı, niyet ve amacının özü, nasihatinin ve hatırlatmak istediklerinin sonu bu olunca onların (şahitlerin) yanında kararlaştırıp huzurlarında itiraf etti. Şifahî olarak beyan halinde kendi diliyle vasıtasız, tercümansız, tasarruflarında hür ve kendisine nisbet edilenden emin ve bir temsilci olmaksızın kendisine şahitlik ettirdi.

*Sultanü'l muazzam, şahinşahü'l azam, ümmetlerin dizginini elinde tutan, arap ve acem sultanlarının ve meliklerinin efendisi, yer yüzünün sultanı, Allah'ın kullarının duacısı, Allah'ın ülkesinin koruyucusu, Allah'ın halifesinin yardımcısı, dünya ve dinin izzeti, islâmın ve müslümanların yardımcısı, sultanların ve meliklerin tacı, iki âlemde adaletin yaşatıcısı, zalimlerden mazlumları koruyan, müşrikleri ve kâfirleri öldüren, dinden dönenleri ve haricileri kahreden, zındıkları ve mülhidleri mahveden, mücahitlerin ve gazilerin sığınağı, gelip geçen aç yolcuların barınağı, muvahhidin taifesinin hamisi, puta tapanları parçalayan, haçlıların torunlarını kılıçtan geçiren, zamanın parçalarını düzenleyen, kılıç sahibi kuvvetli hükümdar, kur'an'ın emirlerini devam ettiren, galip devletin celali ve yücesi, parlak dinin güzelliği ve övüncü, milletin kemali ve kıvancı, hilafetin yardımcısı, halkı korkudan koruyan, Selçuk ailesinin direği, sultanlar sultanı, yenilmez Sultan, Ebu'l Feth Keykâvus b. Sultanü's- said şehit Keyhüsrev b. Kılıç Arslan b. Mes'ud'un - müminlerin emirinin yardımcısı, Allah onun bayraklarını yükseltsin ve tevkilerle kalemlerini parlatsın - cömert nimetlerinin icabı ve rızası gereğince ikram ve ihsanlarından olarak yüce büyük eşiğinden aldığı, şerefli yüce hazretlerinden iktibas ettiği (kazandığı) şeyleri vakf, sadaka ve habs etti.**

Adı geçen vâkıf - Allah onun izzetini devam ettirsin, aydınlık ve ışık safiyeti dürülü riya şüphesinden arınmış bir niyetle (evkafını) korusun - Allah'ın geniş lütfunu rica ederek, büyük nimetlerinin devamı arzusu ile şer'î olarak kendi hakkından ve mülkünden olan, eli altında, tasarruf ve yetkisinde bulunduğu sahih ve sabit olan bu ifadede belirttiklerini vakfetti. Bundan sonra vâkıfın beyanında mufassal olarak varid olan bu vakıf yapılmış oldu.

Rum (Anadolu) beldelerinden biri olan Sivas - Allah orayı korusun ve muhafaza etsin - dışında bulunan ve oranın bağlantısından ve ilavesinden olan birbirine bitişik iki köyün tamamı. Alis nehri yakınında bulunan bu köylerden biri Terbelisin تربليسك *diğeri Menkasik* منقسيك *diye isimlendirilir. Bu köyler dört hudutla çevrili olup, bu hudutlar adları geçen köylerin ormanlıklarının sonuna ve en uzak noktalarına kadar olan yerleri belirler. Bu hudutlardan:*

1. Gârenferos كارنفروس *diye bilinen caddeyi takip eder ve tamamı Emir Şehabeddin hass-ı Bermutî'nin babası Candar Emir Hasan ribatına mevkuf olan arazi hududunda son bulur.*

2. Akçe Yakub اقچه يعقوب *köyü ve Hıydefrak* حيدفراك *arazisini takip eder.*

3. Pınar-ı Mirkâr پنارميركار *diye bilinen bir yeri takip eder ve tamamı adı geçen Alis nehrinde son bulur.*

4. Ağfenikâr عفنيكار *denilen yeri takip eder ve tamamı adı geçen Alis nehrinde son bulur.*

Muhtelif arazilerden müteşekkil Tepeyol diye bilinen mezranın tamamı. (Vakfiyenin sonunda 15 arazi hissesini kapsadığı belirtilmektedir.) Bunlar:

I- II. Şıngırak شنكراك *diye bilinen iki arazi parçasının tamamı; bu iki arazi dört hudutla çevrili olup,*

1. Uskiric اوسكريج *köyü hududunu,*

2. İlmelik ايلملك *mülkü diye bilinen yeri,*

3. Yolu,

---

* İmamiyye Mezhebine göre vakıf süre ile kayıtlı değildir. Habs ise belirli bir süre için yapılır. (H.Hatemi, Önceki ve Bugünkü Türk HukukundaVakıf Kurma Muamelesi, s.33).

4. Adı geçen Aliş nehrini آلس takip eder.

III. Bir arazi hissesinin tamamı, dört hudutla çevrili olup:

1. Oradaki Sultaniye arazisini,

2. Bayasisin oğulları بياسيسين آل arazisini,

3. Sercis سرجيس mülkünü,

4. Toros mülkü diye bilinen yeri takip eder.

IV. Adı geçen vâkıfın köprüsü yakınındaki arazi hissesinin tamamı, dört hudutla çevrili olup:

1. Alis nehri,

2. Yenbalih ينبلح yolunu,

3. Agfenikar'ı اغفنيكار

4. Şıngırak شنكراك köyü hududunu takip eder.

V. Bir arazi hissesinin tamamı, dört hudutla çevrili olup:

1. Kirikovis كريكويس mülkü diye bilinen yeri,

2. ve 3. Münkasik köyü hududunu,

4. Yolu takip eder.

VI. Adı geçen Sivas şehrinin geçidini takip eden yerde mezkûr köprünün yakınında bir arazi hissesi, dört hudutla çevrili olup:

1. Adı geçen Alis'i,

2. Oradaki Sultaniye arazisini,

3. Kuyu yolunu,

4. Adı geçen mezrayı takip eder.

VII. Bundan önce zikredilen arazinin yakınındaki (diğer bir) arazinin tamamı, dört hudutla çevrili olup:

1. Tedonuk تدونك mülkü diye bilinen yeri,

2. Yekderkeyka يكدركيكا diye bilinen araziyi,

3. Varralisil'i وارراسيل

4. Yolu takip eder.

VIII- X. Adı geçen köprü yakınında birbirine bitişik üç arazi hissesinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Yerenda يرندا köyü yolunu,

2. Şahinşah mülkü diye bilinen yeri,

3. Candar Bahaeddin Musa mülkünü

4. Kuyu yolunu takip eder.

XI. Bu zikredilen arazi yakınındaki (diğer) arazi hissesinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Yerenda يرندا köyü yolunu,

2. Kuyu yolunu,

3. Oradaki bir ikta arazisini,

4. Candar Bahaeddin Musa mülkü diye bilinen yeri takip eder.

XII-XIV. Köprü yakınında birbirine bitişik üç arazi hissesinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Kuyu yolunu,

2. İkta çayırında akan bir nehri,

3. Adı geçen köprü yolunu,

4. Candar Bahaeddin Musa mülkü diye bilinen yeri takip eder.

XV. Arslan adı ile bilinen mezra yakınındaki arazi hissesinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Orada bilinen bir mülkü,

2. Sel vadisi,

3. Lala Kaymaz mülkü diye bilinen yeri,

4. Arslan mezrası diye bilinen mezranın sınırını takip eder.

Buradan itibaren vakfiyenin sonunda belirtilen Tepeyol mezrasından ayrı 11 adet arazi kaydedilmektedir.

I. Adı geçen Arslan mezrası içinde bulunan arazinin tamamı dört hudutla çevrili olup:

1. Uşak اوشاك mülkü diye bilinen yeri,

2. Bilinen mezranın hududunu,

3. Adı geçen Arslan mezrası hududunu,

4. Sel vadisini takip eder.

II. Garisun كاريسون diye bilinen yerdeki arazi hissesinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Semak-ı Ufeyd سماك اوفند nehrini,

2. Yolu,

3. Sultaniye arazisini,

4. Candar Bahaeddin Musa mülkü diye bilinen araziyi takip eder.

III. Adı geçen Alis nehri yakınındaki arazi hissesinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Adı geçen nehri,

2. Yolu,

3. Adı geçen vâkıfın mülkü olarak bilinen yeri,

4. Afdik افديك mülkünü takip eder.

IV. Subtoros سبتوروس kilisesi yakınındaki arazi hissesinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Orada bilinen mülkü,

2. Subtoros tepesini تل سبتوروس

3. Makri مقري diye bilinen yeri,

4. Orada bir ikta yerini takip eder.

V. Gene bu kilise yakınındaki arazinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Orada bilinen mülkü,

2. Yolu,

3. Subtoros arazisini,

4. Bedrounak بدروناك mülkünü takip eder.

VI-VII. Zevkir زوقير adı ile bilinen yerin dönemecinde Herben de حربنده arazisisi hissesinin tamamı ve özellikle Karar mezrası, dört hudutla çevrili olup:

1. Keluh-Dih كلوح ديخ diye bilinen bir yeri,

2. Adı geçen Zevkir'i

3. Berir برير diye bilinen bir yeri,

4. Adı geçen Alis nehrini takip eder.

VIII. Khaldi خلدي diye isimlendirilen mezradaki bir arazi hissesinin tamamı, dört hudutla çevrili olup; bütün hudutları oradaki Sultaniye arazisini takip eder.

IX. Emir Spehsalarü'd-din Subaşı Big الاصفهسلار صوباشي بيك çayırı yakınındaki çayırın tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Adı geçen çayırı,

2. Sultaniye arazisini,

3. Afdik diye bilinen yeri,

4. Rumî diye bilinen bir yeri takip eder.

X. Adı geçen Subtoros yakınındaki arazi hissesinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Şıngırak شنكراك köyü yolunu,

2. Adı geçen Alis nehrini,

3. Esnekardur اسنقردور arazisi diye bilinen yeri,

4. Kürkika كوركيكا diye bilinen bir yeri takip eder.

XI. Semak-ı Ufeyd سماك اوفيد diye bilinen yerdeki arazi hissesinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Afdik افديك arazisini,

2. Kharsudlu خرسودلي diye bilinen yeri,

3. Yolu,

4. Sel vadisini takip eder.

Rum (Anadolu) beldelerinden olan Kayseri dışında bulunan ve oranın civarı ve bitişiği kalelerden biri olan Kharşene خرشنه kalesinden ayrılan Seriha سريخا ve oraya bağlı yerlerin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Gühertaş كهرتاش köyünü takip eder ve tamamı büyük muhafaza surunda ve tuzluğa bitişik olan Öyük ايوك , Yüzerlik يوزلك köylerinde ve Belviran'da son bulur.

2. Akremisun اقرمسون diye bilinen köyü takip eder ve tamamı Erdaş ارداش dağı, Belazur dağı yolu, Kuruçay, Samedlu köyü Kereş كرش yolu ve zablar'da زابلر son bulur.

3. Kişfuz كيشفوز köyünü takip eder ve tamamı Celaleddin Keygazi كيغازي köprü yolu geçidini, Eyugeruna ايوكرونه köyü ve Abdel ابدل patika yolunda son bulur.

4. Ebi'l-emir kulesini takip eder ve tamamı Keres yolu Dilgü-özü yolunu, Yazı-pınar sahrası ortasını ve adı geçen Gühertaş كهرتاش köyü sınırına bitişik Sekeretlu سكرتلو köyünde son bulur.

Adı geçen vâkıf - yüce Allah ona mübarek hayratında kolaylık göstersin - üç köyün tamamını, 15 hisseyi kapsayan Tepe yol تپه يول diye bilinen mezrayı ve bu yazıda vakıf ve hudutları belirtilen yerleri içine alan 11 kıta arazinin tamamını, bütün hudutları, hukukları, gelirleri, vergileri, oradaki kandillerin hepsini, adı geçen köylerin evlerinin hepsini,onlara müteallik ve onlara bitişik yerleri, ovası, dağı, çay ve sulağı, nehirleri, ağaçları, kaynakları, kuyuları, kanalları, sazlıkları, otluğu, odunluğu, taşı çakılı, tozu toprağı, bahçeleri, görünmeyen yerleri, yemlikleri, ahırları, samanlığı, bilinen sulama hakkı, imar edilmiş ve yıkılmış yerleri, ona dahil ve ondan hariç bütün hukuku ile ona bitişik ve ondan ayrı, ondan bilinen, ona bağlı ve ondan sayılan orada bilinen her tarafı bütünü ve tamamı ile Alis nehri üzerinde bina ve inşa ettirdiği köprüye ve oraya yakın bir yerde Sivas dışında ve buradan Kayseri'ye giden yol üzerinde bulunan ribata ve merkadinde oturana ve türbe ve meşhedine hizmet edene, gelirinin üçte ikisi adı geçen köprüye ve ribata, üçte biri mezkur türbeye ve orada ikamet edene olmak üzere ebedi ve şer'î sürekli tasadduk olarak duyarak gizli ve ölümsüz olarak, kesin kat'i, geçerli ve şeriat yoluna uygun olarak, bozucu engelleri hariç tutarak, hükmün gereğini ihtiva ederek sıhhatli şartalarını içine almış olarak vakfetti. (Bu vakıf) satılmaz, hibe edilmez, rehin edilmez, miras olarak bırakılmaz, mülk yapılmaz, telef ve helak edilmez, hangi şekil ve sebeple olursa olsun kendisinden sonra gelene bırakılamaz; aksine ebedî şekli üzere devam eder ve tekit edilmiş şart üzere kalır. Günlerin geçişi onu bozmaz, yılların ve ayların geçişi de onu eksiltemez. Tıpkı geçen zamanın kendini yenilediği gibi ve her defasında geride bırakılan anın arkadan gelenle yenilendiği gibi

Allah yer yüzünü ve üzerindekileri miras olarak devralıncaya kadar devam eder. O, mirasçıların en hayırlısıdır. Allah'a, resülüne ve kıyamet gününe inanan sultan, melik, emir, vezir, müftü, kadı, vali, reis, kumandan, muhtesib ve halktan kim olursa olsun kat'i surette bu vakıftan eksiltmesi, tağyir ve tebdil etmesi, ibtal, muattal, ihmal ve tahvil etmesi helal değildir. Kim onu eksiltmeye tahvil, tağyir ve tebdil etmeye teşebbüs ederse haram kılınmış bir iş yapmış olur ve günahı üzerine çekmiş olur. Peygamber -yüce Allah'ın salat ve selamı ona olsun- "Mü'mîn'in haksız yere kardeşinden aldığı bir karış toprağı Allah boynuna halka yapıp onunla birlikte yedi kat yerden cehennem ateşine gönderir" ve yüce Allah'ın "zalimlere gelince onlara can yakıcı bir azâb hazırlamıştır"[1], yine celil ve yüce Allah değilmi ki "Allah'ın laneti zalimler üzerindedir'[2] dedikten sonra Allahtan korkan bir mü'min böyle bir şeye nasıl taarruz eder veya Allah'tan korkup onu birleyen nasıl bu haddi aşar. Kim ki Allah'ın kitabına ve resulünün sünnetine aykırı davranır, onların haram kıldığını helal gösterir, bu vakfın bozulmasına gayret edip harap olmasına çalışırsa Allah'ın gazabını üzerine çekmiş olur. Onun ikametgâhı cehennemdir ve o ne kötü bir yerdir. Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Allah ona yeter, iyi muameleleri için mükâfatlandırır, kötü işleri için azab usulleri ve ceza kanunları ile cezalandırır. " O gün zalimlere özür beyan etmeleri fayda vermez. Lanet onlaradır. Yurdun kötüsü de onlaradır.'[3] "Bu, onların konuşamayacakları gündür, onlara izin de verilmez ki özür beyan etsinler.'[4] "O gün herkese, kazandığının karşılığı verilir, o gün haksızlık yoktur. Doğrusu Allah, hesabı çabuk görendir.'[5]

Her vakit ve anda ve zamanda her kim bu vakfın gelirinden onun azlık ve çokluğuna bakmadan Allah'ın ihsan ettiği gelir ve verdiği nimetlerden Allah için faydalı işler yapmak isterse önce mezkur vakfın tamirine, yıkılanın binasına, onun harap olmuş kısımlarının yenilenmesine, bütünün islahına ve arazisinin veriminin artırılmasına sarfedecek. Lüzumu halinde para sarfetmek gerekirse bu para vakfın imarına, köprüye, ribata, türbeye ve o türbede ikamet edenlerin bakımı ile oraya hizmet edenlerin nafakasına harcanacak. Artan meblağ biriktirilerek en güzellerinden mülk, arazi satın alınıp adı geçen vakıflara ilave edilecek. Satın alınanların üzerine de bu vakfiyenin hükümleri cari olacak. Adı geçen vâkıf, bu vakfı kendi malından ayırıp mülkünden çıkararak bizzat kendisini vakfa mütevelli ve nâzır tayin etti. Mütevelli kendine naib olarak istediğini vasi yapar, seçtiği kimseyi görevlendirir, istediğini vekil tayin eder, istediği yer ve zamanda vekillikten azleder.

Adı geçen vâkıf, hayatta kaldığı sürece, yukarda zikredilen şartlara kim olursa olsun halktan hiç kimsenin itiraz hakkı yoktur. Eceli dolup zamanı bittiğinde, mütevelliliği ve nazırlığı halktan hiç kimseye bırakmamış ise, ölümünden sonra mütevelliliğe çocuklarından en büyük, en numune, en dürüst olanını tayin etti. Bu çocuklar, Körki كورکی, Sinbat سینباط ve Şid شید dir. Daha sonra onları takip eden, ard arda ve nesilden nesile, onların çocuklarına intikal ettirdi. Onların da nesilleri kesildiği ve arkalarında hiç kimse kalmadığı takdirde mütevelliliği, asabelerine ve onların batından batına, asırdan asıra doğup gelen çocuklarına bıraktı. Onların da soyu tükenip bittiği taktirde, kuşaktan kuşağa, soydan soya intikal etmek üzere en yakın akrabasını ve onların çocuklarını vekil tayin etti. Onlar da öldükleri takdirde, serbest bırakılmış memluklarından hür olanını ve onların çocuklarını mütevelli tayin etti. Vasıfları belirtilen adı geçen taifelerden biri kalmadığı takdirde velayeti temizliği ile şöhret bulmuş, tamakâr olmayan, hükmü ile etrafa koku saçan Sivas kadısına bıraktı. Vâkıf, kendisine ve kendisinden sonra gelen nazır ve mütevelliye adı geçen vakıftan hiç bir şeyin üç yıldan fazla süre ile devamlı kiraya verilmemesini, sonra önceki kira aktinin süresi bitmeden diğer bir kira aktinin yapılmamasını, zalim, tamahkâr, dönek, kendisinden korkulan ve hilesinden dolayı emin olunmayan kimseye kiraya verilmemesini şart koştu. Köprü, ribat ve meşhedin -Allah göstermesin- izi silinir, enkazı kaybolur, yeniden yapılması ve yenilenmesi mümkün olmaz, tekrar yapımı güçleşir faydalanması imkansız olursa adı geçen vakıftan hasıl olan kâr masraftan artan gelir, nesilden nesile batından batına oğullarına ve onların oğullarına verilir. "Rabbinin dilemesi bir yana, gökler ve yer durdukça, orada temelli kalacaklardır. "Rabbin şüphesiz her istediğini yapar.'[6] Vasiyeti işittikten sonra değiştiren olursa, bunun günahı değiştirenlerin üzerinedir. Allah, şüphesiz bilir ve işitir."[7] Alemlerin Rabbi için insanların ayağa kalktığı gün olan kıyamet gününe kadar Allah'ın, meleklerinin ve bütün insanların laneti ona (değiştirene) olsun. Adı geçen vâkıf bunu iyi iş yapanın ecrini boşa çıkarmayan aksine herbir iyiliğe on misli mükâfaat veren, kerim, dünyanın sahibi, halim, hayat sıfatı ile vasıflanan Allah adına vakfetti. Adı geçen vâkıf, yüce Allah'ı kendisine şahit kaldı; şa-

1. Kur'ân; Sûre 76, âyet 31
2. Kur'ân; Sûre, 11, âyet 21
3. Kur'ân; Sûre 40, âyet 52
4. Kur'ân; Sûre 77, âyet 35-36
5. Kur'ân; Sûre 40, âyet 17
6. Kur'ân; Sûre 11, âyet 107
7. Kur'ân; Sûre 2, âyet 181.

hit olarak Allah kâfidir. Sonra Peygamberler ve evliyaların ruhlarını, sonra bütün melaikeleri, şahitleri ve sonunda adları geçenleri şahit gösterdi. Böylece onları infaz eden hüküm veren hükümleri meşru kılan, imzalayan islâm kadılarından bir kısmına, hükümran valilere, bilgili imamlara tevdi ettikten sonra onlar da ondan (vâkıftan) sadır olan mezkûr vakfiyenin doğruluğuna hükmettiler, tenfiz ve imza ettiler, izin verip yürürlüğe koydular. Onlar yüce Allah'ın nimetlerine hamd edip peygamberlerinin cümlesi olan Muhammed'e, soyuna, ashabına ve dostlarına çok salat ve selam ederek vakfın geçerliliğine hükmettiler.

Şahitler:

Buna sultanî şahitlik etti.

Adı geçen vâkıf, Allah'ın rızasını talep ederek ikrar ettiğine Sultanî Abdullah b. Fazl'ı şahit kıldı, ve o da bunu sağ eliyle yazdı.

Buna İbrahim b. Musa b. Ali şahitlik etti ve onun emri ile yazdı.

Buna sultanî Muhammed b. İbrahim şahitlik etti ve kendi hattı ile yazdı.

Bu metnin muhtevasına Mes'ud b. Mansur b. Muzaffer şahitlik etti.

Bu beyanın doğruluğu üzerine Hamza b. Müeyyed şahitlik etti.

Bu vakfiyeye sultanî Şaruh şahitlik etti ve kendi hattı ile yazdı.

Bu vakfiyeye sultanî Kutluğca b. Abdullah şahitlik etti ve onun emri ile yazdı.

Bu vakfiyenin içindekilerin hepsine Ebu Bekir b. Musa şahitlik etti ve kendi hattı ile yazdı.

Buna Ebu Bekir b. Ebsan b. Abdülmelik şahitlik etti ve o tarihte kendi hattı ile yazdı.

Bu metnin doğruluğuna Malatya'lı Muhammed b. Ali Kamer şahit gösterildi.

Bunun muhtevasına al-fakir al-raci Abdurrahman b. Abdullah, Allah'a hamd ederek ve onun Peygamberine salat ederek şahitlik etti.

Bunun muhtevasına adı geçen tarihte Kâmyâr b. İshak şahitlik etti ve kendi hattı ile yazdı.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 581 numaralı defterin 288-290 sayfalarında bulunan vakfiye

قليج ارسلان بن مسعود ناصر امير المؤمنين نصر الله اعلامه ونصر بالتوفيق اقلامه وقف الواقف المذكور اعلاه
عزة وجعل الحاسن حرزه بنية صافية عن شائبة الرياء وطوية صافية عن الكدر والقذى وجا [illegible] بفضل الله العظيم و
وابتغاء لطوله الجسيم جميع ما هو ثابت شرعاً انه كان من حقه وملكه وتحت يده وحوزته وفي تصرفاته هو
وقبضته الى ان اعرب عنه هذا الذكر ووقع عليه هذا الوقف الوارد بيانه مفصلا فيما بعد فمن ذلك جميع الضيعتين
الكائن موضعهما بظاهر قصبة كرة سيواس احدى كور الروم حماها الله وحرسها وهما من اعمالها ومضافاتها
المتصلتين المتحاذيتين احديهما زيليك والاخرى منقسك القريبتين من نهر آلس المشتملة عليهما والمحيط بهما
حدود اربعة هي منتهاها اولها وآخرها بانها وانتهى شيا بانها اولها يلي الجادة المعروفة بكار نغدي وتمامه
ينتهي الى تخوم الاراضي الموقوفة على [illegible] بالامير الحسن الجانداركي والد الامير شهاب الدين [illegible] وثانيها
يلي اراضي ضيعة اتمه يعقوب وعبد اخراك وثالثها يلي موضعاً بكار ميكاد وتمامه ينتهي الى نهر آلس المذكور
ورابعها يلي موضعاً يعرف باغفني كار وتمامه ينتهي الى النهر المذكور ومن ذلك جميع المزرعة المعروفة [illegible]
ببولي المشتملة على اراضي مختلفة منها جميع شقص ارض يعرف بشنكراك المشتمل عليها حدود اربعة اولها
يلي تخوم ضيعة اوسكرج وثانيها يلي ما يعرف بملك ايلك وثالثها يلي الطريق ورابعها يلي النهر المذكور ومنها جميع
شقص ارض المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي الاراضي السلطانية هناك وثانيها يلي ما يعرف بملك
آكي باباسيلن وثالثها يعرف بملك سرجيس ورابعها يلي ما يعرف بملك ترلمش ومنها جميع شقص ارض
قريبة من قنطرة الواقف المذكور المشتمل عليه حدود اربعة اولها وثانيها يليان نهر آلس المذكور وثالثها
يلي طريق بيلغ وثالثها يلي اعقني كار ورابعها يلي تخوم ضيعة شنلاك ومنها جميع شقص ارض اشتمل عليه
حدود اربعة اولها يلي ما يعرف بملك كركوس وثانيها وثالثها يليان تخوم ضيعة منقسك ورابعها يلي الطريق
ومنها شقص ارض قريبة من القنطرة المذكورة مما يلي مقبرة كورة سيواس المذكورة المشتمل عليه حدود اربعة اولها
يلي آلس المذكور وثانيها يلي الارض السلطانية هناك وثالثها يلي طريق الجمة ورابعها يلي المزرعة المذكورة
ومنها جميع ارض قريبة من الارض المذكورة قبل هذه المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي ما يعرف بملك تدرنك وثانيها
يلي ارضها معروفة بكدركيكا وثالثها يلي وادي السيل ورابعها يلي الطريق ومنها جميع ثلثة اشقاص ارض متصل بعضها
ببعض قريبة من القنطرة المذكورة المشتمل عليها حدود اربعة اولها يلي طريق ضيعة برندا وثانيها يلي ما يعرف بملك
شهنشاه وثالثها يلي بملك بها الدين موسى الجانداد ورابعها يلي طريق الجمة ومنها جميع شقص ارض قريبة من هذه
الاراضي المذكورة المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي طريق ضيعة برندا وثانيها يلي طريق الجمة وثالثها اراضي اقطاعية
هناك ورابعها يلي ما يعرف بملك بها الدين موسى الجانداد ومنها جميع ثلثة اشقاص ارض قريبة من القنطرة متصل بعضها
ببعض المشتمل عليها حدود اربعة اولها يلي طريق الجمة وثانيها يلي نهراً هناك يجري في المرج الاقطاعي وثالثها يلي
طريق القنطرة المذكورة ورابعها يلي ما يعرف بملك بها الدين موسى الجانداد ومنها جميع شقص ارض قريبة من مزرعة تعرف
بارسلان المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي ما يعرف بملك ذلك وثانيها يلي وادي السيل وثالثها يلي ما يعرف بملك
لالا قاباد ورابعها يلي تخوم مزرعة المعروفة بارسلان ومن ذلك جميع شقص ارض كائن موضعها باطن مزرعة ارسلان
المذكورة المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي ما يعرف بملك اوشاك وثانيها يلي تخوم مزرعة تعرف وثالثها يلي
تخوم مزرعة ارسلان المذكورة ورابعها يلي وادي السيل ومن ذلك جميع شقص ارض في موضع يعرف بكاريس المشتمل
عليه حدود اربعة اولها يلي نهر سيماك اوقد وثانيها يلي طريق وثالثها يلي الارض السلطانية ورابعها يلي بملك
ما يعرف بملك بها الدين موسى الجانداد ومن ذلك جميع شقص الارض قريبة من نهر آلس المذكور المشتمل عليه حدود
اربعة اولها يلي النهر المذكور وثانيها يلي طريق وثالثها يلي ما يعرف بملك الواقف المذكور ورابعها يلي ما يعرف بملك آق ايلك
ومن ذلك جميع شقص الارض قريبة من بيعة سبتدروس المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي ما يعرف بملك ذلك وثانيها
يلي تل سبتدروس وثالثها يلي موضعاً معروفاً بمقرى ورابعها يلي موضعاً اقطاعياً هناك ومن ذلك جميع شقص الارض
قريبة ايضاً من هذه البيعة المذكورة المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي ما يعرف بملك ذلك وثانيها يلي الطريق وثالثها
يلي اراضي سبتدروس ورابعها يلي ما يعرف بملك بدرونات ومن ذلك جميع شقص ارض هر جند رزان واحد في
موضع يعرف بزوفيد وهذا الشقص المذكور [illegible] مزرعة [illegible] المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي موضعاً معروفاً هو
بكالوق ديغ وثانيها يلي زوفيد المذكور وثالثها يلي موضعاً يعرف بيربر ورابعها يلي نهر آلس المذكور ومن ذلك
جميع شقص ارض بمزرعة مسماة بكلدي مشتمل عليه حدود اربعة كلها يلي الاراضي السلطانية هناك ومن ذلك
جميع المرج القريب من مرج الامير الاجل ضياء الدين صوناتى بك المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي المرج المذكور وثانيها
يلي الاراضي السلطانية وثالثها يلي ما يعرف باذبك ورابعها يلي ما يعرف بالرومي ومن ذلك جميع شقص ارض قريبة
من بيعة بندروس المذكور المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي طريق ضيعة منكراك وثانيها يلي نهر آلس المذكور وثالثها
يلي ما يعرف بارض اسفردوس ورابعها يلي موضعاً معروفاً بكوركيكا ومن ذلك جميع شقص ارض من موضع معروف
[illegible] اوقيد المشتمل عليه حدود اربعة اولها يلي ارض اذبك وثانيها يلي ما يعرف بجرسودلي وثالثها يلي الطريق
ورابعها يلي وادي السيل ومن ذلك جميع الضيعة المسماة [illegible] الكائن موضعها بظاهر كورة [illegible] قيصرية احدى
كور الروم في موقع قلعة قرستنز احدى قلاعها من اعمالها ومضافاتها المشتمل عليها حدود اربعة اولها يلي
ضيعة كهرناس وتمامه ينتهي الى جبل السور [illegible] التي هي متصلة بالملاحة والى ضيعة [illegible]
[illegible] وثانيها يلي ضيعة المعروفة بافرسيون وتمامه ينتهي الى جبل ارداش وطريق جبل [illegible]
[illegible] الى ضيعة [illegible] وطريق كوش الى زابلار وثالثها يلي ضيعة كشقنوز وتمامه ينتهي الى معبر طريق قطع
[illegible] الى ضيعة ابوكرونا وطريق شعب عبدله ورابعها يلي مرقب ابي الامير وتمامه ينتهي الى طريق
كوبتش والطريق [illegible] والى وسط صحرا [illegible] بكار الى ضيعة سكرتلو المتصلة بتخوم ضيعة كهرطاس المذكورة
وقف الواقف المذكور سهل الله تعالى عليه سبل السداد جميع الضياع الثلثة والمزرعة المعروفة [illegible] بولي المذكورة
[illegible] عشر شقصاً وجميع اشقاص الارض [illegible] الاماكن المحدودة الموصوفة في هذا الذكر بجميع حدودها
وحقوقها ومرافقها ومراسمها ومصالحها كلها وجميع بيوتات الضياع المذكورة وما يتعلقها وينضاف اليها من
سهلها وجبلها وغيرها وسقيها وانهارها واشجارها وعيونها وآبارها وقنواتها وقصباتها ومحتسباتها
ومحتطبها ومقاصمها وغياضها ورياضها وفدادينها ومعالفها واصطبلها ومنابتها وحق شربها المعلوم وملقى
ذيلها المرسوم ومرمى كناسها المرسوم وعامرها وغامرها وكل حق هو لها داخل فيها وخارج منها ومتصل بها ومنفصل
عنها ومعدود منها ومعزي اليها ومعدود عنها ومعروف باسرها [illegible] وتمامها [illegible]
بنائه المرسومة بانشائه على نهر آلس المذكور وعلى الرباط القريب منها الكائن موضعها بظاهر كورة سيواس المذكورة
على الجادة المسلوكة منها الى كورة قيصرية المذكورة وعلى مقيمي مرتع وملازمي تربته [illegible]
القنطرة والرباط المذكورين [illegible] على المرتب المذكور [illegible] وقفاً مؤبداً شرعياً [illegible] سرمدياً
بتيحاً [illegible] بتاتاً جزماً فعلاً جارياً على منهاج الشرع [illegible] مقتضى الحكم عارياً عن المآثم القادحة
[illegible] شرائط الصحة لا يباع ولا يوهب ولا يرهن ولا يورث ولا يملك ولا يتلف ولا يهلك ولا يناقل لوجه
من الوجوه وسبب من الاسباب بل يجري على اصله المؤبد ويقام على شروطه المذكور لا ينقصه مرور الايام [illegible]
ابد الدهور والاعوام كما انقضى زمان جدده آخر ما يليه [illegible] الا ان يرث الله الارض
ومن عليها وهو خير الوارثين لا يحل لاحد يؤمن بالله ورسوله واليوم الآخر من سلطان وملك وامير ووزير
ومفت وقاض ووال ورئيس وعميد ومحتسب ولا لاحد من الناس قاطبة طراً نقض هذا الوقف ولا نقصه
ولا تغييره ولا تبديله ولا ابطاله ولا تعطيله ولا اهماله ولا تحويله فمن شرع في نقضه وتحريمه ورام عزماً في تغييره
وتبديله وهم في ابطاله وتعطيله فقد ارتكب المحرم واستوجب المآثم وكيف تعرض لذلك [illegible]
[illegible] من الله تعالى بعد ما قال النبي صلى الله تعالى عليه وسلم شبر من الارض يأخذه المرء بغير حق [illegible]
من سبع ارضين في نار جهنم قال الله تعالى والظالمين اعد لهم عذاباً اليماً وقال [illegible] على الظالمين
[illegible] خالف كتاب الله تعالى وسنة رسوله عليه السلام واستحل ما حرم الله ورسوله [illegible] هذا الوقف
او قصد الى تخريبه فقد باء بغضب من الله ومأواه جهنم وبئس المصير وعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين

٢٩٠

والله حسيبه ومكافيه ومطالبه ومجازيه بالفاتين الغلاب وقوانين العقاب يوم لا ينفع الظالمين معذرتهم ولهم اللعنة
ولهم سوء الدار يوم لا ينطقون ولا يؤذن لهم فيعتذرون يوم تجزى كل نفس لا ظلم اليوم ان الله سريع الحساب لما اراد الله
من فوائد مستقلة وتفضل بعوائد مجاة ومفصلة في كل وقت واوان وحين وزمان يبدأ بصرف ذلك الى عمارة الوقف
المذكور وبناء ما انهدم واستجداد ما خرب منه وانثلم واصلاح مرمته واستزادة غلته اذ دعت الحاجة اليها
وامتنعت عنها يصرف الى عمارة الموقوف عليه وهو القنطرة والرباط والمرقد ورعاية مقيميه ونفقة ملازميه
فما فضل منها يحفظ ويجمع الى ان يحصل به ما يشترى من نفائس الاملاك والعقارات والاعلاق حتى
يضاف الى هذه الاوقاف المذكورة ويجرى عليه حكم الوقفية على سبيل التأبيد وقد ابان الواقف المذكور هذه
الوقف المذكور عن ماله وازاله عن ملكه وجعل التولي في الوقف المذكور والنظر فيه الى نفسه يتولى ذلك
بذاته ويستنيب فيه من ينوبه ويوصي الى من يشاء ويفوض الى من آثر ويوكل فيه من اراد ويعزل عن الوكالة اى
احب وكيف اختار لا اعتراض لاحد من الناس كائنا من كان فيه عليه ما دام في قيد الحياة فاذا انقرض اجله
وانصرم مهله ولم يفوض التولية والنظر الى غيره من احد من الناس كافة جعل الولاية بعد وفاته والنظر فيه
عقيب مماته الى الارشد والامثل والاسد من اولاده وهم المسمون كوركي وسنباط ورشيد واولاد اولادهم ما تناسلوا
وتناسلوا عقبا فعقبا نسلا فنسلا فان انقطع نسلهم ولم يبق من اعقابهم احد جعل الولاية الى عصباتهم
واولادهم ما توالدوا بطنا بعد بطن وقرنا بعد قرن فاذا انقرضوا ومضوا جعل الولاية الى ذوي ارحامه واولادهم
جيلا فجيلا وقبيلا فقبيلا فاذا فنوا وتوفوا جعل الولاية الى عتقائه ومحرريه من مماليكه وارقائه واولادهم
فان لم يبق من الطوائف المذكورين الموصوفين احد جعل الولاية الى قاضي الحنفية الذي امين الجيب [illegible]
النفس غير متلوث بالرشى والاطماع يتولى قضاء كورة سيواس ويتما [illegible] حكمها وشرط الواقف المذكور على نفسه
وعلى كل ناظر ومتول يجيء في الوقف المذكور ان لا يوجر شيئا من الوقف المذكور عند مسيس الحاجة اكثر من ثلاثة سنين
متواليات ثم لا يعقد عليه عقد اجارة اخرى حتى تنقضي مدة الاجارة المعقود عليها الاولى ولا يؤجر من ظالم
ولا طامع ولا متغلب ولا من تخشى غائلته ولا يؤمن مكره ومكيدته فاذا انطمست القنطرة وانمحى الرباط والمشهد
عياذا بالله تعالى واندرست آثارها وعفت اطلالها وامتنع ايجادها واستحال استمرارها وتعذر حصولها وتعسر
الانتفاع بها صارت الفوائد الحاصلة من الوقف المذكور عوائد مصروفة الى الفقراء ثم ابناء السبيل [illegible]
ما دامت السموات والارض الى ما شاء ربك ان ربك فعال لما يريد فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين
يبدلونه ان الله سميع عليم وعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين الى يوم القيمة يوم يقوم الناس لرب
العالمين واجر الواقف المذكور على الحي الحليم الملك الكريم الذي لا يضيع اجر من احسن عملا بل يجزي بكل
حسنة عشر امثالها اشهد الله تعالى الواقف المذكور بهذا الوقف المذكور على نفسه وكفى بالله شهيدا وحسيبا
ثم ارواح الانبياء والاولياء ثم الملائكة اجمعين ثم الشهود والمسلمين آخره وذلك بعد ان دفع [illegible]
من قضاة الاسلام وولاة الاحكام والائمة الحكام من ينفذ حكمهم وقضاؤهم ويسوغ تنفيذهم [illegible]
بصحة الوقفية المذكورة الصادرة عنه وتنفذوه وامضوها واجازوها واجروها حامدين لله تعالى على آلائه
ومصلين على محمد سيد انبيائه وعلى عترته وصحابته واصفيائه ومسلمين تسليما كثيرا

[illegible]

شهد بذلك السلطاني — اشهدني الواقف المذكور بما فيه [illegible] — شهد بذلك ابراهيم بن موسى [illegible] وكتب بامره — شهد بذلك السلطاني محمد بن ابراهيم وكتب بخطه

شهد على مضمون هذا الكتاب [illegible] — شهد بمضمون هذه المعاني [illegible] — شهد بذلك السلطاني [illegible] وكتب بخطه — شهد بذلك السلطاني [illegible] وكتب بامره — شهد بمضمون [illegible] ابو بكر [illegible] بخطه

شهد بذلك ابو بكر [illegible] وكتب بخطه — اشهد بمضمون هذه المعاني محمد [illegible] الملطي — شهد بمضمونه [illegible] عبد الرحمن [illegible] حامدا لله ومصليا على نبيه — اشهد بما تضمنه هذا الكتاب [illegible] في التاريخ

٦٦٢

CANDAROĞULLARI SÜLALESİNDEN KAYA BEY'İN BALIKESİR'DEKİ CAMİSİ VE VAKIFLARI

Sezai SEVİM

GİRİŞ:

Osmanlı tarihlerinde İsfendiyaroğulları Beyliği adı verilen Candaroğulları Beyliği, Anadolu Selçukluları ümerasından Şemseddin Yaman Candar tarafından Kastamonu ve Sinop civarlarında kurulmuştur.

XIV.yüzyıl başlarında Anadolu Selçukluları sultanı Mesud tarafından, yardımcısı ve komutanı Şemseddin Yaman Candar'a bu yardımlarından dolayı Eflani ve civarları hediye olarak verilmiştir. Şemseddin Yaman Candar'ın ölümü üzerine oğlu Süleyman Paşa idareyi devralmış, toprakları biraz daha genişleterek o sıralarda Anadolu'yu istila etmiş bulunan İlhanlı hükümdarı Ebu'l-Gazi Bahadır Han'a bağlılığını da bildirerek hükümranlığını devam ettirmiştir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın ölümü ile bağımsızlığını ilân etmiş ve hatta para bile bastırmıştır. Onun son zamanlarında, oğlu Gıyasüddin İbrahim kendisine isyan ederek idareye el koymuştur. Süleyman Paşa'nın ölümünden bir müddet sonra ise kardeşi Yakup'un oğlu Adil Bey, amcası Gıyasüddin İbrahim'den idareyi ele geçirmiş ve daha sonra Adil Bey ölünce de yerine oğlu Kötürüm Bayezid geçmiştir. Kötürüm Bayezid (Celalüddin Bayezid), yerine geçirmek üzere oğlu İskender'i hazırlamaya başlayınca, diğer oğlu Süleyman (II.Süleyman da denir) kardeşi İskender'i öldürerek Osmanlıya sığınmış ve onların yardımıyla da babasını Sinop'a kaçmaya mecbur etmiştir. Daha sonra Kastamonu'ya gelen II.Süleyman, burada hükümran olmuş fakat bir müddet sonra Osmanlılarla arası açılınca da burası Osmanlılar tarafından işgal edilmiştir. II.Süleyman Kastamonu'ya hakimken babası Kötürüm Bayezid'in de Sinop'ta hüküm sürüyor olması nedeniyle beylik, ikiye bölünmüş bir vaziyet arzediyordu.

Sinop'ta, Kötürüm Bayezid 787 H./1385 M. yılında ölünce yerine diğer oğlu İsfendiyar Bey geçmiştir. İsfendiyar Bey'in hükümranlığı epey uzun sürdüğü için beyliğin adı, bu isme izafeten İsfendiyaroğulları Beyliği olarak kullanılmıştır. Kötürüm Bayezid'in, Osmanlılardan Orhan Bey oğlu Süleyman Paşa'nın kızı Sultan Hatun'la evliliğinden olan oğlu İsfendiyar Bey, Timur-Yıldırım sürtüşmesinde Timur tarafını tutmuş ve sonra da Timur tarafından beyliğinde ibkâ edilerek hüküm sürmüştür. Osmanlı şehzadelerinin *"Fetret Devri"*ndeki mücadeleleri esnasında, Çelebi Mehmed'in karşısında İsa ve Musa Çelebi'lere meyleden İsfendiyar Bey, neticede idareyi ele geçiren Çelebi Mehmed'in Eflak üzerine yaptığı sefer sırasında, oğlu Kâsım Bey ile yardım göndermek zorunda da kalmıştır. Çelebi Mehmed'le Eflak Seferinde olan Kâsım Bey, beylik topraklarının verimli bölgeleri, Çankırı, Kalecik, Tosya ve Kastamonu taraflarının, babası eliyle kardeşi Hızır Bey'e verileceğini işitince geriye babasının yanına dönmemiştir. Daha sonra Çelebi Mehmed'den sağladığı kuvvetlerle babasını Sinop'a püskürten Kâsım Bey, söz konusu verimli (Kastamonu ve Bakırküresi civarı hariç olmak üzere) bölgelerin Osmanlılar adına hakimi olmuştur. İsfendiyar Bey, yaşı yetmişi geçkin iken 834 H./ 1440 M. yılında ölünce, Sinop bölgesini diğer oğlu İbrahim Bey idare etmeye başlamıştır. İbrahim Bey, kızı Hatice Hatun'u II.Murad'a vermek ve II.Murad'ın ablası olan Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun ile de kendisi evlenmek suretiyle, Osmanlı hanedanıyla yakın akrabalık kurmuştur. Üç yıl gibi kısa bir hükümranlık sürebilen İbrahim Bey, 847 H./1443 M. yılında vefat etmiştir. Yerine geçen İsmail Bey'e, kardeşi Kızıl Ahmet Bey muhalefet etmiş ve Osmanlılara sığınarak onları İsmail Bey'e karşı kışkırtmıştır. Osmanlılarca Bolu sancakbeyliğine tayin edilen Kızıl Ahmet Bey'in tahrikiyle, Fatih döneminin vezir-i azamı Mahmud Paşa komutasında bir kuvvet, İsmail Bey'in üzerine gönderilmiştir. İsmail Bey, önce Sinop'a kaçmış ve daha sonra da teslim olmuştur. Neticede beylik idaresi Kızıl Ahmet'e verildiyse de iki aylık kısa bir süre sonra, Kızıl Ahmet, Fa-

tih tarafından Mora sancakbeyliğine tayin edilmiştir. Kızıl Ahmet ailesini hazırlayıp yola çıkarak Rumeliye gitmesi gerektiği yerde, önce Karamanoğluna sığınmış sonra da Uzun Hasan'ın yanına gitmiştir. Fatih'in ölümünden sonra II. Bayezid döneminde tekrar Osmanlı ülkesine dönmüştür.[1]

Candaroğullarının Çankırı kolunun beyi olan Kâsım Bey, Çelebi Mehmed'in kızı ile evlidir ve 869 H./1464 M.yılında vefat etmiştir. İki oğlu vardır. Biri, vakfiyesinde mütevelli tayin ettiği Emirza Bey (Emirzade Bey) de denilen İskender Bey, diğeri ise II.Murad'ın kızı ile evli olup İstanbul'un fethine katılmış bulunan Kaya Bey'dir.[2]

A-Kaya Bey'in Hayatı:

Balıkesir'de camisi bulunan Kaya Bey'in, babası Kasım Bey'dir ve doğum tarihi hakkında ise elde belge bulunmamaktadır.

Şahsı hakkındaki ilk bilgiyi *"834 H./1439 M.de*[3] *oğullarından Alaaddin ve Mehmed'i sünnet ettiren II.Murad, kızını da İsfendiyaroğlu*[4] *Kaya Bey'e nikah*[5] *etti'*[6] şeklinde gördüğümüz Kaya Bey, böylelikle II.Murad'ın damadı[7] ve II.Mehmed (Fatih)'in de eniştesi oluyordu. 843 H./1439 M. de evlendiğini öğrendiğimiz Kaya Bey'in 1439'dan 1452'ye kadar 13 yıllık süredeki hayatı hakkında da elde bilgi bulunmamaktadır.Daha sonra Fatih'in 856 H./1452 M. kışından itibaren İstanbul'u muhasara etmesi sırasında Kaya Bey'in de bizzat katkıda bulunduğunu biliyoruz. Candaroğlu İsmail Bey ve kuvvetlerinin[8] muhasaranın en etkin hareketlerini üslendiği sırada, Candaroğlu Kâsım Bey'in oğlu Kaya Bey'in de kuvvetleriyle birlikte Fatih'in ordusunda muhasaraya katıldığını ve büyük yararlılıklar gösterdiğini tesbit edebilmekteyiz.[9] Bu yararlılıklardan dolayı olsa gerektir ki Fatih, fetihten sonra Kaya Bey'e Malkara'da bir tımar vermiştir.[10]

Kaya Bey'in bu tımar tasarrufundan dolayı Malkara'da ne kadar yaşadığı bilinmemekle birlikte, orada yaşadığı dönemde yaptırdığı bir imarethaneden ve bu imarethaneye yaptığı vakıflarından söz edilmektedir.[11] Kaya Bey'in, Malkara'dan ne zaman ayrıldığı, nereye gittiği ve nerelerde yaşadığı konusunda da elde bilgi mevcut değildir.

868 H./1464 M.yılında Kâsım Bey'in Çankırı'da bina ettiği cami, imarethane ve zaviye için yaptığı vakıfları kaydettirmek gayesiyle bir vakfiye düzenlettirdiğini[12] ve bu vakıflarının idaresine mütevelli olarak oğlu Kaya Bey'i değil de diğer oğlu İskender Bey'i [13] tayin ettiğini görmekteyiz. Kaya

1. Candaroğulları Beyliği hakkında geniş bilgi için bakınız; Ahmed Tevhid, "Kastamonu ve Sinop'ta İsfendiyar-oğulları veyahut Kızıl Ahmedliler", **TOEM.**, 6 (1326), s. 361 v.d.; Ali, Candaroğlu Hükümeti, **TTEM.**, 7(1340), s. 2 v.d.; İ.H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,** 4.baskı, Ankara 1988, ss. 121-147; aynı müellif, **Osmanlı Tarihi,** C.I. (5.baskı), Ankara 1988, ss. 83-90; Yaşar Yücel, **XIII-XV. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri,** Ankara 1980
2. Kasım Bey oğlu Kaya Bey'in, İstanbul'un fethinden sonraki hayatı hakkında, bugüne kadar yapılmış olan araştırmalarda pek bilgiye rastlanmamaktadır. Onun, Balıkesir'e gelip, hayatının geriye kalan kısmını orada sürdüreceği, üzerinde durulmaya gerek görülmemiş bir ihtimal durumunda kalmış ki, Kaya Bey'in Balıkesir'deki vakıflarına ait bilgilere ulaşan merhum İ.H.Uzunçarşılı bile, bu bilgileri birleştirmek suretiyle neticeye gitmeye gerek duymamıştır (İ.H.Uzunçarşılı'nın bu konuda verdiği bilgiler için bakınız; İ.H.Uzunçarşılı, *Karasi Vilayeti Tarihçesi,* Balıkesir 1925, s.142.). Bu yazı, hem işte bu eksikliği tamamlamak hem de Balıkesir şehrinin tarihi ile ilgili bazı yanlış bilgileri düzeltmek gayesi ile kaleme alınmıştır.
3. Oruç bin Adil, **Oruç Bey Tarihi** (yay. haz. Atsız), İstanbul 1972, s. 88 de tarih olarak 844 H./ 1440 yılı verilmektedir.
4. Bu tabir, dönemin kaynaklarında, önemli bir şahsiyetin sülalesinden gelen herkes için kullanılmakta olup, burada da "İsfendiyaroğlu" lafzı İsfendiyar Bey'in torunu olan Kaya Bey için kullanılmıştır.
5. II.Murad'ın, Kaya Bey'e nikâh ettiği kızının ismi bilinmemektedir.
6. **Mir'at-ı Kâinât**, s. 359'dan nakleden, İ.H.Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 4.baskı (Ankara 1988), s. 140 ve 3 numaralı dipnot; ayrıca, Oruç bin Âdil, **a.g.e.** s.88.
7. Dukas da *"Damat Kaya Bey"* derken bu özelliğini belirtmek istemiş olmalıdır(bakınız; Dukas, **Bizans Tarihi** (terc. V. Mırmıroğlu), İstanbul 1956, s.147.).
8. Dukas, **a.g.e.** s. 149.
9. *"1452 kışında girişilen muhasamat sırasında Candaroğlu İsmail Bey'in kuvvetleri İstanbul'u abluka altına almışlardı",* Y.Yücel, ***a.g.e.***, s. 103, karşılaştırınız, Jorga, GOR. II, s. 18.
10. **Başbakanlık Arşivi, Tapu Tasnifi**, no: 12, s. 262.
11. Yaşar Yücel, Malkara'daki vakıfları ve imareti ile ilgili vakfiyesinin yerini gösterirken, bir yerde **Vakıflar Umum Müd. Arş.**, no: 582, s. 125'tedir, diye belirtirken (bakınız, **a.g.e.**., s. 104' teki 324 nolu dipnot), bir başka yerde de yine aynı arşivin 628 numaralı defterinin 125. sayfasında (bakınız, a.g.e., s. 12) diye belirtmektedir. Defter no: 628, s. 125'te, Kaya Bey ile ilgili ne bir vakfiye ne de bir kayıt mevcut olmamakla birlikte, defter no: 582, s. 125'te ise Kaya Bey'in Balıkesir'deki mescidi ve vakıflarıyla ilgili vakfiye kayıtlıdır. Hal böyleyken, Malkara'daki imareti ve vakıflarıyla ilgili vakfiyenin burada da kayıtlı bulunabilmesi mümkün görünmemektedir.
12. Kasım Bey'in sözkonusu vakfiyesi 3 Zilhicce 868 H./7 Ağustos 1464 M. tarihlidir.
13. Kaya Bey'in kardeşi İskender Bey'e Emirza(Emirzâde) Bey de denmektedir ki (İskender Bey'e Emirza veya Emirzâde Bey denildiği hakkında bakınız; İ.H. Uzun Çarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.I, 4.baskı (Ankara 1982), s. 89; aynı müellif, **Anadolu Beylikleri**, 4.baskı (Ankara 1988), s. 140 ve aynı sayfadaki 2 nolu dipnot.) İskender Bey'in de Balıkesir'de emlâki bulunduğuna bakılırsa (Kaya Bey'in vakfiyesinde, İskender Bey'e ait Balıkesir'deki bağ, mülk ve ahırdan bahsedilmektedir.), Onun da Balıkesir'de yaşamış olduğu muhakkak görünmektedir. Acaba, bugün ve tarihte de var olduğunu gördüğümüz Balıkesir'deki Mirza Bey Mahallesi ile bu mahalledeki Mirza Bey Caminin bânisi ile Kaya Bey'in kardeşi ve Kasım Bey'in oğlu olan yukarıda zikrettiğimiz İskender Bey (Emirza Bey), aynı kişi olabilir mi? Balıkesir şehri hakkında en eski bilgileri veren Osmanlı resmî belgeleri durumundaki Tahrir Defterleri (XVI. yüzyılda düzenlenmiştir)'nde kayıtlı bulunan mahalle, 936 H./1530 M.yılında düzenlenen defter-

Bey'in babası Kâsım Bey, bundan bir yıl sonra 869 H./1464 M.de ölmüştür.

Kaya Bey, Balıkesir'de yaşadığı dönem içinde şehirde veya sancak dahilinde bazı emlak satın almıştır. Bu satın aldığı gayrimenkuller arasında, bir köy, üç mezraa, üç tarla, iki bahçe, iki bağ vardır. Şehir içinde bugün mevcut olan camisinin bitişiğine bina ettirdiği dokuz odalı bir evi, yine kendisinin yaptırdığı camisine cemaat olacak kişilere oturmak üzere vermiştir.

50 yıldan fazla yaşadığını tahmin ettiğimiz Kaya Bey, babasından 6 veya 7 yıl sonra vefat etmiştir (876 H./1471 M.de veya bundan bir yıl önce). Vakfiyesinin onaylanış tarihi 876 H./1471 M. olup, düzenlettiren kişi ise kardeşi İskender Bey'dir. Bu tarihte Kaya Bey sağ olmadığına göre, bu yıl içinde veya bir yıl önce öldüğü düşünülebilir. Bugün ne mezarı ne de mezar kitabesi mevcut değildir. Yaptırdığı evin ve mescidin de kitabesi bugüne ulaşamamıştır.

B- Balıkesir'deki Camisi:

876 H./1471 M. yılının öncesindeki 15 yıllık bir dönem içinde yapıldığını tahmin ettiğimiz Kaya Bey Mescidi, o yıllarda şehrin, Oruçgazi Mahallesi olarak bilinen kuzey kısmında bina edilmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki, mescidin inşa edildiği ve hatta Kaya Bey'in vefat ettiği yıllarda, mescidin yakın çevresi bağ, bahçe ve tarla ile çevrilidir. Hatta Kaya Bey'in vakfiyesindeki ifadeye göre, vakfedilen tarlalardan birisi mescidin hemen bitişiğindedir. Mescidi bu boş araziye inşa ederken, cemaatinin olmaması ihtimalini düşünen bânî Kaya Bey, mescidin bitişiğine dokuz odalı bir de ev yaptırmıştır.[14] Dokuz odalı bu evde oturacak kişilerin de, mescidine cemaat olacak sülehadan kişiler olmalarını vakfiyesinde şart koşmuştur.

Mescidin evkafının XVI. yüzyıldaki durumlarını, Karasi Sancağı için 936 H./1530 M. tarihinde[15] ve 981 H./1573 M. tarihinde[16] yapılmış olan tahrirlerin defterlerinden takip edebilmekteyiz.

Mescid günümüze kadar gelebilmiştir. Mescide 1002 H./1593-1594 M. yılında bir minber yapılmak suretiyle, burası cuma namazı kılınabilen bir câmiye dönüştürülmüştür.[17] Kaya Bey'in mescidi böylece, Yıldırım Câmisi ve Zağanos Paşa Câmisi'nden sonra şehirde cuma namazı kılınabilen bildiğimiz üçüncü câmi durumuna gelmiştir. Vakfın gelirleri, aradan yıllar geçtikçe değişikliklere uğratılmasın veya vakıf harab edilmesin diye değişik yıllarda muhasebe edilmiştir.[18]

Bugün cami olarak ayakta olan bina, sağlamdır ve kullanılmaktadır. Caminin bulunduğu bölge, daha önce Oruçgazi Mahallesi olarak adlandırılırken, şimdi caminin bânisine atfen Kaya Bey Mahallesi olarak isimlendirilmektedir.

C-Câmisinin Vakıfları:

Kaya Bey, Balıkesir'in o zamanki Oruçgazi Mahallesi'nde (şimdiki kendi adı ile anılan "Kaya Bey" Mahallesi'nde) yaptırdığı mescit için, gerek Balıkesir şehrinde ve gerekse civar köyler ve diğer nahiyelere bağlı köylerdeki bir çok mal ve mülkü-

de *"Mahalle-i Emirza Beg"* olarak kaydedilmiştir. XVI.yüzyılda Balıkesir'in en kalabalık mahalleleri arasında görülen Emirza Bey (veya Mirza Bey) Mahallesinin, aynı yüzyılda 50 ile 100 hane arasında bir nüfusa sahip olduğu tesbit edilebilmektedir. (Bu konuda bakınız; **BA.TT.**no: 166, s. 249; **BA.TT.**no: 153, s. 4, **TKGM. KK.**, no: 152, vr. 7/b). Balıkesir'deki Mirza Bey Mahallesi ve mescidinin tarihi hakkında mahallî araştırıcılar tarafından değişik görüşler ileri sürülmüştür (mahallî araştırıcılardan M.Ekrem Çavuldur'un naklettiği ve kendisinin de kabul ettiği halk arasındaki söylenti şöyledir; *"Mirza Bey, Timur'un ümerasından bir Tatar olup Balıkesir'e yerleşerek' burada bir mescid yaptırmıştır."* Yüzbaşızade Kemal Bey ise **Türkdili Gazetesi**'ndeki, Mirza Bey Mescidi ve misafirhanesi ile ilgili bir yazısında, Mirza Bey'in, Timur'un oğlu Mirza olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır. -Bu konuda bakınız; M. Ekrem Çavuldur, "Zağanos Paşa ve Balıkesir'le Alâkası-3", **Balıkesir Halkevi Dergisi**, Kaynak, Yıl 3, Sayı 30 (19 Temmuz 1935)- Kemal Ertan ise Kaynak (Kemal Ertan, "Balıkesir Camileri", **Balıkesir Halkevi Dergisi**, Kaynak, Yıl 1, S. 11, s.7)'ta *"Timurlengin oğullarından Mirza Bey tarafından yaptırılmıştır (H. 805)"* şeklinde bir ifâde kullanmıştır ve mahallenin de 1278 H. de Sultan Abdülaziz tarafından Kırım'dan getirilen göçmenlerle kurduruluğunu anlatmaktadır. Bugün mahallenin ismi "Mirza Bey Mahallesi" olarak geçmekle birlikte, cami için Kırımlılar, Aziziye ve Mirza Bey Camii şeklinde üç ayrı isim kullanılmaktadır.

14. Vakfiyenin tercümesindeki ifade aynen şöyledir";...*mezbur mescid yanında kain dokuz odayı, beş vakit namazını cemaatle camide eda eden salih kimesnelerden oturanlara....",* (**VGM**. Defter no: 1967, s. 331, belge no:65.)

15. Bu konuda bilgi için bakınız; **BA.TT.**, no: 166, s. 255. "Karye-i Ziyaret, tabi-i Balıkesri, vakf-ı Cami-i Kaya Beg bin Kasım Beg der Balıkesri, hane 8 mücerred 2, hasıl 1186" *"Nefs-i Balıkesri'de üç para yir ve mescide muttasıl bir pare yir ve bir bağçe ve karye-i Çölmekçi'de harab bağ ve mescid kurbunda dokuz aded ev mezkur Kaya Beg'ün vakfıdır".*

16. Ankara, **Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi**, no: 568, vr. 82/b. *"Karye-i Ziyaret tabii-i Balıkesri vakf-ı Kaya Beg bin Kasım Beg, Mezkur Kaya Beg, Yakub Beg bin Mehmed'den satun alub Balıkesri'de bina itdügi mescidin imamına ve müezzinine ve mütevellisine ve çırağa, yağına ve hasırına vakfetmiş. Elinde Selatîn-i Osmaniyye-i maziyye -tabe serahum- dan mukarrernameleri var, tevliyet Ahmed Ağa evladına şart ve tayin eylemiş olan mezkur Ahmed Ağa evladından Mehmed ve Mustafa ve Meryem ve Hafsa nam kimesneler yevmi iki akçe ile tevliyet-i mezbureye mutasarrıflardır, ellerinde padişahımızdan berat-ı humayunları var, sene tisa ve işrin ve tisa mie tarihiyle müverrah"* ve aynı defterde vr. 110/a numaralı sayfada iki kayıt daha vardır ki onlardaki bilgiler ise, mescide muttasıl ev, bir pare bahçe, Balıkesir'de üç pare yer, Çölmekçi'de harab bağ ile Edremit'deki Köşk Bahçesi'ne ait kayıtlardır.

17. Kaya Bey Mescidi'nin camiye çevrilmesi hakkındaki bilgi için bakınız; Ankara Millî Kütüphane, **Balıkesir Şeriyye Sicilleri, No: 692**, vr. 101/a.

18. Bakınız; Ankara MK. BŞS., no: 692, vr. 64/a (yıl, Muharrem sonları 1003/Aralık başları 1594).

nü vakfetmiştir. Bu emlâkin, îcara, ortaklığa veya kiraya verilmek suretiyle getireceği gelirlerin bu mescidi için harcanmasını şart koşmuştur.

Balıkesir Nahiyesi dahilinde vakfettiği gelir kaynakları şunlardır;

Köy--------Balıkesir Nahiyesine bağlı Ziyaret Köyü (II. Mehmed zamanında 3000 dirheme satın almış).

Mezraa - Ziyaret Köyünün kıble tarafında 3 mezraa ki biri Çayırhisar Köyü sınırları içinde kalıyor (bu üç mezraayı II. Mehmed zamanında 7300 dirheme satın almış).

Tarla--1- Çayırhisar Köyünde bir parça tarla (yolların arasında kalmış).

2- Mescidin yanında bir parça tarla.

3- Balıkesir'in kuzeyinde, Üçpınar Köyü topraklarının güneyindeki arada kalan bir parça tarla (II.Mehmed zamanında 2000 dirheme satın almış).

Bahçe-- Balıkesir civarında Hasan, Paşa Hadikası olarak bilinen bahçe (II.Mehmed zamanında 7500 dirheme satın almış).

Bağ- 1- Çömlekçi Köyü yakınında bir bağ.

2-Mescidin yakınında bir bağ.

Değirmen-Çayırhisar Köyünde iki değirmenin yarım hissesi.

Ev--- Mescidin bitişiğinde, mescide cemaat olmaları şartı ile sülehaya oturmaya izin verilen 9 odalı bir ev.

Köle--- Ziyaret Köyünde 3 köle ve onların eşleri ile bu ailelerin ellerinde bulunan ziraat aletlerinin tamamı.

Edremit Nahiyesinde vakfettiği gelir kaynakları;

Bahçe--İçbeyi Köyü arazisinde bir bahçe ile buradan geçen sudan haftada bir gün ikindiye kadar ve Cuma geceleri gecenin yarısına kadar bu bahçeyi sulama hakkı.

Ev---İçbeyi Köyü arazisindeki bahçenin içinde dört odalı bir ev.

Kaya Bey, vakıflarından elde edilecek gelirlerin sarfedileceği cihetleri de belirlemiş ve hangi cihete ne kadar verileceğini vakfiyesinde şart koşmuştur. Bu şartları da şöyle sıralayabiliriz;

Mütevelliye---a- Çömlekçi arazisindeki bağın geliri ile beraber ancak günlük iki dirhem alması yeterlidir.

b- Mütevelli, vakfın diğer mezraalardaki ürünün öşrünü alamaz.

Mescide-a- Gelirden, lazım ise mescidin tabanına hasır alınması.

b- Mescidin kandil yağı için her ayda beş dirhem.

İmama-- Günlük iki dirhem.

Müezzine-- Günlük bir dirhem.

Balıkesir Kadısına- a- Üçpınar Köyündeki bağın kullanımı ve geliri.

b- Vakfın sıhhatli işletilmesi için nezaretinden dolayı günlük bir dirhem.

Vâkıf, gelirin sarfedileceği yerleri böylece belirttikten başka, vakfın tevliyeti görevi için Hacı Mehmed Ağa ibn-i Musâ'yı ve onun neslini tayin etmiş, o da kabul etmiştir. Balıkesir'e tayin edilen kadıların, görev sırasında bu vakfı da gözetmelerini istemiş olan vâkıf, bu iş için de yukarıda belirtiğimiz gibi ücret tayin etmiştir. Vâkıf ayrıca, vakıfnamesinde belirttiği şartların bozulmamasını ve emlâkin de dünyanın sonuna kadar satılmamasını, hibe edilmemesini ve miras olarak devr edilmemesini şart koşmuştur.[19]

BİBLİYOĞRAFYA

Arşiv Vesikaları:

Başbakanlık Arşivi, Tapu Tasnifi (kısaltması-BA.TT.), no: 166 (İstanbul)

Milli Kütüphane, Balıkesir Şeriyye Sicilleri (kısaltması-MK. BŞS.), no: 692 (Ankara)

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadime Arşivi (kısaltması-TKGM. KK.), no: 568 (Ankara)

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (kısaltması-VGM.), defter no: 582/1 (vakfiye defteri) ve defter no: 1967 (tercüme defteri) (Ankara)

Araştırmalar:

Ahmed Tevhid, "Kastamonu ve Sinop'ta İsfendiyar-oğulları veyahut Kızıl Ahmedliler",TOEM.,6 (1326), s.361 vd.

Ali, "Candaroğlu Hükümeti",TTEM.,7(1340),s.2 vd.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, Osmanlı Mimarîsinde Fatih Devri, C.I, İstanbul 1973.

Çavuldur, Ekrem, "Zağnos Paşa ve Balıkesir'le Alâkası", BHD. Kaynak,Yıl 3, s.30 (Ağustos 1935), ss. 624-627.

Dukas, Bizans Tarihi (terc. V.Mırmıroğlu), İstanbul 1956.

Ertan, Kemal, "Balıkesir Camileri", BHD. Kaynak, Yıl 1, S. 11, s. 7.

Oruç bin Adil, Oruç Bey Tarihi (yay. haz. Atsız), İstanbul 1972.

Su, Kamil, XVII-XVIII.Yüzyıllarda Balıkesir'de Şehir Hayatı, İstanbul 1937.

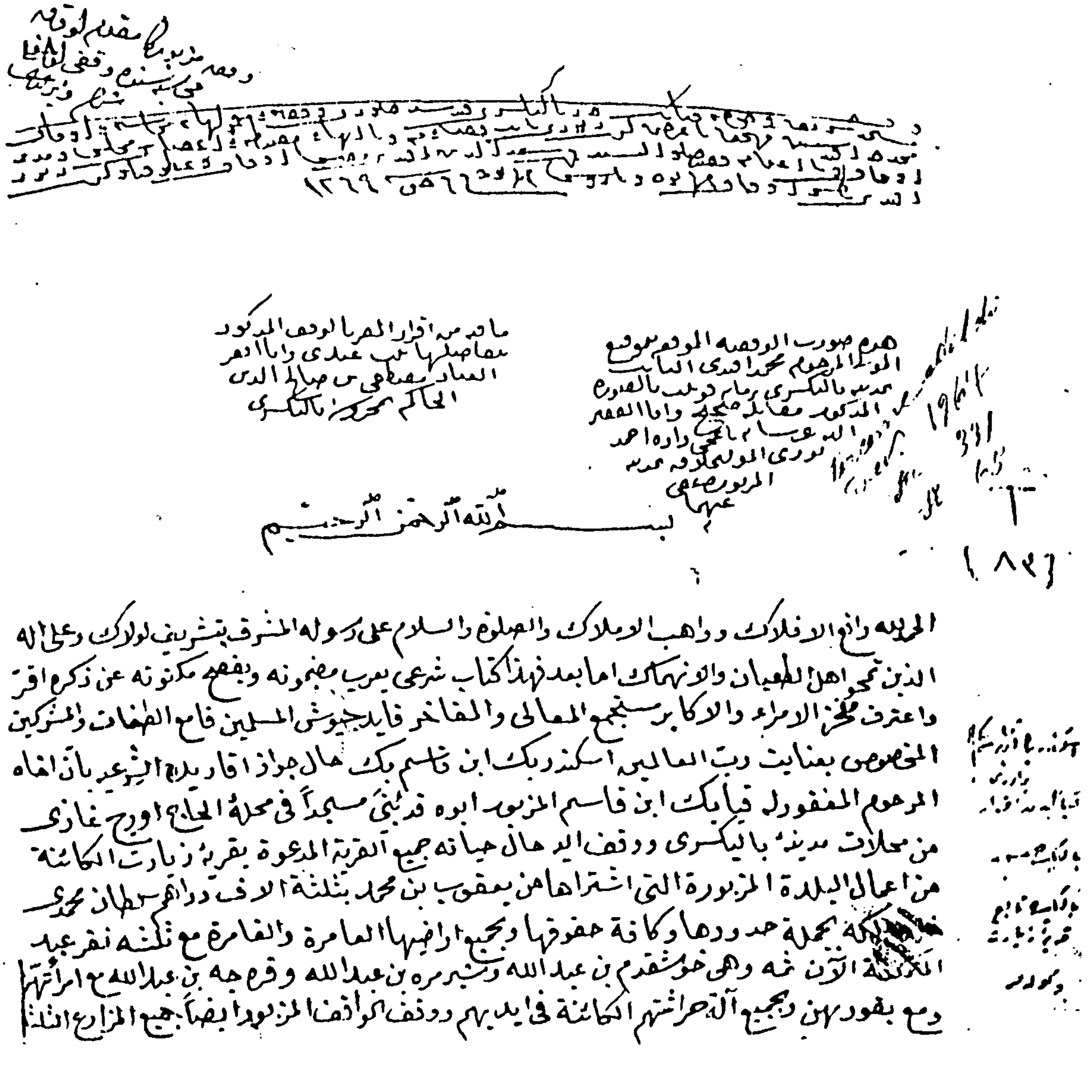
Uzunçarşılı, İ.H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, 4.baskı, Ankara 1988.

Uzunçarşılı , İ.H., Karasi Vilayeti Tarihçesi, Balıkesir 1925.

Uzunçarşılı, İ.H., Osmanlı Tarihi, C.I (5.baskı), Ankara 1988

Yücel, Yaşar, XIII-XV.Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi Çobanoğulları Candaroğulları Beylikleri, Ankara, 1980.

19. Vakfiyenin Arapça olan sureti, **VGM.** defter no: 582/1, s. 125 vd., tercümesi ise yine aynı arşivde defter no: 1967, s. 331, belge 65'tedir.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله دائم الافلاك وواهب الاملاك والصلوة والسلام على رسوله المشرف بتشريف لولاك وعلى اله
الذين محوا اهل الطغيان والانهماك اما بعد فهذا كتاب شرعي يعرب مضمونه ويفصح مكنونه عن ذكر ما اقر
واعترف مفخر الامراء والاكابر مستجمع المعالي والمفاخر قايد جيوش المسلمين قامع الطغاة والمشركين
المخصوص بعنايت رب العالمين اسكندر بك ابن قاسم بك حال جوازا قاريلاع الشرعي بان اخاه
المرحوم المغفور له قيابك ابن قاسم المزبور ابوه قد بنى مسجداً في محلة الحاج اوروج غازي
من محلات مدينة باليكسري ووقف اليه حال حياته جميع القرية المدعوة بقرية زيارت الكائنة
من اعمال البلدة المزبورة التي اشتراها من يعقوب بن محمد بثلثة الاف دراهم سلطان محمدي
[illegible] بجملة حدودها وكافة حقوقها وبجميع اراضيها العامرة والغامرة مع ثلثة نفر عبيد
الاثنين منه وهي خوشقدم بن عبد الله وشبرمره بن عبد الله وقرجه بن عبد الله مع امرائهم
ومع بقودهن وبجميع الاحرائهم الكائنة في ايديهم ووقف ايضا المزبور ايضا جميع المزارع الثلث

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 582/1 numaralı defterin 125-126 sayfasında bulunan Kaya Bey İbn Kasım Bey'e ait 876 tarihli Arapça Vakfiye.

الكائنة في ظاهر البلدة المزبورة في طرف القبلة التي اشتراها من محمد بن نعمان قينة بمبلغ قدره سبعة
الاف وثلثمائة دراهم سلطان مجاري خلقه ملكه الاولى منها قريبة الى البلدة المزبورة المحدودة
بحدودها الاربعة بملك حاجي محمد وبالطريق العام والثانية وهي ايضاً قريبة اليها من الطرف
الشرقية الشهير بمزرعة لطوي محمود المحدودة قبلة بوادي قزانداغ وبالطريق وشرقاً بمزرعة
يوسف بن الحاج علي التاجر وشمالاً بالطريق وارض الترمان بك وغرباً بملك شعبان
وبالطريق العام والثالثة الكائنة في ارض قرية جاير مصار مع نصف الزرعين العتيقة الكائنة
فيها الشهيرة بمزرعة موسى بالي المحدودة قبلة بوادي قورمي وشرقاً بمزرعة شاهين
بك وباقي الحدين بارض قرية المزبورة ووقف الواقف المزبور ايضاً قطعة ارض كائنة في
ظاهر البلدة المزبورة المتصلة بمزرعة الاولى من المزارع الثلثة المزبورة قبلها المحدودة بحدودها
الاربعة بالطريق العام وبالمزرعة المزبورة ثم وقف الواقف المزبور ايضاً الحديقة الكائنة
في جنب المسجد المزبور بجميع الحدود والحقوق المحدودة بجميع حدودها بكرم وملك اسكندر
المنار الدور وبالمسجد المزبور وبالارض الموقوفة لمسجد الجامع العتيق الكائن في البلدة المزبورة
ووقف الواقف المزبور ايضاً قطعة ارض كائنة في طرف شمال البلدة المزبورة التي اشتراها الواقف
المزبور من حاجي يوسف بن حمزه الدباغ بالفي درهم سلطان مجاري خلقه ملكه بجميع حدودها وحقوقها
المحدود شمالاً بارض قرية اوجبكاد وغرباً بالارض الموقوفة للمسجد الجامع المزبور قبله وقبلة بالطريق
وشرقاً بارض الوقف لزاوية باشا سلطان ووقف ايضاً الكرم الكائن في خارج البلدة المزبورة
في قرب قرية بوملكي بجميع الحدود والحقوق المحدود قبلة وشرقاً بالطريق وشمالاً بكرم
شاركلدي وغرباً بملك يوسف بن الحاج احمد ووقف الواقف المزبور ايضاً الكرم الكائن في جنب
المسجد الموقوف اليه المزبور بجميع الحدود والحقوق بحدوده الاربعة بكرم حاجي مرتو وباصطبل
اسكندر بك المزبور وبالارض المزبور وبكرم اسماعيل ووقف الواقف المزبور ايضاً تسعة بيوت كائنة
في جنب المسجد المزبور الموقوف اليه هذا الموقوفات المزبورة كلها لمن سكن من الصلحاء ويصلي
الاوقات الخمسة وبالجماعة ووقف الواقف ايضاً الحديقة الكائنة في ارض قرية ايجبكي
من توابع محمية ادرسيد مع دار فيها المشتملة على اربع بيوت مع المحوطة بجميع الحدود والحقوق
المحدودة بملك الحاج محمد ومصطفى واحمد والياس شمالاً وبالقرية المزبورة شرقاً وبالطريق
قبلة وغرباً مع حق الشرب في كل اسبوع يوماً الى العصر ومع نصف ليلة الجمعة ووقف
الواقف المزبور ايضاً الحديقة الكائنة في خارج البلدة المزبورة آنفاً التي اشتراها الواقف
المزبور من محمود چلبي ابن اوروج باشا بسبعة الاف وخمسمائة دراهم سلطان مجاري خلقه ملكه
بجميع الحدود والحقوق لا انذكر حدودها الشهيرة بحديقة حسن باشا وبشرط الواقف المزبور
ان تكون التصرف والتولية في تلك الموقوفات المذكورات كلها الحاج احمد اغا بن موسى ثم اولاده
واولاد اولاده ابداً ما تناسلوا ثم الى ان ينصب المتولي لحاكم الوقت وان يأخذ المتولي المذكور
ولمن كان بعده متولياً في كل يوم درهمين فقط مع غلة الكرم الكائن في ارض قرية بوملكي
المزبور فيه اولاد ثم شرط الواقف المذكور ان لا يأخذ المتولي عشر محصولات المزارع الموقوفات
بل يقنع عشر محصوله بمعنى لا يعطي المتولي عشر غلات مزارعه الى الوقف بل الى ... عشر
مزارع الموقوفات ثم شرط الواقف ايضاً ان يأخذ الحصير للمسجد المزبور من المحصولات
ان احتيج الى الحصير ثم وقف الواقف المزبور الكرم الكائن في كروم قرية اوجبكاد لمن كان قاضياً
في البلدة بالبلد ثم شرط الواقف منه باقي الغلات يعطي المتولي كل يوم درهمين لمن
كان اماماً في المسجد المزبور ودرهماً واحداً للمؤذنه ونصف درهم لقيومه واقامه في
البلدة المزبورة درهماً واحداً بان يكون لاجل النظارة وخمسة دراهم في كل شهر لدهن
السراج ثم مات الواقف المزبور قبل لحوق حكم الحاكم بصحة تلك الموقوفات المزبورات
وانحصر الآن وارثه الى اسكندر بك المشار اليه فاجازه ووقفية تلك الموقوفات المذكورات
كلها على الوجوه المزبورة بتمامها وسلمها وقبلها اقراراً صحيحاً شرعياً واعترافاً صريحاً مرعياً
وعن كل الموانع عرياً فلما اجازه المقر المزبور بوقفيه تلك الموقوفات المذكورات كلها الى
وجوهها المزبورة قبلت اجازته وسلمت قوله وحكمت بصحته وقفيه تلك الموقوفات
المذكورات كلها الى وجوهها المزبورته فصارت تلك الموقوفات المحدودات المذكورات
كلها بعد اليوم وقفاً الى وجوهها المزبورته لا يباع ولا يوهب ولا يورث الى ان يرث الله
الارض ومن عليها وهو خير الوارثين وحكم الحاكم بصحته هذا الوقف وكان ذلك
في سلخ شهر اول الربيعين من شهور سنة ست وسبعين وثمانمائة

صالح المؤذن ... ... حاجي محمد ... ...
... مولانا ... مولانا ... مولانا ... مولانا ...

ELVAN ÇELEBİ ZAVİYESİ'NİN VAKIFLARI(*)

Adnan GÜRBÜZ

Türkler'e Anadolu'nun kapılarını kesin olarak açan hâdise 1071 yılındaki Malazgirt zaferi olmuştur. Gerek Malazgirt zaferinden sonra, gerekse Moğol istilâsının hemen öncesindeki büyük çaptaki Türkmen göçleri, Anadolu coğrafyasında siyâsî, dinî, içtimâî ve kültürel önemli değişmelere yol açmıştır.Anadolu'nun Türkleştirilme ve İslamlaştırılma gâyelerinin başlıca nirengi noktalarından olan Amasya-Çorum bölgesine iskân edilen Türkmenlerin, Selçuklu idaresiyle olan anlaşmazlıkları çatışmalara sebeb olmuş, bu ise içtimâî yapı üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bölgenin Türklerin eline geçmesinden, Anadolu Selçuklu devletinin yıkılışına kadar geçen sürede, izleri daha sonra kurulacak olan Osmanlılar ve hatta günümüze değin sürecek olan en önemli hâdise, Anadolu Türk tarihinin en büyük ayaklanmalarından biri olan 1240 yılındaki "*Babaî Ayaklanması*"dır. Görünürde, Selçuklular'ın resmî ideolojisi olan Sünnîliğe karşı "*Heterodox*" bir hareket olmakla birlikte, arkasında iktisadî-içtimai sebebler de vardır. Şehirlerde yerleşerek iktisadî gücü elinde tutan, Anadolu'daki hayatı bu yolla denetim altına alan Selçuklular'a karşı, Türkmen kitlelerinin iktisadî-siyasî bakımdan geri bulunmaları hareketin gerçek sebeblerindendir. Ayaklanmanın lideri olan Baba İlyas ve destekçileri, Türkmen kitlelerinin bir takım dinî inançlarını istismar ederek ayaklanmayı,dinî bir mahiyete büründürmüşlerdi.[1]

XIII-XIV. yüzyıllar boyunca içtimâî-kültürel hayatı derinden sarsmış ve günümüze kadar uzanan derin izler bırakmış bu hareketin lideri Baba İlyas Horasanî'nin soyundan gelen Elvan Çelebi, bu şeyh ailesine mensuptur.[2] Bugün Çorum'un Mecitözü İlçesi'nde halen kendi adını taşıyan köyde, Elvan Çelebi'nin bir zaviyesi bulunmaktadır.

Elvan Çelebi'nin kimliği, şahsiyeti ve yaşadığı dönem; Zaviyesi'nin ne zaman kurulduğu, gördüğü dinî, içtimâî ve iktisadi fonksiyon ve tarihte-

---

*. Bu yazı, 26-27 Temmuz 1991 tarihleri arasında Çorum'da düzenlenen "**Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum**" Sempozyumu'nda sunulan tebliğin genişletilmiş şeklidir.

1. Anadolu'ya vukubulan heterodox derviş göçleri, Babaî ayaklanmasının sebebleri ve ayaklanmanın tarihî seyri, Babaî hareketinin fikrî alanda devamı ve konu hakkında yapılmış araştırmalar ile ilgili geniş bibliyografya için bkz. A.Y. Ocak, **Babaîler İsyanı (XIII. Yüzyılda Anadolu'da Baba Resûl (Babaîler) İsyanı ve Anadolu'nun İslâmlaşması Tarihindeki Yeri**, İstanbul 1980; Ayrıca, Babaî hareketini meydana getiren zümrelerin inanç sistemi, sistemin unsurları ve unsurların menşe'leri konusunda bkz. A.Y.Ocak, **Bektaşi Menakıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri**, İstanbul 1983.

2. "...*Elvan Çelebi, Babaî ayaklanmasının baş liderlerinden Baba İlyas-ı Horasanî'nin dip torunudur. Babası, XVI.yüzyıl Türk tasavvuf edebiyatının ünlü simalarından Aşık Paşa ünvanıyla tanınan Aşık Ali Paşa (öl.1333)'dır. Onun da babası, Babaî ayaklanmasından epey bir müddet sonra, Karamanoğulları Beyliği'nin kurulmasına adı karışan Muhlis Paşa veya öteki ünvanıyla Baba Muhlis'tir.*" Bkz. A. Y. Ocak,"XIII ve XIV.Yüzyıllar Anadolu Türk Tarihi Bakımından Önemli Bir Kaynak: Menâkıbu'l-Kudsiya Fi Menâsıbi'l-Unsiya", **İ.Ü.E.F.Tarih Dergisi**, 32 (1979), s. 91; Ocak, aynı makalede Elvan Çelebi'nin eseri Menâkıbu'l-Kudsiyye'deki bilgilere dayanarak bir şeceresini hazırlamıştır. (s.92);Bundan önce, Neşet Köseoğlu, Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'nde verdiği bilgilere istinaden Elvan Çelebi'nin şeceresini çıkarmıştır.Bkz.Neşet Köseoğlu, "Elvan Çelebi III", **Çorumlu**,48 (1944), s.1439. Ocak'ın hazırladığı şecerede, Elvan Çelebi'den ileri gidilmemekte, Köseoğlu'nda ise, oğlu olarak Abdurrahman Çelebi görünmektedir. Biz Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulduğumuz ve geç döneme ait olduğunu tahmin ettiğimiz bir kayıtta (**Maliyeden Müdevver** Nu: 6223, **Muhasebe-i İcmâl-i Evkâf der Livâ-i Amasya**, s.14.) Elvan Çelebi evladı Hamdullah Çelebi, vakıf sahibi olarak görünmektedir. Tapu-Tahrir defterlerindeki kayıtlarda da Hamdulluh Çelebi vakfından bahsediliyordu. Ancak doğrudan Elvan Çelebi ile olan yakınlığına değinen kayda rastlayamamıştık. Hamdullah Çelebi'nin Elvan Çelebi evladı olarak ortaya çıkmasından sonra, Hamdullah Çelebi'nin oğlu Fazlullah Çelebi, onun oğlunun Nurullah Çelebi ve onun da oğlunun Ahmed Çelebi olduğu görülmektedir (Tapu

ki gelişimi ile ilgili hususlar üzerinde kayda değer araştırmalar yapılmıştır.[3] Biz bu hususlarda kısaca bilgi verdikten sonra, Zaviye'nin daha çok XVI. yüzyıldaki durumunu ve vakıflarını konu edineceğiz.

Elvan Çelebi'nin doğum yeri ve tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Kırşehir'de doğduğu tahmin edilebiliyor. Selman ve Can adlarında iki kardeşi daha olduğu belirtiliyor. Sonradan, kendisine temlik edilen Çorum ile Amasya arasındaki mevkiye gelerek yerleştiği ve zaviyesini burada kurduğu anlaşılmaktadır.[4]

Elvan Çelebi, sülalesinin diğer fertleri gibi yaşadığı devirde meşhur olan bir sufîdir, şeyhtir. Babası ve dedesi gibi Baba İlyas'ın tarikatından *(Vefâiyye)* olduğu tahmin ediliyor.[5]

Elvan Çelebi'nin 1360'lı yıllarda öldüğü, **Menakıbu'l-Kudsiyye**'nin bitiş tarihinden çıkarılabiliyor. Zaviyesi'nin yanındaki türbesine gömülmüştür.[6]

Elvan Çelebi'nin zaviyesi bugün Çorum'un Mecitözü ilçesinde Elvan Çelebi köyündedir. Semavi Eyice, zaviyenin kurulduğu yerin ilk çağa ait ve adının *"Eukhaita"* olan eski bir yerleşme alanı olduğu ve bu adın biraz bozulmuş haliyle *"Avkat"*da yaşamaya devam ettiğini, Elvan Çelebi köyünün kuzey tarafındaki dağın adının Avkat dağı olduğunu ve bir köyün bu adla anıldığını söylüyor. Bugünkü Elvan Çelebi köyünün eski Eukhaita'nın tam üzerine olmasa bile çok yakınında kurulduğunu, zaviyenin mimari işçiliğinde Antik ve Bizans devrine ait taş ve kitabelerin kullanıldığını belirtiyor.[7]

Amasya Tarihi yazarı Hüseyin Hüsameddin'in Mecitözü kazasına bağlı nahiyeleri sayarken, Elvan Çelebi'yi nahiye olarak zikretmesi ve merkezinin Elvan Çelebi köyü olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir. Elvan Çelebi'nin ikametinden önce burasının *"Tanunözü"* diye meşhur bir kaza olduğunu, *"Zünnûnabâd"* nahiyesinin de bu kaza dahilinde bulunduğunu, Tanunözü'nün kaza merkezinin *"Tanun"* köyü olduğunu ifade ile bu kazaya, 727/ 1327 tarihine kadar *"Tanuk"* kazası, merkezine de *"Tanuk"* kasabası denildiğini, daha sonra galat olarak *"Tanun"* adını aldığını belirtir. Aşık Paşaoğlu Elvan Çelebi'nin babasının Kırşehir'de vefatı üzerine buraya yerleştiği, Tanunözü'ne 753/1352 yılında ufak bir cami, önüne kendine mahsus bir türbe, batı tarafına büyük bir zaviye, imarethane ve bir hamam yaptırdığı, bundan sonra da kasabanın Elvan Çelebi kasabası namıyla anılmaya başlandığı belirtilir.[8] N.Köseoğlu, Amasya Tarihi yazarını verdiği bu bilgiler sebebiyle eleştirir. "...*Elvan Çelebi ile bu Danın(Tanun)'ı aynı köy zannetmiş ve buna istinad ederek Elvan Çelebi'nin Danın'da eserler yaptırdığını yazmıştır Yekdiğerine üç saat mesafede bulunan bu iki köyü görmediğinden bu hataya* düşmüştür."[9]

S. Eyice, XVI. yüzyıl seyyahlarının zaviye hakkında verdiği bilgilerden de istifade ederek, Elvan Çelebi zaviyesinin Avkat(Eukhaita) köyü yakınındaki *"Theodoros"* manastırı ve ziyaretgâhı üzerinde kurulduğunu ve buranın Elvan Çelebi köyü haline geldiğini, zaviyenin mimarî bakımından Anadolu'daki mevcutları serisinin güzel, değerli ve dikkat çekici bir örneği ve sanat eseri olduğunu belirtir.[10]

Elvan Çelebi Zaviyesi'nin Vakıfları:

Elvan Çelebi Zaviyesi'nin vakfiyesinin aslı bugün elimizde olmamakla beraber, 855/1451 tarihli bir sûreti, Arapça metin halinde yayınlanmıştır.[11] Ancak, vakfiyeden sadece zaviyeye tahsis

---

Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, **Tapu Defteri** (=TD), Nu:38, s. 41b:Karye-i Güğersülek tâbi-i Çorumlu Malikânenin iki sehmi mülk-i Fazlullah Çelebi bin Hamdullah Çelebi haliya nısf yed-i Ahmed Çelebi bin Nurullah bin Fazlullah Çelebi...; **TD**.Nu:26, s.133b: Karye-i Kürekavağı tâbi-i Geldiklân malikâne vakf-ı ebnâ-i Hamdullah Çelebi, divani mezkûr Elvan Çelebi Zaviyesi'ne tasarruf olunur haliya der dest Ahmed Çelebi bin Nurullah Çelebi ebnâ-i Hamdullah).

3. Bu araştırmalar için bkz. S.Eyice, "Çorum'un Mecitözü'nde Aşıkpaşa oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", **Türkiyat Mecmuası**, XV(1969), s.211-246;A.Y. Ocak, **a.g.m.**, s. 89-102; Elvan Çelebi, **Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbi'l-Ünsiyye**, Haz. İ.E.Erünsal- A.Y. Ocak, İstanbul 1984, s.XIX-LXIII. Daha fazla bibliyoğrafya için aynı esere bakılabilir.
4. S. Eyice, **a g.m.**, s. 222.
5. Elvan Çelebi, **Menâkıbu'l-Kudsiyye**, s. inceleme kısmı, XXII.
6. A. Y. Ocak, **a.g.m.**, s.95.
7. S. Eyice, **a.g.m.**, s. 229-230.
8. Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, I, İstanbul 1327, s. 394-395.
9. N. Köseoğlu, "Köy Adlarına Göre Bir Araştırma", **Çorumlu**, 13 (1939), s. 400.
10. S. Eyice, **a.g.m.**, s. 234-239.
11. Bkz. E.E. (Eşref Ertekin), "Elvan Çelebi Vakfiyesidir", **Çorumlu**, 39 (1942), Vesikalar No: 244, s. 352-355. Vakfiyeyi istinsah eden, *"Vakfiyenin baş tarafı çok eskimiş ve yırtılmış olduğundan kadı tasdiki yazısı gaib olup yalnız bir silik mühür kalmış ise de okunmuyor... Bu vakfiyenin aslı Çorum'da Emirahmet Mahallesinde Damat oğullarından Bay Şükrü ve Rifat yedlerindedir. Baş tarafı gibi ahirinden şahitler olduğu mahalden de noksandır, aynen istinsah edilmiştir."* şeklinde not koymuştur (s. 352, 354.). Vakfiye içerisinde vakfedilen köy ve mezrâlar ile buraların sınırlarının açıklama notlarının sonunda "E. E." rumuzu görülmektedir; S. Eyice, C.H. Tarım'ın **Tarihte Kırşehri-Gülşehri,** (İstanbul 1948, s. 28-29, not. 1) adlı eserinde, Elvan Çelebi'nin H.855/1451 tarihli vakıfnamesinin bir kopyasını, Çorum Kütüphane memuru Eşref Ertekin eliyle temin ettiğini bildirdiğini söylüyor. Aynı hususta 1968 yılında Çorum İl Kütüphanesi Müdürlüğü'ne mektup yazarak vakfiye konusunda yardımlarını rica ettiğini, cevabî yazıda, vakfiyenin bulunamadığını bildirdiklerini belirtiyor. Bkz. **a.g.m.**, s. 225-226, dipnot. 41. S. Eyice'nin, **Çorumlu** Vesikalar kısmında yayınlanan vakfiye suretini görüp görmediğini makalesinde öğrenemiyoruz; H. Hüsameddin, Elvan Çelebi'nin hayratını idare edecek vakıfların tanziminde Köse Pey-

edilen vakıf arazinin tesbiti mümkün olmakta, Elvan Çelebi'nin kimliği ve zaviyenin tarihçesini ortaya çıkaracak bir bilgi elde edilememektedir. Vakfiye, klasik dua bölümüyle başlayıp, Elvan Çelebi ve babası Aşık Paşa'dan bahseden (*Şeyhü'l-kâmil kutbü'l-evliyâ ve'l-ârifîn ve fahru'l-etkıyâ ve's-salîkîn melikü'l-meşâyihi'l-muhakkıkîn ve'd-dîn Elvan Çelebi ibn-i Aşık Paşa*) kısmından sonra, Elvan Çelebi'nin mülkü olup tasarrufu altında bulunan ve tamamını vakfettiği şeyleri saymaktadır. Bunlar:

1- Çağana köyünün tamamı. Sınırları:Doğusunda Evhâd,Güneyinde Horku, Batısında Almizeviran köyleri ve Kuzeyinde Çal dağı.

2- Kürdler köyü. Sınırları: Doğusunda Zünnûn, Batısında Tercümanviranı, Güneyinde Hâbil Hacı, Kuzeyinde Saraycık köyleri.

3- Kürücek köyünün tamamı. Sınırları: Doğusunda Viran, Batısında Bekiş, Güneyinde Zünnûn, Kuzeyinde Elvan Çelebi köyleri.

4-Hacılar Zemini(Arzı)'nin tamamı. Sınırları: Doğusunda Ulupınar, Batısında Viranpınarı, Güneyinde Karadekin, Kuzeyinde Sağmakca köyleri.

5-Viranpınarı mezrâsının tamamı. Sınırları: Doğusunda Çoni mezrâsı, Batısında Çemento köyü, Güneyinde Tekur yoluna bitişik, Kuzeyinde Güzlük vadisi.

6-Kortani mezrâsının tamamı. Alanviran köyüne bağlı olup dört tarafı meşhurdur.

7-Çolı mezrâsının tamamı. Sınırları: Doğusunda Çaltepe, Batısında Viranpınarı, Güneyinde Elvan Çelebi, Kuzeyinde Ulupınar.

8-Kürekavağı köyünün tamamı. Sınırları: Doğusunda Bekiş, Batısında Kula Hacı, Güneyinde Kürücek, Kuzeyinde Çemento köyleri.

9-Kula Hacı köyünün tamamı. Sınırları: Doğusunda Kürekavağı, Batısında Turgudlu, Güneyinde Kürücek, Kuzeyinde Uluköy. Adı geçen köyler Çorumlu âmalinden Keştim Divânı'na bağlıdır.

10-Çalıca köyünün tamamı. Sınırları: Doğusunda Sorku, Batısında Tercümankışlası, Güneyinde Çobandivânı, Kuzeyinde Güğersülek köyleri.

11-Güğersülek köyünün tamamı. Sınırları: Doğusunda Kürücek, Batısında Yoğunpelid, Güneyinde Çalıca, Kuzeyinde Kula Hacı köyleri. Adı geçen yerler Keştim Divânı'na bağlıdır.

12-Karaağaç köyünün tamamı. Sınırları: Doğusunda Hacılar arzı, Batısında Ebrim köyü, Güneyinde Karadekin, kuzeyinde Bekveh-i Sıklık. Adı geçen köyler Keştim Divânı'na bağlıdır.

13-Su değirmeni

şeklinde kaydedilmişlerdir. Bu vakfedilenler, zaviyenin maslahına sarfedilecekler ve tasarruf hakkı Elvan Çelebi'nin evladının evladına sürüp gidecektir. Bundan, Elvan Çelebi vakfının "*Evladlık Vakıf*" statüsüne hâiz olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, evladlık vakıf statüsüne sahip olan vakıflarda, vakfedilen arazinin gelirinin bir mikdarı zaviye veya başka bir tesise ayrıldıktan sonra, kalan mikdar zaviyeyi idare eden şeyhin aileleri arasında pay edilmekte idi. Zaviye şeyhi öldükten sonra, genellikle tasarruf hakkı ailesine intikal ettiğinden, ailenin en yaşlısı ve en ehliyetlisi olan evlad, şeyhlik makamına geçerek vakfın idaresini ele almakta ve vakfın gelirini aile fertleri arasında paylaştırmakta idi. Bu durum soydan soya devam edip gittiğinden, bu tür vakıflara Evladlık Vakıf adı verilmekte idi.[12] Tekrar vakfiyeye dönecek olursak, Elvan Çelebi'nin soyu münkariz olduğunda yani, tükendiğinde ise, tasarruf edilen gelir fukara müslümanlara sarf edilecektir. Vakfiye, vakfın şer'î ve yürürlükte olan usule göre tesbiti, satılmak, kiralanmak vs. gibi mahiyet değişikliğine ruhsat vermeyen yapısı ve klasik beddua bölümüyle birlikte tarihleme ile son bulmaktadır. Bu vakfiyenin yazılışı ve şahitlik işi 855 senesinin Zilkâde evâhirinde vuku bulmuştur. Şahidler kısmının baş tarafından bir hayli eksik olduğu anlaşılmaktadır.

Elvan Çelebi vakfiyesinin yanında araştırmamızın ana kaynağını Tapu-Tahrir Defterleri teşkil etmektedir. Vakfiyede isimleri belirtilmiş olan köy ve mezre'aların aynı şekilde XVI. yüzyılda düzenlenmiş olan tahrir defterlerinde de zikr edilmeleri onların itimada değer olduklarını ortaya koyduğu gibi, Anadolu Selçukluları ve Beğlikler döneminde yapılmış olan vakıfların Osmanlı döneminde de yaşadığının, ayakta olduğunun delili sayılır.

Elvan Çelebi Zaviyesi vakfına Çorum Tapu-Tahrir Defteri'nde rastlanılamadığını S. Eyice, C. H. Tarım'a dayanarak belirtmektedir.[13] Biz, üzerinde çalıştığımız Rum Eyaleti Vakıf Defteri'nde Amasya Sancağı vakıflarının bulunduğu kısımda ve Amasya Tapu-Tahrir Defteri'nde rastladık.[14] Za-

gamber diye meşhur olmuş, Sultan Eratna Bey'in Veziri Alaeddin Ali Şah-ı Rumî'nin yardımcı olduğunu belirtiyor, bkz. **Amasya Tarihi**, I, s. 395.

12. Bu konuda bkz. Ö. L. Barkan, "Şer'î Miras Hukuku ve Evladlık Vakıflar", **Hukuk Fakültesi Mecmuası**, VI/I (1940), s. 156-181.

13. "Başvekalet Arşivi'nde Tapu Defterleri arasında eski *944, yeni 444 sayılı bir Çorum Livası ve kurası defteri var ise de burada Elvan Çelebi ile ilgili bir şey bulunamamaktadır.*" Bkz. S. Eyice, **a.g.m.**, s.225, 41 nolu dipnot.

14. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (=KK), 583 Numarada kayıtlı 984/1576 tarihli **Defter-i Evkaf-ı Rum** adlı defterde, Sivas başta olmak üzere Tokat, Amasya, Çorum vs. Rum Eyaleti'ni teşkil eden sancak ve kazaların Dânişmendliler'den itibaren olan vakıfları kaydedilmiştir. Biz, bu kayıtlardan hareketle (s.82b, 84a, 84b, 85a, 101a, 101b.) aynı arşivde bulunan 984/1576 tarihli, 26 numarada kayıtlı **Amasya** (s.115a, 118a, 129a-b, 131b, 132a, 133a-b, 138b, 139a.) ve 38 numaralı **Çorum** (s. 32b, 41b, 47a, 50b.) **Tahrir Defterleri**'ni inceleyerek Elvan Çelebi Zaviyesi Vakıf Kayıtlarını ve vakıflara gelir getiren vakıf köyler ve gelir mikdarlarının tesbitini yaptık. Ayrıca, Başbakanlık

viyenin bulunduğu Elvan Çelebi köyü takip edebildiğimiz tahrir defterlerinin hiçbirisinde Çorum'a bağlı olarak görülmemiştir. İdari taksimatta Amasya'ya bağlı ve bugünkü Doğantepe (Zara=Geldiklan) ve Gediksaray (Varay) da dahil olmak üzere Mecitözü'nün kuzey ve doğu taraflarını içine alacak büyüklükte bir nahiye olan Geldiklân (Geldiklâ-nâbâd)'ın sınırları içerisinde yer almıştır. Çorum Tahrir Defterleri'nde kayıtlarına rastlanılamayışının sebebi bu olsa gerektir.

Elvan Çelebi vakfiyesinde zaviyeye vakıf olarak tahsis edilen köy ve mezre'alar aşağı yukarı aynı statüyü haiz olarak Amasya'nın tahririni ihtiva eden tapu defterlerinde de zikredilmektedir. Yalnız bu durum vakfedilen köyler arasında Çorüm'a dahil olanlarında değişiklik göstermekte, bir başka vakfa tahsisi şeklinde de görülebilmektedir.[15] Vakfiyede *"tamamı"* şeklinde yazılan köy ve mezre'alar, tahrir defterlerinde, malikane hisselerinin tamamı, yarısı, dörtte biri, sekizde biri veya iki başdan tasarruf edildiğine yani,toprağın tasarruf şeklinde *"Malikane-Divani"* sisteminin tatbik edildiği görülmektedir. Bilindiği gibi, toprağın tasarruf şeklinde malikane-divani sisteminin uygulandığı yerlerdeki arazinin mülkiyeti, aslında vakıf veya mülk sahibine ait olmakla birlikte, vakıf veya mülk sahibleri toprağı işleyen ahaliden sadece toprak kirası istemek şeklinde tecelli ediyordu. Bu açıdan toprağın sadece kuru bir mülkiyetine sahip olan vakıf veya mülk sahipleri, toprak kirası olarak *"Malikane hissesi"* tabir edilen bir kira almaktaydılar. Bu kira genellikle mahsulün yani, hububat, bağ, bahçe, bostan ve kovan öşrü ile değirmenden alınan verginin beşde, yedide, onda biri olarak kabul edilmişti. Ancak, Amasya ve yöresindeki tatbikatında bire bir oranı uygulanmaktadır. *"Divani"* adı altında doğrudan devlete yani, orada devleti temsil eden sipahi veya âmile ait olan vergi ise toprağı işleyen ahalinin vermeğe mecbur olduğu diğer bütün hak ve vergiler yani, yukarıda sayılanların dışında çift, bennâk, caba, gerdek, tapu, ağnam vergileri gibi şer'î ve örfî bütün vergileri kapsıyordu.İki başdan tasarrufda ise,hem divani ve hem de malikane gelirleri vakfa tahsis ediliyordu.[16]

Elvan Çelebi Zaviyesi vakıflarını teşkil eden yerlerin tasarrufunda uygulanan malikane-divani sisteminde, bazan malikane hissesi divani hisse ile beraber yani, iki başdan tasarruf olunmaktadır. Çoğu kez, malikane hisse tek başına veya yarısı, dörtte bir, sekizde bir hisse şeklinde gerçekleşiyordu. Aşağıda bu husus, Vakfiye, 1520 tarihli Tapu Defteri, 1576 tarihli Evkaf Defteri, yine 1576 tarihli Amasya ve Çorum Tahrir Defterleri'nden çıkarılan bilgilerle ortaya konulmuştur.

Köy-Mezre'a	Vakfiye 1451	1520'deki Malikane h.	D.E.R./1576 Malikane h.	Amasya/1576 Malikane h.	Çorum/1576 Malikane h.
Çağana (K)	1	iki başdan	iki başdan	iki başdan	
Kürdler (K)	1	1	1	1	
Kürücek (K)	1	1/2	1/2	1/2	
Saraycık(K)	(-)	1	1	1	
Hacılar (Z-M)	1	iki başdan	iki başdan		iki başdan
Viranpınarı (M)	1	*	*		
Kortani (M)	1	*	*		*
Çolı (M)	1	*	*		*
Kürekavağı (K)	1	iki başdan	iki başdan	iki başdan	
Kulahacı (K)	1	*	*		*
Çalıca (K)	1	1/8	1/8		1/8
Güğersülek (K)	1	1/4	1/4		1/4
Karaağaç (K)	1	*	*		*
Bekiş (K)	(-)	iki başdan	iki başdan	iki başdan	
Köycüğez (K)	(-)	1	1	1	
Altıviran (K)	(-)	iki başdan	iki başdan	iki başdan	
Elvan Çelebi (K)	(-)	iki başdan	iki başdan	iki başdan	

(K) Köy; **(M)** Mezre'a; **(Z-M)** Zemin tahrir defterlerinde Mezre'a; **(-)** Vakfiyede olmayan; * Vakfiyede olduğu halde tahrir defterlerinde Elvan Çelebi Zaviyesi'ne gelir tahsis edilmeyip, başka bir vakfa ait olarak görünen köy veya mezre'ayı gösterir rumuzlardır.1520 BA.TD. 387; D.E.R./1576 KK.TD. 583 Evkaf Defteri; Amasya/1576 KK. TD. 26; Çorum/1576 KK. TD.38.

Osmanlı Arşivi (=BA.) 387 numarada bulunan ve Karaman-Rum Eyaletleri'nin 926/1520 tarihli tahririnin neticelerini ihtiva eden **Mubasebe İcmal Defteri**nde bu husudaki kayıtları da çıkardık. (s.359, 360, 388, 389.).

15. Bkz. Ekler bölümündeki Tapu-Tahrir kayıtları.

16. Malikane-Divani sistemi hakkında bkz. Ö.L. Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'n'da Aldığı Şekiller: I, Malikane-Divani Sistemi", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, II (1939), s. 119-184; M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", **Türkiye İktisat Tarihi Semi-**

Malikane hissesinin tamamı Elvan Çelebi vakfına ait olan yerler 1/2, dörtte birine ait olan yerler 1/4 ve sekizde birine ait olan yerler 1/8; hem malikane hem de divani hisselerin vakfedildiği yerlerde ise iki başdan şeklinde ifadelerin kullanıldığı tablodan, vakfiyede olmayan bazı vakıf köylerin tahrir defterlerinde vakf kaydedildikleri ortaya çıkıyor. Vakfiyenin tanzimi sırasında vakfedilen yerlerin fazla olmadığı, fakat zamanla bazı ilaveler yapıldığı şeklindeki izah tarzı geçerli olabilir. Zaviyenin vakıflarını teşkil eden köy ve mezre'alardan başka, tapu defterlerinde bir çiftlik yerin,[17] bir bağın ve bir değirmenin de Elvan Çelebi Zaviyesi vakfına ait olduğu görülmektedir.[18]

Tabloda yer alan köy ve mezre'aların büyük bir kısmının malikane hissesinin tamamı Elvan Çelebi vakfına ait olmakla beraber, bir kısım yerlerin malikane hissesinin yarısının, dörtte ve sekizde birinin vakıf tasarrufunda bulunduğu görülmektedir. Bu durumda olan yerlerin malikane hisseleri, mescid, mülk ve evladlık vakıf olarak başkaları tarafından ortaklaşa tasarruf edilmektedir. Bu tür tasarruf bölünmeleri, vakfedilen köy ve mezre'aların Çorum Tahrir Defterleri'nde bulduklarımızda karşımıza çıkmaktadır.

Elvan Çelebi vakfiyesinde rakamlara dayalı bir gelir şekli kaydedilmemiş, adı geçen köy ve mezre'anın "*tamamı*" şeklinde ifadelendirilmiştir. 1520 yılı tahririne göre köy ve mezre'alardan vakfa itibarî bir tahminle 44.336 akça; 1576 yılında ise, yine itibarî bir tahminle 59.689 akça gelir sağlandığı görülmektedir.[19] Geç döneme ait olduğunu tahmin ettiğimiz Muhasebe İcmal Vakıf Defteri'nde Elvan Çelebi vakfındaki iki hizmetlinin yılda 2520 akça aldıkları kaydedilmiştir.[20]

EKLER

BA.TD. 387, KK. TD. 26 ve KK. TD. 38'DEN SEÇMELER:

Karye-i Çağana(tabi-i Geldiklân) temem malikane Vakf-ı Zaviye-i Elvan Çelebi ve temam divani tabi-i m.
Nefer:49 Hane:36 Mücerred:13
Hasıl-ı divani: 4012
Hasıl-ı Malikane: 3620 (TD. 387, s.359)

Karye-i Çağana tabi-i Geldiklân temam malikane Vakf-ı Zaviye-i Elvan Çelebi ve temam divani tabi-i bi vakf-ı mezkûr.
Nefer:124 Çift: 2 Nim:14 Caba:27
Mücerred:81 Hasıl me'a niyabet (ve divani) : 7337 (TD. 26, s.131b.)

Karye-i Bekiş (tabi-i Geldiklân) temam malikane Vakf-ı Zaviye-i Elvan Çelebi ve temam divani tabi-i vakf-ı m.
Nefer:10 Hane:8 Mücerred:2 Hasıl:1588
Hasıl-ı Malikane:1160 (TD. 387, s. 359)

Karye-i Bekiş tabi-i Geldiklânabâd malikane-i temam Vakf-ı Zaviye-i Elvan Çelebi ve temam divani vakf-ı mezbur.
Nefer:27 Çift:1 Nim:3 Caba:11 Mücerred:12
Hasıl me'a niyabet (ve divani): 2500 (TD.26,s. 118a)

Karye-i Elvan Çelebi (tabi-i Geldiklân) malikane-i temam Vakf-ı Zaviye-i m. (Elvan Çelebi) ve temam divani tabi-i vakf-ı mezkûr.
Nefer:111 Hane:71 Mücerred:40 Hasıl: 11696
Hasıl-ı Malikane:8415 (TD. 387, s. 359)

Karye-i Elvan Çelebi tabi-i Geldiklânabâd malikane-i temam Vakf-ı Zaviye-i Elvan Çelebi ve temam divani tabi-i vakf-ı mezkûr.
Nefer: 207 Çift: 8 Nim: 27 Bennâk: 1 Caba: 73 Mücerred: 100 Çiftlik-i Zaviye: 7 Çift
Taallukât-ı evlad-ı Aşık Paşa Nefer: 10
Müzevvec: 8 Mücerred: 2
Bağ-ı Zaviye der Şehr-i Osmancık.
Asiyab: 1 Hasıl: 14340 (TD.26, s.132a)

Karye-i Altıviran tabi-i Geldiklân temam malikane Vakf-ı Zaviye-i Elvan Çelebi temam divani tabi-i vakf-ı mezbur..
Nefer:25 Hane:18 Mücerred:7 Hasıl:2414
Hasıl-ı malikane:1400 (TD. 387, s. 359)

---

neri, Metinler/Tartışmalar, Ankara 1975, s. 231-292; A. Suceska, "Malikane: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı", Çev. M. Özyüksel, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, 41/1-4 (1984), s. 261-283.

17. Osmanlı vakfiyelerinde çiftlik terimi çoğu kez belli bir toprak bölümü dışında, orada bulunan binalar, hayvanlar, tohumluk tahıl, çift aletleri ve hatta bir takım köle ve cariyeleri içine alan ziraî bir bütünü ifade etmektedir. Bkz. B. Yediyıldız, "Vakıf", **İslam Ansiklopedisi**, XII/2, s. 157.

18. Bkz. Ekler bölümü; Vakfiye ve tapu defterlerinde geçen köy ve mezre'alardan Çağana, Elmapınar adı ile; Kürücek, Bekişler ve Elvan Çelebi, bugün aynı adla Çorum İli Mecitözü İlçesi'ne bağlıdır. Güğersülek, Kutluca adı ile; Çalıca ve Karaağaç köyleri de aynı isimler altında Çorum Merkez İlçe'ye bağlı görünmektedir. Kürtler, Çayırözü adı ile; Saraycık ise aynı adla Amasya İli Merzifon İlçesi Türnük Bucağı'na ; Köyceğiz de aynı adla Amasya Zara (Geldiklan) Bucağına bağlıdır. Kürekavağı, Kula Hacı ve Altıviran köyleri ile Viranpınarı ve Hacılar mezre'alarına köylerimizle ilgili eserlerde rastlanılamamıştır. Bkz. **Köy Envanter Etüdleri'ne Göre Amasya, Çorum**, Ankara 1962-1964, s.132-138, 135-157; **Köylerimiz 1981**, Ankara 1982; **Yer Adları Cedveli (İndeks)**, Ankara 1946.

19. Akça, Osmanlı Devleti'nde kullanılan bir para birimi idi. 1470 yılına kadar her türlü ödemede kullanılan akça, 1152 gram ağırlığında gümüşden kesilen bir sikke idi. 1565 yıllarında 100 dirhemlik gümüşden 450 akça kesiliyor ve ağırlığı 0681 gram gümüşe tekabül ediyordu. Bkz. H. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı (1978), s. 3-38, Tablo: 8. Karş. Ö. Ergenç, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Düşünceler", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı (1979), s.86.

20. BA. **Maliyeden Müdevver** Nu: 6223, s. 14; Ayrıca, XVI-XVIII. Yüzyıl Anadolu'sunda bazı zaviyelerin yıllık gelir gider mikdarlarının bir karşılaştırması için bkz. S.Faroqhi, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar**, Ankara 1975, s.197-227.

Karye-i Altıviran tabi-i Geldiklân malikane-i temam Vakf-ı Zaviye-i Elvan Çelebi temam divani vakf-ı mezkûr.
Nefer:64 Nim:7 Caba:31 Mücerred:26
Mezre'a-i Koz baki malikane mülk-i evlad-ı Hamdullah Çelebi temam divani tabi-i karye-i mezkûre.
Hasıl ma'el-rüsûm:500.
Hasıl:4000. (TD. 26, s. 133a)

Karye-i Kula Hacı tabi-i Çorumlu temam malikane Vakf-ı evlad-ı Arif Çelebi ve Melek Hatun divani timar.
Nefer:8 Hane:6 Mücerred:2 Hasıl:2300 Hasıl-ı Malikane:1280 (TD. 387, s. 388)

Karye-i Kula Hacı tabi-i Çorumlu temam malikane Vakf-ı evlad-ı Arif Çelebi ve Melek Hatun divani timar.
Nefer:11 Nim:4 Caba:2 Mücerred:5
Hasıl-ı divani:3000 (TD. 38, s. 32b.)

Karye-i Karaağaç tabi-i Çorumlu malikane mülk-i Sinan Beğ divani timar.
Nefer:42 Nim:7 Caba:20 Mücerred:15
Hasıl-ı divani:5500 Niyabet:470 (TD. 38, s. 47a)

Mezre'a-i Viranpınarı tabi-i m. (Güğersülek)
Hasıl:100 (TD. 38, s. 41b)

Mezre'a-i Hacılar tabi-i Sağmakca nam karyenin reayasından ziraat iderler ve divani me'a nısf malikane Vakf-ı Zaviye-i Elvan Çelebi ve nısf-ı aher malikane mülk-i evlad-ı Elvan Çelebi.
Hasıl:100 (TD. 38, s. 41b)

AMASYA-TAŞOVA-ALPARSLAN BELDESİ SEYYİD NUREDDİN ALPARSLAN ER-RUFAİ'NİN 655 H./1257 M. TARİHLİ ARAPÇA VAKFİYESİ TERCÜMESİ İLE 996 H/1588 M. TARİHLİ SEYYİD FETTAH VELÎ SİLSİLE-NAMESİ

Sadi BAYRAM

Anadolu Selçukluları Dönemine ait vakfiyelerin mevcudu çok kısıtlı olup, o devirden günümüze ulaşanlar, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kayıtlı ve takriben 51 adet civarındadır[1]. Bunun da sebebi; Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde, yani Beylik Devrinde Evkaf Nezareti olmadığı için, bu vakfiyeler herhangi bir merkezde toplanmıyordu. Haremeyn Evkaf Müfettişliği tesis edildikten sonra, bunların muhasebe kayıtları Hazine'de derlenmeye başlamıştır. Çoğu şahısların elinde kalmış, nesilden nesile geçerken de kaybolmuşlardır.

Anadolu, 1071 tarihinde Türkler tarafından feth edilince, feth eden komutanlara, gazilere, velîlere, toprakların büyük bir kısmı verilmiş, söz konusu Devlet büyükleri de bu arazilerin çoğunu milletin istifadesine sunarak, vakıflar yapmışlardır.

Anadolu'nun şehirleşmesi, hep vakıflar yoluyla sağlanmış, kamu hizmetleri de vakıf yolu ile yürütülmüş, zenginin-devlet büyüğünün malından, malî durumu yetersiz kişiler de faydalanmıştır. Elbetteki bunda, Hz. Muhammed'in "*komşusu açken, tok yatan, bizden değildir*" hadis-i şerifinin de payı oldukça büyüktür. Ayrıca hayır ve hasenat duygusu, Allah'ın rızasını kazanmak endişesinin de rolü olduğu tabiidir.

Diğer taraftan, Anadolu'yu mânen aydınlatan, birlik ve beraberliğe kavuşmasını sağlayan gönül mimarları, bugünkü tabirle birer halk üniversitesi açarak, toplumu mânen eğitmişler, olgunluk kazandırma yollarını göstererek, beşeriyeti doğru yola, Allah yoluna sokmağa çalışmışlar, insan-ı kâmil toplum yetiştirmek istemişlerdir. Bunlar arasında Hoca Ahmed Yesevî Hazretlerinin[2] Anadolu'ya gönderdiği müridler kervanı arasında bir çok bilginler bulunmaktaydı. Mevlânâ Celâleddin-î Rumî[3], Hacı Bektaş-ı Velî[4], Ahi Evran Nasreddin-i Velî[5], Yunus Emre[6], Hacı Bayram-ı Velî[7] gibi ün-

---

1. M.Altay Köymen; **Selçuklu Kaynakları olarak Vakfiyeler**, Second Pre Ottoman and Ottoman Symposium, 24-26 September 1974 Napoli, Bildiriler, 1976, s. 153-163; S.BAYRAM-A.H.KARABACAK, Sahip Ata Fahrüddin Ali'nin Sivas Gök Medrese Vakfiyesi, **Vakıflar Dergisi** S.XIII, Ank.1981, s.31-70; İsmet Kayaoğlu, Rahatoğlu Vakfiyesi, **Vakıflar Dergisi**, S.XIII, 1981,s.1-30;Torumtay Vakfiyesi,S.XII,1978,s.91-112.
2. Fuat Köprülü; **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, İkinci baskı, Ankara 1966, s.7-153; Ahmet Yaşar OCAK; Türk Kültüründe Ahmed-i Yesevî'nin yeri ve Önemi, Türk Cumhuriyetlerindeki Kültür Varlıkları ve Değerleri Semineri, **X. Vakıf Haftası Kitabı**, Gaye Matbaacılık, Ankara 1993, s.35-38.
3. Mevlâna Celâleddin-î Rumî için Bkz.; **Türk Vakıf Medeniyetinde Hz. Mevlânâ ve Mevlevihânelerin Yeri Semineri**, 2-3 Aralık 1991, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992, (s.25-178); Milletlerarası Mevlânâ Seminerleri bildirileri, Konya; Güldeste, Konya Turizm Derneği Yayınları.
4. Hacıbektaş-ı Velî; **Velâyetnâme**, (Neşreden Abdülbâki Gölpınarlı), İstanbul, 1958.
5. Ahi Evran-ı Velî için Bkz.; Neşet Çağatay; **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik Teşkilâtı,** Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974; Sadi BAYRAM, **Bir Ahi Şeceresi**, Comite International D'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes VIII. Symposium, The University of Minnesota, August 14-19, 1988, Bildiriler.
6. Yunus Emre; için Bkz: Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Yunus Emre ve Dönemi Semineri, Ankara 4-5 Aralık 1990, **VIII.Vakıf Haftası Kitabı**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara, 1991, s.21-134.; Yunus Divanları, Türk Yurdu Yunus Emre Özel Sayısı.
7. Hacı Bayram-ı Velî için Bkz: Fuat Bayramoğlu, **Hacı Bayram-ı Veli, Yaşamı, Soyu, Vakfı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, C.1-2; Mehmet Ali Ayni, **Hacı Bayram**, İstanbul, 1312; **Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Hacı Bayram-ı Velî ve Dönemi Semineri**, 1-7 Aralık 1986, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Elif Matbaacılık, Ankara, 1987, s.9-225.; I. **Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu**,8-9 Mart 1990, Ankara, Ankara Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Türk Hava Kurumu Basımevi İşletmeciliği, Ankara 1991, s.5-143.

lüler; Anadolu'nun bağrında çiçek açmış, meyvalarını vermiş, toplumun manevî huzurunu sağlamışlardır. Günümüzde ise, tesirleri hâlâ devam etmektedir. Zeyneddin Hafi[8] şöyle diyor:

Bir aşk kütüğün yaktık,
Diyar-ı Rum'a attık.

XIII.yüzyılın ikinci yarısı, Anadolu'nun siyasî bakımdan karışıklık devri olup, Anadolu Moğol hâkimiyeti altında bulunmaktadır. Anadolu halkının istilâ ve zulm karşısında; sığınakları, deşarj yolları hep tarîkatlar olmuş, nefse ve çevreye zarar getirilecek hareketlerden kaçınılmıştır. Tarîkat şeyhleri, emirlerin yanında bulunarak zulüm yapılmasını önlemeye çalışmışlar; diğer taraftan zulüm görenlerin yanında bulunup, onların acılarını dindirmeye gayret ederek, denge politikası gütmüşlerdir. Bu devrede; Muiniddin Pervane Süleyman[9], Sahip Ata Fahrüddin Ali[10] gibi vezirler işbaşında olup, Anadolu birliği parçalanmak üzeredir.

İşte bu sıralarda; 1257 tarihinde, bugünkü Amasya ili Taşova[11] ilçesi, Alparslan beldesinde, eski ismi ile Zedvi[12] Köyü'nde, Efendiler Efendisi, Kemâliyeli, ihtiyar[13], Rufâî tarikâtına mensup, Ebubekir oğlu, Mehmed oğlu, Sarı Muiddin oğlu, Seyyid Nureddin Alparslan[14] bir zaviye yaptırarak, zaviyenin yaşaması için de H. 655 yılının Ramazan Ayı ortalarında, yani Eylül 1257 tarihinde büyük bir vakıf tesis etmiştir.

Seyyid Nureddin Alparslan er-Rufâî'nin vakfiyesi ile Silsile-nâmesi, devrin ilim dili olan Arapça olarak kaleme alınmıştır. Vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde mevcut değildir. Ancak; ilk kaydı Amasya Muhasebe adlı 490 numaralı defterin 392. sayfa 196. sırasında yazılı olup, siyakât yazısı ile şöyle belirtilmiştir: "*Vakf-ı Seyyid Nureddin der karye-i Zeytuva tâb-i kazâ-i Sonisa*", şeklindedir.

İlk kaydedilen mütevelliler, es-Seyyid Mehmed ve es-Seyyid Musa'dır. İlk berat tarihi 27 Zilkâde 1105 H./11 Temmuz 1694 M.dir. 25 Rebiulevvel 1143'de (28 Ekim 1730) evlad-ı vakıftan Seyyid Ömer ve Mustafa Halife mütevelli tayin edilmişlerdir. Onların ölümü ile tevliyet, es-Seyid Mehmed, es-Seyyid Mustafa, es-Seyyid Ahmed ve es-Seyyid Hasan (Abdulhalim Halife'nin oğulları), tevcih tarihi 21 Cemaziyel evvel 1241'dir (21 Aralık 1825).Daha sonra, Osman Efendi'ye 3 Muharrem 1295 (23 Aralık 1876) tarihinde tevcih edilmiştir. İlk Mezradâr, es-Seyyid Hasan Halife'dir. Beratı, 29 Zilkade 1225'dir. (25 Aralık 1810). O'nun ölümü ile, oğlu Alaâddin'e 24 Zilhicce 1289 (22 Aralık 1872) tarihinde görev verilmiştir.

Eldeki kayıtlara göre ilk hatip 3 Zilkade 1248 (15 Mart 1835) tarihli, berât sahibi es-Seyyid Osman Halifedir. O'nun ölümü ile bu görev 18 Safer 1276 (8 Eylül 1859)'da Seyyid Mustafa'ya, O'nun ölümünden sonra, oğlu Osman'a 17 Şevval 1317 (6 Şubat 1900) tarihinde verilmiştir[15].

Aynı defterde, 23 Safer 1276 (13 Eylül 1859)'da Seyyid Mustafa Hafız Efendi'nin müezzinlik görevini üstlendiği kayıtlıdır. Müezzinlik görevi 16 Zilkade 1305 (13 Temmuz 1888)'de oğlu Salih'e tevcih olunmuştur.

8. Sadi Bayram; **Hacı Bayram-ı Velî ve Tarihe Bağlılık,** I. Hacı Bayram Sempozyumu, Ankara 1991, s.35.
9. Nejat Kaymaz; **Pervane Mu'înü'd-din Süleyman,** Ankara, 1970.; Kerimü'd-din Mahmud Aksarayî, **Müsamerat-al Ahbar**, (Çeviren: F.N.Uzluk-M.Nuri Gençosman), Ankara, 1943; M.Ferit-M.Mesut, **Selçuklu Veziri Sahip Ata ve Oğullarının Hayatı ve Eserleri,** İstanbul 1934.
10. Sadi Bayram-Ahmed Karabacak; Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Konya İmâret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri, **Vakıflar Dergisi**, S.XIII, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1981, s. 31-70; Sadi Bayram, Merzifon Ulu Camisinin Yeri: Merzifon'da Türk-İslâm Eserleri, **Kültür ve Sanat,** S.5, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Mart 1990, s. 69-77.
11. Taşova-Yemişenbükü.
12. Zedvi- Zeytuva- Zuday- Yolbaşı-Alparslan Beldesi.
13. İhtiyar-saygın, yaşlı, yüce kişi anlamında.
14. Osman Turan; Selçuklu Devrine Aid Köy Satışı Hakkında Bir Vesika, **Vakıflar Dergisi,** S.X, Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara, 1973, s. 127-128. Rahmetli Hocamız Osman Turan, adı geçen makalesinde: "*Mehmed oğlu Şeyh Nureddin Alp Arslan da şeyhlerin melîki, âlimlerin mürebbisi ve sultanların müşaviri gibi yüksek sıfatları ile mühim bir din adamıdır. Lâkin bugünki kaynak durumlarına göre her ikisi ve aileleri hakkında başka bir kayda sahip değiliz.* "(s. 127) demekte, makalenin sonundaki satış belgesinde ise Seyyid Nureddin'den şöyle bahsetmektedir: "*Bu (akid) şeyh ve âriflerin melîki, muhakkıkların örneği, iyilik ve yardımcıların efendisi, âlim ve fakirlerin mürebbisi, din ve milletin ışığı, islâm ve müslümanların güneşi, melîk ve sultanların müşâviri Mehmed oğlu Alp Arslan...*".; Aziz B.Erdeşir-i Esterebadi, **Bezm u Rezm,** (çeviren Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları Başbakanlık Basımevi, Ankara 1990.s. 299'da Şeyh Nureddin hakkında şu ibare bulunmaktadır:"... *Zamanın imamı ve önderi, İslâm Şeyhlerinin büyüklerinden Danişmendiye Vilâyetinin yöneticisi olan Şeyh Nureddi'nin oğlunu,iki tarafın arasını bulmak için aracı tayin etti.*" ; Abdi-Zâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, C.III, s.27'de, 655 tarihli vakfiyeden söz eder ve Ebubekir el-Kemahî oğlu Sârimeddin Mehmed oğlu es-şeyh Nureddin Alparslan oğlu er-Rufâî-zâde Alâaddin Savcı Bey'in şeceresi verilir.. Şeyh Nureddin Alparslan'ın oğlunun (?) mezartaşı kitâbesine de s. 28'de yer verilir.; Mevlûd Oğuz, Taceddin Oğulları, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,** C.VI, S.5, Kasım-Aralık 1948, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 470-487. Yazar adı geçen makalesinde; "Emir Doğancık Bey'in babaları hakkında malumatımız, onların ismine münhasır kalmaktadır. Yalnız Ebubekir el-Kemahi'nin torunu Nureddin Alparslan'ın şeyh olması ve aynı zamanda bunun oğlunun el-Rufâî-zade Alâaddin Savcı" diye anılması belirterek makalesinin sonunda Taceddin oğullarının şeceresini vermektedir. Ancak, elimizdeki şecerede, Alâaddin Savcı Bey'in adı bulunmamaktadır. Mevlûd Oğuz, 2 numaralı dipnotunda, Doğancık'ın memleketinin hududları hakkında şu eseri de kaynak olarak verir: Al-Umari; **Bericht Über Anatolien in seinem Werke Masalih al-Absar fi mamalik el-absar.** Leipziğ, 1929, (Yayına hazırlayan: Franz Taeschner), s.31, 39.
15. Bkz. **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi,** 3/1 Esas, 217 numaralı Defter, 4508 sıra numaralı kayıt.

Yine aynı defterde tesbit edilen bilgilere göre; Şeyhlik makamına, Dağıstanî ulemâsından İsmail Efendi 22 Recep 1290 (6 Eylül 1873) tarihinde atanmıştır. Bu görev 17 Cemaziyelevvel 1319 (10 Ağustos 1901) tarihinde adı geçenin ölümü üzerine, oğlu da bulunmadığından, meşihatlık görevi İbrahim Efendi'ye tevcih edilmiştir.

217 numaralı (3/1) şahsiyet defteri 4507-8 sırada; yukarıda bahsettiğimiz, vakfiye yerine geçen şahsiyet kaydı mevcuttur. Vakfiye fihristlerinde, "*Sonusa kazasına tâbî Zeytavî karyesinde Seyyid Nureddin Zaviye ve İmâret ve Tekke Vakfı*" olarak adı geçmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kayıtlı 301 nolu defterin 330 sahifesinde "*Nezareti Evkâfı Hümayun-ı mülükhaneye mülhak evkâfdan Sonisa kazasına tabi Zuday karyesinde vaki merhum Seyyid Nureddin Tekiyesi ve İmareti ve Zaviyesi vakfından olmak üzere vazife-i muayyene ile nısf hisse aşçılık ciheti evladı vâkıfdan Esseyyid Mustafa ve Esseyyid Yakub Halife İbney Ömer'in bervechi iştira üzerlerinde iki merkumandan esseyyid Mustafa bilaveled fevt olub yeri hali ve hizmeti laziması muattal olmağla karındaşı ve müşteriki erbabı istihkâkdan Yakup Efendi'nin uhdesinde olan hissesine ilhâkan tevcih ve yedine beratı âlişân ... buyrulmak ricasına Sonisa maa mülhakatı Naibi esseyyid Mehmed Raşit Efendi arz ve Sivas Sancağı Evkâf Müdüri Rifat Efendi inha ve bervechi muharrer nısf hisse aşcı ciheti mutasarrıfları esseyyid Mustafa ve esseyyid Yakup İbney Ömer Efendilerden merkum esseyyid Mustafa Efendinin bilaveled vefatı vuku ile hissesi mahlulünden karındaşı ve müşteriki mumaileyh Yakup Efendi'nin hissesine ilhâkan bittevcih şurutu derci ile berâtı itâ olunmak babında Evkâfı Hümayûn Nazırı devletlü esseyyid elhac Mehmed Hasib Paşa hazretleri telhis etmeleri ile ber mucebi telhis bittevcih beratı itâ olunmak babında fi 23 Şaban 1272 (22 Nisan 1856) ve mukabelesinde*" kaydı bulunmaktadır.

Yine Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 1854 numaralı Evamir-i Kalem-i Ber'at Defteri'nin 35. sayfasında; 1116 umumi numarada, 1185 evrak numarası, hülasa no.423, mahalli Sonisa, nev'i ciheti hutbedarlık, yeri Seyyid Nureddin Tekiyyesi ve İmaret ve Zaviyesi; deruhtesi Hasan ve Hüseyin; tarihi 16 Cemaziyelahir 94 (16 Haziran 1877) kaydından, Zaviye camisindeki hutbedarlık görevinin Hasan Hüseyin Efendilerine verildiği ber'at kayıt defterinin tetkikinden anlaşılmaktadır.

Vakfiyenin aslı; Zuday Köyü eski sakinlerinden olup, eski Cılkıdır Köyü'ne taşınan, şimdiki Taşova'nın Cılkıdır Mahallesinde oturan eski Sivas Kadısı Hacı Şakir Efendi'nin torunu, Cemal Saçlıoğlu Remzi Saçlı adlı şahsın elinde bulunmaktadır. 1992 yılı Haziran ayında mahallinde kendisi ile görüştüğümüz Remzi Saçlı, 1992 yılında Vakfiye ve silsilenameyi, konunun önemine, binaen sembolik bir bedelle Alparslan Müzesi'ne hediye etmiştir. Yaşadığı şehre meraklı, hizmet için çırpınan Alparslan Belediye Başkanı Sayın Muttalip Öztürk tarafından, Arapça aslından tercüme edilmek üzere, 1991 yılı başında fotokopisi Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Başkanlığı'na getirilmiştir. Yıllardan beri bu konularla ilgimi ve merakımı bilen mesaî arkadaşlarım, vakfiyeyi bana göstermek nezâketinde bulundular, vakfiye üzerinde çalışmak, bu satırların yazarına kısmet oldu.

Dolayısıyla, biz de, bu şekilde Selçuklu Dönemine ait bir vakfiyeden haberdar olduk. 1257 tarihindeki bir kısım köy isimlerini öğrendik. 1071 yılında feth edilen Anadolu'da, 186 yıl içinde 69 köy isimlerinde ancak birkaç adet azınlık ismi kalması, Anadolu'nun Türkleşmesi ve toponomi hakkında bize yeterli bilgileri ulaştırmaktadır. İçişleri Bakanlığı tarafından köy isimlerinin sık sık değiştirilmesi, bizi fazlasıyla meşgul etti[16]. Bazı isimler üzerinde ise, netice almak mümkün olmadı. Bunu gelecek araştırmacılara bırakıyoruz.

Ayrıca Rufâî tarikatının kısa sürede Anadolu'da yayıldığını, taraftar bulduğunu, tekke ve zaviyelerin kısa sürede inşa edilerek açıldığını, mânevî alanda susamışlığı göstermesi açısından da vakfiye ve silsilenâme, dikkate şayandır.

Anadolu'daki ilk Rufâî Şeyhi olarak bildiğimiz Küçük Seyyid Ahmed-i Kebir hakkında yeterli bir yayın yoktu. 1990 ve daha sonra bilgi ve belgelerle genişletilmiş olarak 1991 yılında, Samsun ili Lâdik ilçesi'nde medfun, Hz.Mevlânâ ile Konya'da görüşen, bir müddet Amasya'da oturan ve Hüsameddin Çelebi ile de Amasya'da görüşen, Sultan Orhan Gazi Devri ulemâsından, Kutbü'l Arifîn ve Gavsü'l Vasilin Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rufâî hakkındaki iki araştırmayı ilim âlemine sunmuştuk[17]. İkinci yazımızda da, atıfta bulunarak[18] Seyyid Nureddin Alparslan'ın yapılacak araştırmalar sonucunda bir irtibatı olabileceğini ileri sürmüştük!

Bu yazı ile, Seyyid Nureddin Alparslan'ın, Küçek Seyyid Ahmed-i Kebir ile çağdaş olduğu[19]

16 Prof.Dr.Refet Yinanç, Doç.Dr. Mesut Elibüyük ve Alparslan Belediyesi emekli Muhasibi Zihni Özdemir"e vakfiyede geçen köy isimleri ve bugünkü yerleri hususunda büyük yardımlarından dolayı teşekkürü zevkli bir borç bilirim.

17. Sadi Bayram; Samsun-Lâdik Seyyid Ahmed-î Kebir, **Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi** S.2, 1990, s. 11-22.; Sadi Bayram, Ladik ve Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rufâî Hazretleri, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi** , S.74, Renk Ofset, İstanbul, 1991, s. 139-156

18. Sadi Bayram, **Ladik ve Seyyid Ahmedi Kebir er-Rufâî Hazretleri,** Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi, S.74, Renk Ofset, İstanbul 1991, s. 151-153.

19. Prof.Dr.Osman Turan'ın yayınladığı satış vesikasından anladığımıza göre, Şeyh Nureddin Alparslan er-Rufâî, 1301 yılında hayattadır. Vakfiyesi 1257 tarihlidir. Biz de Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rufâî'nin yaşadığı devri 1240-1335 tarihleri arasında yerleştirmiştik.

aşağıda tercümesini sunduğumuz vakfiye ile kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Biribirine yakın iki merkezde Rufâî zaviyesi kurulmuştur. Şimdiki bilgilerimize göre, Anadolu'daki İlk Rufâî Şeyhi'dir. Zira, Seyyid Nureddin Alparslan'ın vakfiyesi 1257 tarihlidir. Yani, o tarihte olgun, çevresi olan, dinî otorite, geniş mülk sahibi bir zattır. Dânişmend Vilâyeti'nin de yöneticisidir. Seyyid Ahmed er-Rufâî ise, o tarihte, en erken, delikanlı çağında olması, gerekir, zannediyoruz. Zira Evliya Çelebi'ye göre[20] 63 yaşında 752 H./1351 ? tarihinde vefat etmiştir[21]. Tahminlerimize göre 1250-1335 ? tarihleri arasında yaşayabileceğini yazarak, önceki yazımızda, henüz araştırmalarımızın başında olduğumuzu da belirtmiştik. İleride bulunabilecek bilgi ve belgelerle konunun daha çok aydınlatılabileceğini söylemiştik. Aşağıda verilen vakfiye, bu tahminimizi doğrulamaktadır.

Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rufâî'nin, silsile zinciri Peygamberimiz'e dayanmaktadır[22]. Seyyid Nureddin Alparslan soyu da ileriki sayfalarda inceleyeceğimiz gibi, Hz.Peygamber'e dayanmaktadır. O halde, bu akrabalık, sulbî yoldan değil, artık ilmî yoldan olabileceğini, şimdilik devrin modası olduğu kanaatini taşıyoruz [23] Osmanlı İmparatorluğu Dönemi icazetnâme metinleri[24] incelendiği takdirde, bu gerçekleri daha iyi görüyoruz. Fakat, icazetnâmelerde, ilim öğrenme yolu Hz.Peygamber'e dayanmakla birlikte, seyyidlik vasfı ve ünvanının hiç bir zaman verilmediği de unutulmamalıdır. Ancak, şunu da hemen belirtmek gerekir ki, Nakibü'l-Eşraflık müessesesi, kolay kolay seyyidlik pâyesi veremez. Araştırmaların derinleştirilmesi gerekir. İleriki tarihlerde Lâdik'de medfun Küçük Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rufâî'nin var olduğunu bildiğimiz, ancak nerede bulunduğunu bilemediğimiz vakfiyesi veya onunla ilgili diğer belgeler_ele geçtiğinde, -Seyyid Nureddin Alparslan gibi- konu daha çok aydınlığa kavuşacaktır[25].

Seyyid Nureddin Alparslan er-Rufâî'nin dedesinin babası olan Kemâliyeli Ebubekir er-Rufâî'nin Anadolu'daki ilk Rufâî Şeyhi olduğu söylenebilir. Zira; Bağdad civarında, Vasıt şehrinde medfun olan ve 1182 tarihinde ebediyete intikal eden, Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rufâî; Ebubekir er-Rufâî ile çağdaş olabileceği gibi O'nun Anadolu'ya gönderilmiş öğrencisi veya halifesi olma ihtimali yüksek görünmektedir.

Bu durumda; Samsun-Lâdik'te medfun olan Kûçek Seyyid Ahmed-i Kebir, Rufâîlik Şeyhliği icâzetini, Seyyid Nureddin Alparslan'dan mı almıştır, yoksa Vasıt şehrinde medfun bulunan tarikatın ilk piri Seyyid Ahmed Rufâî'nin şeyhlerinden mi? Bunu bilemiyoruz. İbn-i Batuta, Anadolulu Şeyh Ahmed-i Rufâî'yi ilk defa Vasıt şehrinde ceddinin mezarı başında ve onun seccadesinde duâ ederken görmüş ve ikindi namazından sonra yapılan Rufâî ayinini seyretmiştir[26].

Şekâyık-ı Numaniye,[27] Hacı Muharrem Hilmi Efendi[28] ve feyzaldığım aziz dostum üstadım, rahmetli Enver Behnan Şapolyo'nun Mezhepler ve Tarikatlar. Tarihi adlı eserinde de Rufaî Tarikatı

20. Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmeyen meşâyihlerin hayatı, kaynaklara göre ekseriyetle 63 yıl olarak gösterilir. Hz.Muhammed 63 yaşında vefat ettiğinden, buna izafeten 63 yıl sık sık kullanılır. Fazla itibar etmemek gerekir düşüncesindeyiz.

21. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, (Zuhuri Danışman çevrisi), İstanbul, 1972, C.3, s. 40.

22. Mustafa Tahralı, Ahmed er-Rufâî, maddesi, İslâm Ansiklopedisi, C.II, İstanbul 1989, s.128; Hacı Muharrem Hilmi Efendi,**Kadirî Yolu Sâliklerinin Zikir Makamları**, (Neşre Hazırlayan: Süleyman Ateş), Pars Matbaası, Ankara, 1976, s.51-52. ; S.Bayram; **Ladik ve Seyyid-i Ahmedi Kebir er-Rufâî Hazretleri**, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 74, Renk Ofset, İstanbul, 1991, s.144.

23. Sadi Bayram, Musavvir İstanbullu Hüseyin tarafından Minyatürleri Yapılan ve Halen Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Muhafaza Edilen Silsile-nâme, **Vakıflar Dergisi**, S.XIII, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1981, s. 253-338.; Lütfullah Ahmed, **Hayatı Hazreti Muhammed**, 3.Baskı, Kader Matbaası, Dersaaded (İstanbul) 1331, s.319-320; Abdülvahab Enneccar, Kısasü'l Enbiya, Darü'l-Hayr Matbaası, Beyrut 1990, s. 25-512; Osman, **Tevârîh-i Cedîd-i Mir'at-ı Cihan** (Yayına hazırlayan, Atsız), Küçükaydın Matbaası, İstanbul 1961; Atsız, **Osmanlı Tarihine Ait Takvimler I, 824, 835 ve 843 tarihli Takvimler,** Küçükaydın Matbaası, İstanbul 1961 ; Sadi Bayram; **Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki Madalyonla Silsile-nâmede Doğu Anadolu ve Batı Asya**, VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara 1981, C.II, s.645-657., lev. 331-353.; Sadi Bayram; İrlanda-Dublin, Chester Beatty Library'de Minyatürlü Bir Osmanlı Tarihi (Zübdetü't-Tevarih), **Kültür ve Sanat,** T. İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1991, S.12, Aralık 1991, s. 63 68.; Sadi Bayram, The 1598 Zübdetü't-Tevarih At The Chester Beattey Library In Irland, **Image,** S.44, Desen Matbaası, Ankara 1991, s.3-8, ; Sadi Bayram, Medallioned Genealogies, **Image,** S.30, Desen Matbaası, Ankara 1990, s.11-15.

24. Hüseyin Atay; Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve icâzet-nâmeler, **Vakıflar Dergisi,** S.XIII, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1981, s.188-206.

25. H.Hüsameddin, Nureddin Alp Arslan Vakfiyesinin sadece tarihini vermektedir. H.Hüsameddin'i kaynak gösteren Mevlud Oğuz, vakfiye ele geçtiğinde, konu aydınlığa çıkacaktır, demektedir. Osman Turan ise, ailesi hakkında bilgi sahibi olmadığımızı beyan etmektedir. Kûçek Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rufâî'nin vakfiyesi de elbet bir gün ortaya çıkacaktır.

26. Sadi Bayram; Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rufâî Hazretleri, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,** S. 74, Renk Ofset, İstanbul 1991, s.147; İbn-i Batuda; **Tuhfetü'n-nuzzar fi garaibi'l emsal ve Acaibi'l esfar, Seyyahatnâme-i ibn-i Batuda** , Tercümesi Mütercim, Damad-ı Hazret-i Şehriyârî Mehmed Şerif, C.I. Matbaa-i Amire, 1333-1335, s. 197; **İbn-i Batuda Seyahatnamesi**, (Mümin Çevik Tercümesi), C.1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 126.

27. Ataî Efendi, **Terceme-i Hadaikul Hakaik fi Tekmiletiş-Şekaik**, 1268, İstanbul, s. 66-67, (Zeyl-i Şekaik-i Ataî).

28. Hacı Muharrem Hilmi Efendi; **Kadirî Yolu Sâliklerinin Zikir Makamları**, (Neşre Hazırlayan: Süleyman Ateş), Pars Matbaası, Ankara, 1967, s. 51-52.

Silsilesi bulunmaktadır.[29] İleriki yıllarda yapılacak araştırmalarda Anadolu'daki diğer Rufâî şeyhleri hakkında yeni bilgilerin ortaya çıkacağı unutulmamalıdır.[30]

Vakfiye metninden elde ettiğimiz bilgiler:[31]

1.Vakfiye; mahkeme, yani kadı-hâkim tarafından tescil edilmiş olup sahih-doğru ve geçerlidir. Aslı olmayıp, surettir. Ayrıca Evkaf müfettişi Memuru Kadı İbrahim; Niksar Kadısı, Meragalı Sermak oğlu Mehmed; Evkâf Müfettişi Musa oğlu el-Hac Kemâl; Sonusa Kadısı el-hac Behram Ahmed vakfiyenin geçerliliğini onaylayarak, vakfiye suretinin aslına uygun olduğunu tasdik etmişlerdir. Ayrıca şahitlerinin de Sonusa Kadısı Mevlânâ Fahrüddin ve Nureddin oğlu Mevlânâ Elvan, Abdullah oğlu Şeyh Mehmed, hattatın Niksar Kadısı İbrahim oğlu Mehmed olduğunu anlıyoruz. Ancak suret çıkarılırken herhangi bir tarih konmadığından, suretin hangi tarihte çıkarıldığı ve yukarıda saydığımız kişilerin hangi tarihte adı geçen yerlerde görevli olduklarını bilemiyoruz. İlerideki araştırmalarda bu tarihin ortaya çıkacağı kesindir. Şer'î sicillerde adı geçen isimler aranacaktır.

2. Vakfiyenin her sayfasının üst kısmında, iki yanda; vaslı sahih ve doğru yazdığı, ibareleri vardır. Sayfaların alt kısmında, sağda ve solda ise; vaslı sahih ve müsecceldir, ibareleri bulunmaktadır. Bugün noterlerin her sayfayı mühürlediği gibi bir tasdiktir.

3. **Yer isimleri (toponomi)**:
Mahruse-i Felanbil Kal'ası= Havaalan Kale= Hüvelankale= Çalkaya;

Niksar (Cabaira- Diapolis-Noecesaria);

Zedvi Köyü= Zeytuva= Zitay= Zuday= Yolbaşı= Alparslan Beldesi (Amasya-Taşova);

Seyyid Nureddin Alparslan Zaviyesi ve imâreti (Alparslan'da);

Melîk Köyü= Mülkbükü veya Gembükü olabilir?

Büyük Nehir (Tozanlu= Yeşilırmak);

Haddadi= Çaydibi (1950 yıllarına kadar aynı isimde);

Sonihsa= Sonusa= Uluköy Beldesi (antik adı Annesi);

Karakapak;

Çatalan; (Aynı isimde Erbaa Karayaka bucağı);

Beyrun (Bîrum?);

Managrı;

Kızri (Kazeri?);

Sarualan;

Kaşkaya;

Sivri (Sivri Dağ)= Yakalise (Gürsü üzerinde),

Tekaloza= Tekellüze= İkizce= Gürsu;

Mermun Nehri= (ihtimal, Destek Çayı halk arasında Deli Çay);

İspatlo= Sıtmapınarı (Taşova Karsava Köyüne bağlı mahalle),

Gökdere (aynı isimde);

Sepetlü (bugün aynı isimde);

Boraboy= Borabay= Gölbeyli (Amasya-Taşova-Destek bucağı);

Akdağ(halen aynı isimde);

Cıvıntı;

Baş Baraklu= Yukarı Baraklı, Baraklı Yaylası, Taşova- Tekke Bucağındadır.);

Nahislu (Nahsiblü?);

Hallaçlu;
Nureddinlu;
Alaca Kilise;
Gündos;

Guz Kilise;=Guzgeçe Amasya-Akdağ Nahiyesine bağlı

Çamurcuk Mezrası;

Tasini= Tasna= Yaylasaray köyü (Taşova-Tekke Bucağı);

Balaki=Taşova Tekke Bucağı Yenidere Köyü olabilir?

Bağalu Dağı= Boğalu Dağı (Zığala'dan Niksar'ın Ladik' ine (Gökçelik) kadar uzanan dağ silsilesi);

Tarıtma= Darma= Ballıca (Taşova Tekke Bucağı);

Kalikale= Kalekale=Kaleköy= Dörtyol (Taşova-Tekkebucağı);

İlcuk Mezrası= (Tekke Bucağı Ilıcaköy? olabilir);

Eyüyapa? (Erbaa ilçesi eski Hayati, yeni Doğanyurt Bucağı Eryaba Köyü olabilir?);

Bes Badi;

Çender= Çandır? (Erbaa, Aşağı Çandır,Yukarı Çandır?);

Ahurcuk= Ahurköy= Tosunlar Köyü (Tokat-Erbaa Merkez Bucağı);

---

29. Enver Behnan Şapolyo, **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi,** İstanbul 1964, s. 449-450.; İstanbul'da bulunan eski Rufâî Tekkeleri, s.464-465
30. Genelde tekkeler hakkında bkz. İrfan Gündüz; **Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri.** Seha Yayınları, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1984, s. 192-193.
31. Vakfiye, Arapça mütercimi Sayın Ali Çakır tarafından tercüme edilmiş, Sayın Adnan Tüzen tarafından yer yer kontrol edilmiş, tarafımdan redakte edilmiştir. Adı geçenlere teşekkürü, zevkli bir borç bilirim.

Aydak= Eyrek = Erek= Erbaa ilçe merkezi

Efkisal=Eksel ?=Koçak(Erbaa Merkez Bucağı);

İskefsir= Reşadiye-Tokat.

Gölcügez (Erbaa-Doğanyurt Bucağı'nda ?);

Sırçalı (Tokat- Merkez);

Çardeğin= Çerdiğin (Tokat-Merkez);

Fakıh;

Potaş?=Yotaş?=Sokutaş (Erbaa'nın güneyi veya, Yotaş= Yornus= Çakırsu (Taşova-Esençay Bucağı ?);

Kışlak Alaâddin= Tepekışla= Çatılı (Erbaa-Doğanyurt Bucağı, veya, Erbaa'nın güney-doğusunda Alaaddin= Aladon= Bölücek Köyü?);

Kuruçay (aynı isimde)

Orahta Mezreası (Özrihte?);

Serhor?= Sirhor= Zilhor= Çatılı (Erbaa);

Yebin= Geleğin= Çamdibi (Erbaa-Doğanyurt Bucağı);

Emarî= Emeri= Bağpınar (Erbaa-Doğanyurt Bucağı);

Gavsan=Gusan= Hosan=Salkımören (Erbaa-Karakaya Bucağı);

İfgebe? (Erbaa-Doğanyurt'a bağlı mezraa?);

Kenûsî (Erbaa Doğanyurt'a bağlı mezraa?);

Keyne?= Yoldere (Erbaa-Doğanyurt);

Kösre= Köseli (Erbaa- Doğanyurt, Yaylalı Köyü'nün güneyinde bir mezraa. Doğanyurt Bucağı eski yerleşim yeri);

Ayangil=Ayan (Erbaa-Doğanyurt);

Raan (Reayan?, Ayan?,Erbaa'da bugün Çevresu adıyla bilinen Ravak Köyü vardır. Eski haritalarda 1950'lerde,Revak Köyü adı ile bilinmektedir.);

Baladan= Boladan= Kumluca (Taşova-Esençay Bucağı);

Bedyani;

Maarız Dağı= Heriz Dağı;

Güvendik Köyü (Taşova Merkez Bucağı);

Kalıkale=Kaleköy (Erbaa-Karayaka Bucağı);

Tarimne;

Yornus= Çakırsu (1950'lerde aynı adla anılıyor. Taşova-Esençay Bucağı);

Yavtaş= Erbaa Kozlu Bucağı Sokutaş(?);

Frankhisarı= Ferenge= Üzümlü? (Erbaa) Karayaka Bucağı;

Serkis=Şehitler Köyü. (Tokat-Merkez, Sırçalı Köyü'nün kuzeyinde, Gölcük Köyü'nün doğusunda);

Azenis? (Ajanis?- Etanis=Erzenüs Evciler (Erbaa.);

Panbuközü[32]= Ormanözü (Amasya-Merkez Suluova sınırına yakın Boğazköy küzey-doğusunda Ormanözü Pamuklu mahallesi);

Karaöyük=Karabük (Taşova-Tekke Bucağı);

Sonmalık;

Taylık= Orman özü civarında Akdağ eteklerinde düz plâto, bu yer Amasya Hava Alanı yapılmak üzere düşünülüyor.

Kanlukaya= Kanlıdere (Taşova Destek Bucağı);

Kızık=Kızseki?(Akdağ'ın kuzeyi, Destek'in güney batısında);

Yenişehir Kal'ası;

Karakuş Kal'ası=Akkuş (Ordu ili Akkuş Nahiyesi, Geçit).

4. Ölçü çeşitleri ve ücretler:

Arazi kiraları mukavelesinin en çok üç yıla kadar (üç yıldan az) olması şartı vardır, kira gelirlerinin, her sene mahsül zamanı ve peşin olarak tahsil edilmesi hükme bağlanmıştır.

Ölçü birimi olarak men kullanılmakta olup, 18 litre alabilecek büyüklüktedir. Her ekmeğin ağırlık birimi ise, 150 dirhemdir.

Fırıncıya; yıllık 10 ölçek buğday, bir ölçek atılmış pamuk, beher gün yemek, ekmek, günde 1 dirhem ücret verilmektedir. Oduncuya her yıl 10 ölçek buğday, bir ölçek pamuk, her gün yemek, ekmek ve 2 dirhem ücret verilmektedir. Yemek servisi yapan nakip adlı görevliye; yıllık 5 ölçek buğday, 1 ölçek atılmış pamuk, günde 1 dirhem ücret ve öğle-akşam 2 çanak yemek verilmektedir.

Zaviye ve imareti silip-süpüren görevliye yıllık 8 ölçek buğday, 1 ölçek pamuk, günlük 2 çanak yemek ve 4 ekmek verilmektedir.

Tahsildar ve kâtiplik yapan personele; yıllık 15 ölçek buğday, 2 dirhem; imama, yıllık 12 ölçek buğday, 2 ölçek pamuk, günlük 2 dirhem; müezzine, yıllık 5 ölçek buğday, 1 ölçek pamuk, yemek-ekmek verilmektedir.

32. 1500 m. rakımın üstünde pamuğun yetişmesi ilk anda zor ve mantıksız gibi gelmektedir. Doç.Dr.Mesut Elibüyük'ten aldığım bilgilere göre 1500 m. gibi rakımlı yerlere Asya tipi kapalı koza pamuğu ekiliyormuş. Verimi az olan bu pamuk çeşidi, batı tohumları geldiğinde terkedilmiştir. Bkz. Mesut Elibüyük; Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Kaynak, Mufassal Defterler, Coğrafya Araştırmaları, C.I, S.1-2, Atatürk Dil-Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 29.; Alparslan Belediye Başkanı Mutttalip Öztürk'den aldığım bilgilere göre, Alparslan'da 1960 yıllarına kadar ekseriyetle kır pamuğu ekiliyordu. Çulfalık adlı bez de mahalli tezgâhlarda dokunuyordu.

Şeyh Efendiye, yıllık gelirin dörtte birinin verilmesi, vakfiye şartıdır.

5. **Şahit isimlerinden dikkat çekenler ise şunlardır:**

Abdullah oğlu Torumtay: Bilindiği gibi Torumtay[33] ailesinin Amasya'da büyük hizmetleri olup, Gökmedrese'yi 1267 tarihinde yaptırmışlardır. Cami ve türbesi vardır. Seyfettin Torumtay'ın vakfiyesi Sayın Pof.Dr.İsmet Kayaoğlu tarafından yayınlanmış olup, 1280'de vefat etmiştir. Keçecizade ve Kaya Paşa sülalesi bu soydan çıkmıştır. Arslan Toğmuş ise; Melîk Danişmend Gazi'nin damadı Selvi Bey'in oğulları olması büyük ihtimaller arasındadır[34]. Ancak vakfiyede açıkca Sünç oğlu Arslan Toğmuş ibaresinden Arslan Toğmuş'un babasının Selvi Bey olmadığını sarahatle anlıyoruz. Kaan Aytoğmuş; Emir Arslan; Orta Asya Türk isim geleneğini devam ettiren isimler arasında zikredilebilir.

996 H/1588 M. tarihli Silsile-nâmenin[35] tetkikinde ise, devrin modasına uygun olarak; soy Hz.Muhammed'e dayanmakta ve bundan da hareketle Hz.Adem âleyhiselâm'a çıkılmaktadır (Bkz. 23 Numaralı dipnot). Ali oğlu Mehmed oğlu Ali oğlu Seyyid Ebu'l-Hasan Şeceresine uygun olduğu belirtilerek, Zirvetü'l-Hasan adıyla bilinen nesep bilgini Hasan oğlu Kasım oğlu nesep bilgini Seyyid Şemseddin şeceresine de mutabık olduğu sarahatle belirtilmiştir. Ayrıca şecerenin Seyyid Muhammed Meşan'dan alındığı da açıklanmıştır.

Silsile-nâme; Seyyid Nureddin oğlu Seyyid Fettah Efendi'nin soyuna aittir. Babası Şeyh Seyyid Nureddin Alparslan'ın kardeşleri ve diğer oğullarına, şecerede yer verilmemiştir. Silsile-nâme'nin baş kısmı, geleneklere göre 996 H. Ramazan ayının sonlarında (1588 M.) yazılmıştır. Silsilenâmenin sonunda bulunan soy ağacı ise; Seyyid Ali oğlu Seyyid Ali zamanında, yani 1771 tarihinde yazılmış olmalıdır.

Silsile, Nakibü'l-Eşraf huzurunda yazılmış, diğer Nakibü'l-Eşraf tarafından da tasdik edilmiştir. Ayrıca iki şahitle de konu pekiştirilmiştir.

Silsile-nâme Bağdadlı el-Hac Muhammed oğlu el-Hac Mansur tarafından yazılmış olup, eserin hattatı da kendi ismini açıklamıştır.

Tezyinatı XVIII. yüzyıl özelliklerini yansıtmaktadır.

Şeyh Seyyid Nureddin'in 16 göbek soyu verilen şecerede; Seyyid Nureddin Velî adı Vali[36] olarak yazılmış, Alparslan lâkabı kullanılmamıştır. 1257 ? tarihinden 1771 tarihine kadar silsile devam etmiş, daha sonra Seyyid el-hac Mustafa Kâmil Efendi ile son bulmuştur. Mustafa Kâmil Efendi'den 5 daire çıkmasına rağmen, isimleri yazılmamış ve boş bırakılmıştır. Buradan da Mustafa Kâmil Efendi'nin çocukları doğmadan eserin yazıldığı anlaşılmaktadır.

Silsile-nâme'de bulunan isimler ile, Mevlûd Oğuz'un makalesinin sonunda verdiği Taceddinoğulları silsilesi arasında; Ebubekir el-Kemahî, Sarımeddin Mehmed, es-Şeyh Nureddin Alparslan ismi bulunmasına karşılık, diğer isimler bulunmamaktadır[37]. Bu da bize gösteriyor ki; elimizde tercümesini sunduğumuz eser, şeyh soyu ve silsilesi ile ilgilidir. Er-Rufâî zâde Alâaddin Savcı Bey, Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin'in de belirttiği gibi, Seyyid Nureddin Alparslan'ın oğlu veya kardeşi[38]

33. Seyfeddin Turumtay; Alaeddin Keykubad'ın Mîrahorluğunu yaptıktan sonra sivrilerek, Amasya Kalesi dizdarı olmuş (1237-1246), Selçuklu taht kavgalarında taraf tutmuş ve esir olmuş, serbest bırakılmış ve önemli görevlere gelmiştir. Şahit olarak adı geçen Abdullah oğlu Turumtay'ın, Seyfeddin Torumtay ile ilgisini bilemiyoruz. Akrabası olabileceği ihtimali üzerinde durulması gerekir. Seyfeddin Turumtay için Bkz. Nejat Kaymaz, **Pervâne, Mu'inüd-dîn Süleyman**, Ankara, 1970, s. 47, 51-54, 56, 75, 143, 150; Abdi-Zade Hüseyin Hüsameddin; (Sadeleştiren; Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş), **Amasya Tarihi**, C. 1. Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 1986, s. 164-166; **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C. 1, ilaveli ikinci baskı, Ankara, 1983, s. 205; İsmet Kayaoğlu, Torumtay Vakfiyesi, **Vakıflar Dergisi**, S.XII, Mars Matbaası Ankara 1978, s. 91-112. 665 H./1266 tarihli Turumtay vakfiyesinde adı geçen Ahurcuk köyünü Sayın İsmet Kayaoğlu da bulamamıştır. s. 105. 1257 tarihli Nureddin Alparslan er-Rufâî vakfiyesinde de Ahurcuk Köyü adı geçmektedir. 9 yıl içinde aynı köyün bir başka vakfa bağlanması mantıki değildir. Ayrı köyler olabilir mi? Tokat-Erbaa ilçesi kuzey-batısında olan şimdiki Tosunlar Köyünün Ahurköy, olma ihtimali çok yüksektir.

34. Abdi-Zade Hüseyin Hüsameddin; (Sadeleştiren: Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş), **Amasya Tarihi**, C. 1, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 1986, s. 314; Emîr-i ahur Fahrü'd-Din Arslan Doğmuş'la da bir ilgisi yoktur.

35. Silsile-nâme; Arapça mütercimleri Sayın Ali Çakır-Abdülbâkî Pektaş tarafından tercüme edilmiştir. Her ikisine de teşekkürü, yerine getirilmesi zevkli bir borç bilirim.

36. Silsile'de Velî olması gerekir. Açıkca Vali yazılmış? Öncelikle velî olması akla daha mantıklı gelmekle birlikte; Aziz B.Erdeşir-i Esterbad; **Bezm u Rezm** adlı eserinde, S. 299 "Danişmend Vilâyetinin Yöneticisi" tabirini kullanması, Silsile-nâmedeki Vâli kelimesinin doğruluğunu kuvvetlendiriyor; H.Hüsameddin'in bahsettiği mezar kitâbesinde kardeşinin emir olması, Beylik kuran bir zat bulunması, Taceddin Oğulları sülâlesinin kurulması ve silsile'nin 1588 tarihinden 1771 tarihine kadar gelmesi sebibiyle, Seyyid Nureddin Rufâî'den 516 yıl sonraya gitmesi dolayısıyla, devlet adamlığı o tarihte silsileyi yazdıranın hafızasında kalmış olduğundan dolayı, vali yazılmış olabilir. Veya hat hatasıdır.

37. Mevlûd Oğuz; Taceddin Oğulları, **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S. 4-5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, s.487; H.Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, C.III, s. 27-28.; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, **Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilâyet ve Kaza ve Nahiye Kitâbeleri**, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul Milli Matbaa, 1927(1345), s.27.

38. H.Hüsameddin; **Amasya Tarihi**, C.III, İstanbul 1927, s. 31'de "Bu kabrin yanındaki cephesi garba nazır olan türbede biraderi Nureddin Alparslan'ın olduğu anlaşıldı" ibaresi geçmektedir.

olabilir. Taceddinoğulları da Alâaddin Savcı Bey'den türeyebilir. Aslında Taceddin'in anlamı da dinin tacı anlamındadır.

H.Hüsameddin, Amasya Tarihi adlı eserinde, Seyyid Nureddin Alparslan'ın kabrinin[39] Niksar'da, Melîk Gazi Mezarlığı girişinde, yolun hemen güneyinde olduğunu belirtir.

Halit Çal, Niksar'daki Türk eserlerini anlatırken; H.Hüsameddin'in tarifine uyan, Melîk Gazi Mezarlığı girişinde, Doğanşah Türbesi karşısında, sanat tarihcileri tarafından mimarisi dikkate alınarak, XII.yüzyıl ortaları ile XIII.yüzyıl başlarına tarihlenen ve içinde yatanın kim olduğu bilinmeyen, Eyvan Türbeler'den bahseder[40]. Moloz taş örgü ile inşa edilen Eyvan Türbeler'in beşik tonoz ile örtülü olduğunu, dilatasyondan anlaşıldığı kadarı ile, önce doğudaki, sonra batıdaki eyvanın yapıldığını, eyvanların sadece ağız kısımlarının açık olduğunu, gövdelerinin tepeye kadar dolu ve yamaca dayalı olduğunu belirtir. Eğer, H.Hüsameddin haklı ise; batı eyvandaki türbe Seyyid Nureddin Alparslan'a ait olup rahmetli Osman Turan'ın yayınladığı satış vesikasındaki tarihi de dikkate alırsak, 1301 yılından sonra inşa edildiğini söyleyebiliriz. Doğuda bulunan eyvan ise, yine H.Hüsameddin'e göre, Seyyid Nureddin Alparslan'ın biraderi, Rufaî-zâde Alaaddin Savı Bey'e ait olmalıdır ki, onun da tarihi, H. 740, 747 veya 749 (1348-49 M.)'dan öncedir. Zira Alaaddin Savcı Bey'in oğlu Taceddin Doğanşah'ın mezar kitâbesi H.747 veya 749'dur. H.Çal, söz konusu eserinde kitabeyi eksik vermiştir[41]. Bu makale ile Sanat tarihi camiası tarafından adları ve tarihleri bilinmeyen, Tokat-Niksar'da bulunan Beylik Dönemine ait üç türbeyi, tam isimlendirme ve tarihleme imkânına sahip olduğumuzu zannediyoruz.

Bu durumda; Amasya-Taşova-Alparslan Beldesi'inde bulunan türbedeki üç sanduka kimlere aittir? Cevaplamakta zorluk çekiyoruz. Mahalli ifadelere göre, Seyyid Nureddin Alparslan ve oğulları denmektedir. Kare planlı türbenin tonoz ? kubbesi, 1943 depreminde yıkılmış olup, mahalli tamirle türbenin üzeri kiremetle örtülmüştür.

Çocukluğu Zuday'da geçmiş, matematik öğretmeni emekli Albay, Murat Dedeoğlu'ndan aldığım bilgilere göre; 1927-30 yıllarından önce, dergahın imaretinde yemek yediği, annesinden aldığı bilgilere göre mutfağın yerinin değiştirilmiş olduğu (1890 ?), caminin içinden türbeye girildiği, 1927-30'lu yıllarda kubbesi depremden yıkılmış olduğu için üst örtüsünün kiremitle kaplı olduğu, Son cemat yerinin o tarihlerde ahşap olduğunu ifade etmişlerdir.

Ayrıca bölgede pamuk ekildiği, kadınların o tarihlerde tumman adı verilen giysilerini kendilerinin dokuduğu, ayak bileklerinden bir karış yukarısının beyaz, aşağısının kırmızı renkli olduğunu söylemişlerdir.

Bunların dışında 1931-32 yıllarında Samsun Vakıf memurlarının öşür toplamak üzere geldiklerini; yine 1932 yılında Tokat Vakıf Müfettişi Çerkez Ali Bey'in Zedvi'ye geldiğini hatırladığını, konu ile yakından alâkalandığını, heyecanlandığını teyid için İstanbul'dan Ankara'ya gelerek bu satırların yazarını bulup anlatmıştır.

Yapılan incelemelerden anlaşıldığı kadarıyla; Taşova-Alparslan Beldesi'nde Türbesi bulunan zat, Şeyh Seyyid Nureddin Alparslan'ın oğlu Şeyh Seyyid Fettah Velî'dir. Sanduka üst kısmı ve ayak ucu tamir edildiğinden bir isme rastlayamadık. Sandukada ayet bulunmaktadır.

Şeyh Seyyid Nureddin, ûlemâ olup Rufâî şeyhidir. Kardeşi (?) Alparslan ise , asker ruhlu, Taceddinoğulları kumandanıdır, Bey'dir. Bunların yanında, Bezm u Rezm'den anladığımız kadarıyla, Şeyh Nureddin Alparslan'ın, Alparslan adında bir oğlu daha var olduğunu sanıyoruz. Zira, Kadı Burhaneddin Ahmed'in Taceddinoğulları üzerine yürümesi ve Taceddinoğullarının mağlub olacaklarını anlamaları üzerine, Şeyh Nureddin'in oğlu Alparslan'ı aracı olarak göndermek istemeleri, Kadı Burhaneddin Ahmed'in de Şeyhin oğluna itimad edip sayması olayı, bu durumu biraz açıklamaktadır.

39. H.Hüsameddin, **a.g.e.** s. 31.

40. Halit Çal; **Niksar'da Türk Eserleri,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Acar Matbaacılık, İstanbul 1989, s.57.

41. Halit Çal; **a.g.e.** s. 40-43.; H.Hüsameddin ve M.Oğuz'dan aldığımız tamama yakın kitâbe şöyledir:

1. Haza kabru'l emir isfehsalar el-ecell
2. el-Kabir el-Melîk, el-Muzaffer el-Mücahid el-Murabıt
3.Tacü'd-Dîn (Siracü'd-Dîn) Toğanşah Alp ibn Savcı
4. Rahimetu'llahu A... ve Erbain ve Seb'a mie.

Anlamı; Bu kabir yüce mücahit, murabıt muzaffer emiri isfehsalar Savcı oğlu Taceddin (Sıraceddin?) Doğanşah Alp'ındır. 740(747 veya 749).

Taceddinoğulları için Bkz: Aziz b. Erdeşir-i Esterebadî, **Bezm u Rezm,** (çeviren Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1990, s. 224, 289, 293, 296-302, 311-314, 363, 369, 402-404, 483-484; Yaşar Yücel, **Kadı Burhaneddin Devleti**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970, s. 53, 64, 81,89,111-112, 116-118, 121, 136,147, 148; Mevlûd Oğuz, Taceddin Oğulları, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.VI, S.5, Kasım-Aralık 1948, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, s. 470-487; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Kitâbeler** I, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, Millî Matbaa, 1927, s. 27; İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II.Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, s. 153-154.; M.Erol Yurdakul, **Tacüddin İbrahim Paşa'nın Vakıfları ile Vâkıfın Merzifon'da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları,** VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, C.III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 1619-1626, lev. 497-510; İsmail E.Erünsal, **The Life And Works of Tâcî-Zâde Ca'fer Çelebi, With A Critical Edition Of His Dîvân,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.

Ayrıca, Seyyid Nureddin Alparslan'ın 9.göbek torunu Seyyid İbrahim'dir. Taşabad[42] kazası Tenye karyesi Ravak adlı köyde, kayıtlara göre, Şeyh Seyyid İbrahim Zaviyesi bulunmaktadır[43]. Dolayısı ile adı geçen zaviyenin de Seyyid Nureddin Soyuna ait olması akla gelmektedir(?).

Alparslan Belediye Başkanlığı Müzesi'nde; Seyyid Nureddin Alparslan Camii Şerif Vakfı'ndan, Osman Efendiye, Camiye ait görev verilerek (yapılacak iş belirtilmemektedir), yarım ölçek buğday verilmesine ait 28 Ramazan 1263 H./1847 M.tarihli ber'at bulunmaktadır.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yaptığımız araştırmada, 982 H/1574 M. tarihli Sivas Tahrir Defteri no. 12, varak 65 b'de 216 numaralı köy olarak geçen "*Karye-i Arus, Tabi-î Felanbil, Mâlikâne vakfı, Zaviye-i Şeyh Nureddin.*" denmektedir. Mâlikânesi tamamen vakfedilmiş, Divanı ise, tımar verilmiştir.

Sivas Defteri No 12. de 38 b varağında 105 numaralı köy olarak geçen; "*Karye-i Musalu, tabi-î Taşabâd, iki baştan Vakıf-ı Zaviye-î Seyyid Nureddin*" ismi geçmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Abide ve Yapı İşleri Dairesi Başkanlığı Arşivinde, 1978 yılında Seyyid Nureddin Türbesi, imaret kalıntısı ve caminden günümüze kalan sadece minare kalıntısının rölövesi vardır. [44]

Başbakanlık Arşiv'i araştırıldığında, daha başka bilgilerin de gün yüzüne çıkacağı tabidir.

Başbakanlık Arşivi Genel Müdür Yardımcısı Sayın Necati Gültepe'den rica ettiğimizde, tasnifli belgeler içinde konu ile ilgili bilgi olmadığını, tasnif edilmemiş belgeler içinden çıkabileceğini ifade etmiştir. Biz, bir an önce belgeleri ilim âlemine sunmayı düşündüğümüzden, zaman darlığı sebebiyle diğer araştırmalara imkanımız olmadı.

AMASYA-TAŞOVA-ALPASLAN BELDESİ SEYYİD NUREDDİN ALPARSLAN ER-RUFAİ'NİN 655 H./1257 M. TARİHLİ ARAPCA VAKFİYESİ TERCÜMESİ

Vakfiyenin başında bulunan tasdikler:

O'nun anlamını bulduğum zaman onu kabul ettim...Rum memleketlerinde vakıflar Müfettiş Memuru Hayrettin oğlu Kadı İbrahim. Allah ikisini de af eylesin. Mühür Vakıf mütevellisi... (okunamadı).

Vâkıfın ikrarıyla ona eklenenin hepsinin muhteviyatı nezdimde sabit ve sahih olduğundan dolayı vakfiyenin sıhhatine ve yürürlüğe girmesine (tanfiz) hükm edip imza ettim. Onu yazan ve satırlayan (kâtip) 'yüce Mahruse-i Niksar'da Meragalı Hanefi mezhebinden Kadı Sermak oğlu Mehmed.

Muhteviyatı şer'î yolla sabit olup, açığa çıktığı zaman O'nu imzalayıp yürürlüğe koydum...onda yazıldığı üzere ve ben Gani olan Allah'a muhtaç Diyar-ı Rum memleketinde (Anadolu'da) emir sahibi olan Evkâf Müfettişi Musa oğlu El-Hac Kemâl. Allah onu muzaffer eylesin.

Daha önce vakfiyedekini şer'î kavîme ve sırat-ı müstakime muvafık ve uygun bulduktan sonra onu imzaladım. Ve bağışlanan acizânem Seyyid-i Nureddin Evkâflarında Müfettiş memuru Sonica (Sonusa) Kadısı el-hac Behram Ahmed. Emir sahibi ile Zeytuva'daki Zaviyede meşhur kabrini, Allah'u Teâlâ nurlandırsın.

İmza Şahitleri:

Sonusa Kadısı Mevlânâ Fahrüd-dîn ve Nured-dîn oğlu Mevlânâ Elvan. İkisine de Allah rahmet etsin.

Aslına sadık ve mutabık olarak bu şer'î vakfiyenin suretinden mülk ve kadir (maliki'l Kadire muhtaç) Sonusa Kadısı Abdullah oğlu acizanem Şeyh Mehmed nakletti.

Bu sureti aslından ziyade ve noksansız olarak Melik-i Kâdîr olan Allah'a muhtaç acizanem Niksar Kadısı İbrahim oğlu Mehmed.

Onu yazdı ve Allah'a Teâlâ her ikisini de affetsin. Mühür Mehmed bin İbrahim Seyf...(okunamadı).

Bismillâhirrâhmanirrâhim, O en iyi yardımcıdır.

Hamd; bulutların ağlamasıyla yer yüzünü yeşerten Allah'a mahsustur. Kerâmet nakışlarıyle İslâm ehlinin mallarını, hududları ile tezyin etti. Allah'u Teâlâ istikâmet makamına ve sünnetlerine, kullarından has zevâtları hidâye eyledi. Dâr-ı makamda (cennette) sevap çeşitlerini hayır erbabına iâde edecektir. Allah'ın birliğine ve ondan başka ilâh ve ortağı olmadığına dair şehadet ederiz. Zorluklar pazarında meşekkatlere tahammül eden nefsi emmareye de şehadet ederim. Tüm kâinata gönderilen Allah'ın kulu ve Resûlu Muhammed'e şehadet ederiz ki, O rûz-i mahşerde şefaat sahibidir. Öyleki, salât ve selâm O'nun üzerine ve ehline, din-i islâm muzaffer bulan ve liderlik vasıflarına haiz olan ashablarının üzerine olsun.

42. Taşova.

43. Vakıflar Arşivi, 218 numaralı 3/1 esas, 1702 numaralı kayıt. Sivas Muhasebe, adlı 481 numaralı defterin 280. sıra numaralı kayıtta ise ilk mütevelli ve zaviyedarlık hizmetine tayin edilen görevliler hakkında bilgi bulunmamaktadır:

1. Es-Seyyid Mehmed ve es-Seyyid Osman 27 Zilkâde 1131 H.(1718 M.).

2. Mehmed bin Seyyid Osman es-Seyyid Abdurrahman, 14 Recep 1152 H. (1739 M.)

3. Es-Seyyid Mehmed, 17 Muharrem 1167 H.(1753 M.)

4. Es-Seyyid Abdurrahman ve Osman müştereken, 19 Zilkicce 1183 H. (1769 M.)

44. Rölöve projesi 1983'de çizilmiştir. Dosyada 4 adet fotoğraf olup, Sayın Prof.Dr.Orhan Cezmi Tuncer çekmiştir.

Sözün özüne gelelim:

Allah'u Teâlâ Nefsi Emmare'ye galip gelen gaddar dünya, dünyadan zahitlik ile Resulü Ekrem'in yolunu tutan Allah'u Teala'nın güçlü ipine yapışan, inat yollarını terk eden, keşif ve tahkika malîk olan Allah'ın teyid ve Tevfiki ile Şeyh İmam-ı Rabbaniye ilham etti.

Efendilerin efendisi, ihtiyar, Kemahlı, Rufaî, Ebubekir oğlu Mehmed oğlu Sarı Müddin oğlu Seyyidî Seyyidî Nureddin Alparslan; Devamlı olarak üzerine yağan Allah'ın nimetlerini gördü, dolayısıyla hayır ve ihsan erbabına uymayı istedi ve iyilik eserlerinin zaman sahifelerinde kalmasını murad etti.

Çünkü; kişinin eceli geldiği vakit ameli kesilir, ancak, amelinin devam etmesi sahih hadisle variddir. İşte o Resulü Ekrem'den imam mesnedlerinde rivâyet olundu. Resulü Ekrem Efendimiz buyurdu ki; "Bir insan öldüğünde amelinin sevâbı kesilir, Defter-i Amâli kapanır, yalnız:

1. Sadaka-i cariyesi (çeşme, köprü, hastahane, cami, mektep yaptırmak, ağaç dikmek, vb...),

2. İlmî bir eseri,

3. Kendisine dûa ede hayırlı bir evlâdı olan kimsenin defter-i amâli kapanmaz (Böyle amme menfaatine ait eserleri bâki kaldıkça, sevabı da devam eder).

Bunun gereği olarak, saf niyetle, Allah yolunda vakıf yaptı.

Tam ve kusursuz olarak ve din, züht, yakîn, mürüvvet, dünya ve ahiretten daha fazla nasibini almak için Allah'u Teâlâ nimetlerini andı. Onu şükr-ü senâ ve daha fazla hayır amâl ile takyid (kayd tescil) edip, Allah'ın bahşettiği malları hayır kapılarının en önemlisine, ki o, sadaka-i maziye ve bakîye-i hayr fani dünya için sarf etti. Ve bununla adaleti icra eden Paygamberler ve Hülafa-i Raşidin ve Eimme-i Mehdiyin seyyidine tabi olarak vuku edecek ahiret gününe fani âlemde azık hazırlamak üzere kalıcı hayır devamlı ihsan ve sadaka-i madiye (geçerli sadaka) en önemli hayır yollarından ki, Allah'ı Teâlâ'nın bahşettiği bazı malları sarf etti. Allah'ü Teâlânın azabından uzaklaşarak öyle ki, bu amelinin sevabını umarak ve Allah'u Teâlânın devamlı ve ebedî rızasını kazanmak amacı ile talep ederek Kur'an-ı Kerim'de bulunan ve aşağıda belirtilen şu âyetler örnek edinildi[45]:

"Hiç şüphe yok ki, erkek ve kadın sadaka verenler ve Allah'a güzel bir ödünç verenler (onun yolunda mal sarfedenler) *için mükâfatları katlanır ve kendilerine cömertce bir ecir vardır."*

Rûzi mahşerde, onun azık olması için günahını silip, hasenatını katlamak ve üzerine mafireti ni indirmek ve üzerinden yağdırma arzu ederek; yine[46] "*O gün herkes* (dünyada) *hayır namına ne yaptı ise, hazır bulacak*" ve[47] " *Gerçekten Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı dosdoğru kılanlar, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve aşikâr Hâk yolunda sarf edenler asla zarar etmeyecek bir ticaret umabilirler*" meâlinden sonra, insanlar sadakasının gölgesinde gölgelenir.

Yine bir Hadis-i Şerif'de varid olduğu gibi "*Senin için hiç bir mülk yoktur. Ancak, faydalandığın ve giyip eskittiğin ve sadaka verdiğin müstesnadır*" ve bunu âyet-i kerime de güçlendirmektedir[48]: "*Sizin yanınızdaki tükenir. Allah katındaki ise, bâkidir tükenmez.*" ve daha bundan başka âyet ve haber ve eserlerinde de vakıf ve sadaka-i cariye hakkında da olduğu gibi seri bir şekilde hesap ve acı hesabından korkularak Allah'u Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyuruyor[49]: "*İşte o günde onlardan kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçar.*" ve[50] "*O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar. Ancak, Allah'a temiz bir kalp ile varan başka!..*"

Surla çevrilmiş Felanbil Kal'ası yanında, tahrib ve helâkten himâye edilen yüce ve ikbal sahibi olan Niksar'a tabi Zedvi Köyü dışında adı geçen vâkıfın bereketli, öz ve hâlis malı ile yapılan Zaviye'nin hepsini vakfettim. Ki O'na bitişik çeşitli evler ve bahçelerle ona bağlı ve onunla ilgili olan eşyalarla olan bütün eklentileri, türlerinden ve bu zaviyeyi erkekler ve kadınların hepsine ve özellikle gelip-gidenlere vakfeyledim.

Beş vakit namazları edâ, halvetleri riayet, itaât ve ibâdet vazifeleriyle meşgul olan bütün müslüman erkek ve kadınlar oraya girebilirler. Ve istirahat edebilmeleri, uzanmaları için gerekli bütün yerler, birinde abdest bozma(tuvalet), serinleme, susuzluğunu giderme ve su içilmesi gibi ve her türlü istifade ile oradan geçip sofalarda oturmak ve orada gidip-gelmek, ayakkabılarını çıkarmak için koridordan istifade etmek, yanıbaşında yapılan ahıra hayvanlarını bağlamak sureti ile istifade ederek ve önünde yapılan hamamdan istifade edilerek,belirtilen şartlar üzerine ebedî vakıf olup, öyle ki, her ne şekil ve surette olursa olsun, ne mülk, ne miras, ne hibe, ne de satılması câiz değildir.

Ta ki, yeri ve üzerindeki mahlûkata varis oluncaya değin, ki o varislerin en hayırlısıdır ve adı geçen vâkıf zikr olunan malı ve mülkü bu vakfiyenin çıkışına kadar hiç bir fert tarafından müdahale olunmaya.

Zedvi Köyü'nün hepsi ve köye tabî mezraalar, hududu Melîk Köyü arazisi ve Büyük Nehir ve Haddadi ve Sonihsa (Sonusa-Uluköy) ve Karakaya ve Çatalan köyleri arazisine, Beyrun ve Managri arazisi hududuna ve Kızri (Kazri?) ve Sarualan?

45. Hadid Suresi, LVII/18. âyet.
46. Ali İmran Suresi III/30. âyet.
47. Fatr Suresi, XXXV/29. âyet.
48. Nahl Suresi XVI/96. âyet.
49. Abese Suresi LXXX/36.âyet.
50. Şuara Suresi XXVI/88-89. âyetler.

Köyü arazisi hududuna ve Kaşkaya'ya ve Sivrî ve Felanbîl Köyü arazisi hududuna bütün Felanbîl ve Tekaloza Köylerinin hududlarıyla son bulur.

Felanbil ve Tekaloza Köyleri'nin hududları; bitişik olarak adı geçen Zedvi Köyü arazisi hududuna ve Mermuk Nehrine ve İspatlo Köyü arazisi hududuna ve Gökdere'de son bulur.

Bütün Sepetlü Köyü'nün hududu; Felanbil Köyü arazi hududuna ve Borabay Köyü arazisi hududuna Haddadi Köyü arazisi hududuna ve Gökdere'de son bulur.

Bütün Köy'ün sınırı; Borabay hududuna bitişik Haddadi Köyü arazisi hududu ile sınırlı ve Akdağ ve Cıvıntı ve Sepetlü arazi hududuyla sınırlıdır.

Ve bütün Melîk Köyü'nün sınırı Büyük Nehre ve Sonica (Sonihsa-Uluköy) Köyü arazisi hududuna ve Zedvi Köyü arazisi hududunda biter.

Ve bütün Köy' ün sınırı; Baş Baraklu Köyü bitişiğiyle Nahislu ve Halaçlu ve Nureddinlu ve Alaca Kilise köyleriyle ve hududları bitişik olarak Gündüz Köyü arazisi hududuna ve Guz Kilise Köyü ve Büyük Nehir ve Çamurcuk Mezraası arazisi hududuna ve Tasni Köyü arazisi hududuyla son bulur.

Ve bütün Köy'ün sınırı;Tasni Köyü ve hududu Baraklu Köyü ve Büyük Nehre ve Balaki Köyü arazisi hududuyla son bulur.

Ve bütün Köy'ün sınırı; Balaki Köyü ve hududu Bağlu Dağına ve Tartma Köyü arazisi hududuna ve Kalikala arazisi hududuna ve İlcuk Mezraasıyle son bulur.

Ve bütün Köy'ün sınırı; Eyüyapa Köyü'nün hududu, Bes Badi Köyü arazi hududuna ve Çandır Köyü arazi hududuna ve Ahurcuk Köyü arazisi hududuna ve Eyrak Köyü arazisi hududuna ve Efkisal Köyü arazi hududunda son bulur.

Ve bütün Köy'ün sınırı; Firenkhisarı ve bunun sınırı Gölcügez ve Efkisal Köyü arazi hududuna ve Sırçalu Köyü arazisi hududuna ve Çardeğin Köyü arazisi hududuna ve Fakih Köyü arazi hududuna ve Potaş Köyü arazisi hududunda son bulur.

Ve bütün köy'ün sınırı; Kışlak Alâeddin hududu, Erek (?) Köyü hududuna ve Kuru Çay Köyü arazisi hududuna ve Orahkta (?) mezraa arazisi hududuna ve Büyük Nehirle son bulur.

Ve bütün köy'ün sınırı; Serhor Köyü'nün *hududu Yebin Köyü arazisi hududuna ve Emarî Köyü ve Büyük Nehre ve Gavsan Köyü arazisi hu*dudunda son bulur.

Ve bütün Köy'ün sınırı; Gavsan'ın hududu İfgebe (?) Köyü ve Serhor Köyü arazi hududuna ve Emari Köyü arazisi ile son bulur

Ve bütün Köy'ün sınırı; Kenûsî Köyü'nün hududu Büyük Nehre ve Emarî Köyü'nün arazi hududuna ve Keyne Köyü arazisi hududuna ve Kösre Köyü arazisi hududuna ve Ayangili Köyü arazisi hududuna ve Raan (?) Köyü arazisi ile son bulur.

Ve bütün Köy'ün sınırı; Baladan Köyü ve ona tabi ve bunun hududu Bogalu Dağı'na, Bedyani Köyü arazisi hududuna ve Maariz Dağı'na ve Büyük Nehre ve Kalı Kala Köyü arazisi hududuna ve Tarimne Köyü arazisi hududuna ve Yornus Köyü arazisi hududunda son bulur.

Ve bütün Köy'ün sınırı; Yavtaş Köyü ve bunun hududu Frenkhisarî Köyü hududuna ve Sekis Köyü hududuna ve Azenis? Köyü arazisi hududunda son bulur.

Ve bütün Köy'ün sınırı; Panbuközü ve Karabük nahiyesi Köylerinin hepsinin hududu bitişik olarak Sonmalık Köyü arazisi hududuna ve Büyük Nehre ve Taylu Köyü arazisi hududuna ve (Kanlukaya ve Akdağ ve Kızılk'da ? son bulur.

Bu kasabaların hepsi, tahrip ve yok olmaktan korunan, Niksar'a tabî kasabalardandır.

Bazıları Yenişehir Kal'asına tabî ve bazıları Felanbil Kalesi'ne tabî ve bazıları Karakuş Kalesi'ne tabîdir.

Adı geçen Vâkıf, bu köyleri vakfetmiş olup; Allah'u Teâlâ, O'nu muvaffak eylesin, hayır yollarını müesser eylesin.

Bütün adı geçip sınırları belirtilen köylerden,mezralardan ve buna mensup olup da onlardan sayılan yerlerin bahçeleri, değirmenleri, katları[51], meskenleri, yerleri, kuleleri, kaleleri, kanalları, gözleri[52], ağaçları, kuyu ve nehirleri, hamanları, köprüleri, bahçeleri, gölcükleri, havuzları, mer'aları, çölleri, imar edilen yerleri, tepeleri, dağları, binaları ve koyun ağılları, özellikleri olan hamamı[53], çöplükleri, erkeklerin toplandığı yerler[54], öküzlerin toplandığı yer[55], çocukların oynadığı yer, kadınların ağladı yerler ve diğer gerekli şeyler, bunlara ek olan yerlerin yakın olsun veya uzak olsun eski ve yeni bütün buraya girip-çıkan hakların hepsi, yönlerinin sona erdiği vakıf yerlerdendir.Ve adı geçen yerler, Zaviye menfaatlerine aittir.

Vâkıfın şartları:

Mütevelli her zaman, güzel, çalışmasının eserlerini ve vakfedilen malların her tür istismarını ve menfaatinin korunup elde edilmesini sağlar; dilerse misli ile rayiç bedel üzerinden-kandırılmaksızın kiraya verir. Mütevelli, her yıl gelirlerinin toplamını düzenli bir şekilde açıklar. Mütevelli, vakfın menfaatlerini göz önünde bulundurarak, özendir*me amacı ile kira artışı veya indirilişinde, yetkilidir. Kiraya mukavelesinde zaman tayini şart olup, üç* seneden az olması lazımdır. Her yıl kiranın ödenmesi şarttır. İmaretin ihtiyacına göre, mahsul zamanda kira ödemesi başlar. Elde edilen gelirin fazlası vakfedilen Zaviye'nin imaretine harcanır. Ki o, tamirinde, imarında kullanılır. Yıkık-harap kısımlar

51. Evleri.
52. Su menbaları.
53. Mahasin-i hammam.
54. Mecabi errica.
55. Ve mealifil bugur ve siran.

onarılır. Bütün durumlarda, ehlinin (külliyenin) mâmûr olması için kullanılır.

Ve yine bundan kalan miktarla; her gün etden dört ölçek[56] ve bir ölçek pirinç ve buğdaydan iki ölçek satın alınmalıdır. Akşam ve sabah, zaviyede oturanlar ve zaviyeye gelip-gidenlere, hademelere ve komşulara pişirilip dağıtılır. Şayet, gelenlerin sayısı çoğalırsa, ki o miktar kifayet etmezse etin, pirincin miktarı arttırılır. Ve gelenlerin durumlarına göre eklenir. Ve ondan meşâyihlara[57] ve öğrencilere ve müslüman fakirlere diledikleri kadar sadaka verilir.

Her gün adı geçen zaviyede yeter derecede ekmek yapılır. Her çanak için yüzelli dirhem miktarında bir ekmek verilir. Ve yine her sene mahsulünden, yemekleri pişiren adama; on ölçek buğday ve bir ölçek atılmış pamuk ve her gün rayiç meskûk bir dirhem ile yemekten iki çanak ve ekmek,öğlen ve akşam için verile.

Her sene; ondan on ölçek buğday, ekmek yapan adama ve atılmış pamuktan bir ölçek ile her gün meskûk bir dirhem ve yemekten iki çanak öğle ve akşam ekmekle birlikte verile.

Zaviyede odun getiren kişiye her sene sekiz ölçek buğday, her gün iki çanak yemek ve ekmek ve meskûk bir dihem verile.

Her yıl yaygı yayan ve zaviyeyi, misafir odalarını, sofaları süpüren kişiye sekiz ölçek buğday ve her gün öğle ve akşam yemekten iki çanak ile ekmek ve yılda bir defa bir ölçek atılmış pamuk verile.

Ve her sene; yemek yiyenlere, yemek dağıtan nakip adlı görevliye beş ölçek buğday, bir ölçek atılmış pamuk ve her gün meskûk bir dirhem, öğle ve akşam iki çanak yemek ile ekmek verile.

Mahsulleri toplayıp yazan ve satan kâtibe; ve vakıf durumlarına bakan ve düzenleyen kişiye her yıl, onbeş ölçek buğday ve hergün mesûk iki dirhem verile.

Ve elde edilen gelirlerden; yağ, bal, gelip-gidenlere mübârek gecelerde ve bayramlarda ihtiyac miktarı kadar satın alına.

Gelirlerden kandil için zeyt[58], ihtiyaç oldukca satın alına.

Her sene, zaviyede beş vakit namazı hazır olan cemaati müslimine, edâ için salih bir kişinin imamlık yapıp, imametinde farz, sünnet ve müstehap olanlara riayet ederek, müslüman fakıhlarından istifade ve anlaşıldığı gibi oniki ölçek buğday, atılmış iki ölçek pamuk ve her gün meskûk iki dirhem verile.

Ve yine, her sene beş ölçek buğday ve bir ölçek atılmış pamuk ve iki çanak yemekle iki ekmek farz namazlarının vakitlerini bilen ve bildiren salih kişiye, ki o zaviyenin en yüksek yerinde beş vakit namaz için gündüz ve gece ezan okuyana[59] verile.

Vakfın levâzımatı:

Kullanılması gereken aletlerden kazan, tencere ve çanak, sofra tası, kaşık, bardak, süpürge, sofra örtüsü, desti, ıbrık gibi eşyaların, zaviyede misafir kalanlara lâzım oldukca kullanmaları için, ihtiyaç oldukca,ihtiyaç miktarı kadar satınalınması,

Vakfiyede önerilen miktarlar fazla geldiğinde, israf edilmemesi,

Tevliyet ve Meşihat Yönü:

Zikr edilen meşihat ve tevliyet cihetine mütevelli; muhtaç olan vâkıfın akrabalarına ve ütekâsına, evladlarına, sarf oluna, şayet, onlardan artarsa, fukara-i müslimine ve miskinlerine, yetimlerine, dullarına, borçlulara, kölelerin hürriyete kavuşturulmalarına ve daha başka ihsan yollarına sarf edile ve gelecek sene vakıf bütçesine herhangi bir miktar aktarılmaması,

Bu vakfiyenin emrini üstlenen, tevliyeti deruhte eden kişinin; vakfedilen mahsülden alması, kullanması helâldir. Ki o, tevliyet şartını yerine getirmeye dönük çalışmaları yeterli derecede ciddiyetle yapacaktır, uygulayacaktır.

Meşihatı üstelenen Şeyh Efendi'ye, yıllık gelirin (?) dörtte birinin verilmesi,

Vakfedilen zaviye ne zaman harap olursa; öncelikle mütevelli, bütün mahsüllerin gelirini zaviyenin aslının imarına sarfederek, diğer konulara masraf yapmaması, şayet zaviyenin imarı ve ıslahı mümkün olmadığı takdirde; mütevelli her yıl bütün vakıfın malını imaretin sadakasından sonra, vâkıfın önerdiği beşte biri ve dörtte biri mütevelliye ve şeyhe ve fukara-i müsliminin menfaatine Allah'u Teâlâ, ki o varislerin en hayırlısıdır, dünya ve üzerindeki insanlar varis oluncaya kadar sarf oluna.

Allah'u Teâlâ;adı geçen vâkıfın bütün yazdığı adı geçen cihetlere şerh ve şart edildiği üzere, doğru ve dinî hükümlere uygun olarak vakf ve habs edip bu vakfı kurdu. Gerektirdiği aslını içeren ve engellerden arınmış olarak; dünya durdukça satılamaz, hibe edilemez, rehin verilemez, miras edilemez, yok olunamaz, kayb olunamaz, her ne şekil ve sebebden dolayı muhalefet edilemez. Aksine, ebedî olarak, dünya kaldıkca şartlarına uyulması gerekir. Şartları değiştirilemez.

Bu vakfiyenin açıklanan şekli ve şartları üzere; hükümdarlar ve kadılar, hâkimler, baştakiler ve sondakiler, asıllara ve vekillere tabî olan ve diğer akıl sahiplerine giren, Allah ve ahiret gününe inanan mü'minlerin, bu vakfın sebeblerini inkitaya uğratılmaları, değiştirilmesi, aslâ câiz değildir, helâl değildir.

Kim aslını bozup, faydasının kesilmesine teşebbüs ederse; şartla da olsa, Allah'ın ve lânet

56. Men, ölçü birimi, 18 litre.
57. Sedâtlara.
58. Zeytinyağ ı
59. Muvakkitlik ve müezzinlik yapan personel.

edenlerin lâneti, bütün insanların ve meleklerin lâneti O'nun üzerine olsun. Allah'u Teâlâ O'nun ne farz ne nafile ne fidye ne de tevbesini kabul etsin.

Bu vakfiye[60] sahipleri, âdil, hâkim huzurunda yargılanacaklar. Ki, Kur'an-ı Kerim şöyle buyurmaktadır[61]: *"O gün zalimlere özür dilemeleri fayda vermeyecektir. Onlara lânet vardır. Ve onlara yurdun (cehennem) kötüsü vardır."* Hatırla ki[62], *"O gün yer başka yere,gökler de başka göklere çevrilecek ve insanlar tek ve Kahhar Allah'ın huzuruna çıkacaklardır."*

İnşallah, Allah'u Teâlâ, vâkıfı en iyi mükâfatıyla mükâfatlandırsın. Ve bütün bu vakfiyenin tevliyetini ve meşihatını ve şartların icra edilmesini adı geçen mahsüllerin yerlerine harcanmasını ve ondan çıkan emirlerin yerine getirilmesini hayatta bulunduğu müddetce kendisine şart etmiştir. Vefatından sonra, bütün bunların tevliyeti şartların yerine getirilmesi akıl ve dindarlık yönünce en rüşt olan evladın evladı evladı evladına, nesilden sonraki nesline, karından sonraki karına, sonundan sonraki sonuna, erkek çocuklarınadır. Şayet, Allah korusun bunlar, son bulurlarsa, aynen yukarıdaki gibi kız çocuklarınadır. Şayet yine; zürriyeti ne neslinin kesileceği ve münkariz olacağı anlaşılırsa, o vakit bütün bunların tevliyeti ve meşihatı, açıklanan üzere azatlı köle ve onların çocukları içindir.

Şayet, bunlar da münkariz olurlarsa, adı geçen şehirde ki, kadı[63] tevliyeti üstlenir. Açıklanan şart üzere, bu vakfiyeyi icra etmek için ahali arasında vukubulan anlaşamamazlığı çözen, sulhe kavuşturan kadı tevliyeti[64] üstlenir.

Eğer, adı geçen bu şehirden kendi zürriyeti boşalırsa[65], vakfın bütün gelirleri fakir ve miskinlere sarf olunmalı. Bu vakfiyede icra edilenlerin doğru olduğuna ve fesadında kavgaya götürüldüğü takdirde, hükümleri icra eden ehli islâm hâkim huzurunda yargılanması ve onun hükümleri ve icra eden ehli islâm hâkim huzurunda yargılanması ve o'nun içtihad ve mezhebi ve itikadı bütün, bunların hepsinin sahih[66] ve lüzumlu olduğuna dair hükümdür.

Bu vakfiyeyi ihtilâf ve hilâf yerinden çıkarıp, ebedî vakıf olarak vakfedip, gereğince vâkıfın hükümlerini yerine getirdi. Ve vakfiyeyi vakıf babında isbat edip, meşhur hükümlerden kabul edildi. Vâkıf, bizzat bütün söylediği cümlelere, huzurumda şahitlik etti. Bu vakfiyenin evvelinden sonuna kadar ona eklenen ve izafe edilen[67] hükümlere de sözlü olarak ve şer'an da şahitlik etti. Ve Allah'u Teâlâ'nın şahitliği yeterdir.

Ki O Allah; kulları yargılayan ve daha sonra bütün Melâikeleri, Peygamberleri, evliyaları mükâfatlandırandır. Vakfiyenin sonunda adları geçen şahitleri de mükafatlandıracağı umulur...ve hamd öncesinde ve sonrasında Allah'a mahsustur. Ve Allah herkese yeter ve yargılayıcıdır. Ve o ne güzel yardımcıdır. Sâlat ve selâm gizli ve aşikâr Peygamberimizin üzerine olsun.

655'de[68] mübârek Ramazan ayının ortalarında yazma ve şahitlik işleri gerçekleşti.

Şahitler:

Adı geçen vâkıf bütün gördüğüne şehâdet eder.

Ali oğlu Süleyman
Allah, akibetini iyi etsin.

Ona şahitlik ediyoruz,
Mevlânâ Osman oğlu Ömer Mevlânâ Bahaeddin.

Ona şahitlik ediyoruz,
Hüseyin oğlu Ali.

Ona şahitlik ediyoruz,
Abdülaziz oğlu Yusuf....Mevlânâ Sinan.

Ondakine şahitlik ederiz,
İsa oğlu Mahmud Mevlânâ Bedreddin.

Ona şahitlik ederiz,
Abdullah oğlu Torumtay.

Ona şahitlik ederiz,
Sivaslı İbrahim oğlu Ali.

Ondakine şahitlik ederiz,
Sünç oğlu Arslan Toğmuş

Ondakine şahitlik ederiz,
Kaan Aytoğmuş oğlu Emir Arslan.

Ondakine şahitlik ederiz,
Mehmed oğlu Mevlânâ Sadreddin Sadr.

Ondakine şahitlik ederiz,
Süleyman oğlu Mevlânâ Alâeddin Ali.

Ondakine şahitlik ederiz,
Ali oğlu el-Hac Sinaneddin Yusuf.

Ondakine şahitlik ederiz,
Bakkal Hıdır oğlu el-Hac Hayreddin Halil.

Ondakine Şahitlik ederiz,
Ali oğlu el-Hac Mahmud.

Ondakine şahitlik ederiz,
İbrahim oğlu Mevlânâ Saâdeddin Mes'ud.

Ondakine şahitlik ederiz,
Abdülkerim oğlu Mehmed oğlu Mevlânâ Muhyiddin.

60. Sadaka.
61. Mü'min Suresi, XL/52, âyet.
62. İbrahim Suresi, XIV/48, âyet.
63. Hâkim.
64. Vakfın idaresini.
65. Alparslan (Zedvi), Beldesi, Niksar ve Niksar'a tabi kasabalardan yani bugünkü, idari taksimata göre Amasya ve Taşova denmesi daha doğrudur.
66. Doğru.
67. Kadı tarafından eklenen.
68. Eylül 1257 M.

AMASYA-TAŞOVA ALPARSLAN BELDESİ SEYYİD NUREDDİN ALPARSLAN ERRUFAİ OĞLU SEYYİD FETTAH SİLSİLESİ

Lâ ilâhe illallah Muhammed'ün Resulullah[69]

Huve'l-Aliyyü'l-A'lel-Vahhâb[70]

Bismillâhirrahmanirrâhim,

Nesli birbirinden türemiştir. Resulullah (S.A.V.) şöyle buyurdu: "*Kıyamet günü, dört sınıfa şefaât edeceğim. Bunlardan birincisi, zürriyetime ikrâm edenler, ikincisi O'nların ihtiyaçlarını giderenler, üçüncüsü sıkıntıda olanlara koşanlar ve dördüncüsü kalb ve lisanı ile onları sevenler* "...[71]

Bismillâhirrahmanirrâhim,

"*Allah kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O Hay ve Kayyumdur. Kendisini ne uyku yakalar, ne de uyuklama semâvat ve arzda bulunanların hepsi O'nundur. İzni olmadan, katında hiç bir kimse şefaât edemez. O, kullarının yapmakta oldukları ve önceden yaptıklarını bilir*[72]*O'nun dilemesi hariç, insanlar onun ilminden hiç bir şeyi tam olarak bilemezler. O'nun kürsüsü*[73]*gökleri ve yerleri içine alır. Onları koruyup-gözetmek, kendisine ağır gelmez. O yücedir, büyüktür. Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk, sapıklık ve eğrilikten ayırt edilmiştir. O halde kim tagutu inkâr edip Allah'a sığınırsa, sağlam kulpa yapışmıştır ki o hiçbir zaman kopmaz. Allah işitir ve bilir.*"[74]

Salat ve selâm, bütün yüce din imamlarının üzerlerine olsun.

Hamd, neseplerin şerefini şan ve övgü itibarıyle değerli bir cevher bağı vasıtası kılan, menkıbeler meyanında büyük zatları izzet ve ikrâm sahibi olarak tayin eden zikir ve vasıf yönünden dünyanın en yüce olanları kabile efendisi kılan ve yine beşeriyeti sudan yaratıp, onu nesepçe akraba kılan Allah'a mahsustur.

Ben-i Adem'den olan Halil İbrahim zürriyetini, fazilet ve yücelikleriyle ikrâm sahibi kılan Allah'ı noksan sıfatlarından tenzih, kemâl sıfatlarıyla tesbih ederim. Yine onları güzel ahlâk ve yüce meziyetlerle şereflendiren, kâinatta en yüce nesep olarak tanıtan, has ve avam[75] arasında aziz kılan Allah'ı tesbih ederim. Allah'ü Teâlâ şöyle buyurmaktadır[76]: " *Ey insanlar, doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Mukahhak ki, Allah yolunda en değerli ve en üstün olanınızı, O'ndan en çok korkanınızdır.*"

Kinane kabilesine mensup, Ben-î Adnan nesline dayanan Mudur Kabilesinden Kureyş ve Haşim-î soyundan, en mükemmel din ile gönderilen Abdülmuttalib'in oğlu Abdullah oğlu Hazret-i Muhammed'in üzerine âli ve ashabına müjdeye mazhar olan ve ahiret günün kadar nesebi devam edenlerin üzerlerine salat ve selâm olsun.

Bundan sonra konuya gelelim:

Din ve devlet mensuplarının gönüllerine, Hz.Nuh Gemisi kesin nasla söylediği sabit olan "*Kim binerse kurtulur. Kim geri kalırsa boğulur*" düsturunda olduğu gibi ehli beyt'e intima ve intisab edenlerin saadet sahibi oldukları gerçeği gizli değildir. Yine kesin delille sabittir ki, ins ve cinlerden Allah'ın kitabına ve ehli beyt'e uyanlar, yüksek cennet mertebesini kazanmak bakımından güçlü bulunmaktadırlar.

Bu silsilenin ceddi olan Hazret-i Muhammed, Bu silsile içine ikrâm edilenler, sıfatını kullanmasının yanında Kur'an-ı Kerim'de de bu silsile-i tayyibeye mensup olanlar hakkında varid olan âyet-i kerime de "*kökü yerde (sabit), dalları gökte olan bir ağaca*" benzetildiler. Her şanlı kişi bu şecereye ulaşmaktadır, Allah istediği kişiyi nuruyla hidâyede erdirir.

Her kalem sahibinin bu silsileyi anlatmakta aciz kaldığı, kendilerinden, sevgiden başka bir şeyin istenmediği, cömertlik elbisesini giyen bu soyun övülmesinde dilin yetersiz kaldığı, Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği gibi[77] "*Ey ehli Beyt, Allah sizden sadece şek ve şüpheyi*[78] *gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor*" şeklindeki Allah'ın lutuflarına uygun sıfatlara sahip olan, hakikat arayışı içerisinde olan, denizin derinliklerindeki gerçekleri yorulmadan araştıran, iyileri sayılmayan, hedefine ulaşmak için sonsuz caba sarf eden bu nesil Hz.Muhammed (s.a.v) neslidir. Bu nesil; güneşden daha açık, daha parlak, makam yönünden büyük yıldızdan daha yücedir. Binaenaleyh, bu neslin büyük evlâdları, en bilgin halifelerin, emiri'l mü'minin torunlarıdır. Resûl-i Ekrem'deki öz ve yüce değerleri kendisinde toplayanlardır. Allah'ın ipine sımsıkı yapışan sâdâtların[79] ve güzel ahlâkın kaynağı olan bu nesil, Abdumenaf ailesine mensup olanlardır. Bu yazının sahibi, sâdâtlar, sultanlar, emirler, ulemâlar ve bütün halkın yanında celâl, hakikât, şeriat, tarikat, takva, yüce, kerem ve din sıfatlarıyla ma'ruftur.

Efendiler Efendisi[80] şeref ve saadet kaynağı Seyyid Haşim oğlu, Seyyid Hüseyin oğlu, Seyyid Hasan oğlu, Seyyid Mehmed oğlu, Kasım oğlu Seyyid Ahmed oğlu Seyyid Hanbel (?) oğlu Seyyid Fettah oğlu Seyyid Nureddin oğlu Seyyid Ebubekir oğlu Seyyid Kalender oğlu Seyyid Seyyid oğlu Seyyid, Cüneyd oğlu Seyyid Yakub oğlu Seyyid Musa oğlu Seyyid İbrahim oğlu Seyyid Ömer oğlu

69. Allah'dan Başka bir ilâh yoktur, Hz.Muhammed O'nun elçisidir.
70. O Yücelerin en yücesi ve en çok bağışlayanıdır.
71. Okunamadı.
72. O'na hiç bir şey gizli kalmaz.
73. Tahtı.
74. Bakara Suresi, 255-256. âyetler.
75. Halk.
76. Hucurât Suresi, 13. âyet.
77. Ahzap Suresi, 33. âyet.
78. Kötü huyları.
79. Efendilerin.
80. Seyyidü's-Sââdet.

Seyyid Haydar Kızı Huban Hatun oğlu Seyyid Muhammed, Seyyid Ca'fer oğlu Seyyid Abdullah oğlu Seyyid Ali oğlu ile tanınan Sadât nezdinde bilinip ve kabül edilen bir zattır.

Lâkabı asrının velîsi, dünyanın kutbu ve saadet kaynağı Seyyid Sadat oğlu Tacü'l-İslâm'dir. Yani, Hasan'ın ve Aziz Hamza ve es-Sami Ben-i Hamza es-Sabir'in babasıdır (Allah'ın rahmeti ve mağfireti O'nun üzerine olsun). Annesi Ümmü Veled'tir. O, İbrahim Emrah'ın kardeşidir. Altı çocuğu vardır. Bunların beşi erkek, biri kızdır. Erkek çocukları Hasan Kasım, Abdülaziz, Tacül-İslâm Ca'fer ve Muhammed Sadık'tır. Kızının adı Şehriban'dır. Yaşı 88'dir. Mezarının yeri Şiraz'da bilinmektedir. Ayrıca O'nun şeceresi Ebu Talip oğlu Ali oğlu İmam Hüseyin oğlu imam Zeynelabidin oğlu Muhammed Bakır oğlu imam-ı Ca'fer Sadık oğlu İmam-ı Musa Kâzım oğlu'na dayanır. Hazreti Hüseyin'in annesi Peygamberler Peygamberi Hazreti Muhammed (s.a)'in kızı Hz.Fatime (a.s)'dır. Hz. Muhammed (S.a.v.) şeceresi Hz.Adem oğlu Şit oğlu Anuşer oğlu Kaynan oğlu Mehalibi oğlu Zed oğlu Annuh (İdris) oğlu Müteveşlih oğlu Melik oğlu Nuh oğlu Sam oğlu Erfahşt [81] oğlu Salih oğlu Hud oğlu Falik oğlu Arg'uy oğlu Saruh oğlu Nahur oğlu Taruh oğlu Azer oğlu İbrahim oğlu İsmail oğlu Kaytar oğlu Haml oğlu Nabt oğlu Selman oğlu Memsa oğlu Elyesâ' oğlu Eddi oğlu Edd oğlu Haml oğlu Adnan oğlu Muid oğlu Mudur oğlu İlyas oğlu Mudrik oğlu Haşim oğlu Kinane oğlu Nasr oğlu Mâlik oğlu Galip oğlu Luy oğlu Kâb oğlu Murra oğlu Kilab oğlu Kusay oğlu Abdümenaaf oğlu Haşim oğlu Abdulmuttalib oğlu Abdullah'a dayanır. Bu nesil, Hz.Adem ve eşi Havva'dandır. Hz.Adem'in lâkabı Tercâyil, künyesi Ebu'l-Kabil ve Ebu'l-Beşer'dir. Topraktan yaradılmıştır.

Cenâb-ı Hak Havva'yı Adem Aleyhisselam'ın sol kaburga kemiğinden yarattı. Bu neseb Seyyidü'l-ensab, bilgin ve fazilet sahibi Seyyid Abdülhamid el-Hüseyin oğlu Bahaüddin Seyyid Ali'nin sözlerine istinaden doğru ve açıktır.

Sadatlar nezdinde Kübeyl lâkabıyla bilinen Ali oğlu Mehmed oğlu Ali oğlu Seyyid Ebu'l-Hasan'ın şeceresi ile Zirvetü'l Hasan olarak tanınan, Hasan oğlu Kasım oğlu Mehmed oğlu neseb bilgini Seyyid Şemseddin'in şeceresine mutabıktır. Bu şecere Seyyid Muhammed Meşan'dan iktibas edilerek menşuru'l-atik'ten şure-i cedidde geçirilmiştir. Kerbelâ Nakiblerinden Seyyid İdris oğlu Seyyid Ali Binnazar Seyyid Sultan Hülle Kadısı Seyyid Muhammed oğlu Seyyid Ali ve Seyyid Şerafeddin Nağmu'l-Hüseyni Seyyid Muhammed Meşan'ın oğludur. Bu şecere mübarek Ramazan ayının sonlarında 996[82] yılında yazılmıştır.

Bu şecere güneşden daha açık ve parlaktır. Dünden daha doğrudur. Acizâne Eşraf Nakibi Seyyid Yunus Seyyid İbrahimü'l-askerî el -Hasanî el-Hüseyni'den yazılmıştır. Mühür[83]

Bu şecerenin muhteviyatı, ben acizâne Eşraf Nakibi Seyyid İsa el-askerî el-Hasani el-Hüseyni oğlu Seyyid Mehmed huzurunda yazıldı. Mühür.

Buna Niamü'l-Hüseyin oğlu Seyyid Şerafeddin Şahitlik etti.

Ben Allah'ın aciz kulu Seyyid İbrahim el-Hasaniyi'l-Hüseyni oğlu Seyyid...şahitlik ettim. Allah onları affetsin. Mühür.

Buna Basralı Şeyh Davud oğlu Şeyh Hasan şahitlik etti. Allah O'nun akıbetini ihsan eylesin.

Bağdadlı el-Hac Muhammed oğlu el-Hac Mansur yazdı .

***

Fi 10 Nisan sene 328 tarihli es-Seyyid-i Nureddin Hazretlerinin zaviyesinde olan eşyaki, nuhas ve yatak ve kilim ve çul ve çuval ve herneki var ise cümlesini beyan eder. Fi 10 Nisan 328.

Seyyid Nureddin Zaviyesi'nde 10 Nisan 1912 tarihinde yapılan sayıma göre düzenlenen bir belge de aynen şöyledir:

Nuhas Adet	
1 Büyük kazan	**Aşağı oda takımı**
1 Büyük Şıra leğeni	1 Makat kilimi
1 Küçük kazan	2 ..... yasdık
1 Kulplu kazan	3 Aşağı oda takımı iki kilim
1 Çorba kazanı ma'a kapak	5 ve yastık
3 Büyük-küçük tava	7 ev döşek aded
2 Bakır Ademi (?)	6 ve yorgan adet
2 Büyük Divan sinisi	**Yukarı Bü.Od.Tk.Beyanı**
2 Koltuk Sinisi	2 kilim büyük ve küçük
1 Börek sinisi	2.......kilimi adet
3 Çorba Leğ.(Büy.-Küç.ve Ort)	1 Seccede adet
3 Çorba tası (Büyük-küçük-orta)	11 Makat yastığı
3 Langir (büyük-küçük -orta)	1 Sert döşemesi.......
4 Dingilli ma'a kapak	2 Minder adet
3 Tahan (büyük -küçük-orta)	5 Peşkir adet
1 İlistir(?)	2 Âla döşek
1 Kulaklı mıklem ma'a kapak	3 Arzıyad döşek
1 Hamam tası	5 Yorgan adet
2 İbrık aded	6 Yüz yastığı
2 İbrık adet	4 Çarşaf adet beyaz
2 Çini kâse ma'a kapak(?)	2 boyalı çarşaf
4 Bu dahi	5 sandalye adet
2 Abdest Leğeni, biri kapaklı	3 sandalye minderi
2 Balta, büyük- küçük	2 Namazlığı adet
1 Kazma adet	**Ve Küçük Oda Takımı**
2 Kürek adet	1 Kilim makat adet
1 Kahve tavası	1 Cicim adet
2 Saçayak (büyük)	1 Çul adet
1 Ocak eşeği	7 Makat yasdığı
1 Bel adet	1 Makad döşemesi
1 Mangal adet	Âla olarak 1 kahve takımı
4 adet Çul ve Astarı	

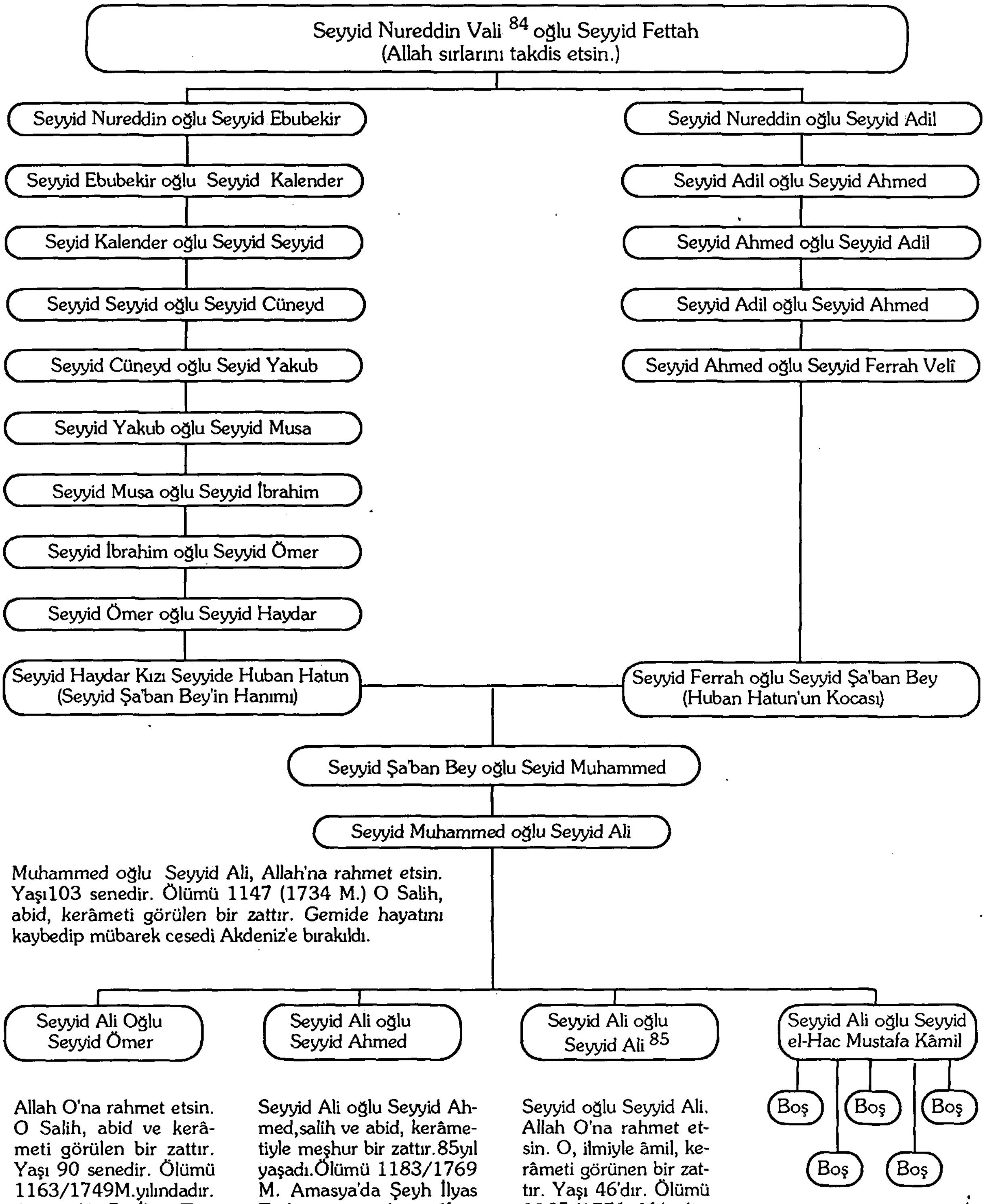
Tekiyyenin hayvanatları beyan olunur.

reisü adet Ester ma'a takım
1 Hımar ma'a takım
1 Karasığır ineği ma'a körpe
1 Tosun

İlmühaber oldur ki, 328 senesi Mahi Nisanı'nın 10. gününden bit itibar es-seyyid Nureddin Hazretlerinin zaviyede, odalarda ve ahurda olan hayvanatlar .... cümle eşyaları bu def'a şeyhi oğlu Osman Ağa yedinden teslim aldığıma dair yedine ilmühaber it'a kılındı. 10 Nisan 328 Abdurrezak oğlu Tahir.

Temamen teslim aldı.

81. Efrahşat.
82. Temmuz 1588
83. Mühür okunamadı.

Muhammed oğlu Seyyid Ali, Allah'na rahmet etsin. Yaşı103 senedir. Ölümü 1147 (1734 M.) O Salih, abid, kerâmeti görülen bir zattır. Gemide hayatını kaybedip mübarek cesedi Akdeniz'e bırakıldı.

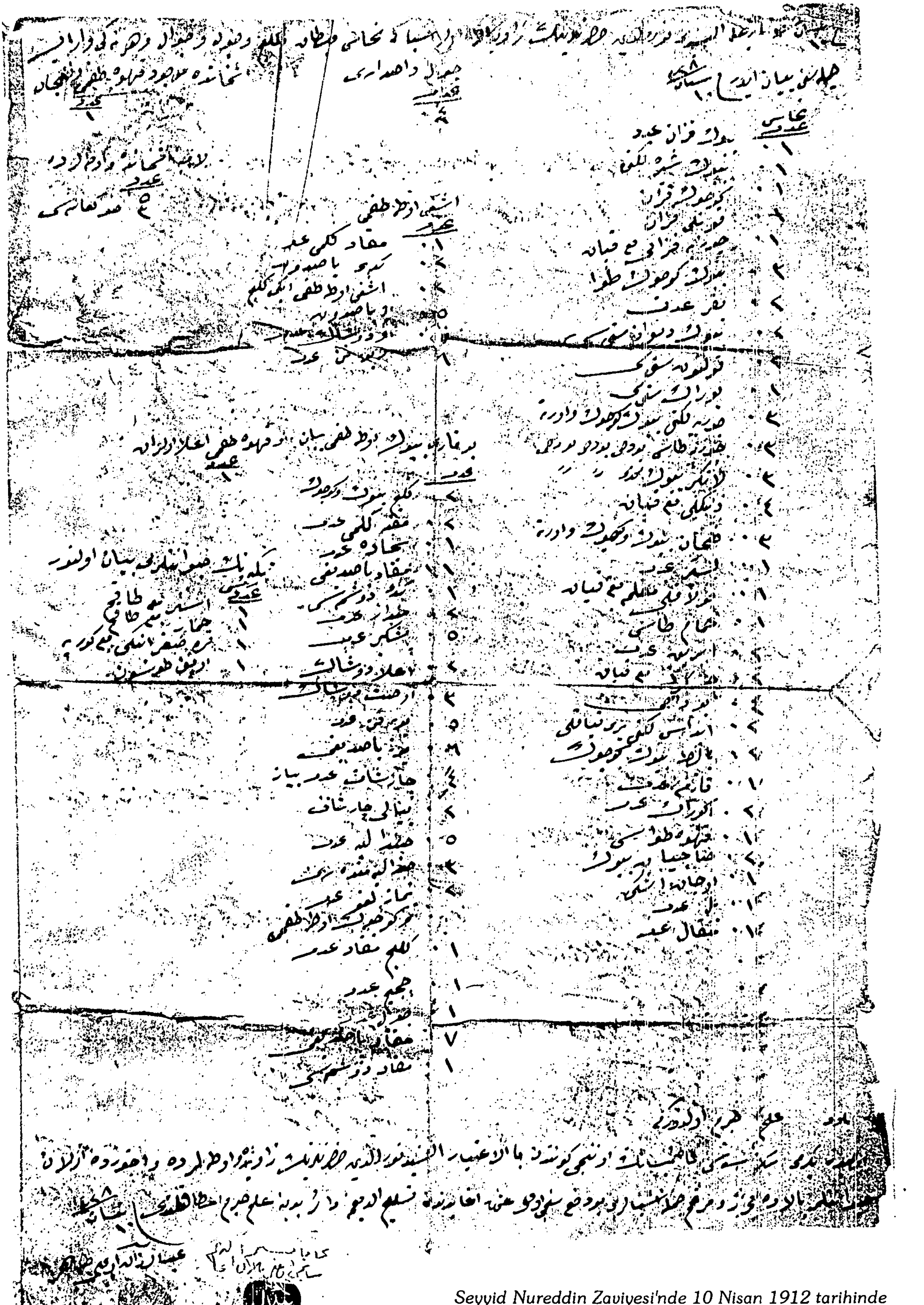
Allah O'na rahmet etsin. O Salih, abid ve kerâmeti görülen bir zattır. Yaşı 90 senedir. Ölümü 1163/1749M.yılındadır. Amasya'da Pir İlyas Türbesi yanında medfundur. Allah o'na rahmet etsin.

Seyyid Ali oğlu Seyyid Ahmed,salih ve abid, kerâmetiyle meşhur bir zattır.85yıl yaşadı.Ölümü 1183/1769 M. Amasya'da Şeyh İlyas Türbesi civarında medfundur. Allah her ikisine de rahmet etsin.

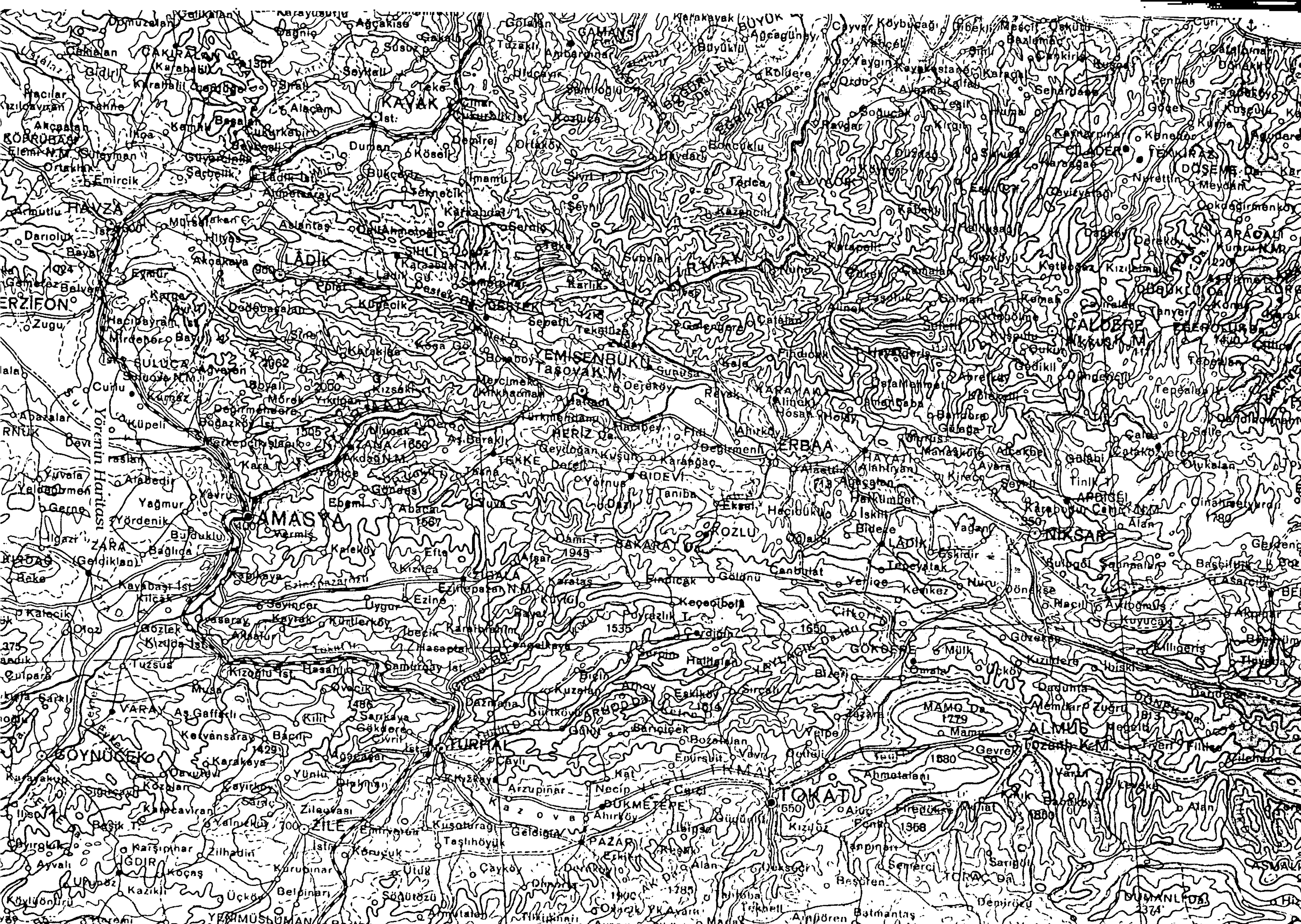
Seyyid oğlu Seyyid Ali. Allah O'na rahmet etsin. O, ilmiyle âmil, kerâmeti görünen bir zattır. Yaşı 46'dır. Ölümü 1185/1771 M.'tedir. Amasya'da Halfe Makberesinde medfundur.

84. Bkz. 36. dipnot.

85. Eser, Seyyid Ali oğlu Seyyid Ali zamanında, takriben 1771 M. tarihlerinde kaleme alınmış olmalıdır(?)

Seyyid Nureddin Zaviyesi'nde 10 Nisan 1912 tarihinde yapılan sayıma göre düzenlenen belge.

Yörenin Haritası
HAVZA
LÂDİK
KAVAK
ERZİFON
SULUCA
AMASYA
YEMİŞENBÜKÜ
Taşova K.M.
ERBAA
NİKSAR
ÇALDERE
TOKAT
TURHAL
ZİLE
ALMUS
PAZAR
DÜKMETEPE
SOYNÜCEK
ZİBALA
KOZLU
MAMO Da.
GÖKDERE
Kazova
Ladik Gö.
Ezinepazarı N.M.
Kayabaşı İst.
Alaçam
Gümüşhacıköy

Resim 1: Samsun-Ladik Seyyid-i Ahmed-i Kebir er-Rufai'nin Türbesi.

Resim 2: Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi'nin kapısının üzerindeki Kitabe.

Resim 3: Türbenin bahçesindeki çeşme üzerine sonradan konan ta'lik kitabe.

Resim 4: Eski Zuday, şimdiki Alparslan Kasabası genel görünüşü.

Resim 5: Amasya Taşova Alparslan Kasabası Seyyid Nureddin er-Rufai Türbesi ve Camii'nin şimdiki durumu.

Resim 6: Seyyid Nureddin'in Türbesi'nin ahşap tavanı (1900'lü yıllarda yapılmıştır).

Resim 7: Seyyid Nureddin Zaviyesi genel görünümü (Yerde görülen yontma taşlar külliyenin kaplama taşlarıdır. Zemin kotu -1.20m. derinliktedir).

Resim 8: Kaplama taşlarından detay. Kapı söveleri dahi görülebiliyor.

Resim 9: Külliyenin doğudan görünüşü.

Resim 10: Külliyede bulunan hamamın güneyden görünüşü.

Resim 11: Minare kalıntısından kuzey-doğuya bir bakış (Arka planda hamam görülüyor).

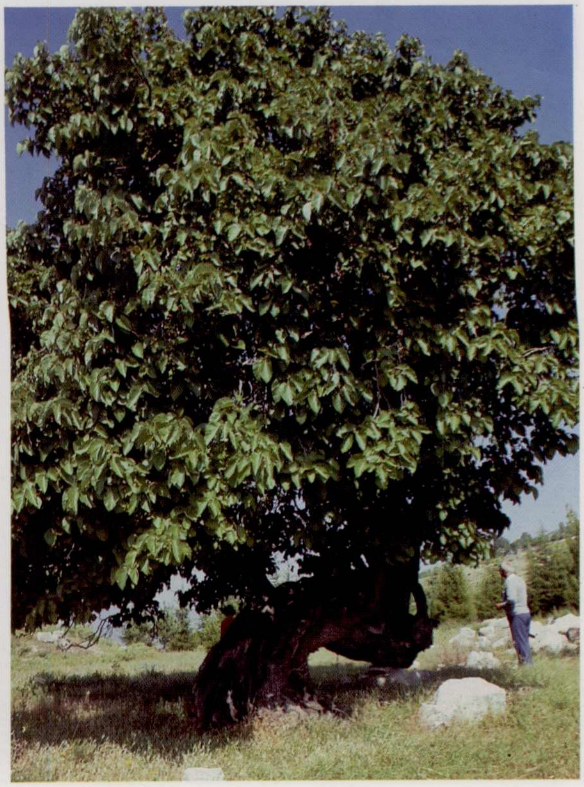
Resim 12: Külliye haziresindeki mezar taşı.

Resim 13: Külliye haziresindeki mezar taşı.

Resim 14: Külliye haziresindeki mezar taşı.

Resim 15: Külliye bahçesindeki tarihi dut ağacı.

Resim 16: Alparslan Ulu Camii'nin Alparslan Müzesi'nde bulunan kapısı.

Resim 17: Kapıdan detay.

Resim 18: Alparslan Müzesi'nde bulunan Roma devri mil taşı.

Resim 19: Amasya-Suluova-Yolpınar (Eski Hakale) Köyü'nde bulunan Seyyid-i Ahmed-i Kebir er-Rufai'nin oğlu Necmeddin Yahya er -Rufai Türbesi'nde bulunan XIV. yüzyıl ortası ahşap sanduka.

Resim 20: Sandukanın diğer yüzü.

Resim 21: Seyyid Necmeddin Yahya er-Rufai'nin sandukası.

Resim 22: Seyyid Necmeddin Yahya er-Rufai'nin sandukasının başucu.

Resim 23: Seyyid Necmeddin Yahya er-Rufai'nin 761 H. tarihli sandukasının ayakucu.

Resim 24: Seyyid Necmeddin Yahya er-Rufai Türbesi'nin bugünkü hali.

Resim 25: Zaviyenin doğu cephesi (Sağ altta türbenin kriptasına giriş kapısı görülüyor).

Resim 26: Orjinal kriptanın bugünkü durumu.

Resim 27: Türbenin haziresinde bulunan Rufai mezar taşından biri.

Resim 28: Türbenin haziresinde bulunan Muharrem 761 tarihli mezar taşı.

Resim 29: Yolpınar Köyü'nde bulunan XIV. yüzyıl'dan kalma hamam.

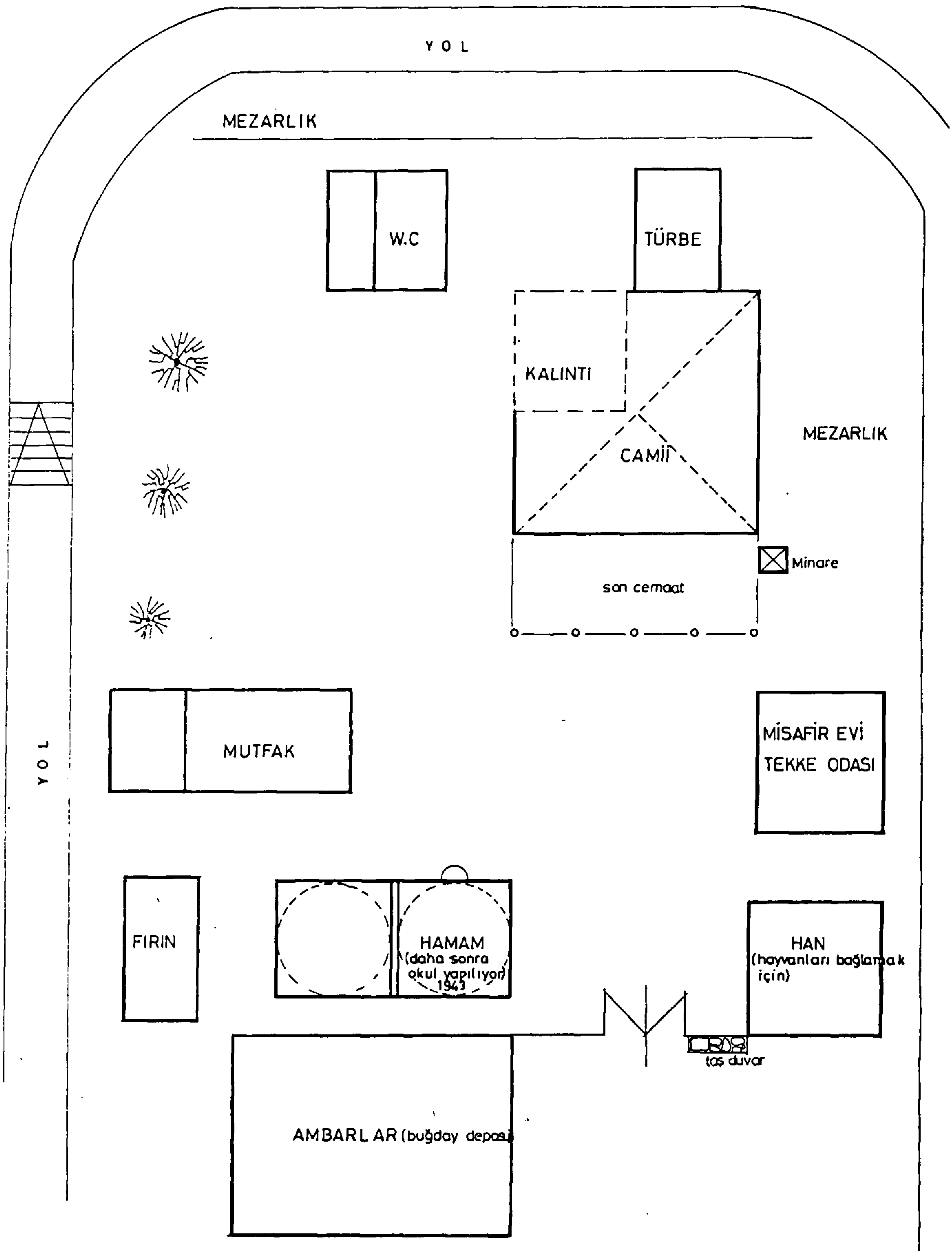

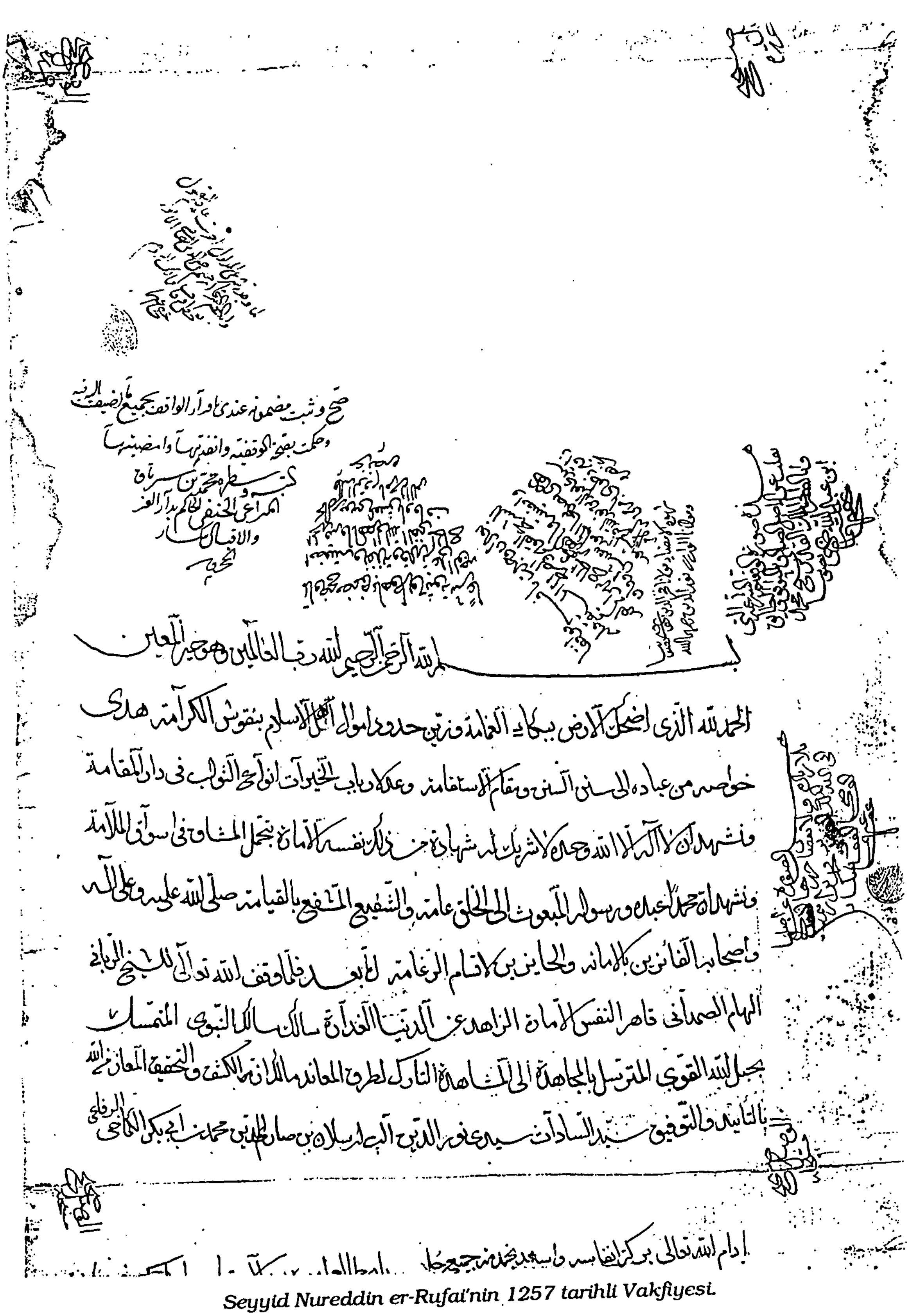
Resim 30: Yolpınar Köyünde bulunan Kasım Paşa Medresesi.

Resim 31: Medreseden detay.

SEYİT NURETTİN TÜRBESİ

Seyyid Nureddin er-Rufai'nin 1257 tarihli Vakfiyesi.

ادام الله تعالى بركات انفاسه واسعد بجده من جميع جلاسه
بان طالع امور بعيون الاعتبار وجعل فكره في نتايج
الاختيار لما نعم الله سبحانه وتعالى عليه متواترة دايما بادية على مزاج ايامه متناظرة فاراد ان يقتدي
بارباب الخيرات والاحسان ويبقى آثار مبراته في صحايف الزمان لان المرء اذا جاء اجله ينقطع عمله الا ما ورد به الخبر
الصحيح على جريانه وذلك ما روي في مسانيد الائمة عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال اذا مات ابن آدم انقطع
عمله الا عن ثلث صدقة جارية او ولد صالح يدعو له او علم ينتفع به فمقتضى ذلك وقف وتصدق وسبل بنية صافية عن شوائب
الريا وطوية صافية النور والضيا لانه لما ذكر نعم الله تعالى التي تفضل بها عليه من كمال القوة والدين والورع واليقين
والفتوة والمروة وحظه الاوفر من الدنيا والعقبى ونصيبه الاكثر من الاخرة والاولى اراد ان يقيدها بالشكر والثناء
واكثرها باعمال البر والدعا فحمد الله واثنى عليه وصرف بعض ما اعطاه الله تعالى الى ما هو من تمم ابواب البر وجعله صدقة
ماضية وبرا باقية وذخيرة ليوم التلاقي وعدة اذا حفت الحافة اقتداء لسيد المرسلين والخلفاء الراشدين والائمة المهديين
الذين قضوا بالحق وبه كانوا يعدلون رجاء فضل الله العظيم وابتغاء طوله العميم لوجه الله تعالى وطلبا لمرضاته وهربا من اليم
عقابه ووبيل عذابه في قوله تعالى ان المصدقين والمصدقات واقرضوا الله قرضا حسنا يضاعف لهم ولهم اجر كريم ورغبة في
ان يفيض عليه سابغ غفرانه ويمحو الله بذلك سيئاته ويضاعف حسناته وليكون ذلك ذخرا له يوم فاقته وفقره يوم حشره
ونشره يوم تجد كل نفس ما عملت من خير محضرا ان الذين يتلون كتاب الله واقاموا الصلوة واتوا الزكوة وانفقوا مما رزقناهم سرا
وعلانية يرجون تجارة لن تبور ونظرا الى تطول صدقه وتحليه بجسيم مثوبته لما روي عن النبي عليه السلام في الحديث حيث قال
ليس لك من مالك الا ما اكلت فافنيت او لبست فابليت او تصدقت فابقيت ونحو ذلك قوله تعالى ما عندكم ينفد وما عند الله باق
الى غير ذلك من الاخبار والآيات والآثار والبينات ورهبة من جميع عذابه وفظيع عقابه وسوء حسابه يوم يفر المرء
من اخيه وامه وابيه وصاحبته وبنيه يوم لا ينفع مال ولا بنون الا من اتى الله بقلب سليم وقف جميع الزاوية المبنية بخالص مال الواقف
المذكور دامت بركته في ظاهر قرية ذو دوي من اعمال ولاية الغزو والاقبال انكسار جنب عن البوابة والانكسار قريب قلعة فلا ... المحروسة
مع الحجرة والبيوت المتصلة بها مع ما يجري معها ويضاف وينسب اليها ويتعلق بها او يعد ويحسب منها من انواع المضافات
وجعل هذه الزاوية موقوفة على المؤمنين والمؤمنات والمسلمين والمسلمات عامة وعلى الواردين والصادرين خاصة واباح لجميع السالكين
والسالكات ان يدخلوا فيها لاقامة الصلوات ورعاية الخلوات والاشتغال بوظايف الطاعات والعبادات والاضطجاع للاستراحة
والاستفادة من كل موضع من مواضعها على ما يليق به كالمستراح لقضاء الحاجة والاستطابة وكالسقاية لشرب الماء وتسكين
العطش والمطهرة للطهور فيها وكالصفة للجلوس فيها والصحن لتنزه الغافلين فيها والمشي والتردد وليس بطواد ... في الاصطبل
للنحو جنسها ولمن دخول الحمام للبنى امام فصار ذلك وقفا مؤبدا على الوجه المذكور لا يباع ولا يوهب ولا يورث ولا يملك بوجه من الوجوه

... الصمد الى ان يرث الله الارض ومن عليها وهو خير الوارثين وكذلك وقف الواقف المذكور وسبل ما ذكر انه له وحقه

بوجه من الوجوه الى ان يرث الله الارض ومن عليها وهو خير الوارثين فكذلك وقف الواقف المذكور وسجل ما ذكر ان لذي
وبالله وبيله وتحت تصرفه وقبضه الحجر حدود هذا الوقف منها الامانيه مزارع وذلك جميع قرية ذدوين مع ما يتبعها من المزارع
وينتهي حدودها الى تخوم اراضي حلادى والى النهر الكبير والى تخوم اراضي قرية ملك والى تخوم اراضي قرية ديملك والى تخوم قرية
صو بنجسا والى ماو فيا والى تخوم اراضي جات الانكر والى ببرج والى تخوم اراضي مناغرى والى قزرى والى تخوم اراضي قرية صار اوكاز
والى فاشقيا والى سوريهى والى تخوم اراضي قرية فلابيل وجميع قريتي فلابيل ونكالونه وينتهي حدودهما مع الاتصال والالتصاق
الى تخوم اراضي قرية ذدوين المذكورة والى نهر جوكه والى تخوم اراضي قرية اسبالو والى كوكه دره وجميع قرية مسبدلو
وينتهي حدودها الى تخوم اراضي قرية فلابيل والى تخوم قرية اراضي بوبوى والى تخوم قرية اراضي حلادى والى كوكه دره وجميع
قرية بوبوى المتصل حدودها بتخوم اراضي قرية حلادى وداو طاغ وبجونتي وبتخوم اراضي سبيلو وجميع قرية ملك وينتهي حدودها
الى النهر الكبير والى تخوم اراضي قرية صو بنجسا والى تخوم اراضي قرية ذدوين وجميع قرية باش برلو مع توابعها من تخسبلو
وحلاطلو ونهر الذيلو وكلاجه كلبسا وينتهي حدودها على الاتصال والالتصاق الى تخوم اراضي قرية كوننكس والى قوركلبسا والى النهر
الكبير والى تخوم اراضي قرية جاوجو والى تخوم اراضي قرية طاسنى وجميع قرية طاسنى وينتهي حدودها الى قرية براملو والى النهر الكبير
والى تخوم اراضي قرية بلاكى وجميع قرية بلاكى وينتهي حدودها الى الجبل ابغالو والى تخوم اراضي قرية طابيه والى تخوم اراضي قالى
ابلجوكه وجميع قرية اوباباو وينتهي حدودها الى تخوم اراضي قرية سباناى والى تخوم اراضي قرية جنلد والى تخوم اراضي قرية آغو جو والى
تخوم اراضي قرية ايراكه والى تخوم اراضي قرية انكسال وجميع قرية فرنك حصارى وينتهي حدودها الى كوجك كوى والى تخوم اراضي
قرية انكسال والى تخوم اراضي قرية سرجه لو والى تخوم اراضي جاردكين والى تخوم اراضي قرية نصيه والى تخوم اراضي قرية بوطاش وجميع
قرية فتلاق علاء الدين وينتهي حدودها الى تخوم اراضي قرية ابراكه والى تخوم اراضي قرية قورى جاى والى تخوم اراضي قرية
والى النهر الكبير وجميع قرية سرخور وينتهي حدودها الى تخوم اراضي قرية يبين والى تخوم اراضي قرية لادى والى النهر الكبير والى
والى تخوم اراضي قرية غوصان وجميع قرية غوصان وينتهي حدودها الى تخوم اراضي قرية ايفكيه والى تخوم اراضي قرية سرخور والى تخوم اراضي
قرية لادى وجميع قرية كنوسى وينتهي حدودها الى النهر الكبير والى تخوم اراضي قرية لادى والى تخوم اراضي قرية كبنه والى تخوم
اراضي قرية كوسرم والى تخوم اراضي قرية اياكلى والى تخوم اراضي قرية چيمان وجميع قرية بلادان مع توابعها وينتهي حدودها الى الجبل ابغالو
والى تخوم اراضي قرية بدياتى والى الجبل معاريز والى النهر الكبير والى تخوم اراضي قرية قالى لو والى تخوم اراضي قرية طابيه والى تخوم اراضي
قرية بوبونوس وجميع قرية بالوطاش وينتهي حدودها الى تخوم اراضي قرية فرنك حصارى والى تخوم اراضي قرية سركيس
والى تخوم اراضي قرية انانيس وجميع قرى ناحية بنبوقا ابقدى وقرابوك وينتهي حدودها الجميع على الاتصال والالتصاق
الى تخوم اراضي قرية صوبانلبوجه والى النهر الكبير والى تخوم اراضي قرية طابلو والى خالو فيا والى آق طاغ والى قزلچ

٥٩

٤٥٥

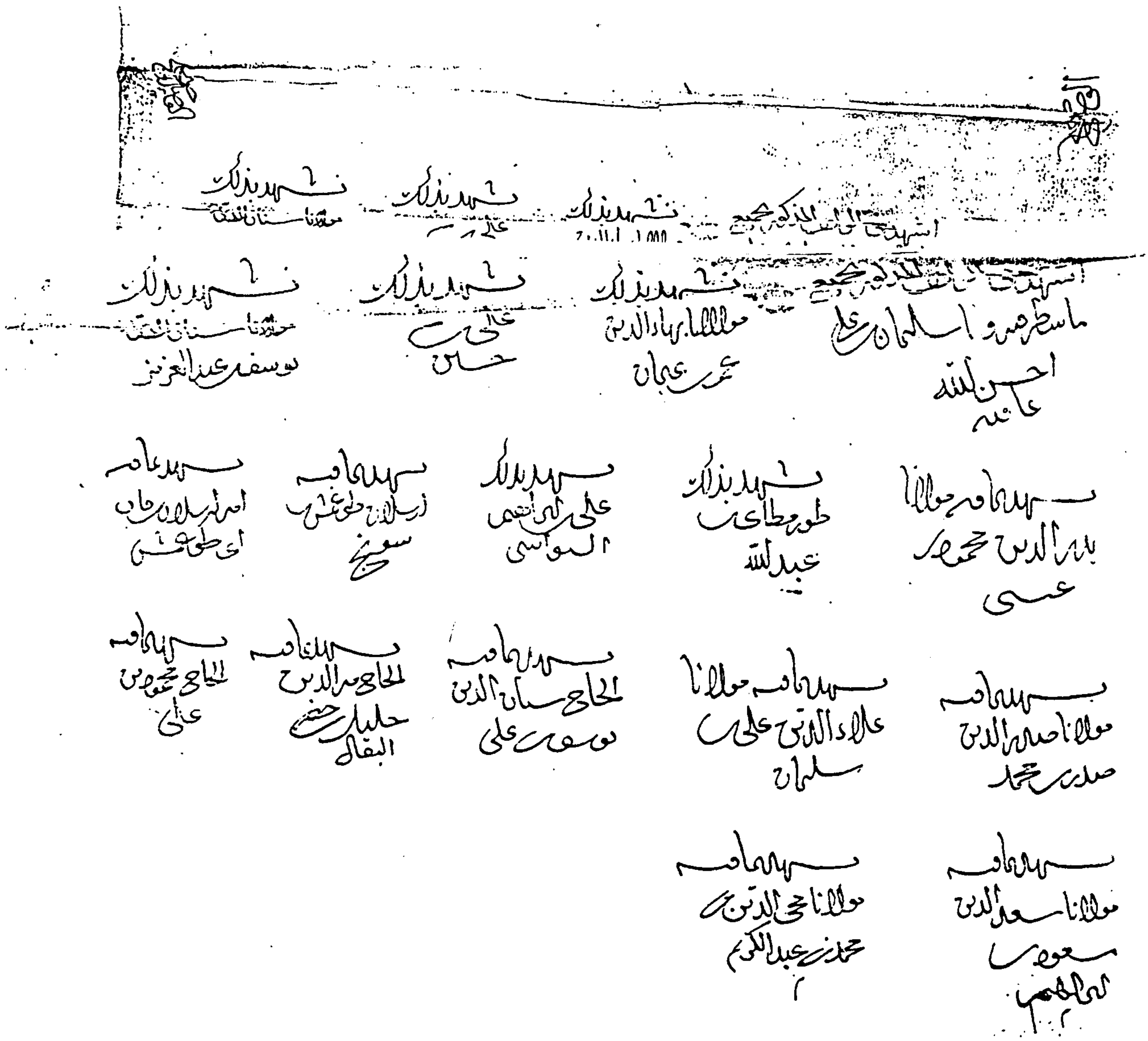
كلها من اعمال نكسار جميع عين البتوات والانكسار بعضها من توابع قلعة بكيشهر وبعضها من توابع قلعة قلاشيل وبعضها
من توابع قلعة قراتوش وقف الواقف المذكور جعل الله التوفيق رفيقه وسهل الى الخيرات طريقه جميع ما ذكر
وحدد من القرى والمزارع والبقاع مع ما يجري معها ويضاف وينسب اليها ويعد ويحسب منها من الاراضي والبساتين
والحوطات والطواحين والدور والمساكن والبقاع والاماكن والبروج والحصون والقنى والعيون والاشجار
والانهار والابار والبيادر والقناطر والرياض والغياض والغدران والحياض والمراعي والصحاري والعمران والغراز
والتلال والجبال والابنية والافضية ومرابض الاغنام ومحاضن الحمام ومطارح الزبال ومجامع الرجال ومألف النفوس والنيران
وملاعب الصبيان ومناح النسوان وسائر اللوازم واللواحق والتوابع والمرافق قريبة كانت او بعيدة قديمة او جديدة
وبكل حق داخل فيها وخارج عنها الى تناهي الحدود كلها باسرها واجمعها على مصالح الزاوية التي مر ذكرها وشرط الواقف
ان ينظر المتولي في كل زمان آنا فساعة بالجملة ولاستثمار الموقوفات واستغلالها بانواع الاستغلال وتحصيل
منافعها ومنالها ويؤجرها ان شاء باجر مثلها بلا غبن وخسران وحط ونقصان بل يراعي في الاجارة شرائط الغبطة
والمصلحة واذا آجرها يعين زمانا الا على ثلث سنين ولا يقدم في اجارة عقيب اجارة الا بعد مضي مدة الاجارة السابقة
ويبدأ كل سنة من محاصيلها في عمارة اصلها قدر ما تمس الحاجة اليه فما يبقى منه يصرف في وجوه عمارات الزاوية
الموقوف عليها ويرتب اسباب مرماتها ويصلح خللها ويلم شعثها ويرتق فتقها ويتدارك فاسدها لكي يكون
في جميع الاحوال معمورة آهلة فما يبقى منه لكي يشتري كل يوم اربعة امناء من اللحم ومنا واحدا من الارز ومكيلا من
من الحنطة صباحا ومساء ويطبخ ويوزع على الصادرين والواردين والمجاورين في الزاوية والخادمين والجيران
واذا كثر الواردون بحيث لا يكفي المقدار يزيد في اللحم والارز ويضيفهم على قدر احوالهم ويتصدق منه على السادات
والطلبة وفقراء المسلمين ان شاء واراد على قدر ما شاء ويريد ويخبز كل يوم مقدار ما يكفي المرتزقة
المزبورين حتى يكون لكل قصعة خبزا قدره يكون مائة وعشرين درهما ويدفع من محاصيلها كل سنة الى رجل يطبخ الاطعمة
عشرة مد حنطة ومنا من القطن المحلوج ودرهما واحدا سكوكا رائجا كل يوم وقصعتين من الطبيخ وخبزين غداء
وعشاء ويدفع منه كل سنة الى رجل يخبز عشرة مد حنطة ومنا من القطن المحلوج ودرهما واحدا سكوكا كل يوم
وقصعتين من الطبيخ وخبزين غداء وعشاء ويدفع منه كل سنة الى رجل يحتطب لمراكب الزاوية ثمانية مد حنطة
وقصعتين من الطبيخ وخبزين ودرهما واحدا سكوكا كل يوم ويدفع منه كل سنة الى رجل يفرش البسط ويكنس الزاوية
وبيوت الضيفان والصحن ثمانية مد حنطة وقصعتين من الطبيخ والخبز غداء وعشاء ومنا من القطن المحلوج ويدفع منه
كل سنة الى رجل يشعل السرج سبع مد حنطة وقصعتين من الطبيخ وخبزين غداء وعشاء ويدفع منه كل سنة
الى رجل يوزع الاطعمة الى المرتزقة يقال له النقيب خمسة مد حنطة ومنا واحدا من القطن المحلوج ودرهما واحدا
سكوكا كل يوم وقصعتين من الطبيخ وخبزين غداء وعشاء ويدفع منه الى رجل يكتب الحاصل والاخراجات ويضبطها
وينظر الى احوال الاوقاف كل سنة عشر مد من الحنطة ودرهمين سكوكين كل يوم ويشتري منه السمن

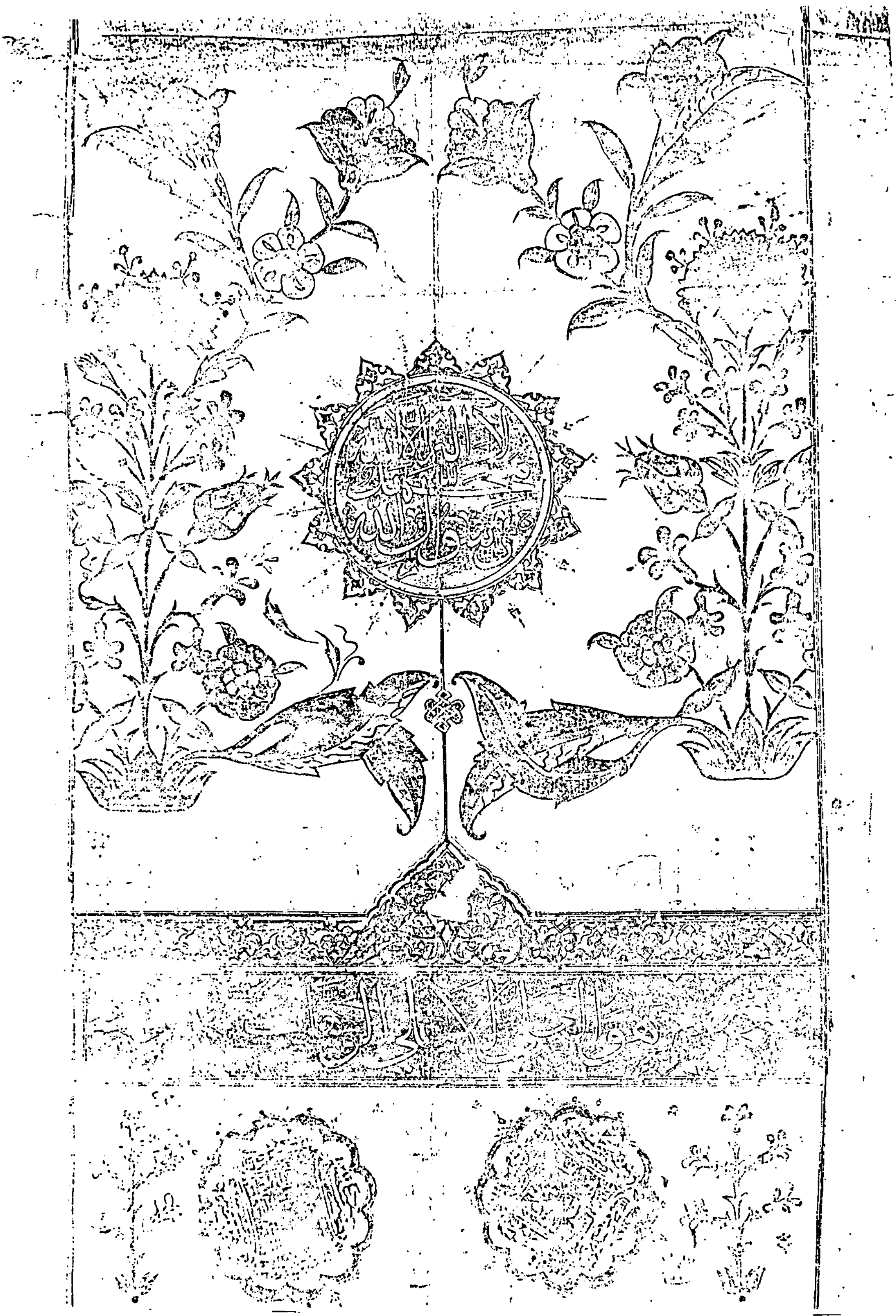
٤٥٦

والعمل قدر الحاجة للسادرين والواردين وللأعياد والليالي الشريفة يشترى منه الدهن للسرج كلما احتاج اليه
ويدفع منه كل سنة الى رجل مكلف صالح يستعد للإمام الحاضرين ليؤدي في الزاوية الصلوات الخمس ويؤم فيها الحاضرين
ويراعي في أدائه ما هو مفروض ومسنون ومستحب كما هو مفهوم ومستفاد من فقهاء المسلمين اثني عشر مدا
من الحنطة ومنوين من القطن المحلوج ودرهمين سكوكين كل يوم وكذلك يدفع منه كل سنة خمسة أمداد حنطة ومنا واحدا
من القطن المحلوج وقصعتين من الطبيخ وخبزين الى رجل صالح صيت عالم بشرائط الأذان عارف لمواقيت الصلوات المفروضة
ليؤذن كل يوم وليلة على مقام في الزاوية مواقيت الصلوات الخمس واذا تفرغ كل مرة من الأذان ينزل من العلو الى الموضع الذي
يؤم الإمام في الحاضرين ويتلفظ بألفاظ الإقامة كما هو معهود لدى المسلمين ويشترى منه ما لا بد منه من الآلات والأدوات
المستعملة كالمراجل والقدور والقصاع والسفر والملاعق والكيزان والمكانس والستور ليستعملها ساكنوها وأهاليها وقت الحاجة
والقوالي والنهالي والبسط والحصائر كلما احتيج اليها لكن بقدر الحاجة ولا يسرف فان فضل شيء من المقدرات المرقومة
والحوائج ومن جهة التوابل المشتركة اللذين يأتي ذكرهما يصرفه المتولي الى المحتاجين من أقرباء الواقف ومن عتقائه وأولادهم
فان فضل منهم صرف الى فقراء المسلمين ومساكينهم وأيتامهم وأراملهم والى قضاء قروض الغارمين أو تتمة ما على المكاتبين
أو غير ذلك من أبواب البر ولا يدخر شيئا للسنة القابلة ونص الواقف لمن يتولى أمر هذه الوقفية الزائدة اللازم ثمانية ثمانا
من حاصل الموقوفات وأحل تناوله عليه ليقوم على سبيل الجد بما يقتضي ويؤول الى أداء شرط أمر التولية ويسعى
بلا كراهية فيما يرجع الى اجراء هذه الشرائط والنصوص وأمضائها وتربعها الشيخ وشرط الواقف انه
متى تخربت الزاوية الموقوف عليها وظهر فيها الانهدام وارتفع من قواعدها الاستحكام يصرف المتولي جميع
حاصل الموقوفات بعد عمارة الأصل في عمارتها وإعادتها ثم يجري الوقفية كما مر ذكره وان لم يكن الزاوية
قابلة للعمارة والإعادة ولم يكن اصلاحها تحت الامكان يصرف المتولي كل سنة مال الوقفية هذه كله بعد عمارة المنصوص
به والخمس والربع المنصوص للمتولي والشيخ في مصالح فقراء المسلمين ومساكينهم الى أن يرث الله الأرض ومن
عليها وهو خير الوارثين فوقف الواقف المذكور جعل الله تعالى من الفائزين جميع ما سطر وذكر على الجهات المذكورة
على النمط المشروح والمشروط وقفا صحيحا شرعيا مؤبدا وتصدقا صريحا مسمعا سرمدا وحبسا جائزا مخلدا ثابتا
منفصلا حائزا على منهج الشرع حاويا بمقتضى الأصل والفرع خاليا عن الموانع والقوادح لا يباع ولا يوهب ولا
يرهن ولا يورث ولا يهلك ولا يتلف ولا يملك ولا يختلف بوجه من الوجوه وسبب من الأسباب بل يجري على
أصوله المؤبدة ويقام على الشروط المؤكدة لا يقضي بمرور الأيام ولا ينقضه كرور الشهور كلما مضى زمان جدده
ومهما مضى أوان أكده الى أن يرث الله الأرض ومن عليها وهو خير الوارثين لا يحل لكل من يؤمن بالله وبيوم الحساب
وانقطاع الأسباب من الملوك والأرباب والحواشي والأعراب والأصول والنوائب والنواصي والأذناب والفضلاء

... سبيلها المذكورة وتبديلها

والاصحاب وسائر من يتدرج تحت ذوي العقول والالباب تغيير هذه الخيرات عن سبلها المذكورة وتبديلها
عن وجوهها المشروحة ونقض شروطها مما يؤدي الى وهن قواعدها او يسعى بما يؤول الى انقطاع فوائدها ولو بشرط
كلمة فعليه لعنة الله ولعنة اللاعنين من الملائكة والناس اجمعين لا يقبل الله تعالى منه صرفا ولا عدلا ولا فرضا ولا نفلا
وارباب هذه الصدقة واهلوها خصماؤه بين يدي الحاكم العدل يوم لا ينفع الظالمين معذرتهم ولهم سوء الدار يوم
تبدل الارض غير الارض والسموات وبرزوا لله الواحد القهار وجعل الواقف جزاه الله تعالى خير الجزاء تولية هذه الخ
هذه الخيرات كلها وحسبتها واجراء الشرائط والنصوص الصادرة عنه فيها وصرف حاصل ما ذكر الى مصارفها وايصال
كل حق الى مستحقها الى نفسه ما دام في زمرة الاحياء واذا اسقاه الاجل كاس المنية ونقل الى دار البقاء يكون توليه جميع ذلك
والقيام بامضاء شرائطه وحسبته للارشد فالارشد والاكفى فالاكفى من اولاده واولاد اولاده واولاد اولاده نسلا
بعد نسل وبطنا بعد بطن وعقبا بعد عقب من ذكورهم فاذا انقرضوا فلاناثهم كذلك فاذا انقرض نسله وتباين قطع الو
قطع التوالد من ذريته فتوليته كلها ذلك وحسبته لعتقائه واولادهم على النسق المشروح فاذا انقرضوا فلمن يتولى
القضاء في المدينة المذكورة وينفذ فصل الحكومات وقطع الخصومات الواقعة بين اهاليها ليجري هذه
هذه الخيرات على سنن شرائطها الموسومة فان خلت هذه المدينة منه فللفقراء والمساكين وقد جرى في صحة ما في هذا
الكتاب وفساده نزاع وتداع بين متخاصمين حضر تحاكم من حكام اهل الاسلام نافذ القضايا والاحكام نادى جنبهما
ومذهبه واعتقاده الى صحة جميع ذلك ولزومه فحكم بسؤال توجه اليه بصحة ذلك كله ولزومه واخرج هذه الوقفية
من حيز الاختلاف والخلاف وارسلها وقفا مؤبدا ونفذها وامضاها وقضى بمقتضاها والزم الواقف موجب
اعترافه بذلك واثبت الوقفية في باب الاوقاف حتى صارت من القضايا المشهودة واشهد الواقف بجميع ما حكى
عنه واضيف اليه وعزى في هذا الكتاب من فاتحته الى خاتمته اشهادا معولا عليه شرعا وكفى بالله تعالى شهيدا
وحسيبا وجازيا على العبادة ومثيبا ثم ارواح الانبياء والاولياء ثم الملائكة اجمعين ثم الشهود المذكورين
في ذيل الكتاب والحمد لله اولا واخرا وحسبنا الله ونعم المعين والصلوة على النبي [illegible]
ووقع التحرير والاشهاد في منتصف الشهر المبارك رمضان المنتظم في سلك شهور سنة خمس وخمسين وستمائة

Seyyid Nureddin Alparslan Er-Rufâî oğlu Seyyid Fettah silsilenâmesi

بسم الله الرحمن الرحيم
ذرية بعضها من بعض وقال النبي عليه السلام
اربعة انا لهم شفيع يوم القيمة المكرم لذريتي
والقاضي لهم حوائجهم والساعي لهم في امورهم عند
ما اضطروا اليه والمحب لهم بقلبه ولسانه وقال عليه
السلام
الصالحون لله والطالحون
بسم الله الرحمن الرحيم الله لا اله الا هو الحي القيوم
لا انفصام لها

من العتبة العالية آل النبي الذين صلوا الله عليهم اجمعين

الحمد لله الذي جعل شرف الانساب واسطة عقد المكارم مجدا وفخرا ونصب اعلام كرم دكي ميادين المناقب عزا وتبارا وصير قبايل ذات السادات النبايل افضلهم على العالمين وصفا وذكرا وهو الذي خلق من الماء بشرا فجعله نسبا وصهرا فبين من كرمه بني آدم باز اع المعادن والفضايل منهم آل ابراهيم الخليل وشرفهم بمزايا الخصايل ومحاسن الشمايل ثم فضل اولي الانساب الاعالية في الانام واعزهم بالخواص والاكرام كما قال عز من قايل يا ايها الناس انا خلقناكم من ذكر وانثى وجعلناكم شعوبا وقبايل لتعارفوا ان اكرمكم عند الله اتقيكم والصلوة والسلام على المجتبى المختار من قبيلة مضر من نسل بني عدنان الذي هو اصطفيهم استخرج من كنانة بفضل الملك المنان النبي القرشي والصفي الهاشمي محمد بن عبد الله بن عبد المطلب المبعوث باشرف الاديان وعلى آله الطيبين وصحبه الكرام من اولاده واحفاده المخصوصين ببشارة كل حسب ونسب ينقطع الا حسبي ونسبي في آخر الزمان اما بعد بر خاطر خطير اصحاب دين ودولت وضمير منير ارباب ملك وملت جلالهم والله ما من قبولهم مخفي نيست كه سعادت ايشان بخاندان نبوت ورسالت وكرامت ايشان ودودمان عصمت وطهارت كه نص قاطع مثل اهل بيتي كمثل سفينة نوح من ركب نجا ومن تخلف عنها غرق وبرهان قاطع اني تارك فيكم الثقلين كتاب الله وعترتي وسيلۀ نجات وواسطۀ حصول درجات ووصول بجنات عند اجل مراتب واكمل مفاخر تواند بود اليكم بكريمۀ ما قيل حب آل الرسول وهر صاحب دولت كه بدين سلسلۀ طيبه كه آثار شجرة طيبة اصلها ثابت وفرعها في السماء از صفحات احوال او هويداست واصل بود ودرين دايرۀ طاهر كه انوار يهدي الله لنوره من يشاء بر جبين اوصاف وظاهر هويداست داخل باشد مراتب زبان قلم زبان از حصر آن وعدد آن قاصر وعاجر وقاصر ايد وچون در مدح اين فرقۀ طاهره كه خلعت مكرمت ايشان بطراز اعزاز قل لا اسئلكم عليه اجرا الا المودة في القربى مطرز ومحلي است ودر وصف اين زمره باهره كه مرآت صفات ايشان بصيقل فضايل انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت ويطهركم تطهيرا منور ومجلى عقل عقده كشا كه رهباج شاطي وادي حقايق عبارت از دست بيقصور وتشهير مجرز فلسنت ذكر ذلك بيان كه مفتاح عقود بحور دقايق اشارت بدوست از عين عجز وتحير معترف فلاجرم در رتبۀ ثناي لا احصي ثناء وتمهيد ساير عذر لا ادري الغايت سالي تقديم ميرسانند صرامه دكيستم تا ثناي تو دم زنم ويلله در من قال نجوم لها بالبادلۀ مطالع تغيب لها الانس

غرضه لنا الاذن او اجازة التي تقديم مهر ساندن [illegible] ماخذ كيستر تاشناى تودعر زبره وبعد فمن قال بنحو لها [illegible] الباطلة ومنالع [illegible]

الرسالة منهج فيا انسب [illegible] الانتهى والمعتمد [illegible] النجم [illegible] آل سعد [illegible]

باساير خاق جهان كركنى ضر البلد بحر محيط بسمند ولى بر معشر كه فخر بشر ايشان تبرك اند بوده افلى جناب سيادت مآب نقابت پناه مرتضى اعظم مجتبى [illegible] الله

اكرم ولى اعلم [illegible] ادى ولادة حضرة سيد المرسلين نقابة احفاد كرام امير المؤمنين زبدة الفطرة المصطفوى اسوة الفرقة العالية العلوية

[illegible] الكمالات [illegible] معدن مكارم [illegible] منبع السيادات الاشراف المنتخب من طيب العراق [illegible] آل عبد مناف

المنتصبين بالانساب الكريمة البلاد التي والحقيقة الشريفة [illegible] والتقوى والعز والالطاف والكرم والدين صاحب [illegible] معروف

عند السادات والسلاطين والامراء والعلماء والخلائق اجمعين سيد السادات منبع العز والسعادات سيد محمد بن خواجه خاتون بنت سيد حيدر

بن سيد عمر بن سيد ابراهيم بن سيد موسى بن سيد [illegible] بن سيد [illegible] بن سيد [illegible] بن سيد [illegible] بن سيد ابو بكر بن سيد نور الدين [illegible]

بن سيد يحيى بن سيد احمد بن سيد قاسم بن سيد حسين بن سيد [illegible] بن سيد حسن بن سيد حسين بن سيد هاشم المقبول المعروف عند السادات بن سيد علي

بن سيد عبد الله بن سيد جعفر لقبه تاج الاسلام بن سيد السادات منبع العز والسعادات قطب الدوران ولي الزمان اعني ابو الحسن [illegible] العز

حمزة السابع حمزة الصابر البرهان الفياض عليه الرحمة والغفران امه ام ولد اسمه [illegible] عند السادات

واخواته [illegible] اولاده ستة منهم خمسة ذكور وواحدة بنت وهم الحسن والقاسم وعبد الله [illegible] تاج الاسلام

[illegible] وواحدة بنت [illegible] مدة عمره ثمانون [illegible] معروف قبره [illegible] بن امام موسى كاظم بن امام جعفر

الصادق بن محمد الباقر بن امام زين العابدين بن امام حسين بن علي بن ابي طالب امه فاطمة بنت سيد المرسلين

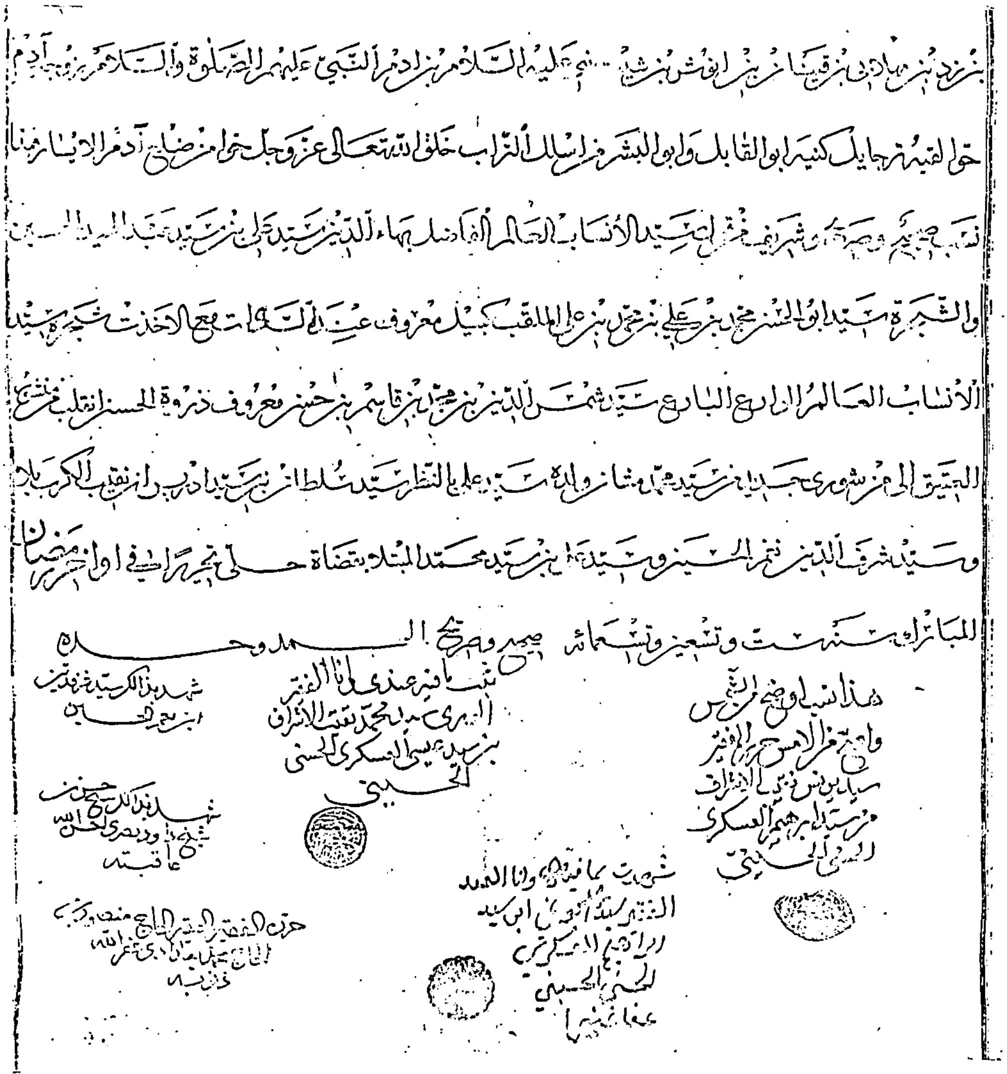
بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصي بن كلاب بن مرة بن كعب بن لؤي بن غالب بن فهر بن مالك بن نضر بن كنانة بن

خزيمة بن مدركة بن الياس عليه السلام بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان نبي عليه السلام [illegible] بن ادد بن [illegible] النبي

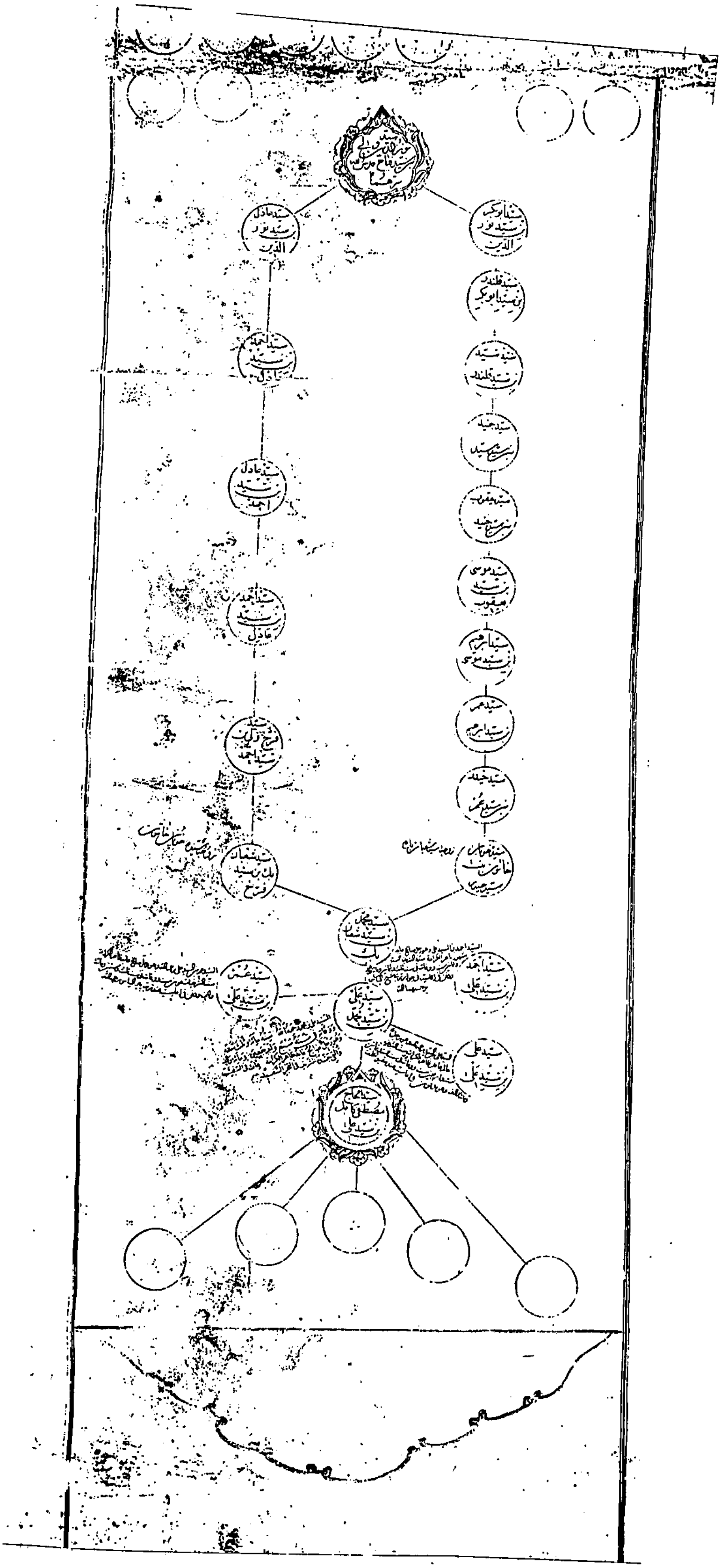
عليه السلام بن [illegible] بن [illegible] النبي عليه السلام [illegible] النبي عليه السلام بن اسمعيل نبي عليه

السلام بن ابراهيم النبي عليه السلام بن آزر بن ناحور بن ساروغ بن ارغو بن فالغ بن عابر [illegible] النبي عليه

السلام بن شالخ بن ارفخشد بن سام بن نوح النبي عليه السلام بن لمك بن متوشلخ بن اخنوخ ادريس النبي عليه السلام

بن زيد بن مهاد بن قينان بن انوش بن شيث نبي عليه السلام بن آدم النبي عليهم الصلوة والسلام [illegible] آدم
حو لقبه [illegible] كنيته ابو القابل وابو البشر [illegible] خلق الله تعالى عز وجل [illegible] آدم [illegible]
نسب صحيح [illegible] السيد الانساب العالم الفاضل بهاء الدين سيد علي بن سيد [illegible]
والشجرة سيد ابو الحسن محمد بن علي بن [illegible] الملقب كبيل معروف [illegible] الاخذت شجرة سيدنا
الانساب العالم [illegible] البارع سيد شمس الدين بن محمد بن قاسم بن حسن معروف ذروة الحسن [illegible]
[illegible] سيد علي [illegible] سيد سلطان بن سيد [illegible] نقيب الكربلا
وسيد شرف الدين [illegible] وسيد [illegible] بن سيد محمد [illegible] في اواخر رمضان
المبارك سنة ست وتسعين وتسعمائه [illegible] والحمد لله وحده

شهد بذلك السيد [illegible]
ثبت ما فيه عندي وانا الفقير [illegible] محمد نقيب الاشراف بن سيد عيسى العسكري الحسني الحسيني
هذا النسب صحيح [illegible] نقيب الاشراف [illegible] ابراهيم العسكري [illegible] الحسيني
شهدت بما فيه وانا العبد الفقير [illegible] العسكري الحسني الحسيني
حرره الفقير [illegible] الحاج [illegible]

KONYA MEVLÂNÂ DERGÂHI VE TÜRBE HAMAMI'NA DAİR İKİ MEVLEVÎ VAKFİYESİ

Yrd.Doç.Dr.Yusuf KÜÇÜKDAĞ

"Evkaf-ı Celâliye" diye bilinen Mevlânâ Dergâhı vakıflarının sayısı, Osmanlı Devleti döneminde, diğer tarikatlarınkine göre daha fazla ve zengin idi. Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Mevlânâ Dergâhı arşivlerinde çok sayıda Mevlevî vakfiyesi ile vakfiye sûretinin mevcûdiyeti bilinmektedir. Bundan başka, diğer arşiv ve kütüphânelerle Mevlânâ soyundan olanların elinde, zikredilen dergâhla ilgili vakfiyelerin bulunması ihtimâl dâhilindedir. Bunların tesbit edilerek bilim âlemine duyurulması,Türk Kültür Tarihi yönünden önemli bir görevdir.

İnceleme konusu iki Mevlevî vakfiyesinin tarihleri birbirine yakın, vâkıfları akraba, muhtevâsı benzerlik göstermektedir. Bunlardan birincisi 895 H/1490 M. tarihli olup Cemâleddin Çelebi oğlu Âbid Çelebi'ye; ikincisi ise 906 H/1501 M. tarihli olup Cemâleddin Çelebi'nin torunu Veled Bey'e aittir.

I. ÂBİD ÇELEBİ VAKFİYESİ

1. Âbid Çelebi'nin Hal Tercümesi:

Hz. Mevlânâ'nın ahfâdından olan Âbid Çelebi, Pir Âdil Çelebi'nin torunu, Cemâleddin Çelebi (Ö.1509)'nin oğludur. Konya'da doğmuş, iyi bir medrese tahsili gördükten sonra kadı olmuş, uzun süre bu görevde kalmıştır. İstanbul kadısı iken kendi isteği ile ayrılarak tamamen tasavvufa yönelmiştir.

Ölümüne kadar İstanbul'da ikamet ettiği anlaşılan Âbid Çelebi, Mevlevî bir aileden olmasına rağmen, ömrünün sonuna doğru, eşi Sitti Hatun'la birlikte, Şeytankulu isyanı sırasında İstanbul'a gelip kısa bir süre kalan Nakşibendiyye şeyhlerinden Abdullah İlâhî (ö. 1491)'nin[1] müridi olmuştur[2]. Âbid Çelebi'nin Abdullah İlâhî ile karşılaşması, Mevlevîlik yönünden önemli bir dönüm noktası kabul edilebilir. Zira Mevlevîliğin Nakşibendiyye'den etkilenerek kuruluşunu tamamlaması, bundan sonra olmuştur. Üzerinde hem Mevleviyye hem de Nakşibendiyye'den hilâfet görevi bulunan Âbid Çelebi, bu iki tarikatın faaliyetleri için İstanbul (Fatih)'da bir tekke yaptırarak perşembe günlerini Mevleviyye, cuma günlerini de Nakşibendiyye âyinlerinin icrâsına tahsis etmiştir[3].

Abdullah İlâhi, gerek zâhir ulemâdan, gerekse Mevlevî aileden olması ve en önemlisi zeki ve kabiliyetli bulunmasından dolayı Âbid Çelebi ile herkesten fazla ilgilenmiş, O'nu tam olarak kendine bağlamaya çalışmıştır. Hattâ bu sevgili müridinin bir ara Abdullah İlâhî'den başka, Şeyh Muhiddin-i İskilibî (Ö.1514)'ye muhabbet etmesine izin vermemiş, ona yakın olmaktan kendisini menetmiştir. Şeyhinin, O'nun yetişmesi ile ilgili gayretleri sonunda meyvesini vermiş, Âbid Çelebi, Abdullah İlâhî'ye tam bir bağlılık göstererek, onun hüsn-i teveccühünü kazanmıştır[4].

Abdullah İlâhi'ye intisabından sonra, tasavvuf alanında kısa sürede yetişen ve üne kavuşan Âbid Çelebi, padişah II.Bâyezid (1481-1512)'in dikkatini çekmiş, O'nu kendisine şeyh edinmiştir[5]. Şüphesiz Âbid Çelebi'nin kayınpederi Sinan Paşa (1486)'nın, II.Bâyezid'in veziri bulunması, O'nun padişahla temas kurmasını kolaylaştırmıştır. Bu

1. *Bu zatla ilgili geniş bilgi için bkz.* Latifî, **Tezkiretü'ş-Şuarâ**, yazma, Yusuf Ağa Kütüphanesi, varak 29 a; Taşköprî-zade, **Şakaik**, Terc. Mecdi Efendi, İstanbul 1269, s. 263-264; Mehmet Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, III, İstanbul 1311, s. 362.
2. Taşköprîzâde, **aynı eser**, s. 263.
3. Baha Tanman, "Âbid Çelebi Tekkesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, I, İstanbul 1988, s. 308.
4. Taşköprî-zâde, **aynı eser**, s. 263.
5. Âbid Çelebi'nin babası Cemaleddin Çelebi'nin de aynı padişaha şeyhlik yaptığı bilinmektedir. Herhalede onun şeyhliği, kendisinden önce vefat eden Âbid Çelebi'den sonraya tesadüf etmektedir.

yakınlaşma, padişahın Mevlevîlikle ilgilenmesine sebeb olmuş, Konya Mevlânâ Dergâhı'nı tamir ettirerek nakışlarını yeniletmiş, sandukaların üzerine örtülmesi için değerli kumaşlar hediye etmiştir[6]. Âlim ve fâzıl olduğu kadar, hayırsever de olan Âbid Çelebi, İstanbul (Fatih)'da bir mescit ve tekke ile, fakir ve kimsesizlerin kalmaları için odalar yaptırmıştır[7]. Ömrünün sonuna kadar ilim ve tasavvufla meşgul olmuştur.

Âbid Çelebi 903 H/1496-97'de İstanbul'da vefat etmiş, Fatih Camii yakınındaki kendi hayratı olan tekke ve mescidinin haziresine gömülmüştür[8].

Âbid Çelebi'nin kısa sürede başarıya ulaşmasında zevcesi, meşhur Osmanlı âlim, şair, mutasavvıf, mütefekkir ve devlet adamı Sinan Paşa'nın[9] kızı Sitti Hatun'un[10] etkisi büyük olmuştur. O da zevci Âbid Çelebi gibi tasavvufla yakından ilgilenmiş, hatta bu konuda, O'ndan da ileri gitmiştir. Nitekim Abdullah İlâhî'ye o da intisap etmiş, çok samimi bir şekilde ona bağlanmış hattâ bu şeyhe bağlılıkta tereddüt gösteren eşi Âbid Çelebi'yi ikna ederek Abdullah İlâhî'ye samimiyetle bağlanmasını sağlamıştır. Sitti Hatun, tasavvuf yolundaki üstün başarısından dolayı zevcinin rızasını, şeyhinin de takdirlerini kazanmıştır[11]. Zevci gibi hayırsever bir kadın olan Sitti Hatun, kocasının ölümünden sonra İstanbul ve Konya'daki hayratlarının mütevellilikleri ile Konya Hoca İbrahim Dârü'l-Huffâzı'nın mütevelliliğini yürütmüştür[12]. Âbid Çelebi, kendisinin ölümünden sonra vakıflarının mütevelliliğini ona şart koşmuştur (Vakfiye I. 7-8). Bütün bu söylenenlerden anlaşılacağı üzere, bir Türk kadını olarak onun toplumda belli bir kültür seviyesine ulaştığı ortadadır. Türk toplumunda, XV. yüzyıl sonlarında bile kadının hayatta aktif rol oynadığı, kültüre ve ekonomiye önemli katkılarda bulunduğu bir defa daha ortaya çıkmıştır.

Netice olarak Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ahfâdından olan Âbid Çelebi, önceleri kadı sınıfında, Mevlevî muhibbi bir kimse iken Abdullah İlâhî'ye intisab ederek Nakşibendî olmuş fakat, Mevlevîliği de hiç bir zaman bırakmamış, bu iki tarikatın birbiriyle temas kurmasında etkili olmuş bir mutasavvıftır.

2.Âbid Çelebi Vakfiyesinin Özellikleri:

a-Vakfiyenin Tavsifi:

Mevlânâ Dergâhı Arşivi'nde 67 numaralı zarfta Cemaleddin Çelebi oğlu Âbid Çelebi'ye ait ikinci vakfiye, Arapça olarak 8 Cumâdelulâ 895 H. tarihinde tanzim edilmiş, 23X 61 cm. ebadında yekpâre bir kâğıda bozuk nesih diyebileceğimiz bir hatla sûreti yazılmış olup çok yakın bir zamanda tamir görmüş, arkasına boydan boya naylon karışımı gri bir bez yaptırılmıştır. Vakfiye sûretinin sol üstünde vakfiyeyi tescil edenin, sağ üstünde ise istinsah eden kadının adı ve mührü bulunmaktadır. Sağ kenarında istinsah tarihi, 20 Rebiülâhir 1160 olarak kaydedilmiştir. Tescil ve istinsah edenlerle sonundaki şahitler hariç tutularsa, vakfiye sûretinin esas metni, 50 satırdır (Belge 1).

b- Vakfiyedeki Tasdik ve Şahitler:

1.Hamîd b. Efdalü'l-Huseynî el-Mübtelâ (Ö.1503):

Vakfiyenin sol üst köşesindeki tasdik, İstanbul kadısı Hamîd bin Efdalü'l-Huseynî el-Mübtelâ'nındır. Fatih (1451-1481) ve II.Bâyezid dönemlerinde çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuş bilginlerdendi. İlk tahsilini, babası Efdalü'd-Din Hüseyin Efendi'de yaptı. Daha sonra zamanın meşhur âlimlerinde ve en son Bursa'da, müderris Molla Yegân'da tahsilini ikmâl etti. Şer'î ve fen bilimlerini tamamladıktan sonra, aynı şehirde bulunan Kaplıca Medresesi'ne müderris olarak tâyin edildi. Fatih'in tahta geçmesinden kısa bir süre sonra bu görevinden azledildi. Yine Fâtih'in emri ile daha sonra İstanbul'daki Sultan Murad Hân-ı Gâzî Medresesi'ne müderris oldu[13].

II.Bâyezid zamanında sırası ile Edirne ve İstanbul kadısı, 901 H./1496 M 'de ise Şeyhülislâm oldu[14]. 908 H./1503 M. tarihinde İstanbul'da öldü. Kabri Eyup Sultan Mezarlığı'ndadır[15].

Osmanlı Devleti'nin yedinci, II.Bâyezid'in üçüncü şeyhülislâmı olan Efdâl-zâde Molla Hamîdüddîn Efendi, ilminin yüksekliği kadar, sağlam seciyyesi ve olaylar karşısındaki metanetiyle de tanınmıştır. Verdiği fetva ve kararlarda şer'î ve aklî delillere geniş yer verir, hiç hata yapmazdı.[16] Aynı zamanda hayırsever olarak da tanınan Molla

6. Sakıp Dede, **Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân**, I, Mısır 1283, s. 143.
7. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I, İstanbul 1317, s.340, 349; Taşköpî-zâde, **aynı eser**, 367; Mehmet Süreyya, **aynı eser**, III, 262-363.
8. Mehmet Süreyya, **aynı eser**, III, s.263.
9. Sadrâzam Sinan Paşa için bkz. Taşköprî-zâde, **aynı eser**, 193-196; Latifî, **aynı eser**, 88ab; Mehmed Süreyya, **aynı eser**, III, 103; Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul,II, 1333, 223; Hasibe Mazıoğlu, "Sinan Paşa ", **İA**, X, s.666-670.
10. Vakfiye I.7-8. (bundan sonra metin içinde, parantez arasında gösterilecek).
11. Taşköprî-zâde, **aynı eser**,s.367-368.
12. İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi**, (kısaltma Konya Tarihi), Konya 1964, s. 455, 953.
13. Taşköprî-zâde, **aynı eser**, s.191-192.
14. Âşıkpaşa-zâde, **Tarih**, İstanbul 1332, s.224, dipnot no.1;Mehmed Süreyya, **aynı eser**, C.II., s.256.
15. Taşköprî-zâde, **aynı eser**, s. 192'de ölümünü H.903 olarak göstermektedir. İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**,V, İstanbul 1971,s. 111'de H. 908 olarak yazar ki, yedi sene şeyhülislâmlık yaptığına göre, doğrusu H.908 olmalıdır.
16. Taşköprî-zâde, **aynı eser**, s. 192-193.

Hamîdüddîn Efendi'nin tesbit edilebilen hayır eserleri şunlardır:

Edirnekapı'da Şekerciler Hanı yakınında bir medrese,

Yine Edirnekapı yolu üzerinde Üçbaş Mescidi,

Keskindede Zâviyesi yakınında bir mescid.[17]

Hâşiye ve şerhleri de bulunan Hamîdüddîn Efendi'nin bilinen eserleri şunlardır:

1- Hâşiyetün 'alâ Metâli',

2-Hâşiyetün 'alâ Muhtasar li'ş-Şeyh Seyyid Şerif,

3- Hâşiye-i Tevâli'-i İsfehânî,

4- Ecvibe-i Mukni'a 'alâ Şerh-i Hidâye li'ş-Şeyh Ekmelüddîn.[18]

2. el-Hâc Emrullah b.Abdülazîzü'l-Mevlâ:

Vakfiyenin sağ üstünde ise sûreti imzalayan el-Hâc Emrullah bin Abdülazîzü'l- Mevlâ'nın adı ve mührü yer almaktadır. Hakkında bilgi bulunamamıştır.

3. Mevlânâ Muslihiddin Mustafa b. Hızır Fakîh:

Vakfiyeyi tanzim eden kadı, Mevlânâ Muslihiddin Mustafa bin Hızır Fakîh'tir (Vakfiye I.1-2). Muslihiddin Mustafa bin Hızır Fakîh, Konya fethedilince 881 H./1476 M.'de, Gedik Ahmet Paşa (Ö.1482)'nın sadrâzamlığı sırasında, Osmanlı Devleti tarafından Karaman Eyâleti vakıflarını ilk def'a tesbit etmek için görevlendirilen tahrir emînidir.[19] Vakfiyede kadı olarak ismi geçtiğine göre, II.Bâyezid zamanında hâlen Konya kadısıdır. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde yapılan Karaman Eyâleti vakıflarının tahririnde de kadı olduğu belirtilmektedir.[20] Babasının adı Hızır Fakîh olduğuna göre, hukukçu bir âileden olduğu kanaatini vermektedir.[21] Âlim ve aynı zamanda iyi bir bürokrat olduğu, Osmanlı Devleti'ne geçiş döneminde Karaman Eyaleti'nde önemli görevlerde bulunmasından ve uzun zaman devlet memurluğunda mümtaz bir yer işgal etmesinden anlaşılmaktadır.

4. Doğanî-zâde Mustafa Efendi:

Metin içinde geçen şahitlerden Mustafa b. el-Hâc Doğan (Vakfiye I. 1-2), herhalde Doğanî-zâde Mustafa Efendi olmalıdır. Bu zat, aslen Balıkesir'li bir kadıdır.[22]

5. Mevlânâ Alâeddin b.Mevlânâ Mehmed Efendi:

Konya mahkemesinin nâibi olan Mevlâna Alâeddin b.Mevlânâ Mehmed, Hz.Mevlânâ'nın ahfâdındandır[23]. Aynı şahsın, II.Bâyezid devri Karaman Eyâleti vakıflarının tahririnde Aksaray Kiçikapu Mescidi vakfına tasarruf ettiği bilinmektedir.[24]

6. Sinan b. Mollâ Mehmed:

Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân'da *"Derviş Sinaneddin"* başlığı ile hakkında bilgi verilen bu zat, Konya'ya bağlı Akşehir'de doğmuştur. İyi bir medrese öğrenimi gördükten sonra, tasavvufla ilgili anlatılanların bir çoğuna şüphe ile bakan bir âlim olmuştur. Tarikatlarla ilgili tereddütlerini gidermek için Konya'ya gelerek Mevlevîliğe intisap etmiş, bizzat içinde yaşayarak bu alandaki şüphelerini izale etme yönüne gitmiş, kısa zamanda ihlâsı ve kabiliyeti ile çevresi tarafından tanınır hale gelmiştir. Çelebi Emîr Âdil Küçük zamanında önce Mevlevî halifesi, daha sonra Konya Dergâhına mesnevîhan olmuştur. Bu sonuncu görevde, ölümüne yakın zamana kadar kalmıştır. Bilgili ve iyi huylu olduğu için müridler tarafından çok sevilmiş, hoş sohbetleri ile çevresinde pek çok kimseyi toplamayı başarmış, müridlerin sayısının artmasına vesile olmuştur.[25]

Vâkıf Âbid Çelebi'nin babası Cemâleddin Çelebi'nin postnişinliği sırasında da faaliyetlerini mesnevîhan olarak sürdürmüş, ölmeden önce kendi isteği ile bu görevi Dervîş Abdülkerim'e bırakmıştır. Konya'da ölmüş, Mevlânâ Dergâhı'na defnedilmiştir.[26] 1490 M. tarihli vakfiyede şahitler arasında olduğuna göre, ölümü bu tarihten sonra olmalıdır. XV.yüzyılın II.yarısında Mevlevîliğin yayılmasında hizmeti geçenlerdendir.

7. Mevlânâ Muslihiddin İbn Yûsuf:

Konya kadısının maiyyetinde, miras taksimi ile ilgilenen Kassâm Muslihiddin ibn Yûsuf, bulunduğu mevkie bakılırsa, iyi bir medrese tahsili yapmıştır. Bu zat, yürüttüğü bu resmî görevin yanında Fatih zamanında Konya'da Nefîse Hatun

17. Taşköprî-zâde, **aynı eser**, s. 192; Abdülkadir Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ankara, 1972, s. 12.
18. Mehmed Süreyya,**aynı eser**, C.II, s.256; Mehmed Tahir. **aynı eser**, C.I. s. 222.
19. İbrahim Hakkı Konyalı, "Bir Hüccet İki Vakfiye, **VD**. Sayı VII, s. 104; aynı yazar, **Âbideleri ve Kitabeleri ile Karaman Tarihi, Ermenek ve Mut Âbideleri**, İstanbul, 1967, s.445 (Bundan sonraki atıflarda Karaman Tarihi olarak kısaltılacaktır.)
20. İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde, Aksaray Tarihi**, C.I, İstanbul 1974, s.847. (Bundan sonraki atıflarda Aksaray Tarihi olarak kısaltılacaktır).
21. İlk bakışta Fâtih döneminin meşhur âlimlerinden Hızır Bey'in oğlu olduğu zannını vermektedir. Fakat, Hızır Bey'i anlatan biyografi kitaplarında onun bu isimde oğlunun varlığından bahsedilmemektedir.
22. Osmanlı tarihindeki Meşhur Küçük Kadı-zâde Mehmed Efendi bunun oğludur. Bunun için bkz. Mehmed Tahir, **aynı eser**, C.I.s. 402.
23. Abdülbaki Gölpınarlı, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, İstanbul 1953, s. 217, 41 nolu dipnot.
24. Konyalı, **Aksaray Tarihi**, I, s. 538.
25. Sakıp Dede, **aynı eser**, III, s. 10.
26. Sakıp Dede, **aynı eser**, III, s.11.

Dârül-Huffâzı vakfının mütevelliliğini, II.Bâyezid döneminde ise, Gühertaş Türbesi vakfının mütevelliliği ve türbedarlığını yapmıştır.[27]

c- Vakfiyelerde Geçen Yer ve Yapı Adları ve Bunların Toponomik Yönden Önemleri :

XV.yüzyılın sonlarına ait bu vakfiyelerde geçen köy, arazi ve bina adlarının bir-iki tanesi hariç hemen büyük çoğunluğunun Türkçe olduğunu, Türkçe olmayan bazı adların da Türkçeleştirildiğini görmekteyiz.

1. Mevlânâ Türbesi : Mevlânâ Türbesi (Resim1) Konya sûrunun dışında, daha Hz.Mevlânâ'nın babası Bahâeddin Veled'in sağlığında nüvesi atılmış bir tekkedir. Sonradan başka yapılar ilâve edilerek Osmanlı ülkesinin en büyük dergâhı hâline gelmiştir.[28]

2.Türbe Hamamı: Bilim adamları arasında Türbe ve Kürkçü (Postî, Postîndûz) hamamlarının aynı hamam olduğu kanaati yaygındır.[29] Oysa araştırma konusu Âbid Çelebi ve Veled Bey vakfiyelerinde Türbe Hamamı, Mevlânâ Dergâhı yakınında gösterilmektedir(Vakfiye I. 7-8; II. 5-6). 832 H/1428 M. tarihli bir vakfiyeye göre Kürkçü Hamamı, Hoca Selman vakfıdır (Belge 3). Bulunduğu mevki de Mevlânâ Türbesi yakını değil, Ârâste Çarşısı (sûk)'nda, Hacı Hasan Camii civarıdır.[30] Gurre-i Muharrem 1255/17 Mart 1839 tarihli " *Kara Hâfız Efendinin Medrese Arsasının Tezkiresi Kaydı*"nda ise yeri, kesin olarak gösterilmiştir. Buna nazaran Kürkçü Hamamı, Hacı Hasan Camii'nin bitişiğinde bulunan ve en az 80 senedir harabe durumundaki Hacı Hasan Medresesi'nin batı bitişiğinde, üç tarafı yol, bir tarafı da Hacı Hasan Camii ile çevrili olup 15 senedir harap ve muattal bir vaziyettedir. Hamamın temel taşlarının bulunduğu 1,5 dönümlük arsası ile, miktarı belirtilmeyen Hacı Hasan Medresesi'nin yeri birleştirilerek yeni bir medrese inşa edilmesi söz konusu olmuştur (Belge 4). Medreseyi yaptıracak olan Kara Hafız Mustafa b.Musa Efendi'den, Hoca Selman vakfı mütevellisi, Kürkçü Hamamı'nın yeri karşılığında "*icâre-i mu'accele*" olarak 300 kuruş almış; yılda 20 akçe olmak üzere 80 yıllığına icâra vermiştir (Belge 5).

Bu belgelere göre Kürkçü Hamamı, Hacı Hasan Camii'nin kuzey ve batısında, eski PTT'nin bulunduğu yerden yeni PTT binasının oturduğu alanı içine alacak şekilde uzanıyordu. Hacı Hasan Medresesi de Hacı Hasan Camii'nin kuzeyinde, Kürkçü Hamamı'nın doğusunda idi (Plân 1). Burası, şimdiki PTT binasının doğusundaki tuvaletin bulunduğu yerdir.

Türbe Hamamı, Ş.Uzluk'a göre, bir Selçuklu devri hamamıdır.[31] A.Saim Ülgen ise, Sultan Veled'in oğlu Âbid Çelebi tarafından, Karamanoğlu Mehmed Bey (1262-1278) zamanında yaptırıldığını ve gelirini Mevlânâ Türbesi'ne vakfettiğini kabul etmektedir.[32] Oysa ki, Fâtih dönemi Karaman Eyâleti vakıflarının tahririnde, Mevlânâ Dergâhı vakıfları arasında Türbe Hamamı'nın adı geçmemektedir.[33] Türbe Hamamı'yla ilgili ilk kayıt, II. Bâyezid devri vakıf tahririnde bulunmaktadır.[34]

Diğer taraftan Türbe Hamamı'na dair ilk vakfiye, Cemâleddin Çelebi'ye aittir. Bundan Türbe Hamamı'nın hisselerinden bir kısmının Mevlâna Türbesi'ne vakfedildiği anlaşılmaktadır.[35] Aynı şekilde Cemâleddin Çelebi'nin oğlu Âbid Çelebi (Ö.1496-97) ve torunu Veled Bey de bu hamamın diğer hisselerini Mevlâna Türbesine vakfetmişlerdir[36] (Vakfiye I. 6-7; II. 5-6).

27. Konyalı, **Konya Tarihi**, s. 607, 773.
28. Hasan Özönder, **Konya Mevlânâ Dergâhı**, Ankara 1989.
29. Mehmed Önder, **Mevlânâ Şehri Konya**, (II.baskı) Ankara 1971, s. 309; Konyalı, **Konya Tarihi**, s. 1068. Eflâkî'deki "Hüdâvendigârın Zamanında Kürkçüler Hamamı..." (**Âriflerin Menkıbeleri**, Çev. T.Yazıcı, I, İstanbul 1973, s. 127; bkz. Emre Madran, "Âriflerin Menkıbeleri'nde Geçen Yapı İsimleri Üzerine Bir Deneme", **VD**, X, s. 178) gibi ifadeler, bu hamamın Mevlânâ'nın soyu ile ilgili olduğu kanısını uyandırmaktadır. Bu karışıklığa neden olan diğer bir durum, büyük bir onarım isteyen Kürkçü Hamamı, 1110 H/1699 M'de, vakıf gelirlerinin yetersizliği nedeniyle, Hoca Selman vakfı mütevellisi tarafından Mevlânâ Dergâhı postnişîni eş-Şeyh es-Seyyid Bostan Efendi'ye hamamı onarması şartıyla 90 yıllığına 3100 akçeye icâra verilmiş olmasıdır. Bundan sonraki yazışmalarda post-nişînlerin adının çok sık geçmiş olması, Türbe Hamamı ile Kürkçü Hamamı arasında bağ kurulmasına sebep olmuş, ikisinin aynı hamam olduğu zannedilmiştir. Konya Şer'iye Sicili (kısaltma KŞS) no.32 (C21),s.75-76.
30. Bkz. KŞS no.C7, s.133[1] ; no.C14, s.156[1]. Fatih dönemi Karaman Eyâleti vakıflarının tahririnde Kürkçü (Postîndûz Hamamı, Hoca Selman Vakfı Dârü'l Huffâzı'na ait olduğu halde, Türbe Hamamı olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Bkz.Konyalı, **Konya Tarihi**, s1068.
31. Şahabeddin Uzluk, **Konya Âbideleri**, Konya 1939, s. 45-46.
32. Yılmaz Önge, "Konya Mevlânâ Dergâhının Kaybolan Bir Yapısı: Türbe Hamamı", 5. Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler), 3-4 Mayıs 1991 Konya, Konya 1992, S.75-80.
33. F.Nafiz Uzluk, **Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi**, Ankara 1958, s. 9-10.
34. Konyalı, **Konya Tarihi**, s. 1068.
35. Konyalı, **aynı eser**, s. 1068-1069'da Cemâleddin Çelebi'nin vakfiyesinden bahseder fakat, nerede olduğunu belirtmez. Arşiv kayıtlarında da Âbid Çelebi ile Cemâleddin Çelebi'nin vakıf köyleri, birçok defa birlikte gösterilmiştir. (Bkz. KŞS no. C20, s. 261[1]). Bundan anlaşılacağı üzere Cemâleddin Çelebi'nin de düzenlenmiş bir vakfiyesi bulunmaktadır.
36. A.Saim Ülgen, Cemâleddin Çelebi'nin oğlu Âbid Çelebi'yi, Sultan Veled (1227-1312)'in oğlu olarak göstermektedir. (Bkz.Önge, aynı tebliğ s.78). Bazı belgelerdeki "Konya'da vâkî' Hz.Mevlânâ evlâdından Veled Bey ve Âbid Çelebi Vakfı" gibi kayıtlar (bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defteri (kısaltma VAD) no. 148, sıra 2070), Veled Bey'in Sultan Veled, Âbid Çelebi'nin oğlu gibi zannedilmesine sebep olmuştur.

Cemâleddin Çelebi, Fatih ve II.Bâyezid'in padişahlıkları sırasında Konya Mevlânâ Dergâhı'nda uzun yıllar postnişînlik yapmış bir zattır. Yukarıda ileri sürülen delillerden anlaşılan şudur ki Cemaleddin Çelebi, Türbe Hamamı'nın ilk bânisidir. Onun, inşası biten hamamı Türbe'ye vakfetmesinden sonra, II. Bâyezid devri vakıf tahrirleri sırasında kaydedilmiş olmaktadır. Şu durumda 1955 yılında yıktırılan Türbe Hamamı, Konya'nın Osmanlıların eline geçtiği sıralarda, yâni XV. yüzyılın ortalarında yaptırılmıştır denebilir.

Türbe Hamamı'nın yerini 1926-27 tarihli kadastro plânları üzerinde Yılmaz Önge göstermiştir.[37] Buna göre Türbe Hamamı, Selimiye Camii'nin batı bitişiğindeki Yusuf Ağa Kütüphanesi (Resim 2,3,4,5)'nin batı yönünde bulunuyordu (Plân 2). Ali Saim Ülgen'in yaptığı bir plânda kadın ve erkek bölümleri ile keçelikten meydana geldiği anlaşılmaktadır (Plan 3). Bir KŞS kaydına göre hamamın avlusu da vardı.[38] Belgelerde çifte hamam olduğu belirtilen ve keçeliğinden bahsedilmeyen Türbe Hamamı, çeşitli tamirler görmüştür. Bunlardan biri, 1151 H/1739 M. yılında yapılmıştır.Dimitri ve Barış adlı iki zimmî mimârın yaptıkları keşif neticesi, Mevlâna Dergâhı posnişîni eş-Şeyh es-Seyyid el-Hâc Ârif Mehmed Efendi tarafından 667,5 kuruşa onarılmıştır. Bu tâmiratta bakır kazanı yenilenmiş, gülbenk ve külhan ocağı binaları yeniden bina edilmiş, külhan ve hamam kapıları tecdîd ve tamir edilmiştir (Belge 6). Hamamın erkekler ve muhtemelen kadınlar bölümünün soyunmalıklarında, birer mermer şadırvan yer alıyordu[39].

Sonuç olarak Konya Türbe Hamamı ile Kürkçü Hamamı, farklı yerlerde bulunan ve değişik dönemlerde inşa ettirilen iki ayrı hamamdır.

3. Konya Bedesteni (Bezzâzistân):

Konya Bedesteni, daha Anadolu Selçuklu Devleti'nde, önemli bir ticaret merkezi idi.[40] Fatih Sultan Mehmed tarafından Konya, Osmanlı topraklarına katıldığında Bedesten dükkânlarından bir kısmı, Alâeddin Câmii'nin vakfı idi.[41] Araştırma konusu vakfiyelerden anlaşılacağı üzere (Vakfiye I. 3-4; II. 4-5) Bedesten, II. Bâyezid devrinde de faal durumdadır. Zikredilen bu bedesten, Selçuk devri yapısı olmalıdır. Daha sonra yıkıldığı anlaşılan bedesten, kitâbesine göre, Kanunî (1520-1566)'nin padişahlığı sırasında kazaskeri Kadri Çelebi tarafından, 945 H/1538 M'de, şimdiki Mahkeme Hamamı'nın bitişiğinde,[42] bu hamamla Merkez Bankası arasında, 9 kubbeli olarak yaptırılmıştır.[43] Dört yönünde dört kapısının bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte KŞS kayıtlarından XVIII. yüzyılda, kuzey, güney ve doğu yönlerinde üç kapısının bulunduğu ve etrafını yüksek duvarların çevirdiği tesbit edilmiştir.[44] 1901'de yıktırılarak yerine Sanayi Mektebi yaptırılmıştır.

Vakfiyede geçen köy ve yer adlarına gelince, bunlar Konya ve civarının, günümüze kadar gelen yerleşim bölgelerini tanımamıza yardımcı olmaları bakımından büyük önem taşırlar.

Antik dönemden veya Bizans'tan kalması muhtemel olan bazı yer adlarının, daha XVI. yüzyılda Türkçeleştirildiği,[45] bazı yerlerin de Türkçe telaffuza uygun olarak kullanıldığı görülmektedir. Şimdi de bunları görelim.

1. Tekürsıyân Köyü : Fâtih'in 881 H. tarihli Karaman Eyâleti vakıfları tahririnde Said-İli'ne bağlı Tekür-çiyan [46] olarak okunan ve aslı Tekfurciyan olması gereken köyün adı, değişikliğe uğrayarak Tekür-sıyan haline gelmiştir[47] (Vakfiye I. 4-5; II. 4-5). Bu köy , XVI. yüzyılda mezraa idi.[47a]

2. Sudirhemi Nahiyesi: Türkçe olmayan ve tarihi ilk çağlara kadar çıkarılan Sille'nin[48] yanında, nâhiye merkezi olarak, XV.yüzyılda, Sudirhemi-Sudiremi (Vakfiye I. 6-7; II. 5-6) de kullanılmıştır.[49] Sultan Alâeddin vakfı olan Sille[50] müslim ve gayri müslim teb'anın birlikte oturduğu büyük bir kasaba idi.[51] Konya'ya birbuçuk saat mesâfede bulunmasına rağmen XVIII. yüzyılda, burada bir nâib görev yapmakta idi.[52] Bugün Konya'ya bağlı, eski önemi kalmamış bir yerleşim birimidir.

37. Önge, aynı tebliğ.
38. KŞS no. D15, s. 232[4]
39. Yılmaz Önge, "XIV. yüzyıla Ait İki Eski Türk Havuzu", **Arkitekt**, (1964), no.317; aynı yazar, "Konya ve Çevresindeki Mukarnaslı Şadırvanlar", **VD**, (1985), Sayı XIX, s. 95-108.
40. Tuncer Baykara, **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya**, Ankara 1985, s. 65.
41. F.Nafiz Uzluk, **aynı eser**, s. 13.
42. KŞS no. C25, s. 29[1].
43. Mehmed Önder, "Yıktırılan Bedestenlerimiz", **Türk Kültürü**, (1965), Sayı 30; Özer Ergenç, **1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya**, (A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeni Çağ Tarihi Kürsüsü basılmamış doktora tezi), Ankara 1973, s. 35-36.
44. KŞS no. C 26, s.4[2]; Yusuf KÜÇÜKDAĞ, Lâle Devri'nde Konya, (S.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi), Konya 1989, 24.
45. Bahaeddin Yediyıldız, "Türkiye'de Yer Adı Verme Usulleri", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 1984, s. 20.
46. Konyalı, **Konya Tarihi**, s. 679.
47. Tekür ve Sıyan kelimeleri için bkz. **Redhouse**, Turkish and English Lexicon, İstanbul 1890, s.584, 1197.

47a. M.Akif Erdoğru, "Mevlevi Dergahı'nın Mali Kaynakları ve İdaresi Üzerine Düşünceler ve Belgeler" **Belleten** (yayınlanacak).

48. Fikret Baştak, "Sille", **Konya Mecmuası**, (1952), II, s.947-957.
49. **Konya Sâlnâmesi**, sene 1302 vd.de "Sudirhemi nâm-ı diğer Sille" denmektedir.
50. KŞS no. D23, s.89[1]
51. KŞS no. C7, 149[2]; no.D17, s. 125[3]
52. KŞS no. D 30, 194[1]; no. D17, s. 126[1].

3. Said-ili: Bugünkü Kadınhanı ilçesidir. Anadolu Selçuklularında önemli bir idarî birimdi. 827 H/1326 M.tarihli Hasan Bey oğlu Ömer Bey vakfiyesinde "**vilâyet-i Said**"[53], araştırma konusu vakfiyelerde ise (Vakfiye I. 3-4; II. 4-5) "**nâhiye-i Said-ili**" olarak geçmektedir. Bu kayıtlar, Said-ili (Kadınhanı)'nin zamanla gerileyerek önemini kaybettiğini göstermektedir. Bununla birlikte Kadınhanı, Osmanlı devrinde, Hac yolları üzerinde bulunduğundan sürekli canlı tutulmaya çalışılmış bir yerleşim merkezidir. Önemine binâen ilçe yapılması istendiği halde daha az vergi verme düşüncesi ile halkı bunu istememiştir. Nitekim1143 H/1730'da, buradaki hanın onarımı sırasında, işlerin yakından takibi maksadıyla kaza merkezi yapılmış fakat, Kadınhanı halkının merkeze, bir arz-ı hâl ile kaza olmak istemediklerini bildirmeleri üzerine tekrar Konya kazasına bağlı nâhiye hâline getirilmiştir. [54]

4. Meram: Konya dışında gösterilen Meram (Vakfiye I. 5-6; II. 4-5), Konya'nın 5 km. yakınında, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bağ ve bahçeleri ile meşhur bir sayfiye idi.[55] Bir ara nâhiye hâline de getirilen Meram'ın bağ ve bahçelerinin bulunduğu sahada çok sayıda konut yapıldığından bugün Konya ile birleşmiş durumdadır.

5. Aymanos Köyü: Aymanos XV.yüzyılda Konya'ya bağlı bir köy (Vakfiye I.6-7;II.5-6) idi. Ahalisi, XVI. yüzyılda, öşürden muaf olmak için Konya merkezine göçtü.[55a] Bu nedenle Aymanos, Konya'nın sayfiyesi haline geldi. Nitekim XVIII.yüzyılda bağ ve bahçeleri ile meşhur bir yöre idi.[56] Sonradan Konya ile birleşerek bir semt hâline gelmiştir. Vakfiyelerde ve KŞS kayıtlarında "**Aymanos**" olarak geçtiği halde sonradan "**Aymanas**" şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Çok geniş sahaya yayıldığından Cumhuriyet döneminde Büyük ve Küçük Aymanas diye ikiye ayrılmıştır.

6. Kaş Veresesi Mülkü: Vakfiyede Kaş veresesi mülkü olarak geçen yer (Vakfiye I. 6-7; II. 5-6), Karaöyük köyü sınırında bulunuyordu.[57] Sonradan kurulan Kaş Mahallesi, zikredilen mezraa üzerinde bulunmaktadır.

7. Devlet-şâh Mezraası: Vakfiyelerde bir de Devlet-şâh mezraasının adı geçmektedir (Vakfiye I.4-5; II. 4-5). Karaman-oğulları döneminde, askerî hizmetlerde bulunmuş olan Moğal Beyi Devlet-şâh'a bazı yerlerin verildiği bilinmektedir.[58] Mezraanın bu adı alması, Devlet-şâh'a verilen yer olduğundandır. Kanunî devrinde, Konya kalesinde görevli dizdânn timarı olan köyler arasında gösterilmektedir.[59] Fakat, şimdi bu adla anılan bir köy bilinmemektedir.

8. Kayı-öyüğü Köyü: Kayı-öyüğü (Vakfiye I. 4-5; II. 4-5), eskiden Konya kazasına tâbi bir köy idi. XVIII.yüzyılın başlarında, Bayburd [60] kazasına bağlanmış fakat, köy halkının itirazları üzerine 10 Safer 1116 H/14 Mayıs 1704 M. tarihli bir fermanla tekrar Konya kazasına verilmiştir.[61] Bugün de Konya'nın merkez köylerindendir. Bazı belgelerde "*Kaya-öyüğü*",[62] büyük çoğunluğunda da vakfiyedeki gibi "*Kayı-öyüğü*" şeklinde kaydedilmiştir.Doğrusu, vakfiyedeki yazılış şekli olmalıdır.

Konya'daki Kayı-öyüğü'nden başka XVI. yüzılda Aksaray'da Kayı mezraası, XVIII.yüzyılın başlarında Niğde sancağında Kayı kazası ile Kayı köyünün varlığı[63], Orta Anadolu'ya Malazgirt Zaferinden sonra ilk gelip yerleşen Türk boylarının içinde Kayıların da bulunduğunu gösterir. Aynı zamanda bu bölgeye gelenlerin kendi isimlerini yerleşim merkezlerine vererek yer adlarını Türkçeleştirdiklerini ve buraların erken Türkleşmesine âmil olduklarını anlatır. 598 H/1201-1202 M. tarihli Altun-Aba vakfiyesinde, nüfusunun çoğu gayri müslim gösterilen köylerin, XVI.yüzyıldaki vakıf defterlerinde tamamının müslüman olarak kaydedilmesi [64] Orta Anadolu'da, hızlı bir İslâmlaşma ve Türkleşmenin varlığına işaret eder. Yine yapılan araştırmalar, XIII.yüzyıl başlarından itibaren Konya esnaf ve tüccarının ekseriyetinin müslüman olduğunu ortaya koymuştur.[65] Buna göre, daha Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesinden kısa bir süre sonra Konya ve çevresinde Türk nüfusu çoğunlukta ve hâkim vaziyettedir.

9. Mevlânâ Türbesi Dolabı (Vakfiye I.6-7; 5-6): Mevlânâ Türbesi'nin doğusunda, Ereğli yolunun sağındaki mevki idi. Buradaki mahallenin sonradan teşekkül ettiği, 1093 H/ 1682 M'de Mevlânâ evkafı mütevellisinin arzı üzerine, Dolab-ucu'na ilk defa bir cami inşa ettirilmesinden anlaşılmaktadır.[66]

---

53. M.Zeki Oral, "Turgut Oğulları, Eserleri-Vakfiyeleri", **VD**, III,49.
54. Bkz.KŞS no. C7, s. 274 [1,2,3,4].
55. Önder, Mevlânâ Şehri Konya, s. 479-486; Küçükdağ, **aynı eser**, 14.
55a. Erdoğdu, **aynı makale**.
56. KŞS no. D27, s. 267; no.D.32,s.270[1].
57. KŞS no. C36, s.232[2].
58. Şikarî, **Karamanoğulları Tarihi**, Haz.Mesut Koman, Konya 1946, s. 44, 102.
59. Konyalı, **Konya Tarihi**, s. 162.
60. Bayburd, şimdiki Bayburt ili değil, Osmanlı devrinde Konya Sancağı'na tâbi bir kaza merkezi idi. Bkz.Küçükdağ, **aynı eser**, s. 105.
61. Bkz. KŞS no.C5,s.276 [1,2].
62. Bkz. KŞS no.C33, s. 15[2].
63. Yusuf Küçükdağ, "Konya'da Bir Mevlevî Manzumesi (Pirî Mehmed Paşa Zâviyesi ve Vakfiyesi)", **IX.Vakıf Haftası Kitabı**, Ankara 1992,s. 159-178.
64. Osman Turan, "Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", **Belleten**, (1947), XI.Sayı 42, s.205.
65. Baykara, **aynı eser**, s. 122-124.
66. KŞS no.C13, s. 109.

Vakfiyede , Âbid Çelebi ve Veled Bey vakfı olarak gösterilen arazi (Vakfiyede I. 6-7; II. 5-6), Arslanlı Kışlanın talimgâh sahasıdır. 1920'de, Redif Alayı, burayı talimgâh olarak işgal ettiğinden Celâliye evkafı mütevellisi, askeriyeye terk etmek mecburiyetinde kalmıştır (Belge 7).Karatay Belediyesi, 1991 yılında ordudan satın almıştır.

Hatun-saray, Boyalıca, Başara köyleri (vakfiye I.4-6; II.4-5) Konya'nın merkez köyleridir.

d- Âbid Çelebi Vakfiyesinde Geçen Mevkufât :

1- Konya Bedesteni'ndeki dükkânlarla bunun bitişiğindeki arazi,[67]

2- Said-ili'ne bağlı Tekür-sıyân köyü,

3- Konya Hatunsaray nâhiyesine bağlı Kayı-öyüğü köyü,

4- Konya Hatunsaray nâhiyesine bağlı Boyalıca köyü,

5- Boyalıca köyü yakınındaki Devletşâh mezraası,

6- Meram'da iki taşlı Ahî İlyas değirmeni,

7- Konya dışında Burhaneddin Çelebi bağı ve buradaki hamam,

8- Hatuncuk bağı,

9- Konya dışında Mevlânâ Türbesi dolabı yakınındaki arazi,

10- Aymanos köyündeki arazi, [67a]

11- Konya Sudirhemi (Sille) nahiyesine bağlı Başara köyü,

12- Türbe Hamamı.

3. Âbid Çelebi Vakfiyesinin Dikkat Çeken Diğer Yönleri :

Bu vakfiyenin bazı özellikleri vardır. Bunlar, şöyle sıralanabilir:

a) Vakfiyede Görülen Çelişkiler :

Vakfiye sûretinde iki yerde *"vâkıf babamın rûhuna"* (Vakfiye I.8-9), bir yerde de *"şehîd"* (Vakfiye I.1-2) sözcüğü kullanılmıştır. Bunlara bakılınca sanki vâkıf Cemâleddin Çelebi imiş, vakfiyeyi tanzim ettirmeden ölmüş, onun vasiyyeti üzerine oğlu Âbid Çelebi bu vakfiyeyi dikte ettirmiş gibi bir düşünce ortaya çıkıyor. Fakat, vakfiyenin tanzim edildiği tarihlerden çok sonraya kadar Cemaleddin Çelebi, Mevlevî postunda bulunmuş, Âbid Çelebi de babasından önce (903 H./1496-1497 M.) ölmüştür. Cemâleddin Çelebi'nin vefatı ise 1509 M.'dir. Yâni oğlundan yaklaşık oniki sene sonra ölmüştür. Anlaşılan Cemaleddin Çelebi, daha sağlığında iken, mallarını kızı ile oğluna vermiş, onlar da kendi hisselerine düşeni ayrı ayrı vakfetmişlerdir. Vakfiyedeki karışıklık ve yanlışlık, Âbid Çelebi'nin ve Cemaleddin Çelebi'nin ölümlerinden yıllarca sonra akrabalarınca yaptırılan istinsahda bir takım eklemeler yapılması ile maydana gelmiş olabilir. Bu vakfiyenin aslını gördüğü kanaatini uyandıran İbrahim Hakkı Konyalı, vakfiyenin Âbid Çelebi'ye ait olduğunu söylemekte, böyle bir karışıklıktan bahsetmemektedir.[68]

b- Tevliyetin Âbid Çelebi'den Sonra Kadınlara Şart Koşulması:

Vakfın mütevellisi, kayd-ı hayat şartıyla vâkıfın kendisi yâni Âbid Çelebi'dir. Bunun ölümü halinde zevcesi Sitti Hatun, onun ölümünden sonra da Âbid Çelebi'nin kız kardeşi Azize Aişe,[69] bunların vefatlarından sonra ise tevliyet, sadece Mevlânâ Dergâhı'nda şeyh olan kimseye tahsis edilmiştir (Vakfiye 1-8-9). Bu şarta uyularak Âbid Çelebi evkafının mütevelliliği, son dönemlere kadar Mevlânâ Dergâhı postnişînlerine tevcih edilmiştir.[70]

Burada vâkıfın ailesinde erkek olduğu halde kendisinden sonra mütevelli olacakların aileden iki kadını vasiyyet etmesi, bunların ölümlerinden sonra ise, Dergâh'taki şeyhlerin bu görevi yürütmesinin istenmesi dikkat çekicidir. Zira gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı dönemi vakfiyelerinde erkeklere veya erkek nesle tevliyetin şart koşulması hemen hemen âdet halindedir. Vâkıf Âbid Çelebi'nin kadı sınıfından olmasına rağmen bu geleneğe riayet etmemesi, Mevlevîlerin XV. yüzyılda halâ sosyal görüş itibariyle diğer tarikatlardan farklı bir anlayışa sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Gerçekten daha Mevlânâ'nın sağlığından başlamak üzere, Mevlevî çevreler tarafından kadına değer verilmiş, erkekten farklı bir yaratık olarak görülmemiştir. Onlar da erkekler gibi tarikatta görevler almışlar, hilâfet görevlerine tâyin edilmişlerdir. Mevlevîlikte kadın-erkek ayırımı, Gölpınarlı'ya göre, XVII.yüzyılda başlamıştır.[71] Âbid Çelebi'nin, tevliyeti yukarıda zikredilen kadınlardan sonra, Konya Mevlânâ Dergâhı şeyhlerine şart koşması, bu vakfın zürrî bir vakıf olmadığını gösterir.

c- Vakıf Gelirlerinin Sarfı:

Âbid Çelebi, kendisinin ölümünden sonra tevliyet cihetinin eşi Sitti Hatun'a bunun ölümü hâlinde de kız kardeşi Azize Ayşe Hatun'a tevcihini istemiştir (Vakfiye I. 7-8). Bunların sağlıklarında, vakfın gelirinin yarısı mütevelliye verilecek,

67. Metindeki mevkufâtın her birinin hissesi, 25/72 dir.

67a. Aymanos Köyü'ndeki Mevlânâ Dergâhı vakfı olan tarla 12 dönüm 3 kıt'a idi. Bkz. KŞS.No: C 33, s.192.

68. Konyalı, **Konya Tarihi**, s. 1068.

69. Konyalı, aynı yerde "Âm Hatun" olarak belirttiği halde, bizim vakfiye sûretinde "Azize Aişe Hatun" denmektedir. Bundan da anlaşılacağı gibi, elimizdeki vakfiye sûretiyle mahiyetini tam olarak bilmediğimiz esas vakfiye arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır.

70. **VAD** no. 148, sıra 2068.

71. **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, s. 278-281.

geri kalan yarısı da Mevlânâ Türbesi'nde Kur'ân'dan hergün beş cüz okuyacak beş kişiye verilecektir (Vakfiye I.7-8).

Vakfiyede, vakfın gelirinin dağıtımında, tevliyetin Mevlânâ Dergâhı şeyhine intikalinden sonra farklı bir uygulamaya geçilmesi istenmektedir. Yâni bu durumda mütevelliye ayrılan paranın miktarı azalmaktadır. Şöyle ki, vakıf gelirinin onda biri mütevelliye, geri kalan kısmı ise, Konya Mevlânâ Dergâhı'nda her gün Kur'ân'dan on cüz okuyan on kişiye tahsis edilecektir (Vakfiye I.8-9). Böylece cüzhanların hem sayısı, hem de kendilerine ayrılan para miktarı arttırılmış olmaktadır. VAD kayıtlarında, Âbid Çelebi vakfından ücretlerini almak üzere tâyin edilmiş çok sayıda cüzhân ismi bulunmaktadır.[72] Bununla birlikte, topluca görevlilerin isimlerini hâvi bir listeye rastlanmadığından vakfiyede sayısı belirtilen 10 cüzhânın aynı anda görev yapıp yapmadıklarını tesbit etmek mümkün olmamıştır.

d- Hz.Ebûbekir'in Rûhu İçin Cüz Okunması :

Mevlevîlerin tarikat silsilelerinin, Hz.Ali'ye dayandığı bilinmektedir.[73] Bununla birlikte vakfiyede, Hz.Ebûbekir'in rûhuna cüz okunması şartı konmuştur.(Vakfiye I.8-9). Hz.Mevlânâ'nın soyunun Hz.Ebûbekir'den geldiği düşüncesi ile bu husûsun vakfiyeye konmuş olduğu düşünülebilir. Bu kayıt, Mevlevîlikte Alevî temayüllerin bulunduğunu[74] iddia edenleri pek haklı göstermemektedir. Çünkü Hz.Ali sevgisi, tüm müslümanlarda ortaktır. Bunun için her Hz.Ali'yi sevene "Alevî"denemez.[75] Eğer bunun zıddı bir durum sözkonusu olsa idi, yukarıda da söylendiği gibi, bu Mevlevî vakfiyesinde Hz.Ebûbekir için hayır duâda bulunulmaması gerekirdi.[76] Hâlen Mevlevîlik için muteber addedilen eserlerde [77] de ondan sevgi ve saygıyla bahsedilmezdi.

e) Ahî-Mevlevî Münâsebetleri:

Vakfiyede dikkat çeken bir konu da, İbn Battuta'nın XIV.yüzyılda Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, Konya ve çevresinde de hâkim durumda olduklarını haber verdiği Ahîlerin[78] yerini, XV.yüzyılın sonlarında Mevlevîlerin almasıdır. Gerçekten daha Mevlânâ'nın zamanında başlamak üzere Konya'da Mevlevîlerle Ahîler arasında nüfuz kavgasının olduğu görülmektedir.[79] Selçuklulardan sonra, Konya ve çevresinde hâkim durumda olan Karamanoğulları döneminde de bu mücadele sürdü ve birçok Ahî lideri öldürüldü.[80] Devlet güçlerini yanına almasını başaran Mevlevîler karşısında Ahîler zayıf düştü ve birçok Ahîoğlu bu durumda Mevlevî oldu.[81] Bunun üzerine bazı Ahî tekke, zâviye ve hangâhları Mevlevîlerin eline geçti.[82] Vakfiyede adı geçen Ahî İlyas değirmeni (Vakfiye I.5-6), XIII.yüzyılın sonunda, aslında Ahîlere ait bir değirmendi. Mevlevîlerin hâkimiyet sahaları genişleyince, Meram ile Dere köyü arasındaki Ahîlere ait arazi ile birlikte Ahî İlyas değirmeni, Mevlânâ Dergâhı mevkûfâtına geçti.[83] Yine Mevlevîlere muğber bir ailenin çocuğu olan Ahî Başara,[84] daha önce Konya'da yaşıyorken, burada Moğol zulmünden kaçarak Başara köyünü kurdu[85] Burası, eskiden Sudirhemi nâhiyesine bağlı bir köy idi.[86] XV.yüzyılda, Mevlânâ Dergâhı vakfı hâline geldi (Vakfiye I. 6-7; II. 5-6).Veled Bey vakfiyesinin şâhitleri arasında, bazı "**Ahî-oğullari**"-nın bulunması da Mevlevîlerin bilhassa Konya ve çevresinde XVI.yüzyılın başlarında iyice güçlendiklerini göstermektedir. Ahîlerinse, varlıklarını devam ettirebilmek için Mevlevîlerle uyum içinde olmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması sürecinde, Konya ve çevresinde Bektaşîlerin yerini Ahîlerin, onların yerini de Mevlevîlerin aldığı bilinmektedir.[87] Konya'da hattâ Osmanlı ülkesinde tarikatlar arasında Mevlevîlerin bu üstünlüğü tekke ve zâviyelerin 1925 yılında kapatılmasına kadar sürmüştür.[88]

72. Meselâ bkz. VAD no. 1107, varak 24; no; 1109, sıra 12; no. 148, sıra 2070.
73. Gölpınarlı, "Mevlevîlik", **İslâm Ansiklopedisi** (Kısaltma İA) C.VIII,s. 167-168.
74. Gölpınarlı, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, s. 224-243.
75. Claud Cahen, "Osmanlılardan Önce Anadolu'da Şiîlik Problemi", Çev.Sabri Hizmetli, **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, sayı V.s. 311.
76. Şiîlerin ekseriyeti, Ebubekir'e halife olarak biat etmiş olanların irtidat ettiklerini kabul ederler. Geniş bilgi için bkz. R.Strothmann, "Şia", **İA**. C.XI. İstanbul, 1970, 503.
77. Bu konuda pek çok örnekten birkaçı için bkz. Sultan Veled, **İbtidânâme**, Çev.Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara, 1976, 52; Ferîdun bin Ahmed Sipehsâlâr, **Risâle** (Mevlânâ ve Etrafındakiler), Çev. Tahsin Yazıcı,1977, s. 94; Eflâkî, **aynı eser**, C.I.246, 290.
78. İbn Battuta, **Seyahatnâme**, Terc, Mehmed Şerif, İstanbul 1333-1335, s. 322; Baykara, **aynı eser**, s. 109'da Ahîlerin Konya civarında geniş arazilere sahip olduklarını yazmaktadır.
79. Eflâkî, **aynı eser**, C.II.s. 177-180, 224-225; Mikâil Bayram, "Anadolu Selçukluları Zamanında Ahi Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişmesi", **Kelime Dergisi**, Konya, 1986, (ayrı basım), s. 3-4.
80. Baykara, **aynı eser**, s. 106.
81. Eflâkî, **aynı eser**,CII. s. 165-166,180.
82. Eflâkî, **aynı eser**, C.II.s. 177; Bayram, aynı makale, s.4-7.
83. V.A.Gordelevski, "**Konya İrva ve İska Tarihine Dair Materyeller**, "Çev.Hasan Ortekin, **Konya Mecmuası**, Konya, 1938, sayı 18-19,s. 1056-1058.
84. Eflâkî, **aynı eser**, C.II.s. 177-178.
85. Mikâil Bayram, **Bacıyan-ı Rum**, (Anadolu Selçukluları Zamanında Genç Kızlar Teşkilâtı), Konya, 1987, s. 50.
86. Bkz.KŞS no.D30, s.20[3], 21[1].
87. V.A.Gordelevski, **aynı makale**, 1056-1058.
88. Paul Gentizon, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, Çev.F.Ülkü, Ankara 1983, s. 119-123.

4. ÂBİD ÇELEBİ VAKFİYESİ
(Tercüme)

1. Vakfiye Sûretinin Tasdiki:

Mahfuz sicilden çıkarılan sûrettir. Bunu Allah'ın rahmetine muhtaç el-Hâc Emrullâh bin Abdülazîzü'l-Mevlâ yazdı. Bu vakfiye sûreti Konya'da yazılmıştır (Mühür).

2. Vakfiyenin Tasdiki:

Vakfın aslından ve şartından olarak kitabın içine aldığı ve onun ifade edip anlattığı şeylerin tümü benim nezdimde sahîh kabul edildi ve ben geçerliliğine hükmettim. Yaratıkların en fakîri olan ben, Konstantiniyye şehrinin-ki Allâh orayı güçlüklerden ve belâlardan korusun -kadılık makamını işgal eden, Hamîd bin Efdalü'l-Huseynî el-Mübtelâ'yım.

3. Vakfiye Metni:

Kullarına mülkünden dilediği kadarını veren, yeryüzünde, göklerde onların rızıklarını kararlaştıran Allah'a hamdolsun. Ululuk ve büyüklük, şükür ve övgü O'na aittir. İyilikler ve hayırlar, nimetler ve güzellikler O'ndandır. Âriflerin kalblerinden gaflet perdesini açtı. Korkakların göğsünden keder örtüsünü kaldırdı. Zulmün karanlığını şerî'atın nuruyla aydınlattı. Şer'î delillerle hükümleri açıkladı. Güzelliklerin çeşitlerini yeniden yaratan, verilen lütufları genişleten O'dur. Her itaatkâr kuluna o, hükmünün nurunu paylaştırdı. Korkan akıllı kalp sahiplerine marifetinin ışığını emanet etti. Birbiri arkasına gelen iyilikleri ve herşeyi kaplayan faziletleri sebebi ile O'na hamdediyorum. Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun tek ve ortaksız olduğuna, facialarin inmesine bir hazırlık yaptığı, olması kesin olan âhiret günü için azık yaptığına şahadetle tanıklık yaparım. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna, onu kesin hakikatla, parlak ışıkla, toplayıcı kelâmla (güçlü ifadeyle) gönderdiğine de şahitlik ederim. Allâh ona, doğan çiçek yıldızları olan ailesi halkına ve ashabına salât eylesin (rahmetini versin).

Bundan sonra maksada gelelim: Mevlânâ Muslihiddin Mustafa bin Hızır Fakih, şerî'ata göre sözleri sahih olduğu halde, müvekkilin daha önce zikretmiş olduğu ikrarı ile sâliklerin kutbu, şeyhlerin övüncü, Rabbânî faziletli âlim, semedânî uyanık olgun kişi, zor şeyleri aşan, karışık meseleleri aşan, çözen, yeryüzünün ve göklerin yaratıcısının yardımına has kılınmış olan Âbid Çelebi bin Cemâleddin Çelebi (Allah onları saf, temiz kulları ile birlikte peygamberlerin en şereflisinin sancağı altında haşretsin), şahitlerden Mustafa bin Mehmed[89] *ve Mustafa bin el-Hâc Doğan'ın şahadetiyle, mezkûr müvekkilin bu dünyanın ölüm yeri olduğunu, karar yeri değil, firar yeri olduğunu, sakinlerinin yorgunluk ve usanç ile dolu olduğunu, hiç bir peygamberin paygamberlikle, hiç bir inatçı zâlimin gücüyle orada ebedî kalmadığını bildiği için; Cenâb-ı Hakk'ın: "Hakikat, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar ve Allâh'a karz-ı hasenle ödünç verenler (yok mu?) onlar (ın mükâfatı) kat kat artırılır. Onlar için çok şerefli (başka) bir mükâfat da vardır."*[90] *"Mallarını gece gündüz, gizli âşikar (Hak yolunda) harcayanlar (yok mu? işte onların Rableri katında mükâfatları vardır. Onlara hiçbir korku da yoktur, onlar mahzun da olacak değillerdir."*[91] *"Âyet-i kerîmeleriyle, Resûlüllâh'ın : "Âdemoğlu öldüğü zaman ameli kesilir. Ancak şu üç kişinin ameli kesilmez (amel defteri kapanmaz): Kendisi için duâ eden bir evlât (yetiştirmişse), kendisi ile faydalanılan ilim ve sevabı devam eden sadaka."*[92] *hadîs-i şerîfi ile: "Senin için yiyip tükettiğin, giyip eskittiğin ve sadaka edip ebedîleştirdiğin şeyden başkasına mâlik değilsin."*[93] *hadîs-i şerîfindeki Allâh'ın ulu fazlını umarak ve genel rahmetini arzulayarak hakkı ve mülkü olan, eli altında ve kendisinden bu vakıf işlemi sudûr edinceye kadar tasarrufu altında bulunan bütün hissesini riya şüphesinden uzak, saf bir niyetle nur ve ışıkla saflaşmış arzusuyla vakfetti, habsetti ve sadaka eyledi. Vakfettiği malın payları şunlardır:*

1-Hıfz u emânda olan izzet ve karar yurdu Konya içindeki Bezzazlar çarşısında bulunan ve bulunduğu yerde sahibinin adıyla ma'rûf olduğu için hudutlarının belirtilmesine ge*rek olmayan, hepsi bir arsa ile birlikte otuzbeş dükkân olup bunun şüyûbulmuş üçtebiri ile diğer iki sehmin de oniki sehminden altı sehmin yarısının tamamı.*

2- Mezkûr Konya şehrine bağlı olan Said-ili nahiyesinin Tekür-sıyân[94] *diye bilinen köydeki oniki sehmin iki sehminin altıda birinin yarısı ve üçte biri sehminden ibaret olan bütün hissesi ki, bulunduğu yerde sahibinin adıyla ma'rûf olduğu için hudutlarının belirtilmesine gerek yoktur.*

3- Yine Konya'ya bağlı Hatunsaray yöresindeki Kayıöyüğü diye isimlendirilen ve bulunduğu yerde sahibinin adıyla bilindiği için hudutlarının belirtilmesine gerek olmıyan köyün şüyûbulmuş üçte bir hissesi ile iki sehmin de altıda birisinin yarısı.

89. Hakkında bilgi bulunamamıştır.
90. **Kur'ân**. LVII.18.
91. **Kur'ân**, II, 274.
92. Dârimî, **Sünen**, Mukaddime, 139; Ahmed Davudoğlu, **Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi**,C.VIII. İstanbul, 1983,.s.184.
93- Ahmed Davudoğlu, **Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi**, C. XI, İstanbul, 1980, s.425.
94. Bu köy bugün mevcut değildir.

4- Konya'ya bağlı Hatunsaray civarında bulunan Boyalıca köyünün şüyûbulan üçte biri ile diğer iki hissesinin de oniki sehminden de altı sehmin yarısı ki, o yörede sahibinin adıyla bilindiği için hudutlarının gösterilmesine gerek yoktur.

5- Mezkûr Boyalıca köyü yakınında bulunan ve bulunduğu yerde anılan ad ile ma'rûf olduğu için hudutlarının gösterilmesine gerek duyulmayan Devletşah adlı mezraanın şüyûbulan üçte biri ile diğer iki sehmin de oniki paydan altı payın yarısı.

6- Yine Konya şehri dışındaki Meram yakınında Ahî İlyas değirmeni diye bilinen aynı çatı altında çalışır vaziyette bulunan, bulunduğu yerde sahibinin adıyla ma'rûf olduğu için hudutlarının belirtilmesine gerek duyulmayan, etrafı çevrili iki değirmenin üçte biri ve iki sehminin altıda birinin yarısı.

7- Konya dışında bulunan hamam [95] *ve bağın üçte biri ve onikide iki sehminin altıda birinin yarısı ki, yerinde Burhaneddin Çelebi bağı diye meşhur olduğu için hududunu belirtmeye gerek yoktur.*

8- Yukarıda (7.maddedeki) belirtilen bağa bitişik bağın üçte biri ve on ikide iki sehmin altıda birinin yarısı ki, yerinde Hatuncuk bağı diye meşhur olduğu için hududunu belirtmeye gerek görülmemiştir.

9- Konya dışında, Mevlânâ Celâleddin Türbesi dolabı yakınında; bu dolap ve iki tarafı kabristan ve yolla sınırlı arazinin üçte biri ve onikide iki sehmin altıda birinin yarısı.

10- Yine Konya dışındaki Aymanos köyü yakınında yolla, Kâş veresesi mülküyle, Pir Ahmed mülküyle ve çayla sınırlı arazinin üçte biri ve on ikide iki sehmin altıda birinin yarısı.

11- Yine Konya şehrine bağlı Sudirhemi nâhiyesinin Başara diye bilinen köyün ki, yerinde ismi ma'rûf olduğu için hududunu belirtmeye gerek duyulmamıştır, üçte biri sehminin altıda birinin yarısı ve yarım sehmi ve bir sehmi.

12- Mevlânâ Celâleddin Türbesi yakınındaki hamam (Türbe Hamamı)ın tamamının iki hissesi, yarım hissesi, yarım hissesinin üçte biri, yarım hissesinin üçte birinin altıda birinin yarısı, ki yerinde mezkûr türbe sebebiyle meşhur olduğu için hududunu belirtmeye gerek görülmemiştir.

Vakfın tevliyeti ve tasarrufu değiştirmekten, fazlalaştırmaktan, noksanlaştırmaktan korunarak kayd-ı hayat şartıyla vâkıfın kendisine ait kılınmıştır. Sonra mutlak tevliyeti zevcesi Sitti Hatun binti Merhum Sinan Paşa'ya sonra vâkıfın kız kardeşi Azize Aişe binti Mevlânâ Cemâleddin'e[96] *tahsis edilmiştir.*

Mezkûr vakıfların mahsûlâtının yarısı tevliyet bakımından mütevelliye, diğer yarısı ise aşağıdaki şartlar altında Kur'ân'dan beş cüz okuyacak olan beş kişiye tahsis edilmiştir ki, her gün mezkûr türbeye toplanmış oldukları halde bu beş kişiden her birisi bir cüz okuyacaktır. Cüzün birinin sevabı, ins ve cin âleminin efendisi, dünya ve âhiretin sultanı Hz.Muhammed Mustafa'nın rûhuna bağışlanacaktır. Bir cüzün sevabı, Resûlullah'ın mağara arkadaşı Ebubekir'in rûhuna, bir cüzün sevabı, âşıkların efendisi Mevlânâ Celâleddin (Allah yattığı yeri nurlandırsın)'in rûhuna, iki cüzün sevabı da vâkıf babamın rûhuna bağışlanacaktır.

Vâkıfın tevliyeti için vasiyyet ettiklerinin vefatlarından sonra tevliyet, sadece mezkûr türbede şeyh olana tahsis edilir ve mezkûr vakfın gelirinin onda biri tevliyet işine (cihetine) tahsis edilir. Gelirin geri kalan kısmı aşağıdaki şartlarda on cüz (Kur'an) okumak şartıyla on kişiye tahsis edilir ki, bu on cüzün beşi yukarda belirtilen şahısların ruhlarına, diğer beş cüzün sevabı ise, mezkûr vâkıfın ruhuna bağışlanır.[97] *Aynı zamanda şu şart da vardır ki, mezkûr vakfın rakabesi, sahîh şer'î bir vakıf, gözetilmiş açık bir habs olmak suretiyle takdim edilir. Öyle ki, ilk mütevelliden sonra satılmaz, hibe edilmez, değiştirilmez ve bozulmaz. Ebediyyen aslı üzere yürür ve değişmeyen şartları üzere yerine getirilir.*

Sonra vâkıf, yukarıda mührü bulunan hâkimin hükmüne rağmen vaz geçerse, onun bu vazgeçmesi hâkimin hükmü ile geçersizdir. Çünkü müctehidlerin ve din imamlarının kavline göre rücû'u bâtıldır.

Kim ki bunu işittikten sonra değiştirirse, onun günahı mutlaka değiştiren üzerine olur. Şüphesiz ki, Allah her şeyi işitici ve bilicidir. Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti, (bu vakfı değiştiren) o kişinin üzerine olsun. Biliniz ki, Allâh'ın lâneti zalimler üzerinedir. O, hâkimlerin en iyi hükmedenidir (hâkimlerin hâkimidir.)

Bu vakıf işlemi, 895 H. aylarından Cumâde'l-ûlânın sekizinci gününde yazılarak yürürlüğe girdi.

Şâhitler:

1- Mevlânâ Alâüddin bin Mevlânâ Mehmed, Nâib-i mahkeme.

2- Yakub bin Yağı Bey, Mahkeme emîni.[98]

---

95. Vakfiyede ismi zikredilmediği için hangi hamam olduğu tesbit edilememiştir.

96. Azize Ayşe Hatun'la ilgili teferruatlı bilgi bulunamamıştır. Vakfiyedeki bilgiden, Cemâleddin Çelebi'nin kızı, Âbid Çelebi'nin de kız kardeşidir.

97. "Mezkûr vâkıfın rûhuna bağışlanır" cümlesi her halde istinsah sırasında eklenmiş olmalıdır.Çünkü vâkıf,daha sağlığında kendi rûhu için böyle bir şartı koymaması gerekir.

98. Hakkında tanıtıcı bilgi bulunamamıştır.

3- Yakub bin Mahmûd, Mahkeme kâtibi.[99]

4- Sinan bin Molla Ahmed.

5- Mevlânâ Muslihiddin ibni Yusuf, el-Kassâm. [100] *Ve diğerleri.*

II.VELED BEY VAKFİYESİ

1.Veled Bey'in Kısa Hal Tercümesi:

Veled Bey, Hasan Bey-zâde İsa Bey'in oğludur. Babası, Fâtih zamanında vukubulan Şehsuvar harbi adı verilen harbde[101] şehid olmuştur.[102] Sicill-i Osmanî'de Mehmed Süreyya'nın verdiği bilgiye göre, babası İsa Bey, Fâtih döneminin askerî ricâlindendir. Buna karşılık, devrinin önemli şahsiyetlerinden olmadığı anlaşılan Veled Bey hakkında biyografi kitaplarında bilgi bulunamamıştır. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre, annesi Cemaleddin Çelebi kızı Azize Aişe Hatun'dur. Bu durumda Veled Bey, anne tarafından Mevlânâ'nın torunlarındandır (Vakfiye II.3-4).

2. Veled Bey Vakfiyesinin Özellikleri :

a- Vakfiyenin Tavsifi

Mevlânâ Dergâhı Arşivi'nde 72 numaralı zarftaki 1.vakfiye sûreti, Cemaleddin Çelebi kızı Ayşe Hatun'un oğlu Veled Bey'e ait olup, Şaban 906 H./Şubat 1501 M.'de tanzim edilmiştir. 21 X 57 cm. ebadında, yekpâre bir kağıda bozuk nesihle yazılmıştır. Vakfiyenin arkasına boydan boya gri, naylon karışımı bir bez yapıştırılmıştır. Sol üstünde, tasdik edenin, sağ üstünde ise istinsah edenin adı ve mührü yer almaktadır. İstinsah tarihi bulunmayan vakfiye sûretinin üstündeki metin dışı bölümler ve şâhitler hariç tutulursa, tamamı 42 satırdır (Belge 2). Aynı aileden iki ayrı kişiye ait olan vakfiyelerden Âbid Çelebi'ninki ile Veled Bey vakfiyesinin yazısı aynıdır. Bu yazı benzerliği, II. vakfiyede, birincisine göre daha çok imlâ hatalarının bulunması; yine bu vakfiyede I.vakfiyede bulunan bazı şeylerin tekrar edilmeyerek kısaca yazılması yönüne gidilmesi gibi ip uçları, bu iki vakfiyenin istinsah tarihlerinin birbirine çok yakın olduğu kanaatini vermektedir. Bir KŞS'de bu iki vakfiyenin, 1047 H. yılı sicilinde kayıtlı bulunduğuna işaret edilmesi [103] de aynı izlenimi vermektedir.

b- Veled Bey Vakfiyesindeki Tasdik ve Şâhitler:

1. Çorumlu Ali Efendi :

Veled Bey vakfiyesini, Anadolu Kazaskeri Ali Efendi tasdik etmiştir. Çorum doğumlu olan Ali Efendi, II. Bâyezid'in Amasya valiliği sırasında, onun imamı idi. Ayni anda Gümüş kasabasındaki medresenin müderrisliğini de yürütüyordu. II. Bâyezid, padişah olunca Ankara kadılığını ve bu şehirdeki Ak Medrese müderrisliğini ona verdi. Mısır'a gönderilerek 896 H/1491 M. tarihli Osmanlı-Memlûklü barışını yapmaya muvaffak oldu. Mısır dönüşünde, Anadolu Kazaskerliğine getirildi. 908 H/1502 M'de emekli oldu.

Bu sırada II.Bâyezid'le oğlu Şehzâde Korkud arasındaki bir anlaşmazlığı halletmek maksadıyla şehzâdenin görevli bulunduğu Antalya'ya nasihatçi olarak gönderildi. İstanbul'a dönünce a'mâ oldu ve 927 H/1521 M'de vefat etti.[104].

2. Abdülkerim Efendi:

Vakfiye'nin sûretini onaylayan, Konya kadısı Abdülkerim'dir. Bu zat hakkında tanıtıcı bilgi bulunamamıştır.

3. Divâne Mehmed Çelebi: Divâne Mehmed Çelebi vakfiyenin şahitlerinden biridir. Mevlevîliğe hizmetleri geçmiş olan bu zat, 844 H/1440'da Afyon'da doğdu. Sultan Veled'in kızı Mutahhare Hatun'un torunlarından ve Germiyanlı Süleyman Şah'ın neslinden Bâlî Çelebi'nin oğludur.[105] Sakıp Dede ve Esrar Dede, lakabının Divâ-nî olduğunu; Mevlânâ'nın kaybolan Divân-ı Ke-bîr'ini bulup Konya Dergâhı'na getirdiği için bu ismi aldığını yazmaktadırlar. Fakat, kendi vakfiyesi [106] ile araştırma konusu Veled Bey vakfiyesinde ismi, "**Divâne**" şeklinde geçmektedir. Doğrusu da budur. Zira kendisinin cezbeli bir derviş olduğu, [107] bu hâlinden dolayı deli anlamında Divâne dendiği anlaşılmaktadır.

Divâne Mehmed Çelebi Anadolu, Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve Mısır'a seyahatlar yapıp de-

99. Hakkında tanıtıcı bilgi bulunamamıştır.

100. Kassâm, Osmanlı Devletinin şer'iyye teşkilâtında miras taksimi ile görevli memura denirdi. Kazasker kassâmları ve mahallî kadılıkların kassâmları olmak üzere iki sınıf idiler. Kazasker kassâmları, askerî sınıftan olanların terekesini varisleri arasında taksim eder, kısmet-i askeriye payını devlete verirdi. Mahallî kadılık kassâmları ise, sivillerin miras işlerine bakar, resm-i kısmetleri tahsil ederek devlete verirdi. Geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara 1984, s. 121-125.

101. Fâtih'in akrabalık sebebiyle Dulkadır hânedanı arasındaki beylik kavgasına müdahalesi ve bu aileden Şehsuvar Bey'i Dulkadır Beyi tâyin ederek bir miktar Osmanlı kuvvetiyle Elbistan'a göndermesi üzerine beylik iddiasında bulunan diğer kardeşi Şah Budak da Memlûklerden yardım almış ve Dulkadırlı-Osmanlı kuvvetiyle savaşmış, fakat Şehsuvar'a defaatle yenilmiştir. (Geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.II. Ankara, 1983, 142,143.) İşte Şehsuvar harbi, bu 1466-1467'de vukubulan harptir.

102. Mehmed Süreyya, **aynı eser**,C.III.s. 610.

103. KŞS no.M9, s. 66. Fakat, KŞS'de bu vakfiyeler bulunmamaktadır.

104. Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı-Memlûklü Barışını Yapan Osmanlı Diplomatı Şeyh Ali Çelebi'nin Kimliği Hakkında", **S.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, (1990), Sayı 5, s. 213-216.

105. Sakıp Dede, **aynı eser**, I, s.4-19; Esrar Dede, **Şuarâ-i Mevleviyye**, yazma, Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi, no. 14500, s. 102-119.

106. Gölpınarlı,**Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, s. 103.

107. Sakıp Dede, aynı eser, I, s. 16.

ğişik tarikatlarla temaslar kurmuş ve Cemâleddin Çelebi oğlu Âbid Çelebi'nin Nakşbendîlikten etkilendiği gibi, bunların tesiri altında kalmıştır. Bunun için XV. yüzyılın ikinci yarısında, Mevlevîliğin tesisi sırasında, O'nun engin tecrübesinden istifade edilmiştir.[108]

Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) başta olmak üzere pek çok üst düzey bürokrat üzerinde etkili olan Divâne Mehmed Çelebi, Divan Edebiyatı'nın da en büyük şairlerindendi. Mahlası "*Semâî*" idi. Şiirleri toplanarak divan hâline getirilmemiştir.[109]

936 H/1530 yılında Afyon Karahisarı'nda vefat etmiş olup kabri buradaki Mevlevî Tekkesi'ndedir.

4. Mevlânâ Muhsin Çelebi: Lârende kadılığından ma'zûl Mevlânâ Muhsin Çelebi, İmâm-ı Gazalî evlâdından ve Aksaraylıdır.[110] II.Bâyezid devri vakıf tahririnde kendi adı, Yavuz dönemi tahririnde ise, vârislerinin adları geçmektedir.[111]

5. Nurullah İbn Suniddin:

Dîvâne Mehmed Çelebi'nin tasavvufî yönden yetiştirdiği ve aynı zamanda çok sevdiği Mevlevî dervişlerinden biri olan Nurullah İbn Suniddin, Mevlevîler arasında Nurullah Dede olarak tanınmaktadır. Divâne Mehmed Çelebi, kendisini Eğridir'e halife olarak tayin etmiş, yapmış olduğu başarılı çalışmalar neticesi orada bir Mevlevîhâne açınca da aynı tekkeye şeyh olarak tâyin etmiştir.[112] Bu da Mevlevîliğin yayılması için gayret sarfetmiş kişilerdendir.

Vakfiyeyi istinsah ederken maalesef esas vakfiyeyi tanzim edenin kim olduğu yazılmamıştır. İlk anda hatıra Âbid Çelebi vakfiyesini tanzim edenin olabileceği, bunun için tekrar yazılmamış olacağı geliyorsa da, bunu ispat edecek elimizde ip ucu bulunmamaktadır.

c- Vakfiyede Adı Geçen Mevkufât:

1- Konya Bedesteninde bulunan dükkânlar ve buna bitişik arazinin hissesi,

2- Said-ili'ne bağlı Tekürsıyân köyünün hissesi,

3- Hatunsarayı'na bağlı Kayı-öyüğü köyünün hissesi,

4- Hatunsarayı'na bağlı Boyalıca köyünün hissesi,

5- Boyalıca köyü yakınındaki Devletşah mezraasının hissesi,

6- Meram'daki iki taşlı Ahî İlyas değirmeninin hissesi,

7- Konya dışında Burhaneddin Çelebi bağı ve bu bağdaki hamamın hissesi,

8- Meram yakınındaki Hatuncuk bağının hissesi,

9- Mevlânâ Türbesi dolabı yakınındaki arazinin hissesi,

10- Aymanos köyündeki arazinin hissesi,

11- Sudirhemi (Sille) nâhiyesine tâbi' Başara köyünün hissesi,

12- Türbe Hamamı'nın hissesi (Vakfiye I.5-6).

3. Veled Bey Vakfiyesinin Dikkat Çeken Diğer Yönleri:

a- Tevliyet Durumu:

Vâkıf Veled Bey, dayısı Âbid Çelebi'den farklı olarak, kayd-ı hayat şartıyla kendisi mütevelli olacak, ölümünden sonraysa, "*neslen ba'de neslin*" intikal edecektir. Ancak neslinin kesilmesi durumunda Mevlânâ Dergâhı'ndaki şeyh, mütevelli olabilecektir (Vakfiye II. 6-7). Böylece bu vakıf, zürrî bir vakıf olmaktadır.

b- Vakıf Gelirinin Dağıtımı:

Hasılatın onda biri mütevellinindir. Kalan kısmı ise, Kur'ân'dan her gün Mevlânâ Türbesi'nde dört cüz okuyan dört kişiye verilecektir. Cüzlerin okunması sırasında sür'at ve acele etmemeye dikkat edilecektir. Aynı zamanda tecvîd ve tertîle riayet edilmesi (Vakfiye II. 6-7) de şartlar arasındadır.[113] Âbid Çelebi vakfiyesinde olduğu gibi bu vakfiyede türbenin şeyhine tevliyet intikal ettiğinde mütevelliye ayrılan hissede bir farklılık yoktur.

Birinci vakfiyeden farklı olarak cüzleri kimin okuyacağı da ayrı ayrı gösterilmiştir. Şöyle ki:

1- Türbenin şeyhi 1 cüz,
2- Türbenin imâmı 1 cüz,
3- Türbenin müezzini, 1 cüz,
4- Mesnevîhan, 1 cüz (Vakfiye II. 7-8)
olmak üzere günde dört cüz okunacaktır.

c-Diğer Durumlar:

Âbid Çelebi vakfiyesinde olduğu gibi (Vakfiye I.8-9), Hz.Ebûbekir'in rûhu için bir cüzün sevabının bağışlanması (Vakfiye II.7-8) şartlar arasındadır.

108. Geniş bilgi için bkz. Yusuf Küçükdağ, Mevlânâ Dergâhı Vakfiyelerinden Âbid Çelebi ve Veled Bekir Vakfiyeleri, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), Konya 1986,14-17.

109. Aşıkpaşa-zâde, **aynı eser**, s.193. dipnot no.5; Mehmed Tahir, **aynı eser**, I, s. 79; Gölpınarlı, **aynı eser**, s. 119.

110. M.Zeki Oral, "Aksaray'ın Tarihî Önemi ve Vakıfları" **VD**. (1962), Sayı V, s. 226-227.

111. Konyalı, **Aksaray Tarihi**, I, s. 572-574.

112. Gölpınarlı, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, 120-121.

113. Bu vakfiyede sür'at ve acele edilmeden, tecvid ve tertîle riayet edilerek okunmasının şart koşulduğuna göre, Âbid Çelebi'nin cüzlerini okuyanların Kur'ân'ı usûlüne uygun okumadıkları için daha sonraki tarihi taşıyan bu vakfiyede zikredilen aksak durumun dikkate alınmasının hissedildiği anlaşılmaktadır.

Bu vakfiye ile Âbid Çelebi'nin vakfiyesi ve hatta Konyalı'nın haber verdiği, fakat nerede olduğunu zikretmediği Cemaleddin Çelebi'nin vakfiyesi harhalde bir bütün teşkil etmektedir.

Bu Mevlevî vakfiyesinin şahitleri arasında bazı "*Ahî-oğulları*"nın bulunması da Ahî-Mevlevî mücadelesinin Mevlânâ'dan XVI.yüzyılın başlarına kadar nasıl şekil aldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[114]

4. VELED BEY VAKFİYESİ

(Tercüme)

1.Vakfiye Sûretinin Tasdiki :

Bu korunmuş Konya'nın kadısı, fakîr Abdülkerim'in ziyâde ve noksan yapmaksızın sicill-i mahfûzdan naklolunarak yazdığı sıhhatli şer'î vakfiyenin sûretidir.
Abdülkerim ibn Ahî Kadim (Mühür).

2.Vakfiyenin Tasdiki:

Bu vakfiyenin mihveri huzurumda vâkıfın ikrarı ile vakfın aslını, masraflarını ve şartlarını bizzat tahkik ve tesbit edip, sıhhatine hükmettim.
Anadolu Kazaskeri ben fakir Ali bin Şeyh Ahmed bin Şeyh Mehmed'im.

3. Vakfiye Metni:

"Hamdolsun-âlemlerin Rabbi, Rahmân ve Rahîm, Din günün (tek) sahibi ve mutasarrıfı -Alah'a"[115] Öyle Allah ki, semâvât ve arzın mülkü O'na aittir. O yüce ve uludur. "Kullarından kimi dilerse onun rızkını yayıyor (genişletiyor, yahut) daraltıyor. "[116] Cenâb-ı Hak, lütfuyla kullarını hayır yollarına ve iyi şeyleri kazanmaya ikaz etti. Kadîm ve Kerîm Kitabında lütfu ile kullarına hayır yollarını ve iyilikleri kazanma konusunu uyardı. Kadîm Kitabında ve Şerefli Furkânında şöyle buyurdu:" Siz verdiğiniz şeylerden (Allâh yolunda) harcayıncaya kadar asla iyiliğe ermiş (birr ü taat etmiş) olmazsınız. Her ne infak ederseniz şüphesiz Allah onu bilicidir. "[117] "Haberin olsun ki yaratmak da, emretmek de O'na mahsus. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir. "[118] "Kim Allah'a sımsıkı tutunursa muhakkak ki doğru bir yola iletilmiştir ."[119],O öyle bir sübhandır ki, "Gök gürültüsü O'nu (yani Allah'ı) hamd ile, melekler de O'ndan korkusuna tesbîh ederler. "[120] " "O, öyle Allah'dır ki, vücuda getireceği her şeyi hikmeti muktezasınca takdîr edendir. Onları var edendir. Varlıklara sûret verendir. En güzel isimler O'nun, göklerde ve yerde ne varsa (hepsi) O'nu tesbîh ve tenzîh eder. O, gaalib-i mutlaktır. Yegâne hüküm ve hikmet sahibidir."[121] Tek olan, ortağı olmayan Allah'dan başka ilâh olmadığına, şahidini cehennem azabından kurtaran bir tanıklıkla şahadet ederim. Efendimiz Muhammed'in Allah'ın kulu, elçisi, sevgilisi, seçilmişi ve bütün insanlığı sağlam olan dîne (İslâmiyete) davet etmek için hidayetle gönderilmiş peygamber olduğuna şahitlik ederiz. Allâh ona ve cennet bahçelerinde cennet nimetleri ve ikâmeti ile şereflendirdiği yüce ailesine, şerefli eshabına merhamet (selât) eylesin. "Ey Rabbimiz, bizden (şu hizmeti) kabul buyur. Şüphesiz hakkıyla işiten, kemaliyle bilen Sensin Sen..."[122] "Galebe sahibi Rabbın onların isnad etmekte olduğu vasıflardan yücedir, münezzehdir."[123] "Gönderilen bütün peygamberlere selâm."[124] "ve âlemlerin Rabbı olan Allah'a hamdolsun."[125]

Sağlam akıl ve hasta olmayan her itikada göre şu açık bir şeydir ki, değersiz dünya geçici bir ev ve karar yeridir. Bakîlik ve kalıcılık yeri değildir. Yorgunlukların, usançların ve sıkıntıların mekânı ve mahallidir. Azık edinme ve sefere çıkma yeri, yolculuk ve mekân değişim yurdudur. Müjdeler ve tekrar müjdeler olsun ki şu kimseye, ömrünü iyilik kazanmak için harcar, (ölüm) gelmeden önce işini hazırlar, amelini Allah'ı hoşnut edecek şekilde iyilik ve takvaya harcar. Emelini salih amel ve hidayete vesile olacak şeylere hasreder.

Kur'ân'ın değişmez hükümleri ve hadîs-i şerifler, saadet ve kerâmet erbabını ebedî hayırları idrak etmeye ve bol sevaplı iyiliklere ulaşmaya çağırdığı için, bu yüce âdet ve açık keramet uyarınca şerefli sülâleden (Mevlânâ'nın sülâlesi) hayır ve hasenât sahibi, yerin ve göklerin yaratıcısının yardımına muhtaç, Veled Bey ibn İsa Bey bin Hasan Bey'in (Allah ömrünü uzun, dünya ve âhirette işini kolay eylesin) annesi Cemaleddin Çelebi kızı Merhume Aişe'den şer'î miras yoluyla kendisine intikal eden, halen fiilen ve kavlen tasarrufuna geçmek sûretiyle kendine ait bulunan, kendi mülkü ve tasarrufunda olan arazi parçasını hâlis ve saf bir niyetle ebedîleştirdi, te'yid etti, sadaka eyledi, habsetti ve vakfetti. Bu arazinin teslimi, kendisinden bu vakıf işleminin sudûruna bağlıdır. Bu vakfedilen mal, Veled

114. Bu konuyla ilgili açıklama, "Âbid Çelebi Vakfiyesinin Dikkat Çeken Diğer Yönleri, Ahî- Mevlevî Münasebetleri" başlığı altında yapılmıştır.

115. **Kur'ân**, I.2-3.

116. **Kur'ân**, XXVIII.82.

117. **Kur'ân**, III.92.

118. **Kur''ân**, VII.54.

119. **Kur'ân**, III.101.

120. **Kur'ân**, XIII. 13.

121. **Kur'ân**, LIX.24.

122. **Kur''ân**, II.127, 128.

123. **Kur'ân**, XXXVII.180.

124. **Kur'ân**, XXXVII.181.

125. **Kur'ân**, XXXVII. 182.

Bey'in bütün hissesini şâmildir. Bu hisseler şunlardır:

1- Hıfzu emânda olan izzet ve karar yurdu Konya içindeki Bezzazlar Çarışısında bulunan, hepsi bir arsa ile birlikte otuz beş dükkân olup bunun şüyûbulmuş on iki sehmin iki hissesidir.

2- Mezkûr Konya şehrinin Said-ili nâhiyesine bağlı Tekür-sıyân köyünün hissesi,

3- Yine Konya'ya bağlı Hatunsaray nahiyesindeki Kayı-öyüğü köyünün hissesi,

4. Hatunsarayı nâhiyesine bağlı Boyalıca köyünün hissesi,

5- Hatun-sarayı nahiyesine bağlı Boyalıca köyü yakınındaki Devlet-şah mezraasının hissesi,

6- Ahî İlyas Değirmenleri diye bilinen aynı dam altında çalışır iki değirmendeki hissesi.

7- Konya dışında, Burhaneddin Çelebi bağı diye meşhur bağ ve buradaki hamamın hissesi,

8- Konya dışında, Meram yakınında bulunan Hatuncuk bağı,

9- Mevlânâ Türbesi dolabı yakınında ve şehir dışında bulunan arazinin hissesi,

10- Aymanos köyünde bulunan arazinin hissesi,

11- Konya'ya bağlı Sudirhemi (Sille) nahiyesinin Başara köyünün hissesi,

12- Mevlâna Türbesi yakınında bulunan Türbe Hamamı'nın hissesi.

Cümlesinin sınırları içindeki hakları, ekleri, yolları, içindeki ve dışındaki müştemilâtının gelirlerinin Kur'ân'dan dört cüz okuyacak olanların ihtiyaçlarına sarf edilmesi, mezkûr vâkıfın şartıdır (Allah iyiliklerini kabul etsin).

Vâkıfın yazılan şartları şunlardır:

1-. Vakıf mallarından el'de edilen hasılâtın önce mezkûr vakıfların rakabesinin imarına sarf edilmesi,

2- Hasılatın onda biri mütevelliye verilecek; mütevellilik kayd-ı hayat şartıyla vâkıfın kendisine ait olacaktır. Vâkıfın ölümünden sonra aslı takiben ferine, nesli takiben nesline intikal etmek üzere çocuklarına geçecektir. (Allah korusun) kökleri kesildiği takdirde mütevellilik, temiz ve şerefli (Mevlânâ) türbe(sin)'de şeyh olan kimseye ait olacaktır.

3- Hasılâtın kalan kısmı ise, Kur'ân'ın otuz cüzünden günde dört cüz okuyan kişilere aittir. Kur'ân ehlinden dört kişi, mezkûr türbede toplanarak sür'at ve acele etmeden, tecvît ve tertîle riayet ederek her gün birer cüz okumaları şarttır. Okunan cüzlerden birinin sevabı, ins ve cinnin peygamberi Hz.Muhammed Mustafa'nın ruhûna; bir cüzün sevabı, onun mağara arkadaşı olan Hz.Ebûbekir'in rûhuna; bir cüzün sevabı, âşıkların efendisi Mevlânâ Celâleddin'in rûhuna; bir cüzün sevabı da vâkıfın ana ve babasının rûhlarına bağışlanacaktır.

Cüzleri okuyacak olanlar da şunlardır:

Dört cüzden bir cüzün tilâveti, mezkûr türbede şeyh olan kimseye aittir. Diğer bir cüzün okunması, oranın imamı olan kişiye aittir. Bir cüzün tilâveti, oranın müezzini olana, kalan bir cüzün okunması da mezkûr türbenin mesnevîhânına aittir.

Allah, yeryüzüne ve üzerindekilere varis oluncaya kadar almak, te'yid edilmiş olmak, bütün bozucu ve iptal edici şeylerden uzak olmak, bütün düzeltici şeyleri içine kalmak, şartlarını toplayıp gerekli olmak üzere şerî'ata uygun sahîh bir vakıf yaptı, gözetilmiş açık bir habs kıldı. Allah vârislerin en hayırlısıdır.

(Vakfedilen bu mallar) alınıp satılamaz, bağışlanmaz, rehin kolarak verilmez, değiştirilmez, mülk edinilmez, takas yapılmaz. Ancak vâkıfın (Allah ömrünü uzatsın) ihtiyaç olduğu takdirde, vakfa faydalı bir maksat için değiştirmesinde beis yoktur.

Allah'a ve âhiret gününe inanan hiçbir kimse için bu vakfı bozmak, değiştirmek, işlemez hale getirmek, ihmal etmek, tebdilât yapmak helâl olmaz. Kim ki, bunu işittikten sonra onu değiştirirse, günahı değiştirenler üzerinedir. Hattâ, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti, değiştiren üzerine olsun. Cenab-ı Hak, muhakkak işitici ve bilicidir.

Bu vakıf işlemi, 906 H.senesi aylarından muazzam şaban ayının ortalarında cereyan etti ve yazıldı.

Şuhûdü'l-Hâl:

1- Mevlânâ Muhsin Çelebi,el-ma'zûl'ani'l-kazâ-i Lârende.

2- Mehmed Çelebi ibn Ahî Ali,[126]

3- Divâne Mehmed Çelebi İbn Bâlî,

4- Nurullah ibn Suniddin,

5- İbrahim bin Musa Fakıh,[127]

6- Lütfi İbn Ahî Evliyâ,[128]

7- Abdi Musa[129]
Ve diğerleri.

126. Hakkında bilgi bulanamamıştır.

127. Bu şahıs hakkında bilgi bulunamamıştır.

128. Hakkında bilgi bulunamamamıştır.

129. Hakkında bilgi bulunamamıştır.

SONUÇ

Konumuz olan vakfiyelerden birincisi, Mevlânâ'nın soyundan Cemaleddin Çelebi oğlu Âbid Çelebi'nin olup bu vakfiye ile Mevlânâ Dergâhı'na birçok köy, arazi, değirmen, hamam ve dükkân vakfedilmiştir.

İkincisi, Cemaleddin Çelebi kızı Ayşe Hatun'un oğlu Veled Bey'in vakfiyesidir ki, zikri geçen I. vakfiyenin tamamlayıcısı durumundadır.

Vâkıflardan Âbid Çelebi, Nakşibendiyye meşâyihinden Abdullah İlâhî'nin müridi olup Mevlevî Tarikatının XV. yüzyılın ikinci yarısında kuruluşunu tamamlamasına yardımcı olmuş bir Mevlevîdir.

Vakfiyelerde kadı ve şahit olarak ismi geçenler arasında tarihî önemi haiz şahsiyetler bulunmaktadır. Bunlardan Anadolu Kazaskeri Çorumlu Ali Efendi, o dönemde yurt dışında Osmanlı Devleti'ni elçi olarak temsil etmiş ve barış andlaşması yapmış bir diplomattır. Şahitlerden Divâne Mehmed Çelebi ve Akşehirli Sinan bin Molla Ahmed, Mevlevîliğe önemli hizmetlerde bulunmuş kişilerdir.

Vakfiyede geçen yer adlarından, Konya ve çevresine XVI. yüzyılın başlarında Türk ve İslâm ahalinin geniş çapta hâkim durumda olduğu anlaşılmaktadır.

İki vakfiyede de Konya Türbe Hamamı'nın, Mevlânâ Dergâhı vakfı olduğu kayıtlıdır. Birbiriyle karıştırılan Kürkçü Hamamı'nın da Selman Hoca Dârü'l-Huffâzı vakfı olduğu, Hoca Selman tarafından düzenlenen vakfiyeden anlaşılmıştır. Arşiv belgelerinden bu iki hamamın farklı yerlerde bulunduğu kesin olarak ortaya çıkmıştır. Buna göre Türbe Hamamı, Mevlânâ Türbesi yakınında, Kürkçü Hamamı ise PTT binasının bulunduğu yerde idi.

Konya ve çevresinde daha Mevlevîliğin kuruluşundan beri sürüp gelen Ahî-Mevlevî mücadelesi, artık Mevlevîlerin galibiyetleriyle neticelenmiştir.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Konya ve çevresinde artık Mevlevîler, kesin olarak hâkim durumdadırlar.

Âbid Çelebi'nin ölümünden sonra zevcesi Sitti Hatun'a ve kız kardeşi Ayşe'ye tevliyeti şart koşması, Mevlevîlerin XVI. yüzyılda bile hâlâ kadına değer verdiklerini göstermektedir.

Her iki vakfiyede de Hz.Ebûbekir'in rûhu için Kur'an okunmasının şart koşulması, XVI. yüzyılda da Mevlevîlikte Alevî temayüllerin olmadığına işarettir.

Konya'nın Karamanoğullarından Osmanlılara tam olarak geçmesinden kısa bir süre sonra vakfiyelerin düzenlenmiş olması, bu toprakların el değiştirmesinden sonra, yeni hâkim devlet zamanında da tekke ve zâviyelerle dergâhların faaliyetlerini sürdürdükleri, bu dönemde Osmanlı hükümdarlarının bilhassa Mevlevîlere yakınlaşma siyaseti güttükleri ve Mevlânâ Dergâhı ile Mevlevîlere maddî-manevî destekte bulundukları kroniklerin nakillerinden ve vakıf tahrirlerinden anlaşılmaktadır. Böylece Mevlevîlik gibi manevî bir güç ve öz Türklerin yaşadığı bir çevre, Osmanlı Devleti'nin yanına çekilmiş olmaktadır. Konya ve çevresinde Karamanoğullarının etkisi silinmiş, yerine Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti kâim kılınmıştır. Devletin desteğiyle diğer tarikatlardan üstün tutulan Mevlevîlik, bütün Osmanlı ülkesine yayılmıştır.

Yukarıda özellikleri tantılan vakfiyelerin ikisi de vakfedildikleri yılların Konya ve çevresi ile, Mevlânâ Dergâhı ve Mevlevî Tarikatı hakkında önemli bilgileri içermektedir.

Resim 1: Konya Mevlânâ Dergâhı (Balıkçılar Oteli'nden görünüşü).

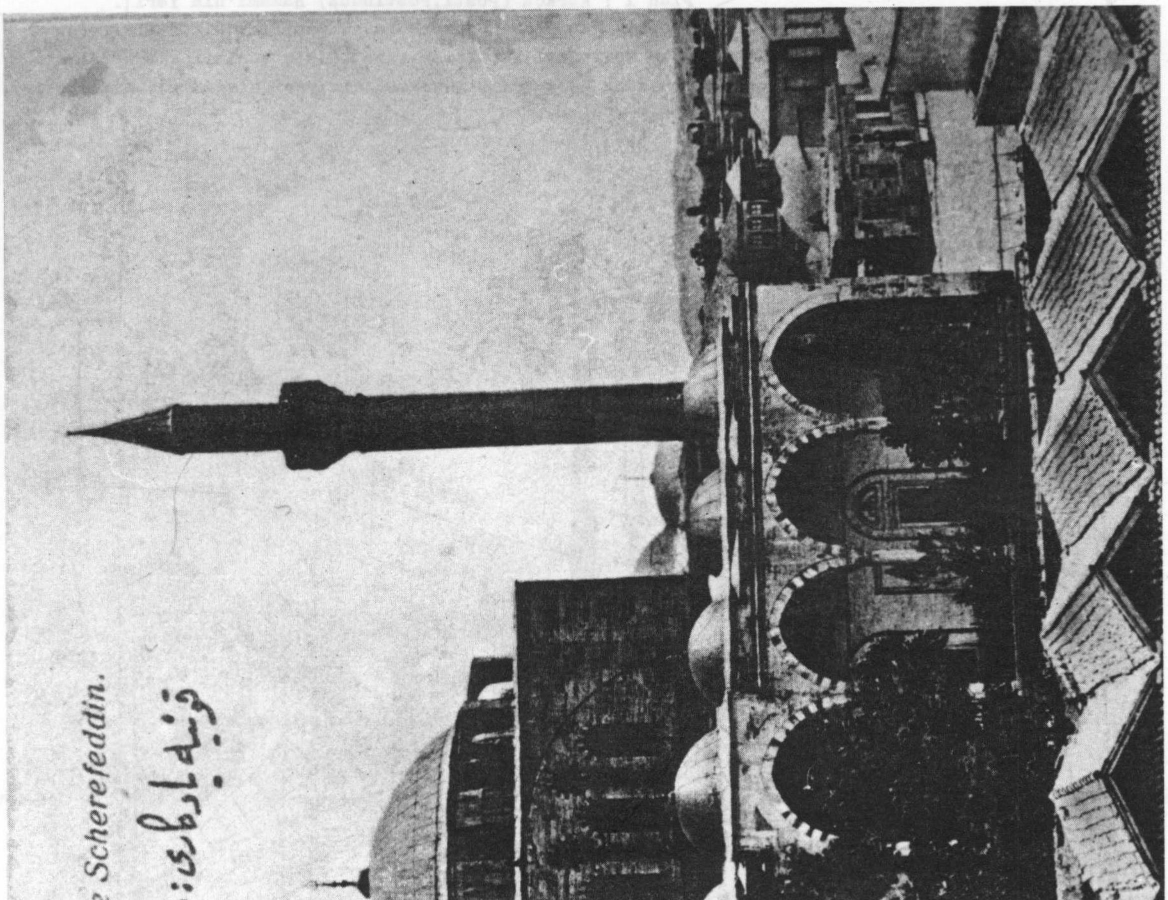
Resim 2: Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Selimiye Camii.

Resim 4: Soldan sağa doğru Konya'da Sultan Selim Camii'nin batı girişi, Yusuf ağa Kütüphanesi, Muvakkithâne ve Türbe Hamamı'nın erkekler kısmı girişi. (Gürbüz ALP'ten)

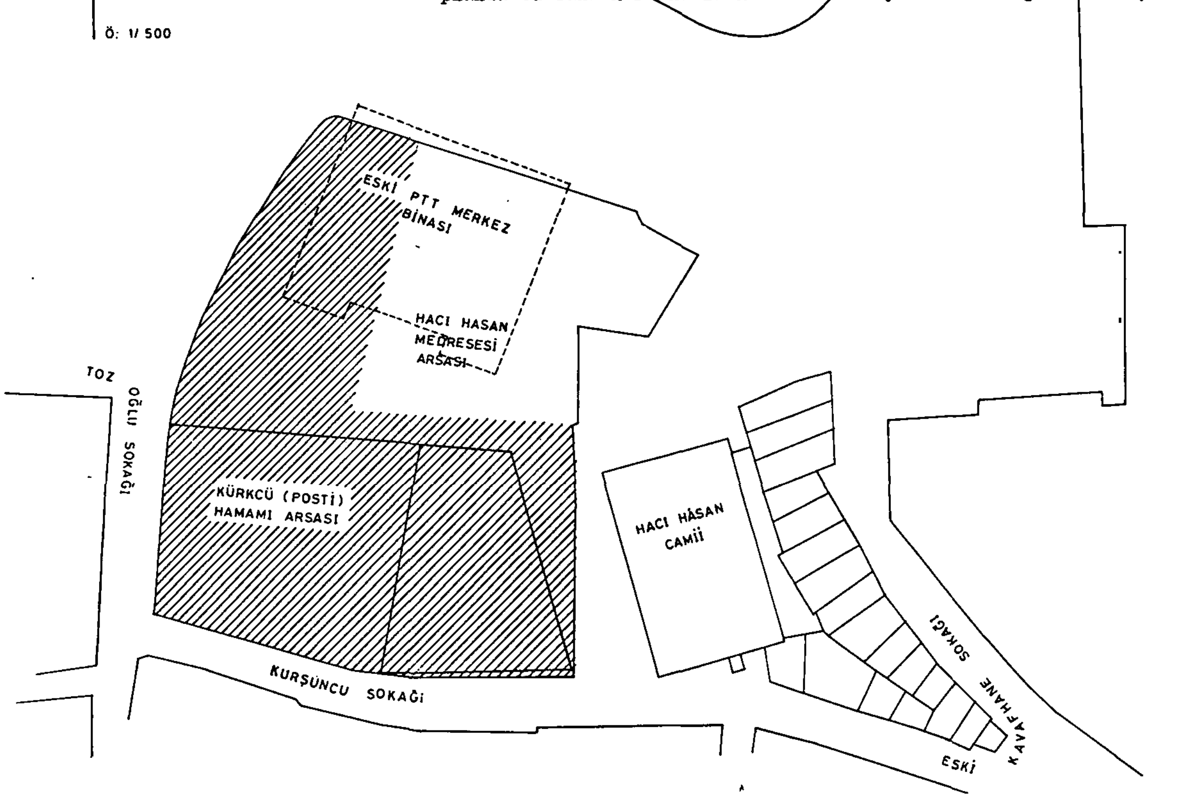

Resim 5: Konya,Yusuf Ağa kütüphanesi, Muvakkithâne, Türbe Hamamı'nın erkekler kısmı girişi ve dükkanlardan eski bir görünüm. Hamamın kapısı üzerindeki tabelada "Türbe Şifa Hamamı erkeklere mahsus" yazılıdır. (Gürbüz ALP'ten)

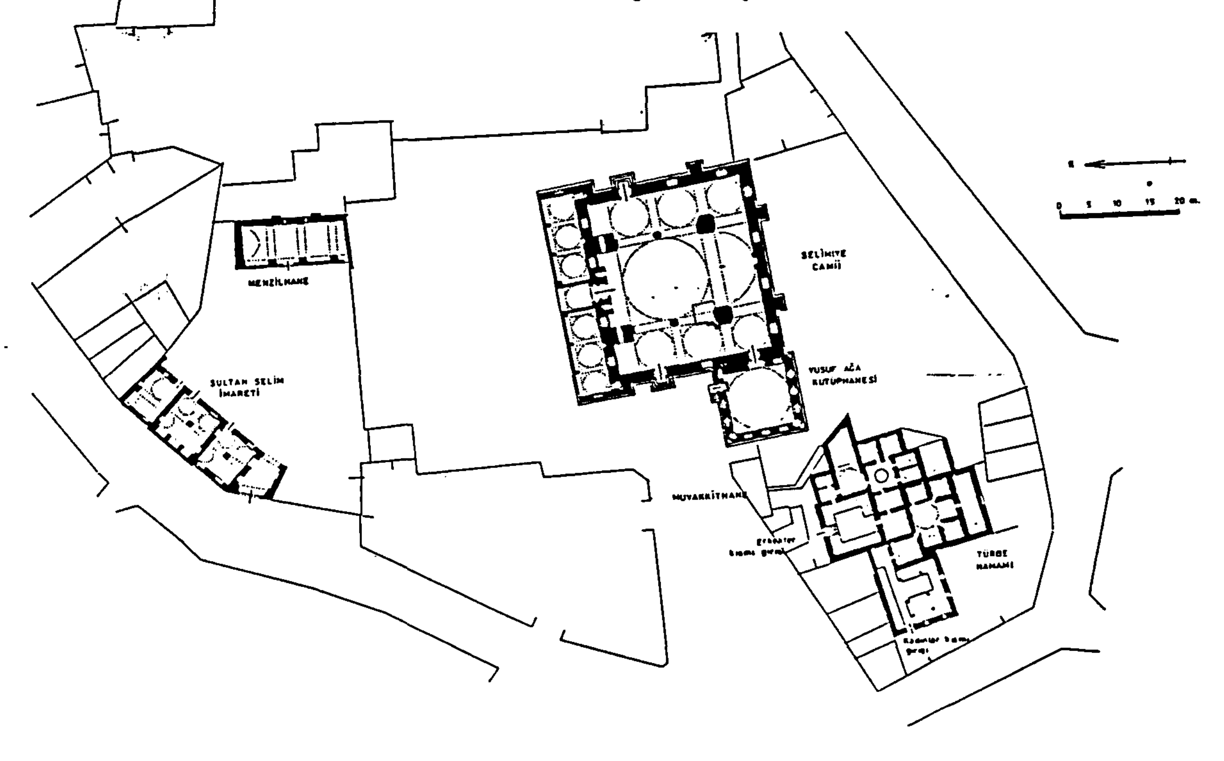

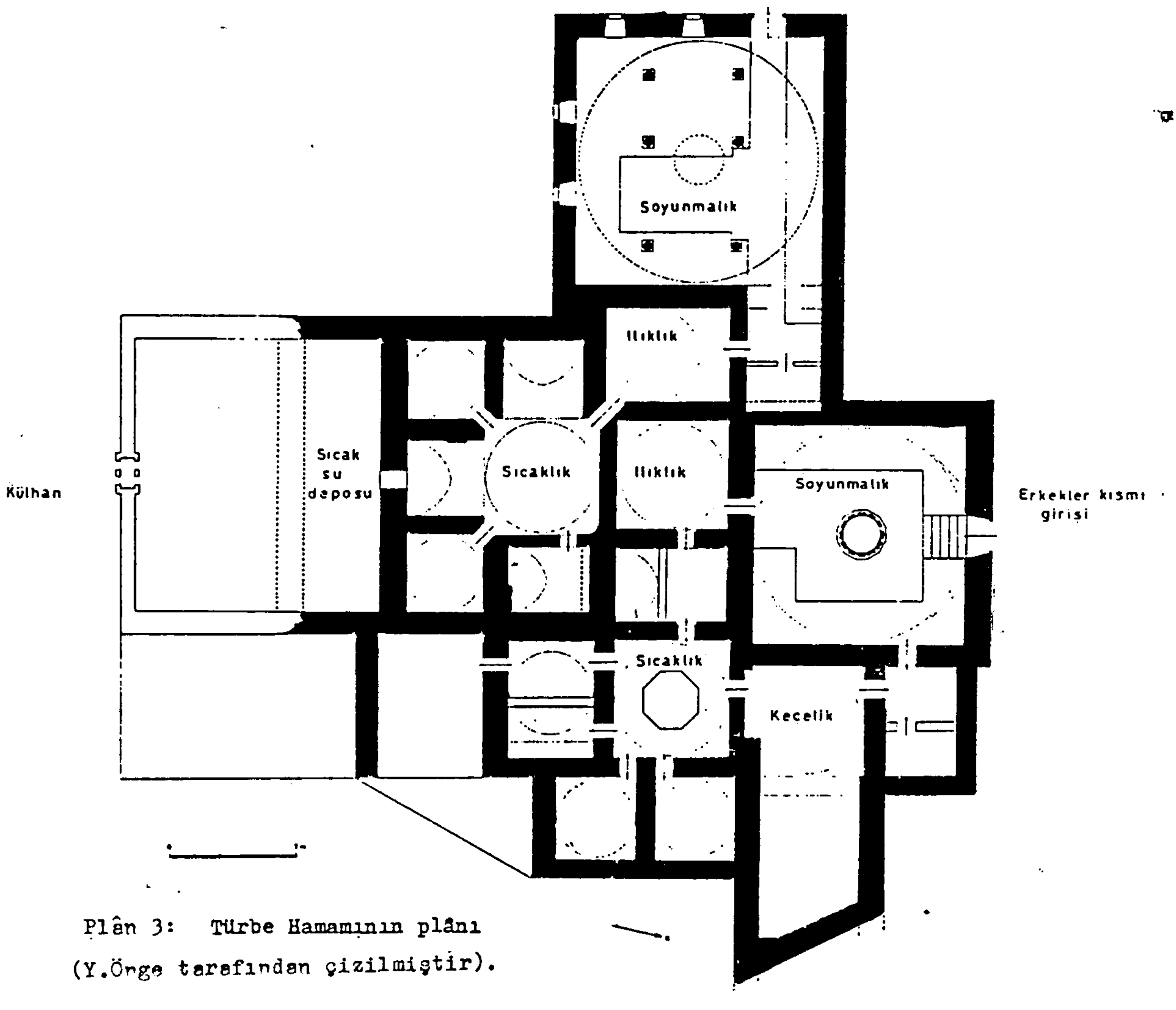

Resim 3: Konya,Sultan Selim Camii ile sağında muvakkithâne ve türbe Hamamı'nın eski durumu. Fotoğrafın üzerine yanlışlıkla "Konya Yadigarı, Şerafeddin Camii Şerifi" yazılmıştır.(Y.ÖNGE'den)

Plân 1 : Kürkçü (Postî,Postînduz) Hamamı'nın Yeri . Kürkçü Hamamı ile Hacı Hasan Medresesinin Yeri Birleştirilerek Kara Hâfız Medresesi Yaptırılmıştır .(1934 tarihli kadastral plânda bu saha Kara Hâfız Medresesinin yeri olarak gösterilmiştir).

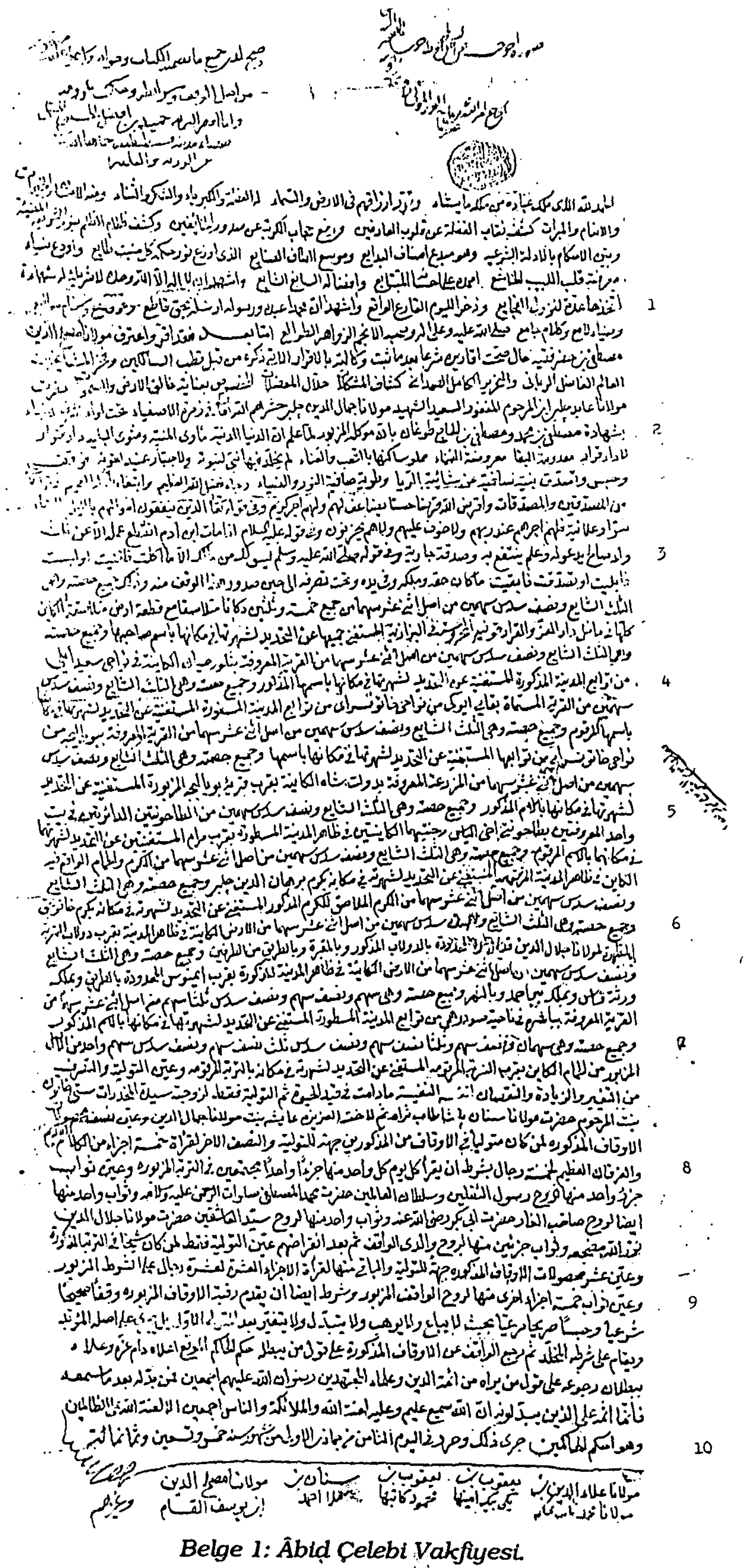

Plân 2 : Türbe Hamamı ve çevresini gösteren vaziyet planı (1927 tarihli kadastral plândan faydalanılarak Y.Önge tarafından çizilmiştir).

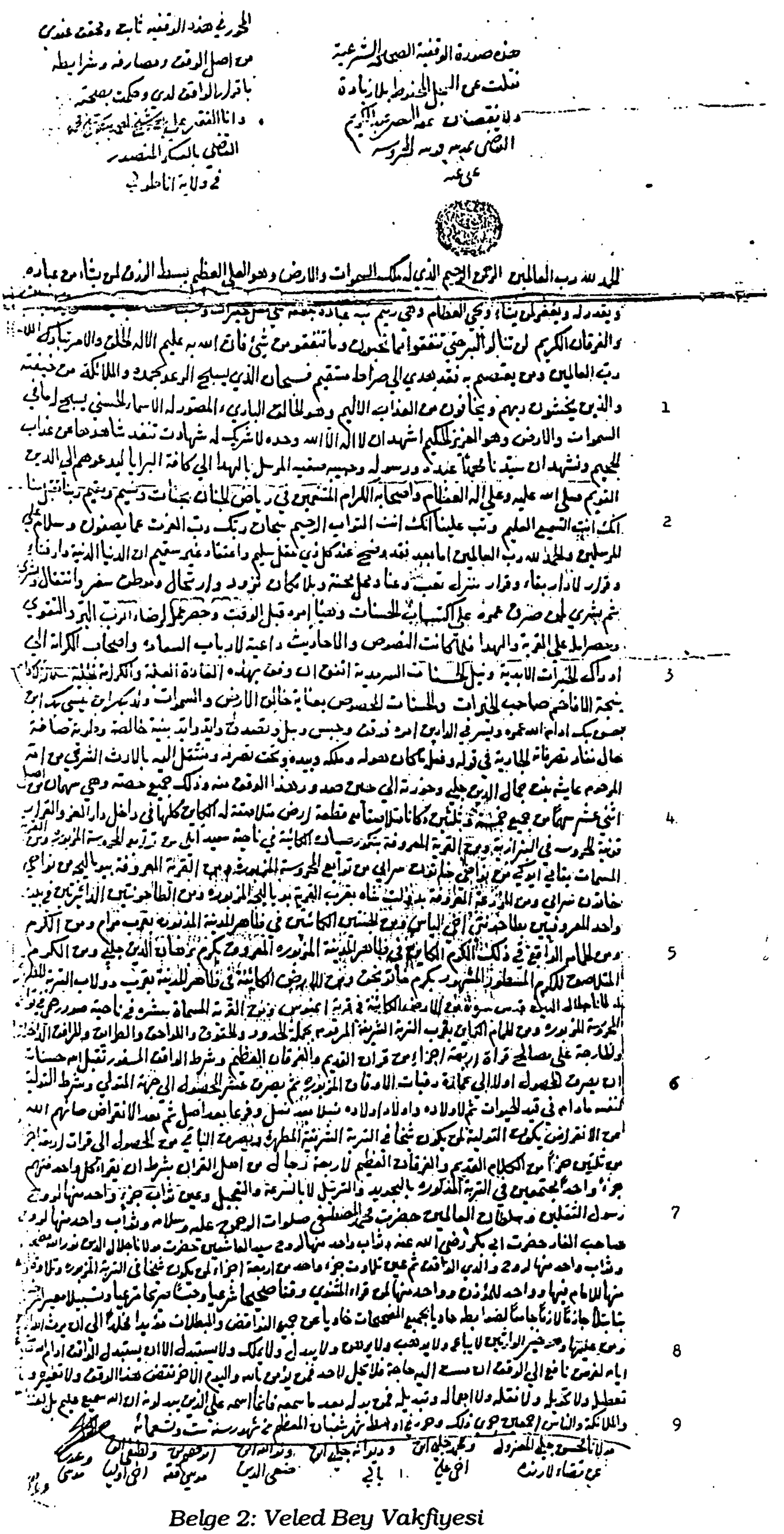

Plân 3: Türbe Hamamının plânı
(Y.Önge tarafından çizilmiştir).

Belge 1: Âbid Çelebi Vakfiyesi.

الحمد لله رب العالمين الرحمن الرحيم الذي له ملك السموات والارض وهو العلي العظيم يبسط الرزق لمن يشاء من عباده

Belge 2: Veled Bey Vakfiyesi

240

بسم الله الرحمن الرحيم

[illegible]

الحمد لله الذي سبق الازمان وابدعها والالوان واخترعها [illegible]
وجمع الاجسام وصنعها والارض ووضعها والسماء ورفعها
والشمس واطلعها والمياه وانبعها والاقوات ورزقها ووهب للنفس الادمي
نفايس المعارف واقطعها وحققها دون الخلايق [illegible] ودعها وشهد
بوحدانيته عن براهين ادت ما اودعها الانفس [illegible] مستقرها
ومستودعها واصلي على رسوله محمد اشرف من جاء بملة وشرعها وعلى
اله واصحابه الاخيار لعترته المستغفرين بالاسحار الى ان تسكن
كل نفس من الجنة والنار موضعها اما بعد فان الدنيا دار
فرار لا دار قرار بحرها سموم وريعها نموم شرابها سراب عمرانها
خراب كثيرها قليل صداعها طويل من اطمان بها خسر ومن رغب
عنها ظفر فقوم الموفقون لمن [illegible] لا انفقه في مرضات الله تعالى
يمينا وشمالا ووهب ليوم تشخص فيه القلوب والابصار وتمسك
بقوله عز من قايل ما عندكم ينفد وما عند الله باق ان احسنتم
لانفسكم لن تنالوا البر حتى تنفقوا مما تحبون وبقول مفخر الورى
خير من مشى على الثرى النبي الامي العربي عليه الصلوات الفرد
العلى ليس من دنياك الا ما اكلت فافنيت او لبست فابليت او تصدقت
فابقيت وقال عليه السلام اذا مات ابن ادم انقطع عمله الا عن ثلث ولد
صالح يدعو له وعلم ينتفع به بعد موته وصدقة جارية وهو الواقف
المويد المخلد [illegible] الاعز الاجل المحترم شرف الاجلة والاعيان

241

مجمع المناقب والمكارم والاحسان فريد العصر في تكميل صنايعه
الممدوح وحيد الدهر في اظهار خصاله الممدوحة صاحب الخيرات
اللوامع بانشاء الحسنات المدعو خواجه سليمان ابن المرحوم سليمان الصانع
ادام الله توفيقه وسهل الخيرات طريقه لما نظر الى زخارف الدنيا
واجتهد كل الاجتهاد وامعن النظر بعين الفواد وعلم ان من اعتمد عليها
فكانه نقش على ماء جار ومن ركن اليها فقد توطن على شفا جرف هار وتحقق
ان دار الاخرة لهي الحيوان لو كانوا يعلمون بنى من خالص [illegible]
خيرا [illegible] ذات محرابين جعلها دار الحفاظ والبيتين المتصلين
بها من الجانبين فوقهما علويان وجعل احد العلويين ايضا للحفاظ
للتلاوة فيه في الشتاء والاخر مكتبا للعلم من حفاظه لان يعلم اولاد
المسلمين كلام رب العالمين في كل يوم سوى يوم الجمعة كما هو المتعارف
والمحوطة ذات الكروم والاشجار فيها سقيفان احدهما في
قدام الباب والاخر خلف الباب باطن دار الملك مدينة قونية المحروسة
[illegible]
[illegible]
[illegible]
رجاء لفضل الله العظيم وهربا من عقابه الاليم وابتغاء لمرضاته
العميم في قوله عز وجل واقرضوا الله قرضا حسنا يضاعفه لهم
ولهم اجر كريم [illegible]
[illegible]

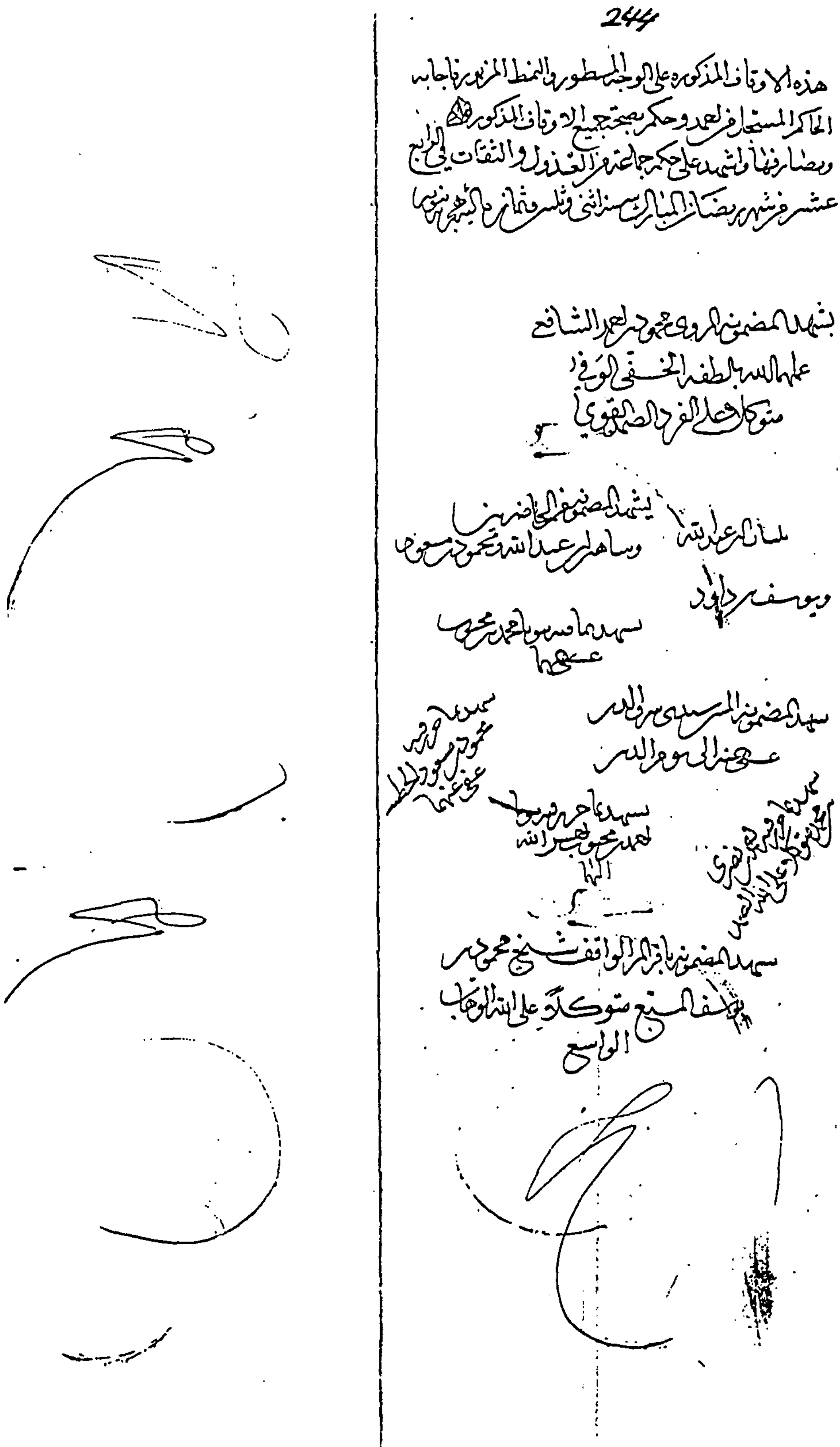
Belge 3: Kürkçü Hamamı Vakfiyesi (Konya). (KŞŞ no.s.240-244)

242

المشهورة بارض الوبكي الكاينة هنك بحد ملك حسام الدين
الطريق وهي مثلث الشكل وجميع قطعة الارض الصالحة المزارعة
الكاينة بنظام المدينة المذكورة بحوالي قرة ايوك قطعتين ثلث ثابتة
قبلة من نهر شرقا قرية قوجاج وشمالا طريق عام وغربا مذكور قرة ايوك
من الجانبين وجميع الارض الصالحة المزارعة الكاينة هنالك بحد ملك
حسام الدين المذكور وقطعة الارض كوشك قواق عشرة قطعتين
الصالحة المزارعة المشهورة بارض الوبك بنزان الكاينة هناك بحد ملك
دده والطريق على من نسب اليها الرحمة السنية من الجانبين وجميع الحانوت
الفقلي المتصل بالمحوطة المتصلة بدار الحفاظ المذكورة مع الحانوت
الاخر المتصل به بحد الطريق والمحوطة المذكورة وملك وبربه طوري
من الطرفين بجميع ما للمحدودات من الحدود والحقوق والتوابع واللواحق
والطرايق والمرافق والمراسم والمضافات كلها مما هو اللايق لكل
واحد منها وكل حق هو لها من الحقوق الداخلة فيها والخارجة
عنها على تناهي الوجوه كلها والاسباب باسرها واجمعها متصلا
ومنفصلا رسميا وعرفيا عاما وخاصا وقفا صحيحا شرعيا وحبسا جايزا
مرضيا وتسبيلا معتبرا مخلدا ابدا بتلا جاريا على منهج الشرع محتويا
على مقتضى الاصل والفرع جامعا لشرايط الصحة والسداد خاليا
عن الموانع والفساد بحيث لا يباع ولا يوهب ولا يرهن ولا يورث
ولا يملك ولا يتلف بوجه من الوجوه وسبب من الاسباب في ايام حيوة
الواقف زاد الله توفيقه وجعل الرشد رفيقه وبعد وفاته يجري على
اصله المؤبد وشرعه المؤكد لا ينقضي بكرور الايام ولا يوهن بمرور الاعوام
كلما اندرس زمان جدده مما يليه الى ان ينقرض وانز اكدر مما هو بعده الى ان
يرث الله الارض ومن عليها وهو خير الوارثين لا يوجر شيء من الموقوفات
المذكورة مدة على سنة واحدة او الى ثلث سنين ان دعت الحاجة
اليها وكان غبطة الوقف في ذلك مرعية ولا يوجر اجرة طويلة لا في عقد واحد
ولا في عقود متعددة فاذا اندرس المنزل المذكور عوذا بالله تعالى من
بعد الغرق فان لم يقبل العمارة لغاية من عوايق الزمان وحادثة من حوادث
الحدثان يكون المحدودات المذكورة وقفا على فقراء المسلمين ومساكين
الموحدين ما دامت السموات مع الارضين وشرط الواقف الخير دام توفيقه
ان يكون الحفاظ عشرة انفس من الصلحا المجودين القارين كلام الله
تعالى الملازمين فيها كل يوم عند الضحوة الصغرى سوى يوم الجمعة يقرأ
كل يوم واحد منهم جزءا واحدا من اجزاء المصحف من القرآن المجيد الذي
وقفه الواقف فيها المحتوي على ثلثين جزءا كل جزء مجلد مشترك ليكون
في ثلثة ايام من كل شهر من شهور السنة ختمة تامة ويجعلون ثواب ذلك الى روح
الواقف وشرط ايضا ان يخدم شخص واحد يكون هو بوابا فيها سوى

243

الحفاظ من الخدمات الخاصة اليها اثناء الليل واطراف النهار مما يليق
لهم وشرط ان يكون امر التولية والنظر في جميع الموقوفات لنفسه مادام
امر في قيد الحيوة تولية صحيحة شرعية واذا انصرم اجله وانخرم مهلته
يكون لابنيه من صلبه الشابين الاعزين الاكرمين سيدي احمد چلبي ومحمد
چلبي دام عمرهما وانتظم امرهما وبعدهما الاصلح اولادهما بطنا بعد
بطن ونسلا بعد نسل ما تعاقبوا وتناسلوا فاذا انقرض احدهما يكون
حصته للاخر فاذا انقرض نسلهما بحيث لم يبق من اولادهما احد عوذا بالله
يكون امر التولية الاصلح الحفاظ شرطا صحيحا مرضيا ويكون تعيين الحفاظ
لنفسه وبعده لمن يقوم مقامه في ذلك الامر وبعده لمن هو حاكم بالمدينة
المومى اليها لتقليدهم القضا والشرع العزيز فاذا الله تعالى من ولية
غلة الاوقاف المذكورة في كل اوان يصرف اولا لمصالح عمارة الرقبة
من البقعة المذكورة ومن الاوقاف على مصالحها فما فضل من ذلك
يكون الثلث من حاصل الحامسين المذكورين في كل سنة ثمانية فلوريات
والباقي من ذلك يكون للحفاظ الملازمين فيها ويكون السهم الواحد
من اصل اثني عشر سهما من حاصل ساير الاوقاف المذكورة لمن هو متولي
على الترتيب الذي ذكرنا انفا والباقي للحفاظ على السوية فلما
اخرج الواقف جميع ذلك عن يده وازال الملكة عنها بقوله الصريح وسلم
بنفسه وبالحكم والتسليم على قول من شرطهما دام الله تعالى عليهم
انوار الرحمة وجعلها صدقة جارية ابدا بحيث لا يحل لاحد ممن يؤمن
بالله واليوم الاخر من خليفة وسلطان وملك ووزير وامير ووال وقاض
ومفت ومحتسب ولا لاحد من الناس كافة لا ينقض هذا الوقف
ولا ينقضه ولا يغيره ولا يحوله ولا تعطيله من شروع في نقضه وتحويله
ورام زيادة في تغييره فقد ارتكب المحرم واستوجب الماثم ودخل تحت قوله
تعالى فمن بدله بعدما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم
وعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين الى يوم القيمة يوم
يقوم الناس لرب العالمين ودخل تحت قوله صلى الله عليه
وسلم من اخذ شبرا من ارض اخيه بغير حق طوقه الله من سبع ارضين
في نار جهنم والله حسيبه ويطالبه يوم تبدل الارض غير الارض وجعلهم الاخسرين
اعمالا فاجر الواقف على الحي الحليم الجواد الكريم الذي لا يضيع اجر المحسنين
عملا بل يجزي بكل حسنة عشرا ابدا واشهد الله تعالى الواقف المذكور على
نفسه بهذا الوقف المذكور ثم لارواح الانبياء والمرسلين والاولياء
والصالحين ثم الملائكة اجمعين ثم بعد ذلك كله اقر الواقف اقرارا شرعيا
انه اراد ان يرجع عن هذا الوقف ورام رجوعا في ابطاله فنازعه في ذلك
من له منازعة حتى رفع امره الى حاكم البلدة المذكورة وهو الحاكم
المستجل اعلاه اعلاه على الحق مواده وسال ان يحكم بصحته

244

هذه الاوقاف المذكورة على الوجه المسطور والنمط المزبور باجابة
الحاكم المستعان لعمدو حكم بصحة جميع الاوقاف المذكورة
ومصارفها واشهد على حكمه جماعة من العدول والثقات في الرابع
عشر من شهر رمضان المبارك سنة اثنى وثلثين وثمان مائة من الهجرة النبوية

يشهد بمضمونه المروى محمود بن احمد الشافعى
عاملهما الله بلطفه الخفى الوفى
متوكلا على الفرد الصمد القوى

يشهد بمضمونه الحاضرين
ملسان عبد الله وساهر بن عبد الله محمود بن مسعود
ويوسف بن داود

يشهد بما فيه يوسف احمد بن محمود
عفى عنهما

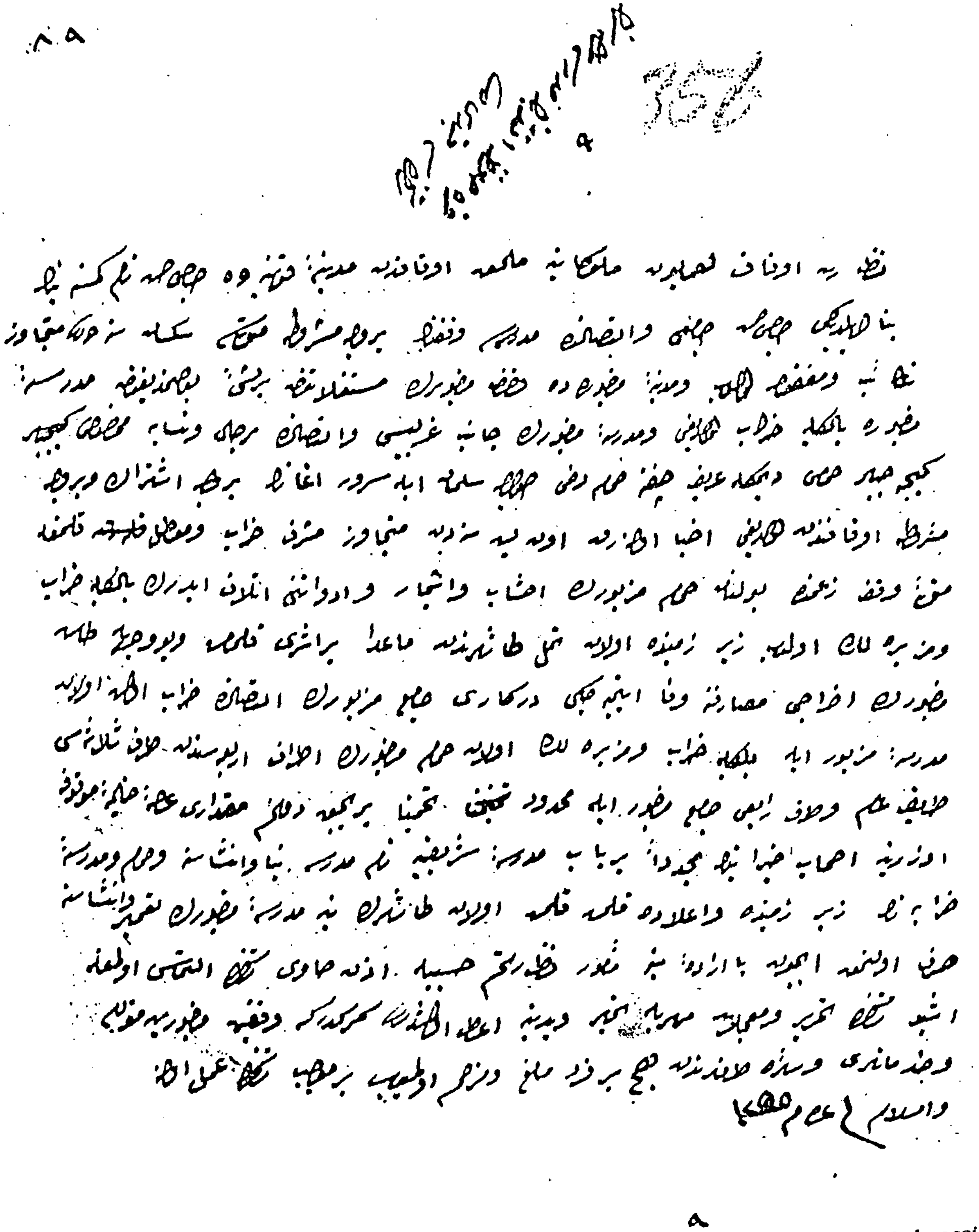
يشهد بمضمونه المرسدى بن ولى الدين
عفى عنه الحى يوم الدين

يشهد بما فيه
محمود بن مسعود الخطيب
عفى عنهما

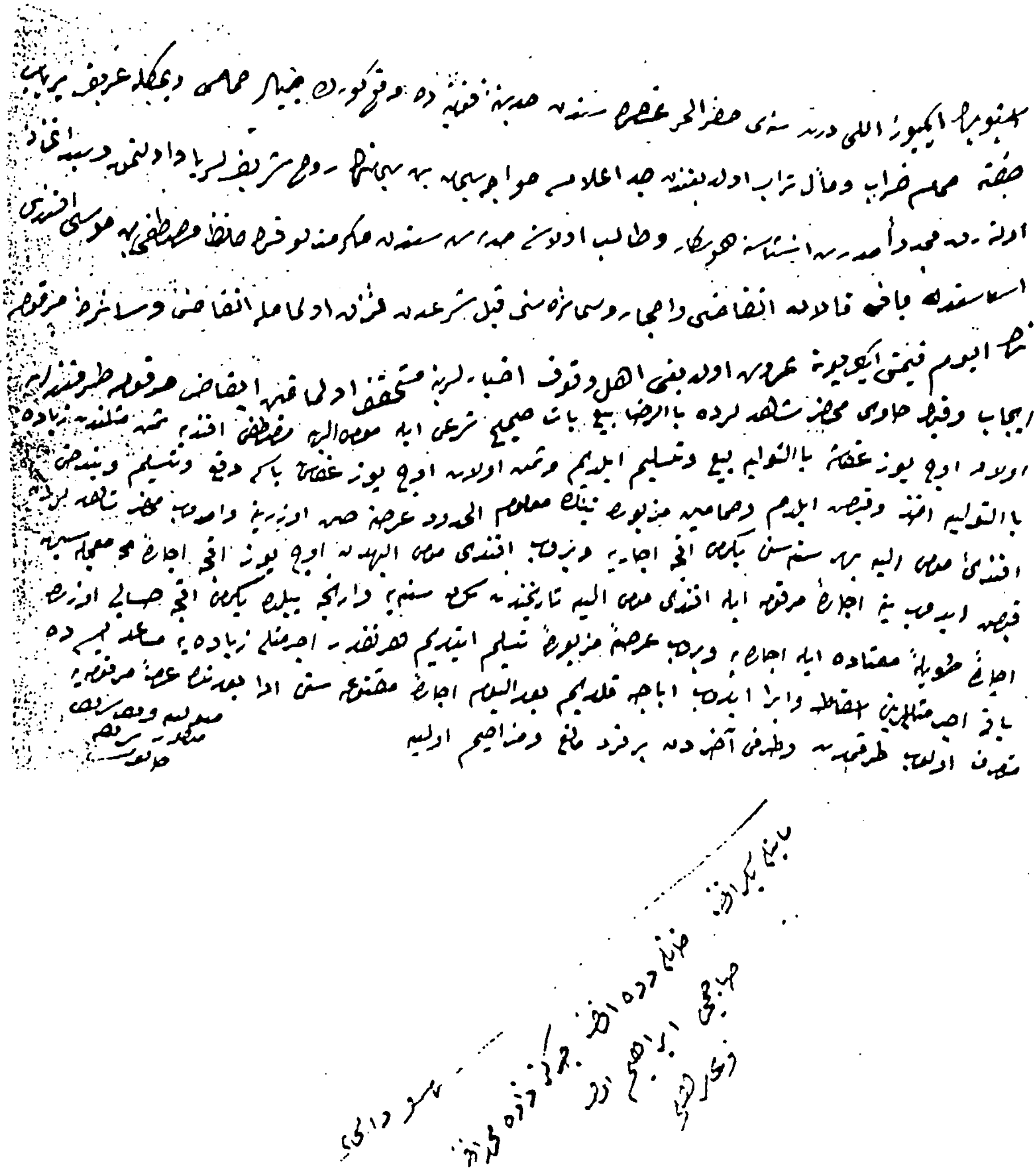
يشهد بما فيه
احمد محمود بن عبد الله
الهما

يشهد بما فيه
متوكلا على الله الصمد

يشهد بمضمونه باقرار الواقف شيخ محمود بن
يوسف المسنع متوكلا على الله الوهاب
الواسع

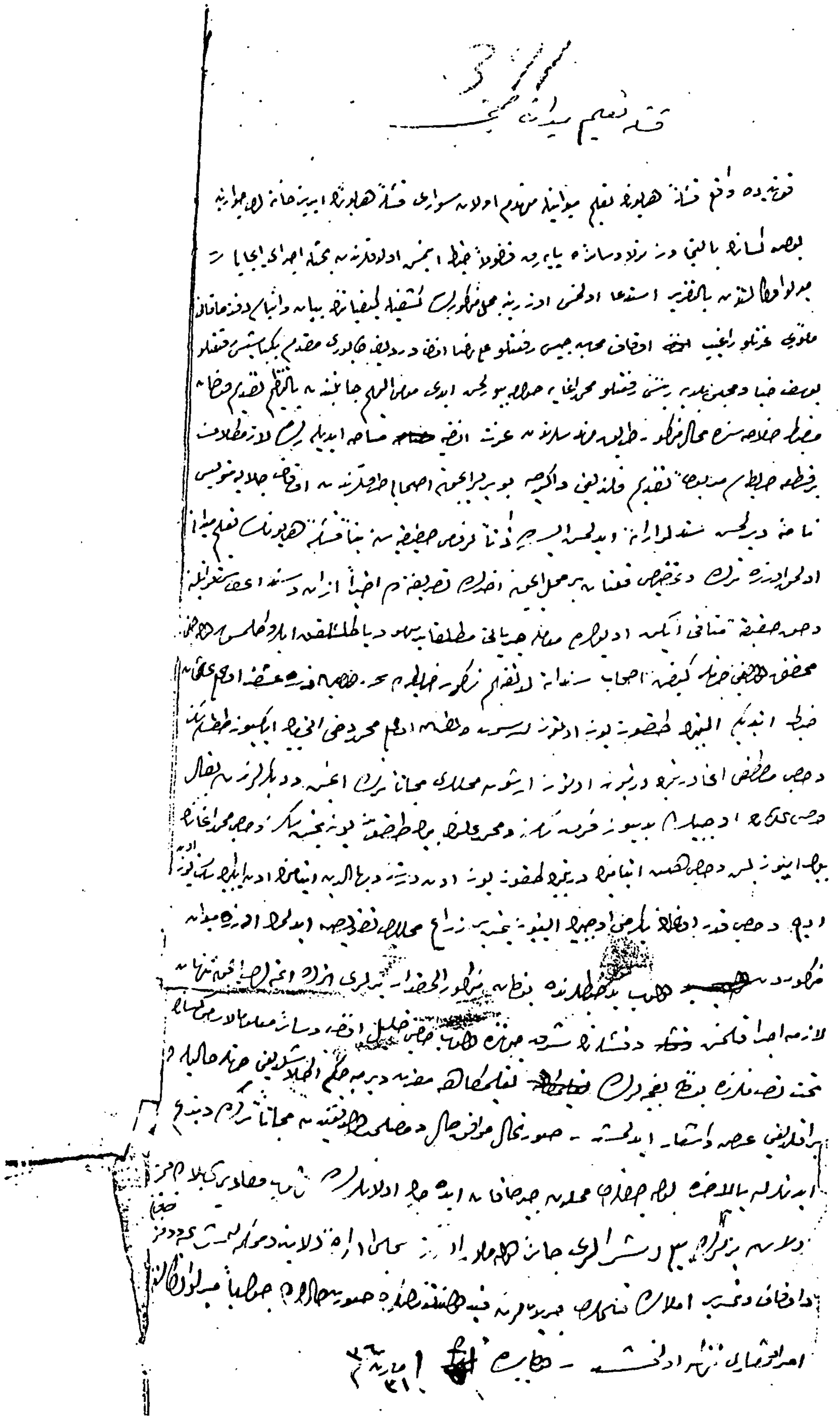
Belge 4: Kürkçü Hamamı ve Hacı Hasan Medresesi'nin yerine Kara Hafız Medresesi yaptırılmıştır. (VAD no. 2176, s.356")

Belge 5: Kürkçü Hamamı'nın yeri , Kara Hafız Medresesi'nin yapılması için Hoca Selman Vakfı mütevellisi tarafından satılmıştır. (VAD no. 2176, s.356 [2]).

Belge 6: Türbe Hamamı (Konya) tamirat keşfi. (KŞS no. 54, s.174 [2]).

Belge 7: Celâliye Vakfı tarla, Aslanlı Kışla (Konya)'ya talimgâh olarak bırakılmıştır (VAD. no: 2176, s.391).

SULTAN ALAEDDİN SARAYI VE KONYA KÖŞKÜ HAKKINDA

Dr.Zeki ATÇEKEN

Şer'iyye sicil defter kayıtları tarih tetkikleri için en orijinal ve zengin menbalardan biridir. Günümüze kadar ulaşamayan bazı eserlerin bilinmeyen yönlerini kısmen de olsa bu kayıtlardan çıkarmak mümkündür. Hakikaten doktora tez çalışmamız sırasında, Selçuklu eserleriyle ilgili olarak bu defterlerde bulduğumuz bazı tamirat kayıtları, bugün yok olmuş ve sadece isimleri kalmış olan eserlerin sanat özelliklerini aydınlatmada faydalı olmaktadır. İşte bunlardan birisi de Konya Alâeddin Sarayı hakkında tesbit edilen kayıtlardır. Bu kayıtlar, daha ziyade Alâeddin Sarayı'nın harabeye yüz tuttuğu yıllara ait bilgiler vermesine rağmen, içindeki bazı işaretlerden hareket edilerek sarayın eski şekli hakkında bir fikir edinilebilir. Ancak bu dört kaydı açıklamadan önce saray ve köşk ile ilgili temel bilgilerin hatırlatılması faydalı olacaktır, kanaatindeyiz.

Konya Alâeddin Sarayı, eskiden Alâeddin Tepesi'ni çeviren ve "*Ahmedek*" denilen İç Kal'a'nın kuzey yönünde, Aaeddin Câmii ile Karatay Medresesi arasında bulunuyordu. Burada ayrıca İç Kal'a'nın en ünlü kapılarından biri olan "*Sultan Kapısı*"da yer alıyordu.[1]

Alâeddin Sarayı,bugün artık yaşamıyor. Ancak bu sarayın bir parçası olan ve "*Konya Köşkü*" olarak bilinen yapının sadece doğu duvarından bir parçası ayakta olup beton bir şemsiye ile koruma altına alınmıştır. Bu köşkün eyvanının cephesinde ve balkona açılan kapısının sivri kemeri üzerinde beyaz kabartmalı harflerle yazılan bir kitabesi vardı. Bu kitabeyi,Friedrich Sarre 1895 yılında Konya'ya ilk gelişlerinde okumuş ve 1896'da yayınlamıştır.[2] Bazı kısımları eksik olan adı geçen kitabe şöyledir:

...شاهنشاه الاعظم سيد السلاطين العرب والعجم
مجدد ممالك الدنيا ومظهر كلمات الله العليا
...الدين فخر السلاطين في العالم نصير الحق بالبراهين
مصير المظلومين من الظالمين ابوالفتح قلج ارسلان

Türkçesi:

En büyük şahların şahı, Arap ve Acem sultanlarının efendisi, dünya ülkelerini yenileyen, Yüce Allah'ın kelimelerini meydana çıkaran... dünyadaki sultanların övüncü, reddi mümkün olmayan delillerle gerçeğin yardımcısı, zalimlerden mazlumları koruyup onlara yardım edici, fetih babası Kılıç Arslan...

Kitabede görüldüğü gibi köşkün bânisinin kaçıncı Kılıç Arslan olduğu belirtilmemiştir. Bu sebeple Friedrich Sarre, köşkün ilk bânisinin mavi beyaz renkli mozayik bandındaki kitabeyi ihtiva eden mozayik süsleme tekniğinin ancak XIII. yüzyılın ikinci yarısında görüldüğünden hareketle 1262-1266 yılları arasında müstakil hükümdarlık yapmış olan IV. Kılıç Arslan olabileceği hükmüne varmıştır.[4] Halbuki IV. Kılıç Arslan'ın ağabeyisi II. İzzeddin Keykavus ve II. Alâeddin Keykubâd'la birlikte çocukluk yıllarında müştereken hüküm sürdüğü ve başka bir eseri de bulunmadığı için, köşk'ün onun tarafından yaptırılması mümkün görünmemektedir. O halde kitabede adı geçen Kılıç Arslan kimdir? Elbette bu soruya verilecek cevap II. Kılıç Arslan olmalıdır.[5] Çünkü bugün Alâeddin Câmii olarak bilinen mâbedin ilk bânisi I. Mesud (1116-1155)'dur. Oğlu II. Kılıç Arslan ise hem bu câmiye bazı ilâveler yapmış, hem de buradaki Sultanlar

1. Tuncer Baykara, **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya**, Ankara 1985, s.3.
2. Friedrich Sarre, **Konya Köşkü** (Çev:Şahabeddin Uzluk), Ankara 1967, s.5; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, II., İstanbul 1973, s.174.
3. Fridrich Sarre, **a.g.e.**, s.85; İ.Hakkı Konyalı, **Konya Tarihi**, Konya 1964, s.182; Mehmet Önder, **Mevlânâ Şehri Konya**, Ankara 1971, s.198.
4. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.28.
5. Abdülkadir Hamdizâde, **Konya Babalık Gazetesi**, Yıl 4, No 279, sene 191.

Türbesi'ni yaptırmıştır. Ayrıca 1155'den 1192'ye kadar süren uzun bir saltanatı vardır. Köşkün yapıldığı yıla ait Evliya Çelebi'nin verdiği tarihte II. Kılıç Arslan, Anadolu birliğini hemen hemen sağlamış durumdadır. Bizans, bu tarihten üç sene sonra Miryokefalon'da şansını son bir defa daha deneyecek ve kat'i yenilgisini alacaktır. Savaşlarda yorulan II. Kılıç Arslan bundan sonra memlekitini on bir oğlu arasında paylaştırarak asûde bir hayat sürmeye çalışacaktır. İşte bu sebeplerden dolayı köşkün bu zamana ait bir yapı olduğunu düşünmek hatalı olmaz. Bu görüşümüzü Evliya Çelebi'nin Konya'yı ziyaretlerinde köşkün yapılışıyle ilgili olarak verdiği 569 H. yılının 1173 yılına tekabül etmesi ve *"Sultan Kılıç Arslan ibn-i Mesud'un inşa edip metanet vererek... bir eyvan ve bir divân-hane-i sultanî yaptırmıştır ki ol asırda eyvan-ı kis-râ'dan nişan verir idi."*[6] şeklindeki sözleri de teyit eder. Hattâ bu hususta Uzluk da **Konya Köşkü** adlı eserde yaptığı 12 nolu açıklamasında Friedrich Sarre'nin bilâhere, köşkün bânisi için verdiği tarihte hata yapabileceğini kabul ettiğini belirtir.[7]

Menâkıbü'l-Arifîn'in kaydına göre sonraki senelerde sık sık meydana gelen zelzelelerle tahribata uğrayan kale, saray ve türbe, Sultan I. Alâeddin Keykubâd tarafından yeniden ve kendi zevkine göre yaptırılmıştır. Bundan dolayı da adı geçen saray *"Alâeddin Sarayı"* olarak şöhret bulmuştur.[8] Konya Şer'iyye Sicil kayıtlarında da bu şekilde yer almıştır.

Konya Alaeddin Sarayı'nın Sanat Özelliği:

Konya Şer'iyye Sicil kayıtlarından çıkardığımız bilgilere göre, Alâeddin Sarayı, merkezî olarak altı ayak üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüştü. Bu kubbenin sağ ve solunda, Charles Txier'in 1828 yılında Konya'da bulunduğu zamanki müşahedelerine göre, paviyon tarzında bir sıra binalar vardı. Bunların en önemlisi sultanın selâmlık dairesi idi. Bu dairenin içerisi gayet zengin bir şekilde dekore edilmişti.[9] Bu binaların doğu ve batı uçlarında birer kule köşk bulunuyordu. Kalıntılardan çıkarılan taşların hamam gibi rutubetli yerlerde kullanılmış olması, sarayın kesme taşlardan yapıldığını, yıkıntılarından mermer çıkarılması da yer yer mermer kullanıldığını gösferir.[10]

Bu sarayın bir bölümünü oluşturan Konya Köşkü'ne gelince, burayı harabe olmuş haliyle bize tanıtan bilindiği gibi Friedrich Sarre'dir. O'nun tesbitine göre köşk, müstakil bir bina olmayıp İç Kal'a'nın bir burcu gibi asıl surun duvarından dışarıya taşmış bir vaziyette idi. Binanın umumiyetle tuğla ile yapıldığı, alt kısmının tuğla ve kerpiç ile doldurulmuş olduğu bugünkü kalıntıdan anlaşılmaktadır. Köşk 10 x 10 metre ebadında bir kare plân üzerine oturtulmuştu. Yüksekliği ise yine 10 metreye varıyordu. Zemin katından itibaren duvarları döşeme taşı ile kaplanarak sıvanmış ve böylece düz bir hale getirilmişti. Yani alt kat yoktu. Bu duvarların ön taraflarında bulunan nişlerde taştan yontulmuş oturur vaziyette birer arslan var dı ki bunlardan biri 1908'den beri İstanbul Eski Eserler Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu arslanların konulmasının sebebi çoğu arslan isimli Selçuklu sultanlarının adlarını hatırlatmalarıyle ilgili olmalıdır.[11]

Köşkün ikinci katının üç cephesi de mukarnas şeklindeki çıkma büyük tuğla konsollarla desteklenen birer balkonla çevrilmişti.[12] Bu köşkün ana cephesinde, balkona açılan sivri kemerli büyük bir pencere ile yan taraflarında daha küçük ikinci pencereden ibaret odalar vardı. Köşkün balkonu ve odaları, hem dıştan, hem de içten çinilerle müzeyyendi. Her iki yan duvarda ikişer pencere bulunuyordu.[13]

Üst kattaki balkon ve odaların tavanlarını, süslemeli, ahşap bir örtü tutuyordu. İç dekorasyon, alçı kabartma ve sır üstü süsleme çinilerle tamamlanmıştı. Bu alçı kabartmalar üzerinde çift başlı kartal (puhu kuşu), dragon, kanatlı melek, insan figürleri ve suvari resimleri vardı. Yine bu alçı kabartmalar ve çiniler üzerinde Farsça şiirler ve Arapça metinler yazılıydı. Selçuk divanı burada kurulur, cuma namazlarından evvel ve sonra sultanlar burada otururlardı.[14]

Selçuklular'ın inkırazından sonra Sultan Alâeddin Sarayı, Karamanoğulları beylerine tahsis edilmiştir. Osmanlılar zamanında Sultan Cem, 1474-1480 yılları arasında Konya Valiliği yaptığı sırada bu köşkte oturmuştur.[15] Bu yüzden köşke bir ara Cem'in Köşkü manâsına gelmek üzere *"Cimcime Köşkü"* denilmiştir.[16] Yine Osmanlılar zamanında birçok Karaman beylerbeyileri ve Konya valileri de aynı köşkte ikâmet etmişlerdir.

Nihayet, XVII. yüzyılda terk edilen ve yıkılmaya başlayan saray harabesinden çeşitli yerlerde kullanılmak üzere taş ve mermerlerinin alınmaya başlanması üzerine Edirne'den gönderilen bir fermanla[17] bu durum önlenmeye çalışılmış, fakat

6. **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi** (Tab':Ahmed Cevded), III., İstanbul 1314, s.18 (Yusuf Ağa Kitaplığı No:1988).
7. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.96da 12 nolu Uzluk açıklaması.
8. **Evliya Çelebi Seyahanâmesi**, s.18; Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.90.
9. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.2.
10. **Ş.S.D.Cilt:16 (B-26)**, s.175/1; **Ş.S.D.Cilt:21(C-8)**, s.229/1.
11. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.4.
12. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.89; Celal Esat Arseven, **Türk Sanatı**, İstanbul 1984, s.76.
13. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.5.
14. İ.Hakkı Konyalı, **a.g.e.**,s.182.
15. M.Yusuf Akkurt, **Konya Asar-ı Atika Müzesi Muhtasar Rehberi**, Konya 1932 s.90.
16. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.91.
17. **Ş.S.D.Cilt:16(B-26)**, s.174/1.

daha sonra bu hususta gönderilen emr-i şerîflerle gereken taşların alınmasına izin verilmiştir[18]

Konya Şer'iyye Sicil Defterlerinde bu durumu aydınlatan dört kayda rastladığımızı yukarıda belirtmiştik. Şimdi birbirleriyle ilgili ve aynı şahısları konu alan üç ferman sureti ile bir kadı sicil kaydını sıra ile ele alalım:

Bunlardan ilki, Şevval 1083 H/Şubat 1673 M. tarihli olup 16. defterin 174. sahifesinin ilk sırasında yer alan bir ferman suretidir. Edirne'den Karaman beğlerbeğisi ve Konya kadısına gönderilen bu ferman suretine göre; Dârüssaâde Ağası Yusuf Ağa'nın Dergâh-ı Muallâ'ya gönderdiği arzda, kendi nezaretinde olan Konya'daki Sultan Alâeddin Câmii'nin zamanla pek çok yerinin tamire ihtiyaç gösterdiğini, bu sebeple Alâeddin Câmii vakf köylerinden olan Sille reayasının cizyelerinden hasıl olan fazlalık ile tamiri için vakıf mütevellisi Hacı Ahmed'i vazifelendirdiğini, fakat Konya'da oturan bir kişiye de kendi malıyla inşa edeceği hamamına harabe Konya Sarayı'ndan taş alınmasına izin verildiğinden, bu şahsın hem câminin tamirine mani olduğunu, hem de müslümanların namaz kılmasına sıkıntı verdiğini belirterek, adı geçen hamam inşaatı için bundan böyle taş alınmasının yasaklanmasını istemiştir. İşte bunun üzerine gönderilen fermanla saray enkazından taş alınması yasak edilmiştir.[19]

Bu kayıttan anlaşıldığına göre, artık bu tarihlerde Konya Sarayı, taşları alınacak kadar harabe bir durum arz etmektedir.

İkinci vesika ise yine aynı defterde yer alan ve aynı sene ve ayda gönderilen, ama bu sefer harabe saraydan mermer çıkarılmasına şartlı izin veren bir emr-i şerîftir.

Yine aynı şekilde Konya Kadısı'na gönderilen bu ferman suretine göre de; Konya sakinlerinden ve sülehâdan Şeyh Ahmed, Edirne'ye gönderdiği arzda, Konya'da on iki çeşme, bir kervansaray, bir mescid yaptıracağını ve bunların tamiri için de vakıf olarak bir çifte hamam bina edeceğini, fakat bu iş için kullanılmak üzere ne Konya'da ne de yakın bir yerde mermer bulunmadığını, bu yüzden de çok sıkıntı ile karşılaşıldığını, halbuki Sultan Alâeddin Sarayı'nın yeri boş ve atıl kaldığından yerin altında mermer ve taş var ise çıkarıp kâfi miktarda alabilmesini ve buna kimsenin karışmamasını belirten bir emr-i şerîf verilmesini istemiştir. Bunun üzerine gönderilen emr-i şerîfte, adı geçen arazinin kimsenin vakfı ve mülkü değil ise ve binadan da eser kalmayıp toprak altında kalmış ise, kâfi miktarda mermer ve taş alınmasına izin verilmiştir. Ancak bu bahane ile bedava taş alınmasına ve yağma edilmesine de mani olunması emredilmiştir.[20]

Bu kayıttan da Konya Sarayı'nın varlık göstermediğini, tamamıyle bir yıkıntı görünümünde olduğunu anlıyoruz.

Bu husustaki üçüncü ferman ise, 19. defterin 165. sahifesinde yer alan 27 Rebiülevvel 1084 H./ 12 Mayıs 1673 tarihli ferman suretidir.

Aynı şekilde Karaman Beylerbeyi ve Konya Kadısı'na yazılan bu emr-i şerîfte de Vezir Musahip Mustafa Paşa'nın Konya'daki hayratı için aynı harabe saraydan kafi miktarda taş almak istemesi üzerine verilmiştir. Ancak bu fermanda da *"burası kimsenin mülkü değilse ve taş alınmasına şer'i bir engel de yoksa"*, şartının konulması ihmal edilmemiştir.[21]

Kayıtlardan anlaşıldığı gibi yıkıntıdan çıkarılan taş ve mermerlerin diğer bir hayır müessesesinde kullanılmak üzere alınmasına izin verilmektedir.

Tesbit ettiğimiz dördüncü ve sonuncu vesika ise bize daha önemli bilgiler vermekte ve sarayın bilinmeyen bazı yönlerine ışık tutmaktadır.

Yukarıda adı geçen ferman suretlerinden takribî üç sene sonrasına yani 28 Recep 1087 H. /6 Ekim 1676 yılına ait bulunan bu kayıt 21. defterin 229. sahifesindeki bir kadı sicil zaptıdır.

Bu kayda göre, Dârüssaâde Ağası Yusuf Ağa, Konya Kadısı"na bir mektup göndererek Sultan Alâeddin Sarayı'nın ne derecede harap olduğu keyfiyyetinin bizzat yerinde görülüp tesbit edilmesini ister. Bunun üzerine saray arsasına varıldığında, yukarıda adı geçen Vezir Musahip (Mustafa) Paşa'nın bundan önce kendi malıyle bir câmi ve 12 çeşme, bir hamam ve bir han yapımı için vekil tayin ettiği eş-Şeyh Ahmed Efendi, sarayın eski haline ve şimdiki durumuna vakıf olan ulemâ, sülehâ, eimme (imamlar), hatip, garazsız müslümanlar ve civarında olan mahalleler ahalisi, Sultan Alâeddin Câmii hatibi İsa Efendi, imamı eş-Şeyh Mehmed Efendi, o sırada Medine-i Münevvere'de müfti olan es-Seyyid Ahmed Efendi, eski Nif Kadısı Mustafa Efendi, Harput Kazası'ndan azledilen İbrahim Efendi, Aladağ Kadısı Saraç-zâde Abdülkerim Efendi, Konya Mimarbaşısı el-Hac Osman Efendi ve orada toplanan diğer müslümanlara sarayın durumu sorulduğunda her biri cevaben, *"biz adı geçen sarayı, harap ve tamamen yıkılmış olarak boş bir arsa halinde gördük. üstü örtülü bir binâsı ve bir sağlam duvarını görmedik. Ancak altı ayak üzerinde şu görülen kubbe ve avlusunun duvarlarından mahallelere bağlı kuzey yönünde bir miktar harabe duvarı kalmış, başka binalar olduğu bilgimiz dışındadır."* demişler, ayrıca orada hazır olan eş Şeyh Ahmed Efendi'nin araba ve merkep ile duvarların enkazından ve ekseriya ayak altında kalmış taşlardan aldığını da belirtmişlerdir. Bu durum eş-Şeyh Ahmed Efendi'den sorulduğunda, daha önce Âsitane'de defter-

18. **Ş.S.D.Cilt: 19(E-25)**, s.165/3; **Ş.S.D.Cilt:21 (C-8)**, s.229/1.
19. **Ş.S.D.Cilt:16 (B-26)**, s.174/1.
20. **A.g.d.**, s.175/1.
21. **Ş.S.D.Cilt:19 (E-25)**, s.165/3.

dâr olan Ahmed Paşa'dan câmi ve hanın temellerine yetecek kadar saray enkazından almak üzere temessük ve maliyece emr-i şerîf aldığını ve müvekkili Musahip Paşa'nın da bu husustaki altı kıt'a mektubu ile câmi ve hanın ancak yerden yukarı üç zira (takribi 2 metre 25 cm.) duvarlarına yetecek kadar saray duvarı enkazından ve yer altında kalan taşlardan defter mucibince 150 araba ve 2200 merkep yükü taş alarak adı geçen mahallerde bu işlere vekil olarak harcadığını söylemiştir. Bu durum üzerine bir araba taş ve bir merkep yükü taşın ne kadar akçe olduğu sorulmuş ve cevaben, o yer hesabı ile, bir kuruş 224 akçe karşılığı olarak, bir araba yükü taşın 25 akçe, bir merkep yükü taşın ise 5 akçeye alınıp satıldığını söylemişlerdir.[22]

Bu duruma göre ücret olarak her araba yükü taş 25 akçe üzerinden 3750 akçe, her merkep yükü taş için de 5 akçe hesabıyle 11.000 akçe ve toplam olarak 14.750 akçe ödenmiş demektir.

Altında 19 şahidin imzası bulunan bu kadı zaptında dikkatimizi çeken önemli bir husus da altı ayak üzerine oturduğu belirtilen ve henüz 1676 yılında ayakta olan bir kubbeden bahsedilmiş olmasıdır. Bu durum sanat tarihçilerinin dikkatine sunulur. Zira bu hususta yapılan araştırmalarda adı geçen kubbeden bahis yoktur.

Bu vesikadan da anlaşılacağı gibi Alâeddin Sarayı, 1673 yılından biraz önceki senelerde içinde oturulmaz hale gelmiş ve 1676 yılında da ayakta kalan pek az bir yeri kalmıştır. Artık Konya'da o sıralarda ve sonraki yıllarda yapılan hayrat eserler için burası müracaat mahalli haline gelmiştir. Hattâ İ.Hakkı Konyalı da bir görgü şahidi olarak köşkün alt kısmının sanki bir taş ocağı gibi kullanıldığını belirtir.[23]

Bu arada sözü edilen bilgileri bize aktaran şer'iyye sicil kayıtlarının ne kadar önem arzettiği ve bu hususlar için vaz geçilmez birer kaynak oldukları hakikati de anlaşılmış olmaktadır.

Sarayın son zamanları:

Anadolu Selçukluları'ndan zamanımıza ulaşabilen ilk ve son saray örneğinin bir parçasını teşkil eden Konya Köşkü'nün 1828 ve 1835 yıllarına ait durumunu, aynı tarihlerde Konya'yı ziyaret eden Charles Texier'in çizdiği resimlerden öğreniyoruz.[24] Bu resimlerde köşkün bazı kısımlarının henüz ayakta olduğu görülmektedir. Köşkün tamamen yıkılması ise, Uzluk'un açıklamasından öğrendiğimize göre, M.Cevat Bey'in 1905-1908 yılları arasında Konya Valiliği yaptığı yıllara rastlar. Bu tarihlerde bazı şahıs ve makamlar, binada meydana gelen tahriplerin önüne geçilmesi hususunda adı geçen validen ricada bulunduklarında vali, binânın ehemmiyetsiz bir yapı olduğunu belirttikten sonra *"Merak etmeyin ben size, 200 altın lira ile daha iyisini yaptırırım."* deme gafletini göstermiştir.[25]

Zira Friedrich Sarre 1895'de Konya'yı ziyaretlerinde binanın yavaş yavaş yıkıldığını, 5 Nisan 1907'de köşkün üst kısmının yarısının çökmüş olduğunu, 1931 yılındaki son ziyaretlerinde ise binadan eser kalmadığını görmüştür.[26]

Önünde hendek, sağ ve solunda kale duvarları olan köşkün yıkılışı hakkında İ.Hakkı Konyalı da şu bilgiyi verir:

"1907 yılında Rizo isminde bir Rum mühendis tarafından tamir etme bahanesiyle köşkün alt kısmı kazıldığından, eyvanın ayakta kalan ikinci katı ve duvarlarının bir kısmı müthiş bir gürültü ile yerlere serilmiştir. Kitabeli çinileri ise Alman Konsolos tarafından kendi memleketine götürülmüştür."[27]

Alâeddin Tepesi çevresinde Türk Tarihi Kurumu tarafından 1940[28] ve 1958 yıllarında yapılan kazılarda çıkarılan alçı ve çini eserler halen Konya Müzesi Çini (Karatay Medresesi) ve Taş Eserler Seksiyonu (İnce Minâreli Medrese)'nda teşhir edilmektedir.[29]

Bugün Konya Alâeddin Sarayı müştemilâtından sadece tuğla, moloztaş ve kerpiçten meydana gelen doğu duvarından bir parçası kalan Konya Köşkü'nün bu son hatırasının daha fazla yıkılmasını önlemek için Müzeler İdaresi tarafından 1961 yılında üzerine beton bir şemsiye yaptırılmıştır. Fakat bu sefer de koruyucu şemsiyenin yer yer bozulmaya başladığı ve bu yüzden onun da yardıma muhtaç olduğu dikkat çekiyor.

KONYA KÖŞKÜ İLE İLGİLİ KONYA ŞER'İYYE SİCİL KAYITLARI

1- Cilt:16 (B-26), S.174/1

"Sultan Alâeddin Sarayı Harabesinden Taş Aldırmamak İçin Divan-ı Ali Tarafından Emr-i Şerifdir:

Suret

Emîr-ül-ümerâ-il-kirâm, kebîr-ül kübera-il-fehham zulkadr ve'l-ihtirâm, sahib-ül-'izz ve'l-ihtişâm el-muhtaz be-mezîd-i 'inâyet-ül-mülk-i ilâ Karaman Beğlerbeğisi (isim yok) dâme ikbalehu ve akza kuzat-ül Müslimîn evlâ vülâdet-ül-muvahhidîn ma'den-ül fazl ve't-temkîn hüccet-

22. **Ş.S.D.Cilt: 21 (C-8)**, s.229/1.
23. İ.Hakkı Konyalı, **a.g.e.**, s.180.
24. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.2
25. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.95'de 6 nolu Uzluk açıklaması.
26. Friedrich Sarre, **a.g.e.**, s.41.
27. İ.Hakkı Konyalı, **a.g.e.**, s.183.
28. Hakkı İzzet, "Mevlânâ Türbesi'nin Çini Kaplamaları", **Belleten**, XVI., sayı 64, Ankara 1952, s.580.
29. Mehmet Önder, **a.g.e.**, s.199.

ül Hak 'alel halk-ı ecmain vâris-i 'ulûm-ül enbiya-i ve'l-mürselîn el-muhtaz bi-mezîd inâyet el-mülk-ül mu'in Mevlanâ Konya Kadısı zidet fezâilehu tevki'-i refi'-i humayun vâsıl olıcak ma'lum ola ki iftihar-ül-havas ve'l-mukarribîn mu'temed-ül-mülûk ve's-selâtin bi'l-fi'il dârü's-sa'adetim ağası olan Yusuf Ağa dame ulûvvuhu dergâh-ı mu'allâma arz gönderüb müşârü'n-ileyhin taht-ı nezâretinde olub Konya'da vâki' merhum ve mağfurileyh Sultan Alâeddin binâ eylediği câmi-i şerîf devr-i eyyâmla ekser mevâzîî ta'mir ve termime muhtac olmağın vakf-ı mezbur karyelerinden Sille nâm karyenin reayası cizyesinden izdiyâd olan akçe ile ta'mir olunmak üzere iki üç senenin cizye izdiyâdı zabt olunub ba'dehu tamir olunmak içün hâliyâ mütevelli-i vakf olan Hacı Ahmed'in yedine emr-i Şerîfim virilmişiken Konya sakinlerinden (isim yok) nâm kimesne kendi malıyle bir hamâm binâ eylemek murâd itmekle vâkıf-ı müşârün-ileyhin medine-i Konya'da olan harabe sarayın taşların alub hamâmı binâ eylemek üzere hilâf-ı inha bu tarîkle emr alub câmi-i mezburun ta'mir ve termimine mâni olub ümmet-i Muhammed eda-i salât itmekte 'usret (zorluk) çekmeleriyle mezburun müceddeden binâ eylediği hamamına saray-ı merkumdan bir taş aldırılmamak bâbında emr-i şerîfim virilmek ricasına 'ilâm itmeğin vech-i meşruh üzere amel olunmak emrim olmuşdur, buyurdum ki hükm-i şerîfimle vusûl buldukta bu bâbda sâdır olân fermân-ı celil-ül kadrim mucibince 'amel idüb dahi hususi mezbure tamam-ı hak ve 'adl üzere tefehhus (dikkatle muayene etme) idüb göresiz. Arz olunduğu üzere ise ol bâbda muktıza-yı seri'-i kavimle 'amel idüb dahi vâkıf-ı müşârün-ileyh Konya'da olan harâbe olan sarayın taşın min ba'ad mezbure hamâm binâsı içün aldırmayub men' ve def' eyleyesin. Şer-i şerîfe ve emr-i humâyunuma muhalif kimesneye iş itdirmeyüb husus-ı mezbur içün bir dahi emr-i şerîfim varumlu eylemeyesin. Şöyle bilesin 'alâmet-i şerîfe itimad kılasın. Tahriren fî evâhir-i şehr-i Şevvâl-ül mükerrem sene selâse ve semânîn ve elf.

Be Makam-ı Edirne El-Mahruse	Kayıd şud: Fî 3 Zilhicce eş-Şerîfe Sene 1083."

2- Cilt: 16 (B-26), s.175/1:

"Şeyh Ahmed Efendi Sultan Alâeddin Sarâyı Yerinden Mermer Çıkarmaya İzn-i Emr-i Şerîfimdir:

Emîr-ül-ümera-il-kirâm kebîr-ül-kübera-il-fehhâm zulkadr ve'l-ihtirâ sâhib-ül 'izz ve'l-ihtişâm el-muhtaz be mezîd-i 'inâyet-ül-mülk-ül-ilâ Karaman Beğlerbeğisi dame ikbalehu ve akza kuzat-ül-Müslimîn evlâ vülât-ül-muvahhidin ma'den -ül-fazl ve'l-yakîn vâris-i 'ulûm-ül-enbiya ve'l-mürselîn el-muhtaz bi-mezîd-i 'inâyet-ül-mülk-ül-mu'în Mevlânâ Konya Kadısı zidet fezailehu tevki'-i refi'-i humâyun vâsıl olucak ma'lûm ola ki Konya sakinlerinden sülehâdan Şeyh Ahmed zide takvahu Edirne'de der sa'adetime arz-ı hal idüb mahmiye-i Konya'da mezbur on iki çeşme getürüb ve mahmiye-i mezbure bir kârbân saray ve bir mescid binâ idüb bunların ta'mir ve termimine vakf olmağıçün bir çifte hamâm binâ idüb lâkin Konya'da ve karîb yerlerde mermer bulunmayub ziyâde müzâyakası (darlık) olmağla yine mahmiye-i mezburede merhum Sultan Alâeddin'in Sarayı'nın yeri hâli ve muattal kalub yerin altında mermer ve taş var ise ihrac idüb kifayet miktarı bulunur ise aldıktan sonra kimesne mâni' olmamak bâbında emr-i şerîfim virilmek rica eyledüğü ecilden imdi arazi-i mezbur kimesnenin vakfı ve mülkü değil ise ve eser-i binâdan yer kalmayub toprak altında kalmış ise kifâyet miktârı mermer ve taş ihrac idüb kimesne mâni' olmaya diyu fermânım olmuşdur. Buyurdum ki hükm-i şerîfim vardık da bu bâbda sâdır olan emrim üzere 'amel idüb dahi zikr olunan arazi kimsenin vakfı ve mülkü olmayub toprak altında kalmış kabil-i süknâ (oturulacak yer) değil ise kifâyet mikdârı mermer ve taş ihrac eyledikde kimesne mâni' olmaya. Amma bu bahane ile -ve meccânen gelüb taş çıkarmasına muavenet (yardım) idin diyu teaddi ve tecâvüzden bi- gayet ihtiraz eylesin. Şöyle bilesin alâmet-i şerîfe itimad kılasın.

Tahriren fi'l-yevm-ül-râbi ve'l-'ışrîn şehr-i Şevvâl-ül-mükerrem sene selâse ve semânîn ve elf.

Be Makam-ı Edirne El-Mahruse	Vusul: Fî 28 Zilkade 1083."

3- Cilt: 19 (E-25), s.165/3.

"Sultan Alâi Sarayı'ndan Taş Almak İçün Defterdâr Tarafından Def'a-yı Saniyede Varid Olan Emr-i Şerifdir:

Emîr-ül-ümera-il-kirâm kebîr-ül-küberâ-il-fehhâm zulkadr ve'l-ihtirâm sahib-ül-'izz ve'l-ihtişâm el-muhtaz bi-mezîd-i 'inâyet-ül-mülk-ül-ilâ Karaman Beğlerbeğisi dame ikbalehu ve akza kuzat-ül-Müslimîn evlâ vülât-ül-muvahhidiîn ma'den-ül-fazl ve'l-yakîn vâris-i 'ulûm-ül enbiya-i ve'l-mürselîn hüccet-ül-hak alel halk-ı ecmaîn el-muhtaz bi-mezîd-i 'inâyet-ül- mülk-ül-mu'in Mevlâna Konya Kadısı zidet fezailehu tevki'-i refi'i humayun vâsıl olıcak ma'lûm olaki destur-ı mükerrem müşir-i müfehhâm nizâm ül-'alem vezir-i sâni hassa-i musahibim vezirim Musahib Mustafa Pâşâ edamallahü tealâ iclâlehunun nefs-i Konya'da hayrâtı içün Konya'da vâki' hâli ve harabe olan Sultan Alâeddin Sarayı'ndan kifâyet mikdârı

taş alındıkda kimesne mâni' olmamak bâbında emr-i şerîfim ricasına ilâm eylemeğin imdi kimesnenin mülkü olmayub zarar-ı şer'iyyesi yoğıse hayrât içün vezir-i müşârün-ileyhim tarafından lâzım gelen taş ihrac olundukda kimesne mâni' olmaya diyu fermanım olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerîfimle vardıkda bu bâbda sâdır olan emrim üzere 'amel idüb dahi zikr olunan saray kimesnenin mülkü olmayub zarar-ı şer'iyyesi yoğıse müşârün-ileyhin tarafından lâzım olan taş ihrac olundukda kimesne mâni' olmayub alâkası olmayanları dahl ve taarruz itdirmeyesiz. Şöyle bilesiz 'alâmet-i şerîfe itimad kılasız. Tahriren fi'l-yevm-üs-sâdis 'aşer şehr-i Rebiüleuvel sene erba' ve semânîn ve elf.

Be-Makam-ı Edirne El-Mahruse — *Vusul: Fi 29 Rebiülahir 1084.*

4- Cilt:21 (C-8), s.229/1:

"Şeyh Ahmed Efendi

Mahmiye-i Konya'da vâki' merhum ve mağfurileyh Sultan 'Alâeddin tabe serahunun Sarayı hususiçün görülüb ve keyfiyyet harâbi beyan olunmak bâbında mekârim 'âde halâ ağa-yı dârü's-sa'ade olan... sa'adetlü Yusuf Ağa hazretleri tarafından mektub-ı şerîf vârid olmağla imtisalen hâkim-i mevki'... sadr-ı kitâb tube lehu hüsn-i meâb hazretleri saray-ı mezbur arsasının üzerine vârub şevketlü Musahib Pâşâ hazretlerinin mahmiye-i mezburda bundan akdem kendi malıyle bir câmi şerîf ve on iki 'aded çeşme ve bir hamâm ve bir hân binâsı içün taraf-ı âlilerinden vekil nasb ve ta'yin buyurdukları eş-Şeyh Ahmed Efendi ve saray-ı merkumun ahval-i kadîmesine ve şimdiki hâline ve konu olan 'ulemâ ve sulehâ ve eimme ve hatib ve bigaraz Müslümanlar ve civarında olan mahallat ehalisi ve Sultan Alâeddin Câmii'nin hatibi 'Iysa Efendi ve imamı eş-Şeyh Mehmed Efendi ve halâ Medine-i Münevvere'de müfti olan faziletli es-Seyyid Ahmed Efendi ve sâbıkâ Nif Kadısı olan Mustafa Efendi ve Harput Kazası'ndan ma'zul İbrahim Efendi ve halâ Aladağ Kadısı olan Saraç-zâde Abdulkerîm Efendi ve halâ medine-i merkumede berât-ı padişahi ile mi'mar başı olan el-Hac Osman Halife ve zeyl-i kitâbda isimleri mestur olan sair Müslimîn, mahalle-i mezburda cem' olub hakikat-ı hal su'al olundukda her biri cevablarında biz saray-ı mezburu harâb ve külliyen münhedim ve böyle arsa-i haliye gördük. Üstü örtülü bir binâsı ve bir ma'mur dıvarını görmedik. Ancak altı paye üzre işbu müşahade olunan kubbe ve havlısının cidaranından mahallata muttasıl canib-i şimalisinde bir mikdar harabe dıvarı kalmış, gayrı ebniye olduğu ma'lumuz değildir diyu haber virdiklerinden sonra işbu hâzır-ı bi'l-meclis olan eş-Şeyh Ahmed Efendi araba ve merkep ile cidaran-ı enkazından ve ekser payu altında kalmış taşlarından ahz eyledi. Hakıykat-ı hal andan dahi sü'al olundukda cevabında Asitane-i Sa'adetde bundan akdem defterdâr olan Ahmed Pâşâ'dan câmi-i mezburun ve hân-ı merkumun temelleri ne kadar kifaye sarf olunmağıçün be-tarîkü'ş-şer'i enkaz-ı mezburdan alınmak üzere temessük ve mucibince maliye tarafından emr-i şerîf dâhi alub muvekkel-i muma–ileyh Musahib Pâşâ hazretlerinin altı kıt-'a mektub-ı şerîfleri ile câmi-i mezburun ve hân-ı merkumun ancak yerden yukarı üç zira mikdarı dıvarlarına kifâyet mikdarı saray-ı mezburun cidarân-ı enkazından ve yer altında kalan taşlardan defterimiz mucibince yüz elli araba ve iki bin iki yüz merkep yükü yer altından çıkarub mahall-i mezburda bi'l-vekâle sarf eyledim, diyu mukırr ve mu'terif olmağla işbu hazır-ı bi'l-meclis olanlara ve mi'mar başıya bu şehirde bir 'araba yükü tâş ne mikdârı akçeye alınur ve satılır ve bir merkep yükü taş ne kadar akçeye virülür diyu su'al olundukda bu yer hisabı ile guruş iki yüz yiğirmi dört akçeye râci olmak üzere bir araba yükü tâş yiğirmi beş akçeye ve her bir merkep yükü tâş bu hesab üzere beşer akçeye alınur ve satılur ve her birimiz bu minvan üzere nice kere aldık diyu cevab virdüklerinde mâ hüve'l-vâki bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmü's-sâmen ve'l-'ışrîn fî Recebü'l-'izzed lisene seb' ve semânîn ve elf.

Ca'fer Efendi bin Sâdık — *Seyyid Mehmed Çelebi bin Seydî*

Ali Çelebi bin Fermaı — *Veli Halife bin İsmail* — *Molla Osman*

el-Hac İsma'il Halife el-İmam — *el-Hac Mustafa bin Mehmed*

el-Hac Bayezid bin Süleyman — *Seyyid Mustafa Çelebi bin Seyyid Şeyhi Çelebi*

Ahmet Çelebi bin el-Hac Abdülkeri — *Hamza Halife bin Mehmed*

Derviş Ebubekir bin Pir Ali — *Hamza Çelebi bin Ahmed Halife*

Osman bin Mürsel — *Muslî Halife El-İmam* — *Mustafa bin Ahmed*

Mehmed bin Abdullah — *Osman bin Mustafa"*

[illegible] الشیخ احمد افندی

[illegible] مرحوم ومغفور له شیخ علاء الدین طابخانه نك سرایی خصوصیله حق

[illegible] وکیفیت خرابی بیان اولنمق بابنده شیخ رسم عاده حالا ایالت دار السعاده [illegible]

[illegible] تلو سیف آغا جعفر تلو طرفندن مکتوب شریف وارد اولمغله امتثالا للاحکام موجبنجه

[illegible] طوغی له حسن آغا جعفر تلو سرای مزبور عرصه سنك اوقافنه وارد [illegible]

[illegible] مصاحبات حضرتلرینك مجدد قوبوره مونلقا اقدم کندی مالیله بر جامع شریف

[illegible] ایکی عدد چشمه وبر حمام وبر خان بنا ایچون [illegible] عالیلرندن وکیل [illegible]

[illegible] الشیخ احمد افندی وسرای مزبورك احوال قدیمه سنه وشمدیکی حالنه وقوفی

[illegible] علما صلحا وائمه خطبا وبی غرض مسلمانلر حوالیده اولان محلات اهالیسی

[illegible] علاء الدین جامعنك خطیبی علیسی افندی وامامی الشیخ محمد افندی حالا مدینه قبوره

[illegible] اولان مفتیسی السید احمد افندی وسابقا نیف قاضیسی اولان مصطفی افندی [illegible]

[illegible] معزول ابراهیم افندی وحالا الاطاغ قاضیسی اولان سراج زاده عبد الکریم افندی

[illegible] حالا مدینه ده متقاعد مدرسات پادشاهی ایله معمار [illegible] اولان الحاج عثمان خلیفه [illegible]

[illegible] اولان سائر مسلمین محل مزبوره جمع اولوب حقیقت حال سؤال اولندقده [illegible]

[illegible] بو سرای مزبوری خرابه وکلیا منهدم وبو باغچه خالیه [illegible] اوستی اورتولی

بر بناسی وبر معمور دیوارینی [illegible] اولمغله [illegible]

[illegible] جدرانلری [illegible] متصل جانب شمالیسنده بر مقدار خرابه دیوار [illegible]

[illegible] اولدیغی معلوم [illegible] حاضر بالمجلس اولان الشیخ

احمد افندی [illegible] طاشلرندن

اخذ ایلدی حقیقت حال انلردن دخی سؤال اولندقده [illegible] سعادتلو [illegible]

اقدم دفتردار اولان احمد پاشادن جامع مزبورك وخان مرقومك [illegible] قدر کفایه

صرف اولنمغیچون بطریق الشرا انقاضی بورادن المق اوزره متمسك [illegible] موجبنجه

امر شریف وموجبنجه دیوان عالی طرفندن بر امر شریف داخی [illegible] موکل [illegible] صاحب

پاشا حضرتلرینك [illegible] مکتوب [illegible] جامع مزبور وخان مرقومك [illegible]

بر قات [illegible] ذراع مقداری دیوارلرینه کفایت مقداری سرای مزبورك جدرانی

انقاضندن [illegible] طاشلردن [illegible]

مرکب [illegible]

[illegible] حاضر بالمجلس اولانلر [illegible] طاش [illegible]

[illegible] بر مرکب یوکی طاش [illegible]

اولندقده [illegible] حسابی ایله [illegible] اوزره [illegible]

یوکی طاش [illegible] هر بر مرکب یوکی طاش [illegible] حساب اوزره [illegible]

[illegible] دیو [illegible]

الواقع بالطلب کتب اولندی فی الیوم الثامن والعشرین [illegible] سنه سبع وثمانین [illegible]

جعفر افندی / صادق / سید محمد چلبی / سیلی / علی چلبی / قوماق / ولی خلیفه / مصطفی / علی / اسمعیل / ملا [illegible] / الحاج اسمعیل [illegible] / الامام

الحاج مصطفی / محمد / الحاج بایزید / سلیمان / سید مصطفی چلبی / سید یحیی چلبی / احمد چلبی / الحاج عبد الکریم / حمزه [illegible] / محمد / درویش [illegible] / [illegible] علی

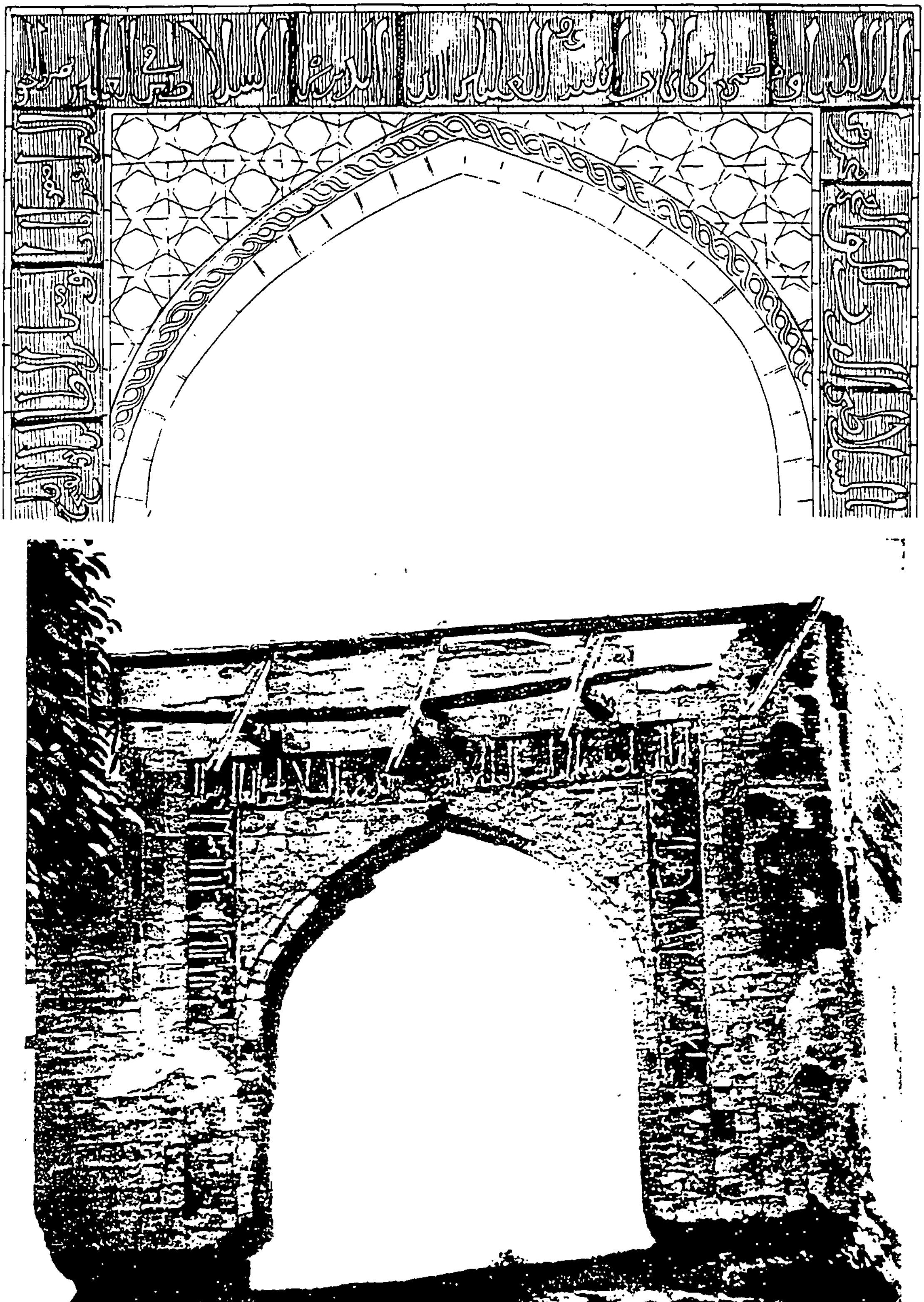
محمد چلبی / احمد خلیفه / عثمان / مرسل / مصلی خلیفه / الامام / مصطفی / احمد / محمد / عبد الله / عثمان / مصطفی

229

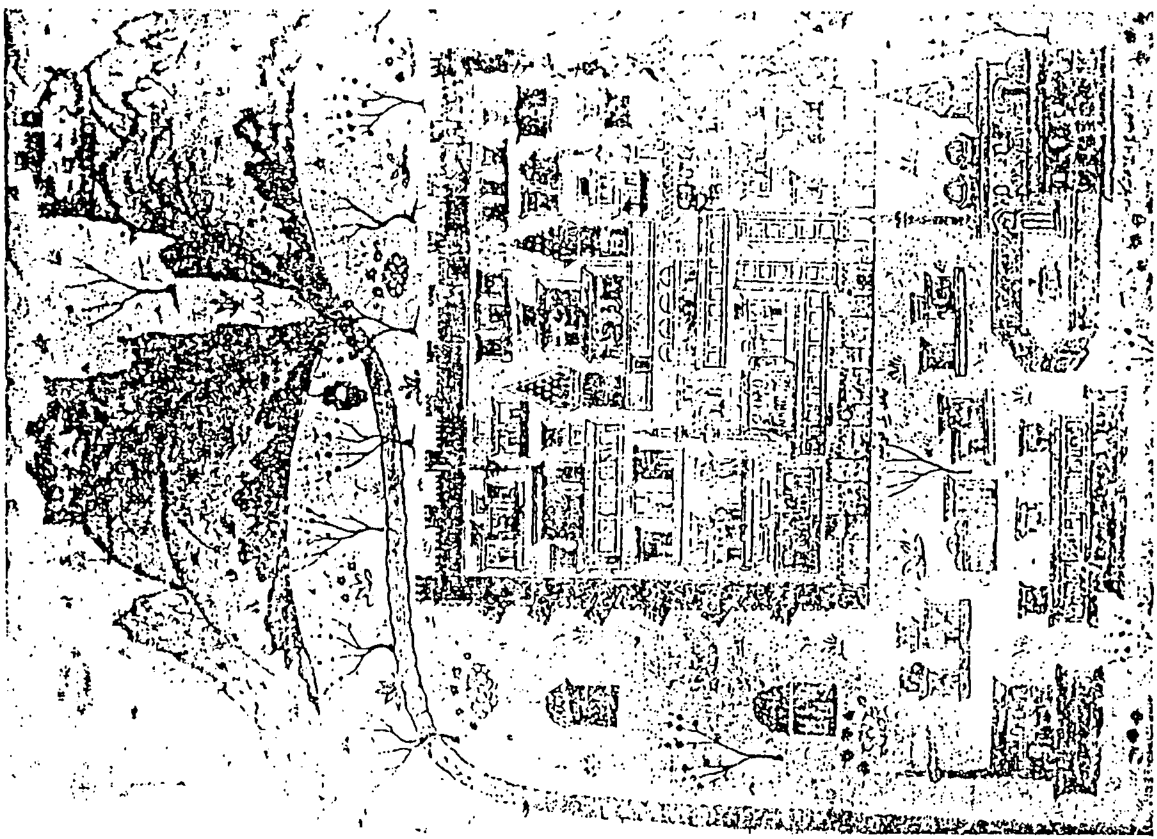
Konya Alâeddin tepesindeki köşkün 1897 'deki hali.

(Friedrich Sarre,a.g.e.)

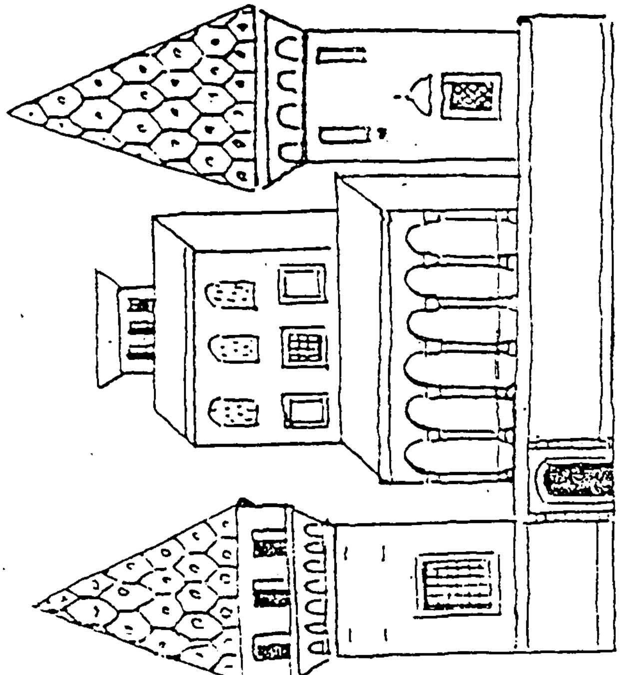

Konya köşkünün kuzeye bakan büyük pençeresi ile bunun restore edilmiş şekli.

(Friedrich Sarre, a.g.e.)

Konya, Matrakçı'nın (940/1535) de çizdiği planı
(Friedrich Sarre, a.e.)

EĞİRDİR DÜNDAR BEY MEDRESESİ VE AJUR TEKNİĞİ İLE YAPILMIŞ TAŞ İŞÇİLİĞİ ÜZERİNE

Prof.Dr.H.Örcün BARIŞTA

Anadolu Türk mimarisinin Selçuklu Döneminden başlayarak yapılmış pek çok seçkin örneği ve mimariyi bezeyen zengin süsleme sanatları dalları vardır. Bilindiği gibi çeşitli dönemlere ait, kitabeli veya kitabesiz bu yapıların bir grubu işlev değiştirmiştir. Bir grubu yıkılarak yok olmuş, bu yapıların bir grubu Selçuk, Beylik, Osmanlı veya Cumhuriyet Döneminde onarımlar geçirmiştir. Bazı yapılarda kitabeler bulunmakta ve bunlar sınırlı ve bazen yanıltıcı da olsa bazı bilgiler vermekte; bazı yapılarda ise yapı ya da süslemelerle ilgili bilgi veren kitabelere hiç rastlanmamaktadır. Basit onarım veya restorasyon geçirmiş yapılarda bazı problemler ortaya çıkmaktadır. Bu problemler yapıların mimari planı, elemanları ve dekorasyonu olarak üç ana başlık altında kümelenmektedir. Yapıların sağlıklı röleveleri çıkartılmalı, mimari elemanları ve dekorasyon ögeleri üzerinde labaratuvar deneyleriyle desteklenecek yeni analizler yapılmalı, yeniden tarihleme problemlerine eğilinmeli ve restorasyon geçirmiş yapılara yapılan eklemeler belirlenmelidir. Bu özelliklere sahip pek çok yapı Türk mimari tarihine sağlıklı bir envanter bilgisiyle birlikte kazandırılmalıdır.

Burada amacımız birden fazla kitabesi bulunan, Cumhuriyet Döneminde restorasyon geçirmiş ve işlev değiştirmiş olan Eğirdir Dündar Bey Medresesini bezeyen ajur işçiliğiyle yapılmış pencere kafeslerini tanıtmak, bunların estetik özelliklerine değinmek ve benzer teknikle yapılmış bazı örnekler sergilemek ve bu eserlerin ustası, sanatçısının Türk restorasyon tarihi içinde alması gereken yeri sağlamağa çalışmak, yapıya ait olmayan sonradan takılmış, dönemine ait özgün örneklere benzer nitelikler taşıyan bu onarım örneklerinin konuya ilgi duyanları ve araştırmacıları yanılttığına dikkati çekerek yapılan bu tür restorasyon çalışmalarında onarım tarihi, onarım yapanlar hakkında bilgi veren ve restoratörlerin hakkını koruyan kitabe konması gereğine işaret etmektir.

Eğirdir Dündar Bey Medresesi İle İlgili Genel Bilgiler:

Eğirdir'in en güzel yapılarından biri Camii mahallesinde Hızır Bey Camii yanına inşa edilmiş olan Dündar Bey Medresesi'dir. Bugün üstünde Miladî 1236/37 ve 1301/2 tarihli iki kitabe bulunan yapının önce bir han olarak inşa edildiği sonradan medreseye dönüştürüldüğü düşünülmektedir.[1] Nitekim portal üzerinde bulunan kitabede: Buranın Miladî 1236/1237 yılında, Alaaddin Keykubatın oğlu Gıyasettin Keyhüsrev II. döneminde han olarak yapıldığı yazılıdır. Ana eyvan üzerindeki kitabe de ise Hamidoğullarından Dündar Bey'in Miladî 1301/1302 yılında yapının yapılmasını emrettiği yazılıdır.[2] Miladî 1236/1237 tarihli kitabe şöyledir:

Büyük sultan ve yüce şehinşah, ümmetleri hükmünde tutan, Arap ve Arap olmayanların sultanların sultanı, iki kıtanın denizlerin sultanı, zamanın zamanların Hüsrevine Efendi, ikinci İskender, dünya sultanlarının sultanı, gökten teyid edilmiş düşmanların muzaffer ve muvahit din koruyucularından emiri kafirlerin müşriklerin kahr edicisi, zındıkların ve dik başlıların başın ezen ve isyancıları söküp atan, halkın mutemedi, Allah'ın halifelerin yardımcısı, Allahın mahlûklarının imdadına koşan, Türk, Ermeni, Şam ve Diyarbakır ve Frank idaresindeki memleketlerin sultanı, sultan hanedanının tacı, dünya ve dinin medetkarı, fütühat sahibi, Keyhüsrev bin Keykubat bin Saadetlü Kılıç Arslan ki emirül mümin otağıdır. İş bu mübarek hanın imarını ferman etti. Cenabı

1. Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı,** II, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Kültür Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s.196.
2. Metin Sözen, Anadolu Medreseleri, **Selçuklu Beylikler Devri.** C.1, İstanbul, 1970, s.166.

Hak arzın doğu ve batı taraflarında payidar kılsın Sene 635 Hicri"[3]

Medresenin portalini kuşatan bu kitabede : Han sözü ve Kılıç Arslan ismi geçmektedir. Medresenin ana eyvanın üstünde ise 1301/1302 Miladî tarihli kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe şöyledir:

"Müslümanların, İslamın, din ve devletin ali cenap koruyucusu, kumandanların hükümdarı, etrafını ihya eden soyu asil ve şerefli büyük kumandan Hamit Bey oğlu İlyas oğlu Dündar şu mübarek medresenin yapımı ve tamirini Hicri 701 senesinde emretti Allah iktidarını kat kat yardımını aziz kılsın her iki imaretin uzun müddet malikine baki ve mamur olmakta daim etsin Hicri 701"[4].

İbni Batuta Seyahatnamesi'nde Eğirdir Beyi başlığı altında Dündar Bey'in oğlu Ebu İshak Beğ *"Hamid oğullarının Eğirdir koluna mensup bir beydir. Miladî 1328'de hükümdar olmuş, Miladî 1344'ten önce vefat etmiştir. Biladi Rumun ileri gelen hükümdarlarından biridir. Babası hayattayken bir süre Mısır'da kalmış ve hacca gitmiştir. Çok temiz ve iyi huylu bir kimse olup, adet edindiği şekilde ikindi namazlarını her gün Cuma Mescidinde eda ederdi"*[5]; *"Eğirdir'de Ulu Camii karşısındaki medreseye indik"*[6]; *"Bu günlerde (Ramazan) ki Beyin çoçuklarından biri öldü. Cenaze gömüldükten sonra Sultan ile medresedeki öğrencileri üç gün süre ile sabah namazını izleyen anlarda kabristanı ziyaret ettiler. İkinci gün halkla birlikte ben de törene katıldım. Sultan beni yaya görünce hemen bir at gönderdi özür diledi. Tören dönüşü medreseye varınca atı geri yolladım,"*[7] şeklinde bilgiler vermekte, karşı karşıya inşa edilmiş bir camii ve medresenin varlığını doğrulamaktadır.

Medrese ile camii arasında bir geçiş öğesi niteliğinde olan kaide üzerinde yükselen minarenin altındaki kemer üzerinde başka bir kitabe görülmektedir. Burada:

"Sultan Mehmed haled ala hu mülke hu (Sultan Mehmed Allah onun mülkünü sürekli kılsın)"[8] yazısı okunmaktadır. Batuta Seyahatnamesinde *"Gölhisar hükümdarı Mehmed Çelebi'dir. Çelebi Türk dilinde "efendim" manasına gelir. Bu zat Eğirdir hükümdarı Sultan Ebu İshak'ın kardeşidir."*[9], şeklinde cümlelerle Mehmed Bey konusunda bizleri aydınlatmaktadır.

Medresenin karşısında Hızır Bey Camii yer almaktadır. Camiinin portali üstünde şu kitabe bulunmaktadır:

"İnnâ fetehnâ leke fethan mübînâ" (Muhakkak ki biz sana apaçık bir fetih yolu açtık).
1301 Miladî.

Bilindiği gibi *"camii 1814 yılında çıkan yangınla yanmışsa da tekrar yaptırılmış,1820 tarihinde ibadete açılmıştır.1884 tarihinde yeniden onarım gören camiinin damı örtülmüştür."*[10] Kayıtlara göre Eğirdir 1959 yılında ikinci bir büyük yangın geçirmiştir. Camide görülen Kütahya çinileri yenidir.

Yukarda sunulan bilgilerden anlaşılacağına göre Eğirdir Dündar Bey Medresesinin yapının inşasına başlanmasını emreden iki kitabesi vardır. Biri Selçuklu hanına diğeri Beylikler Devri medresesine ait bu kitabeler, yapının inşasıyla ve süslemeleriyle ilgili bazı problemlere sebep olmaktadır. Minarenin altındaki Sultan Mehmed adı geçen yazı[11] ise bu problemlerin boyutlarını genişletmektedir.

Günümüzde çarşı olarak kullanılan yapının yakın tarihlerde onarım geçirmiş olmasına rağmen üstünde bir restorasyon kitabesi yoktur. Ünal'ın **"Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Taç Kapılar"** konulu eserinin Lev.CV de yer alan Dündar Bey Medresesi portalı fotoğrafında kapı önünde çalışan işçilere[12] bakarak büyük bir ihtimalle 1968'li yıllarda onarım geçirdiğini düşündüğümüz yapının özellikle ajur işçiliğiyle yapılmış pencere kafesleri bu son onarımda yapıya takılmıştır. Bu pencere kafesleri gereği gibi tanınmamakta ve bilinmemektedir. Hakkında yayın bulunmayan pencere kafesleri kısaca şöyle tanıtılabilir.

Eğirdir Dündar Bey Medresesini Bezeyen Pencere Kafesleri:

İki katlı, açık avlulu bir medrese olarak tasarlanmış yapı, kesme taştan yapılmıştır. Avlusunun sağında ikinci kata çıkılan ancak bugün kullanılmayan üst katın merdivenleri vardır. Orjinalde portalin karşısında ana aks üzerine oturtulmuş bir eyvan bulunmaktadır. Birinci kat avluyu kuşatan 12 odadan meydana gelmiştir. Yapının sonradan açılan kapıyla eyvan özelliğini yitirmiş ünitesine şebekeli ajur tekniğiyle yapılmış, iç içe bir çift pencere kafesi oturtulmuştur.

3. Mesut Kartal, Eğirdir Hızırbey Camii ve Dündar Bey Medresesi, S.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, 1989 (basılmamış),s.27.
4. Kartal, **a.g.e.**, s.23.
5. **İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler**, İsmet Parmaksızoğlu, Milli Eğitim Basımevi, 1971,s.11.
6. İbn Batuta, **a.g.e.**, s.11.
7. İbn Batuta, **a.g.e.**, s.12-13.
8. Kartal, **a.g.e.**, s.13.
9. İbn Batuta, **a.g.e.**, s.13.
10. **Isparta Yıllığı**, Ankara, 1985, s.137.
11. Kartal, **a.g.e.**, s.13.
12. Hüseyin Rahmi Ünal,**Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar**, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:14,1982, Lev.CV., s. 45.

Benzer teknikle yapılmış pencere kafesleri avluyu kuşatan 8 odanın kapısının üstüne yerleştirilmiştir. Aynı motiflerden yola çıkılarak oluşturulmuş bu pencere kafesleri daha küçük boyutludur. Ustaların teknikteki becerilerini sergileyen bu parçalar aynı zamanda estetik değerleriyle güçlü bir sanatçı kişiliğin varlığına işaret etmektedir. Eyvanda yer alan büyük boyutlu pencere kafesinden başlayarak bu kafesler kısaca şöyle tanımlanabilir, bazı başka örneklerle benzerlikleri ve farklılıkları şöylece özetlenebilir.

Sivri kemer tonozlu eyvanın bugün giriş olarak kullanılan ana duvarındaki kapının üstünde: Silmeli, kareye yakın dikdörtgenden oluşan bir çerçeve içine sivri kuşatma kemeriyle sınırlanmış bir pencere boşluğu oturtulmuştur. Şebekeli ajur işçiliğiyle, taştan yapılmış bir kafesle dolgulanmış bu pencerenin kemer köşelerindeki üçgen boşluklar süslemesiz bırakılmıştır. Kafesteki kompozisyonu üstten kuşatan bu sivri kuşatma kemerinin üstündeki boşluklar, dolu ve oyularak açılmış yüzeyler arasında sert bir kontrast oluşturmaktadır. Bu pencere kafesi: Altı kollu yıldızdan sonsuza doğru altı kolla gelişen motif; sekiz kollu yıldızdan gelişerek, dört geçmeli kolla, altındaki sekiz, sonsuza açılan kola bağlanan motif ve sekizgen bir çekirdeğin dört köşesine yerleştirilen altıgenler ile aralarına oturtulan ok biçimleriyle bezenmiş, sekizgen motiflerinin çakışmalı bir kurguyla düzenlenmesiyle tasarlanmıştır. Kompozisyonun ana motifleri olarak görünen sekiz kollu yıldızdan sonsuza doğru gelişen motifle içi dolgulanmış sekizgen üçer defa kullanılmıştır. Altı kollu sonsuza açılan yıldız motifi ise yardımcı motif niteliğindedir. Kompozisyon aşağıdan yukarı doğru: Ortada yarıdan kesilmiş, sekiz kollu bir yıldız motifi ve iki tarafta birer yarım sekizgen motifi ile başlamaktadır. İkinci sırada ortada tam bir sekizgen motifi, iki tarafında birer tane tam sekiz kollu, sonsuza açılan yıldız motifi bulunmaktadır. Üçüncü sırada ortada sekiz kollu, sonsuza açılan tam bir yıldız motifi ve iki tarafında birer sekizgen motifi vardır. En üstte kompozisyon yarımdan biraz büyük tutulmuş bir altıgen motifiyle son bulmaktadır. Dikey eksende böyle gelişme gösteren tasarım, yatay eksende incelendiği zaman: Birinci sırada dört altı kollu yıldız motifi sayılmaktadır. Böylece kompozisyonda yatay ve dikey eksende şebekelerin çakışmasıyla farklı görüntüler oluşmaktadır. Bu durum dikey eksende aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı karşılıklı oturtulan, üçgen oluşturan sekiz kollu yıldızlardan gelişen motiflerle, içi dolgulu sekizgen motifleriyle güçlendirilmiştir. Temelde geometrik birimlerin yardımıyla oluşturulan kompozisyonun sekiz kollu yıldızdan gelişen motiflerinden bitkisel bezemeyi çağrıştıran bir estetik tad alınmaktadır. Bir lento üzerine yerleştirilen bu kafesin medresenin dış cephesinde eşi ikinci kere kullanılmıştır. 50 cm. arayla oturtulan ikinci lentonun üstünde dış kapıyı oluşturan girişte aynı kafesin eşi vardır. Böylece oldukça geniş olan duvar eti içinde geniş bir kapı bulunmaktadır.

Medresenin avlusunun çevresindeki odaların kapı üstlerinde de sivri kuşatma kemerleriyle çerçevelenmiş pencere boşlukları bırakılmıştır. Bu pencere boşlukları ortada sekiz kollu yıldızdan başlayan dört geçmeli kolla altındaki sonsuza açılan yıldıza bağlanan motiften gelişen birer kafesle doldurulmuştur. Şebekeli ajur işçiliğiyle yapılmış bu kafeslerdeki kompozisyon yardımcı motiflerle tamamlanmıştır.

Bilindiği gibi Türk taş işçiliğinde ajur işçiliğiyle yapılmış, üç boyut veya iki boyutlu tasarlanmış, çeşitli dönemlere ait seçkin örnekler vardır. Üç boyutlu tasarlanmış parçalar arasında Konya Mevlânâ Müzesinde bulunan, 550 ve 551 envanter numaralı, Osmanlı Dönemine ait, mermerden oyulmuş iki askının ayrı bir yeri vardır.

Eğirdir Dündar Bey Medresesi'nde görülen pencere kafeslerini hatırlatan üstü sivri kemerle kuşatılmış, kareye yakın dikdörtgen, dikdörtgen veya ince uzun dikdörtgen v.b. gibi formlarda tasarlanmış, değişik süslemelerle bezenmiş pencere kafesleri vardır. Beylikler Devrinde inşa edilmiş yapıları bezemede kullanılmış bu pencerelerin çoğu kırılmış eski pencere kafesleri yerine yeniden Osmanlı ya da Cumhuriyet Döneminde yapılmıştır. Bu pencere kafesleri arasında 1279 tarihinde yapılması emir edilen [13,14] bir tanesi farklı teknikle yapılmış Sahip Ata Hanigâhı pencere kafeslerinin ayrı bir yeri vardır. Benzer formlu Karaman İbrahim Bey İmareti (1433) pencere kafesleri; ince uzun dikdörtgen formlu pencere kafeslerine sahip Mevlânâ Dergâhı Tilavet Odası Penceresi ile Seydişehir Rüstem Bey Kümbeti (içindeki en erken tarihli mezar Sultan Hatun'a ait olması sebebiyle 1422 yılı civarına tarihlenmektedir[15]) ilgi çeken örneklerdir. Dikdörtgen formlu Balat İlyas Bey [16] Camii pencereleri bunlardan daha geniş tutulmuştur. Balat'taki pencereler yapıya sonradan takılmıştır ve korkuluktaki bir motiften diğer bir ifadeyle sekizgenden yola çıkılarak tasarlanmıştır. Pencere boşluklarını bezemede kullanılmış şebekeler yanısıra bazı yapılardaki korkuluklar katılarak örnek sayısı çoğaltılabilir. Pencere ve korkulukları dikkati çeken eserler arasında Balat İlyas Bey

13. Mehmet Önder, **Mevlana Şehri Konya**, Güven Matbaası, Ankara, 1971, s.117.

14. Selçuk Mülayim, **Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 503, Sanat Eserleri Dizisi: 1, Ankara 1982, s.64 (Bu eserde hanikahın fotoğrafları arasında pencere tezyinatı yayınlanmıştır. s.249.)

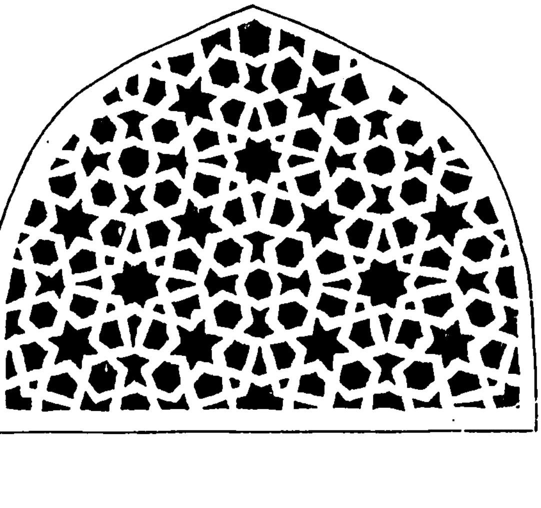
15. Mehmet Önder, **Seydişehir Tarihi**, Seydişehir Belediyesi Yayınları, 1, 1986, s.112. (Bu eserde Hüseyin Rahmi Ünal'ın Seyyid Harun Camii ve Önündeki Üç Kümbet, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı: VI, İstanbul, 1976, s.45-46'da yer alan çizim ve bilgiler aktarılmıştır.)

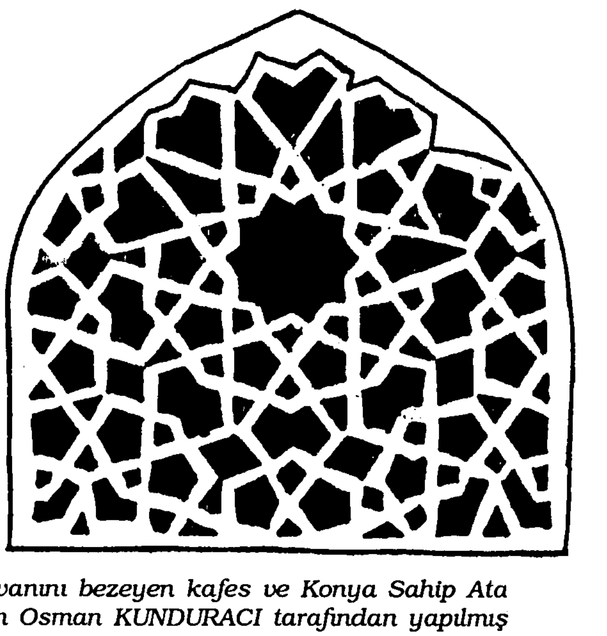
16. Aynur, Durukan, **Balat İlyas Bey Camii**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 981, Tanıtma Eserler Dizisi: 11, Ankara, 1988, s.42, 46, 47, 49, 52, 56.

Camii [17] (1404), Bursa Yeşil Camii (1420)[18], sayılabilir.

Dündar Bey Medresesini süsleyen ve bitkisel bezeme esprisinde oluşturulmuş motiflerle tasarlanmış, geometrik bezemeler: Seçilen konu açısından Karaman İbrahim Bey İmareti pencere kafeslerini akla getirmektedir. 1433 tarihli yapının geometrik bezemeyle süslenmiş pencere kafeslerinin tepesinde bir palmet motifi dikkati çekmektedir. Benzer bir durum 1442 tarihli[19] İznik Mahmut Çelebi Camiinin bitkisel bezemelerle oluşturulmuş son cemaat korkulukları[20] için ve 1394-1395 tarihli Milas Firuz Bey Camii [21] son cemaat korkulukları[22] ve daha geometrik karakter arzeden 1387-1391 tarihli İznik Yeşil Camii[23] ve son cemaat mahalli korkulukları[24] için söz konusudur. Ancak İznik örneklerinde konu daha yalın bir yaklaşımla ve daha sade bir kurguyla yansıtılmıştır. Balat, Bursa, Seydişehir ve Konya-Karaman örnekleri için de durum aynıdır. Eğirdir'deki grift dikey ve yatay eksende gelişen kompozisyon diğer örnekler için söz konusu değildir. Karaman'daki örnekler griftlik açısından Eğirdir'e benzemekteyse de özellikle eyvandaki kafeste gözlenen çok yönlü perspektife diğerlerinde rastlanmamaktadır. Eğirdir'deki tasarım Beyşehir Eşrefoğlu Kümbetinin, Konya İnce Minare Medresesinin ve Mevlâna Dergâhının şebekeli pencerelerini akla getirmektedir. Beyşehir Eşrefoğlu Kümbeti'nin Konya İnce Minare Medresesinin ve Mevlâna Dergâhının şebekeli pencerelerini hatırlatmaktadır. Beyşehir Eşrefoğlu, Konya İnce Minare ve Mevlâna Dergahındaki kafes pencereler aynı elden çıkmış tasarımlardır. Bunlar adı geçen yapıların son on yıl içinde geçirdiği onarımlarda takılmıştır. Yaptığımız araştırma ve incelemelere göre, gerek Dündar Bey Medresesinin ana eyvan ve odalarının bezeyen pencere kafesleri, gerek Eşrefoğlu Kümbetinin pencere kafesleri ve gerekse Konya İnce Minare Medresesiyle Konya Mevlâna Dergâhının pencere kafeslerinin tasarımı Prof.Dr.Yılmaz ÖNGE'nindir. Türk sanatının her döneminin estetik prensiplerini iyi bilen, Türk sanatının güzelliklerini özümsemiş bir sanat tarihçi, yüksek mimar, restoratör ve sanatçı olan Önge'nin restore ettiği pek çok yapı bulunmaktadır. Bu eserler restorasyon tarihinin değerli belgeleridir. Çok kişi tarafından bilinmeyen, özellikle amatörler yanısıra profesyonelleri de yanıltabilecek bu güçlü eserlerin dökümantasyonu yapılmalı ve bunlara birer restorasyon kitabesi takılmalıdır. Türk sanatının motiflerini bilinçli bir seçim, özgün bir yakaşımla sunan, ince, net geometrik çizgilerin yardımıyla oluşturduğu grift, soyut kompozisyonlarıyla kendine özgü bir üslûbu bulunan üstad, gerek sanat tarihinde gerek Türk restorasyon tarihinde bir sanatçı olarak da alması gereken yeri almalıdır.

17. Durukan, **a.g.e.**, s.33.
18. Mülayim, **a.g.e.**, s.311, Levha 197.
19. Yıldız Demiriz, Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Kültür Bakanlığı Yayınları: 263, Türk Sanat Eserleri Serisi: 2, İstanbul, 1979, s.577.
20. Demiriz, **a.g.e.**, s.579.
21. Demiriz, **a.g.e.**, s.627
22. Demiriz, **a.g.e.**, s.633.
23. Demiriz, **a.g.e.**, s.601.
24. Demiriz, **a.g.e.**, s.604.

Resim 8-9: Eğirdir Dündar Bey Medresesi'nin ana eyvanını bezeyen kafes ve Konya Sahip Ata Hanikâhı'nın ajur işçiliğiyle yapılmış pencere kafesinin Osman KUNDURACI tarafından yapılmış çizimi.

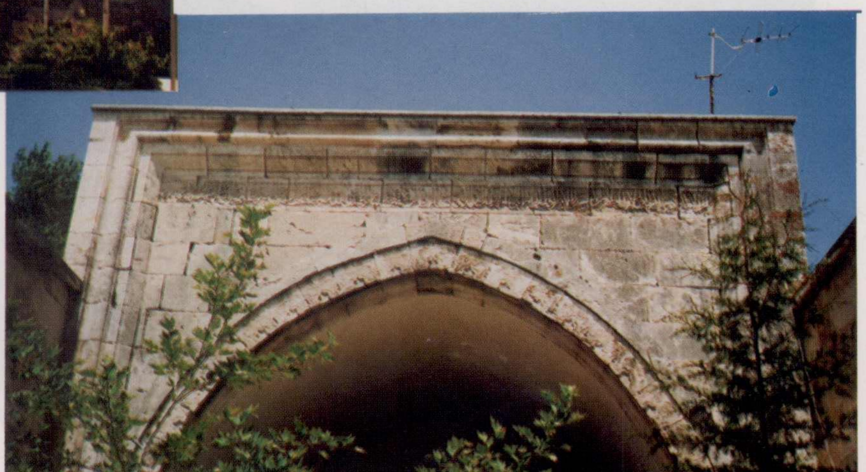
Resim 1: Eğirdir Dündar Bey Medresesi'nin portali.

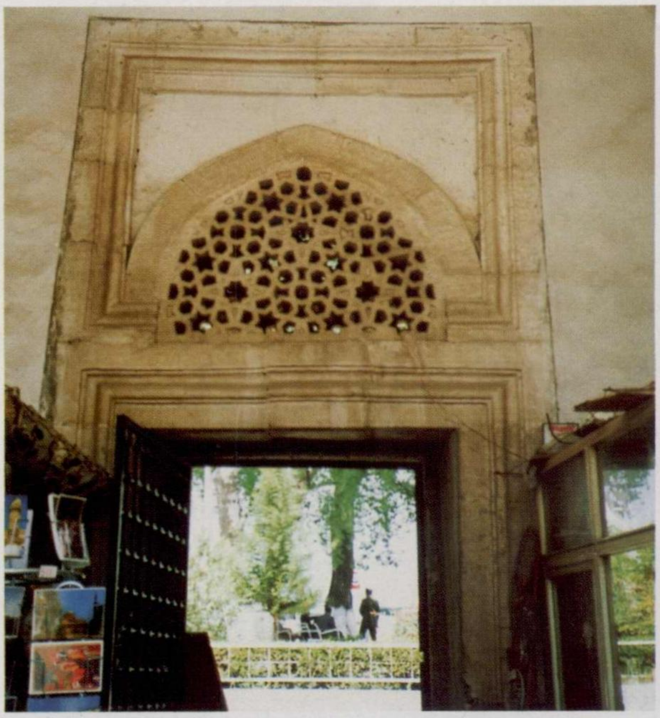
Resim 2: Minarenin altındaki kitabe, portal ve çevresindeki taş bloklar.

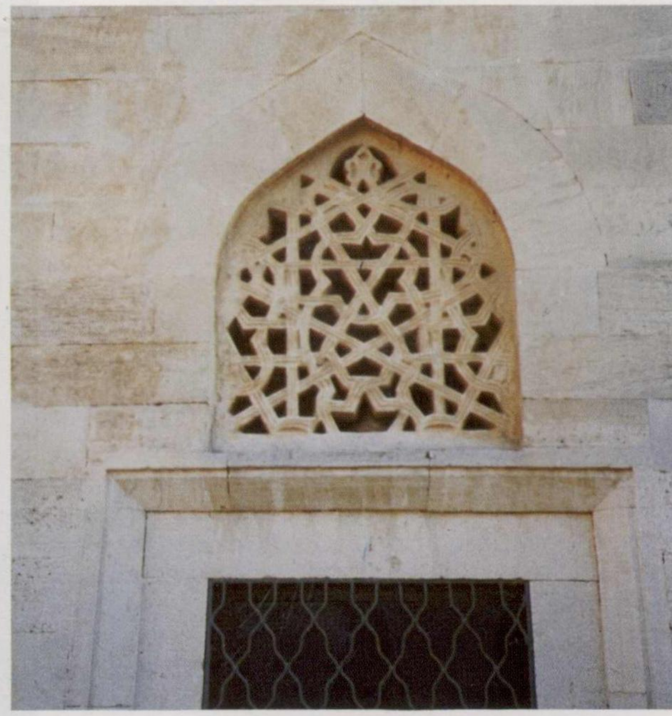
Resim 4: Dündar Bey Medresesi'nin ana eyvanının dış cephesi.

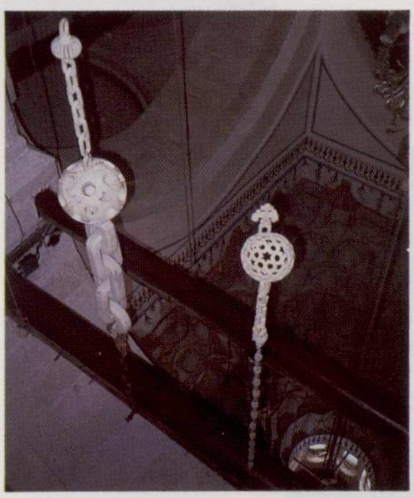
Resim 3: Eğirdir Dündar Bey Medresesi'nin ana eyvanının görünüşü.

Resim 5: Medresenin ana eyvanında yer alan içiçe çift yapılmış pencere kafesinin avludan görünüşü.

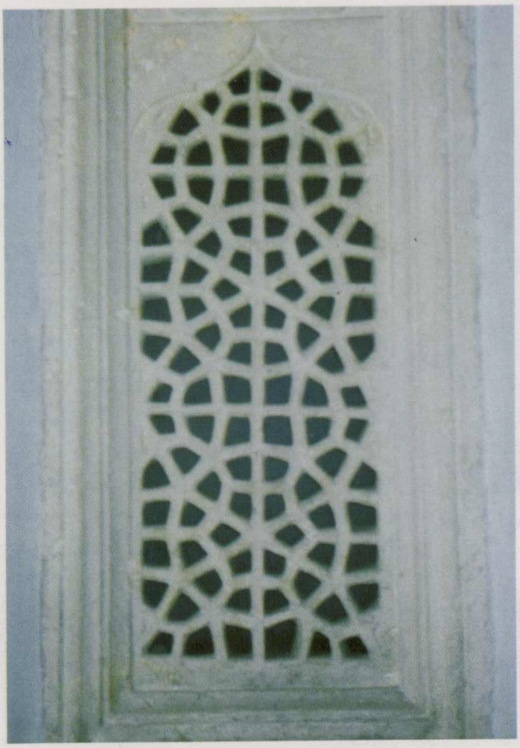
Resim 10: Karaman İbrahim Bey İmareti'nin ajur işçiliğiyle oyulmuş pencere kafesi.

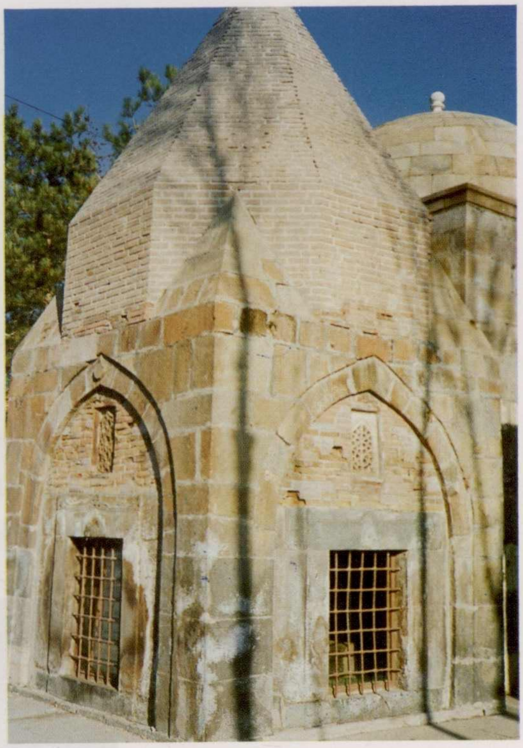
Resim 7: Konya Mevlâna Müzesi'ndeki 550 ve 551 envanter numaralı Osmanlı askıları.

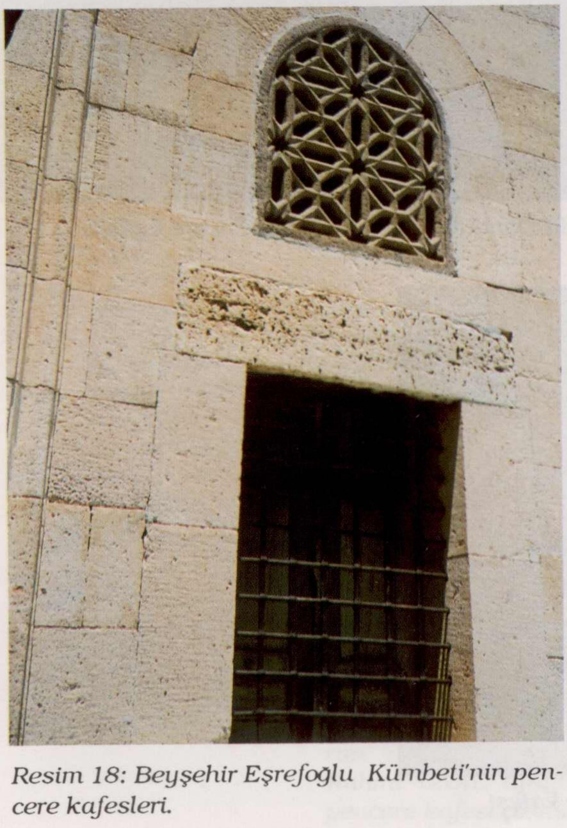
Resim 6: Avlunun çevresini kuşatan odaların kapı üzerine yerleştirilmiş pencere kafesleri.

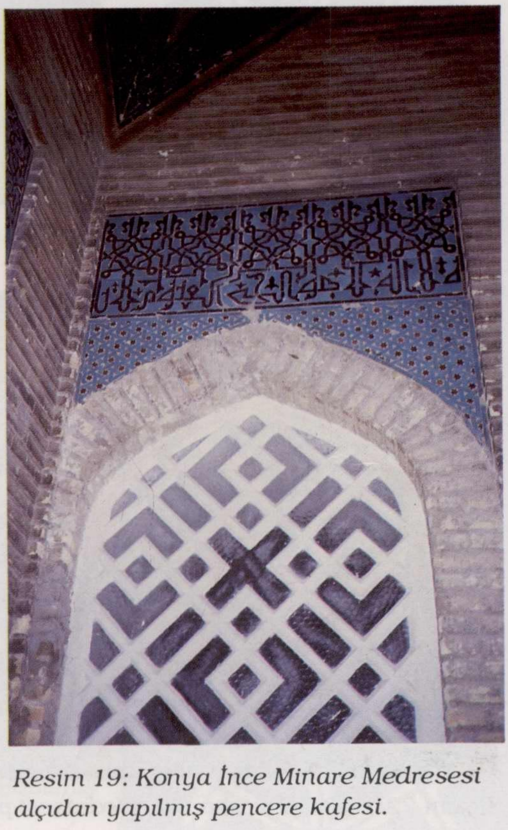
Resim 12: Konya Mevlânaa Dergahı'ndan pencere kafesi.

Resim 14: Seydişehir Seyyid Harun Türbe-si'nin görünüşü.

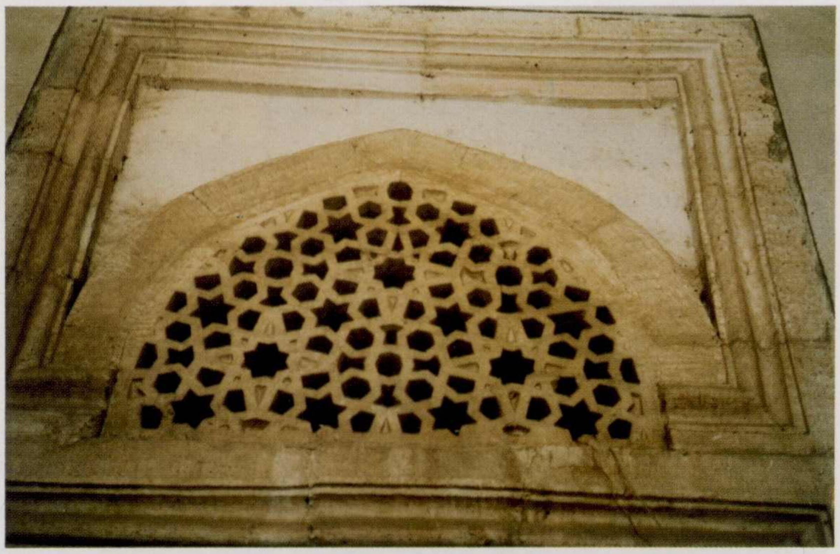
Resim 18: Beyşehir Eşrefoğlu Kümbeti'nin pen-cere kafesleri.

Resim 19: Konya İnce Minare Medresesi alçıdan yapılmış pencere kafesi.

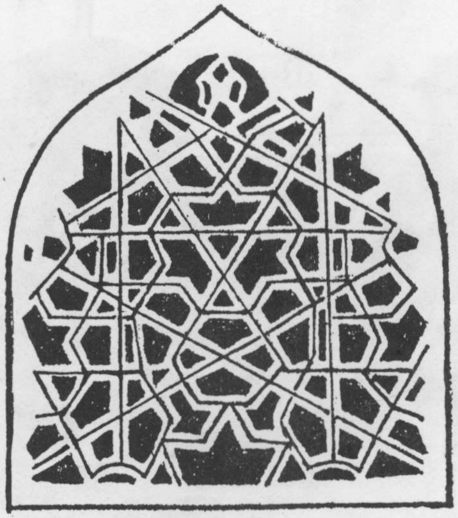
Resim 20: Konya Mevlâna Dergahı alçıdan yapılmış pencere kafesi.

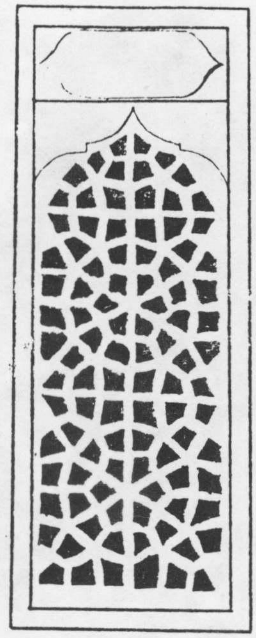
Resim 21: Eğirdir Dündar Bey Medresesi pencere kafesi.

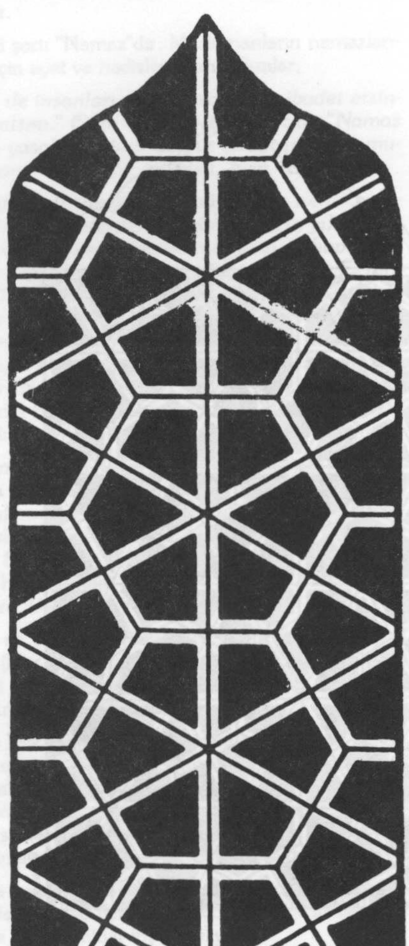

Resim 22: Eğirdir Dündar Bey Medresesi pencere kafesi.

Resim 11: Karaman İbrahim Bey İmareti'nin ajur işçiliğiyle oyulmuş pencere kafesinin Osman KUNDURACI tarafından yapılmış çizimi.

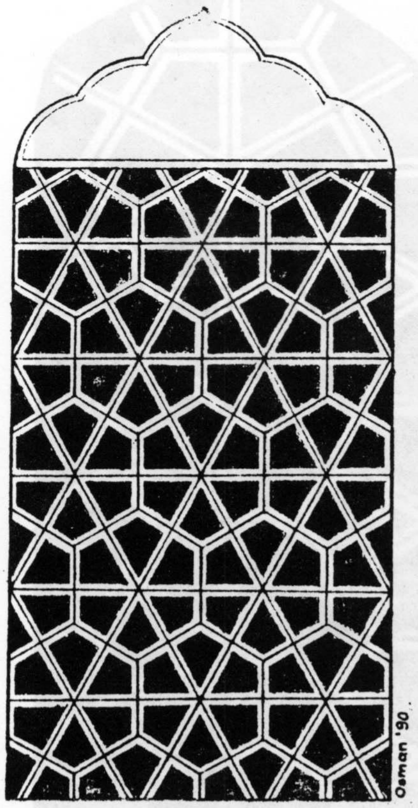

Resim 13: Konya Mevlâna Dergahı'ndan pencere kafesinin Osman KUNDURACI tarafından yapılmış çizimi.

Resim 15: Seydişehir Seyyid Harun Türbesi'nin Prof. Dr. Hüseyin Rahmi ÜNAL tarafından yapılmış pencere kafesi çizimi.

Resim 16-17: Doç. Dr. Aynur DURUKAN tarafından yayınlanmış, Balat İlyas Bey Camii ön cephesi fotoğrafı ve Osman KUNDURACI tarafından çizilmiş pencere şebekeleri.

MİHRABLI VE MİNBERLİ NAMAZGÂHLARIMIZ

Hüdavendigâr AKMAYDALI

Namazgâh ve Musallânın lûgat anlamı "*namaz kılınan geniş ve üstü açık yer*"dir. Ancak temiz olan her yerde namaz kılanabileceğine göre ıstılah olarak belli şartları içeren, namaz kılınabilecek, muayyen yer olarak algılanabilir. Bu belli şartların başında da kıble istikametinin bilinmesi gerekir. Bunun için de bir mihrap taşı veya bir duvar içerisinde mihrap bulunmaktadır. Bu mihrap taşı veya mihrablı duvar ikinci bir gereği de yerine getirmektedir ki bu da önü açık olarak namaz kılan insanın önünden geçilmemesi gerektiğini içeren hadisler gereği, perde (sütre) vazifesini görür.[1]

İnsanın sosyal yaşantısı gereği, mescidlerden uzak yerlerde, yolculuklarında, dinlenme ve mesire yerlerinde gönül rahatlığı içinde ibadetlerini yapabilmeleri için namazgahlar ihdas edilmiştir. Namazgah'lar şehirlerde, kasabalarda, menzil (kervan) yollarında ve mesire yerlerinde bulunurlar. Namazgah'larda kıbleyi gösteren bir mihrap taşı veya mihrablı bir duvar, abdest alınabilmesi için bir kuyu veya çeşme, düzgün ve temiz bir zemin ile yazın gölge yapacak ağaçlar bulunur.

Osmanlı'nın gittiği her yerde namazgah'lara rastlanır. Evliya Çelebi Yunan Yarımadasında rast-

1 ."*Namaz kılanın önünden geçen kimse ne kadar günaha girdiğini bilseydi, onun önünden geçmektense kırk...(uzun zaman) yerinde durması, hakkında daha hayırlı olurdu.*".

Râvi diyor ki: Kırk gün mü, kırk ay mı, yoksa kırk yıl mı dedi bilemiyorum (Hadisi, Buhari, Müslim rivayet etmişlerdir.) (Muhyiddin-i Nevevi, **RİYAZÜ-S SALİHİN** ve Tercemesi, III.Cilt, Sayfa 273-274, 8.Baskı, Çeviren Hasan Hüsnü ERDEM, Ankara, Basım yılı yok).

"*Kırk sene beklemek, namaz kılanın önünden geçmekten hayırlıdır.*" (Bezzar, Zeyd b.Halid'den) (İmam GAZALİ, **İhyau Ulumi'd-din**, Cilt I, Sayfa 497, Tercüme Ahmet SERDAROĞLU, İstanbul, 1975)

Yukarıdaki hadisler ve benzerleri gereği önü açık olarak namaz kılan insanın önünden geçmemek gerekir. Bu durumu önlemek için de namaz kılan insanın önüne "Zira' = bir dirsek boyu deynek" yüksekliğinden az olmamak üzere bir perde görevi yapacak "sütre= perde, örtü" konulmalıdır. Üstü açık olan namâzgah'larda da kıbleyi gösteren mihrap taşı veya mihrablı duvar bu görevi yerine getirmektedir.

İslamın ikinci şartı "Namaz"dır. Müslümanların namazlarını kılmaları için ayet ve hadisler vardır. Bunlar;

"*Ben cinleri de insanları da yalnızca bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Sure 5, Zariyet, Ayet 56), "*Namaz insanı dinin yasak ettiklerinden ve çirkin işlerden muhakkak alıkor.* " (Sure 29, Ankebut, Ayet 45)

"*Ne dersiniz? Birinizin kapısı önünde bir nehir bulunup da o kimse o nehirden günde beş defa yıkanırsa, bedeninde kirden bir şey kalır mı? dedi Ashap: "Hiç bir kiri kalmaz" diye cevap verdiler. Resul-i Ekrem Salla'llâhu Teâlâ Aleyhi ve Sellem Efendimiz "İşte beş vakit namaz da buna benzer. Allâhû Tealâ, namaz sayesinde günahları siler*" buyurdu. (Hadisi Buhari ve Müslim rivayet etmiştir.) (Muhyiddin-i NEVEVİ, **RİYAZÜ'S SALİHİN**, II. Cilt, Sayfa 373, 374, 375, Çevirenler Kıvamüddin BURSLAN-Hasan Hüsnü ERDEM, Ankara, Basım yılı yok)

"*Beş vakit namaz ve Cum'a namazı, namaz vakitleri ve iki cum'a arasında işlenen küçük günahların -büyük günahlar işlenmedikce- keffaretidir.*" buyurmuşlardır. (Hadisi Müslim rivayet etmiştir.) (Muhyiddin-i NEVEVİ, **RİYAZÜ'S SALİHİN**, II. Cilt, Sayfa 373, 374, 375, Çevirenler Kıvamüddin BURSLAN-Hasan Hüsnü ERDEM, Ankara, Basım yılı yok)

"*Kabristan ve Hamam hariç yer yüzünün her tarafı mescidtir.*" (Her yerde namaz kılınır. Buralar mekruhtur.) (A. Himmet BERKİ, **250 Hadis Terceme ve İzahı**, Sayfa 55, Ankara, 1979)

Allah (C.C.) Kur'an-ı Keriminde insanların yalnızca kendisine ibadet etmeleri için yarattığını söylüyor ve beş vakit namaz kılmalarını emrediyor. Peygamberimiz Hz.Muhammed (Salla'llahü Teâlâ Aleyhi ve Sellem) Efendimiz de islamın ikinci şartı olan beş vakit namaz kılınması, başta kendisi örnek olmak üzere sünnet ve hadisleriyle destekliyor.

Bu durumda müslümanların bu ibadeti rahatça ve cemaatle (Sevabı daha fazla) yerine getirebilmeleri için cami ve mescidler ve namazgahlar inşa ediliyor.

ladığı namazgahlardan **Seyahatname**sinde (C. VIII-S. 185-194) bahsetmektedir.[2]

İstanbul-Üsküdar'da bulunan önemli namâzgah'lardan onbir tanesi isimleri, yerleri ve kitabeleriyle yayınlanmıştır.[3] Ayrıca başka bir eserde İstanbul'da bulunan ve bugün çoğunun mevcut olmadığı namazgahların listesi yayınlanmıştır. Bu liste yüzün üzerinde namazgah'ın ismini içermektedir.[2]

İbadet edilmesi ve namaz kılınabilmesi maksadıyla yapılan ve yukarıda yapılış amaç ve sebeblerini açıklamaya çalıştığımız, namazgah'lar bir görevi yerine getirmesinin dışında yaptıranın ve yapanın zenginliğine ve ustalığına göre kıbleyi gösteren mihrap taşının sanat açısından da bir önemi vardır. Bu namazgahlar Allah rızası için yapıldığına göre birer VAKIF'tır. Bir vakfın yok olması ile devrinin özelliklerini yansıtan bir sanat değerinin ortadan kalkmasına üzülmemek elde değildir. Bir örnek olması bakımından İstanbul Okmeydanı namâzgahının bugün tamamen ortadan kaldırılarak yok edildiğini örnek verebiliriz.

Ancak bizim makalemize konu olan ve Osmanlı'nın, Türk Mimari kültürüne kazandırdığı Mimari ve sanat değeri olan mihrablı ve minberli namazgahlarla Memlüklü devrine ait bir namazgahtır.

Bunlar; Çanakkale-Gelibolu Azebler Namazgahı M.1407, Bursa-Umurbey Namazgahı M. 1439, Malatya-Eski Malatya Namazgahı M. 1465, Konya (Musalla) Namazgahı M. 1541, Eskişehir-Sivrihisar Namazgahı (Tamir Tarihi M. 1811), Diyarbakır Namazgahı M. 1859, Zonguldak-Safranbolu Namazgahı (Yapılış tarihi belli değil)'dır.

Bu namazgah'lar genellikle şehre hakim bir tepenin üzerinde, düzgün ve geniş bir zemine sahiptirler. Mimari ve sanat açısından değerleri vardır. İnsanların ibadet görevlerini yerine getirmelerinin dışında başka fonksiyonları da yerine getirirler ve birlik ve beraberlik ruhunu aşılarlar.

Bu namazgahların normal vakit namazlarının ifa edilmesi dışında Cuma, Bayram ve Teravih namazlarının, müsait günlerde bir yerde beraberce kılınmasına, sefere, askere ve hacca gideceklerin buradan topluca ve dualarla gönderilmesine, toplu yağmur dualarının burada yapılmasına yönelik işlevleri de vardır.

İncelemeye alınan bu namazgahlar şehre hakim bir tepenin (Gelibolu, Bursa, Safranbolu) en uç noktasına kurulmuşlardır. Bunun sebebi alana daha çok insan alabilmek olmalıdır. Hepsinin mihrap duvarı ve bu ana duvarın ortasında mihrap nişi vardır. (Yalnız Diyarbakır namazgahında minberin üstünde de bir niş bulunmamaktadır.) Bunun sebebi de cemaatle namaz kılabilmek ve kıble yönünün belli olması içindir. Hepsinin mihrablarının sağ tarafında minberi vardır. Bunun sebebi de Cuma ve Bayram namazlarının kılınabilmesi içindir. İki tanesinin (Gelibolu ve Bursa) mihrabının sağ tarafındaki minberi külahlıdır. Üç tanesinin (Gelibolu, Bursa, Konya) mihrablarının sol tarafında da minberi vardır. Bunun sebebi de vaaz için olmalıdır. İki tanesinin (Gelibolu, Konya) mihrap ana duvarının 10.00-12.00 metre kadar gerisinde (kuzeyinde) yerden biraz yüksekçe seki (Gelibolu) ve müezzin mahfili (Konya) şeklinde bir yükselti bulunmaktadır.

Bu genel incelemeden sonra şimdi yukarıda bahsettiğimiz yedi adet namazgahın incelemesine geçebiliriz.

ÇANAKKALE-GELİBOLU AZEBLER NAMAZGAHI:

Gelibolu Azebler Namazgahı, Çanakkale Boğazının girişinde ve boğaza hakim bir tepe üzerinde kurulmuştur (Resim 1). Memleketimizde bulunan namazgahlar içinde en güzel olanlarının başında gelir. Azebler namazgahının sefere çıkan donanmaya ait Azeblerin (Donanma erlerinin) namaz kılıp dua ettikleri ve buradan sefere çıktıkları yer olarak bazı kaynaklarda yazılmaktadır.[4]

Namazgah kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı (Şekil 1), güneyde mihraplı bir ana duvarıyla bu duvarın doğu ve batısında biri külahlı (sağdaki, Resim 4-7), diğeri külahsız (soldaki, Resim 5-6) iki minber ve kuzeyde bir giriş kapısından meydana gelmektedir (Resim 1-2).

Gelibolu Azebler Namazgahının kuzey-güney yönündeki uzunluğu 12.30 metre, doğu-batı doğrultusundaki uzunluğu ise 8.19 metredir (Şekil 1). Minberlerden itibaren etrafı korkuluk taşlarıyla çevrilmiştir. Kuzeyde bulunan korkuluk duvarının tam ortasında ve mihrabın karşısında giriş kapısı yer almaktadır (Resim 1-2, Şekil 2). Namazgahın etrafını çevreleyen korkuluk duvarlarının, doğu ve batı yönlerde, eskiden minberlerin yanından devam ettiği ve mihrablı ana duvara saplandığı bilinmektedir.

Gelibolu namazgahının giriş kapısı, söveleriyle birlikte 1.54 metre genişliğinde, kapı açıklığı 0.905 metredir. Kapı söveleri geniş ve düz kemerlidir. Kapı üstünde dilimli, önü ve arkası kitabeli ve bezemeli bir taş bulunmaktadır (Resim 2). Kapı üzerindeki bu taşın kenarları kırılmıştır, genişliği 1.50 metre, yüksekliği, 0.75 metredir. Kitabesinden kapının, Ladikli Süleyman oğlu Aşık tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

Namazgah giriş kapısının hemen sağında, kuzeybatı köşede,dışta yerden ortalama 0.40 met-

2. M.Uğur DERMAN, Osmanlı Devri Şehir ve Menzil Yollarında İstirahat ve İbadet Yerleri (Namazgahlar), Atatürk Koferansları V.
3. İ.Hakkı KONYALI, **Üsküdar Tarihi**, Cilt I, s.409-415.
4. İ.Hakkı AYVERDİ, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II.Sultan Murad Devri 806-855(1403-1451) II, s.166-168.

re yüksekliğinde tuğla döşemeli bir seki yer almaktadır (Resim 1). Namazgah avlusu mermer döşemedir.

Mihrap nişinin bulunduğu ana duvar ortalama 1.20 metre genişliğinde ve bu duvarın ön yüzü tamamen mermer kaplama olarak inşa edilmiştir. Bu duvarın tam ortasında mihrap yer almaktadır. Mihrabın sağında ve solunda 0.84 ve 0.81 metre genişliğinde, ortalama 0.95 metre yüksekliğinde birer pencere yer almaktadır (Resim 10). Bu pencerelerden deniz rahatça görülmektedir. Mihrap, sütünceleri köşeli, kavsarası istalaktitli ve yedi sıralıdır (Resim 9). Mihrap derinliği 0.60 metredir. Mihrap duvarının ön yüzünde sol üst ve sağ üst köşede (minber külahı içinde) birer kitabe ve sağdaki minber kasnağının ön yüzünde bir adet olmak üzere toplam üç yazıt bulunmaktadır (Resim 6-10). Mihrabın tam üzerindeki mermere ters ve düz lale motifleri işlenmiştir (Resim 8, Şekil 3). Bunların dışında sağdaki minberin giriş kapısı üzerinde de yazılı bir taş yer almaktadır (Resim 7).

Gelibolu namazgahının ana duvarının sağ üst köşesinde ve minber külahı içerisinde yer alan kitabesinden, namazgahın Beşe oğlu İskender tarafından H.810, M.1407 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mihrap duvarının sol tarafında yer alan minber, yedi basamaklı ve korkulukludur (Resim 6). Bu minberin üzerinde külah olduğunu belirtir bir iz yoktur. Ana duvarın sağında yer alan minberin ise girişinde düz dikdörtgen ayaklı ve yuvarlak kemerli taştan bir giriş kapısı mevcuttur (Resim 7). Bu minber külahlı ve külah ayakları sekizgendir. Namazgahın ön yüzü tamamen mermer olmasına karşın yan yüzlerde ve arka cephede mermerin yanında taş kaplama da kullanılmıştır (Resim 3-4-5, Şekil 4).

BURSA UMURBEY NAMAZGAHI:

Bursa'da Işıklar Caddesi üzerinde hakim bir tepenin üstünde bulunan Umurbey Namazgahı, Timurtaş Paşanın oğlu Umurbey tarafından M. 1439 tarihinde yaptırılmıştır. Umurbey Namazgahının ana mihrap duvarının tam ortasında mihrap nişi (Şekil 5, Resim 11-16), ana duvarın sağ ve sol köşelerinde minberleri yer almaktadır (Resim 11-13-15). İncelediğimiz namazgahlar içerisinde mihrap nişlerinin sağında ve solunda minberleri olan üç namazgahtan biridir.

Umurbey Namazgahının ön cephesi, Mihrabı ve minberleriyle yan cepheleri ve döşemesi tamamen mermerden yapılmıştır. Mihrabın sağındaki minberin giriş kapısı ve sekiz köşeli bir külahı vardır (Resim 15). Soldaki minberde ise kapı ve külah yoktur. Mihrap, altı sıralı ve kavsarası mukarnaslıdır (Resim 16).

Namazgahın kuzeyinde bir giriş kapısı yer almaktadır. Bursa Umurbey Namazgahının etrafı ve bilhassa güneyi evlerle çevrelenmiştir (Resim 11).

MALATYA-ESKİ MALATYA NAMAZGAHI:

Memleketimizde bulunan dikkate değer namazgahların başında gelmektedir. Ancak pek te bilinmemektedir. Eski Malatya'da bulunan namazgah 9.90x1.97 metre ebadında bir ana mihrap duvarına sahiptir (Şekil 6). Bu duvar yonu taşı kaplama ve üstü silme ile nihayetlenmektedir (Resim 18). Namazgahın doğu, batı ve kuzeyinde yüksekçe bir korkuluk duvarı vardır. Kuzeyde bulunan korkuluk duvarında giriş için bir açıklık bırakılmıştır (Resim 17).

Eski Malatya Namazgahı'nın taş minberi mihrabın hemen sağında yer almakta olup yedi basamaklıdır. Döşemesi taş kaplamadır.

Namazgah mihrabının çevresi geometrik motifli bezemeli taşlarla çevrelenmiştir (Resim 19). Mihrap nişinin üzeri sivri kemerli ve kemer, kırmızı ve beyaz taşların üst üste konmasıyla estetik bir güzellik kazanmıştır (Resim 19). Mihrap kemerinin üzerinde ve içinde iki adet yazıt yer almaktadır. Mihrap nişinin içinde ikinci bir yarım daire şeklinde girintisi vardır. Burada da kırmızı ve beyaz taşlar üst üste konarak inşa edilmiştir. Mihrabın sağında ve solunda üstte yuvarlak birer madalyon yer almaktadır (Resim 19).

Eski Malatya Namazgahı'nın mihrabının etrafını çevreleyen bezemeli taşlardan ve mihrap üstündeki silme ile ana duvar silmelerinin incelenmesinden namazgahın çok harap bir vaziyetten onarılarak bu hale getirildiği anlaşılmaktadır.

Eski Malatya Namazgahı'nın iki yazıtı olduğunu yukarıda zikretmiştik. Mihrap kemerinin üstünde bulunan kitabe kanaatimizce buraya ait olmayıp sonradan konmuştur. Mihrap kemeri içindeki kitabede ise "*Melik'el-Eşref Ebu'n Nasr Kayıtbay*" ismi geçmekte ve yazıdan H.870 tarihi okunmaktadır. Buna göre bu namazgah Memlüklü Sultanı Melik el-Eşref Seyfettin Kayıtbay (...-1496) tarafından M. 1465 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

KONYA (MUSALLA) NAMAZGAHI:

Konya'da bulunan namazgah, bugün Musalla Mezarlığı içinde Şeyh Halil-i Türbesi'nin önünde yer almaktadır. Namazgahın etrafını çevreleyen duvarın üstündeki kitabeye göre (Resim 22) (Bu kitabenin yeri her halde burası olmamalıdır) H.948, M. 1541 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman zamanında Vezir Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ana duvarda mihrap yer almaktadır. Mihrap nişinin derinliği 0.60 metredir. Mihrabın hemen sağında ve solunda sekiz basamaklı birer minber yer alır. Konya Musalla Namazgahı bu özelliği ile Gelibolu Azebler ve Bursa Umurbey Namazgahlarına benzer. Namazgah mihrabının kavsarası istiritye motifli bir kemerle örtülüdür (Resim 23). Namazgahın kuzeyinde beş basamakla çıkılan taştan bir kürsü bulunmaktadır (Resim 21). Zemin topraktır.

Namazgahın bulunduğu bu alanın Selçukiler devrinde Sultan Meydanı olduğuna dair bazı kaynaklarda işaret vardır.[5]

ESKİŞEHİR-SİVRİHİSAR ŞEYH MEHMED NAMAZGAHI:

Namazgah Sivrihisar'ın Musalla Mevkii'nde, Karaşlı Mahallesindedir. Selçuklu Emirlerinden Emüniddin Mikail tarafından XIII. yüzyılda buraya bir cami yapılmak üzere Konya'dan Haznedar Necibüddin Mustafa gönderilmiş, cami temeli atılmış ancak cami tamamlanamadığı için buraya namazgah yapılmıştır.

Namazgahın üzerindeki tamir kitabesine göre de H. 1225, M. 1811 yılında Ömer Halil bin El-Hac Hamza bin İbrahim Ağa tarafından tamir ettirilmiştir.

Namazgahın etrafında ihata duvarı mevcuttur. Kıble duvarı, 0.84 metre eninde, ortasında mihrap nişi, mihrabın sağında sekiz basamaklı bir minber mevcuttur (Şekil 8). Mihrap duvarı büyük devşirme taşlardan inşa edilmiştir (Resim 24). Mermerden tek parça olan miihrap taşı da devşirme ve yuvarlak kemerlidir. Mihrap taşı kemeri içinde bitkisel bir motif yer alır. Mihrabın üstünde tamir kitabesi ve bu kitabenin solunda namazgaha ait olmayan yazılı bir taş bulunur.

Namazgahın orta yerinde kare planlı moloz taştan bir müezzin yeri (seki) bulunmaktadır.

DİYARBAKIR NAMAZGAHI:

Diyarbakır'da Mardin Kapısı dışında, Mezarlıkların arkasında Şeyh Muhammed düzlüğündedir. Banisi Vali Mahmud Paşa'dır. Yapım tarihi M. 1859-1860'dır. Namazgahın çevresi ihata duvarı ile çevrilidir. Namazgaha giriş kuzeydendir. Mihrap duvarının genişliği 1.17 metre, uzunluğu 8.30 metre, yüksekliği 4.18 metredir. Mihrap duvarının ortasında 0.60 metre derinliğinde basit mihrap nişi yer almaktadır. Bu niş basit yuvarlak kemerlidir (Resim 25, Şekil 9-10). Mihrabın sağında altı basamaklı bir minber bulunmaktadır (Resim 26). Minberinde duvarda 0.40 metre derinliğinde yuvarlak ve kemerli bir nişi vardır. Siyah (Bazalt) Diyarbakır taşından inşa edilen namazgah 1965 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tamir edilmiştir. Mihrabın üzerinde beyaz mermerden kitabesi bulunmaktadır (Resim 25).

Diyarbakır'daki bu namazgah Vakıflar Genel Müdürlüğünün yaptığı onarımdan sonra bilgisiz kişilerce etrafı duvarla ve üstü B.A. tabliye ile kapatılarak bir mescid haline getirilmiştir (Resim 26-28).

Diyarbakır Namazgahı sonradan yapılan bu müdahalelerden kurtarılarak özgün haline dönüştürülmelidir.

ZONGULDAK-SAFRANBOLU NAMAZGAHI:

Safranbolu İlçe merkezinde bulunan namazgah, İlçeye hakim bir tepe olan Hıdırlık Tepesi üzerinde inşa edilmiştir (Resim 29). Ortasında mihrabı bulunan bir ana duvarı ile Mihrap nişinin sağında yedi basamaklı bir minberi bulunmaktadır (Şekil 11, Resim•30). Mihrap duvarı 0.76 metre genişliğinde, 3.93 metre uzunluğundadır. Duvarın yüksekliği 3.27 metredir. Safranbolu namazgahının ana duvarı sıralı moloz taştan inşa edilmiştir. Mihrabı basit ve 0.40 metre derinliğindedir.

Namazgahın kitabesi olmadığı için yapıldığı tarih, yapanı ve yaptıranı belli değildir.

Hıdırlık Tepesi'nde bu namazgahın dışında ayrıca H.1261 tarihli Hasan Paşa Türbesi'nin yanında da açık bir mihrap bulunmaktadır (Resim 31).

KAYNAKLAR

Bedri YALMAN, Bursa, İstanbul, 1977, Sayfa 28.

M.Uğur DERMAN, Osmanlı Devri Şehir ve Menzil Yollarında İstirahat ve İbadet Yerleri (Namazgahlar), Atatürk Konferansları V, 1971-1972, Ankara 1975.

E.Hakkı AYVERDİ, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II.Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) II, İstanbul 1972, Sayfa 166-168.

Pervin SAYİÇ, Gelibolu'da Türk Eserleri, A. Ü. D. T. C. Fakültesi, Sanat Tarihi Kürsüsü, (Yayınlanmamış Lisans Tezi) Ankara, 1973.

İ.Hakkı KONYALI, Konya Tarihi, Konya 1964, Sayfa 570-572.

İ. Hakkı KONYALI, Üsküdar Tarihi, Cilt I, Sayfa 409-415.

M.Sinan GENİM, Sanat Tarihi Yıllığı VI, İstanbul 1976, (Mihrablı ve Minberli Namazgahlara Bir Örnek), Sayfa 147-155.

Celal Esad ARSEVEN, Türk Sanatı Tarihi, İstanbul, Sayfa 443.

Hulusi YAZICIOĞLU, Safranbolu (Safranbolu-Karabük-Ulus-Eflani), Karabük, 1982.

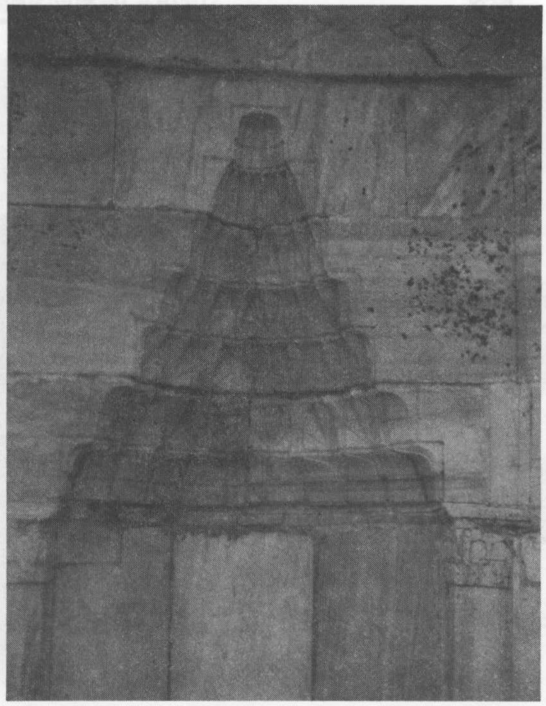
Tahsin ÖZALP, Sivrihisar Tarihi, Eskişehir 1960.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

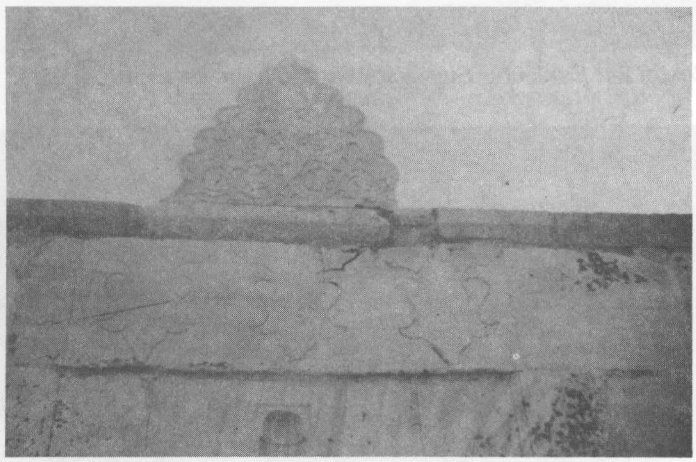
5. İ. Hakkı KONYALI- **Konya Tarihi**, Sayfa 570-572.

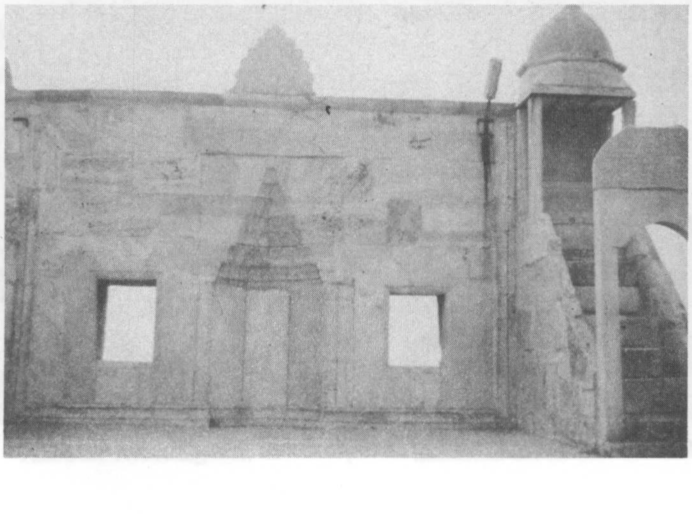
Resim 6: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı, sol köşedeki kitabe.

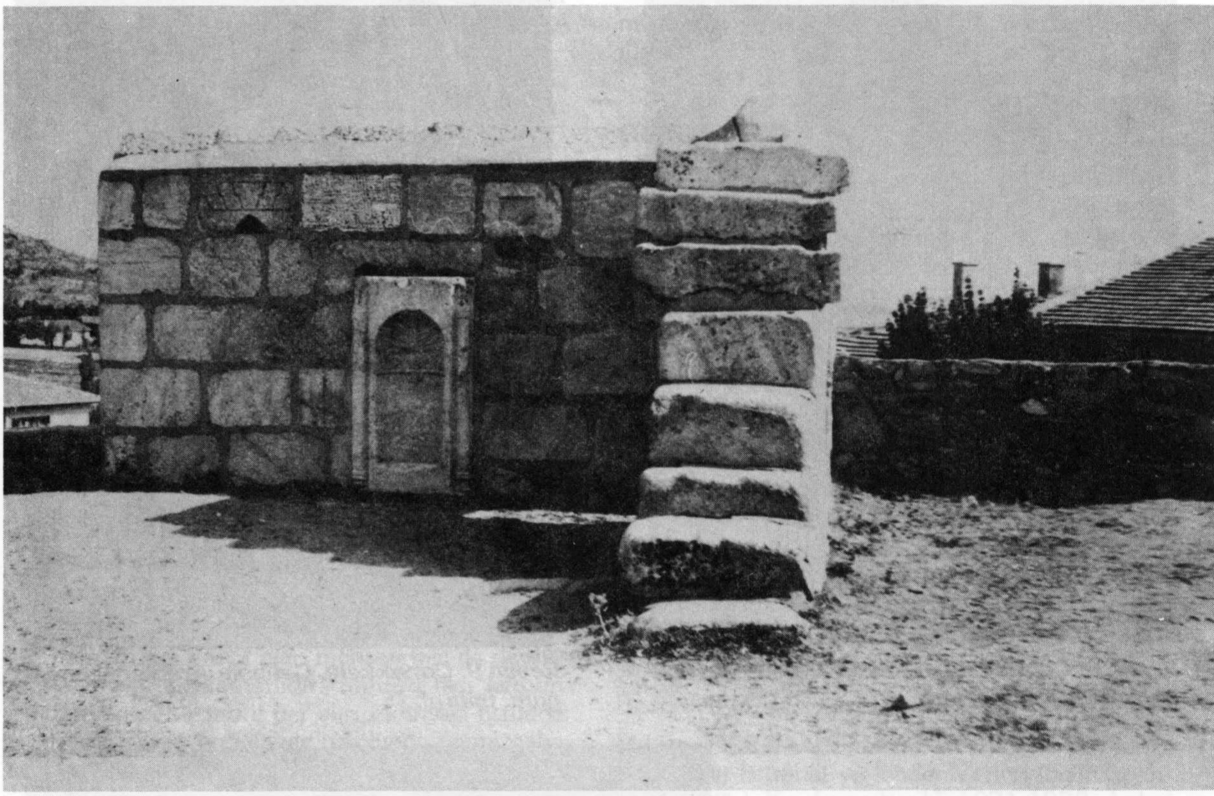
Resim 9: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı, mihrab.

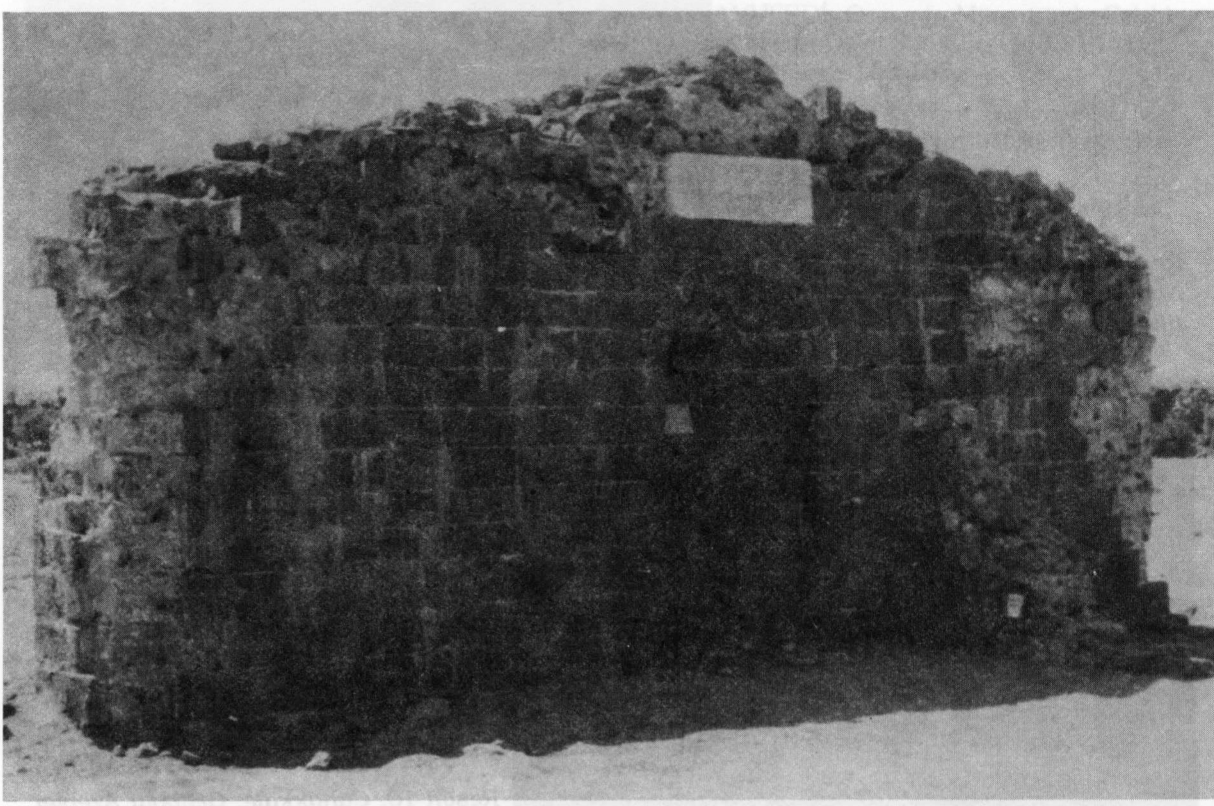
Resim 8: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı, mihrab üstündeki lale motifleri ve bezemeli taş.

Resim 10: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı, ön cephe.

Resim 24: Eskişehir Sivrihisar Namazgahı, ön cephe.

Resim 25: Diyarbakır Namazgahı, Vakıflar Genel Müdürlüğünce tamir edilmeden önce.

Resim 1: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı genel görünüm.

Resim 2: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı, giriş kapısı (içten).

Resim 3: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı, arka cephe.

Resim 4: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı, sağ yan cephe.

Resim 5: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı, sol yan cephe.

Resim 7: Çanakkale, Gelibolu Azebler Namazgahı, sağdaki minber.

Resim 11: Bursa Umurbey Namazgahı, Ön cephe.

Resim 12: Bursa Umurbey Namazgahı, genel görünüm.

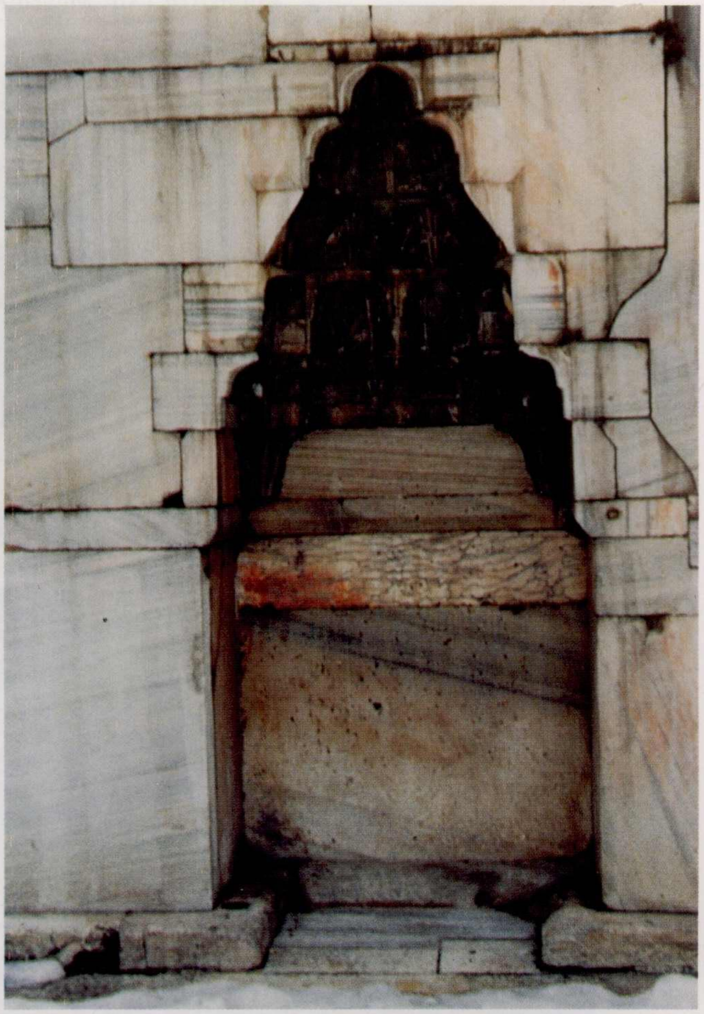
Resim 13: Bursa Umurbey Namazgahı, minber.

Resim 14: Bursa Umurbey Namazgahı, minber, sağ yan cephe.

Resim 15: Bursa Umurbey Namazgahı, minberin önden görünüşü.

Resim 16: Bursa Umurbey Namazgahı, Mihrab.

Resim 17: Malatya-Eski Malatya Namazgahı, genel görünüm.

Resim 18: Malatya-Eski Malatya Namazgahı, ön cephe.

Resim 19: Malatya-Eski Malatya Namazgahı, mihrab.

Resim 20: Konya Musalla Namazgahı ön ve sağ yan görünüş.

Resim 21: Konya Musalla Namazgahı, kürsü.

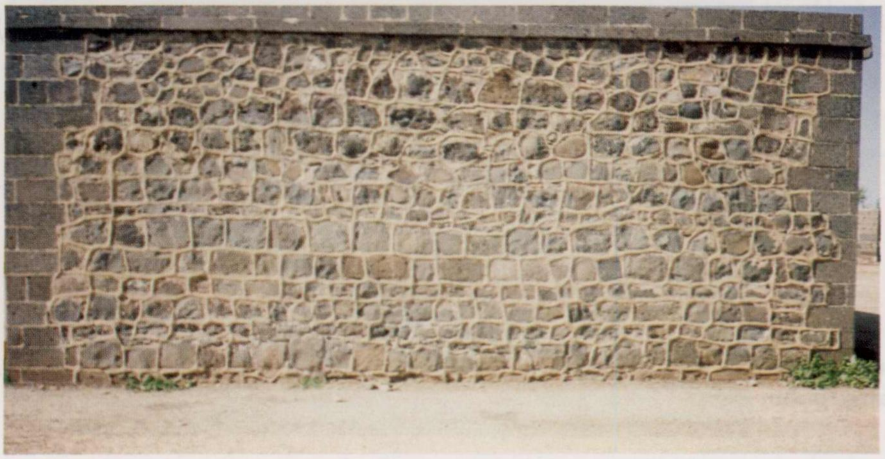
Resim 22: Konya Musalla Namazgahı, kitabe.

Resim 23: Konya Musalla Namazgahı, ön cephe.

Resim 26: Diyarbakır Namazgahı, son durumu, ön cephe.

Resim 27: Diyarbakır Namazgahı, arka cephe.

Resim 28: Diyarbakır Namazgahı, sağ yan cephe.

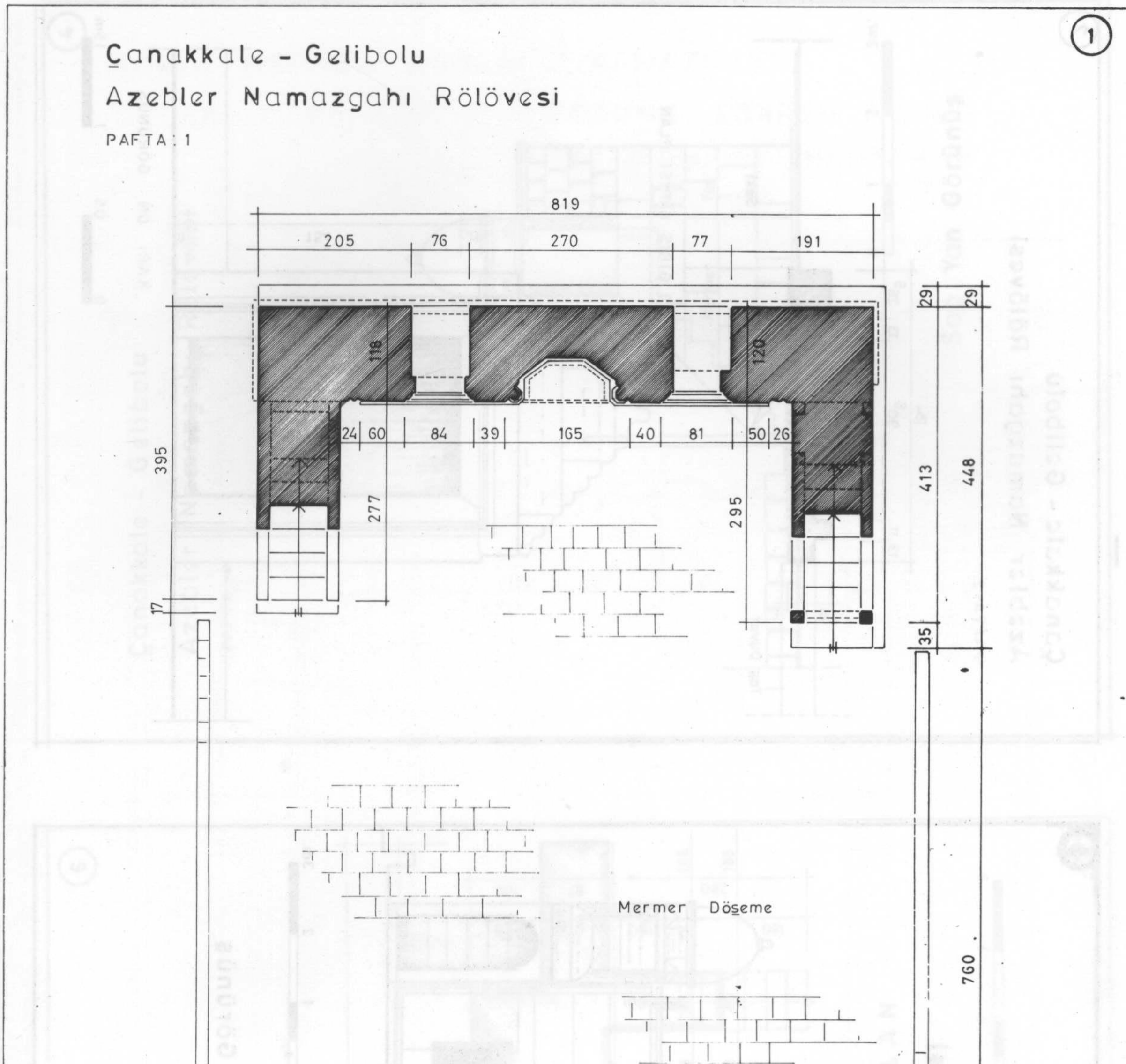
Resim 29: Zonguldak, Safranbolu Namazgahı, genel görünüm.

Resim 30: Zonguldak, Safranbolu Namazgahı, ön cephe.

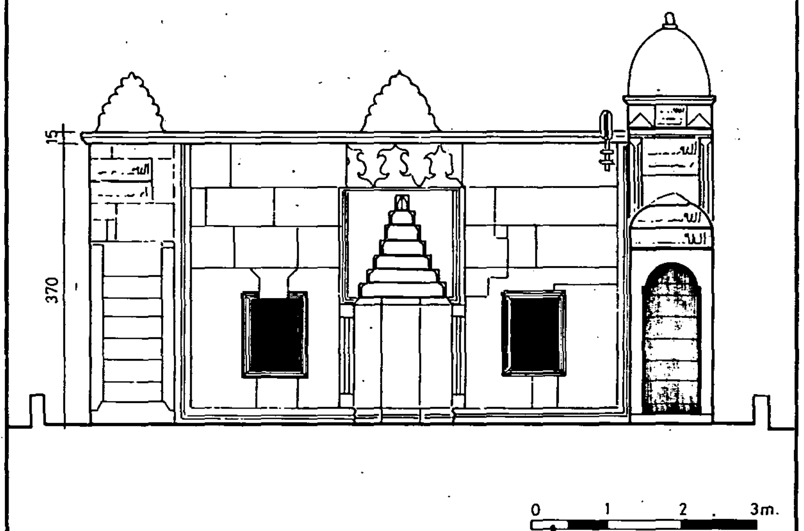
Resim 31: Zonguldak, Safranbolu, Hıdırlık Tepesi'nde Hasan Paşa Türbesi yanındaki açık mihrab.

1
Çanakkale - Gelibolu
Azebler Namazgahı Rölövesi
PAFTA: 1
819
205
76
270
77
191
118
120
24
60
84
39
165
40
81
50
26
395
277
295
413
448
29
29
17
35
Mermer Döşeme
760
397
Giriş Kapısı
SEKİ
Tuğla
Döşeme
347
PLAN
0
1
2
3m

Çanakkale - Gelibolu

Azebler Namazgahı Rölövesi

PAFTA: 3

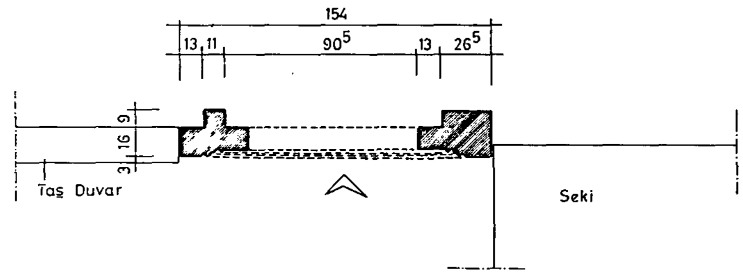

Ön Görünüş

Çanakkale - Gelibolu

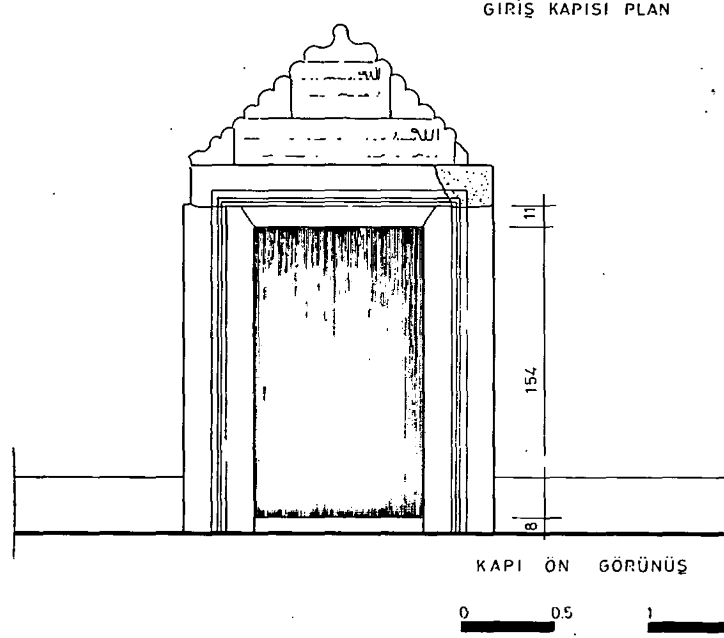
Azebler Namazgahı Rölövesi

PAFTA: 2

(2)

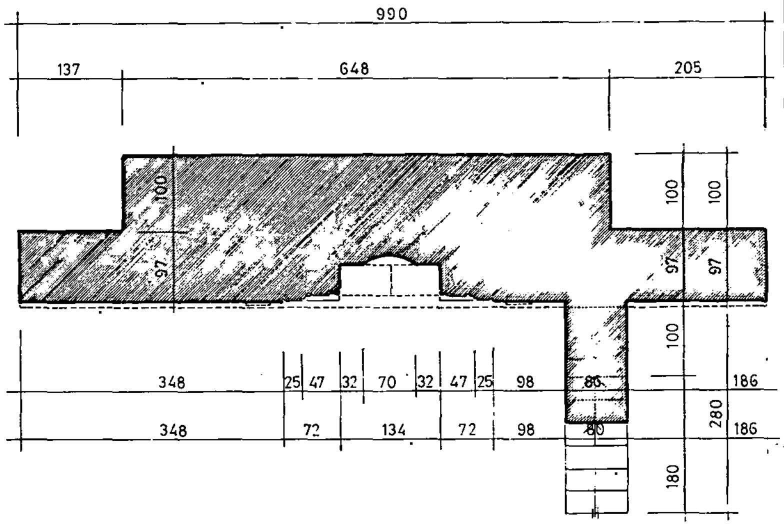

GİRİŞ KAPISI PLAN

KAPI ÖN GÖRÜNÜŞ

(6)

Malatya - Eski Malatya Namazgahı Rölövesi

PLAN

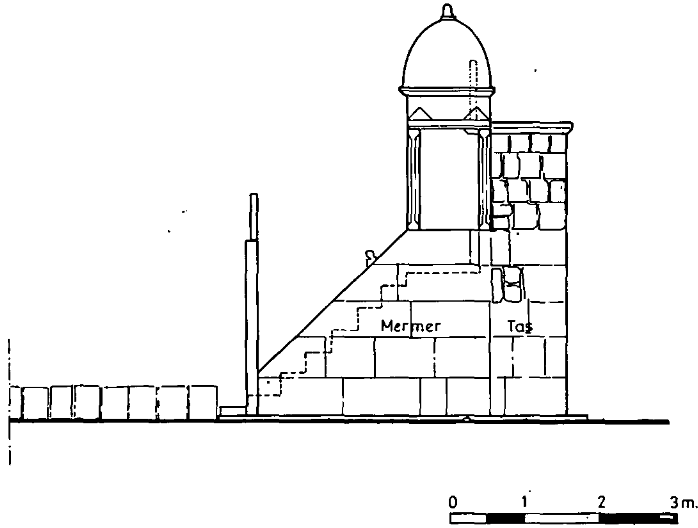
0 1 2 3

V. G.M. ARŞİVİ

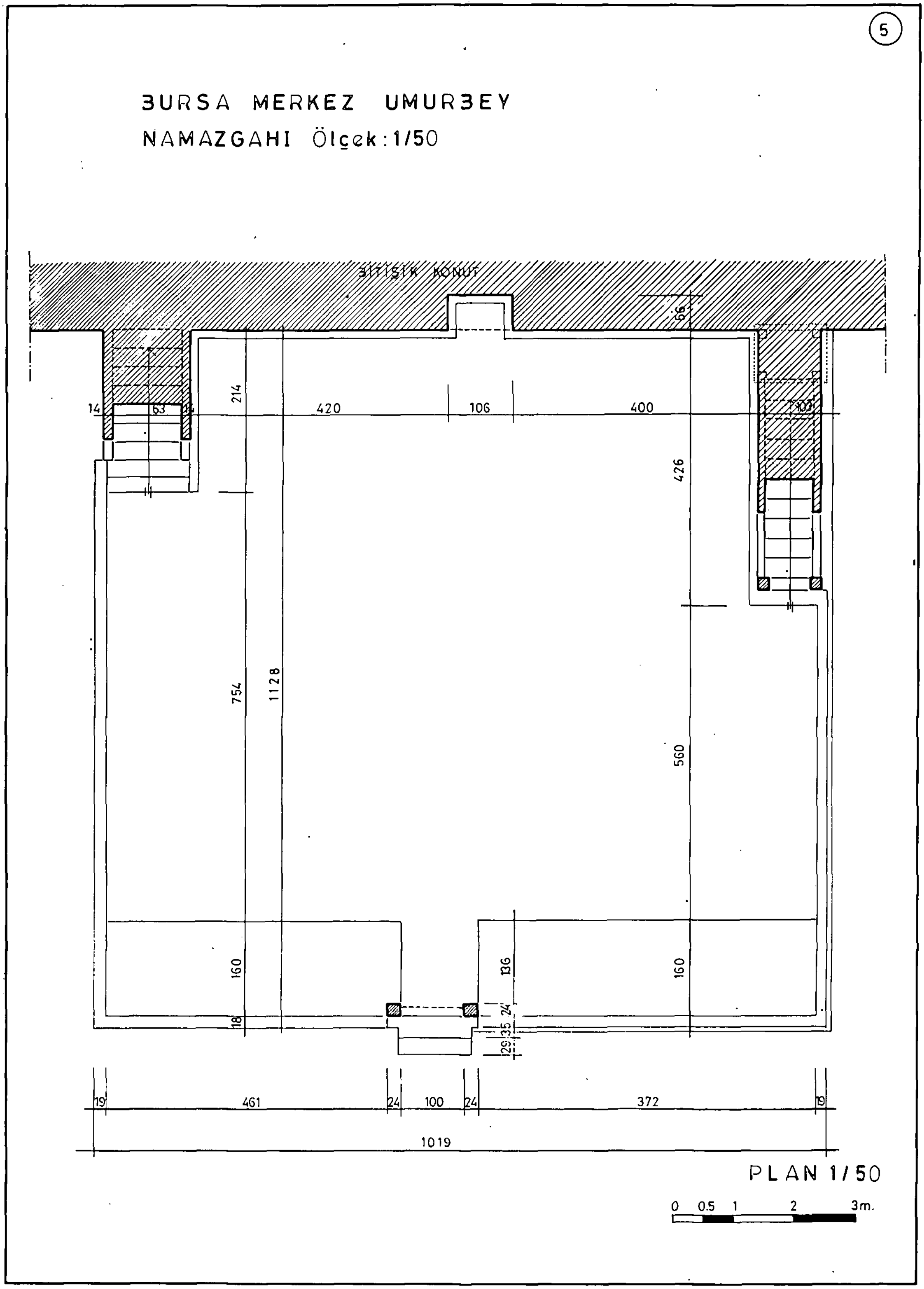
(4)

Çanakkale - Gelibolu Azebler Namazgahı Rölövesi

PAFTA: 4

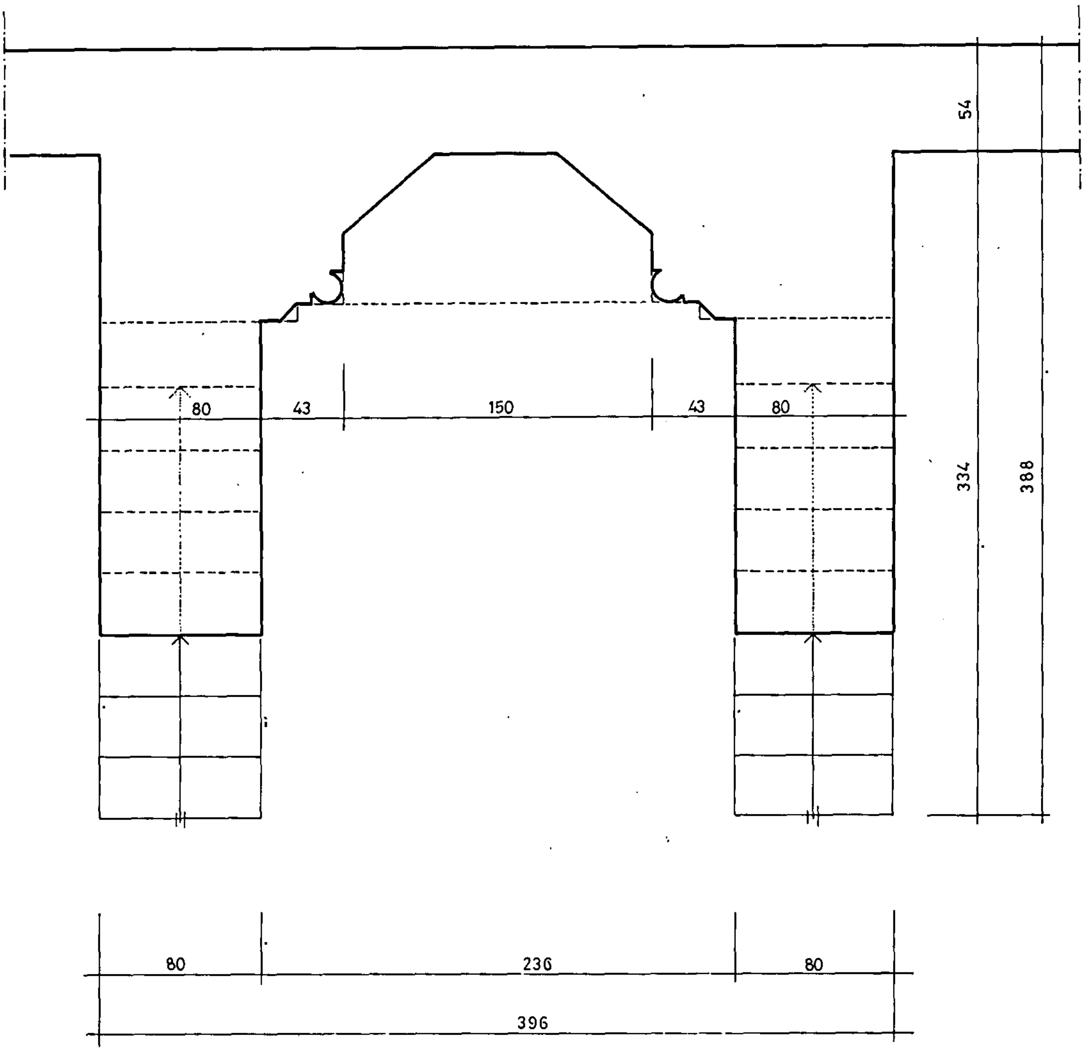

Sağ Yan Görünüş

5
BURSA MERKEZ UMURBEY
NAMAZGAHI Ölçek:1/50
BİTİŞİK KONUT
56
14
63
14
214
420
106
400
103
426
754
1128
560
160
136
160
18
24
29,35
19
461
24
100
24
372
19
1019
PLAN 1/50
0 0.5 1 2 3m.

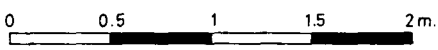
7

KONYA MERKEZ MUSALLA NAMAZGAHI

ÖLÇEK: 1 / 20

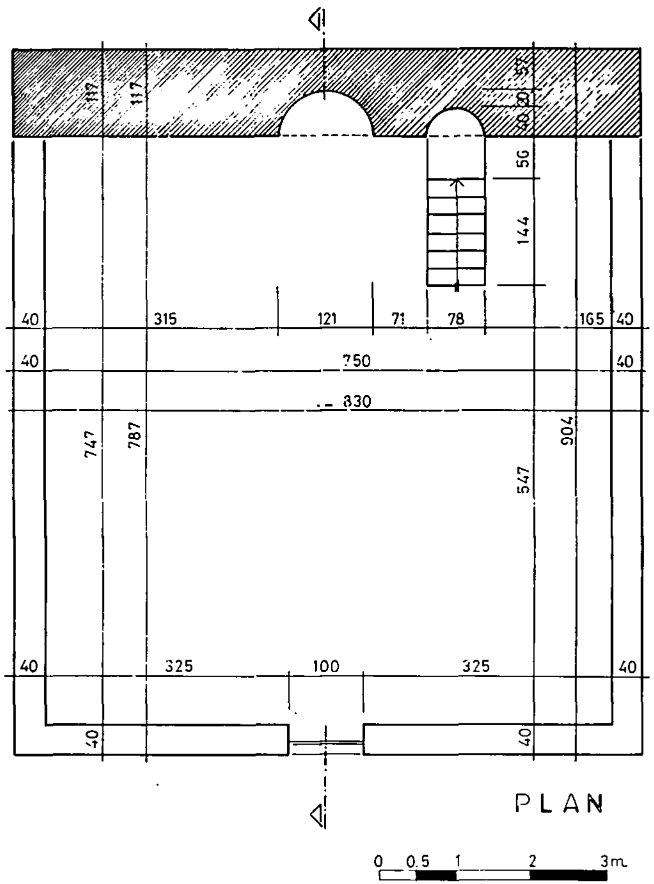

PLAN :1/20

(9)

Diyarbakır Şeyh Mehmed

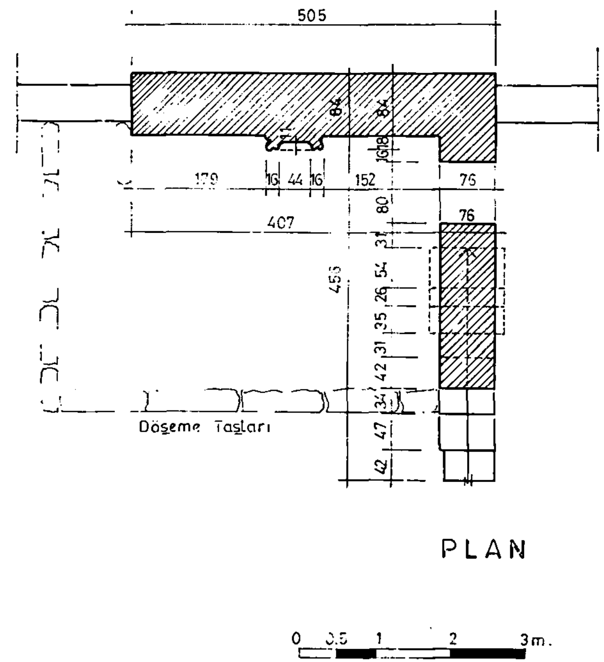
Namazgahı

(8)

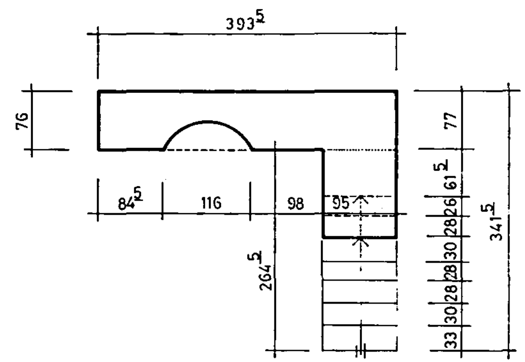
Eskişehir - Sivrihisar

Namazgahı

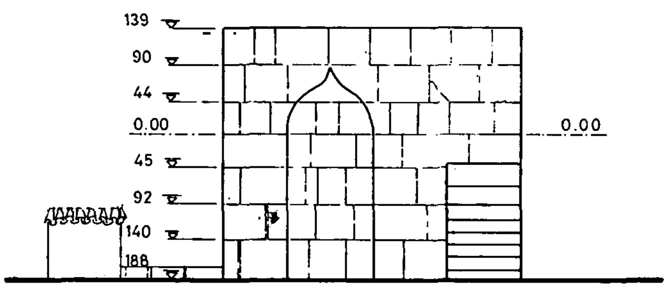

(11)

Zonguldak - Safranbolu
Hıdırlık Tepesi Namazgah
Rölövesi

Plan

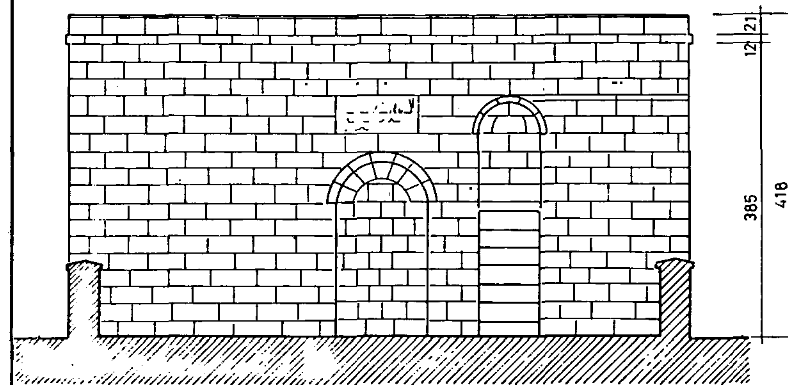

Ön Görünüş

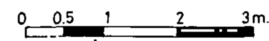

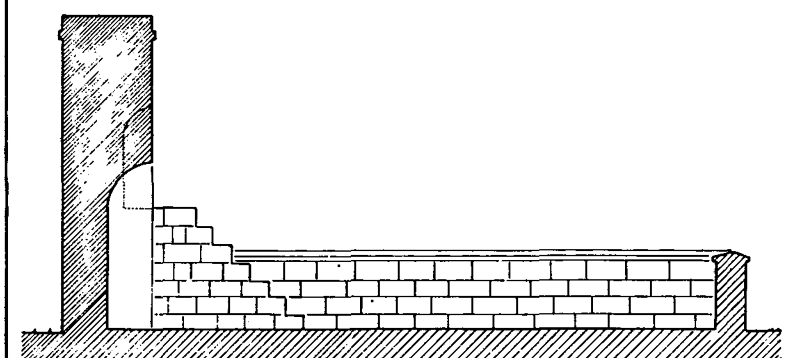

(10)

Diyarbakır Şeyh Mehmed
Namazgahı

Ön Görünüş

A-A Kesiti

TRABZON'DA YOK OLAN BAZI TÜRK DEVRİ YAPILARI

Doç.Dr.Haşim KARPUZ

I. Giriş:

Trabzon Doğu Karadeniz Bölgesinin en eski kentlerinden birisidir.Tarih boyunca önemli bir liman, tarım, ticaret, kültür ve sanat merkezi olmuştur. Osmanlı fethinden sonra daha çok gelişmiş ve Türk İslam yapıları ile donatılmıştır. Günümüzde şehir hızla ve sağlıksız bir biçimde büyümüş, tarihi dokusu korunamamıştır.

Yapılan araştırmalar Osmanlı döneminde şehir merkezinde çok sayıda dini ve sosyal amaçlı yapılar inşa edildiğini göstermektedir. Ne yazık ki bu eserlerin büyük bir kısmı korunmaları için kararlar alınmış olmasına rağmen yıktırılıp yok edilmişlerdir. Bu konuda daha önce tarafımdan bir araştırma yapılmıştır. Bildirimde tekrardan kaçınmak için eskiden yıkılan anıtları özetleyip, özellikle son yıllarda yıktırılan örnekler üzerinde durmak istiyorum.[1]

II. Trabzon'da Yok Olan Türk Devri Yapılarından Örnekler:

Çömlekçi Mahallesinde Ayasofya (Fatih) Mahallesine kadar uzanan şehir, deniz kenarından teraslar şeklinde yükselen mahallelere sahiptir. Tarihi karakterini koruyan mahalleler XIX.yüzyıl Osmanlı kent yapısı özelliklerine sahiptir. Trabzon'un tarihi dokuya sahip bu mahalleleri büyük ölçüde tarihi görünümlerini yitirmiştir. Tarihi, mimari ve sanat değeri taşıyan camiler yıkılıp yenilenmekte, medrese, han, hamam, türbe gibi yapılar yıkılarak yerlerine park veya yeni binalar yapılarak ortadan kaldırılmaktadırlar. Çeşmeler, sokakları genişletmek için yıkılmış, eski evlerin ise yerlerine apartmanlar dikilmiştir. Gün geçtikçe şu veya bu şekilde tarihi değer taşıyan yapılarımız yok edilmektedir.

A. Camiler: Yıkılan *Tabakhane, Müftü, Amasyalı, Zeytinlik, İncirlik* camileri (Res.1) ile *Mustafa Efendi Mescidi* (Res.2) hakkında daha önceki araştırmamda söz etmiştim.[2] Son olarak yıktırılan iki cami ise *Pazarkapı* ile *Gözaçan* camilerdir.

Pazarkapı Camisi: (Çizim:1; Res.3-8)

Trabzon'un en eski camilerinden birisiydi. Ünlü Trabzon Tarihi yazarı Şakir Şevket'e göre H.971, M.1563 tarihinde Trabzon tüccarlarından Kasım Çelebi tarafından yaptırılmış ve camiye vakıf gelirleri sağlanmıştır.[3] Caminin H. 1208 M. 1793 tarihinde Kethüde Abdullah Ağa tarafından yeniden elden geçirildiği kitabesinden anlaşılmaktadır.[4]

Daha sonra cami H.1269, M. 1852 yılında (minare, mihrap üzerindeki tarihler) Belediye Reisi Ali Rıza Efendi tarafından son şekliyle yeniden onarılmıştır.[5] 1988 yılına kadar onarımlarla gelen yapıyı şu şekilde tanımlayabiliriz:

Caminin plânı enlemesine düzenlenmiştir. Bir son cemaat yeri ve bir harim kısmından meydana gelmektedir. Kalın taş duvarlı olan cami bir kırma çatı ile örtülmüştür. Bu geniş saçaklıklı ve alaturka kiremit kaplıydı. Caminin minaresi batı duvarının uzantısı üzerinde biraz önde inşa edilmişti. Minare sekizgen kaide, pabuçluk ve poligon bir gövdeye sahipti. Siyah beyaz taş sıraları ile örülmüştü. Şerefe altı mukarnaslı, barok karekterli korkuluklara sahipti.

Minarenin kaidesi üzerinde şu kitabe yer alıyordu:

Ummiret hazihi'l-minareti'ş-şerife
Sene 1269 Hicri.

1. Bildirimin hazırlanmasındaki yardımları için Y.Doç.Dr.M.Reşat Sümerkan'a ve Arkeolog Ayşe Sevim'e teşekkürlerimi sunuyorum.
2. Karpuz, Haşim, "Trabzon'da Yok Olan Türk Devri Yapıları", **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı: 12, İstanbul 1982, s .95-115.
3. Şakir Şevket, **Trabzon Tarihi** (Sadeleştiren K.Karadenizli) Ankara 1954, s.88-89.
4. Mehmet Kurnaz, Trabzon'da 35 Vakfa Ait Notlar, Trabzon, 1948 (Basılmamış rapor), s.32.; Yüksel, M.,**Trabzon'da Türk-İslâm Eserleri ve Kitabeler**, I, İstanbul 1991, s.104-105.
5. Şakir Şevket, **a.g.e.**,s. 88.

Pazarkapı medresesi de caminin batı tarafına bitişikti.

Son cemaat mahalline cepheden iki ayrı kapıdan giriliyordu. Camekanlı bu kısım iki katlıydı. Üst mahfile sağlı sollu merdivenlerle çıkılıyordu. Son cemaat mahallinin batısından medrese kısmına geçilen bir kapı izi vardı. Yapının 1885 yıllarında çekilen resmini incelediğimiz zaman son cemaat yerinin batı kısmında muntazam pencereli bir bölüm görülüyor. Bu kısım medresenin fevkani odalarını ihtiva ediyor olmalıydı.

Son cemaat mahallinden harim kısmına oval kemerli iki kapı ile giriliyordu. Harim kısmının girişi üzerinde ahşap mahfil bulunmaktadır. Bu iç mahfile dış mahfilden iki kapı ile girilmekte idi.

Harim kısmı dört yöne açılan dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmıştır. Mihrap alçıdan yapılmıştı. Mihrap nişi, kalın yuvarlak bir bordürle çevrilmişti. Yan kenarlardaki iki sütun köşelerde şerefelere sahiptir. İki başlık arasında basit bir askı süslemesi vardır.Alınlık üzerinde: *"Kâle'llahu Ta'âlâ: Fevelli vecheke Şatara'l-Mescidi'l-haram"* ayeti, taç kısımında *"Allah"* yazısı yer alıyordu.

Minber ahşaptan yapılmış olup sanat değeri yoktur. Sınırlandırılmış aynalıkların üzeri sade tutulmuştur.

Ahşap süsleme bakımından caminin harim kapılarının kanatları XVIII. yüzyıl ahşap oymacılığının nadir örneklerinden idi. Kapıların her iki kanadı simetrik şekilde düzenlenmişti. Batı taraftaki kapıda en üstte birer yazı kuşağı, altta oyma üçgenlerin oluşturduğu stilize yapraklar, daha altta üçgenlerle dolu daireler, altta rozet ve çarkıfelekler (sağ kanatta bu iki motif arasına bir karanfil çiçeği yerleştirilmiştir), stilize yapraklar yer almaktadır. Kanatların alt aynalıklarında sekizgen geçmelerden oluşan geometrik bir süsleme, stilize yapraklar, dalgalı hatlar ve rozetler bulunuyordu. Kapı binisi üzerinde ve yanlarında stilize yapraklar dalgalı bir hat uzanmaktadır. Kanatların üzeri yer yer dekoratif çivilerle süslenmiştir.

Doğu taraftaki kapı kanatları da benzer kompozisyona sahipti. Üstte yazı kuşakları *(Ya mufettihe'l ebvab, İfteh'lena hayre'l-bab)*, dalgalı hatlarla belirlenmiş bordürler içerisinde diktörtgenlerin oluşturduğu geometrik bir düzenlemeye yer verilmiştir. Kapı kanatlarının süslemesi Yarımbıyıkoğlu evinin yok olmuş sefa süslemelerine benzer. Benzer süslemeyi Semerciler camisinde ve bazı köy camilerinde de görüyoruz.[6] En eski örneğini Fatih camisi minber ve kapı kanatlarında gördüğümüz geometrik süsleme programı XVIII. yüzyıldan sonra terk edilerek bitkisel süslemenin ağırlık kazandığı yeni bir bölgesel üslup *"Doğu Karadeniz ahşap üslubu"* ortaya çıkmıştır.

Pazarkapı camisi enlemesine planıyla Selçuklu camilerinin geleneğini yaşatan, kırma çatısı, geniş saçakları, ahşap işçiliği ile de mahalli ahşap oymacılığının önemli bir örneği idi. Camii, ülkemizde anıtlar için koruma kararları alan Gayri Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu şimdiki adıyla Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu tarafından 1974 ve 1980 yıllarında iki defa Anıtsal eser olarak tescil edilmiş ve I. derecede korunacak yapı olarak belirlenmiştir. 1986 yılında Pazarkapı Camisi Onarma ve Güzelleştirme Derneğinin politik girişimleri sonucu aynı kurulca camii taşınmaz kültür varlığı özelliği göstermediği gerekçesi ile yıkılarak yerine yeni cami yapılmasına karar verilmiştir. Trabzon şehri önemli bir eserini kaybetmiş, tarafsız olması gereken bu bilim kurulu baskılara boyun eğerek yanlış bir karar vermiştir.

Gözaçan Camisi: (Çizim:2;Res.9-10)

Boztepe mahallesinde Boztepe caddesi üzerinde yer alıyordu. XIX. yüzyılın sonlarında yaptırılmış kırma çatılı Trabzon'un geleneksel camilerinden birisiydi. Bazı onarım ve ilavelerle 1986 yılına kadar gelmişti. Bu cami de Yüksek Kurul tarafından korunacak anıt olarak tescil edilmişti. Buna rağmen Pazarkapı camisi ile birlikte 13.2.1986 gün ve 1987 sayılı kararla ve aynı gerekçe ile yıkımına karar verilmiştir.

Plan olarak Pazarkapı camiî gibi enlemesine uzanıyordu: Bir son cemaat yeri ve bir harim kısmından meydana gelmekteydi.

Cami duvarlarındaki değişiklikler batı kısmına doğru genişletildiğini göstermekteydi. Ayrıca doğudaki giriş de kapatılarak buraya abdest musllukları yerleştirilmişti. Taş minare caminin batı köşesindeydi.[7]

Son cemaat yeri de aynı şekilde genişletilmiş ve üzerine cephesi kapalı bir mahfil yerleştirilmiştir. Harimin giriş cephesinde derin bir mahfil bulunmaktaydı. Bu mahfil ahşap sütunlarla taşınmaktaydı.

Caminin mihrap ve minberi sade idi. Kitabesi olmayan caminin 1890 yıllarında yapıldığını söyleyebiliriz.

Medreseler: Trabzon'da Osmanlı döneminde önemli medreseler yapılmıştır. Bunlar *Fatih-Saraçzade, İmaret* (Hatuniye), *Küçük İmaret, İskender Paşa, Zeytinlik, Çarşı Camisi, Müftü Camisi* ve *Pazarkapı Camisi* medresesi idi. Bunların hiç birisi günümüze gelememiştir. Sadece Fatih Medresesinin devamı sayabileceğimiz Saraçzade Medresesinin (Pir Efendi) mescid kısmı ile birkaç odası günümüze gelmiştir.[8]

6. Karpuz, Haşim, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler" **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi,** Sayı:4, İstanbul1989, s.37-45.
7. Horuluoğlu, Ş.**Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri**, Ankara 1983, s.103.
8. Karpuz, H., **Trabzon,** Ankara 1990, s.49.

Yıldız Sarayı Albümündeki resme göre medresenin avlusunun ortasında büyük bir şadırvanı vardı (Res.11). H.1283, M.1866 tarihli kitabesine göre bir de kütüphanesi bulunuyordu.

Türbeler: Trabzon'daki bazı Osmanlı Türbeleri de diğer yapılar gibi korunamamışlardır. Bunlardan en önemlisi Kavak Meydan Türbesidir. Kime ait olduğu bilinmeyen bu türbe sekizgen planlı tipik bir Osmanlı türbesiydi. T.Deyrolle'nin gravürüne göre yanı başında bir de baldaken türbe vardı. Stadyum yapılırken bu türbeler yıkılmıştır.[9]

Hanlar: Şehirde kervanların, tüccarların konakladığı ticaret yapıları, önemli hanlar yapılmıştır. XIX. yüzyıl ortalarında Trabzon'u ziyaret eden Dr.P.Feruhan Bey bazı hanların isimlerini saymaktadır. Bunlardan günümüze gelmeyenlerin listesini veriyorum: *Giriğin, Gümrük, Hacı Kadıoğlu, İki Kapılı, Kâhyaoğlu, Miri, Paşayanoğlu, Yalı, Bareşkeva* ve *Sulu Han.*[10]

Miri Han'ın Moloz'da olduğunu sanıyorum. Trabzon Müzesindeki plan krokisi ve resmine göre yapı revaklı avlusu olan 3 katlı bir Osmanlı şehir hanıdır (Çizim:3, Res.12).

Sulu Han, Meydan hamamının kuzeyinde son yıllara kadar gelmiş bir ticaret yapısıydı. U planlı, iki katlı XIX. yüzyıl şehir hanlarından birisiydi. Zemin katta dükkanlar, iç tarafta tonozlu hücreler vardı. 1. katta ikamet odaları bulunuyordu (Res.13).

Hamamlar: Şehirde Osmanlı döneminde yaptırılan hamamların bazıları yıkılmıştır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz *İmaret Hamamı, Çömlekçi Hamamı*, Kahramanmaraş caddesi üzerindeki *Kahyaoğlu Hamamı* ile Cumhuriyet mahallesinde kendi adıyla anılan sokakta yer alan *Çukur Hamam*dır [11] (Res.14).

Çeşmeler: Trabzon'un türkülere konu olmuş tarihi çeşmeleri vardır. Kitabesi olan ve mimari, sanat değeri taşıyan 40 çeşmeden yıkıla yıkıla günümüze iki elin parmakları kadarı gelebilmiştir.[12] Son yıllarda yıkılanları ve kitabeleri günümüze gelenleri bir başka yazımda tanıttım.[13]

Bu arada *İskender Paşa I Çeşmesi*'nin yıkıldığını üzüntüyle öğrendim.Bu ünlü asker ve devlet adamının hatırasına hürmeten çeşmesi aslına uygun olarak restore edilemezmiydi (Res.15-16).

Son araştırmalarımızda tespit ettiğimiz yok olmuş bir başka çeşme konak camisinin 300 m. güneyinde bulunan *Hüseyin Efendi Çeşmesi*dir.[14] Sivri kemerli bu Osmanlı Çeşmesi 1849 tarihli bir kitabeye sahipti (Res.17).

Orta Hisar'da camisinin kuzey yakınında bulunan *Musa Paşa Çeşmesi* de yıkılmıştır. Düz cepheli kitabeli küçük çeşme yapısıydı (Res.18).

Ayasofya Müzesinin altındaki *Yalı Çeşmesi I*'de toprak altında kalarak kaybolmuştur (Res. 19). Bu çeşmenin taştan güzel bir çanağı vardı.

Son yıllarda yıkılan önemli iki çeşme *Kethüdazade Hacı Emin Ağa Çeşmesi I ve II* Çeşmeleridir. *I. Nolu Çeşme*: Çarşı Mahallesi Alemdar sokakta eski bir evin duvarına bitişik olarak muntazam kesme taşlarla inşa edilmişti(Res.20).Esas cephe yivli iki sütuna oturan sivri bir kemerden meydana geliyordu. H. 1260, M.1844 yılında yaptırılan çeşmenin kitabesini Trabzon'lu ünlü şair Zühdü Efendi yazmıştı.

II. Nolu Çeşme: Kemerkaya mahallesi, Kâhyaoğlu sokaktaydı (Res.21). Cephesi kısmen yıkılmış klasik bir Osmanlı çeşmesiydi, ve 1836 tarihli kitabesi vardı. Bu çeşme sahil yolu üzerinde *aslına uymayan bir şekilde yenilenmiştir. Aynı* sokakta bulunan *Tuzlu Çeşme* de yok olmuştur.

Evler: Yeşil bahçeleri ve mimari özellikleriyle ünlü Trabzon evleri, Trabzon Konakları sağlıksız kentleşmeden ve yıkımdan en çok etkilenen yapılar olmuştur[15] (Res.22). Son araştırmalarım sırasında süsleme bakımından önemli bir XVIII. yüzyıl örneği olan Selahattin Usluoğlu evi hakkında bazı bilgi ve belgeler bulabildim.[16]

Selahattin Usluoğlu Evi: (Res.23-25): Kundupoğlu Evinin 200 m. doğusunda yer alıyordu. Planı hakkında bilgimiz yoktur. Büyük bir ihtimalle dış sofalıydı. H.Takaz'ın tezine koyduğu resimler evin çok zengin bir süsleme programına sahip olduğunu gösteriyor. Alçı şerbetliklerdeki geometrik bezemeler bölgenin antik karekterli motifleridir. Vazo'da, ibrikte çiçekler lale devri motifleridir. Bu süsleme Kundupoğlu evi ile çok yakın bir benzerlik göstermektedir.

Bu evde bulunan bir oda kapısı kündekâri tekniğinde dikey olarak sıralanmış ahşap oyma dikdörtgen parçalardan meydana gelmektedir. Her parçanın kenarında burma halat ortasında eşkenar üçgenlerden oluşan bir süsleme vardır.

9. T.Deyrolle, 1869'da **Trabzondan Erzuruma,** (çev.R.E.Koçu) İstanbul, s.19.
10. P.M.Bıjışkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası,** (Çev. H.D.Andreasyon), İstanbul 1969, s.72.
11. Karpuz, H, "Trabzon'daki Türk Devri Hamamları", **Trabzon Kültür ve Sanat Yıllığı** 88-89, İstanbul, 1989, s.132
12. K.Turfan Bey, Trabzon'da 36 adet çeşme tescil etmiştir. Bkz.**İller Bankası Trabzon Analitik Etüdleri**, Ankara 1968, s.34-41.
13. Karpuz, H., "Trabzon'daki Kethüdazade Hacı Emin Ağa Çeşmeleri", **Trabzon**, Sayı:4, Ankara 1990, s.83-86.
14. Takaz, H., **Trabzon'daki Türk Mimari Eserleri ve Üslup Özellikleri**, İstanbul 1964, İstanbul Ed. F. Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış lisans tezi, s.46.
15. Yıkılan en eski örnekler için bkz. Akok, M.,"Trabzon'un Eski Evleri", **Artitekt**, Sayı:233-236, İstanbul, 1951, s.103-114.
16. Takaz, H, **a.g.e.**, Res.124-125.

Trabzon'da K.Turfan'ın 1964'de Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün 1977 yılı ve Yıldız Üniversitesinin daha sonra yaptığı tescillerle korunacak 100 dolayında ev belirlenmiştir. Ancak bunların bazıları yıkılmış, bazıları tescilden düşmüş, bazıları da yıkılmak üzere kaderleriyle başbaşa bırakılmıştır. Tescil edilip de yıkılan evlerden üç tanesini tanıtmakla yetiniyorum:

Şatıroğlu Evi (Res.26): Kahramanmaraş caddesi üzerinde idi, XIX. yüzyılın tipik iç sofalı evlerinden birisiydi. Odalarında alçı çiçeklikler, kapı üstlerinde ise natürmortlar vardı.

Meryem Kurtoğlu Evi (Res.27):Saray Atik sokakta 13'de yer alan iki katlı, iç sofalı tipik bir Trabzon eviydi. H. 1330, M.1911 tarihinde yapılmıştı. Ana plan iç sofaya açılan üç odadan oluşuyordu. 1979 yılında yıkılmıştır.

Kale içi Caddesi 32 nolu ev (Res.28): Üç katlı iç sofalı planlı bir ev idi. XX. yüzyıl başlarına tarihleniyordu. Bu ev tescil edildikten sonra 1977 yılında yıktırılmıştır.

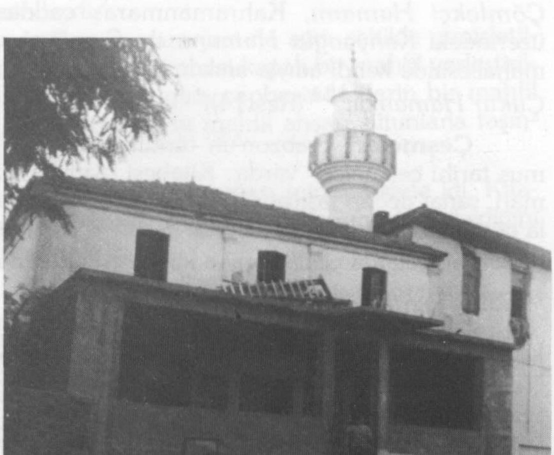
SONUÇ:

Trabzon'da son yıllarda yıkılan ve yok olan Türk Devri anıtlarının belirleyebildiğimiz örneklerini kısaca tanıtmaya çalıştım. Daha önce yıkılan cami ve mescidler gibi Pazarkapı ve Gözaçan camileri Trabzon'un çatılı camilerinin iki önemli örneğiydi. Özellikle Pazarkapı Camii tarihi ve mimari özellikleri bakımından büyük önem taşıyordu. Şehirdeki Osmanlı dönemi han ve hamamlarının bazıları da yıkılmıştır.

Yıktırılan çeşmelerden İskender Paşa I, Hacı Emin Ağa I, Hacı Emin Ağa 2 çeşmeleri ile tespit ettiğimiz diğer çeşmeler gerek tarih ve gerekse mimari özellikler bakımından şehrin en önemli çeşmeleri idi. Evlerin koruma altına alınmış eski tarihli ve önemli örnekleri yıkılmıştır.XIX. yüzyıl örnekleri de yıkılmaya terk edilmiştir. Tarihi evlerin yoğun olduğu İç kale ve Orta Hisar'da harap durumda birçok ev bulunmaktadır.

Yapıların yıkılıp yok olmasının sebeplerinin başında koruma için yeterli tespitlerin zamanında yapılmadığı gelmektedir. Y.Mimar S.Çetintaş 1937 yılında hazırladığı bir raporda yapıları 1,2,3,4. sınıf olarak tasnif etmiştir. Yetersiz ve eksik listesinde 1. ve 2. sınıf olarak tanımladığı 26 eserin korunmasını öngörmüş, geri kalanların yıkılabileceğini belirtmiştir. 1964 yılında Arkeolog Kemal Turfan'ın hazırladığı geniş kapsamlı liste sayesinde bugüne kadar bazı eserler korunabilmiştir. 1977 yılından sonra yapılan Sit alanı ve koruma amaçlı bir imar planı çalışmaları da anıtların korunması için yeterli olmamıştır. 1989 yılında hazırlanan koruma amaçlı imar planı delinmiş, Aşağı Hisar (Pazarkapı Mahallesi) sit alanından çıkarılmıştır. Bu plana Belediye ve Koruma Kurulu sahip çıkmamıştır. Kalenin güney yamaçlarından geçmesi gereken Tanjant yol İç kale üzerinden geçirilerek şehrin tarihi dokusu ve görünümü yok edilecektir. Özetle şehrin anıtlarının korunmasına kimse sahip çıkmamıştır. Camiler, hanlar, hamamlar, çeşmeler, evler... hatıralarla dolu Trabzon'un bu yapıları bizim yapılarımızdır. Trabzon'u simgeleyen, Trabzon yapan kültür ve sanat ürünleri bizim için olduğu kadar gelecek kuşaklar için de geçmişin acı tatlı olaylarının tanıklarıdırlar. Muhakkak bundan sonra mevcut olanların korunmasının yolunu bulmalıyız. Korumada görevli olanlar ev sahipleri, Belediye, Bakanlıklar ve Üniversiteler el ele vererek yeterli önlemleri almamız gerekmektedir. Öncelikle sit alanı içindeki evlere el atılmalıdır. Ev sahiplerine, restorasyon projesi, onarım kredisi ve teknik bilgi yardımı yapılmalıdır.[17] Sit alanlarının alt yapı hizmetlerinin sağlıklaştırarak buralarını yaşanır hale getirmemiz gerekir. Hepsinin ötesinde de tarihi çevre ve hemşehrilik bilinci ile güzel Trabzon'umuza "*Tarihi kimliğini korumak*" için sahip çıkmalıyız.

17. Gerçek, B., "İki Köprü Bir Şehir", **Trabzon**, Sayı:4, Ankara 1990, s. 71-72.

Resim 1: İncirlik Camii yıkılmadan önce (Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi).

Resim 2: Mustafa Efendi Mescidi, yerine ev yapılmıştır.

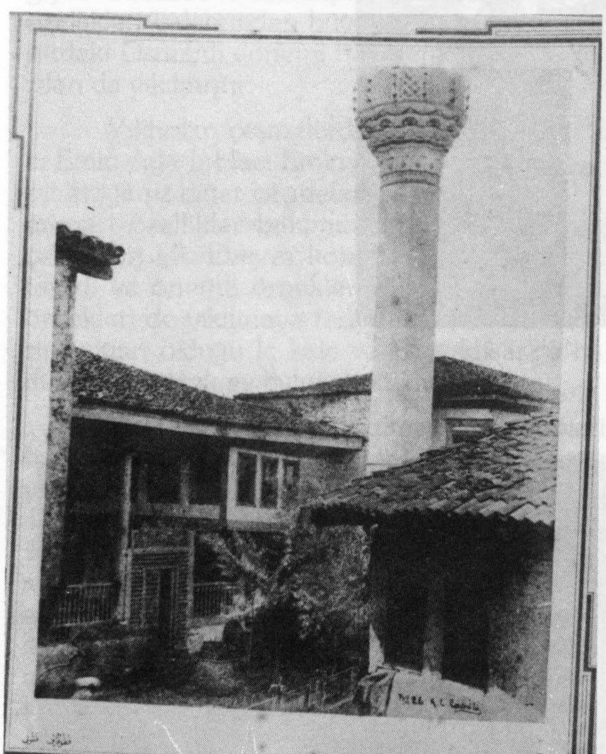
Resim 3: Pazarkapı Camii genel görünüş.

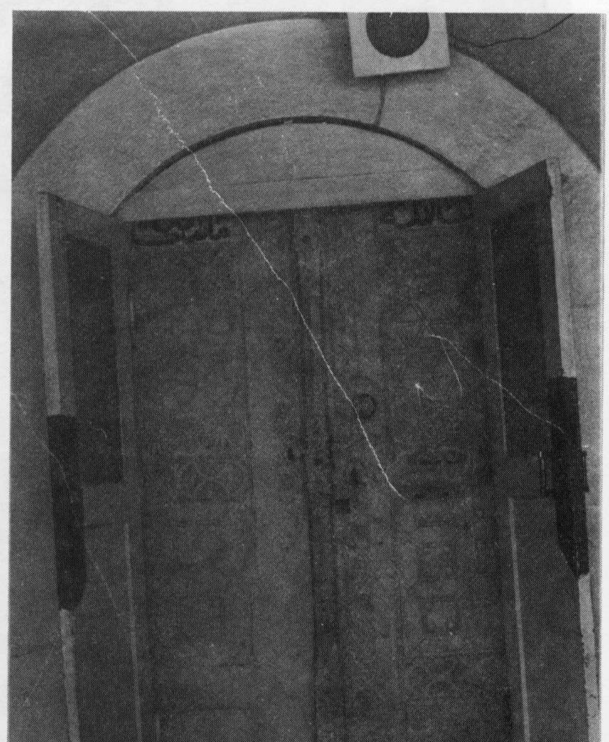
Resim 4: Minarenin kaidesindeki kitabe

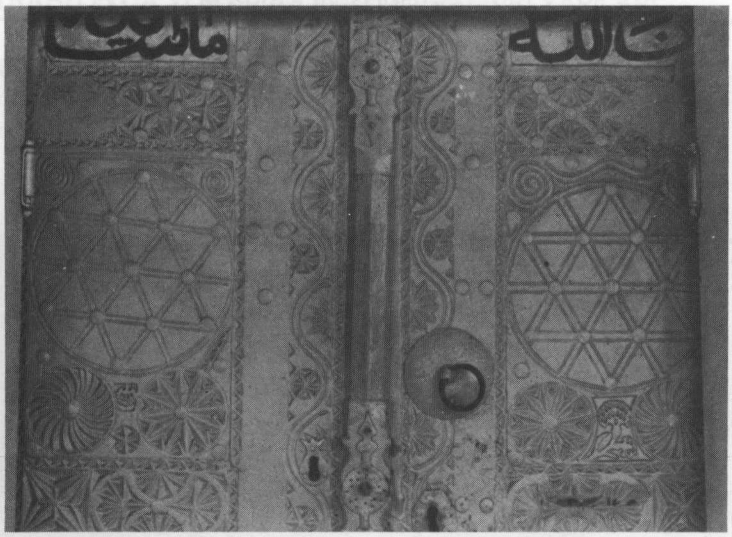
Resim 6: Pazarkapı Camii'nin mihrap ve minberi.

Resim 5: Pazarkapı Camii' (Yıldız Sarayı albümünden).

Resim 7: Pazarkapı Camii nin batı yandaki kapı kanatları.

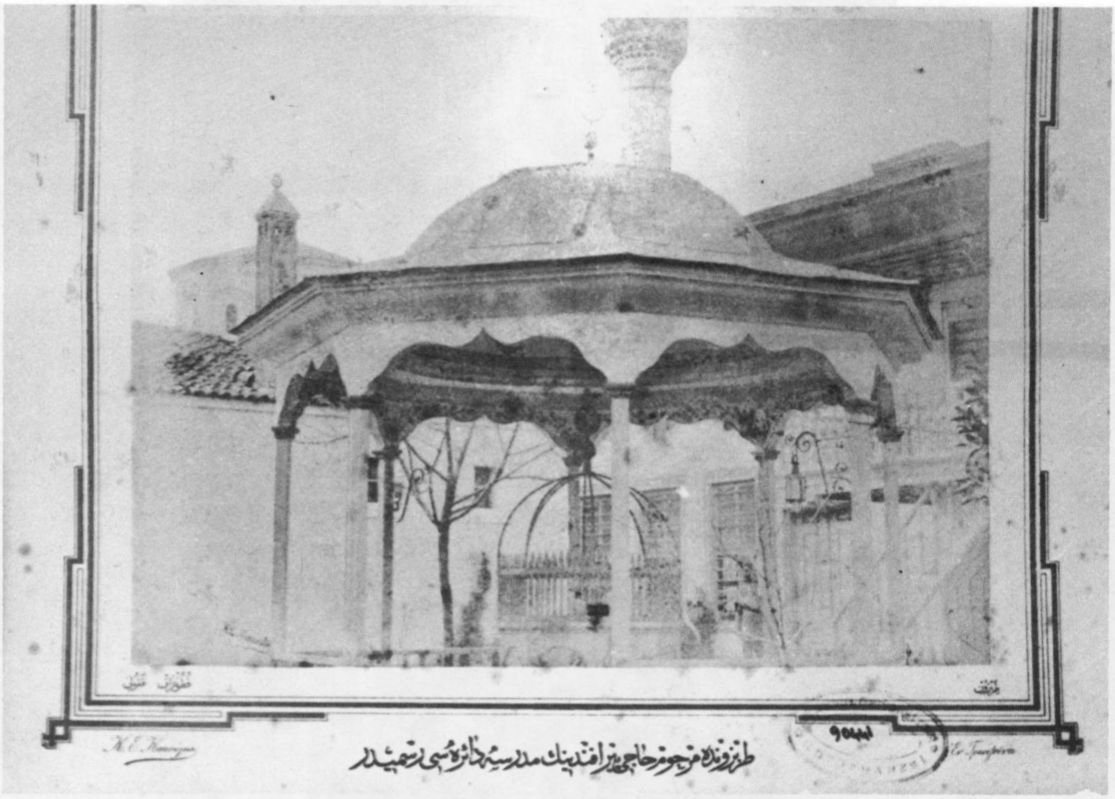
Resim 8: Batı kanatlarından detay "İnşaallah, Maşallah" yazıları.

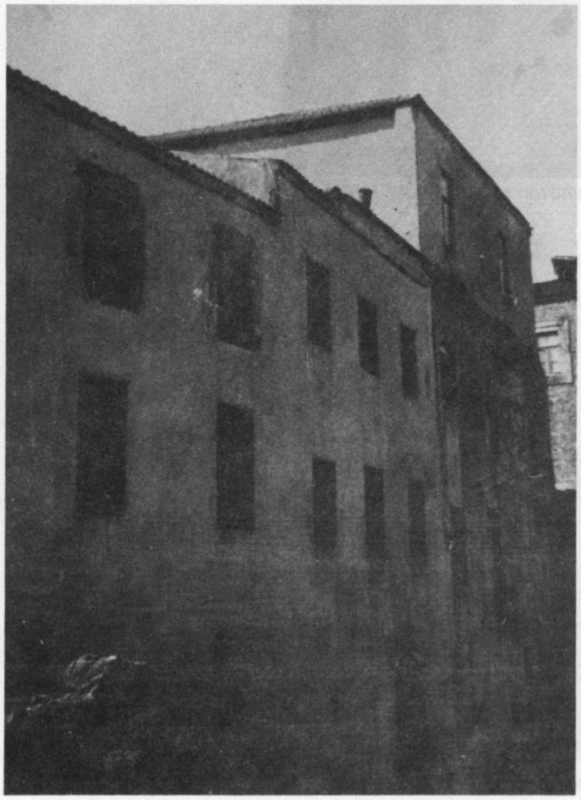
Resim 9: Gözaçan Camii'nin eski bir resmi (1964)

Resim 10: Gözaçan Camii'nin yıkılmadan önceki hali.

Resim 11: Saraçzade (Pir Efendi) Medresesi avlusundaki şadırvan.

Resim 12: Miri Han'ın genel görünüşü (Trabzon Müzesi Arşivi).

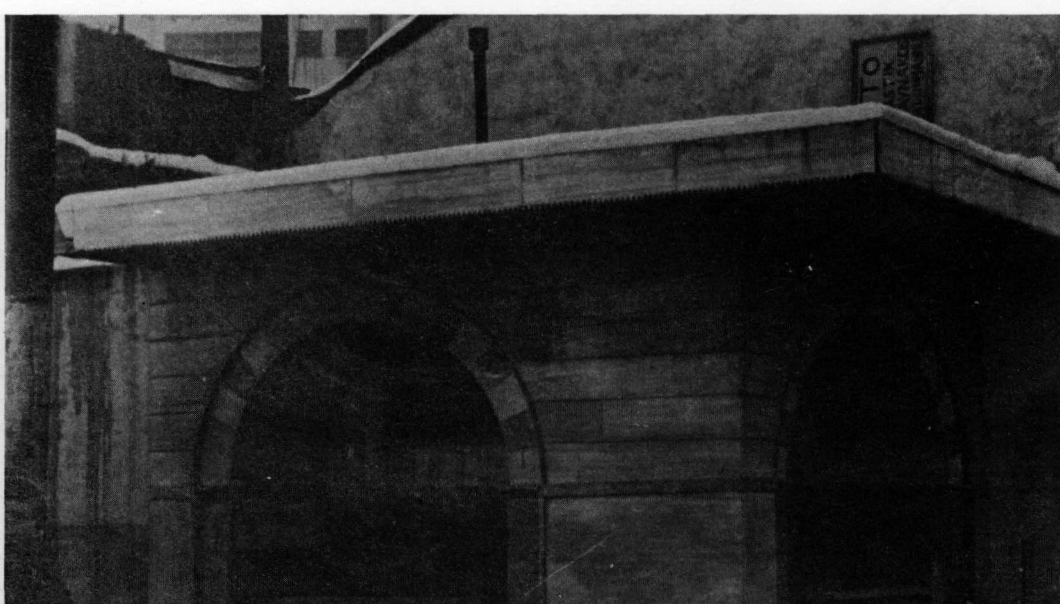
Resim 13: Sulu Han yıkılmadan önce.

Resim 14: Çukur Hamam (Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi).

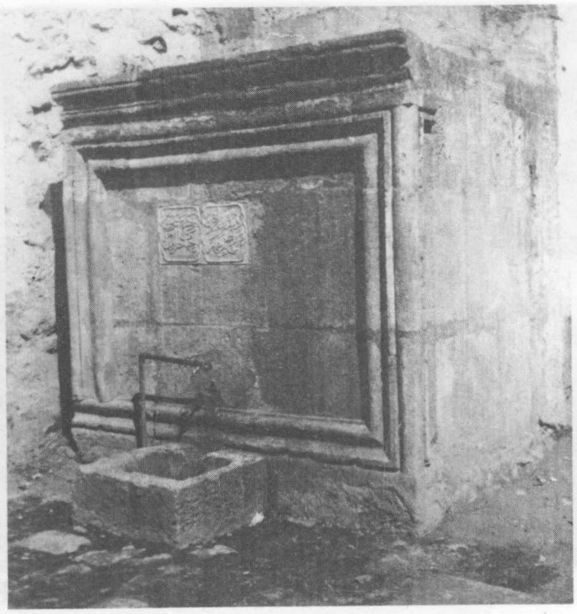
Resim 15: İskender Paşa Çeşmesi I (1931 Yılında).

Resim 16: İskender Paşa Çeşmesi I (1979 Yılında).

Resim 17: Hüseyin Efendi Çeşmesi (H. Takaz'dan).

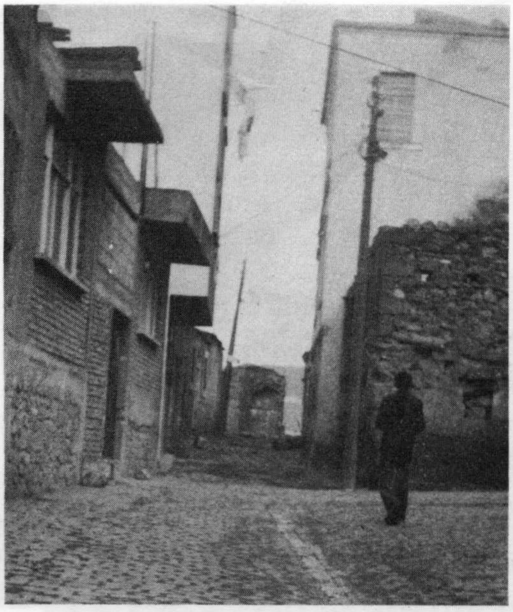
Resim 18: Musa Paşa Çeşmesi (Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi).

Resim 19: Yalı Çeşmesi I (Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi).

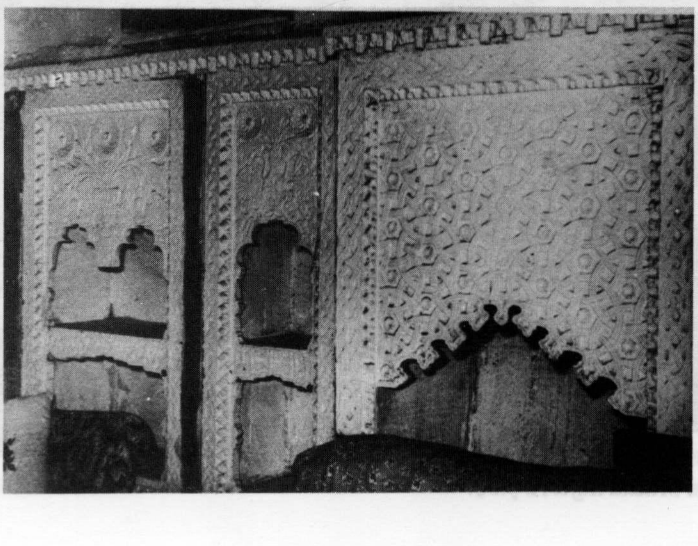
Resim 20: Hacı Emin Ağa Çeşmesi I.

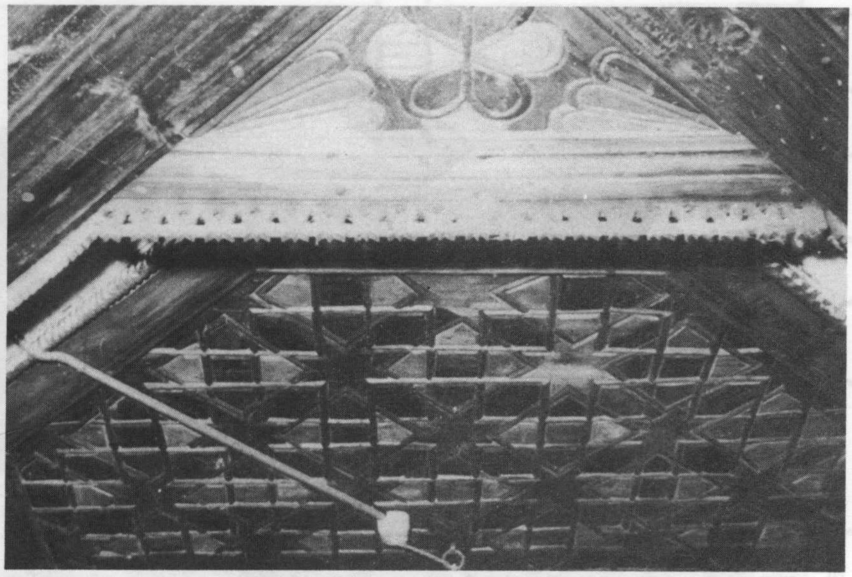
Resim 21: Hacı Emin Ağa Çeşmesi II.

Resim 22: Trabzon'da Ahmet Bey Konağı (gravür).

Resim 23: Selâhattin Usluoğlu evinin ocak ve şerbetlikleri.

Resim 24: S. Usluoğlu'nun evinde oda tavanı.

Resim 25: S. Usluoğlu evinde oda kapısı.

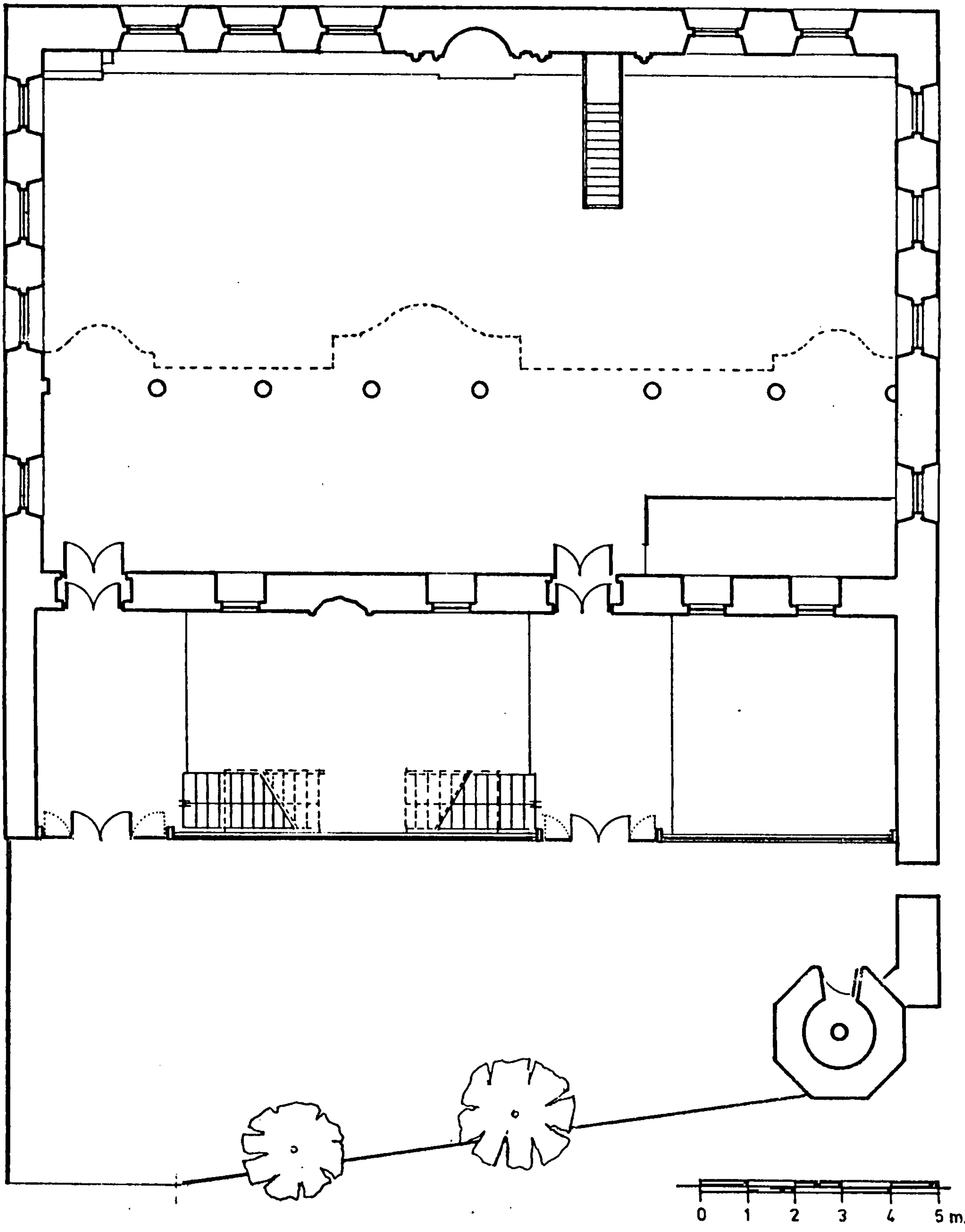
Resim 26: Şatıroğlu evi genel görünüş.

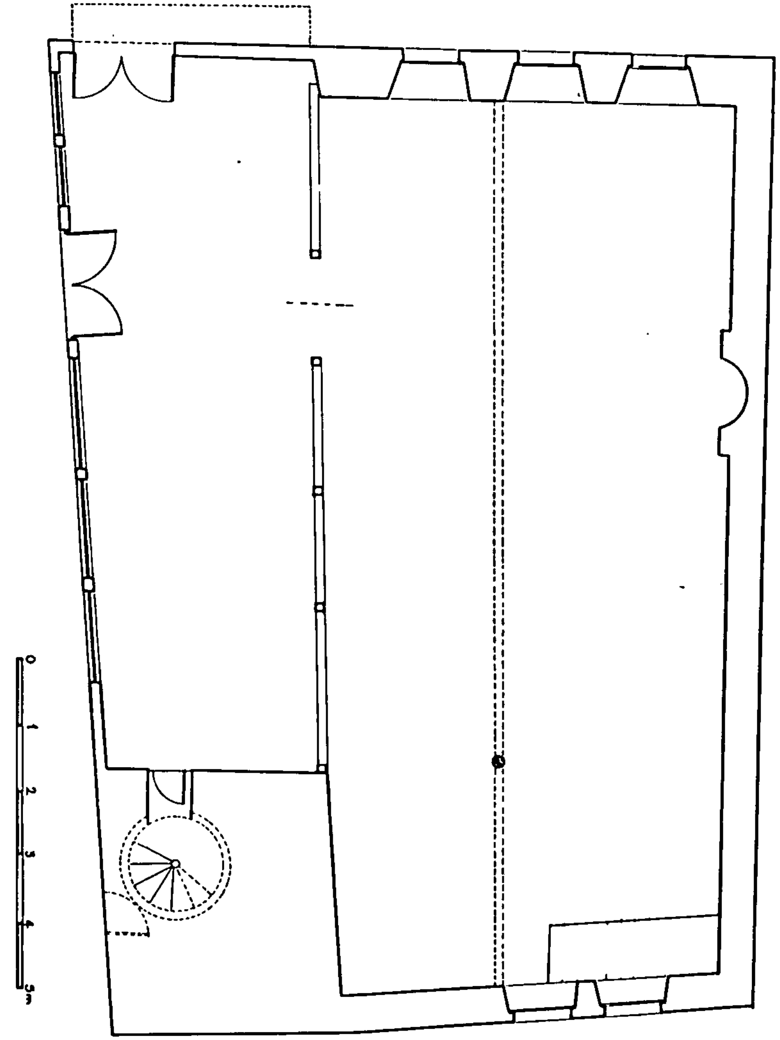
Resim 27: Meryem Kurtoğlu evi genel görünüş.

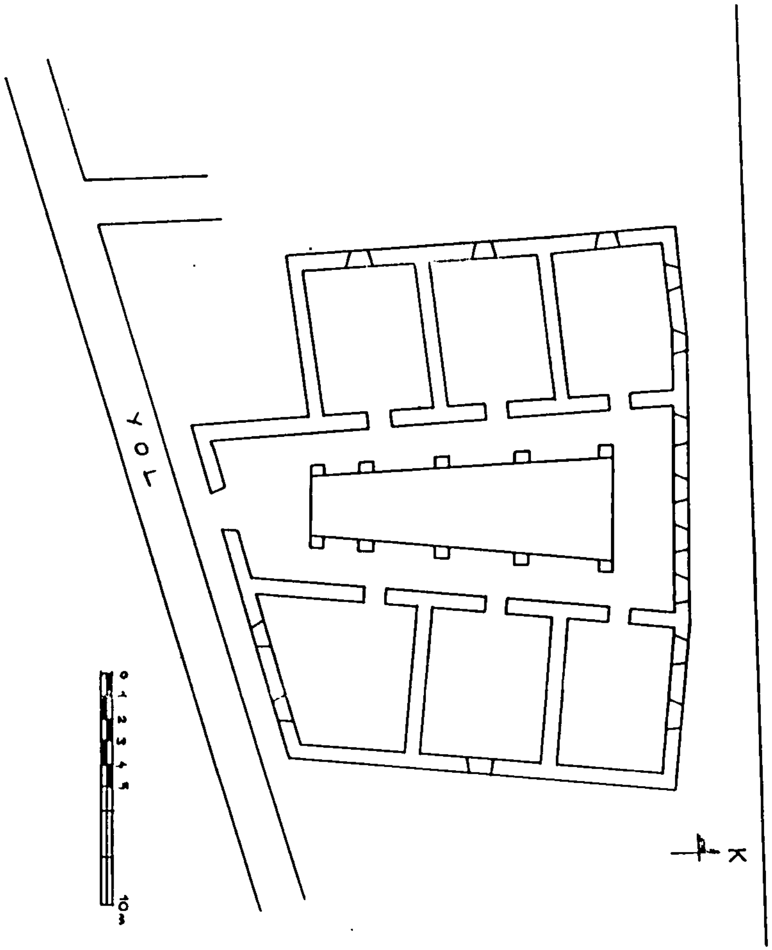
Resim 28: Kale içi caddesi 32 no.'lu ev.

Çizim 1: Pazarkapı Camii'nin plânı (M.Reşat Sümerkan'dan).

Çizim 2: Gözaçan Camii'nin plânı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi).

Çizim 3: Miri Han'ın plân krokisi (Trabzon Müzesi Arşivi).

VAKIF ESERLERİN ONARIM VE RESTORASYONU İLE İLGİLİ VAKFİYE ŞARTLARINA GENEL BİR BAKIŞ

İbrahim ATEŞ

Türk-İslâm Vakıflarının temelinde yer alan önemli ilkelerden biri de, ebedîlik ilkesidir. Bu ilkeyi, Vakıfların kuruluş senedi ve yasal dayanağı olan vakfiyelerin hemen hepsinde görmek mümkündür. Vakıf kuran kişiler, vakfettikleri varlıkların ad, evsaf, yer, sınır ve miktarını vakfiyelerinde sırasıyla açıkladıktan sonra, bunları vakfettiklerini belirten bölümlerde "Vakf-ı sahîh-i şer'iyy-i mü'ebbed ve habs-i sarîh-i mer'iyy-i muhalled" yani, "doğru, yasal ve ebedî vakıf; açık, uyulur ve kalıcı habs"olarak vakfettiklerini ifade eden cümleye muhakkak yer verirler. Bu cümleyi Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait küçük-büyük bilumum vakıfların vakfiyelerinde görüyoruz. Bunun yanında vakfiyeleri tedkik edip, tesciline karar veren kadıların kararlarını içeren sonuç bölümlerinde de benzeri ifadelere sıkça rastlıyoruz.

Vakıf kuranların irade beyanında yer alan ve vakfın kuruluşuna karar veren hâkimler tarafından tasvip edilip karara bağlanan bu cümlelerin içerdiği ebedîlik ilkesi, vakıf hukukunun vazgeçilmez ve değiştirilmez bir ilkesidir. Bu itibarla meydana getirilen her vakıf, ilelebed devam ettirilmek ve yaşatılmak düşüncesiyle kurulmaktadır. Bu düşünce her vakfiyenin son kısmında belirtilerek vakfın devamına destek olanlara dua, ortadan kaldırılmasına veya kötüye kullanılmasına yeltenenlere de beddua edilmektedir. Bu cümleden olarak kurulan vakfın devam etmesi ve öngörülen hizmetlerin kıyamete kadar sürdürülmesi ile ilgili muhtelif şartlara yer verilmektedir.

Vakfın varlığı ile hizmetlerinin devamlılığı için, gelir kaynaklarının korunması, akar ve hayrat yapılarının bakım ve onarımları yapılarak yaşatılması ve amaçları doğrultusunda fonksiyone edilmesi gerekir. Bunun içindir ki, vakfiyelerde önem ve öncelikle yer alan müşterek şartların başında tamir ve termim (onarım ve restorasyon) şartı gelmektedir. Öyle ki, hemen her vakfiyede onarım şartı bulunmaktadır. Vakıf yapıların hayatiyetini himaye etmek ve devamlılığını sağlamak için, bina ve ihyalarını takiben tamir ve termimleri hususunda ciddiyet ve titizlik gösterilmesi istenilmektedir. Ancak, yüzyıllardır kurulagelen vakıfların büyüklük ve küçüklük durumlarıyla vakıf kuranların öncelik verdikleri hizmet türlerine göre onarım ve restorasyon için tahsis edilen meblağlar, değişiklik arzetmektedir. Bazı vakıflarda herşeyden önce onarım ve restorasyonun yapılmasına dair şartlar bulunmaktadır. Bazılarında ise, her gün vakfın gelirinden belirli miktarda para ayrılarak mütevelli veya görevlendireceği vakıf yöneticisinin elinde toplanıp, onarım ve restorasyon için fon oluşturulması öngörülmektedir. Bir kısmında da vakıf görevlerinin ücretleri ile şart edilen hizmetlerin ifâsı için gerekli meblağların tahsisinden sonra arta kalan gelirin tamamının veya bir bölümünün onarım ve restorasyon için ayrıldığı görülmektedir. Böylece vakıf varlığının ihya, imar ve idame işinin önem ve öncelikle ele alınmasının zaruret arzeden ve bütün vakıflarda öngörülen müşterek bir görev olduğu anlaşılmaktadır.

Vakıf Kayıtlar Arşivi'ndeki vakfiye ve benzerî vakıf belgelerin çoğunu okuma, inceleme ve muhtevasına muttali olma imkânını buldum. Bazen görev icabı, bazen de tarihî tedkik ve ilmî arayış sâikasıyla yaptığım çalışmalar sırasında incelediğim vakfiyelerde tespit ettiğim önemli hususlar arasında onarım ve restorasyon konusunun ön plânda yer aldığını gördüm. Burada saymakla bitiremeyeceğimiz kadar çok ve çeşitli vakıf eserin yapım, bakım ve onarımı ile ilgili vakfiye şartını okudum. Düşündüm, durdum. Öteden beri bu şartlara ne ölçüde uyulduğunu dolayısıyla, meydana getirilen vakıf yapıların ne kadarının korunduğunu ve ne kadarının korunamayıp yok olduğunu bilen var mıdır, diye sordum. Üzülerek ifade edeyim ki, bu eserleri yapıp bizlere emanet eden ve korunmaları

için gerekli gelir kaynaklarını vakfeden atalarımızdan devraldığımız bu millî mirasa yeteri kadar sahip çıkamamanın ezikliği ile üzüntüsünü yaşadım.

Vakıfların tarihî seyirleri safhasında meydana getirip, insanlığa armağan ettikleri eserlere şöyle bir baktığımızda:

Câmi, mescid ve namazgâh gibi ma'bedlerin,

Mektep, medrese, külliye ve öğrenci yurtları gibi ilim ve irfan yuvalarının,

Han, hankah, ribat ve kervansaray gibi ictimaî ve ticarî tesislerin,

Dâruşşifa, daruttıb, bimarhane, hastahane gibi sağlık kurumlarının,

İmarethane, tabhane, yetimhane, düşkün ve dul evleri gibi sosyal müesseselerin,

Tekke, zâviye ve dergah gibi tasavvufî terbiye ile ahlâkî eğitimi simgeleyen manevî mekanların,

Su yolu, bend, kemer, çeşme, şadırvan hamam ve benzeri hayatî önem arzeden su tesislerinin,

Oda, ev, menzil, meşrutahane, köşk, otel ve benzeri sosyal konutların,

Yol, kaldırım ve köprü gibi ulaşım hizmeti veren yapı ve yerlerin,

Kitap, kitaplık ve kütüphane gibi ilmî kaynaklarla bilgi belgelerini bünyesinde bulunduran eserlerin,

Mezarlık, hazire, türbe ve kümbet gibi ebedî istirahatgâhların,

Bağ, bahçe, tarla, çiftlik ve zeytinlik gibi tarım arazisi ve işletmelerinin,

Dükkan, arasta, işhanı ve çarşı gibi iş yerlerinin ve daha nicelerinin binlercesini, bir vakıf cenneti diyebileceğimiz güzel yurdumuzun hemen her yerinde görebiliriz.

Bunlar ve benzeri vakıf eserlerin onarım ve restorasyonunu öngören binlerce vakfiye şartından bir kaçını özet cümlelerle dikkatinize getirmeye çalışacağım. Bu arada Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde bulunan 27.019 adet vakfiyeden 50 tanesinin konumuzla ilgili bölümlerini konu hakkında bir fikir vermek amacıyla makalemin sonunda sıralayacağım.

Az önce arz edildiği üzere, onarım ve restorasyonu ön plânda bulunduran vakıfların vakfiyelerinden edindiğim önemli bilgilerden bir kısmı şunlardır:

1. Eski Sadr-ı Âlilerden ve vakfını kurduğu tarihte Bosna Valisi olan Gazi Ali Paşa, İstanbul'da bina ve ihyâ ettiği Câmi ve Kütüphane ile ilgili Gurre-i Muharrem 1151 H. (10 Nisan 1738 M.) tarihli vakfiyesinde (Belge No: 1) onarım ve restorasyonun öncelikle ele alınmasını istemektedir. Vakfettiği evler, bahçeler ve diğer taşınmazların mütevelli marifetiyle kiraya verilerek kira ve diğer ürünlerden elde edilecek gelirlerin herşeyden önce vakfettiği yapılardan zamanla yıpranıp, onarıma muhtaç olanların onarılmasına ve bozulup yıkılanların yenilenmesine sarfedilmesini öngörmektedir. Restorasyon ve yenilemeye yönelik harcamaların, tüm görevlilerin ücretleri ile diğer harcamaların önüne alınmasını şart etmektedir.

2) Nakibü'l-eşrâf Hacı Mustafa Çelebi b. el-Hâc Osman, Evâil-i Muharrem 1139 H. (20 Ağustos 1726 M.) tarihli vakfiyesinde (Belge No:2), vakfettiği varlıklardan elde edilen gelirlerin az veya çok, her ay vakıf kâtibinin defterine kaydedilerek herşeyden önce vakfettiği medrese ile diğer vakıf yapıların onarım ve restorasyonuna sarfedilmesini istemektedir.

3) Eğinli Mehmed Ağa b. İbrahim Bey, 2 Ramazân 1148 H. (7 Ocak 1736 M.) tarihli vakfiyesinde (Belge No:3), vakfettiği değirmen, bağ ve bahçelerin her yıl ecri misli ile kiraya verilerek elde edilecek gelirden evvelâ söz konusu bahçelerle yaptığı câmi ve umumî yolun gerekli onarım ve restorasyonunun yaptırılmasını, daha sonra, evinin karşısında yaptırmış olduğu çeşme ile su yolunun yaptırılmasını şart etmektedir.

4) Cihân-zâde Hacı Mehmed Ağa, Menteşe Sancağının Sopca Kazâsına bağlı Cencin Köyündeki vakfı ile ilgili Evâil-i Zilhicce 1149 H. (21 Mart 1737 M.) tarihli vakfiyesinde (Belge No:4):

a) Dede köyünde yaptırdığı Câmi, medrese, dershâne ve muallim-hane ile Sopca şehrinin Ramazan Paşa Mahallesinde yapacağı Câmi, medrese, dershane, kütüphane ve şadırvanın Cemaleddin Mahallesinde yapmaya başladığı muallim-hanenin zamanla harap ve yıkılmaya yüz tutup, onarım ve restorasyon gerektiğinde, vakfının geliri ile onarılmasını,

b) Sözü geçen câmi ile medrese ve muallim-hanenin tamamen harap olup yerle bir olduğunda, yeniden yapılmasını, bu iş için hâkim ve nâzırın denetimleri altında, vakıf görevlilerinin görüşleriyle mütevellinin vakfiyede belirtilen varlıkların tüm gelirini harcayarak söz konusu eserleri yeniden ve eksiksiz olarak yaptırmasını,

c) Belirtilen şekilde yapma ve yaşatmanın masrafları ne miktara ulaşırsa ulaşsın, deftere kaydedilmesini ve bu meblağ tamamen ödenmeden vakıf görevlilerinden hiç bir kimseye aslâ ve kat'an (kesinlikle) bir akçe ve bir dane ücret ödenmemesini,

d) Vakfının gelir getirici yapılarında za'af veya bozukluk meydana gelerek tamamen veya kısmen onarım ve restorasyonu icâb ederse, vakfın rakabesine (vakıf gelirinin aslına ilâve edilmesine) öncelik tanınmasını ve hâkimin görüşüyle borç almak suretiyle hangi şekilde olursa olsun binanın evvelki gibi yeniden yapılmasını,

e) Vakıf mütevellisinin, söz konusu yapıların yenileme masrafı ne kadar olursa olsun, onu ödemedikçe vakıf görevlilerinin ücretlerini ödememesini şart etmektedir.

5). Sultan II. Bayezid 911 H. (1505 M.) tarihli Arapça vakfiyesinde (Belge No:5), onarım ve restorasyonla ilgili olarak şu cümlelere yer vermektedir:

"Nâzır ve mütevellî vakfın tamir ve ıslahına onu mamur bir halde tutup gallelendirmeye son derece gayret ederler. Tamire muhtac yerleri tamir ederler. Bozulanı ıslah ederler. Yıkılan yerleri yeniden yaparlar. Her sene iddihar olunan (biriktirilen) paralardan rakabenin (asıl vakıf varlığının) tamiri masrafı karşılanır. Allah esirgesin eğer, bu binalar yıkılacak olursa, o zaman vakfın bütün geliri toplanır, vazife (ücret) ve imaret masraflarına verilmez, rakabeye sarf olunur. Câmi ve imarete bir dirhem bile verilmez. Ancak mütevelliye, kâtiplere ve câbileri sarf olunur. Çünkü bunlar vakfın gallesini (gelirlerini) toplarlar. Bir, iki veya daha ziyâde senelerin gallesi rakabeye sarf edilir. Böylece yıkılanlar yapılarak eski haline konur. Her yıkıldıkça böyle yapılır. Eğer binaların tekrar yapılması mümkün olmazsa, o zaman vakfın geliri Müslüman fukarâsına ve muvahhid yoksullara sarf edilir."

Onarım ve restorasyon için fon oluşturmak üzere vakıf gelirinden her gün veya her yıl belirli miktarda paranın ayrılmasını öngören şahısların vakfiyelerinden edindiğim bilgilerden bir kısmını aşağıdaki şekilde tetkikinize takdim etmeye çalışacağım:

1) Mimar Sinan tarihsiz vakfiyesinde (Belge no:6) belirtilen hizmetlerle, diğer yerlere yapılacak harcamalardan sonra arta kalan vakıf gelirinden taşınmaz vakıf varlığının korunup, bakım ve restorasyonunun yapılması için 10.000 akçelik özel bir fonun kurulmasını istemektedir. Mimar Sinan'ın belirtilen fon için vakıf gelirinin arta kalanından tahsis ettiği 10.000 akçenin bir torbaya konup mühürlendikten sonra, azatlılarının çocuklarından en iyi, güvenilir ve doğru olanında muhafaza edilmesini, gerektiğinde taşınmaz vakıf varlığının bakım ve onarımına şart etmektedir. Diğer taraftan belirtilen paranın harcama sonucu azalması halinde yine vakıf gelirinden açıklanan şekilde 10.000 akçelik rakama iblağ edilmesini öngörmektedir.

2) Ayaş Müftüsü Mehmed Mesud Ağa'nın kızı eski Ankara Valilerinden ve Ahkam-ı Adliyye Meclisi üyelerinden Mehmed Vecihi Paşa'nın eşi Şerife Müslime Hanım, Ankara'nın Ayaş İlçesinde kurduğu vakfına ait 23 Cemaziye'l-evvel 1280 H. (25 Ekim 1863 M.) tarihli vakfiyesinde (Belge No:7), vakıf gelirinin onda yedisinin câmi, medrese, kütüphane, tekke ve türbeden oluşan külliye ile vakfının gelir kaynağı olarak vakfedilen hamamın onarım ve restorasyonuna harcanmasını istemektedir. Toplam gelirin onda üçünün hamamın, onda üçünün câmi, türbe, tekke ve kütüphanenin, onda birinin de medresenin onarımına şart ettiği görülmektedir.

Bu arada sözü geçen yerlerin onarım ve restorasyonu her yıl aynı minval üzere olmayacağından, belirtilen onarım için tahsis edilen meblağlardan hangi yıllarda fazla para kalırsa şer'i-i şerif uyarınca mütevelli eliyle kuvvetli rehin ve sağlam kefil alınarak, o paranın yine mütevelli eliyle kazandırılmak üzere gelir getirecek şekilde çalıştırılarak elde edilen kazanç, sözü geçen yerlerden hangisinin onarımına tahsis edilen paranın kazancı ise, ona ilave edilerek, ilgili yapının külliyetli onarımı gerekip de yıllık tahsis edilen para yeterli olmadığı hallerde ana para ile birleştirilerek onarım ve restorasyonuna sarfedilmesi hükme bağlanmaktadır. Böylece söz konusu akar hayrat yapıların sürekli bakım ve onarımının yapılması için adeta bir onarım fonu ihdas edilmiştir.

3) Hacı İbrahim Ağa b. Ali, 5 Cemaziyevvel 1119 H. (26 Temmuz 1707 M.) tarihli vakfiyesinde (Belge No:8), vakfından elde edilen gelirden günde, Hadis ilmini öğretmekle görevlendirilen kişiye 3 akçe, hadis okumakla görevlendirilen kişiye 2 akçe, çeşmenin su yolcusu olan kişiye 2 akçe, mütevelliye 2 akçe ve nâzır olan kişiye de bir akçe olmak üzere 10 akçe verilmesini öngörmektedir. Belirtilen hizmetlere tahsis edilen meblağların verilmesinden sonra vakfın arta kalan geliri ne kadar olursa olsun, hâkimin görüşü, vakıf mütevellisi ve nâzırın marifetiyle bezzazistanda bulundurulan sandıkta korunarak Beşiktaş'da Bayrampaşa Hanı yakınında yaptırdığı çeşmenin onarım ve restorasyonuna harcanmasını şart etmektedir.

4). Reisü'l-küttâb İsmail Efendi ibni Ali Ağa, 23 Zilhicce 1148 H. (25 Nisan 1736 M.) tarihli vakfiyesinde (Belge No:9), vakıf gelirinin bir kısmının harcanağı hizmet yönleri açıklandıktan sonra gelir fazlasının 500 kuruşa ulaştığı zaman büyük onarımlar gerekmesi halinde onarıma sarfedilmesini, külliyetli onarım görülmediği suretde ise, bu meblağın yarısının halkına gönderilmesini, yarısının da mütevelli tarafından hıfzedilerek korunmasını öngörmektedir.

5) İzmir'in Kasap Hızır Mahallesinde oturan Ahmed Ağa İbni Yusuf Çavuş kızı Hacı Mukaddese Hanım, 5 Şevval 1139 H. (31 Mayıs 1727 M.) tarihli vakfiyesinde, vakfettiği odalar, dükkanlar ile sebilhanenin yıllık onarımlarına harcanmak üzere vakfının gelirinden günde 7'şer akçe ayrılarak mütevellinin elinde bulundurulmasını ve gereken onarımın yapılmasını şart etmektedir. Söz konusu odalar ve dükkanlarla dershane ve sebilhanenin herhangi bir şekilde tamamen yıkılıp yeniden yapılması gerektiğinde vakfın geliri bu hizmeti ifâya müsait olmazsa vakıf mütevellisinin başka bir kimseden borç olarak yıkılan yeri yeniden yaptırmasını ve bu amaçla alınan borç ödeninceye kadar vakıf gelirin rakabe olunmasını vakfın asıl malına, ilave edilmesini öngörmektedir.

6). Şeyhü'l-İslâm Feyzullah Efendi oğlu Şeyhü'l-islâm Mustafa Efendi, 15 Şaban 1155 H. (5 Ekim 1742 M.) tarihli vakfiyesinde (Belge No:10), vakfettiği medrese yakınındaki kütüphanede bulunan vakıf kitapları, gerektiğinde onarıp restore etmek üzere sanatında mahir olan bir mücellidin görevlendirilmesini ve hizmeti karşılığında kendisine günde 5 akçe ücret verilmesini öngörmektedir.

Vakfiyenin devamında, Medine'de bulunan medresesinin onarımı için günde 33 akçe, Erzurum'daki medrese ve câminin onarımı için günde 10 akçe, İstanbul'daki Medrese, mektep ve çeşmesinin onarımı için günde 34 akçe, mektebin hocasına meşruta olmak üzere aldığı evin onarımı için günde 10 akçe, Saraçhane karşısındaki Hüseyin Paşa Medresesi yakınındaki çeşmesinin onarımı için günde 10 akçe, su yollarının tamiri için günde 20 akçe, Kur'ân-ı Kerim cüzleri kutusu ile çeşme taslarının onarımı için günde 3 akçe olmak üzere toplam 120 akçe ayrılarak onarıma harcanan meblağın muhasebede gösterilmesini ve arta kalanın mütevelli tarafından korunarak muhasebe defterinde belirtilmesini hükme bağlamaktadır.

Böylece vakfının gelirinden belirtilen eserlerin onarımı için günde 120 akçe olmak üzere beher yıl 43.800 akçe aktarılacak bir onarım fonunun oluşturulmasını öngördüğü anlaşılmaktadır.

Vakfiyelerinde belirtilen hizmetlerin ifası için tahsis ve tayin edilen yönlere yapılan harcamalardan sonra arta kalan gelir fazlasının tamamını veya bir bölümünü onarım ve restorasyon hizmetine ayıran kişilerin vakfiyelerinde yer alan onarım şartları burada yer verilemeyecek ve ciltlerce kitap meydana getirecek kadar çoktur.

Bu itibarla, onlarla ilgili bir kaç örneği makalemin sonunda sıralamakla yetineceğim. Fakat vakıf eserlerin onarım ve restorasyon çalışmalarına geçmişte gösterilen titizliği dile getirecek bir önemli olayı arzetmeden geçemeyeceğim. Kurduğu vakıf yoluyla millet ve memleketimize bir çok hayrî, sosyal ve kültürel hizmetler sunan büyük Türk kadını Bezm-i Âlem, herkes tarafından bilinmekte ve övgüyle anılmaktadır. Sultan II. Mahmud'un eşi ve Sultan Abdülmecid'in annesi olan bu hamiyyetli ve hayırsever hanım, sağlık, eğitim, sosyal yardım ve dini hizmetlerle ilgili bir çok tesisler meydana getirmiştir. Yapıp vakfettiği hayrat yapılar arasında yer alan Dolmabahçe Câmi-i Şerifinin minaresinin onarımı esnasında iskelenin yıkılmasından dolayı, düşüp ölen taşçı İbrahim ile hammal Mehmed'in borçlu olarak vefat ettikleri belirtilerek bazı yakınlarına geçimlerini sağlayacak maaş bağlanmıştır. Kayserili taşçı İbrahim'in babası Mehmed, annesi Fatma, kız kardeşleri Şerife ve Esma'ya 25'er kuruş olmak üzere toplam 100 kuruş, Siirt'in Hızan Kazası ahalisinden olan hammal Mehmed'in babası İsmail, annesi Asiye, eşi Fatma, kızları Meryem ve Emine'ye de 25'er kuruş olmak üzere toplam 125 kuruş maaş bağlanmıştır. Bu hususlarla ilgili 7 Şaban 1278 H. (24 Şubat-1862 M.) tarihli nişân-ı Humayun kaydı ile 12 Şevval 1279 H. (31 Mart 1863 M.) tarihli ilm u haber ve 21 Rebiu'l-âhir 1282 H. (1 Eylül 1865 M.) tarihli nişân-ı Humâyûn kaydı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde muhafaza edilen ve Bezm-i Âlem Vâlide Sultan Vakfına ait olan 44 nolu defterin 172, 175 ve 238. sayfalarında yer almaktadır.

Diğer bazı belgelerde de bu tür kaza-zedelerin geride bıraktıkları yakınlarına belirli oranlarda tahsisat yapıldığı da görülmektedir.

Vakıf eserlerin onarımında istihdam edilen işçilerin ölümlerinden sonra bakmakla yükümlü oldukları yakınlarına gösterilen bu ilgi her türlü taktirin fevkindedir.

Vakfiyelerde yer alan onarım ve restorasyonla ilgili belirtilen belge ve bilgileri tedkikinize takdim ettikden sonra sözlerimi aşağıdaki kısa cümlelerle noktalamak istiyorum.

Vakıf eserlerin ayakta durması, korunup onarılmasıyla mümkündür. Zira her yapının bir ömrü vardır. Yapıldığı yer, bulunduğu ortam, kullanıldığı şekil ve korunduğu sisteme göre ufak tefek ayrılık arzetse de, her eser bir süre sonra yıpranmaya mahkumdur. Tabiî âfetler, tabiat tesirleri, yerel yıpratıcı unsurlar ve çevredeki diğer olumsuz etkenler, bu sürenin uzunluk ve kısalığında etkili olan faktörlerdir. Vakıf eserlerin korunması ve onarılması için düzenlenecek ve uygulamaya esas olacak onarım plânlarında bu unsurlar mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Eserlerin sayısı, yapılış tarihi, yapılışında kullanılan malzemelerin tahrip unsurlarına mukâvemeti, bulundukları yerlerin jeolojik durumu ve istihdam şekli gibi hususlar dikkatle tespit edilmek suretiyle onarım sırası ve önceliği ona göre kararlaştırılmalıdır.

Türkiye genelindeki vakıf eserlerin tümü belirtilen esâslara göre kesin olarak tespit edilmelidir. Hayatî tehlike arzedenler ve daha fazla bekletilmeye tahammülü olmayanlara öncelik vermek suretiyle ciddî ve bilimsel bir sıralama yapılmalıdır. Her yıl onarımı planlanan eserler, mutlaka bitirilmeli ve fonksiyone edilmelidir. Onarım plânında hatır, gönül ve siyasî mülahazalardan kesinlikle uzak durulmalıdır. Vakfiyelerde yer alan onarım ve harcama şartlarına mutlaka uyulmalıdır. Vakıf gelirleri, önce onarım ve bakım kalemleri gözönünde bulundurularak diğer harcamalar ona göre yapılmalıdır. Vakıfta önemli ilkelerden biri olan kalıcılık esasının, onarım ve bakımla uygulanabileceği asla unutulmamalıdır. Kaynakları korumadan gelir gözetmenin ve eserleri ayakta tutmadan hizmet etmenin mümkün olamayacağı akıldan çıkarılmamalıdır.

ONARIM VE RESTORASYONLA İLGİLİ ŞARTLARI İHTİVA EDEN VAKFİYE BÖLÜMLERİNDEN BAZI ÖRNEKLER.

Belge No:1

Gazi Ali Paşa'ya ait Gurre-i Muharrem 1151 H. (10 Nisan 1738 M.) tarihli vakfiye[1]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...*Şöyle şart eylediler ki, zikr olunan menâzil ve akâr ve hadâyık ve besâtîn-i nazâret-âsâr beher sene ber-vech-i muhtâr-ı ma'rifet-i mütevellî ile îcâr olunup, hâsıl olan gallât ve icârât ve menâfi' ve mahsûlâtından mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı dühûr-ı a'vâm ebniye-i vakf-ı şerîfe ta'mîr ve termîmât ve sedd-i halel ü sukubât iktizâ eder ise alâ mûcibi'ş-şer'i'l-kavîm bi'l-cümle vazâyif ve masârıf üzerine takdîm oluna...*"

Belge No:2

Antep'de sâbık Nakîbü'l-eşrâf olan Hacı Mustafa Çelebi ibni el-Hâc Osman'a âid Evâi'l-i Muharrem 1139 H. (20 Ağustos 1726 M.) tarihli vakfiye[2]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir.

"...*Hâsıl olan gallât beher mâh kâtib-i vakf olanın defterine kalîl ve kesîr kaydü tahrîr olunup evvelâ galle-i vakf-ı mezbûrdan medrese-i şerîfe-i mezkûre ile evkâf-ı merkûmenin husûs-ı tamir ve termîmi şu'ûnı görüldükten sonra ...*"

Belge No:3

Eğin'de sâkin Mehmed ibni İbrahim Bey'e aid 2 Ramazan 1148 H. (7 Ocak-1736 M.) tarihli vakfiye[3]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"..*Zikr olunan değirmen ve bağ ve bağçelerden mâ'adâ Kavaklık demekle ma'rûf mârru'l-beyân beş kıt'a bağçeyi mütevellî olanlar beher sene ecr-i misli ile âhare îcâr edüp, hâsıl olan îcârâtdan evvelâ zikr olunan bağçelerin iktizâ eden ta'mîrâtı mütevellî yediyle görüle fazlası müceddeden bina eylediğim mescid-i mezbûrun iktizâ eden ta'mîrâtı ve lâzım gelen masârıfâtına harc olunduktan sonra mârru'l-beyân Koç ak nâm mahalden mürûr içün müceddeden binâ ve ihdâs eylediğim tarîk-i âmmın her sene iktizâ eden ta'mîratı yed-i mütevellî ile ta'mîr ve termîm oluna. Ba'dehu sâkin olduğum menzilim karşusunda müceddeden binâ ve ihdâs eylediğim çeşmenin ve çeşme-i merkûmeye icrâ etdiğim mâ'-i lezîzin râhı içün iktizâ ve lâzım gelen ta'mîrât ve masârıf-ı lâzımesine yed-i mütevellî ile harc oluna...*"

Belge No: 4

Cihân-zâde Hacı Mehmed Ağa'ya âid Evâil-i Zilhicce 1149 H. (21 Mart 1737 M.) tarihli vakfiye[4]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...*ve dahi şöyle şart eyledimki, mârru'z-zikr Dede karyesinde binâ ve ihdas eylediğim câmi'-i şerif ve medrese-i latife ve ders-hane ve mu 'allim-hâne ve medîne-i mezburede Ramazan Paşa Mahallesinde binâ ve ihyâ olunacak medrese ve ders-hâne ve kütübhane ve şâdırvân ve Cemâleddîn Mahallesinde binâsına şürû olunan mu'allim-hâne mürur-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile harâba müşrif olup, ta'mîr ve termîmleri iktizâ eyledikde izdiyâd-ı vakfdan ta'mîr ve termîm oluna. Ve ol câmi'-i şerîf ve salifü'z-zikr medreseler ve mu'allim-hâneler bi'l-külliyye harâb ve ma'il-i türâb olup, müceddeden binâya eşedd ihtiyâc ile muhtâc olurlar ise, mütevellî olan kimesne re'y-i hâkim ve nâzırân-ı mumâ-ileyhimânın nezâretleri ve sâ'ir mürtezikanın ma'rifetleriyle müstegallât-ı evkâf-ı sâlifü'l-beyânımın mecmû'-ı irâdı ile tamâmen ve kâmilen binâ ve ihyâ eyleyüp masrûfu her neye bâliğ olur ise, defter olunup İrâd-ı vakfdan tamâmen edâ olunmadıkça erbâb-ı vazâ'ifden bir kimesneye aslâ ve kat'â bir akçe ve bir habbe vazife verilmeye ve dahi şöyle şart eyledim ki, mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile evkâf-ı mezkûrumun müstegallâtına dahi za'f ve halel târî olup, küllen veya ba'zen mücedden binâ ve ta'mir ve termîm iktizâ eyledikde rakabei vakf takdîm olunup, hâkim-i müşârun ileyhin ma'rifetiyle istikrâz veya istidâne ile bi-eyyi vechin kân kemâ fi'l-evvel vakf için tecdîd-i binâ olunup, mütevellî-i vakfın masrûfu her neye bâliğ olursa îrâd-ı vakfdan tamâmen edâ olunmadıkça mürtezikaların vazîfeleri verilmeye...*"

Belge No:5

Sultan II. Bâyezid'e aid 911 H. (1505 M.) tarihli vakfiye[5]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*Nâzır ve mütevelli vakfın tâmir ve ıslâhına, onu mamur bir halde tutup gallelendirmeğe son derece gayret ederler, tamire muhtaç yerleri tamir ederler, bozulanı ıslâh ederler, yıkılan yerleri yeniden yaparlar, her sene iddihar olunan paralardan rakabenin tamiri masrafı karşılanır.*

1. VGM Vakıf Kayıtlar Arşivi, Defter No:736, s.67-71
2 VGM. VKA, Defter no; 735/2, s.21-24, sıra:11
3. VGM, VKA, Defter No:736, s.157-158, sıra, 76
4. VGM, VKA, Defter No:736, s.27-41, sıra. 15
5. VGM, VKA, Defter No:2113, s.195-215 ve Defter no:2148, s.1-40

Allah esirgesin, eğer bu binalar yıkılacak olursa o zaman vakfın bütün geliri toplanır, vazife ve imaret masraflarına verilmez, rakabeye sarf olunur. Cami ve imarete ve bir dirhem bile verilmez, ancak mütevelliye, kâtiplere ve câbilere sarf olunur, çünkü bunlar vakfın gallesini toplarlar, bir iki veya daha ziyade senelerin gallesi rakabeye sarf edilir, böylece yıkılanlar yapılarak eski haline konur. Her yıkıldıkça böyle yapılır, eğer binaların tekrar yapılması mümkün olunmazsa o zaman vakfın geliri müslüman fukarasına ve müvahhit yoksullara sarf edilir..."

Belge No: 6

Mimar Sinan'a âid tarihsiz vakfiye[6]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü aynen şöyledir:

"...vech-i meşrûhdan bâkî kalan meblağ-ı mezbûrdan onbin akçesi derkîse kılınıp memhûr olduktan sonra nazır ma'rifeti ve evlâd-ı utekâ ittifakıyla evlâdın aslah olup emîn ve müstakîm olanında hıfz oluna tâ ki evkâf-ı mezkûreden akarâta halel geldükçe termîm ve ta'mîrine sarf olunup nukûl-i mesfûreye kesr geldikte itmâm oluna..."

Belge No: 7

Şerife Müslime Hanım'a âid 23 Cemâziye'l-evvel 1280 H. (25 Ekim 1863 M.) tarihli vakfiye[7]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümleri şöyledir:

"ŞÖYLE ŞART VE TA'YİN EYLEDİ ki; hamâm ve bağçe-i mezkûr icâre-i vâhide mümâsili olan beşbin kuruşa beher sene bâ-yed-i mütevellî tâlibine icâr ve kabz-ı icâre olunub icâre-i mezkûreden beher sene binbeşyüz kuruş ba-yed-i mütevellî hamâm-ı mezkûrun ta'mîr ve termîmine harc ve sarf oluna ve icâre-i mezkûreden beher sene binbeşyüz kuruş harc ve sarfla kasaba-i merkûmede vâki' es-Seyyid Mustafa Bünyamin-i Ayaşî kuddise sırruhu'l-âli Hazretleri'nin türbe-i şerîfeleri ve türbe-i şerîfelerine muttasıl câmi'-i şerîf ve kütüb-hâne ve kezâlik zikr olunan türbe-i şerifinin ittisâlinde kâ'in tekke ta'mîr ve termîm oluna ve icâre-i mezkûreden senevî beşyüz kuruş harc ve sarfla sâlifü'l-beyân türbe-i şerîfeye muttasıl bulunan medrese ta'mîr ve termîm oluna..." ve

"...mürûr-ı zemânla hamâm-ı mezkûrun senevî icâresi olan beşbin kuruş tekessür ider ise tekessür iden icâre ta'mîrât ve zikr olunan rugan-ı zeyt ve levâzımât-ı sâ'ire-i mezkûre masârıfına ve ashâb-ı vezâ'if-i mûmâ ileyhimin vazîfe-i mezkûrelerine zamm oluna ve işbu zamm dahi muhassasât-ı mezkûrelerin mikdâr-ı mezkûrelerine göre olub ya'ni on hisse i'tibâr olarak üç hissesi hamâm-ı mezkûr ta'mîrine ve üç hissesi zikr olunan türbe ve câmi'-i şerîfler ve kütüb-hâne ve tekke ta'mîrâtına ve bir hissesi medrese-i mezkûr ta'mîrine ve bir hissesi türbe-i merkûmenin rugan-ı zeyt ve levâzımât-ı sâ'ire-i merkûmesi masârıfına ve bir hissesi müderris ve hâfız-ı kütüb vazîfesine ve bir hissenin üç humsu türbedâr ve mü'ezzin efendiye ve iki humsu imâm Efendi vazîfesine zamm oluna ve birde zikr olunan mahallerin ta' mîrât ve termîmâtı beher sene siyâk-ı vâhid üzre olmayacağından ta'mîrâtı mezkûre için ber-minvâl-i meşrûh tahsîs olunan mebâliğden kangı senelerde fazla akçe kalur ise bâ-ma'rifet-i şer'-i şerîf ve mütevellî yediyle rehn-i kavî ve kefîl-i melî ahz olunarak ol akçe kezâlik bâ-yed-i mütevellî istirbâh olunarak hâsıl olan rıbh ya'ni zikr olunan mahallerden kangısının ta'mîrine muhassas akçenin rıbhı ise ana ilave olunarak ol mahallin külliyetlü ta'mîri iktizâ edüb de senevî muhassas olan akçe kifâyet itmediği sûretde ol rıbhdan hâsıl olacak akçe dahi sarf olunarak ta'mîr ve termîm oluna..."

Belge No:8

Hacı İbrahim Ağa ibni Ali'ye âid 5 Cemâziye'l-evvel 1119 H. (26 Temmuz 1707 M.) tarihli vakfiye[8] nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"Bütün ziyâde-i galle-i mezbûreden her ne hâsıl olup kasaba-i mezbûrede hâkimü'ş-şer' olan efendiler hazerâtı re'yleri ve mütevellî ve ma'rifet-i nâzır-ı vakf-ı mezbûr ile bezzâzistanda vaz' olunan sandukda hıfz olunup lede'l-iktizâ çeşme-i mezkûrenin ta'mîr ve meremmâtına re'y-i hâkimü'ş-şer' ile sarf oluna..."

Belge No:9

İstanbul'da Reisü'l-küttâb İsmail Efendi ibni Ali Ağa'ya âid 23 Zilhicce 1148 H. (25 Nisan 1736 M.) tarihli vakfiye[9]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve yine her ne zamân fazla-i mezkûre beşyüz kuruşa bâliğ ola ta'mirât-ı kesîr(e) vukû'unda ta'mîrâta sarf olunup ta'mîrât-ı külliye zuhûr etmediği sûretde fazla-i merkûmenin nısfı minvâl-i muharrer üzre ahâli-i Harameyni'ş-şerîfeyne irsâl ve nısf-ı âheri yed-i mütevellîde ibkâ ve hıfz oluna..."

Belge No:10

Şeyhü'l-İslâm Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyhü'l-İslâm Mustafa Efendi'ye âid 15 Şaban 1155 H.(5 Ekim 1742 M.) tarihli vakfiye[10]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümleri şöyledir:

6. VGM, VKA, Defter no:576 (7/1), s.23-28, sıra 14.
7. VGM, VKA, Defter no:604, s.205-206, sıra.226 (300) ve Defter no:607, s.74, sıra, 95 (115).
8. VGM, VKA, Defter no:734, varak, 95, sıra 104
9. VGM, VKA, Defter no 735/2, s.199-202, sıra.96
10. VGM, VKA, Defter no.737, s.25-32, sıra.18

"...ve hırfetinde mâhir bir kimesne mücellid-i kütüb olup, medrese-i celîle-i mezbûre kurbünde kâ'in kütüb-hânede mevcûde olan kütüb-i nakliyye-i mevkûfeyi lede'l-hâce ta'mîr ve termîmi mukâbelesinde kendüye yevmî beş akçe vazife i'tâ oluna..." aynı vakfiyede devamla:

"...ve Medîne-i Münevvere şerrefeha'llâhu Te'âlâ ilâ yevmi'l-âhirede vâki' medrese-i mü'essesenin hasbe'l-iktizâ ta'mîrine gallât-ı kurâ-i mezkûreden yevmî otuz üç akçe sarf oluna ve medine-i erzeni'r-Rûm'da vâki' medrese-i münife ve câmi'-i cedîd ta'mîrine yevmî on akçe sarf oluna ve Âsitâne-i der-sa'âdetde vâki' medrese-i celîle ve mekteb-i şerif ve çeşme-i latif ta'mirine yevmî otuz dört akçe sarf oluna ve mekteb-i mezbûr hâcesine süknâsı meşrût olmak üzre iştirâ olunacak menzil ta'mîrine yevmî on akçe sarf oluna ve Serrâc-hâne mukâbilinde merhûm Hüseyin Paşa Medresesi kurbünde zikri sâbık müceddeden binâ olunan çeşme-i latifenin ta'mîrine yevmî on akçe sarf oluna ve hâric-i sûrda vâki' gerek merhûm-ı müşârun-ileyhin ve gerek müvekkil-i mûmâileyh hazretlerinin râh-ı âb ve kanevâtı ta'mîrine yevmî yirmi akçe sarf oluna ve müceddeden mavzû'a-i eczâ-i şerîfe sandûkası ve çeşme taslarını ta'mîre yevmî üç akçe sarf oluna ve bi'l-cümle ta'mîrât-ı mezkûre içün ta'yîn olunan yevmi yüz yirmi akçeye baliğ olmağla hasbe'l-iktizâ ta'mîrâta sarf olunan meblağ hîn-i muhâsebede mahsûb olup,mâ'adâsı yed-i mütevellîde mahfûz olup zeyl-i defter-i muhâsebeye ketb ve tahrîr oluna.

Belge No: 11

İzmir'in Kasab Hızır Mahallesinde oturan Ahmed Ağa ibni Yusuf Çavuş kızı Hacı Mukaddese Hanım'a aid 20 Şevval 1139 H. (31 Mayıs 1727 M.) tarihli vakfiye[11]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve zikr olunan odalar ve dükkânlar ve ders-hâne ve sebil-hânenin senevî iktizâ eden meremmâtlarına yevmî yedişer akçe yed-i müte-vellîye idhâl olunup, hîn-i iktizâ ta'mîr oluna ve zikr olunan odalar ve dekâkin ve dershâne ve sebil-hâne bir tarîk ile bi'l-külliyye münhedim olunup, müceddeden binâya muhtâc ve vakf-ı mezkûrda müsâ'ade bulunmaz ise mütevellî bulunan âher kimesneden istidâne ve istirbâh edüp müceddeden binâ eyleyüp edâ-i deyn olana değin rakabe oluna..."

Belge No: 12

Mustafa Paşa ibni Mehmed Bey'e aid Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1136 H. (30 Ocak 1724 M.) tarihli vakfiye[12]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...şöyle şart eyledim ki, bi-avni kerîm-i bî-minnet mütereffil-i hulel-i sihhat ve sâhib-i zeyl-i afiyet oldukça menzileyn-i mezbûreynde kendim sâkin olam. Bi-emri'llâhi Te'âla kazâ-i Nahb ve likâ-i Rabb eylediğimde evlâdım ve evlâd-ı evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdım batnen ba'de batnin, karnen ba'de karnin zükur ve inâs ale's-seviyye sâkin olup ta'mîr ve termîmi men lehü's-süknâ üzerine ola. Eğer ta'mîrden ibâ ederse yed-i mütevelli ile îcâr olunup, icâresinden ta'mir ve termîm oluna..."

Belge No:13

Defter-dâr-ı Şıkk-ı Evvel Âtıf Mustafa Efendi'ye âid 25 Muharrem 1153 H. (12 Nisan 1740 M.) tarihli vakfiye[13]nin kitap onarımı ile ilgili bölümü şöyledir.

"...mütevellî-i vakf olan kimesne kütüb-i mezkûreyi hıfz u hırâset ve ta'mîrâtını galle-i vakfımdan ede ve kütüb-i mevkûfem hizâne-i kütübüm olan mahalden bir ferd için ihrâca cevâz vermeye..."

Belge No:14

Hacı Ali Bey İbni Mustafa Bey'e âid 10 Şevval 1140 H. (28 Nisan 1729 M.) tarihli vakfiye[14]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve gallâtdan fazla kalan meblağdan vakf eylediğim hân ve hamâm ve dekâkin ve âsiyâblar ve bahçe ve hâne ve çiftliklerin ve arkların ve su yolunun ve cevâmi' ve medrese ve mu'allim-hânelerin ta'mire muhtâc olan mahalleri tamîrine sarf ve harc oldukdan sonra fazla kalan meblağı ben hayâtda oldukça ahz u kabz eyleyim..."

Belge No: 15

Rakka Vâlisi Süleyman Paşa'ya âid 9 Zi'l-kade 1139 H. (17 Haziran 1707 M.) tarihli vakfiye[15]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...şöyle şart eyledi ki, akârât-ı mezkûreden câmi'-i şerîf-i mezkûr ve medrese ve mu'allim-hânenin mühim ve muktezâ olan ta'mîrât ve binâsı mer'î olunup ba'du câmi'i-i mezkûr ve medrese ve mu'allim-hâne şürutum bu vechiledir ki..."

Belge No:16

Mısır Kadısı Veliyyüddin Efendi'nin pederi Hacı Mustafa Ağa'ya âid 15 Cemâziye'l-âhir 1133 H. (2 Nisan 1721 M.) tarihli vakfiye[16]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

11. VGM, VKA, Defter No: 735/2, s.102-103, sıra 43
12. VGM, VKA, Defter no:735/2, s.115-116, sıra 47
13. VGM, VKA, Defter no:735/2, s.241-250, sıra 117
14. VGM, VKA, Defter no: 735/2, s.60-63, sıra 28.
15. VGM, VKA, Defter no:735/2, s.29-36, sıra 15
16. VGM, VKA, Defter no: 736, s.55-58, sıra, 19

"... hâsıla olan mu'accele ve mü'eccele masârıf-ı mu'ayyeneden fazlasının nısfı yed-i mütevellide hıfz olunup, çeşme yolları ve medresenin iktizâ eden ta'mîr ve termimi olunduktan sonra fazlasıyla münâsib akâr iştirâ olunup vakfıma zamm oluna..."

Aynı defterin 59-61. sayfalarında kayıtlı ve aynı kişiye âid 25 Muharrem 1145 H. (8 Temmuz 1732 M.) tarihli vakfiyede:

"...İcâr olunup bi-fadli'llâhi te'âlâ hâsıl olan nemâsından vakf-ı mezbûrumun bekâsı içün beher sene bostân-ı mezbûr kapıları ve dolâb ve sâ'ir ta'mîri muktazî olan mahalleri ve çeşme ve su yolları ve çeşmeteyn mabeyninde vâki' su yolu mürûr eden tarîk-i âmmın kaldırımları ve mescid-i şerîf lede'l-iktizâ ta'mîr ve meremmet olunup..."

Belge No:17

Çıldır Vâlisi Yusuf Paşa ibni İshak Paşa'ya âid 1 Muharrem 1153 H. (19 Mart 1740 M.) tarihli vakfiye[17]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve mürûr-ı eyyâm ile evkâf-ı mezkûrun iktizâ eden ta'mîrâtına mütevelli yedinde fazla bulunan akçe vefâ eylemez ise, cümlesinin vazîfesine göre ta'mîrât masrafı alâ vechi's-seviyye herkesden kat' ve ta'mîrâta sarf oluna. Lâkin bu makule ta'mirât inâyet-i Hakk ile her bâr iktizâ eylemez. Ahyânen lâzım oldukça böylece amel oluna. Lâkin bu husûsu mütevelli olanlar vesîle-i tamâ'dârende edinüp bilâ mucibi'ş-şer' ehl-i vazâ'ife gadr ve ihânet kasdında olmayalar..."

Belge No:18

Hacı Ali Efendi ibni Mehmed Ağa'ya aid Evâ'il-i Zi'l-ka'de 1114 H. (13 Mart 1703 M.) tarihli vakfiye[18]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve mârru'z-zikr mu'allim-hâne ile hamâm-ı mezbûrun cemî'-i ta'mîr ve termîmi ve masârıf-ı mesfûre ve vazâyif-i mezkûreden fazla, benden sonra olan mütevelli yedinde galle bulunmaz ise masârıf-ı mezkûre üzerine takdîm oluna. Mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile vakf-ı mezbûre noksan târî olursa masârıf-ı mezkûre ma'rifet-i şer'ile rakabe olunup ba'de't-tekmîl üslûb-ı mezkûr üzre amel oluna..."

Belge No:19

Edirne'de Bostancıbaşı Sinan Paşa ibni Ahmed Ağa'ya âid Evâ'il-i Rebi'u'l-evvel 1086 H. (2 Mayıs 1675 M.) tarihli vakfiye[19]nin vakıf emvalin eksilmesi halinde, geliriyle eksilenin tamamlanması suretiyle vakıf varlığının korunması ile ilgili bölümü şöyledir:

"...ve eğer utekâ nevbetlerinde veyahut anlardan sonra her ne zaman ki, asl-ı mâl-ı vakfa bir zarar ve noksan terettüb edüp mâl-ı yedek dahi vefâ etmez ise cümle evkâfımın mahsûl ve icârât ve erbâhından asıl mâl tekmîl olunup asıl mâl tekmîl olunmadıkca utekâya ve evlâd-ı utekâyâ ve ferrâşlara bir nesne verilmeye asıl mâl tekmîl olundukda yine şürût-ı mâziye kemâ kân ri'âyet oluna..."

Belge No:20

Hacı Mehmed Ağa İbni Seyyid Ahmed'e aid Evâsıt-ı Rebîu'l-âhir 1157 H. (28 Mayıs 1744 M.) tarihli vakfiye[20]'nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümleri şöyledir:

"...vefâtından sonra sâlifü'z-zikr câmi'-i şerîfin vâ'izi ve medrese-i latîfenin müderrisi olan faziletlü diyânetlü Efendiler ittifâk ve ittihâd birle evkâf-ı mezkûrenin nâzırı olup, câmi'-i şerîfi ve medrese-i latîfe hucurâtını ve hân-ı mezkûru ve su yollarını ve havz-ı merkûmu ve köşkü dâ'imâ nezâret edüp ta'mir ve termîm iktizâ eden mevzi'lerini mütevelli olan kimesneye ta'mîr ve termîm etdirmeleriyle imâret-i vakfı sâ'î olup îrâd-ı vakfdan her biri yevmî beşer akçe nezâret vazifesine dahi mutasarrıf ola ve sâlifu'z-zikr çeşmelerin ve havuzun sularına ve südûr eylediği üç göz kuyulara ve suyun mecra'larına Atça karyesi ahâlisi bi'l-cümle nâzır olup, hasbeten li'llâhi te'âlâ nezâret ve imârete ve devâmen icrâsına sâ'î olalar..."

Daha sonra aynı vakfiyenin devamında yine onarım ve restorasyonla ilgili olarak şu cümlelere yer verilmektedir:

"...ve şöyle şart eyledim ki, sâlifü'l-beyân câmi'-i şerîf ve medrese-i latîfe ve beş adet çeşmeler ve üç göz su kuyuları ve mecra'ları ve sebze bahçesinin divarları ve derûnunda olan havuz ve köşk ve damlar mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile harâba müşrif olup küllen ve ba'zan ta'mîr ve termîm iktizâ eyledikde nâzırân-ı mûmâ-ileyhimânın nezâret ve ma'rifetleriyle mütevellî olan kimesne vakf-ı mezkûrun izdiyâdından kemâ-kân vakıf olmak üzere ta'mîr ve termîm edüp ehl-i vazâ'ifin vazîfeleri terkıye ve tenkîs olunmaya ve dahi şöyle şart eyledim ki, mürûr-ı ezmân ve kürûr-ı evân ile vakf-ı mezkûrun müstegâllâtından olan hân-ı mezkûre dahi za'f târî olup ta'mîr ve termime ve müceddeden binâya muhtâc oldukda hâkim-i müşarunileyh ma'rifetiyle istikrâz ve istidâne ile bi-eyyi vechin kân kemâ fi'l-evvel vakıf içün tecdîd-i binâ ve mütevellî-i vakfın, masrûfu her neye bâli'ğ olursa izdiyâd-ı vakf-ı mezbûrdan edâ olunup, erbâb-ı vazâ'ifin vazîfeleri tenkis olunmaya..."

17. VGM, VKA, Defter No: 736, s.163-165, sıra. 78
18. VGM, VKA, Defter no:734, s.36-38, sıra. 47.
19. VGM, VKA, Defter no: 734, s.56-59, sıra 66
20. VGM, VKA, Defter no: 737, s.139-148, sıra 56.

Belge No:21

Osman Ağa ibni Ahmed'e âid 15 Cemâziye'l-evvel 1133 H. (3 Mart 1721 M.) tarihli vakfiye[21]'nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...ve vezâ'if-i mezbûreden bâki kalan galle ve icâreden medrese-i mezbûrenin ve karşusunda vâkı'a dört bâb kenîfin ve musluğun ve sâlifü'z-zikr alaybey Câmi'-i şerîfinin kenîfinin ta'mîri iktizâ eden mahalleri ve evkâfımdan olan sâ'ir dekâkin ve musakkafât ve akârın ta'mîr ve termîmine sarf oluna ve bâki kalan gallât masârıf iktizâ etmediği vakitte cem' ve mütevellî yedinde hıfz olunup iktizâ etdikçe sarf oluna...*"

Belge No:22

Hacı Ahmed Ağa ibni Hacı Mehmed Ağa'ya âid 12 Rebîu'l-evvel 1167 H. (28 Aralık 1753 M.) tarihli vakfiye[22]'nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...Şöyle şart eyledim ki, dekâkin-i mezkûre ecr-i misilleriyle âhere icâr olunup, hâsıl olan icârâtdan sâlifü'z-zikr kenîflere icrâ olunan suyun meremmetine yevmî beş akçe verile ve kenîfleri tathir eden kimesneye yevmî altı akçe verile ve vakf-ı mezkûruma mütevellî olanlara yevmî üç akçe verile ve icârât-ı mezkûreden ta'yîn olunan vazâ'ifden bâkî izdiyâdı yed-i mütevelli ile hıfz olunup mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile iyâzen bi'llâhi te'âlâ tarîk-i uyûna ve dekâkin-i mezkûre ve keniflere inhidâm vâki' oldukda rakabesine sarf oluna...*"

Belge No: 23

Yeğen Ali Paşa'ya âid 13 Zi'l-kâde 1166 H. (31 Ağustos 1753 M.) tarihli vakfiye[23]'nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...şöyle şart eyledim ki, değirmen-i mezkûrun suyunun mecra'ları ve olukları ve taşları ta'mîr ve tecdîd iktizâ eyledikçe irâd-ı vakıfdan tamîr ve termîm idüp ihmâl ve müsâmaha itmeyüp vakfiye-i ma'mûlün bihâmda tasrîh olunan şürûta muhâlif hareket etmeyeler...*"

Belge No: 24

Hacı Ahmed Ağa ibni Süleyman Efendi'ye âid 23 Muharrem 1160 H. (24 Ocak 1747 M.) tarihli vakfiye[24]'nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...ve sâlifu'z-zikr Alihan Efendi ve Ahmed Efendi ve Hamza Beşe ve sûhte El-Hâc Mustafa ve Turunçlu Câmi'-i şeriflerine vâki' müceddeden binâ eylediğim beş adet minâre-i şerifelerin dahi mürûr-ı eyyâm ile ta'mîr ve termîmi iktizâ etdikde vakf-ı mezkûr malından ta'mîr ve termîm oluna...*"

Belge No: 25

Hasan Paşa ibni Abdulhayy'e âid Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 914 H. (12 Eylül 1508 M.) tarihli Arapça vakfiye[25]'nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümünün çevirisi şöyledir:

"*...yapı işlerinde becerikli bir adamı, sözü geçen câmi ve imâretle onlara tâbi' olan yerlerden onarıma muhtaç olanları onarmak için tayin edilmesini, mütevellî ve nazırın marifetiyle onarıma muhtaç olanı geciktirmek ve ihmal etmeksizin onarmasını ve kendisine hergün üç dirhem ücret verilmesini şart etti...*"

Belge No: 26

Bayramiç'in Çarşı Mahallesi sâkinlerinden Hacı Ahmed Ağa İbni Ramazan'a âid 13 Muharrem 1163 H.(12 Aralık1 749 M.)tarihli vakfiye[26]'nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümleri şöyledir:

"*...Kasaba-i Bayramiç Sûkunda vâki' merhûm el-Hâc Murad nâm sâhibu'l-hayrât binâ eylediği mes-cid-i şerîf mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı sinîn ü a'vâm ile bi'l-külliyye harâb ve mâ'il ile't-türâb olup derûnunda dahi edâ-i salavât mümkün olmayup, hâlî ve mu'attal ve kadimden vakfı olan sûk-ı mezbûrede vâki' bir bâb berber dükkânı ile altı aded pabuçcu dükkânlarının senevî hâsıl olan îcâreleri ancak yirmidört kuruşa bâliğ olmayup, dekâkîn-i merkûme dahi harab ve müceddeden binâ ve ta'mire eşedd-i ihtiyâc muhtâc olup ve kezâlik nukûd-ı mevkûfesi olan seksen kuruş ve Kanluobalu Abdurrahman Beşe'nin vakfı olan yüz kuruş ve Bakkâl el-Hâc Ahmed'in vakfı olan onüç kuruşun dahi beher senede hâsıl bâ nemâsından dahi binâ ve ta'mir-i mescid ve dekâkin bir vechle mümkün olmadığını kıbel-i şer'-i kavîmden keşf ve mi'mârân ve sâ'ir ebniye ahvaline vukûf-ı tâmları olan ittifâk-ı müslimînin tahmîn-i sahîh ile haber virdiklerinden sonra bâ-ma'rifet-i şer'i kavîm ben dahi mescid-i şerîfi müceddeden binâ ve ta'mîr ve bir ma'bed-i latîf ve câmi'-i şerîf idüp...*" şeklindeki onarım ve restorasyonla ilgili açıklamalardan sonra belirtilen amaçla vakfettiği dörtyüz kuruş para ile yer ve miktarı belirtilen taşınmazlar zikredildikten sonra devamla şu cümlelere yer verilmektedir:

...ve câmi'-i şerîfin ve evkâfının iktizâ eden ta'mîr ve termîm ve ferş-i câmi' için galle-i vakıfdan yevmî üç akçe yed-i mütevellide hıfz olunup ta'mir ve ferş iktizâ eyledikde mütevellî sarf eyleye..."

21. VGM, VKA, Defter no: 734, s.123-124, sıra 131.
22. VGM, VKA, Defter No: 738, s.166, sıra 93.
23. VGM, VKA, Defter no: 739, s.29, sıra 12
24. VGM, VKA, Defter no: 738, s.124-127, sıra 75.
25. VGM, VKA, Defter no: 734, s.114-118, sıra 124
26. VGM, VKA, Defter no: 737, s.42-43, sıra 23.

Belge No: 27

Eski Rakka Valisi Ahmed Paşa'ya âid Evâil-i Şaban 1153 H. (16 Ekim 1740 M.) tarihli vakfiye[27] de vakıf eserlerin onarımı ile görevlendirilmesi istenilen mimar hakkında şöyle denilmektedir:

"...ve yevmî on Osmânî akçe vazîfe ile evkâf-ı mezkûreye san'atında mâhir bir mi'mâr nasb olunup ba'de edâ-i hidmet vazîfesi verile..."

Aynı vakfiyede câmi ve medresenin onarım ve restorasyonu ile ilgili olarak şu cümlelere yer verilmektedir:

"...ve medrese-i şerîfe ve câmi'-i latîfin ma'âza'llah harâba müşrif olmağa ihtimâli olup ta'mîr iktizâ etdikde ziyâde-i vakf ihâta etmediği sûretde ehl-i vazâ'ifin vazîfeleri ve galle-i vakfa müstahik olanların kat'an vazîfe ve hisseleri verilmeyüp murâkabe edüp câmi' ve medresenin ta'mîrâtına sarf oluna ve evkâfdan harâba müşrif olanların ta'mîrâtına izdiyâd-ı vakf sarf olunup iktifâ etmediği hâlde murâkabe olunmayup izdiyâd-ı vakfın bir senesi ve iki senelerinin ziyâdesi sarf ve ta'mîr olunup ehl-i vazâ'ifin vazîfelerine ve masârıflarına kesr getirilmeye..."

Vakfiyenin daha sonraki bölümlerinde çeşme onarımı ile ilgili olarak şöyle denilmektedir:

"...ve hâlen ta'mîr etdiğim derûn-ı şehrde Pedik Meydânında bir çeşme ve Kutbiddin Mescidinde bir çeşme ve müceddeden binâ eylediğim hammâmlar muttasılında bir çeşme ve Kerez Mescid-i şerîfinde bir çeşme ve Koyuncu Pazarı hâricinde Şerekci-zâde hânesine muttasıl bir çeşme cem'an beş adet çeşmelerin ve su yollarının ta'mîrâtının tamâmen masârıfı dahi galle-i vakfdan sarf oluna ve mukaddemen Hüseyin Paşa ile ber-vech-i munâsefe iştirâken binâ etdiğim haffaf-hâne muttasılında bir çeşmenin ve koyun pazarında vâki' bir çeşme ve iki çeşmelerin dahi su yollarını ve ta'mîrâtının nısf masârıfı dahi yine galle-i vakfdan verile..."

Belge No: 28

Ali Ağa'nın Galata dışındaki Saray-ı Humayun yakınında tamir eylediği çeşmeyle ilgili 3 Şevval 1145 H.(2 Aralık 1741 M.) tarihli vakfiye[28]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...şöyle şart ve ta'yîn eyledim ki, menzil-i mezbûr icâre-i mu'tade ile îcâr olunup, hâsıl olan galle ve nemâsından sâlifü'z-zikr çeşmeye müceddeden bir tas alınıp vaz' oluna ve tas-ı mezbûr içün bir mütedeyyin adam hâfız-ı tas ta'yîn oluna ve hizmeti mukâbelesinde yevmî iki akçe vazîfe verile ve galle-i vakf-ı mezbûrun fazlası yed-i mütevellîde hıfz olunup iktizâ etdikçe çeşme-i şerîfin ve su yollarının ta'mîr ve termîmine sarf oluna..."

Belge No: 29

Tire'nin Murtaza Mahallesi sakinlerinden Karapınarlı Hacı Süleyman Ağa ibni Ebubekir'e ait 15 Cemâziye'l-evvel 1156 H.(26 Haziran 1743 M.) tarihli vakfiye[29]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve eski musallâda vâki' müceddeden binâ ve ihyâ eylediğim kabristanın mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile dîvârları harâb olduğunda ta'mîri içün beher yevm ikişer akçe verile ve ta'mîr içün gerek sâlifü'z-zikr su mecra'larına ve gerek kabristan dîvârlarına şart ve ta'yîn eylediğim ikişer akçe yed-i mütevellîde iddihâr olunup hîn-i iktizâda sarf oluna..."

Belge No: 30

Hacı Mehmed Ağa ibni Muslu Ağa'ya ait Gurre-i Cemâziye'l-âhir 1155 H.(21 Temmuz 1742 M.) tarihli vakfiye[30]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve zikr olunan Çerkuna karyesinde vâki' câmi' ve mekteb ve iki aded çeşme ve iki aded cisr ve Rodoscuk kazâsına ve termiye karyesinde binâ eylediğim iki aded çeşmelerin dahi beher sene iktizâ eden ta'mîrâtı alâ vechi't-taharrî taraf-ı vakfdan rü'yet olunup isrâf ve izâ'ından ihtirâz oluna ve vazâ'if ve ta'mîrât cümleden mukaddem olup..."

Belge No:31

Harameyn-i Şerifeyn Muhâsebesi Başhalifesi İbrahim Efendi'nin yaptığı çeşmeye ait Gurre-i Muharrem 1150 H.(18 Nisan 1737 M.) tarihli vakfiye[31]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve çeşme-i mezbûrun su yollarının ta'mîr ve termîmi iktizâ etdikde hâric-i sûrda menba'ından Köprülü su yoluna ilhak olduğu mahalle gelince ve dâhil-i sûrda Alçıhanı kurbünde Köprülü musluğundan çeşmeye gelince iki bin akçeye varınca mütevellî-i vakf kendi re'yile ta'mîr ve masârıf-ı vakfa mahsûb edüp mürûr-ı ezmân ile ta'mîr-i küllisi iktizâ eder ise nâzır-ı vakf izniyle ve ma'rifet-i hâkimü'ş-şer' ile keşf ve mu'âyene ve kıbel-i şer'den ba'de'l-izn ta'mîre mübâşeret oluna..."

Belge No:32

Büyük Ayasofya Birinci Kâtibi Mehmed Efendi ibni Mustafa Efendi'ye ait 20 Rebiu'l-âhir 1147 H.(10 Eylül 1734 M.) tarihli vakfiye[32]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

27. VGM, VKA, Defter no: 737, s.207-215, sıra 82.
28. VGM, VKA, Defter no: 735/2, s.55. sıra 78.
29. VGM, VKA, Defter No: 737, s.149-151, sıra 57
30. VGM, VKA, Defter no: 737, s. 53-56, sıra 28.
31. VGM, VKA, Defter no: 736, s.45-49, sıra 16.
32. VGM, VKA, Defter no:735/2, s.195-198, 95

"...İcârât–ı mezkûreden bâkî kalan yevmî yedi akçe yed–i mütevellîde cem' ve hıfz olunup İstanbul'da ve Rumeli Hisarında vâki' mârru'z-zikr çeşmelerin su yollarında ta'mîr ve meremmet iktizâ etdikçe izn-i şer'le harc ve sarf oluna ve dahi şöyle şart eyledim ki mârru'z-zikr Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesinde olan menzil-i mezkûr ve Rumeli Hisarında vâki' yalı ve bahçe icâre-i mu'accele ve mü'eccele ile âhare îcâr olundukda mu'accelelerinden hâsıl meblağın beşyüz kuruşu yed-i mütevellîde hıfz olunup iktizâ eyledikde mârru'z-zikr çeşmelerin su yolları ta'mîr ve meremmetine izn-i şer' ile harc ve sarf olunup bâkî kalan mu'accele ile vakfıma nâfi' akârât iştirâ ve vakfıma zamm ve ilhak oluna..."

Belge No: 33

Hacı Mehmed Efendi ibni Veliyyüddin'e ait Gurre-i Ramazan 1117 H.(22 Aralık 1705 M.) tarihli vakfiye[33]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve Üsküdar'da vâki' Hâcce Hâtun Mahallesinde bi-vechi'llâhi te'âlâ müceddeden binâ ve ihyâ ve icrâ eylediğim çeşme su yoluna bir ehil kimesne râh-ı âbî olup yevmî iki akçe vazîfeye mutasarrıf ola ve iktizâ etdikçe su yolları mâl-ı vakf ile ta'mîr ve meremmet olunup kezâlik zikri mürûr eden Alasonya kasabasında iki mahalde binâ ve ihyâ ve icrâ eylediğim çeşmelere kasaba–i mezbûre ahâlisinden bir kimesne yevmî iki akçe vazîfe ile nâzır olup, çeşmeler ve su yolları meremmet iktizâ etdikçe mütevellî–i vakfa i'lâm edüp, vakf-ı mezbûrdan ta'mîr ve meremmet ideler..."

Belge No: 34

Mustafa Ağa ibni Hüseyin Ağa'ya ait Zi'l-ka'de 1088 H.(Aralık 1677 M.) tarihli vakfiye[34]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...hâsıl olan icâresinden yevmî on akçe olmak üzre senede 3600 akçesi yed-i mütevellîde mazbûta olup, mahmiye-i merkûmede Nevbahar Mahallesinde vâki' menzilime muttasıl müceddeden binâ ve vakf eylediğim çeşmeye iskâ-i müslimîn içün kanevât-ı memlûke ile cârî bir masura suyumun su yolları ile mahmiye-i mezbûrede fenâyî çeşmesine icrâ eylediğim rub' masura su ve Macuncu Kâsım Câmi'-i şerîfi hareminde vâki' musluklara cemâ'at-i müslimîne vudû' içün icrâ eylediğim rub' masura su yolları ve zikr olunan Macuncu Kâsım câmi'i divârında kezâlik iskâ–i müslimîn içün müceddeden binâ ve vakf ve rub' masura su icrâ eylediğim çeşmenin su yolları ve bahçe–i merkûme hâricinde vâki' suyun başından hadîka-i merkûmeden zikr olunan çeşmeler ve musluğun su yolları ve kanevâtının lede'l-iktizâ müceddeden binâ ve meremmetlerine sarf oluna ve zikri mürûr iden suyun su yolcusuna yevmî beş akçe vazîfe verilüp ve senede 5040 akçesi yevmî ondört akçe olmak üzre yed-i mütevellîde mazbûta olup bahçe-i merkûmenin lede'l-iktizâ divârları ve sâ'ir imâret ve meremmetine sarf oluna..."

Belge No: 35

Ebubekir Ağa ibni İbrahim'e aid Gurre-i Cemâziye'l-evvel-1132 H. (1 Mart 1720 M.) tarihli vakfiye[35]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümleri şöyledir:

"...ve hâsıl olan icaresinden yevmî beşer akçe çeşme-i mezkûremin senevî iktizâ eden ta'mîrât-ı cüz'iyyesi içün yed-i mütevellîde iddihâr ve hıfz olunup..."

Aynı vakfiyede devamla şu cümlelere yer verilmektedir.

"...ve eğer çeşme-i mezbûremin ve su yollarının küllî termimi zuhûr idüp bâlâda zikri sebk etdiği üzre ta'mîrât-ı cüz'iyyesiyçün ta'yîn eylediğim yevmî beş akçe kâfî ve masârıf-ı meremmete vâfî olmaz ise ber-vech-i sâbık vazife-i mersûmeden fazlasıyla emr-i termîm ve ta'mîm itmâm..."

Belge No: 36

Hacı Süleyman Paşa'ya âid 7 muharrem 1157 H. (10 Şubat 1744 M.) tarihli vakfiye[36]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve Akpınar yolunda vâlid-i merhûm el-Hâc Ali Ağa'nın ta'mîr ve suyunu ica eylediği sâbıkan Dâru's-sa'âdeti'ş-şerife Ağası olan merhum Yusuf Ağa bia eylediği maslahat çeşmesi demekle ma'rûf çeşmenin ve Yahşi Fakih karyesi kurbünde yine vâlid-i merhûmun ta'mîr ve icrâi mâ eylediği Hâdim Ahmed Ağa çeşmesi demekle ma'rûf çeşmenin ve yine karye-i merkûrede vâlid-i merhûmun ta'mîr etdirdiği Hâdim Ahmed Ağa çeşmesi demekle ma'rûf âher çeşmenin ve Paşa mezarlığında nmehr-i Tunca kurbünde yine vâlid-i merhûmun ta'mîr etdirdiği âher çeşmenin ve yine vâlid-i merhûmun mahmiyye-i mezbûrede Emir Mescidi Mahallesinde ta'mîr ettirdiği sâbıkan Dâru's-sa'âdeti'ş-şerîfe Ağası Nezir Ağa çeşmesi demekle ma'rûf çeşmenin ve mahmiyye-i mezbûrede kayık cânibinde Arabacı Ahmed Mahallesinde Vâlidem merhûme el-Hâcce Fâtıma Hatun'un müceddeden binâ ve vakf eylediği çukur çeşmenin ve Yıldırımda Nâ'ib Çelebi mahallesinde Kızıl Minare kurbünde yine vâlidem mezbûre el-Hâcce Fâtıma Hatun'un binâ ve ta'mîr ettirdiği çeşmenin ve Yıldırım ta-

33. VGM, VKA, Defter no: 734, s.41-44 sıra 53
34. VGM, VKA, Defter no: 734, s. 73-74 sıra 83.
35. VGM, VKA, Defter no: 734, s.113-114, sıra 123
36. VGM, VKA, Defter no: 737, s.101-102, sıra 47

rafından vezir bahçesi hâricinde tarîk-i âmn üzerinde kayınpederim merhûm el-Hâc Süleyman Ağa'nın ta'mîr etdirdiği Kızıl Çeşme demekle ma'rûf çeşmenin ve Üsküdar Nâhiyesinde Doğanca karyesinde yine vâlid-i merhûmun ta'mîr eylediği çeşmenine ve Edirne'de Sultan Bâyezid kurbünde Nazar Baba tekyesi ittisalinde yine vâlid-i merhûmun ta'mîr eylediği çeşmenin ve zikr olunan çeşmelerin su yollarına ta'mîr ve termîmine harc ve sarf oluna..."

Belge No: 37

Sultan Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'a âid 2 Zi'l-kâ'de 1166 H. (20 Ağustos 1753 M.) tarihli vakfiye[37]nin onarım ve restorasyonu ile ilgili bölümü şöyledir:

"...Şöyle şart ve ta'yîn buyurdular ki, mahmiyye-i mezbûrede merhûm ve mağfûrunleh Gâzî Sultan Süleyman Han Hazretlerinin türbe-i latîfelerinin cânib-i yesârında vâki' meydâna nâzır pencereler önünde olup bâ-temessük tasarruflarında olan makbere-i latîfe arsasını görüp gözetmek üzre Molla Osman bin Mehmed nâm kimesne bevvâb ve ferraş olup vakıfları fazlasından yevmî dört akçe vazifeye mutasarrıf olan. ve mezbûr Molla Osman bilâveled fevt oldukda cihet-i merkûma müşârun ileyh Sultan Süleymân Han türbe-i latîfinde türbe-dâr olanlardan müstahike olanın birine meşrûtiyyet üzre tevcih olunup mutasarrıf ola ve vakfiyyeleri derûnunda cihât husûsunda tastîr olunan şürût bu cihetde dahi cârî ola. Zikr olunan makbere-i latîfenin etrâfında olan parmaklıkları ve tahtinde olan sedd divârları mürûr-ı eyyâm ile harâb oldukda bevvâb ve ferrâş olan kimesne nâzır-ı vakf ve mütevelliye haber verüp fazla -i vakflarından ma'rifet-i mütevelli ile ta'mîr ve termîm oluna..."

Belge No: 38

Hacı Saîd Efendi'ye âid 7 Şa'bân 1170 H. (16 Nisan 1757 M.) tarihli vakfiye[38]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve yevmî beşer akçeden senede onbeş kuruş ile musallâ etrâfında olan üç kıt'a mekâbir-i müsliminin divârları beher sene ta'mîr ve termîm oluna ve yevmi onar akçeden senede müctemi' olan otuz kuruş ile ekser-i evkâtda mürûr ve ubûr olunan büyük yolların ta'mîre muhtâc olan döşemeleri ta'mîr oluna..."

Belge No: 39

Mustafa Paşa ibni Hüseyin Ağa'ya âid 10 Muharrem 1093 H. (10 Ocak 1682 M.) tarihli vakfiye[39]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve îcâre-i merkûmeden zikri mürûr iden kırkbir bölüğün cümle yoldaşlarına mütevellî-i vakf-ı mezbûr oda-i merkûmede haftada bir Cum'a günü pilav ve zerde tabh etdirüp ve oda-i merkûme ahâlisi ekl edeler ve oda-i mezbûre ihtiyârlarından bir kimesne tekke-i merkûmeyi ücret-i merkûme ile müste'cir ve tekke-i merkûme ve evân-i merkûme bekçisi olup tekke-i merkûme ve eşyâ-i mezkûreyi zabt ve hıfz edüp lede'l-iktizâ ta'mîr ve meremmet ve kalayladup ve zâyi' olursa mâlından tazmîn eyleye..."

Belge No: 40

İstanbul'un Mahmud Paşa Mahallesinde sâkin Hacı Ahmed Ağa ibni Veli ibni Durmuş'a âid 10 Receb 1121 H. (11 Eylül 1806 M.) tarihli vakfiye[40]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve zikri mürûr eden anbârların hâsıl olan icâresi ma'rifet-i mütevellî-i vakf-ı mezkûr ile zikri mürûr iden menzil ve mekteb ve anbârın ta'mîri iktizâ eden mahallerine sarf oluna..."

Belge No: 41

İstanbul'da İskender Paşa Mahallesi sâkinlerinden Hacı Ali Efendi ibni Mehmed Ağa'ya âid Evâsıt-ı Şevvâl 1112 H. (14 Mart 1701 M.) tarihli vakfiye[41]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...fazla kalan icâreden odalar ta'mîrine harc ve sarf oluna ve mürûr-ı zamân ile vakfa noksan târî olursa mu'tâd üzre rakabe olunup yine ba'de't-tekmîl üslûb-ı sabık üzre amel oluna..."

Belge No: 42

İstanbul'da Seyyid Ömer Mahallesi'nde sâkin Hacı Ali Ağa ibni Hasan'a âid 21 Şevval 1154 H. (19 Kasım 1741 M.) tarihli vakfiye[42]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve galle-i mezbûreden yed-i mütevellîde beher sene on sekiz kuruş hıfz olunup, nısfı çeşme-i mezbûrun su yolları ve nısfı dahi kazâ-i mezbûre tâbi' Durşa nâm karye toprağında mukaddemen binâ eylediğim Balaban Köprüsü demekle ma'rûf köprünün iktizâ etdikte ta'mîr ve termîmlerine harc ve sarf oluna..."

Belge No: 43

İstanbul'da Eğrikapı dışında Haramî Ahmed Paşa Zâviyesi Şeyhi Şeyh Mehmed Efendi ibni Ahmed'e âid Muharrem 1155 H. ((Mart 1742 M.) tarihli vakfiye[43]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"...ve yine su mahzeni çeşmesine benim vaz'ım külle yevmin şürb-i mâ-i nâs içün tas asup ve kaldırmak içün mahalleden bir kimes-

37. VGM, VKA, Defter no: 738, s.60-61, sıra 39
38. VGM, VKA, Defter no: 739, s.124-127 sıra 60
39. VGM, VKA, Defter no: 734, s.72-73, sıra 82
40. VGM, VKA, Defter no: 734, s.75-76, sıra 96
41. VGM, VKA, Defter no: 734, varak. 92, sıra 101
42. VGM, VKA, Defter no: 737, s.94-95, sıra-44
43. VGM, VKA, Defter no: 737, s.39-41, sıra 22

neye yevmî bir akçe verile ve mahalle-i mezbûrenin gasl-i meyyit içün kazanı olmamağla kendi mâlımdan yedi vukiyye bir kazan vakfetdim. Harâb oldukda çeşme tası ve kazan vakfımdan ta'mîr oluna..."

Belge No: 44

İstanbul'da Abdulfettâh Efendi ibni Hüsâmeddin Efendi'ye âid 17 Recep 1071 H. (8 Mart 1661 M.) tarihli vakfiye[44]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile menâzil ve dekâkin ta'mîr ve meremmete muhtâc oldukda men lehu'n-nevbe mâlından ta'mîr ve meremmet ede..."*

Belge No: 45

Ali Efendi ibni Hüseyin Ağa'ya âid Evâsıt-ı Receb 1108 H. (M.) tarihli vakfiye[45]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...ve mekteb ve musluk ta'mîr ve masârıfı içün yevmî beş akçe sarf oluna ve zikr olunan emlâk ve akârâtın icârât ve gallâtından ta'yîn olunan vazâyifden ziyâde şey cem' ve hâsıl olursa re'y-i hâkimü'ş-şer' ve mürtezika ma'rifetleriyle mütevelli yedinde zabt ve hıfz oluna ve eğer noksan hâsıl olursa bi'l-cümle mürtezika bi-kadri'l-hisas rakabe çeke ve eğer mürûr-ı eyyâm ile akâr-ı mezbûr inhidâma meyl ederse ta'mîrâta muhtâc olan mevâzı'ı ma'rifet-i şer' ile ba'de'l-keşf mütevelli yediyle ta'mir olunup ta'cîzden taharrî oluna ve eğer bi'l-iktizâ ihyâ-yı vakf içün deyn olunursa edâ-ı deyn edince mütevellî ve mürtezika rakabe çeküp ba'de edâi'd-deyn herkes vazîfesin ala..."*

Belge No: 46

Damad İbrahim Paşa'nın Hazine-dârı Mustafa Ağa'nın Gelibolu'daki vakfına âid 22 Zi'l-ka'de-1141 H. (8 Mayıs 1729 M.) tarihli vakfiye[46]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...ve cemî'-i evkâf-ı mezbûre imâret ve meremmeti, vezâ'if-i mezkûre ve masârıf-ı merkûmeye takdîm oluna ve ta'mîr ve termîmden ve şürût-ı mezkure üzre masârıf-ı lâzimesinden fazla kalur ise re'y-i hâkimü'ş-şer'iş-şerîf ile ve ma'rifet-i nâzır-ı vakf ile mütevellî bulunan kimesne vakf içün akâra tebdil eyleye..."*

Belge No: 47

İstanbul'da Karabaş Ali Efendi Mahallesinde sâkin olan Mehmed Efendi ibni İbrahim tarafından kendi nefsinden asil ve annesi Ayşe Hatun binti Hacı Kâsım bin Mustafa tarafından vekil olarak kurulan vakfa âid 8 Rebî'u'l-evvel 1153 H. (23 Mayıs 1743 M.) tarihli vakfiye[47]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...şöyle şart eyledik ki, mahzen-i merkûmda olan hisse-i merkûme ile menzil-i mezbûrdan her biri icâre-i mu'accele ve beher yevm birer akçe icâre-i mü'eccele ile âhere icâr ve hâsıla olan gallâtından vilâyet-i Anadolu'da Ürgüp kazasına tâbi' Kekzen karyesi'nde vâki' babamız el-Hâc İbrahim Ağa'nın binâ eylediği çeşmenin iktizâ eden meremmâtına ve medîne-i Üsküdâr'da Bülbülderesinde vâki' makâbir-i müslimînde medfûn ecdâd ve akrâbâmızın ta'mîr-i kabirlerine harc ve sarf oluna..."*

Belge No: 48

İstanbul Galata'da Emekyemez Mahallesi sâkinlerinden Şeyh Hüseyin Efendi bin Murtaza'ya aid 4 Şaban 1175 H. (17 Şubat 1762 M.) tarihli vakfiye[48]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...ve vakf-ı mezbûrumun gallesinden yevmî iki akçe yed-i mütevellîde hıfz olunup mescid-i mezkûrun ve hân-ı merkûmun iktizâ eden ta'mîrine sarf oluna..."*

Belge No: 49

Hacı Ebubekir b. Nuh'a aid 5 Recep 1173 H. (11 Şubat 1760 M.) tarihli vakfiye[49]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...senevî üç kuruş câmi'-i şerîfin hâsseten sathı ta'mîri içün işbu mârru'z-zikr beş bâb dekâkînim yed-i mütevellî ile termîm ve ta'mîr olunup harc ve sarf oluna. Vefâ etmezse mahallinde cümleten rakabe oluna..."*

Belge No: 50

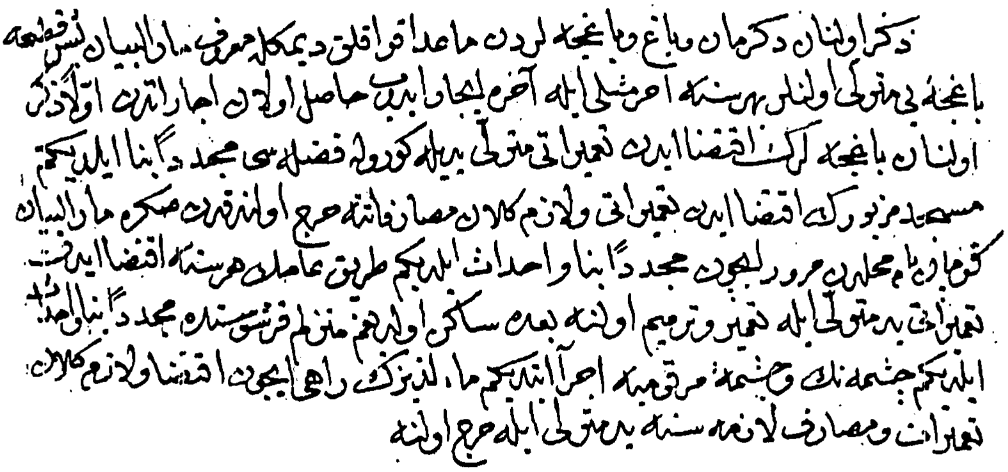
Pertev Paşa'ya aid Evâil-i Muharrem 980 H. (19 Mayıs 1572 M.) tarihli vakfiye[50]nin onarım ve restorasyonla ilgili bölümü şöyledir:

"*...ve vâkıf-ı za'îf ve müsebbil-i nahîf dahi şart eyledi ki, mârru'z-zikr olan ebniye ve masârıf-ı sâbıka bi'l-cümle icrâ olunup ve re's-i mâl olan kırk bin florinin takallübât-ı eyyâm ve a'vâm sebebi ile olan noksânı tekmîl olunup zikr olunan kırk bin florinin noksânı olmayıcak bu cümleden bâkî kalan zevâ'idden her ne zâhir ve bâhir olursa zikr olunan zevâ'idi dahi hâlî ve mu'attal konulmayup akâra mütevellisi kimesne emlâk ve akâr meremmâtı mühimmâtiyün mu'âmelât-ı şer'iyye ve mürâbahât-ı mer'iyye ile istiglâl ve istirbâh idüp evkâf hıfz eyleye ki emlâk ve akâra ta'mîr ve termîm vâki' oldukda zevâ'id-i merkûmdan tecdîd ve ta'mîr edeler ve illâ havâdis-i dehr-i gaddâr ve nevâ'ib-i çarh-ı bî-karâr yetişüp ta'mîr ve tecdîd zevâ'id-i evkâfdan olmağa mecâl olmadığı takdîrce yukaruda tilâveti şart olunan eczâ-i şerîfeden mâ'adâ cümle evkâf rakabe kılınıp tecdîd ve ta'mîr takdîm oluna..."*

44. VGM, VKA, Defter no:739, s.107, sıra 49.
45. VGM, VKA, Defter no: 735/2 s.18-19 sıra 9
46. VGM, VKA, Defter no: 735/2, s.76-79, sıra 33.
47. VGM, VKA, Defter no: 738, s.22, sıra 16
48. VGM, VKA, Defter no: 740, s.47, sıra 16
49. VGM, VKA, Defter No: 740, s.111-112, sıra 42
50. VGM, VKA, Defter No: 740, s.34.

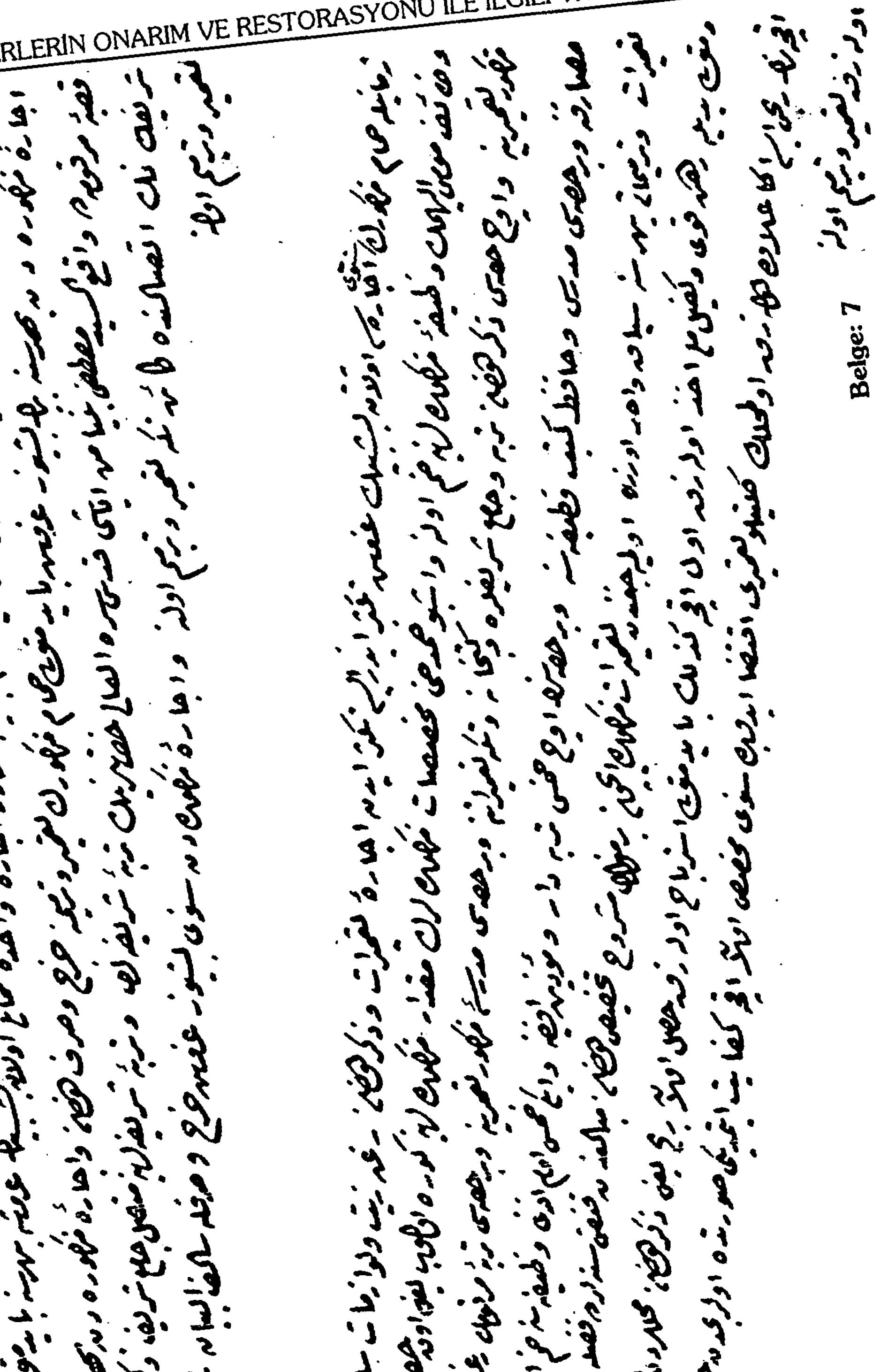
Yukarda metnini verdiğimiz bazı belgelerin orjinalleri.

Belge: 3

Belge: 4

Belge: 7

Belge: 37

شو یله شرط و تعیین بیوردیلر که محمیهٔ مزبوره ده
مرحوم و مغفورله غازی سلطان سلیمان خان حضرتلرینک
تربهٔ لطیفه لرینک جانب یسارنده واقع میدانه ناظر حجره لر اوکنده
اولوب با تمسک تصرفلرنده اولان مقبرهٔ لطیفه عرصه سنی کوروب
کوزتمک اوزره ملا عثمان نام کمسنه بواب و فراش اولوب وقفلری
فضله سندن یومی درت اقچه وظیفه یه متصرف اوله و مزبور
ملا عثمان بلا ولد فوت اولدقده جهت مرقومه مشار الیه
سلطان سلیمان خان تربهٔ لطیفه لری تربه دار اولنلردن
مستحق اولانک برینه مشروطیت اوزره توجیه اولنوب متصرف
اوله و وقفیه لری درونده جهات خصوصنده تسطیر اولنان
شروط بو جهتده دخی جاری اوله ذکر اولنان مقبرهٔ لطیفه نک
اطرافنده اولان مومقلقلری و تحتنده اولان سد دیوارلری
مرور ایام ایله خراب اولدقده بواب و فراش اولان کمسنه
ناظر وقف و متولیه خبر ویروب فضلهٔ وقفلرندن معرفت
متولی ایله تعمیر و ترمیم اولنه

Belge: 50

و واقف ضعیف و مسکین
تضعیف دائمی شرط ایلدکم ما مر الذکر اولان ائمه و مصارف سابقه بالجمله
اجرا اولنوب و راسی تال اولان قرق بیك فلورینك تقلبات ایام
و اعوام سببی ایله اولان نقصانی تکمیل اولنوب ذکر اولنان قرق بیك
فلورینك نقصانی و ایجق بو جمله دن باقی قلان زوائد هر نه ظاهر
و باهر اولورسه ذکر اولنان زوائدی دخی خالی و معطل قونلمیوب عقاره
متولیسی اولان کمسنه املاك و عقار مرماتی مهماتی ایچون معاملات شرعیه
و مرابحات مرعیه ایله استغلال و استرباح ایدوب اولا تحفظ
ایلیه املاك و عقاره تعمیر و ترمیم واقع اولدقده زوائد مرقومه دن
تجدید و تعمیر ایده لر و الا حوادث دهر غدار و نوائب چرخ بی قرار
ایله شوب تعمیر و تجدید زوائد اوقافدن اولمقله محال اولدیغی تقدیرجه
یوقاروده تلاوتی شرط اولنان اجزاء شریفه دن ما عدا جمله اوقاف
رقبه قلنوب تجدید و تعمیر تقدیم اولنه

ŞER'İYE SİCİLLERİNE GÖRE BURSA'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (1656-1658)

M. Asım YEDİYILDIZ

GİRİŞ

Bugün yabancı ülkelerde olduğu gibi,ülkemizde de şehir tarihi üzerinde çalışmalar *gittikçe büyük bir önem kazanmaktadır.* Ülkemizde bu sahada yapılan araştırmalar yeterli olmadığı gibi konu olarak seçtiğimiz Bursa hakkında da şimdiye kadar pek az çalışma yapılmıştır. Bunlardan en değerlisi Haim Gerber'in doktora tezi olarak hazırladığı "**Economy and Society İn An Ottoman City: Bursa, 1600-1700.**" adlı eseridir. Ancak bu eserde ele alınan konular yeterli derecede işlenmediği gibi, sosyal ve ekonomik hayatı ilgilendiren birçok konuya da yer verilmemiştir. Ayrıca inceleme dönemimizi teşkil eden XVII. yüzyılın ikinci yarısıyla ilgili bir başka çalışma da yapılmamıştır. Öte yandan bu tür çalışmalar bugünkü kültürümüzün oluşumuna etki eden faktörlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Teknoloji alanında ülkelerin yarış halinde olması ve buna paralel olarak toplumun süratle değişmeye uğraması bu gibi çalışmaları daha da zorunlu hâle getirmektedir.

İşte bu çalışma da böyle bir zorunluluğun sonucunda ortaya çıkmıştır.Bu tür bir çalışma yapılırken dayanacağı temel kaynak gruplarından birini de şüphesiz şer'iye sicilleri teşkil etmektedir. Gerçekten de bu siciller,Osmanlı toplumunun muhtelif yönlerini aydınlatabilecek zengin veriler ihtiva etmektedir. Biz de çalışmamızı şer'iye sicillerinden hareketle yapmayı uygun gördük. Ve bu amaçla Bursa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan B 130/345 ve B 132/347 no'lu iki şer'iye sicilini seçerek tahlil etmeye karar verdik. Yer yer mukayese yapabilmek için de diğer bazı defterlerden belgeler aldık.

Bir giriş dört bölümden oluşan çalışmamızın giriş bölümü kısaca defterlerin tanıtılmasına ayrılmıştır. Birinci bölümde şehrin fizîki yapısı, ikinci bölümde sosyal hayat,üçüncü bölümde idârî hayat, dördüncü bölümde ise iktisâdî hayat ele alınmış, son olarak da sonuç ve kaynakçaya yer verilmiştir.

Bu araştırmanın esas kaynağını Bursa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan B 130/345 ve B *132/347 numaralı defterler teşkil etmektedir.* Bu iki defter 1066/1655-1069/1658 tarihleri arasında düzenlenmiş olup toplam 1227 belgeyi ihtiva etmektedir.

Dipnotlarda büyük harfle A olarak gösterilen B 130/345 numaralı defter 40x16 cm. ebadında olup 296 sahife, diğer defter ise büyük harfle B olarak gösterilmiş olup 40.5x15 cm. ebadında ve 78 sahifedir.

B 130/345 numaralı defter 93. varağın "b" yüzünden itibaren ters döndürülüp diğer başından yazılmaya devam edilmiştir. Bu kısımda genellikle *fermanlar ve mektuplar yer almaktadır.* Bu defterde 8b/2 ve 67a/2 nolu kayıtlar iptal edilmiş ve 69a, 136b, 148a nolu sahifeler boş bırakılmıştır. Her iki defter de deri ciltli olup üzerleri renkli kağıtla kaplanmıştır.

Bu iki defterin dışında bazı mukayeseler yapabilmek için dipnotlarında, karşılarındaki harflerle gösterilmiş olan ve aşağıda numaraları verilen sicillerden de istifade edilmiştir:

Defter No:

B 131/346 C
B 74/275 D
B 45/239 E
B 35/229 F
B 44/238 G
B 107/321 H

B 63/259 I
B 66/266 K
B 53/247 M
B 107/321 N
B103/316 O
B 148/364 Ö
B 119/333 P
B 61/256 R
B 175/391 S [1]

Araştırmamız sırasında o döneme ait seyahat eserlerine de bakılmaya çalışılmıştır. Bunlar arasında Evliya Çelebi ve Jean Thévénot'nun seyahatnameleri sayılabilir. Bunlara ilâveten şüphesiz, konumuzla doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan modern araştırmalardan da istifade edilmiştir.[1a]

BURSA'NIN FİZİKİ YAPISI:

Uludağ'ın kuzey-batı eteğindeki sahil dağlarının Marmara Denizi'nden ayırdığı bir ovanın güney kenarında, deniz seviyesinden 300 m. yükseklikte meyilli bir zeminde ve Gökdere ile Nilüfer nehri arasında kurulmuş olan Bursa, tarihî ve tabiî zenginlikleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun en muhteşem şehirlerinden birisidir.

Nemli bir iklime ve bol su kaynaklarına sahip olan bu şehir, zeytin, dut ağaçları ve bağlarla kaplı bir bitki örtüsüne sahiptir[2].

Şehrin bugünkü adı, kendisine ilk çağlarda verilen Prusa isminin Türk şivesine uydurulmuş şeklidir. Prusa'nın Bthynia krallarından Prusias (M.Ö.VI. asır) zamanında tesis edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Hatta ona bu devirde, mevcut diğer Prusa'lardan ayırmak için "*Prusa ad Olympum*"adı verilmiştir. Nihayet, Bursa'nın M.Ö. II. asır sonlarında II. Prusias'a iltica eden Annibal'in teşebbüsü ile kurulduğu da rivâyetler arasındadır.

Bursa, daha sonra sırasıyla Roma ve Bizans hâkimiyeti altına girmiş ve bu dönemlerde daima İznik ve Edincik arasında ikinci derecede bir öneme sahip olmuştur. Sonra, Süleyman Şah zamanında, Selçuklular ile Bizanslılar arasında el değiştiren Bursa, nihayet Orhan Gazi tarafından 726/1326'da fethedilerek Osmanlı pâyitahtı haline getirilmiştir. Fetihten sonra ülkenin her tarafından ve hatta Horasan'dan gelen şeyhler, ahîler ve Türk oymaklarıyla Türkleşip İslâmlaşan Bursa, XIV. asır sonunda Anadrolu'nun en büyük şehirleri arasında yerini aldı[3].

XV. ve XVI. yüzyıllarda Bursa, Avrupa ile Orta Asya ve Hindistan ile Arabistan arasında ticareti yapılan malların el değiştirdiği bir durak ve ipekli sanâyiin son derece gelişmiş bir merkezi durumuna gelmişti. Doğu'dan baharat ve kahve ithal eden Bursa, bunun karşılığında ipek, demir eşya, deri ve kereste ihraç ediyordu[4].

Edirne'nin başkent olmasıyla Bursa ikinci dereceye düştü[5]. XVI.asrın ilk yıllarında başlayan Celâlî isyanlarının IV.Mehmed (1648-1687) dönemine kadar devam etmesi, dış konjonktür şartlarının olumsuz etkileri, fiyat artışlarının meydana getirdiği malî bunalım, imparatorluğun genelinde olduğu gibi Bursa'nın da her bakımdan gerilemesine sebep oldu[6].

Coğrafî konumunu ve tarihîni kısaca belirtmeye çalıştığımız Bursa'nın, acaba inceleyeceğimiz dönemdeki fizikî yapısı nasıldı? Şimdi, asıl kaynağımızı teşkil eden Şer'iye sicillerindeki verilerden hareketle bu soruya cevap arayacağız.

Bilindiği gibi Osmanlı şehri, eski Türk ve İslâm şehirlerinin bir sentezi olarak karşımıza çıkmaktadır[7]. Şehir tarihî araştırıcılarına göre İslâm şehrinin üç temel unsuru olan cami, pazar ve hamamla, Orta Asya Türk şehrinin unsurları olan iç kale, şehristan ve ribat'ın yerlerini[8] Osmanlı şehrinde Ulu cami "*cum'a camii*" ve bedesten almıştır[9]. Bir Müslüman-Türk şehri olan Bursa'nın temel fizikî unsurları ise,kale,cami, hamam, pazar ve bedestendir.

Şimdi Bursa'nın bu temel fizikî unsurlarını defterlerin imkan verdiği ölçüde detaylı olarak anlatmaya çalışalım.

1. Kaleleri:

Bursa fethedilmeden evvel asıl şehri, eski kale teşkil ediyordu. Kalenin incelediğimiz dönemdeki durumuyla ilgili bilgilerimiz Türk seyyahı Evliya Çelebi ve Fransız seyyahı Jean Thévénot'ya dayanmaktadır.

Kalenin ne zaman yapıldığının bilinmediğini söyleyen Evliya Çelebi, kaleyi şöyle tasvir etmektedir: "*Kalenin esası yalçın kaya üzerine kurulmuş şekli murabba'dan (kareden) uzuncadır. Tûlânisi (uzunluğu) şarktan garbedir (doğudan batıyadır). Şimal (kuzey) ve yıldız cânibi bûca (aktarma) olduğu gibi altıda uçurumdur. Üç tarafında asla hendek yoktur. Pınarbaşı, Değirmenler mahallesi, Leben mahallesi tarafları amîk (derin) hendektir. Mürûru eyyâm ile (zaman geçtikçe) hendeki imar edilmemiştir ... Şakîler muhasara iderek hendeklerini türab*

1. Sicillere ait referanslar verilirken her defter büyük bir harf ile gösterilmiş ve her kayıt, varak ve belge numarasına göre verilmiştir. Bir dipnotta aynı defterin birden fazla belgesine atıf yapıldığı zaman defter numarası tekrar edilmeksizin sadece varak ve belge numaraları noktalı virgül ile ayrılarak gösterilmiştir.

1a. Bu araştırmanın gerçekleşmesinde yardımlarını esirgemeyen Prof.Dr.Ö.İzgi'ye, Prof.Dr.B.Yediyıldız'a, Yrd.Doç. Dr.H.Algül'e, Yrd.Doç.Dr.O.Çetin'e, Araş.Gör.M.Hızlı'ya ve Müze Müdürü S. Kütük'e teşekkürü bir borç bilirim.

2. Darkot, 1970:807-808; Üngör, 1959:129.
3. Yınanç, 1970: 810.
4. Shaw-Kural, 1983: 223.
5. İnalcık, 1951: 657; Yınanç, 1970: 813.
6. Kuban, 1968: 54-55.
7. Kuban, 1968: 54-55.
8. Ergenç, 1980: 105.
9. Tankud, 1973: 778.

(toprak) ile doldurmuşlardır. Kalenin ... cirmi (çevresi) onbin adımdır. Altıbin bedeni, altmışyedi kalesi ve beş kapusu vardır.Cenub (güney) tarafına açılanları Pınarbaşı, zindan kapılarıdır. Garbe (batıya) açılanları Kaplıca, balık pazarı kapılardır ..."[10].

1655-1656'da Bursa'yı gezen Fransız seyyahı J.Thévénot da şehrin yarım fersahtan daha uzun olduğunu, etrafında surlar bulunmadığını belirterek kale hakkında şunları yazmaktadır:"*Şehrin ortasında küçük bir tepe üzerinde hemen hemen şehrin diğer büyüklüğünde bir kale vardır. Duvarlarla çevrilmiştir ve burada herhangi bir hiristiyanın oturmasına izin verilmemektedir.Bu kale müstahkemdir ve şehrin her tarafından görülebildiği bir burcu vardır. Bu kale içinde Osmanlıların ilk sultanlarının sarayları bulunuyordu. Fakat şimdi tamamen tahrip olmuştur*"[11].

Kalenin sağlamlığı konusunda J.Thévénot'nun gözlemlerini mahkeme sicillerindeki kayıtlar da doğrulamaktadır. Nitekim Abaza Hasan Bursa'ya geldiğinde, kendisini destekleyenler arasında Ulu camii imamının da bulunduğu bazı imam ve hatipler, kalenin muhafazasıyla görevli mütesellimden kalenin kapılarını açmasını istemişler, açılmadığı takdirde kale halkının kadın ve çocuklarının Abaza Hasan tarafından esir edileceği tehdini savurmuşlardı[12]. Bu olaydan, kalenin müstahkem olduğu ve isyancıların taarruzlarından korunmak için sağlam tutulduğu sonucu çıkarılabilir.

Asıl şehri meydana getiren kalenin dahilinde en az onbeş mahalle olduğu anlaşılmaktadır ki, incelenen sicillerde bunlardan adı geçenler şunlardır: Manastır, Ortapazar (Tefsirhan), Veled-i Halvâyî, Veled-i Yaniç, Alâüddin Bey, Sa'di Fakih, İsa Bey, Darphâne, Yerkapı, Zindankapı, Tekke Mescid, Molla Gürânî, Şeyh Paşa Hisar, Cami-i Kal'a. Halbuki Evliya Çelebi'ye göre Hisar içinde yedi mahalle vardır[13].

Yukarıda bahsettiğimiz ve asıl hisarı teşkil eden kaleden başka bir kaleden daha bahsedilmektedir ki, Orhan Gazî tarafından yaptırılan bu kalenin şehrin genişlemesiyle yıkıldığı ve taşlarının Ulucamii inşaatında kullanıldığı bilinmektedir[14].

Öte yandan Evliya Çelebi "*Aşağı kale*" denilen bir başka kalenin daha olduğunu bildirmektedir[15]. 1607'de Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan, Cennetoğlu gibi eşkiyaların şehre zarar vermesi üzerine, Tatarlar köprüsü'nden Şehreküstü'ye, oradan Yeşil, Setbaşı ve diğer mahalleler ile çarşıları da kuşatacak şekilde şehrin üç tarafını çevreleyen bu kalenin en meşhur kapıları Tatarlar, Hasan Paşa ve Filâdar kapılarıdır[16]. Kalenin varlığının bir başka delili de, doğu tarafındaki Tatarlar Kapısı'nın Ali adındaki zatın ölmesiyle boşalan bevvablığına yevmî bir akçeyle Mustafa adında birinin kapıcı tayin edildiğine dâir sicil kaydıdır[17]. Görüldüğü gibi Tatarlar kapısının bu kaleye ait olduğuna hiç şüphe yoktur.

2- Mahalleler ve Yerleşim Durumu:

Şehir tarihçileri, Osmanlı şehrinin sosyal ve fîzîki bir birimi olan mahalleyi, biribirlerini tanıyan, bir ölçüde biribirlerinin davranışlarından sorumlu ve sosyal dayanışma içinde bulunan kişilerden müteşekkil bir topluluğun yaşadığı yer olarak tanımlamışlardır[18].

Diğer İslâm ve Osmanlı şehirlerindeki mahallelere ayrılma özelliğinin Bursa için de geçerli olduğu görülmektedir. Mahalle kapılarıyla birbirinden ayrıldığı anlaşılan Bursa mahallelerinin sayısı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bu konuda yapılan araştırmaların sonucuyla bizim bulduğumuz rakam arasında büyük bir farklılık görülmektedir. Nitekim Neşet Köseoğlu'nun XV ve XVI. asrın kadı sicillerine göre hazırladığı **Tarihte Bursa Mahalleleri** adlı eserinde 274 mahalle ismi geçmesine karşılık[19] incelediğimiz defterlerde 154 mahalle ismine rastlanmıştır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde ise bu rakam 200'dür[20].

Bu mahallelerden çoğunun genellikle XIV. asırda kurulmuş olduğu söylenebilir. Çünkü bunlardan bazısı, kurucuları olduğunu tahmin ettiğimiz Molla Fenârî, Molla Gürânî, Hoca Yunus, Ali Paşa, Ahmet Paşa ve Ivaz Paşa gibi XIV. yüzyıl devlet ve din adamlarının adlarını taşımaktadır.

Diğer taraftan mahalle adları, kuruluşları hakkında da bize önemli bilgiler vermektedir. Gerçekten de bu mahallelerden bazısı bir mescid etrafında kurulmasından dolayı onun adını alırken, bazısının da kurucuları olan devlet, din ve ilim adamlarının adlarıyla anıldıkları görülmektedir. Bunun yanında başka faktörlere dayalı olarak adlandırılan mahalleler de vardır.Nitekim, aşağıda Tablo I'de de görüleceği üzere,mahalle adlarının %26.48'ini, Abdal Mehmed, Azeb Bey, Arap Mehmed ve Ahmed Dâî gibi şahıs adları; %28.73'ünü Kara Şeyh, Hoca Yunus, Yeşil İmaret, Alaca Mescid, Câmi-i Kebir, Bayram Yeri ve Tefsirhân gibi şeyh, hoca sıfatlarını taşıyan kimseler ile, cami, mescid gibi mabed ve dînî bayramların icra edildiği yer adları veya İğnecizâde, Nalbantzâde gibi mesleklerine nisbetle isimlendirilen kişi adları; %13.83'ünü coğrafî isimler;%3.47'sini Arablar ve Yahudiler gibi etnik menşeli isimler teşkil etmektedir. %9.43'ünün adı ise başka sebeplere dayanmaktadır[21].

10. Evliya Çelebi, 1314: 8.
11. Thévenot, 1978: 211-212.
12. B 23a/1: Abaza Hasan İsyan ettiği sırada Halep Livasının sancak beyidir. Shaw, 1983:290.
13. A 36a/3;Evliya Çelebi, 1314.
14. Kepecioğlu; III, 36.
15. Evliya Çelebi, 1314 : 11.
16. Kepecioğlu; III, 36.
17. A 131a/4.
18. Ergenç, 1980:104.
19. Köseoğlu, 1946.
20. Evliya Çelebi, 1314 : 11.
21. Tablo I'e bakınız.

TABLO 1

BURSA MAHALLE İSİMLERİ

Şeyh, seyyid vb. ünvan alanlar	Hacı, hoca, molla vb.ünvan alanlar	Mescit, cami, tekke vb. yerlerin isimlerini alanlar	Coğraî yer isimleri
Baba Zâkir	el-Hac Pûş	Alaca Mescid	Çekirge
Kara Şeyh	Arap Mehmed	Cami-i Kale	Çeltik
Seyyidli	Karamânî	Cami-i Kebir	Çukur
Şeyh Paşa	Hoca Alizâde	Hisar Camii	Çınarlı
Şeyh Kızı	Hacı Baba	İmaret-i İsabey	Fenarlı
Şeyh Hamid	Hacı İskender	Namazgâh	Elmalık
Alacahırka	Hoca Yakub	Tekke Mescid	Elmas
Şeyh Konevî	Hacı İlyas	Tekke Cedid	Havuz
	Hoca Sevinç	Yeşil İmaret	İncirlice
	Hızır	Muradiye	Karaağaç
	Hoca Yunus	Bayram yeri	Kayabaşı
	Hacı Paşa	Tefsirhân	Kurşunlu
	Koca Nâib	Manastır	Kaygan
	Kocazâde		Meydancık
	Mecnun Dede		Maksem
	Şeker Hoca		Ortabağlar
	Hacılar		Pınarbaşı
	Üçkozlar		Setbaşı
	Tayyib Hoca		Zağferanlık
	Hoca Mis (?)		Çardak
	Molla Gürânî		Bülbül
	Molla Fenârî		Demirkapı
	Cafer Hoca		Zindankapı
% 5.8	% 14.6	% 7.09	%13.5

TABLO 1

Şahıs ismi	Ticarî	Etnik Menşeli isimler	Diğer sebepler
Akbıyık	Atpazarı	Araplar	Altıparmak
Ahmed Paşa	Tuzpazarı	Tatarlar	Bilecik
Abdal Mehmed	Debbağlar	Yahudiler	Köseler
Azeb Bey	Habbaz Hamza	Çelebiler	Karakâdi
Ali Paşa	Hoşkadem Makramevî	Eşrefîler	Karamazak
Arab Mehmed	İğnecizâde		Sağrıcı Sungur
Adanalızâde	Kasab Hüseyin		Şehreküstü
Alâüddin Bey	Kirişçi kızı		Fışkırık
Ahmed Dâî	Kiremitçi kızı		Avdancık
Bezcioğlu	Kapucuzâde		Filboz
Bayezid Han	Kefen iğne		Şible
Bedreddin	Kazzazoğlu		İnceğizler
Çoban Bey	Mes'ud Makramevî		Kanberler
Çakır Ağa	Mantıcı		Kepezler
Çıkrıkçıoğlu	Mücellidî		

Doğan Bey	Nalbantzâde		
Davud Efendi	Simkeş		
Dâye Hatun	Simitçi		
Duhter-i Şeref	Veled-i Harîr		
Abdullah Bey	Veled-i Mizan		
Elvan Bey	Yeni Bezzaz		
Emir Sultan	Halvaî		
Ebu İshak	Yeni Pazar		
Ebu Şahme	İstabl-ı Bayezid		
Fazlı Paşa	Darphane		
Feyzullah	Canbazlar		
Hüdâvendigâr			
Hamza Bey			
Hasan Paşa			
Hayrettin Paşa			
İshak Paşa			
İbrahim Paşa			
İshak Şah			
İvaz Paşa			
Kurdoğlu			
Kız Yakub			
Kademeri			
Nasuh Paşa			
% 26.4	% 18.06	%3.22	%9.6

Küçük duvarlarla çevrilmiş olan mahalleler, genellikle şehrin merkezinde bulunan Bedesten ve Ulucami çevresinde teşekkül etmişlerdi. Bedesten ve çevresinde kümelenmiş hanlar ticaretin yoğunlaştığı yerlerdi. Yerleşim birimlerinden ayrılmış olan bu ticârî mekanlardan başka ikâmet alanları içerisinde yer alan kahvehâne ve karhâne gibi bazı iş yerlerine de rastlanılmaktadır[22]. Öte yandan diğer Osmanlı şehirlerinde de olduğu gibi[23] farklı din mensubları ayrı mahallelerde oturmakla birlikte, birlikte oturdukları mahalleler de mevcuttu. Nitekim Ahmed Paşa, Ali Paşa, Cafer Hoca, Gâzi Hüdâvendigâr, Hayreddin Paşa gibi mahallelerin sakinleri müslüman olmasına karşılık Yahudîler mahallesinde sadece Yahudîler, Karamânî, Kayabaşı, Demirkapı, Alaca Hırka, İshak Paşa, Halvâî, Veled-i Harrat, Mantıcı, Setbaşı, Balık Pazarı, Kaygan, Yahşi Bey ve Kara Ağaç mahallelerinde müslim ve gayr-i müslim ortak olarak ikâmet ediyorlardı[24]. Evliya Çelebi'ye göre sadece aşağı şehirde 176 müslüman, 7 ermeni, 9 rum, 6 yahudî, 1 kıbtî ve 1 miskînler mahallesi vardı[25].

3-Dînî ve Sosyal Yapılar:

Bursa, Osmanlı şehirleri arasında cami ve mescidlerinin çokluğu ve güzelliği ile hayranlık uyandıran şehirlerden biridir. Şehrin en büyük camilerini teşkil eden ve Selatîn camileri de denen Orhan Gazî, Yıldırım, Ulucami, Hüdâvendigâr, Murâdiye ve Yeşil camileri bütün heybetleriyle şehri süslemekte ve fonksiyonlarını icra etmektedirler.

Hemen hemen her mahallesinde bir cami veya mescid olan Bursa'nın Evliya Çelebi'ye göre 1040 [26] J.Thévénot'ya göre ise 200[27] cami ve mesciti bulunmaktaydı. Tahlil ettiğimiz defterlerde ise bunlardan sadece 57 tanesinin ismi geçmektedir[28]. Bu rakamların doğruluk derecesi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değil ise de, yukarıda ifade edildiği üzere mahalle sayısı nazarı dikkate alındığında J.Thévénot'nun verdiği rakamın daha doğru olduğu söylenebilir.

22. B 1a/3.
23. Mantran, 1986: I,41.
24. A 59b/3; 61bb/1; 44b/2,3; 88b/2; 68a/4; 73b/1; 37a/2.
25. Evliya Çelebi, 1314 : 11 26. Evliya Çelebi, 1314 :12.
27. Thévénot, 1978: 211.
28. Bu cami ve mescidlerin dağılımı için bk. Harita I. 8 tanesinin yeri haritada gösterilememiştir.

TABLO II
CAMİ VE MESCİDLER

Şahıs adı	**Mahalle adı**	**Diğer sebepler**
Hüdâvendigâr	Setbaşı	Dinlendi
Emir Sultan	Simkeş	
Sultan Orhan	Kaygan	
Ali Paşa	At Pazarı	
Hasan Efendi	Tahtalı (Sivasîler)	
Umur Bey	Baba Zâkir	
Ramazan Çelebi	Enarlı	
Çelebizâde Mehmed Efendi	Tekke	
Adanalızâde	İğnecizâde	
Bedruddin	Veled-i Harrat	
Ebu İshak	Karamazak	
Timurtaş	Tatarlar	
Gülçiçek Hatun	Yerkapu	
İnebey	Yeni Pazar	
Gökderelizâde	Kara Şeyh	
Cafer	Manastır	
Ahmet Paşa	Kademeri	
Hacı Yakub	Dâye Hatun	
Seyyid Mehmed el-Buhârî	Veled-i Harîr	
Hoca Mis (?)	Fışkırık	
Hoca Efendi	Kazzazoğlu	
Bayezid Paşa	Tefsirhan	
Yarı Bey (?)	Maksem	
Abdal Mehmed	Yeni Bezzaz	
Sultan Mehmed	Nalbantzâde	
Kirişçi Kızı	Simitçi	
Abdülmü'min	Alaca Mescid	
Sinan Bey		
Birader Efendi		
% 50.75	% 47.25	% 1.75

Tablo II'de de görüleceği gibi, defterlerde adı geçen 57 tane cami ve mescitten %50.75'i kurucularının, % 47.25'i bulunduğu mahalle veya bölgenin adını taşımaktadır. % 1.75'inin isminin menşei ise başka sebeblere dayanmaktadır. Bu sonuç da gösteriyor ki, cami ve mescidlerin yarısından fazlası, daha mahalleler teşekkül etmeden önce varlık sahibi devlet, din ve ilim adamları tarafından yaptırılmış olup mahalleler daha sonra bunların etrafında kurulmuş olmalıdırlar. %47.25'inin ise mevcut bir mahallenin ihtiyacına binâen tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Şehirdeki abidevî camilerin yanlarında halka önemli sosyal hizmetler sunduğu görülen imâretler, onların yanında da eğitim-öğretim hizmetleri gören medreseler ve mektepler yer alıyordu. Fakir halkın, medrese öğrencilerinin ve öğretim elemanlarının, muhtelif sebeplerle şehre gelen yolcuların bedava olarak yemek ihtiyacını karşılayan Bursa imâretlerinin en önemlileri sultanlar tarafından yaptırılmış olan Orhan Gazî, Murâd-ı Hüdâvendigâr, Yıldırım Bayazîd ve Sultan Mehmed Çelebi imâretleridir[29].

Daha kuruluş döneminden itibaren İmparatorluğun en önemli ilim merkezlerinden biri olan Bursa'da çoğu sultanlar tarafından yaptırılan medreselerden incelediğimiz defterlerde 21 tanesinin adı geçmektedir[30]. Şehrin hakim noktalarında kurulan bu medreseler hemen her tarafına yayılmışlardır. Bunların en önemlileri yine sultanlar tarafından yaptırılan camilerin yanında bir külliye bütünlüğü içinde yer almaktadırlar. Şehrin doğu hududunu belirleyen Yıldırım külliyesi ile batı hududunu sınırlandıran Hüdâvendigâr külliyesi ve bu ikisi arasında kalan Orhan Gazî ve Yeşil külliyeleri içinde yer alan medreseler, bugün ya harab olmuş vaziyette ya da amaçları dışında kullanılmaktadır. Öte yandan müslüman çocukların ilk dînî bilgileri aldıkları yerler olarak gördüğümüz mektep ve muallimhâneler de şehrin fizîkî unsurunu oluşturan öğelerden birisidir. Daha çok mahallelere yayılmış olan bu sıbyan mektepleri hemen camilerin yanlarında inşa edilmişlerdir. İncelediğimiz defter-

29. İmâretlerin şehirdeki dağılımı için bk. Harita I.
30. Harita I'e bakınız.

lerde altı tanesinin ismini tesbit ettiğimiz bu müesseseler genellikle kurucularının adlarını taşımaktadır[31].

Şehrin fîzîki yapısını oluşturan dînî yapı grublarından birisi de zâviye ve tekkelerdir. Fonksiyonlarına ileride değineceğimiz bu kuruluşlardan yalnızca sekiz tanesinin ismi tespit edilmiştir: Mevlevîhâne, Mîr-i Budelâ zâviyesi, Erzincânî tekkesi, Şeyh Yakup Efendi zâviyesi, Bahri Dede zâviyesi, Şeyh Kasım Subaşı zâviyesi, Güreşciler tekkesi ve Yoğurtlu Dede tekkesi[32].

Nihayet bu kategoride bahsedebileceğimiz dînî yapılardan bir diğeri de türbelerdir. Genellikle sultan, sultan eşleri ve şehzâdelerle büyük ilim, din ve devlet adamlarına ait olan bu anıt mezarlar şehri süsleyen unsurlardan biridir. Çelebi Sultan Mehmed'e ait Yeşil türbesi aynı zamanda çinileri itibariyle devrin teknolojik durumunu da gözler önüne sermektedir. Dün güçleri, adâletleri, ilimleri ve manevî şahsiyetleri karşısında bir dünyanın boyun eğdiği bu insanların türbeleri bugün bile ziyaret edenlerin saygıyla eğilmeden geçemeyeceği yerler olarak hayatiyetlerini devam ettirmektedirler. Bugün çoğu ayakta olan bu türbelerden defterlerde adı geçenler Gazî Timurtaş, Emir Sultan ve Şirin Hatun türbeleridir[33].

4- Zenaat ve Ticaret Yerleri:

Diğer Osmanlı şehirlerinden Ankara, Konya ve Sivas'ta olduğu gibi[34] Bursa'da da şehrin merkezini bedesten oluşturmakta ve bedestene açılan sokaklardan her birinde değişik esnafa ait dükkanlar yer almaktaydı. Her meslek grubunun yerleştiği sokak o esnaf grubunun adıyla anılıyordu: Terekeciler ve Lüleciler çarşısı gibi...

Bedesten'in hemen güneyindeki cadde üzerinde"*sûk-i sultânî*" de denilen Uzunçarşı bulunuyordu. Muhtelif sebeplerle malları beytü'l-mâle kalan kimselerin eşyaları, bu çarşıda müzâyede usulüyle satılırdı. Uzunçarşı'nın güney ve kuzeyinde ve Bedesten'in çevresinde her birinde belirli malların satıldığı hanlar vardı. Hareketli birer ticaret merkezi olan bu hanlardan defterlerimizde adı geçenler Kaplı Kaya, Han-ı Cedîd, Pirinç Hanı, Yoğurt hanı, Emir Hanı, Aksu hanı, Mahmud Paşa Hanı, Tuz hanı, Kiremitçi hanı ve Sîmkeş hanıdır[35].

Şehrin diğer fizîkî yapı unsurlarından birisi de hamamlardır. Diğer Osmanlı şehirlerine nisbetle bu yönden de çok şanslı olan Bursa'nın Çekirce kaplılacaları meşhur olup bugün dahi bunların çoğu hizmet vermektedir. Aralarında hem kadınlar hem de erkeklere mahsus olan bu hamamlardan defterlerimizde adı geçen Şengül Hamamı, Kiremitçi hamamı, Akça Hamamı (Bekâr Hamamı) ve Yeni Kaplıca hamamları bir harita üzerinde gösterilmiştir[36].

Burada belirtilmesi gereken ticaret alanlarından birisi de pazarlar olup bir kısmı sürekli faaliyet gösterirken bazıları belirli günlerde kurulan geçici pazarlar niteliğindeydi. Meselâ Tuz pazarı At pazarı, Tavuk pazarı gibi devamlı pazarlar yanında sadece cumartesi günleri kurulan Cumartesi pazarı vardı.

Bedesten, Uzunçarşı ve Hanlar şehrin merkezinde yer alırken debbağhâneler şehre koku yayılmaması için Yeni Kaplıca'nın kuzey-doğusunda şehrin varoşunda bulunuyordu.

Bursa'nın fizîkî yapısını tasvir ederken, mesken olarak kullanılan menzillerle hükümdârın sarayından da bahsetmek gerekir.

Kale içindeki, sultanların ikâmetine tahsis edilen saray, Thévénot'nun belirttiğine göre oturulamayacak bir durumda idi[37]. B.132/347 numaralı defterde geçen bir belge de[38] Thévénot'nun bu gözlemini doğrulamaktadır. Belgede ifâde edildiğine göre, eşkiyayı takip etmek düşüncesiyle Bursa'ya gelecek olan IV. Mehmed'in ikameti için yeniden bir saray inşasına başlanılmış ve Harem Kapısı tarafından Selçuk Hatun vakfına ait 13 oda bu amaçla istimlak edilmişti. Şayet eski saray oturulabilecek durumda olsaydı, yeni bir sarayın yapılmasına teşebbüs edilmezdi. Ancak bu yeni sarayın nerede yapıldığını tespit edemedik.

Şehrin evlerine gelince, belgelerden genellikle iki katlı olarak inşâ edildiği anlaşılan bu evlerin ahşap oldukları ve bahçe duvarlarıyla çevrildikleri görülmektedir. Evlerin inşasında ocak için tuğla, çatı örtüsü için kiremit, döşeme için tahta, pencereler için demir ve bahçe duvarları için de taş gibi inşaat malzemeleri kullanılmıştır[39].

XVII. yüzyıl Bursa evlerinde genellikle şu bölümler bulunmaktaydı: Mutfak, beyt-i süflâ (alt kat odası), beyt-i ülyâ (üst kat), fırın, serdâb (zîr-i zemin, bodrum kat), sofa, kenif (tuvalet), selâmlık veya bekârhane, ambar veya kiler, çardak, sundurma ve bazı evlerde kârhane denilen imâlat atölyeleri[40].

Evlerin bölümleri sahiplerinin ekonomik ve sosyal durumlarına göre değişiklik arzetmekteydi. Bu evlerin birçoğunun önünde bahçe ve içinde meyveli ve meyvesiz ağaçlar bulunmaktaydı. Evlerin bahçelerinde genellikle havuz (hâbiye-i mâ-i cârî) veya bir su kuyusu da mevcuttu. Bu evlerden bazılarının yanında ahır ve samanlık yer alıyordu[41].

31. Harita I'e bakınız.
32. Harita II'e bakınız.
33. Harita III'e bakınız.
34. Ergenç, 1980: 106; Demirel, 1987: 24.
35. Harita IV'e bakınız.
36. Harita I'e bakınız.
37. Thévénot, 1978: 211-212.
38. B 65/1. Selçuk Hatun Vakfına ait olan bu odaların günlük kiraları 15 akçe idi.
39. A 42a/2.
40. A 22a/2; 63b/2; 30a/3; 40b/3; 70a/4;70b/2; 85b/5; 5a/1.
41. A 42a/2; 56b/2; B 21b/1; 25b/4; 36a/3.

Yukarıda zikrettiklerimizin dışında Bursa'da mesken türlerinden birini de menziller teşkil ediyordu. Dâhiliye ve hâriciye olmak üzere iki bölümü bulunan bu evlerin iç kısmında iki beyt-i süflâ, bir beyt-i ulyâ, ğurfe (oda), sofa, hâbiye-i mâ-i cârî vardı. Çevresi ağaçlarla kaplıydı. Dış kısmında ise bir beyt-i ulyâ, bir ahır ve fırın mevcuttu[42]. Bu tip menzil veya konakların dâhiliyesinde bazen cihannümâ denilen bir beyt-i ulyâ, bir oda, hamam ve kütüphane yer alıyordu[43].

Defterlerimizde yer alan menzil satışlarına dair kayıtlardan anlaşıldığına göre, mahalle arasındaki sokaklar dardı. Bunların bir ucu kapalı olduğu için çıkmaz sokak niteliğindeydi. Bu sebeple "*tarîk-i has*" diye adlandırılan bu sokaklar kaldırım taşları ile döşeliydi[44].

Şehirde şuurlu bir imar plânının uygulanmadığı anlaşılıyor. Evlerin, damlarından akan suyun birbirlerinin temeline zarar verecek derecede iç içe yapılmaları bazen şikâyetlere sebep olmaktaydı[45].

Son olarak şehrin fizîkî tasvirini bitirmeden önce, Bursa'nın çeşmelerinden de söz etmek yerinde olacaktır. Vakıflar sayesinde yaptırılan bu çeşmeler genellikle mahalleler arasında halkın su ihtiyacını karşılamaktaydı. Şehrin muhtelif yerlerine dağılmış 1657 yılında Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi tarafından yaptırılan ve halk arasında "*müftü suyu*" veya "*kırk çeşme*" diye meşhur olan çeşmeler[46] ayrı bir öneme sahipti. Bunlardan başka hemen her caminin yanında bir sebil ve şadırvan mevcuttu.

SOSYAL HAYAT

Birinci bölümde genel olarak fizîkî yapısını tasvir etmeye çalıştığımız Bursa'nın bu bölümde nüfusu ve ictimâi zümreleri üzerinde durmaya çalışacağız.

1- Şehir Nüfusu:

Öncelikle ifade edelim ki, XVI. yüzyıldaki gibi nüfus tahrirlerinin yapılmadığı bu dönem için nüfusa dâir bilgilerimiz yalnızca avârız vergisinin tarhına esas teşkil eden avârızhânelerle ilgili belgelere dayanmaktadır. Fakat bunlardan hareketle bir şehrin nüfusunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Çünkü avârız vergilerinden muaf olanlar avârızhânelere dahil olmadıkları gibi her mahallenin avârızhânesinin kaç gerçek hâneden meydana geldiği de bilinmemektedir. Bir gerçek hânenin kaç kişiden oluştuğu konusunda tarihçilerin farklı görüşlerde olması da nazarı dikkate alındığında iş daha da zorlaşmaktadır. Dolayısıyla burada vereceğimiz bilgiler tahmîni rakamlar olarak düşünülmelidir.

XV. asırda Bursa'da 5.000 avârızhâne olduğunu belirten H.İnalcık bu rakama dayanarak şehrin 40-50 bin civarında bir nüfusa sahip olduğunu tahmin etmektedir[47]. XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde nüfusun biraz arttığı görülmektedir. Albert'e göre bu dönemde Bursa 12.852 gerçek hâneye sahiptir[48]. Barkan ve Göyünç[49] gibi tarihçilerin görüşlerine uyarak bir gerçek hâneyi 5 nüfus olarak kabul edecek olursak XVI. yüzyılda Bursa'nın 62.260 nüfusa sahip olduğu söylenebilir.

XVII. yüzyıla gelindiğinde Bursa'nın avârızhâne sayısında büyük bir düşüş gözlenmektedir. Elimizdeki belgeler avârızhâne sayısının 5000'den 2351'e düştüğünü göstermektedir[50]. Acaba bu düşüşün sebebi nedir? Bu bir nüfus azalmasının mı sonucu yoksa başka faktörler de söz konusu mudur? Elimizde yeterli miktarda bilgi olmadığından bu sorulara tatmin edici cevaplar verebilmek bizim için oldukça güçtür. Fakat yine de bu konuda bazı tahminler yapılabilir.

Bilindiği gibi tarihte Celâli isyanları bilinen ayaklanmalar Osmanlı Devletinin sîyâsî, ictimâi ve iktisâdî hayatını olumsuz yönde etkilemişti. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâretine kadar devam eden bu ayaklanmalardan Bursa şehri de çok zararlar görmüştü[51]. Öyle sanıyoruz ki bu isyanlar neticesinde halkın bir kısmı can güvenliği sebebiyle şehri terkederken[52] geride kalan da gerek eşkiya tarafından soyulması gerekse devlete ödedikleri ağır vergiler yüzünden fakir hale gelmişlerdi. Nitekim "*fakîru'l-hal*" olduklarını ileri sürerek 15 avârız-hâneden 10 avârızhâneye düşürülmelerini isteyen Şeyh Paşa mahallesi sakinlerinin yaptıkları gibi[52] artan avârız vergilerini karşılayamayan halk, İstanbul'a durumlarını arzederek avârızhânelerinin azaltılmasını talep ediyorlardı. Gerçekten de bu amaçla İstanbul'a müracaat eden her mahallenin isteği kabul edilmiş olup Veled-i Saray mahallesi 11'den 7'ye, Abdal Mehmed mahallesi 35'den 25'e ve daha sonra 25'den 21'e, Hacı Sevinç mahallesi 7'den 3'e, Hoşkadem mahallesi 19'dan 13'e, Kara Şeyh mahallesi 27'den 25'e ve Hacı Yakup mahallesi 25'den 17 avârızhânesine indirilmişti[53]. Avârızhâneleri düşürülen bu mahalle sakinlerinin gerekçeleri tekti: Fakir olmaları.

42. A 42a/2; 42b/1.
43. A 83a/1.
44. A 11a/3.
45. A 48a/1.
46. A 18 ab. Bu belge Abdülaziz Efendi'nin vakfiyesi olup F.Orhan Köprülü tarafından neşredilmiştir. Bk. Köprülü, 1947: XI, 41: 137.
47. İnalcık, 1960: XXIV, 93: 45.
48. Albert, 1958: 3.
49. Barkan, 1953 : 12 ; Göyünç, 1969: 56.
50. A 75a /3.
51. Shaw, 1982: II,290.
52. Kepecioğlu; I, 184: Emir Sultan ve Ulucami vakıflarının kâtibi ve Halvâi mescidi imamı Asımî Efendi, Abaza Hasan isyanı sebebiyle şehri terkeden Bursalı'lara üzülmüş ve münzevî bir hayata çekilmişti.
53. G 115a/1; 158b/1; 160/1; 161a/1,2; 162a/2; 169a/1.

Avârızhâne sayılarındaki bu düşüş incelediğimiz dönemde de devam etti. Bunu Abdal Mehmed mahallesinin 25 avârızhânesinin 21'e düşürülmesinden anlıyoruz. Müracaatlarının sebebi yine aynı: fakir olmaları[54].

Görüldüğü gibi Bursa avârızhâne sayısının azalmasının sebepleri arasında en önemli yeri, halkın giderek fakirleşmesi almaktadır. Gerçi göçler sebebiyle bir nüfus azalması da söz konusudur. Ayrıca Abaza Hasan isyanına iştirak eden büyük bir kitlenin devlet tarafından öldürülmesini de bunlara ilave etmek gerekir.

O halde 2381 avârızhâne sayısına dayanarak Bursa nüfusunu tahmin etmek nasıl mümkün olacaktır? Bu sorunun cevabını verebilmek için evvela Bursa'nın kaç gerçek hâne olduğunu ve Bursa için bir avârızhânenin kaç gerçek hâneden meydana geldiğini bulmamız gerekmektedir. Avârızhânelerin 3 ile 15 gerçek hâneden oluştuğu bilinmekle beraber bu rakamlar kesinlik arzetmemekte, yer ve zaman bakımından farklılık gösterebilmektedir. Gerçekten de 1092/1681 tarihinde 67'si müslim, 33'ü gayr-i müslim olmak üzere 100 gerçek hâneye sahip olan Umurbey mahallesi, 5 gerçek hâne bir avârızhâne sayılarak 20 avârızhâne kabul edilmişti[55].

Bu verilerden hareketle, bir avârızhânesinin en az 5 en fazla 15 gerçek hâneden meydana geldiğini farzedersek, Bursa'nın avârızhânesini gösteren 2.381 sayısını bu iki rakamla çarpıp çıkan sonuçların ortalamasını aldığımızda yaklaşık olarak şehrin 23.810 gerçek hânesi olduğunu anlarız. Buna göre, elde edilen bu rakamı hâne katsayısı olan 5 rakamı ile çarptığımızda Bursa'nın yalnızca avârız vergisi vermekle yükümlü olan mutlak nüfusunu bulmuş oluruz. Dolayısıyla avârız vergisine tâbî 119.050 sayısına bu vergiden muaf olanlar dahil değildir. Askerî sınıfın mevcudunu hesaplamamıza imkan verecek veriler olmadığı için maalesef şehrin mutlak nüfusunu hesaplamamız mümkün olamamaktadır. Ancak Evliya Çelebi'ye inanılacak olursa, yalnızca şehirde 25.000 ev mevcuttur[56] ki bunu 5 ile çarptığımızda şehrin tahmînen 125.000 nüfusa sahip olduğu anlaşılır.

Genellikle Osmanlı tarihçileri Osmanlı halkını askerî ve reâya olmak üzere iki sınıfa ayırmaktadırlar[57]. Askerî sınıfın Sultanın yargı ve yürütme otoritesini temsil eden devlet görevlileri ile avârız vergisinden muaf olan diğer grublardan oluşmaktadır[58]. Reâya sınıfını ise can ve mal güveliğininin korunması karşılığında devlete vergi vermekle yükümlü olup geçimlerini ticaret, zenaat, ziraat ve hayvancılıkla temin eden şehirli ve köylü nüfus teşkil etmektedir. Bu sınıf, tarihçiler tarafından yönetilenler sınıfı olarak da adlandırılmıştır[59]. Tabiatıyla yukarıda avârız vergisine tâbî nüfus tamamen reâya sınıfından meydana gelmektedir. Bir takım alt tabakalara ayrılan bu iki sınıftan biz şimdilik yalnızca askerî sınıfa mensub öğretim elemanları (müderrisler ve muallimler), cami görevlileri (İmam, hatip ve müezzinler), zâviye ve türbe görevlileri, vakıf yöneticileri ve mürtezikasıyla kölelerden bahsedeceğiz. Şehir idâresiyle görevli olanları idârî hayat bölümünde incelerken reâya sınıfına mensub esnafa ise iktisâdî hayat bölümünde temas edilecektir. Yalnız burada şunu da ifade edelim ki, bu gruplardan kaynağımızı teşkil eden şer'iye sicillerinin bize sağladığı bilgiler ölçüsünde bahsedilecektir.

a. Öğretim Elemanları:

Bu grubu oluşturanların başında müderrisler gelmektedir. Medreselerde eğitim-öğretim ile görevli olan bu kimseler, toplumda önemli bir yer işgal ediyorlardı. Onlara bu imtiyazı bulundukları görevleri sağlamaktadır.

Bir kimsenin müderrisliğe atanabilmesi için şeyhülislâmın mektubu ve padişahın beratı gerekmekteydi[60]. Aynı usûlün incelediğimiz dönemde de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yıldırım Medresesi'ne Mevlâna Seyyid Ahmed sahn payesiyle, Molla Fenârî Medresesine 40 akçe müderrislikten mazul İlâhizâde Mevlâna Seyyid Ahmed Efendi hariç elli pâyesiyle, Vaiziyye medresesine Leysîzâde müderrisi Mevlâna Ahmed Efendi ve Orhan Medresesi'ne mazul Mevlâna Seyyid Ahmed Efendi bu şekilde tayin edilmişlerdi[61]. Öte yandan terfi etmesi gereken bir müderris bulunduğu medresede, meselâ Hüsreviyye müderrisi Musli Efendi gibi[62], bir üst pâyeye terfi edebiliyordu. Müderrislerin belirli bir hizmet süresinden sonra emekli olmaları gerektiğinde de kendilerine bazı medreselerin "*ber vech-i tekâüd*" veya "*buk'alık*" olarak verildiğini müşâhede ediyoruz[63]. Görüldüğü gibi müderrislerin ücretleri ancak pâyeleri yükseltilerek artırılmaktaydı. Zaten aksi de mümkün değildi. Çünkü bir müderris atandığı medresenin vakfiyesinde belirtilen miktardan fazla ücret de alamazdı. Fakat içlerinden başka yollarla gelirlerini artırmanın bir yolunu bulanlar yok değildi. Meselâ Hamza Bey Medresesi'nde müderris olan Mahmud, vakfiyeye göre günlük 27 akçe alırken medrese ellili hâle getirilerek maaşı yükseltildiği halde

54. N 29a/1.
55. N 29a/1.
56. Evliya Çelebi, 1314/ :25-26.
57. Shaw, 1982: 162-230.
58. Akdağ, 1974: 114-116, 128,129.
59. Akdağ, 1974: 119-125.
60. Uzunçarşılı, 1965 : 59.
61. A 1a/2, 3,5; 1b/3,7.
62. A 148b/1:Musli Efendi "*hariç elli*" pâyesinden" *dahil elli*" pâyesine yükseltilmişti.
63. A 1b/5; 148b/3; Buk'a ayrılmış bir arazi parçası manasına gelmektedir. bk. Hartman, 1970: II, 710.

O bununla kanaat etmeyip Hamza Bey vakfının nâzırlık, câbilik ve kâtipliğine de kendisini tayin ettirmeyi başarmıştı.Ancak Mahmud bu görevlerden aldığı ücretlerle de yetinmeyip vakfa ait gelirleri kendi cebine indirdiği gibi vakfın mürtezikasına (vakıftan maaş alan kimseler) da maaşlarını vermemişti. Ayrıca vakfa ait imâreti de işletmeyen Mahmud, mütevelli, mürtezika ve mahalle ahalisinin şikayetlerine sebep olmuştu[64].Kadıya gönderilen fermanda ise durumun araştırılması ve şikâyetin doğruluğu tespit edildiği takdirde adı geçen müderrisin görevinden derhal azledilmesi de emrediliyordu.

Hiç şüphesiz müderrisin bu şekilde hareket etmesinin bir taraftan onun toplum içindeki itibarının düşmesine, diğer taraftan aynı anda birkaç görevi deruhte etmesi yüzünden öğreticilik görevini tam olarak yerine getirememesine ve bundan dolayı eğitim-öğretimin kalitesinin düşmesine yol açacağını tahmin etmek zor olmayacaktır.

İşte defterlerde 46 tanesinin ismi geçen müderrisler[65] üzerinde kısaca durduktan sonra, şimdi kısaca muallimlerden bahsedelim.

TABLO III
MÜDERRİSLER VE MEDRESELERİ

Müderrisler	Medreseleri
Mahmud oğlu Ahmed Efendi	
Gökderelizâde Şeyhî Efendi	
Bostanzâde Mehmed oğlu Sunullah Efendi	
Mehmed Efendi oğlu Ahmed Efendi	
Mehmed oğlu Abdullah Efendi	
İbrahim oğlu İshak Efendi	
Acem Mehmed Efendi	
Mehmed Efendi (Atâzâde)	
Abdülcebbar oğlu Musli Efendi	
Kara İbrahim Efendi	
Abdülaziz Efendi	
Bünyad oğlu Mehmed Efendi	
Ahmed oğlu Şeyh Mehmed Efendi	
Çavuşzâde Mustafa Efendi	
Hasan Efendi	
Abdullah Efendi	
Yusuf oğlu Ali Efendi	
Abdullah oğlu İbrahim Efendi	
İsmail oğlu Fazlullah Efendi	
Kadı Mehmed Efendi	
Hacı Mustafa oğlu İbrahim Efendi	
Abdurrahim oğlu İbrahim Efendi	Hamza Bey
Hafız Efendi	İsa Bey
Mustafa Efendi	
Mustafa oğlu Sunullah Efendi	
İbrahim Efendi	
Muharrem oğlu Halil Efendi	
Seyyid Ahmet Efendi	
Ebubekir Efendi	
Mehmed oğlu Ahmed Efendi	
Abdülkâdir oğlu Receb Efendi	
Mehmed Bedi' oğlu Nureddin Efendi	Yıldırım Bayezid
Sunullah Çelebi	
Pür Kalemzâde Abdullah Efendi	
İbrahim oğlu İshak Efendi	
Sırrî Efendi (?)	
Harczâde Mehmed Efendi	
Kadri Efendi	
Receb Efendi	Molla Cedid
Mehmed oğlu Mehmed Efendi	
Hüseyin Efendi	
İlâhîzâde Seyyid Ahmed Efendi	
Ahmed Efendi	Leysîzâde
Kemal Efendi	
Osman Çelebi	
Hacı Ali oğlu Sunullah	

Muallimlerin de müderrisler gibi beratla tayin edildikleri görülmektedir[66]. Ücretleri konusunda umumî bir şey söylenemezse de tayin beratlarına göre yevmî 2 ilâ 7 akçe arasında maaş almaktaydılar[67]. Bunlar arasında muallimlik vazifesinin yanı sıra imamlık yapanlar da vardı[68]. Babasının yaşlılığı sebebiyle ayrılmasından sonra Zeyrekzâde mektebine muallim olarak tayin edilen Hasan'ın beratına dayanarak muallimlerin ölüm veya azil dışında hayatlarının sonuna kadar bu görevlerinde kaldıklarını ve genelleştirilemezse bile görevlerinin oğullarına intikal edebildiğini söylemek mümkündür.

b. Cami ve Mescid Görevlileri

Bu grup içinde Bursa cami ve mescidlerinde görevli imam, müezzin naathân, hatip, kayyım, cüzhân ve şeyh gibi görevlilerden bahsedeceğiz.

Asıl görevi günlük beş vakit namazı kıldırmak olan imamın toplumun ileri gelenleri arasında sayıldığı anlaşılmaktadır. Ayandan sayılması deruhte ettiği görevin niteliğinden ileri gelmiş olmalıdır. Genellikle "*efendi*" ünvanıyla anılan imamlar arasında "*seyyid*", "*halife*" ünvanı alan kimselere de rastlanılmaktadır[69]. Seyyid ve halife ünvanını taşıyan imamın toplumda, bu ünvanı taşımayanlardan daha imtiyazlı olduğu söylenebilir.

64. A 41b/2 Evâhir-i Ramazan 1066/12-22 Temmuz 1655.
65. Bk. Tablo III.
66. A 5a/6; 100a/2.
67. A 5a/6; 100a/2; 146a/3; B 24a/1; 38a/1.
68. Bk. Dipnot 4'e.
69. A 16a/3; 49b/2; 95b/2.

İncelenen dönemde imamlığa tayin belirli bir prosedüre bağlıydı. Her zaman kesinlikle uygulandığını söyliyemeyeceğimiz bu tayin usûlü imamlara ait tayin beratlarından anlaşıldığına göre şöyle oluyordu: Kadı, vakıf nâzırı veya dârü's-saâde ağası bu göreve hak kazanmış birisini teklif beyanında İstanbul'a arzediyor, oradan da berat geliyordu. Meselâ Ali oğlu Ahmed Tatarlar mescidi imamlığına kadı'nın arzıyla atanmıştı[70].

İmamlık görevine atanan bir kimsenin azledilmedikçe ölümüne kadar bu görevde kaldığı görülmektedir. Bunu yeni tayin olan imamların tayin beratlarından anlıyoruz. İmamların ölümleri halinde kendilerinden boşalan göreve oğulları getirilebildiği gibi ehliyet sahibi bir başkası da atanabiliyordu[71].

Gerekli görüldüğü takdirde mesleklerinden menedildiği görülen imamların bu görevden azledilmeleri daha çok aynı göreve talip bir başkasının şikayeti üzerine gerçekleşiyordu. Fakat İnebey mescidi imamı Mehmed Halife'nin tayin beratından anlaşıldığına göre[72] haksız yere görevden alındığını ispatlayan bir imam tekrar aynı görevine döndürülebiliyordu.

İnebey Mescidi imamı olan Mustafa'nın Gökderelizâde mescidi imamlığına atandığını nazarı dikkate alırsak imamların herhangi bir şekilde görevden ayrılıncaya kadar aynı camide görevde kalmalarının söz konusu olmadığını söyleyebiliriz[73].

Mahallenin devlet nezdindeki temsilcisi ve en üst yöneticisi durumunda olan imamın kendisinden cemaat memnun değilse, makul bir sebeb ileri sürerek değiştirilmesini ve istedikleri kişinin imamlığa getirilmesini talep edebiliyorlardı. Gerçekten halkın bu isteğini dikkate alan merkezi yönetimin onların istediği kişiyi imam olarak tayin ettiği görülmektedir. Nitekim Emir Sultan mahallesi'nden onbir kişinin Emir Sultan camisinin imamlığa engel özrü bulunan birinci imamı İbrahim oğlu Mehmed'in ve vazife yapamayacak derecede ihtiyar olan ikinci imam Şeyh Mehmed Efendi'nin yerine imam olmasını istedikleri Ahmed oğlu Şeyh Çelebi kâimmakam olarak nasbedilmiştir[74].

Bazı imamların sadece imamlık değil, aynı zamanda cüzhânlık, müezzinlik ve kayyımlık gibi vazifeleri de yaptıkları ve bu suretle hayat standartlarını yükselttikleri anlaşılmaktadır. Meselâ Yahşi Bey Mahallesi'ndeki Gülçiçek Mescidi'nde Ramazan oğlu Osman, günlük 3 akçe ile imam, 2 akçe ile müezzin, 1 akçe ile cüzhân ve ayda 20 akçe ile kayyımlık yapıyordu[75]. Görülüyor ki Gülçiçek mescidi imamının maaşı ayda 200 akçeyi buluyordu. Bursa kadılığının 500 akçelik bir mevleviyet olduğu dikkata alınırsa bir imam için bu ücretin iyi olduğu ifade edilebilir.

İmamların ücretlerine gelince, günlük 1-10 akçe arasında değişmekteydi[76]. Bundan başka Orhan ve Seyyid Mehmed el-Buharî camileri gibi büyük cami imamlarına, senede 4 müd de buğday veriliyordu. Nitekim, Orhan Camii imamı Bünyamin oğlu Mustafa, günlük 4 akçe ücretin yanısıra senede 4 müd de buğday alıyordu[77].

Yukarıda da geçtiği üzere, bazı imamların aynı zamanda mahalle mektebinin muallimi olduğunu söylemiştik. Öte yandan onlar zaten devlet nezdinde mahallenin temsilcisi olarak avârız vergilerinin toplanmasından ve mahallenin asâyişinin sağlanmasından da sorumluydular[78]. Bütün bunlar, toplumda imamın önemli bir rol oynadığını, onun sadece mahallenin dinî önderi olarak görülmediğini açıkça ortaya koymaktadır.

Abaza Hasan Paşa, imamların halkın yanındaki bu itibarını bildiği için Bursa'ya geldiğinde büyük camilerden bazısının imamlarını yanına çekmeyi başarmış ve onlar vasıtasıyla kaleye girmeyi ve böylece şehir yönetimini teslim almayı plânlamıştı. Bunlar arasında, kimi camilerin hatipleri ve vakıf mütevellileri de vardı. Fakat halkın Hasan Paşa'yı desteklemesini sağlamak için cuma namazını bile kıldırmayacaklarını söyleyen bu şahıslar, devlete karşı isyanlarının cezasını başlarıyla ödediler[79]. Ayrıca bu olay bize, merkezî otoritenin sarsıldığını ve Abaza Hasan'ın bu bölgedeki nüfuzunu da göstermektedir.

Bursa camileri görevlilerinden bir diğeri de cuma günleri hutbe okumakla görevli olan hatiplerdi. Bunlar genellikle büyük camilerde görevliydi.

Anadolu kazaskeri tarafından beratları hazırlanan bu görevlilerin, bir tayin beratına göre günlük 3 akçe ücret aldıkları görülmektedir[80].

70. A 117a/1 27 Zilkâde 1066/16 Eylül 1655.
71. A 47a/1.
72. Mehmed Halife, Ali adında birinin haksız olarak görevini elinden aldığını ispatlamış ve yeniden eski görevine tayin edilmişti. bk. C 16a/3.
73. C 16a/3.
74. C 11a/3.
75. C 11a/3.
76. A 95b/2; 97b/2; 99b/2; 101b/2; 102a/2,3; 104a/3,4; 111a/2; 117a/1; 119a/2; 126a/3; 131b/4; B 30a/3.
77. A 95b/2. İmamların vakıftan buğday gibi ücretleri dışında aldıkları şeylere "cerâye" denirdi. Bk. Pakalın 1971: II, 280.
78. A 43b/4: Meselâ Çukur Mahallesi'nin imamı Mahmud oğlu Mehmed, mahalle sakinlerinden beş kişi ile birlikte yakaladıkları eşkıyayı mahkemeye getirmiş ve şikayetçi olmuşlardı. Sonuçta şakî subaşıya teslim edildi.
79. Sözü edilen kişiler şunlardı: Cami-i Kebir hatibi Mehmed, Veli Şemseddin Mahallesi imamı ve Hüdâvendigâr Camii hatibi İbrahim oğlu İshak, Ahmetpaşa Camii hatibi Süleyman oğlu Mustafa, Yahşibey Mahallesi imamı Fazlı oğlu Ramazan, II.Murad ve Orhan vakıfları mütevellisi Abdülhalim oğlu Hasan Mehmed. Bk. A 129b/1.
80. Abdal Mehmed Camii hatipliğine Seyyid Lütfullah, yevmî 3 akçe ile ve kazasker beratıyla atanmıştır. bk. A102b/1.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Abaza Hasan'ı desteklemek gafletinde bulunan Hüdâvendigâr Camii hatibi İbrahim oğlu İshak gibi hatipler de idam edilenler arasındaydı.

Camilerde görevli olarak karşılaştığımız bir diğer vazifeli de naathândır. Naathân, Hz.Peygamber (a.s)'i öven ve naat denilen ilâhiler okumakla görevliydi. Bunlar evkaf nâzırının arzıyla tayin edilmekteydi. Elimizdeki tayin beratları, yevmî 3 akçe aldıklarını göstermektedir[81].

Günlük beş vakit ezan okumakla görevli olan ve imamdan sonra en önemli yeri işgal eden cami görevlilerinden bir diğeri de müezzindir. O, cami veya mescidin temizlik işlerini yürüten kayyım olmadığı zaman onun vazifelerini de yerine getirirdi.

Kadı'nın arzıyla atanan[82] müezzinlerden bazıları açıkgözlülük yaparak kazaskerin hazırladığı beratla kimi mescitlerin müezzinliğini alıyorlardı. Eğer müezzinliği elinden alınan kimse bu durumdan şikayetçi olursa, tekrar görevine iade ediliyordu. Bayezid Paşa Mescidi müezzini İbrahim'in, onüç seneden beri yürüttüğü görevini, Mustafa adında biri kazaskerlik beratıyla elinden almış, ancak daha sonra İbrahim'in şikayeti ve bu görevin kendisine ait olduğunu bir "*fetvâ-i şerîfe*" ile ispat etmesi üzerine İbrahim, tekrar görevine dönebilmişti[83].

Maaşları vakıflar tarafından ödenen müezzinler, yevmî 1-2 akçe arasında ücret alıyorlardı[84].

Cami ve mescitlerde görev yapan iki kişi daha vardı. Bunlardan biri şeyh, diğeri de devrhândı. Şeyh, tarikat denilen dinî bir grubun en üst temsilcisidir. Ancak mescitlerde vazife olan şeyhin görevleri hususunda, belgelerimizde açıklayıcı bilgiler yoktur. Buna rağmen şeyhin, ölümüne kadar görevde kaldığı bilinmektedir[85]. Devrhan ise Kur'ân-ı Kerim'i bir ayda tamamen hatmeden veya cuma namazından önce bir bölümünü okuyan profesyonel bir duacıydı. İncelenen defterlerde geçen Mustafa oğlu Mahmud'a ait tayin beratına göre bu kişinin ayda 29 akçe ücret aldığı anlaşılmaktadır[86].

c. Zâviye Görevlileri

Dinî hizmet gruplarından bir diğeri de zâviye, tekke ve mevlevîhâne vazifelileriydi. Askerî sınıftan sayılan bu kimseler arasında hiç şüphesiz en önemli yeri şeyh işgal ediyordu. Daha önce de belirtildiği üzere, dînî bir tarîkatın en üst idârecisi durumunda olan şeyhe vakıf nâzırının arzıyla berat veriliyordu[87]. Burada da olduğu gibi, zâviye şeyhliklerinin tayin ile verilmesi bu görevi üstlenen kimselerin merkezî otoriteye karşı gelmelerini önlemek düşüncesinin bir sonucu olduğu söylenebilir.

Bursa Mevlevîhâne şeyhi olarak tayin edilen Salih'in tayin beratından öğrendiğimize göre, şeyhlerin ekonomik durumları oldukça iyi bir düzeydeydi. Ayrıca bu zâviyelerin bağlı olduğu vakıfların iktisâdî gücüyle de yakından ilişkiliydi. Nitekim adı geçen Şeyh Salih, İkizceler mukata'ası malından günlük 10'ar akçeden iki maaş, mîzân-ı harîr mukata'ası malından günlük 7 akçe yanî bir günde 27 akçe maaş alıyordu ki, bu bazı müderrislerin günlük ücretinden daha fazlaydı[88].

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında, bilhassa Bursa'da Türkleştirme-İslâmlaştırma hareketlerinde önemli rolleri olan[89] şeyh ve dervişlerden bazıları görevleriyle bağdaşmayacak bir takım şeyler yapıyorlardı. Bunu defterde geçen bir kayıttan anlıyoruz. Ferman niteliğinde olan bu kayıtta belirtildiğine göre, haksız yollarla duâgûy vazifesini elde eden kimselerin isimlerinin silinip asıl hak sahiplerinin adlarının "defter-i cedîde" yazılması emrediliyordu[90]. Bu fermanın gelişinden sonra yukarıda da adı geçen Şeyh Salih'in beratının da yenilendiğini görüyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda tekke ve zâviyeler sadece dînî birer müessese olmayıp[91] aralarında güreş gibi sportif faaliyetlerde bulunan kimselerin barındıkları zâviyeler de vardı[92]. Nitekim Yıldırım Bayezid devrinde güreşçiler için tesis edilmiş Güreşçiler tekkesi buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu tekkenin incelediğimiz dönemde, barındırdığı güreşçilerin günlük ekmek ihtiyacının 40 çift fodla (ekmek)'dan daha az olduğu ve vâkıfın şartının da bu meyanda bulunduğu halde güreşçilerin buna riayet etmeyip 40 çift fodla ve kandil yağı isteğiyle Yıldırım evkâfı nâzırı ve Saray-ı cedîd Ağası Memi Ağa'yı rahatsız ettikleri anlaşılmaktadır. Bunu Memi Ağa'nın arzına karşılık gelen cevâbî fermandan öğreniyoruz. Fermanda durumun araştırılması ve böyle bir şey söz konusu ise güreşçilerin bu şekildeki hareketlerinin önlenmesi isteniyordu[93].

81. Ahmed oğlu İbrahim, günde 3 akçe ile Hüdâvendigâr Camii'ne naathan olarak atanmıştı. Bk. A 129b/1; 146b/5.
82 Kadı Yakub Efendi'nin arzıyla Ali oğlu Mehmed, Kazzazoğlu Mescidi'ne yevmî 1,5 akçe ile müezzin olmuştu. Bk. A. 104b/3. Ayrıca bk. A 84b/2.
83. A 107b/1.
84. A 101a/2; 104b/3; 107b/1.
85. Meselâ, Bâb-ı Zemin Mescidi'nde şeyh olan Abdülcebbar ölünce, yerine Hasan Dede aynı görev ile tayin edilmişti. Bk. A 44a/2.
86. Alipaşa Camii'nde devrhân olarak görev yapan Mustafa oğlu Mahmud, görevini isteyerek Hasan oğlu Hüseyin'e devretmişti. Bk.A 83/2.
87. A 95a/1.
88. A 95a/1.
89. Ocak ve Farukî, 1986: 468; Barkan, 1978: LL, 291; Ocak, 1978: 257.
90. A 95a/1.
91. Refik, 1988: 53.
92. Tekkelerde spor faaliyetleriyle uğraşan kimselerin kalmaları ile ilgili olarak bk. Kara, 1977: 49.
93. A 145a/1.

Geleneksel bir Türk sporu olan güreşin nesilden nesile aktarılmasında ve sürekli bir şekilde gelişmesinde önemli bir yere sahip olduğunu tahmin ettiğimiz bu zâviyede ne kadar güreşçinin barındığını bütün araştırmalarımıza rağmen tesbit edemedik.

Zaviyelerden en çok istifade edenler herhalde zâviyedârların aileleriydi. Öyle ki, zâviyedârlığın babadan oğula geçtiğini ve kadınların da zâviyedâr olduklarını müşâhede ediyoruz.[94]. XVII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında, Kutbü'l-Ârifîn Ahmed Sultan'a ait olan ve Selçuk Hatun Mahallesi'nde bulunan, biri erkeklere, diğeri de kadınlara mahsus iki zâviyenin zâviyedârlığı konusunda, Ahmed Dâî Mahallesi'nden Mehmed Çelebi oğlu el-Hac Mustafa, iki zâviyeye de mutasarrıf olan Ahmed Sultan evlâdından Nizamî Efendi kızı Hatun'un kocası ve vekili Abdi oğlu Iyaz Çelebi'yi şöyle dava eder: "... *müvekkile-i mezbûre ile derecede müsâvî ve zâviyelikte müşterek iken Sultan müşârunileyhe mensûb ve medine-i mezbûrda Selçuk Hatun Mahallesi'nde vâki' biri ricâle ve biri nisâya mahsus iki bâb zâviyeyi mezbûr yalnız başına zabt idüb beni tasarrufdan men' ider...*". Bunun üzerine Hatun'un vekili, söz konusu iddiayı inkâr ederse de şâhitler Mehmed Çelebi'nin iddiasının doğru olduğunu söyleyince, kadınlara ait zâviyenin her ikisinin iştirâken tasarruf etmelerine karar verilmiştir[95].

Bu belgeden de anlaşılacağı üzere, kadınların da zâviyedâr olabildiğini ve sadece onların barındığı zâviyelerin de bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Zâviyede kalan dervişlere halk tarafından hibeler yapılıyor ve bu da onların hayat seviyelerini yükseltiyordu. Nitekim, Reyhanpaşa Mahallesi'nden Mehmed Efendi kızı Fatma Hatun, Andelîb Cemalüddin oğlu Derviş Mehmed'e 160 riyal kuruş hibe etmişti[96]. Ancak bu hibenin cereyan ediş şekli bazı soruları hatıra getirmektedir. Şöyle ki, Fatma Hatun, daha önce adı geçen Derviş'e "*karz-ı şer*'" yoluyla 10.000 akçe vermiş ve alacağını geri istediğinde parayı ödemeyi reddetmiş ve mesele mahkemeye aksetmişti. Fakat daha sonra, yukarıda belirtildiği üzere 160 riyal kuruşunu Derviş'e bağışlamış ve 10.000 akçe alacağından da vazgeçmişti. Acaba o, bu parayı Derviş'in ödemeyeceğini anlayınca, karşılığını Allah'tan bekleyerek mi hibe etmişti? Yoksa Derviş'e yapılan bu hibenin altında başka bir sebep mi vardı? Bu gibi sorulara cevap verememekle birlikte durumun Derviş'in lehine neticelendiği ortadadır.

Zâviyelerin bir bölümünü teşkil eden ve genelde şeyh ve onun ailesine mensup olanların mezarlarını ihtiva eden türbelerdeki görevlileri de burada zikretmek gerekir. "*Türbedâr*" denilen bu görevli, türbenin kandilini yakmak ve temizliğini yapmakla mükellefti. Defterlerimizde geçen bir kayıtta, Emir türbedârının Seyyid Mehmed oğlu Ebubekir olduğunu görüyoruz. Bu türbede 1 altın kandil, 3 küçük yeni sîm kandil, 5 büyük eski sîm kandil, 2 büyük sîm şamdan, 1 sîm buhûrdân-ı muallak, 1 sîm buhûrdân, 6 pirinç şamdan ve 6 seccâde vardı[97].

Türbelerde görevli olanlardan bir diğeri de cüzhandır. Daha önce mescitlerde de karşılaştığımız bu görevlinin, türbe ve mescitler dışında medrese ve muallimhânelerde de görev aldığı bilinmektedir. Bursa'da bu dönemde Timurtaş ve Şirin Hatun türbelerinde, yevmî 2'şer akçe ile Seyyid Derviş Mehmed ve Mustafa cüzhan olarak görevliydiler.

Bunun dışında defterlerimizde 20 adet cüzhan beratıyla karşılaşıyoruz. Söz konusu tayinler vakıf nâzırı, mütevelli veya kadı arzıyla gerçekleşip 8'inde ücret yevmî 1 akçe, 2'sinde 3 akçe, 4'ünde 2 akçe, 3'ünde 1,5 akçe, 1'inde 2,5 ve 1'inde de 7 akçeydi[98].

d. Vakıf Yöneticileri ve Mürtezikası:

Bilindiği üzere, her vakıf müstakil bir yönetime sahipti. Vakıflarda en üst yönetici durumunda olan mütevellî, vâkıfın şartlarına göre tayin ediliyordu. İncelediğimiz defterlerde geçen onbir vakfiyenin birisi dışında mütevelli bu şekilde belirlenmişti[99]. Bir vakıf mütevellisinin ölmesi durumunda, yeni mütevelli ya kadı'nın, ya vakıf nâzırının veya kendisinin arzıyla atanıyordu[100].

Tevliyet beratlarından anlaşıldığına göre, genellikle bir mütevellinin görevden alınması, onun yerine gelmek isteyen birinin şikâyetiyle gerçekleşiyordu[101].

Bir vakfın tevliyetine bazen farklı beratlarla iki kişi atanmakta ve bu sebeple ortaya çıkan karışıklıklar, ancak mahkemede çözülebilmekteydi. Meselâ, Hoca Lâçin'in Cami-i Kebir'in hasırlarına tahsis ettiği nukûd mütevellîliği Mehmed Çavuş'un ölümü üzerine Hasan oğlu Hüseyin Çelebi'ye mâliye beratı ile verilmişti. Daha sonra aynı nukûdun tevliyetine askerî berat ile Mehmed oğlu Ahmed Efendi atanmıştı. Ahmed Efendi, söz konusu vakfın tevliyetini zaptetmek istediğinde Hüseyin Çelebi teslim etmemiş olmalı ki, olay mahke-

94. Zâviyedâr ailesi için bk. Ocak 1978: 249.
95. B 24b/1.
96. B 19b/3.
97. A 99a/3.
98. B 30b/3; A 6a/1; 68b/3; 85a/1; 92b/2; 95a/2-4; 95b/4; 101b/3-4; 102a/2; 105b/2; 116a/1; 129b/3; 144a/5; 146a/4.
99. A 2a/1; 18a; 40a/1; 37b/1; 38b; 55a/1; 58a/1; 62b/1; 64b/3; B 25b/2; 34a/3.
100. A 10b/1;21a/2;21b/2; 58b/2; 82a/3; 91b/6; 97b/1;99a/1; 102b/2; 104b/2; 106a/2; 107b/2; 114b/1; 115a/1; 115b/3; 117a/2; 124a/1; 126b/12; 131a/3; 131b/4; 138b/3; 142a/1,2; 143b/1; 144a/1; 144b/6.
101. Bu konudaki örnekler için 3 nolu dipnotta gösterilen belgelere bakınız.

meye intikal etmişti. Mahkemede, Ahmed Efendi'nin iddialarını kabul etmeyen Hüseyin Çelebi, adı geçen vakfın tevliyetinin kendisine ait olduğunu, Ahmed Efendi'ye verilen askerî beratın, kendisine verilen mâliye beratını feshedemeyeceğini belirterek buna dair elinde bir de fetvâ-i şerife bulunduğunu mahkemeye ibraz edince Ahmed Efendi'nin davası reddedilmişti[102].

Mütevellilere ait tayin beratlarından tespit edebildiklerimiz arasında, onlara verilen ücretlere dair bilgiler de bulunmaktadır. Vakıflardan aldıkları bu ücretler, yevmî 1-60 akçe arasında değişmekteydi. Şüphesiz en yüksek ücretleri büyük vakıfların mütevellîleri almaktaydı[103].

Bu dönemde vakıf mütevellîlerinin çoğu, dergâh-ı muallâ çavuşlarından oluyordu. Bunların icraatlarını teftişle görevli nâzırlar da, ağalardan tercih ediliyordu[104]. Defterlerimizde yeniçerilik ulûfesini hazineye bırakarak daha az bir ücretle mütevelliliği kabul eden kimselerle ilgili kayıtlara da rastlıyoruz. Mustafa'nın durumu buna güzel bir misal teşkil etmektedir. Zira O, bir yeniçeri olup, yevmî 3 akçe ile bu görevini yürütürken burada aldığı maaşından hazine lehine vazgeçmek suretiyle günlük 2 akçe karşılığında Süleyman Vakfının mütevelliliğine getirilmişti[105].

Bir vakfa mütevelli olarak yeni tayin edilen biri, önceki mütevelliden vakfa ait mal ve parayı teslim almadan önce kadıya haber veriyor ve onun gözetiminde vakfı devralıyordu. Böylece vakıf mallarının mütevellilerce gaspedilmesi önlenmiş oluyordu. Nitekim Atpazarı Mahallesi avârızına ve mihrâbına vakfedilmiş olan nukûdun mütevellisi Ali oğlu Halil Çelebi, kendinden önceki mütevelli Mustafa'nın kardeşi ve tek vârisi Receb'ten, Mustafa zimmetinde görülen vakfın 74.000 akçesini almıştı[106]. Orhan Gazi vakfına yeni mütevelli olan Mehmed Ağa da vakfın imaretindeki eşyaların tespitini mahkemeden istemişti[107].

Azledilmedikleri veya görevlerinden ferâgat etmedikleri müddetçe hayat boyu göreve devam eden[108] mütevellilerin bir kısmı, vakıf mürtezikasına ücretlerini ödemeyip vakfın parasını zimmetlerine geçirebiliyorlardı. Böylece vakfın parasıyla mütevelliler ekonomik durumlarını daha da iyileştiriyorlardı. Genellikle mürtezika, geçmiş yıllara ait haklarının bir kısmını mütevellîden almayı başarınca, alacaklarının geriye kalanını mütevellîye bağışlıyor, ancak bundan böyle, ücretlerin zamanında ödenmesi hususunda mütevellîden mahkeme huzurunda söz alıyorlardı. Nitekim kale içinde Halvâî Mahallesi'nden İsa Bey vakfı nâzırı Mustafa oğlu İbrahim Ağa'nın yevmî beş akçelik ücretini ve senelik 6 müd buğday ve 6 müd arpa cerâyâsını düzenli olarak vermeyen mütevelli Hüseyin oğlu Mustafa Ağa, şikayet edilmesi üzerine 1066/1655 yılına ait 1.800 akçelik ücretini vermiş ve bundan sonrakileri de zamanında ödeyeceğini taahhüt etmişti. Nâzır da daha önceki senelere ait alamadığı ücretlerinden vazgeçerek onları mütevellîye bağışlamıştı[109].

Vakfın yönetiminden bizzat sorumlu olan mütevelliler, tevliyet işlerini kendilerinin yürütmesine engel bir durum olduğu zaman yerlerine kâim makam atıyorlardı ki[110], bu görevli mütevellînin bütün yetkilerine sahipti.

Aynı anda bir vakfın tevliyetinin iki kişiye verildiği de oluyordu. Alacahırka Mahallesi'nden Hüseyin kızı Fatma ile Altuntaş karyesinden Bâlî oğlu Mehmed Çelebi, Hamza kızı Erhundî'nin vakfının tevliyetine, vâkıfın şartlarına göre aynı derecede olduklarından iştirâken atanmışlardı[111].

Daha sonra anlatılacağı üzere, emînler gibi mütevellîlerin de reâyadan kânun dışı vergi topladıklarını müşâhede ediyoruz. Misal olarak Soğanlı karyesi halkına yapılanları verebiliriz.. Hüdâvendigâr evkafı akarâtından olan Soğanlı karyesinin sâkinleri yüz yılı aşkın tasarruf edegeldikleri bahçelerin "*mukata'a-i kadîmelerini (kira)*" ödedikleri halde, mütevellîlerin kânun ve şer'i şerîfe aykırı olarak kendilerinden başka adlar altında vergi almalarından dolayı şikayetçi olmuşlardı. Konuyla ilgili gelen fermanda kadı'dan gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu[112].

Özellikle büyük vakıfların yönetiminde mütevellîden sonra kâtip ve câbî gibi görevlilere da rastlıyoruz.

Mütevellîler gibi kadı'nın arzı üzerine beratla tayin edilen kâtipler vakıf muhasebesini yapmak ve gelir giderlerini yazmakla görevliydi. Vakıf kâtiplikleri kârlı bir iş olmalı ki, bazı kişiler mevcut kâtibi jurnal ederek onların yerlerine kâtip olabiliyorlardı[113]. Tabiatıyla bu durum bir takım şikâyetlere yol açmaktaydı.

Vakıflardan ücret alan kâtiplerin maaşları kâtibi bulundukları vakfın iktisâdî gücüyle orantılıydı. Beratlarından anlaşıldığına göre, günlük ücretleri yarım akçe ile iki akçe arasında değişmekteydi[114].

102. B 37a/3.
103. 35.sahifede 3 nolu dipnotta verilen belgelere bk.
104. A 21b/3; 97b/1; 99a/1; 115a/1; 124a/1; 126a/2; 126b/2; 142a/2; 144a/1; 144b/6.
105. A 126a/2.
106. B 37b/2.
107. A 88a/3.
108. A 21b/3. Bu belgeye göre, Ahmed adında biri yevmî 50 akçe ve kayd-ı hayat şartı ile Yıldırım Bayezid vakfına mütevelli tayin edilmişti.
109. A 43b/1.
110. A 58b/2. Hoca Sinan Vakfı mütevellisi Ahmed, İstanbul'da 60'lı müderrisi olması sebebiyle yerine Mehmed'i kâimmakam olarak tayin etmişti. Bk. A 148b/6.
111. A 3a/4.
112. A 95a/4.
113. A 147b/4; 5a/1; 131b/1; 132a/2; 132b/1.
114. A 5a/1; 132b/1; 147b/4.

Sayıları hakkında kesin bir bilgiye sahip olamadığımız kâtiplerden sonra biraz da, vakıf gelirlerini toplamakla görevli olan câbilerden bahsedelim.

Kâtiplerden farklı olarak mütevellîlerin "*inhâ*"sı ile de atanabilen câbîlerin aldıkları ücretler, yevmî 1,5 veya 2 akçe idi. Bunların görev süreleri sınırlı değildi[115].

Her vakfın işlerinin doğru olarak yürütülüp yürütülmediğini kontrol etmek için nâzır yoksa bu görevi kadılar yapmaktaydı[116]. Yeni kurulan bir vakfa nâzır tayinini vâkıf gerçekleştirdiği gibi kendisi yapmadığında bu görev berat ile de tevcih edilebiliyordu. Nâzırların aldıkları ücret 1-5 akçe arasında seyrediyordu. Söz gelimi Hamza Bey vakfı nâzırı Mevlana Mahmud'a günlük 5 akçe ödeniyordu[117].

Nâzır, vakfın kontrolünden uzak bir yerde bulunduğu takdirde, görevini bir başkasına havale etmekteydi. Meselâ, Sultan Bayezid Han evkâfı nâzırı, devrin şeyhülislâmı olup kendisi, söz konusu vakfın Bursa'daki akarının nezâretini daha önceki nâzıra vermişti. Bu kişi vakfın yıllık muhasebesi sırasında ödemek kaydıyla şeyhülislâma en iyisinden bir "*abayî*" götürecekti[118].

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız zümrelerin geçimleri vakıflarca karşılanmaktaydı. Genellikle bu zümrelerin konut problemleri de yoktu. Gerçekten de, menzil vakıflarından çoğu bunların oturması için yapılmıştı[119]. Bazen de bu vakıf menzillerin tevliyeti ile kira gelirleri[120] yahut da bağ, bahçe gelirleri kendilerine vakfedilerek[121] ekonomik güçlerine katkıda bulunuluyordu. Söz gelimi, Umur Bey Camii'ndeki kayyımlara tevliyet ve gallesi meşrut bir menzilin harap olmaya yüz tutması üzerine mütevelli Abdullah oğlu Abdullah Çelebi, evin satılıp bedelinin "*istiğlâl ve istirbah*" yoluyla işletilmesi ve gelirinin kayyımlara verilmesi için mahkemeden izin istemiş ve gerekli izni aldıktan sonra da evi müzâyede usûlüyle 9.000 akçeye satmıştı[122]. Keza, Cami-i Kebir Mahallesi'nde "*sulehâya meşrut*" bir evde oturan müderris Seyyid Mustafa oğlu Mahmud Efendi, harap olduğu için evi tamir ettirmiş ve mahkemeye başvurarak yaptığı masrafın keşfini talep etmişti. Keşif sonucu evin tamirine harcanan paranın 18.765 akçe olduğu tespit edilmiş, ayrıca tamir için 4.000 akçe daha harcanması gerektiğine karar verilmişti[123].

e. Köleler

XVII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında Bursa nüfusunu oluşturan zümrelerden biri de kölelerdi. onlarla ilgili, defterlerde çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgelerden hareketle, kölelerin elde edilme yolları, fiyatları, azat oluş şekilleri, kaçak olan kölelerle ilgili hususlar, toplumdaki statüleri, etnik menşeleri, efendilerin kölelerine hibeleri, köle sahiplerinin sosyal durumları vs. konular hakkında geniş bilgi edinmek mümkündür. Şimdi bu konuları izaha çalışalım.

Şehir nüfusu içinde sayıları küçümsenemeyecek ölçüde olan köleler Bursa'ya esirciler tarafından ticaret maksadıyla değişik yerlerden getirilmekte ve 1742 senesine kadar Ulu Cami'in doğu tarafında pazarlanmaktaydı[124]. Yalnız, araştırdığımız dönemde Hacı Sevinç Mahallesi'nden Ali oğlu Hasan Çelebi, Atpazarı Mahallesi'nden Hüseyin oğlu Hacı Mahmud ve Himmet ile Hacı İbrahim, Seyyid Mahmud oğlu Seyyid Mehmed Çelebi ve Veli oğlu Ivaz adında altı kişinin esir ticaretiyle uğraştıklarını görüyoruz[125]. Bunlardan Hüseyin oğlu Hacı Mehmed ve Himmet ile Hacı İbrahim bu ticareti ortak olarak yürütüyorlardı.

Esir ticaretine konu olan köle ve cariyeler etnik bakımından Rus, Gürcü, Afrikalı, Habeşli olup çoğunluğu Rus asıllılar teşkil etmekteydi[126]. Diğer bir kısmının Hıristiyan oldukları bilinmektedir[127]. Bunlar arasında Efrancî (Avrupa) asıllı olanlar da vardı[128].

Söz konusu köle ve cariyeler genelde 80-150 riyal kuruş, yani 6.400-9.000 akçe arasında bir paraya satılıyorlardı[129].

Esir tâcirleri ellerindeki köleleleri, ancak dellâllar vasıtasıyla pazarlayabiliyorlardı[130].

Köle sahipleri açısından belgeleri bir tahlile tâbi tuttuğumuzda şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Bunların bir kısmının Hüdâvendigâr Evkâfı Subaşısı Mustafa Bey gibi ilmiye ve askerî sınıfı mensup devlet adamları olduğunu görüyoruz[131]. Diğer bir kısmını ise seyyid, çelebi, hacı, efendi, bey, imam, beşe, çavuş, zâde, hatip gibi ünvanlı kimseler teşkil etmekteydi[132]. Oniki adet belgede, köle sahibi olarak kadınlar görülmekte ve bunlardan dört tanesi hatun ünvanıyla anılmaktadır[133]. Yalnız dört belgede herhangi bir ünvana sahip olmayan köle sahiplerine rastlanmaktadır[134].

115. A 120b/1; 50a/1; 114b/2; 131a/2; 147b/1; 148b/6.
116. A 36b/3; 113a/3.
117. A 36b/3; 113a/3.
118. A 131b/3.
119. A 40b/2; 27b/2; 73a/5; 98a/2.
120. A 48b/3.
121. A 7a/1.
122. A 48b/3.
123. A 77a/1.
124. Kepecioğlu : I, 200.
125. A 21b/1; 85b/3; 90b/1; 92a/3.
126. A 27b/2; 29a/1; 34b/1; 36a/3; 38a/4; 44a/3; 48b/2.
127. B 23b/2.
128. B 17a/3
129. A 21b/1; 85b/3; 92a/3.
130. A 90b/1; 4a/5; B 30b/4.
131. B 17a/1; 30b/4; B 70b/1 70b/4. Meselâ, Kadı Mehmed Efendinin Rus asıllı Abdullah kızı Mülâyim adlı bir cariyesi vardı. Bk. B 7b/3.
132. A 21b/1; 28b/1; 41a/3; 35b/1; 54b/2; 61a/1; 70b/4; 85a/3; 90b/1; B 17a/2; 22b/3; 25b/1; 32b/2; 37a/1.
133. A 29a/1; 36a/3; 44a/3; 51b/4; 85a/2.
134. A 4a/5; 16a/1; 48b/2; 57b61; 65b/3; 80b/2; 90a/1; B 8a/1; 21a/2.

Görülüyor ki, köle ve cariye sahibi olanlar, toplumun itibar gören kesimini teşkil etmektedir. Bunlar aynı zamanda ekonomik bakımdan da iyi bir durumdaydı.

Köleler efendilerinden izinsiz bir yere ayrılamazlardı. Eğer bir köle izinsiz olarak evinden ayrılmış veya kaçmışsa, bu tür esire "âbık" (kaçak) köle deniliyor ve yakalandığında âbık zâbitine teslim ediliyordu. Zâbit, sahibi ortaya çıkıncaya kadar mahkeye başvurarak kaçak kölenin bakımı için günlük belirli bir nafaka takdir ettiriyordu. Meselâ, Kayseri'de Ebû Tâlib adlı bir şahsın kölesi Abdullah oğlu Kenan, evden kaçarak Bursa'ya gelmiş ve Bursa âbık zâbiti Davud oğlu Bâlî Ağa kendisini yakalamıştı. Bâlî Ağa'nın isteği üzerine, adı geçen kölenin bakımı için mahkeme günlük 15 akçe nafaka takdir etmişti[135]. Öyle anlaşılıyor ki, âbık zâbiti aynı zamanda beytü'l-mâl emîni idi[136]. Nafaka olarak tayin edilen bu para herhalde daha sonra sâhibinden alınmak üzere/beytü'l-mâlden karşılanıyordu.

Esirler ömür boyu köle olarak kalmıyordu. Genelde efendileri onları "*tedbir-i mukayyed-i şer'*" ile azat ediyorlardı. Yani efendi kölesine, ölünceye kadar kendisine hizmet etmesi şartıyla hür olduğunu bildiriyordu[137]. Böylece efendi, dünyada iken kölesinin hizmetine, ölümüyle birlikte azat etmesinden dolayı Rasulullah (a.s.)'ın müjdelediği âhiret mükafatına kavuşmuş oluyordu. Efendisinin ölümüyle azat edildiği müjdesini alan köle, hayatında ona daha iyi hizmet etmeliydi.

Köleler, yalnız tedbir-i mukayyed-i şer' yoluyla değil, aynı zamanda sahiplerinin hayatta iken azat etmesi[138] ve cariyeler de efendilerinden dünyaya çocuk getirmeleri durumunda hürriyetlerine kavuşabiliyorlardı[139]. Bir de köle, sahibine belirli bir para ödeyerek hürriyetini satın alıyordu. Bu durumda efendisi, üzerinde anlaştıkları parayı ödeyebilmesi için kölesine çalışma müsaadesi veriyordu[140]. Köleler azat olduktan sonra hürlerin sahip oldukları bütün haklara sahip oluyorlardı. İncelediğimiz kısa dönem içinde 33 kölenin azad edildiği düşünülürse, Bursa'da azad etme hadisesinin oldukça yaygın olduğu hükmüne varılabilir.

Sadece müslümanların kölesi yoktu. gayr-i müslimlerin de köle sahibi olabildiği ve mahkemede bu kölelerini azat edebildikleri anlaşılmaktadır. Meselâ, Rus asıllı Yuvan kızı Zoriçe adlı cariye sahibi Kalbanî kızı Minaci'nin ölümü üzerine vârisleri, cariyenin anneleri tarafından "*tedbir*" ile azad edildiğini mahkemede ikrar etmişlerdi[141].

Kölelerin azad edilmesinin en büyük sebepbi, yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber (a.s.)'in, köle azad edenin cehennemden azad edileceğine dair vermiş olduğu müjdesi olmalıdır. Gerçekten de Şeker Hoca Mahallesi sakinlerinden İsmail oğlu el-Hac Fazlullah, Habeşli cariyesi Abdullah kızı Gazzâle'yi bu sebeple azad etmişti[142].

Hür olan bir gayr-i müslimin çocukları köle yapılamazdı. Böyle bir kişi köle olarak kullanılmak istenildiğinde, köle bu durumu mahkemeye intikal ettirirse sahibi bundan men edilirdi. Meselâ, Hüseyin kızı Aişe Hatun, hür bir Ermeni ailesinin yeni müslüman olmuş Abdullah kızı Fatma adlı kızını cariye olarak kullanmak istemiş, ancak Fatma'nın şikayetiyle bundan men edilmişti[143].

Sahipleri tarafından kölelere gerçekten müşfik davranıldığını ve en kıymetli eşyalarını onlara hibe ettiklerini de burada kaydetmeliyiz. Gerçekten de bu hediye edilen eşyaların birçoğuna, ekonomik durumu normal olan bir ailenin sahip olması mümkün değildir. Aşağıdaki misallere bakıldığında konu daha da iyi anlaşılacaktır.

Kefen İğnesi Mahallesi'nden Mehmed Efendi kızı Hanım, azadlı kölesi Abdullah kızı Dilbûr'a şu eşyaları hibe etmişti: 40 miskal bir çift altın bilezik, 120 dirhem bir sîm kuşak, bir sîm hançer, iki sîm bıçak, al çuka kaplı sansar kürk, bir mâî kadife kaftan, aralarında vasıfları bilinen bir kürk, bir al atlas kaftan, bir al sûf, bir serâser cebe donu, bir dikme (?) cebe donu, bir kibritî cebe donu, bir diba çıntiyan, yine aralarında miskali bilinen dört altun hatem, bir altunlu yorgan, bir minder, bir beledî döşek, iki kumaş yastık, üç adet kenarlı gömlek[144].

Hacı İlyas Mahallesi'nden İsmail kızı Emine'nin azadlısı Abdullah kızı Aişe'ye hibe ettiği eşyalar ise şunlardı: 10.000 akçe, 20 miskal bir çift anişti (?), bir altun hatem, iki güğüm, sagir ve kebir dört tencere, bir sagir kahve ibriği, ayaklı iki sahan, iki leğen, bir ibrik tas, iki kefgir, iki sağir tepsi, bir şamdan, iki adet siyah velençe, iki minder[145].

135. B 19b/2.
136. B 17a/3.
137. A 65a/2; B 16b/2; 17a/1.
138. B 25b/1. Bu kayda göre Rus asıllı Abdullah oğlu Kenan'ı efendisi İbrahim Çavuş ölmeden 1,5 yıl önce azat etmişti.
139. A 90a/1:Hatice Hatun, boşandığı kocasına Rus asıllı bir cariyeyi hediye etmiş, daha sonra kocasını, cariyemi gasbetti diye şikayete gitmişti. Kocası cariyenin kendinden 4 aylık hamile olduğunu söyleyince Hatice davadan men edildi.
140. A 85a/3: Efendisi Abdullah oğlu Kenan'ı 20 akçe getirmesi şartıyla azat etmişti. Ayrıca bk. A 41a/3.
141. A 51b/4.
142. A 34b/1.
143. A 80b/2.
144. B 32b/1.
145. A 9a/6.

Kastamonulu Veli oğlu Ivaz Beşe, misafir kaldığı Ivaz Paşa Hanı'nda hastalanınca, mahkemeden nâip ister. Nâip Mahmud oğlu Mehmed Efendi gelince Ivaz, Rus asıllı Abdullah kızı Kiltan'a (?), aşağıdaki eşyalarını hibe ettiğini açıklar: Kırmızı dârâyı kaftan, münakkaş çakşîr, yeşil müsta'mel atlas kaftan, münakkaş dârâyı çıntiyan ve al çuka, sırmalı serpûş, kadife serpûş, müsta'mel hamam rıhtı[146].

Veled-i Kazzaz Mahallesi'nden Fatma Hatun, azadlısı Abdullah kızı Sehergâh'a; 200 dirhem bir sîm kuşak, 20 miskal bir çift altun burma, bir beledî döşek, bir köhne Yanbolî kebesi, bir köhne beyaz velençe, bir köhne beledî yorgan, iki alaca kilim, iki ayaklı sahan, iki tencere, bir ayaklı köhne sandığını bağışlamıştı[147].

2-Aile Hayatı:

a.Nikah Akdi ve Ailenin Kurulması:

Osmanlı kanunnameleri idârî, askerî, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, zaman zaman fıkhın muâmelât kısmını ilgilendiren evlenme, boşanma ve miras usûlleri gibi İslâm hukukunun konularına bazı küçük müdahalelerin dışında bu hususu islâm şeriatına bırakmıştır[148].

İslâmda kutsal bir yapı addedilen aile, yalnız meşru bir nikah akdi ile kurulabilir. Osmanlı toplumunda nikahlar kadı veya mahalle imamları tarafından kıyılırdı. Yapılan nikahlar, daha sonra çiftler arasında çıkabilecek problemleri çözmek amacıyla sicillere kaydediliyordu. 21.1.1543 tarihli bir fermanda, kadın ve kızların velileri veya kadı'nın bilgisi olmadan, istedikleri kimselerle nikahlanmalarının toplumda birtakım huzursuzluklara yol açtığı vurgulanarak, mutlaka nikah akitlerinin sicile kaydedilmesi istenilmiştir[149]. Ancak incelediğimiz defterlerde bu konuda sadece bir kayda rastlanması bize, bu emrin pek tatbik edilmediğini düşündürdüğü gibi, nikah kayıtlarının ayrı defterlere geçirilmiş olabileceğini de akla getirmektedir.

Sicilde karşılaştığımız tek olay, Mücellidler Mahallesi'nden Gevher ile Nuh oğlu Bayram Çelebi'nin nikah akitleridir. Kızın babası Abdullah oğlu Ali Beşe ölmüş, bu durumda ağabeyi Hızır Çavuş oğlu Mehmed, Gevher'in velisi olmuştur. Ağabeyi mahkemede damat adayının huzurunda kızkardeşinin Gemlik"te geçerli olan 80.000 akçe mehr-i müeccelin yarısı, yani 40.000 akçeyle ve emsâli olan Hatice ve Saliha'nın mehr-i muacceliyle nikahlanmalarını kabul ettiğini açıklaması üzerine kadı çiftin nikahını kıymıştı[150].

Kız olsun erkek olsun, daha ergenlik çağına bile gelmeden velileri tarafından evlendirildikleri görülmektedir[151]. Küçük yaşta evlenenlerin arasında herhangi bir şekilde ortaya çıkan bir meselede veliler, evlilerin bütün haklarına sahipti. Nitekim büluğa ermeyen Seyyid İsmail Çelebi Bey'in kızı Şerife Rukıyye, Yakub Çelebi'nin büluğa ermeyen oğlu Veli ile evlendirilmişti. Veli'nin ölümü üzerine kızın vârisi ve halası el-Hac Ahmed kızı Hacı Hatun, Şerife Rukıyye'nin kocasının mirasından mehr-i müeccelini istemişti. Fakat Veli'nin babası, oğlunun mirasının yalnız 15 kuruş olduğunu söylemiş ve sicile bu şekilde yazılmıştı[152]. Defterimizde geçen diğer bir kayıtta, ergen olmadan evlendirilen kızların büluğa erdikten sonra mahkemeye başvurmak suretiyle evlilik akdinin bozulmasını isteyebildiği ile ilgili bir bilgi vardır. Sözü edilen kayıtta belirtildiğine göre, Mehmed kızı Aişe, kocası Bâlî oğlu Murad'ın kendisini, büluğa ermediği halde 4.000 akçe mehr-i müeccel ile nikahladığını iddia ederek boşandırılmasını istemişti. Ancak Murad onu, büluğa erdiğini şahitler huzurunda ikrar etmesinden sonra nikahladığını ifade edince, nikah akdinin geçerli olduğuna hükmedilmişti[153].

b. Mehir:

Mehir, evlenirken erkeklerin gelin adayına verdikleri belirli miktardaki para veya eşyadır. Mahiyeti farklı olmakla birlikte, Orta Asya Türkleri arasında buna "*kalın*" veya "*sep*" deniliyordu. Cahiliye dönemi Araplarında da kızın babası, kardeşi veya akrabasından birine mehir olarak bu paranın verilmesi gerekiyordu[154].

İslâm hukukunda yer alan bu mehir âdetinin, Osmanlılarda biraz daha değişik uygulandığını görüyoruz. Zirâ, mehrin miktarına bir sınırlama getirmeyen İslâm, bunun tayinini her toplumun kendi örfüne bırakmış ve bunu tamamen kadının hakkı olarak kabul etmiştir. Kadın isterse bu hakkından kocası lehine vazgeçebilir[155].

Mehir; miktarının tayin edilip edilmemesi bakımından mehr-i misl ve mehr-i müsemmâ, ödeme vaktine göre mehr-i müeccel ve mehr-i muaccel diye kısımlara ayrılmaktadır. Miktarı tayin edilen mehre "*mehr-i müsemmâ*", tayin edilmeyene "*mehr-i misl*" denirdi. Öte yandan, nikah akdi sırasında ödenene "*mehr-i muaccel*", daha sonra ödenmesi kararlaştırılana da "*mehr-i müeccel*" adı verilirdi. Mehr-i misl belirlenirken, gelin adayının sosyal ve ekonomik seviyesindeki diğer kadınların aldıkları mehir esas alınırdı[156].

İncelediğimiz defterlerde mehr-i müeccel ve muaccelin miktarlarını öğrenebildiğimiz birçok ka-

146. B 28b/1.
147. A 68b/4.
148. Özdemir 1986c: 100.
149. Kepecioğlu : III, 453.
150. C 9a/1.
151. İslâm hukukunda büluğa ermeyen çocukların velileri tarafından evlendirilmeleri meşrudur.bk. Aydın 1985: 23.
152. A 41b/1.
153. A 63b/1.
154. Özdemir 1986c:87.
155. Bilmen 1950: II, 121 vd.; Cin 1974: 211.
156. Cin 1974: 217.

yıt mevcuttur. Bu kayıtlar *"hul"*[157] ile ilgilidir.Mehr-i muaccelin miktarını bu belgelerin sadece birinden öğrenebiliyoruz. Buna göre, bir evlilik akdinde 500 akçe değerinde sekiz ayak altın bir saç bağı, bir münakkaş kemhâ kaftan, bir beledî döşek, bir yemenî yorgan, bir don ve bir gömlek mehr-i muaccel olarak verilmişti[158].

Mehr-i müeccelin miktarı ise 400-80.000 akçe arasında değişiklik göstermektedir[159]. Mehrin bu derece farklılık arzetmesinin sebeplerinden bahsetmek gerekirse, bunun kadının ekonomik ve sosyal durumundan kaynaklandığı söylenebilir.

Daha önce de belirtildiği gibi İslâm hukukunda mehir tamamen kadının hakkı iken, defterlerimizde geçen ilginç bir kayıttan, cahiliye dönemindeki âdetin bu dönemde hâlâ devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu kayıtta belirtildiğine göre Veli kızı Ünzile, kendisini boşayan kocası müderris Ahmed Efendi'yi, mehr-i müeccelini almak için dava etmişti. Ahmed Efendi ise karşı dava açarak, evlendikleri sırada hanımının babasına 1.000 akçe, amcasına 600 akçe, dayısına 400 akçe ve halasına 90 akçe verdiğini belirtir ve bunun geri verilmesini ister. Bunun üzerine Ahmed Efendi, Ünzile'ye 1.000 akçe verir ve aralarındaki anlaşmazlık çözülmüş olur[160].Halbuki Ünzile'nin mehr-i müecceli 8.000 akçeydi. Ayrıca bu olaydan çıkarılacak bir sonuç da şudur: İslâm hukukunun tasvip etmediği bir hususa uygulamada pek riayet edilmemiştir.

Kocası hayattayken mehr-i müeccelini alamayan kadın, ölümü halinde mirasından alabiliyordu. Ayrıca boşanmaları halinde de koca bu parayı vermediği takdirde, kadın mahkeme vasıtasıyla mehr-i müeccelini isteyebiliyordu. Nitekim, Hüseyin kızı Aişe Hatun, kendisini boşayan kocası Veli oğlu Hasan'dan 7.000 akçe tutarındaki mehr-i müeccelini, iddet nafakasını ve ikamet masraflarını bu yolla almaya kalkınca, kocası sadece 7.000 akçe ve buna ek olarak 5000 akçe değerinde Keşan alacası bir kaftan vererek anlaşmışlardı[161]. Öte yandan Yusuf kızı Cennet, kocası ölünce mehr-i müecceli karşılığında evini almış, ancak bu durum vârisler arasında anlaşmazlığa yol açmıştı. Olay mahkemeye aksedince, yapılan soruşturma sonunda kadın haklı görülerek ev kendisine teslim edilmişti[162].

c. Nafaka:

Lügatte; çıkmak, gitmek, sarfetmek anlamlarına gelen nafaka kelimesi, fıkıh ıstılahında yeme, giyme, oturma gibi şeylere denmektedir[163].

İslâm dini, ailenin yeme, içme, giyme ve barınma masraflarının karşılanmasını tamamen kocaya yüklemiştir. Bir iş dolayısıyla uzak bir yere gittiğinde ve boşanmadan sonra kadının beklemesi gereken iddet müddeti süresince erkek, ailesinin nafakasını da karşılamak zorundadır[164]. Bu kaidenin XVII. asır ikinci yarısı başlarında Bursa'da da uygulandığı görülmektedir[165]. Meselâ, Abdullah oğlu Mehmed İzmir'e giderken, ailesinin nafakasını karşılama konusunda Osman oğlu Mustafa'yı kefil bırakmıştı. Adı geçen kefil, kadının nafakasını karşılamamış olmalı ki, Recep kızı Kerime Hatun -ki Abdullah oğlu Mehmed'in hanımıdır- mahkemeye başvurarak hakkını istemişti. Ancak Mustafa, kocasının onu bir sene önce boşamış olması sebebiyle nafakasını ödemediğini şahitler göstererek ispat edince Kerime Hatun'un davası reddedilmişti[166]. Görüldüğü üzere, herhangi bir evli erkek, uzak bir yere gitmesi durumunda, ailesinin nafakasını temin etmek üzere bir kefil bırakmak zorunda idi.

Erkeğin İslâma göre kadın için yerine getirmesi gereken görevlerinden biri de, onun ikamet ihtiyacını karşılamasıdır. Hatta kadın, eşinin ailesiyle birlikte oturmak istemiyorsa, kocası onu ayrı bir evde oturtmak mecburiyetindedir[167].

İncelediğimiz dönem Bursa'sında da bu hükmün tatbik edildiği şu belgeden anlaşılmaktadır: İbrahim Paşa Mahallesi'nden Hacı Hasan oğlu Abdullah Efendi, damadı Hacı Mehmed oğlu Ahmed Çelebi'yi, kızını ayrı bir evde oturtmadığı gerekçesiyle mahkemeye dava etmiş ve damadından kızı için ayrı bir menzil temin etmesini istemiştir. Şikayet dilekçesinde kızının, kayınbiraderi ve hizmetçiler ile aynı kapıdan girip çıkmasına razı olmadığını da belirtmişti. Damadı cevabında, evin bir kısmını duvar ile böldüğünü, ayrı kapı yaptığını, suyu ile tuvaletini dahi ayırdığını, yiyeceği için ayrı zahîre temin ettiğini ve evde kardeşi için de müstakil selâmlık bulunduğunu söylemiş ve mahkemece durumun araştırılmasını istemişti. Yapılan araştırma sonucu, damadın sözlerinin doğruluğu anlaşılmış ve kayınpederin davası reddedilmişti[168].

157. Hul'; kadının bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması demektir. Bk. Karaman 1978: 311.
158. A 67b/2.
159. A 41b/1; 89b/4; B 14b/1.
160. A 62b/2.
161. A 20b/1. Abdullah Kızı Ümmü Gülsüm'ün boşanmış olduğu Sefer oğlu Mehmed'den 80.000 akçe tutarındaki mehr-i müeccelini mahkemede istemişti. Bk. B 14b/1.
162. A 78b/2.
163. Bilmen 1950: II, 472.
164. Bilmen 1950: II, 476.
165. Tokat'ta aynı dönemdeki uygulamalar için bk. Özdemir 1986c: 113.
166. A 89a/1. Diğer bir belgeye göre, Hamza Dede kızı Aişe Hatun'u Seyyid Ahmed oğlu Seyyid Mehmed boşadığında, kadının müracaatı üzerine mahkeme, kendisi için günlük 6, çocuğu için de 4 dirhem nafaka takdir etmiştir. Bk. A 64b/1.
167. Bilmen 1950: II, 478.
168. A 103a/1.

d. Boşanma (Talâk)

Talâk, lügatte boşanmak, hissî ve manevî bir kayıttan kurtulmak manasına gelir. Fıkıh ıstılahında ise, belirli sözlerle nikah akdini kaldırmak demektir[169].

İslâm dini, evliliği teşvik ederek aileye büyük bir önem vermiş ve hayat boyu sürmesi için de şiddetli geçimsizlik gibi sebepler dışında boşanmayı hoş görmemiştir[170]. İslâmda talâk hakkı erkeğe aittir. Erkek istediğinde karısını boşayabilir. Bu boşama da talâk-ı baîn ve talâk-ı ric'î olmak üzere ikiye ayrılır. Talâk-ı baîn suretiyle boşamada erkek, boşadığı hanımını bir başkasıyla normal bir evlilik geçirip ondan boşanmadıkça alamaz. Ancak talâk-ı baînde, erkek sahip olduğu üç boşama hakkından sadece bir veya ikisini kullanmışsa, tekrar yeni bir mehir ve nikah akdi ile hanımına dönebilirdi. Talâk-ı ric'î ise, kocanın, hanımının iddeti içinde yeniden kendisine dönebilecek şekilde yaptığı boşamadır ki bunda yeni bir mehir ve akit gerekmez[171].

Talâk konusuyla ilgili olarak ortaya koyduğumuz İslâmî prensiplerin, ele aldığımız dönemde de aynı şekilde uygulandığını görüyoruz. Meselâ, Mahmud oğlu İsmail, bir baîn talâk ile boşadığı Abdullah kızı Aynî Hatun ile yeniden 400 akçe mehr-i müeccel ile evlenmişti[172]. Ancak talâk-ı baîn ile boşamalardan sonra kadın mehr-i müeccelini isteyince, vermemek için hanımına yeniden evlenme teklifi yapanlar da bulunuyordu. Nitekim, Ömer kızı Aişe Hatun kocasından bu şekilde boşanmış ve ondan 6.400 dirhem gümüş mehr-i müeccelini, nafakasını ve ikamet masraflarını istemişti. O zaman kocası ona 6.400 dirhem gümüş mehr-i müeccel ile evlilik teklif etmişti. Aişe Hatun kabul edip onunla evlendi. Ancak bu evlilik bir süre sonra çekilmez hâle gelince Aişe Hatun, kocasına 12.400 dirhem nafakasını, ikamet masraflarını bağışladığı gibi, küçük kızının beş yıl bakımını da üstlenerek kendisini boşamasını talep etmişti. Eşi de bu şartlarla onu boşamıştı ki, daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız bu tür boşamaya "*muhâla'a*" deniyordu[173]. Bundan başka, üç talâk hakkını kullanarak eşini boşayan erkeklere rastlandığı[174] gibi, uzak bir yere giderken "*üç yüz gün içinde dönmezsem zevcem benden boş olsun*" deyip sonra da evine dönmediği için hanımını boşayanlar da vardı[175].

Bu dönemde ilgi çekici şöyle bir örnekle de karşılaşıyoruz: Muradiye Mahallesi'nden Yusuf oğlu Musa Beşe, bir başka memlekete gider. Bu arada hanımı Mustafa oğlu Hacı Mehmed adında biriyle evlenir. Musa Beşe evine döndüğünde eşinin adı geçen şahısla evlendiğini görünce mahkemeye başvurarak bu kişiyi şikayet eder. Yapılan tahkikat sonucu, Hüdâverdi kızı Aişe'nin eski kocasına dönmesine karar verilir[176]. Kadının kocasından boşanmadan bir başkasıyla evlenmesi gayr-i meşru bir davranış olmasına rağmen mahkeme, bu hususu eski kocanın isteği doğrultusunda çözmüştür.

Öte yandan İslâm hukukuna göre, gerçek manada erkekte olan boşama hakkına, kadının üç şekilde sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar; tefvîz-i talâk, muhâla'a ve hâkimin boşama yetkisidir. Kadın, evlilik hayatı kendisi için çekilmez bir hale gelince mahkemeye müracaat edebiliyor ve mazeretleri meşru kabul edilirse kocasından boşanabiliyordu[177]. Tefvîz-i talâk ve muhâla'ada nikah akdini iptal etme yetkisini kadına veren yine kocadır. Ancak bu yetkileri kadına veren koca bir daha kararından vazgeçemez[178]. Defterlerimizde, mahkeme yetkisiyle gerçekleşen bir boşanma olayına rastlamadığımız halde tefvîz-i talâk ve muhâla'a ile ilgili birçok belge geçmektedir. Bu sebeple konuyla ilgili birtakim belgeleri değerlendirmeye çalışacağız.

Tefvîz-i talâk, fıkıhta boşama yetkisinin bir başkasına havâle edilmesi anlamına gelir. Erkek bu hakkını istediği kişiye verebilir[179]. Tabiatıyla bu yetkisini hanımına da devredebilir. Bu hususun incelediğimiz dönemde de uygulandığını göstermesi bakımından şu örnek ilginç bir misâl teşkil eder: Yiğit Cedid Mahallesi'nden Ali oğlu Mehmed, eşi Mehmed kızı Fatma'ya: "*Eğer senin üzerine tezevvüc idüb veyahud câriye tutup teserrî*[180] *edersem ihtiyârın elinde olsun...*" diyerek tefvîz-i talâk ettiği halde, daha sonra câriye tutarak teserrî eylemişti. Fatma, durumu mahkemeye intikal ettirmiş, şahitlerle de kocasının sözlerini ispatlamış ve nefsini ihtiyar ettiğini, yani kocasından boşandığını açıklamıştı[181].

Kadının kocasından elde ettiği boşanma haklarından biri de muhâla'adır. Arapça "*hul'*" kökünden türemiştir. Hul, lügatte soymak, soyun-

---

169. Bilmen 1950: II, 184.
170. K.Kerim, Talâk, 1; Karaman 1978: 295.
171. Bilmen 1950: II, 234-235.
172. A 89b/4.
173. A 24a/1.
174. Mahmud kızı Alime'yi kocası Abdullah oğlu Sefer, talâk-ı baîn ile boşamıştı. Bk. A 2b/2.
175. Abdullah oğlu İbrahim, uzak bir yere giderken aynı cümleleri kullanmıştı. İbrahim, 300 günlük süre içinde evine dönmediği için karısı mahkemeye vekili olarak babasını göndermiş ve boşanmalarının sağlanmasını istemişti. Mahkeme tahkikat sonucu boşanmalarına karar vermişti. Bk. B 38a/2. Diğer örnekler için bk. A 20b/1; 62b/2; 71a/2; B 14b/1.
176. A 25a/2.
177. Aydın 1973: 110-115. Fransız seyyahı Thévénot da, koca eşinin ihtiyaçlarını karşılamadığı veya ona âdetlerin hilâfına yaklaştığı zaman kadının mahkemeye müracaat edip boşanabildiğini yazar. Bk. Thévénot 1978: 140.
178. Karaman 1978: 311-312.
179. Bilmen 1950: II, 273.
180. Teserrî, odalık edinme demektir. Bk Devellioğlu 1962:
181. A 66b/2.

mak, çekip çıkarmak anlamlarına gelirken, ıstılahta, kadının bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması demektir. Buna göre muhâla'a, hul konusunda karşılıklı anlaşmayı ifade eder[182].

Defterlerimizde bu konuya dair pek çok kayıt vardır. 1066/1655 yılından 1069/1658 yılına kadar üç yıllık süre içinde toplam 92 muhâla'a olayına rastlanmaktadır. Defterlerden birinde, toplam 987 belgeden 75'i, yani % 7'si, ikinci defterde 237 belgeden 17'si, yani % 7,5'i bu konuyla ilgilidir[183].

Bu belgelerden anlaşıldığına göre, söz konusu olaylardan birinde kadınlar, mehr-i müeccel ve meûnet-i süknâ[184], seksendördünde bunlarla birlikte nafaka-i iddet-i şer'iye[185] haklarından vazgeçerek, beş olayda ise bütün bu haklarından vazgeçtikleri gibi, ayrıca kocalarına birtakim eşya ve bir miktar para vererek, iki olayda da fazladan çocukların bakımını üstlenerek kocalarından boşanma imkânına kavuşmuşlardı.

Vazgeçilen mehr-i müeccellerin miktarı, iki olayda 40.000 akçe, birinde 30.000, sekizinde 20.000, dokuz olayda 7-8.000, beşinde 5-6.000, diğerlerinde ise 500-3.000 dirhem arasında değişmektedir.

Hakkından vazgeçmesinden başka, kadının boşanması karşılığında kocasına ayrıca para veya eşya da verdiği oluyordu. Buna birkaç örnek vermek mümkündür. Ebu İshak Mahallesi'nden Hacı Mehmed kızı Rabia, muhâla'a bedeli olarak kocası Mehmed oğlu Hacı Hasan'a bir münakkaş kemha kaftan, bir beledî döşek, bir yemenî yorgan, bir don ve gömlek vermişti[186]. Hacı Hüsam kızı İhsan, eşi Ali oğlu Mehmed'e bir al dârây-ı kaftan, dört atlas kaftan ve 300 riyal kuruş bağışlamıştı[187]. Nihayet, Hacı Üveys kızı Sabire de kocası Timur'a bir mintan, iki beledî döşek, iki beledî yorgan, dört yastık, üç tencere, üç sahan, iki alaca kilim, iki sandık, bir kaftan bir dârây-ı kaftan ve 1.100 akçe vermişti[188].

Defterlerde geçen muhâla'a kayıtlarında, -bir-ikisi hariç- kadının niçin hul'a başvurduğu açıklanmamıştır. Hul'un sebebini öğrenebildiğimiz belgelerden biri Seyyid Ömer kızı Aişe Hatun'un muhâla'asına dairdir. Bu kayıtta belirtildiğine göre, Aişe Hatun'un kocası Ebubekir oğlu Müderris Mehmed Efendi'den muhâla'a isteğinin sebebi, eşinin "*basur ve araz*" hastalığına yakalanmış olmasıydı[189].

Görüldüğü gibi herhangi bir hastalık bile kadının boşanma talebinde bulunmasına sebep teşkil edebilmektedir. Bundan başka tespit edebildiğimiz diğer bir sebep de, erkeğin hanımını bırakarak bir başka beldeye gitmesidir. Nitekim, aslen Amasyalı olan Mehmed oğlu İbrahim, eşi Mehmed kızı Fatma'yı bırakarak Bursa'nın Hasanköy'üne yerleşmişti. Fatma da kardeşi Ahmed'i Bursa'ya göndererek mehr-i müecceli, nafaka ve meûnet-i süknâsı mukabilinde kocasından boşanmayı talep etmişti. Bunun üzerine İbrahim, mahkemede kardeşinin vekiline özetle şunları söylemişti: "*Zevcem nafaka, mehr-i müeccel ve meûnet-i süknâsını benden istemez ve kardeşi de buna kefil olursa kendisini talâk-ı baîn ile boşadım. Fatma dilediği kimseyle evlenebilir*"[190].

Bu yola sadece müslüman kadınların değil, zimmî kadınların da başvurduklarını görüyoruz[191]. Halbuki bunların evlenip boşanmalarına Osmanlı mahkemesi hiçbir surette müdahale etmemiştir. Buna rağmen muhâla'a için mahkemelere başvurmaları dikkati çekmektedir. İşte bunlardan biri Hüdâverdi kızı Sultan'dır. O kocası Potori (?) oğlu Serkis'e muhâla'a talebini kabul etmesi için bütün zevciyet haklarını ve 2.000 dirhem mehr-i müeccelini bağışlamıştı[192].

e. Vesâyet ve Nezâret:

Bir kimsenin ölümünden sonra, bülûğa ermeyen çocuklarının mallarını koruması ve işlerini yürütmesi için onların üzerine tayin ettiği kimseye İslâm hukukunda "*vâsî*" denir. Hür, âkil, bâliğ ve müstakîm olması gereken vâsîyi kişi, ölümünden önce belirlememişse hâkim tarafından, vesâyet hakkına sahip olanlardan biri vâsî olarak tayin edilir. Böylece çocukları ailenin ziyneti kabul eden[193] İslâm, babalarının ölümü durumunda mallarını ve işlerini, onlara sahip çıkacak yaşa gelinceye kadar güvence altına almıştır.

182. Karaman 1978: 311. Yazar, gösterilen yerde, muhâla'anın Hz.Peygamber döneminde de uygulandığını söyler.
183. A 10b/3;25b/2;49a/3; 78b/3; B 3b/3; 6b/1; 14a/3. Aynı konuda göstermediğimiz pek çok belge daha var ve bunların % 90'ı Arapçadır. Bu konudaki iki örnek:

    Altıparmak Mahallesi'nden Ali kızı Fatma,kocası Mehmed ile 20.000 dirhem mehr-i müeccelini, şer'î nafakasını ve ikâmet masrafını vermesi karşılığında muhâla'a yapmıştır. 28 Cemaziyelahir 1066/ 23 Nisan 1655. Bk. A 23a/3.

    Debbağlar Mahallesi'nden Mustafa Kızı Aişe Hatun, kocası Hüseyin Çelebi'yle, 3.500 dirhem mehr-i müeccel, şer'î nafaka ve oturma masraflarından vazgeçip muhâla'a yapmıştır. Bu muhâla'a, tekrar evlenmek istediklerinde, yeni bir mehir ve akitle mümkün olacak şekilde yapılmıştır. 29 Cemaziyelahir 1066/ 24 Nisan 1655. Bk. A 24a/4.
184. Meûnet-i süknâ; ikâmet giderleri demektir.
185. İddet süresince yiyecek ve giyecek giderleri.
186. A 67b/2.
187. A 81a/3.
188. A 9b/1.
189. Aişe Hatun'un kocasına hul' bedeli olarak 30 bin akçe mehr-i müeccelini, nafaka-i iddet-i şer'iyesini ve meûnet-i süknâsını bağışlamış ve bu şekilde anlaşmışlardı. Bk. A 93a/1. Ayrıca bk. A 81a/3.
190. A 49a/4.
191. D 13a 21 Şaban 1059/30 Ağustos 1649.
192. D 13a.
193. K. Kerim, Hadid, 20.

İslâm'daki bu vesâyet müessesesinin, incelediğimiz dönemde Bursa'da da aynen mevcut olduğunu görüyoruz. Defterlerimizde geçen konu ile ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, vâsî, ya kişinin ölümünden önce bizzat kendisinin seçmesiyle ki, buna "*vasiyy-i muhtâr*" denir veya ölümünden sonra hâkimin tayini suretiyle olur ki, buna da "*vasiyy-i mensûb*" adı verilir. Ayrıca vâsîlerin anne, kardeş, amca oğlu, hala, azadlı köle gibi genellikle çocuğun akrabaları arasından tayin edildiği görülmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Ma'tuh Abdulgaffar oğlu Hasan'a annesinden intikal eden mallarını korumak, halini kontrol etmek ve işini yürütmek için teyzesi Hüseyin kızı Aişe, hâkim tarafından üzerine vâsî tayin edilmişti. Aişe vâsîlik sıfatıyla Hasan'a elbise, yiyecek ve diğer zarûrî ihtiyaçları için günlük 10 dirhem gümüş harcayacak ve zarûret zamanında da borçlanabilecekti[194]. Yine Yiğitköhne Mahallesi'nden, annesi Mehmed kızı Ümmühânî'nin ölümünden sonra Yusuf kızı Emine'nin nafakası için annesinden intikal eden evin satılması konusunda mahkemeden izin istemiş ve mahkeme de bu izni vermişti. Bunun üzerine ev Uzunçarşı'da açık artırmaya çıkarılmış ve 9.500 akçeye Ahmed oğlu Ömer'e satılmıştı[195].

Yukarıda da belirtildiği üzere, vâsî vesayet altındaki malları, çocuk âkil ve bâliğ olunca kendisine teslim ediyordu. Nitekim, İbrahim Paşa Mahallesi'nden Şeyh Mehmed oğlu Mustafa Efendi oğlu Pirî Çelebi, amcazâdesi Mehmed oğlu İbrahim Efendi'den 4.374 akçe tutarındaki malını aldığını mahkemede vâsîsi huzurunda ikrar etmişti[196].

Vâsî tayininin yalnız müslümanlar için değil, zimmîler için de geçerli olduğu görülmektedir. Meselâ, Ahmed Paşa Mahallesi'nden ölen Yorgi oğlu Banapot'un çocukları üzerine Bâlî oğlu Hatir mahkemece vâsî tayin edilmişti[197].

Eğer vâsî görevini yerine getirmeyecek olursa o zaman kadı tarafından ikinci bir vâsî ve bunların işlerini denetlemek için de bir nâzır nasbediliyordu. Elimizdeki bir kayıt buna güzel bir örnektir. Bu belgeden anlaşıldığına göre, Seyyid İsmail Çelebi kızı Şerife Rukıyye üzerine Ahmed kızı Hâce kadın vâsî olmuştu. Ancak birçok kimse vâsînin, çocuğun işlerine bakmadığını mahkemeye bildirmeleri üzerine el-Hac Can Ağa oğlu Osman Ağa ikinci vâsî, Mehmed oğlu Hacı Ömer ise ikinci nâzır olmuşlardı[198].

b. Çocukların Nafakası ve Kisve Bahâsı:

Hür, fakir ve bülûğ çağına ermemiş çocukların nafakasını karşılamak babanın dinî görevlerinden biridir. Bu görevden kaçan baba, hâkim tarafından hapsedilebildiği gibi, çocukların nafakaları takdir edilerek annelerine "istidâne", yani babası adına borçlanma suretiyle harcama yapmasına izin de verilebilir. Baba fakir dahi olsa çocukların nafakasını karşılamak zorundadır. Nafaka miktarı babanın ekonomik gücüne göre tespit edilir[199].

Gerçekten de boşanma ve ölüm hadiseleri karşısında, kadının ve çocukların perişan ve muhtaç bir duruma düşmemesi için İslâm'ın öngördüğü bu tedbirleri Osmanlı mahkemeleri de uygulamışlardır. Bunu aşağıda belirttiğimiz örneklerde açıkça görmek mümkündür.

Meselâ, Hoca Alizâde Mahallesi imamı Mustafa oğlu Ömer, karısı Ali kızı Fatma'yı boşadığında Fatma, mahkemeye müracaat ederek, çocukları Mustafa ve Aişe'nin tahsil ve terbiyeleri ve diğer zarûrî ihtiyaçları için yeterli miktarda nafaka takdir edilmesini istemişti. Mahkeme kadının isteği üzerine çocuklardan her biri için günlük 4 dirhem nafaka takdir etmişti[200]. Yine Mes'ud Makramavî Mahallesi'nden babası ölen Hasan kızı Neslihan'ın annesi Veli kızı Alime'nin isteği ile mahkeme Neslihan'ın zarûrî ihtiyaçları için günlük 5 dirhem nafaka takdir etmiş ve intikal eden maldan harcamasına izin vermişti[201].

Nafaka takdiri yalnız müslümanlar arasında değil, zimmîler arasında da uygulanıyordu. Nitekim, Hacıbaba Mahallesi'nden Yahşî kızı Fumâle (?) için babası Yahşî oğlu Aslan üzerine nafaka olarak günde 5 dirhem takdir edilmişti[202].

Mahkeme tarafından takdir edilen nafakayı ödeyemeyecek kadar fakir olan baba, azaltılması konusunda mahkemeye başvurabiliyordu. Uygun görüldüğü takdirde nafaka miktarı biraz azaltılıyordu. Ayda 120 akçe tutarında nafaka ödeyen Karakedi Mahallesi'nden Himmet oğlu İbrahim Çelebi, bu amaçla mahkemeye müracaat etmiş ve Ramazan kızı Fatma Hatun'un isteği ile takdir edilen günlük 5 akçe nafakayı ödemeye gücü yetmediğini ileri sürerek 4 akçeye indirilmesini istemişti. Kadı da durumu ehl-i vukûfa teftiş ettirdikten sonra, küçük kızı Fatma'ya nafakası için günlük 4 akçe verilmesine karar vermişti[203].

Bu konuyla ilgili olarak defterlerde geçen kayıtlara göre, günlük nafaka miktarları 3-15 dirhem arasında değişmekteydi. Her çocuk için farklı nafaka tayin edildiği görülmektedir. Bu durumun, nafaka takdirinde çocuğun yaşı ile babanın malî gücüne itibar edilmiş olmasından ileri geldiği söylenebilir.

194. A 50a/2.
195. A 45a/2.
196. A 26b/4. Diğer örnekler için bk. A 15a/4; 41a/4; 50b/4; 52a/2; 83a/1.
197. A 87b/3. ayrıca bk. A 53b/2.
198. A 71b/1.
199. Bilmen 1950: II, 526. Nafaka ile ilgili diğer hususlar burada geniş olarak ele alınmaktadır.
200. A 28a/5; 52a/3; 34b/4; 68a/2; 68b/1.
201. A 9b/4; 68a/2; 71b/3; 74b/3.
202. A 87b/3.
203. A 76a/1. Diğer bir örnek için bk. A 46b/1.

İDARİ HAYAT

A- Genel Olarak Bursa'nın İdari Taksimatı:

Bilindiği gibi taşra teşkilâtı eyâlet, sancak ve kazalardan oluşuyordu. İncelediğimiz defterlere göre Hüdâvendigâr (Bursa) sancağı, Biga, Karesi, Kütahya, Teke, Hamid, Alâiyye, Karahisar-ı Sahip, Sultan Önü, Engürü, Aydın, Saruhan, Suğla, Menteşe ve Kocaili sancakları ile birlikte Anadolu Eyaleti'ne bağlı bulunuyordu[204].

Hüdâvendigâr sancağının merkezi Bursa idi. Sicillerden tespit edebildiğimiz bu eyalete bağlı kazalar şunlardır: İznik[205], Mudanya, Mihaliç[206], Pazarköy[207], İnegöl[208], Kirmastı, Atranos, Gemlik[209], Yenişehir[210] ve Kite[211]. Ancak aynı defterin bir yerinde Kite"*Nâhiye-i Kite*"olarak geçerken diğer bir yerinde Kite kazası[212] olarak nitelendirilmiştir. Bunlara ilâveten bir belgeye dayanarak, Kite'nin 1070/1659 yılından itibaren kesinlikle kaza statüsüne sahip olduğu söylenebilir[213].

B- Bursa'daki İdâri Görevler:

1. Sancak Beyliği:

İncelediğimiz sicillere göre, Bursa'da 1066-1070/1655-1659 tarihleri arasında sırasıyla Yakalu Mustafa[214], Kurd (Ahmed) Paşa[215] ve Hüseyin Paşa[216]'nın sancak beyliği görevine getirildikleri, ancak bu kişilerin görevlerine gitmeyip yerlerine mütesellimler tayin ettikleri anlaşılmaktadır. Bu mütesellimler arasında, sırasıyla Yusuf Ağa, Selânikî Mehmed Ağa, Beyzâde Mehmed Ağa ve İbrahim Ağa[217] gibi şahsiyetler ile karşılaşıyoruz.

Kısa zamanda sancak beylerinin bu kadar sık değişmesi yönetimdeki istikrarsızlığı göstermektedir. Sancak beyi olanlara Hüdâvendigâr sancağı "*ber vech-i arpalık*"[218] olarak verilmiş ve Sakız ve Limni adalarının muhafazası da uhdelerine bırakılmıştı.

Defterlerimizde tespit ettiğimiz belgelere göre, sancak beylerinin veya onlar olmadığı zaman yerlerine geçen mütesellimlerin görevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür..

Subaşı, sancak beyi veya onun vekili durumunda olan mütesellim tarafından tayin ediliyordu. Nitekim Mütesellim Yusuf Ağa, Bursa subaşılığını 5 Kasım 1659 tarihinden itibaren yıllığı 18.000 akçeye Seyyid Mehmed'e tevcih etmişti[219].

Sefer sırasında sancağa bağlı yerlerdeki bütün askerler sancak beyinin komutası altında toplanıyordu. Sakız Adası'nın muhafazası ile görevlendirilen Mirlivâ Yakalu Mustafa'ya, sancaktaki bütün askerleri emri altında toplaması için evâil-i Zilkâde 1066/20-30 Ağustos 1655 tarihli bir ferman gönderilmiş olması buna bir örnek teşkil eder[220].

Sancağa bağlı yerlerde meydana gelen eşkıya hareketlerinin takip edilmesi, yakalanması ve mahkemeye sevkedilmesi de onun vazifelerindendir. Yanında yirmi atlı eşkıya ile birlikte Aydın, Saruhan ve Menteşe çevresinde halka zulmeden ve 'Baltacı' lakabıyla bilinen şakîden başka[221],Yarhisar kazasının Kara Amuca köyünden"*Karabacak*"adıyla tanınan Sefer oğlu Mehmed'in ele geçirilmesi[222] konusunda İstanbul'dan fermanlar yazılıyordu.

Şâkîler yakalandıktan sonra şehir subaşısının sorumlu olduğu bölgelerden ise şehir subaşısına[223], sancak beyinin mesul olduğu yerlerdekiler de siyaset edilmek için kendisine veya vekili olan mütesellime teslim ediliyordu. Defterlerimizde geçen bir kayıt, Celâlî isyanlarının son halkasını teşkil eden Abaza Hasan isyanının Bursa'da ne derece olumsuz etkileri olduğunu göstermesi yanında sancak beyi veya mütesellimin siyaset etmesi konusunda ilginç bilgiler ihtiva etmektedir. Bu belgeye göre, Cami-i Kebîr imamının da aralarında bulunduğu birkaç imam, hatip ve mütevellî, Abaza Hasan Bursa'ya geldiğinde onu desteklemişler ve kale kapısının açılıp ailelerinin çıkarılmasını istemişlerdi. Aksi takdirde camileri açmayacaklarını ve cuma namazını kıldırmayacaklarını, Hasan Paşa'nın gelerek kaleyi döve döve alacağını ve kaledeki bütün halkı kılıçtan geçirip kadın ve çocuklarını esir edeceğini bildirmişlerdi. İşte sözü edilen şahıslar, mütesellim tarafından yakalanıp mahkemeye çıkarılmış, soruşturmaları yapıldıktan sonra, "*Allah'a ve Peygamberine karşı (müslümanlara karşı), savaşa kalkışanlarla yeryüzünde fesada çalışanların cezası, ancak öldürülmeleri, asılmaları yahut sağ elleri ile sol ellerinin çaprazvârî kesilmesi, veyahut bulundukları yerden sürgün edilmeleridir. İşte bu ceza onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Ahirette ise kendilerine büyük bir azab vardır*"[224] meâlindeki

204. A 121a/1.
205. A 141b/2.
206. C 4b/1.
207. C 7b/2.
208. A 96b/2.
209. C 8b.
210. C 18a.
211. A 96b/2; 141b/2.
212. A 129b/2; 141b/2.
213. C 18a.
214. A 49b/1.
215. C 63b/2.
216. C 34b/1.
217. B 24b/2; C 29a/2; 63b/2; 38a/3.
218. Hüseyin Paşa'nın tayin berâtı: "..hâliyâ hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getirüb Limni cezîresi muhâfazasında olmak şartıyla işbu sene seb'îne ve elf cemâziyelûlâsının ondördüncü gününden Hüdâvendigâr sancağın ber vech-i arpalık sana tevcîh ve inâyet....olunmuşdur...". Ocak 1695. C 34b/1.
219. C 63b/2.
220. A 119b/2.
221. A 113b/1.
222. A 3a/3 7 Rebiülevvel 1066/4 Ocak 1655.
223. Karabacak hakkından gelinmek üzere subaşıya teslim edilmişti. Bk. A 3a/3.
224. K.Kerim, Mâide, 33.

âyet-i kerime gereğince idam edilmek üzere yine mütesellime teslim edilmişlerdir[225].

Halkın emniyet ve asayişini temin etmekle görevli olan sancak beyi veya mütesellimler, üzerlerine düşen bu görevleri yerine getirmemekle kalmıyor, zorla "*tekâlif-i şâkka*"[226] ve "*devr*" adıyla haksız vergi toplayarak halkın huzurunu kaçırıyorlardı. Nitekim Mütesellim Veli Ağa, yetmişaltı atlı ile birlikte Gönen kazasının köylerini gezerek "*devr*" adıyla halktan 75.000 akçe toplamıştı. Bunun üzerine Gönen kadısı mütesellimi divana şikayet etmiş ve bu kişilerin derhal yakalanıp gönderilmesi için Bursa kadısına ferman yazılmıştı[227].

2. Kadılık:

İslâm adliye teşkilâtı üzerinde çalışan araştırmacılar, kadılığın tarihini Hz. Peygamber dönemine kadar çıkarmışlar ve dört halife döneminde uygulamaya devam edildiğini ve ondan sonra bütün İslâm devletlerinde yaygın olarak benimsenip yerleştiğini belirtmişlerdir[228].

Osmanlı İmparatorluğu'nda da, daha kuruluşundan itibaren bu müessesenin varlığını görüyoruz[229]. Başlangıçta en büyük kadılık Bursa kadılığı iken, zamanla imparatorluğun başkentinin değişmesiyle birlikte buna Edirne ve İstanbul kadılıkları da eklenmiştir. Bu üç şehrin kadılığına "*bilâd-i selâse*" kadılıkları denmiş ve 500 akçelik mevleviyet kadılığı olarak nitelendirilmiştir[230].

Bunlardan Bursa kadılığına 1066-1068/ 1655-1657 tarihleri arasında sırasıyla eski Medine-i Münevvere kadısı Kâmetîzâde Mevlana Mehmed Efendi[231], eski Mısır kadısı Sadruddinzâde Mevlana Ruhullah Efendi[232], Yenişehir kadısı Yakub Efendi[233], ikinci kez Kâmetîzâde Mehmed Efendi[234] ve Hâşimîzâde Seyyid Mehmed Efendi[235] atanmışlardı.

Sancak beylerinde olduğu gibi kadıların da çok sık değiştirildiğini, bunlar arasında Kâmetîzâde Mehmed Efendi gibi sadece 3 ay 10 gün görev yapanların[236] da olduğunu görüyoruz. Halbuki Mustafa Akdağ'a göre bir kadının görev süresi bir yıllık"*müddet-i örfî*"ve bir yıllık da uzatmalı olmak üzere iki seneydi[237]. İşte, daha normal sürelerini bile tamamlamadan kadıların kısa sürelerle değiştirilmesi, adliye teşkilâtının bozulmasına yol açmıştı. Gerçekten de incelediğimiz defterlerde kadıların, esnaftan haksız olarak vergi topladıklarına dair kayıtlar olması bunu doğrular niteliktedir[238].

Anadolu kazaskerinin arzı ve berat-ı şerifle atanan[239] Bursa kadısına Bursa kazası "*arpalık*" olarak tevcih ediliyordu[240]. Öte yandan, yeni tayin edilen kadı şehre girişinde ayan ve eşraf tarafından[241] top atışıyla[242] birlikte törenle karşılanıyordu.

Kadıların mahkemede tuttukları kayıtlardan aldığı ücretler konusunda Kamil Kepecioğlu'nun 30 Eylül 1479 tarihli bir fermana dayanarak verdiği bilgiye göre, tutulan kayıtlardan ıtknâmede[243] 30 akçe, diğer yazılarda kadıya 15 akçe, bâkire kızın nikahında 20 akçe, dul kadın nikahında ise 20 akçeden daha az alınıyordu. Bütün bunlardan nâib ve kâtibe birer akçe veriliyordu. Resm-i kısmette ise mal varlığının % 2'si kadıya ait idi[244]. XVI. asır sonlarıyla XVII. asırda miras taksiminde kadılar, 1,5, nikah resminde kız olanlardan kadıya 20 ve hademesine 5, dul olanların nikahından kadı 10 ve hademesi 5, hüccet ve resm-i kitâbette kadı için 20 ve hademesi için 5 ve azâdnâmeden kadı için 50, nâib, emîn ve kâtip için 12 toplam 60 ve sicil kaydından 8, imzadan 12 ve müraseleden yani şer'î muhâberâttan 6 akçe resim alınırdı[245].

225. B. 23a/1.
226. İkizceler ağnamı mukata'a reâyası mirlivâlarını, kendilerinden zorla tekâlif-i şâkka istediği gerekçesi ile İstanbul'a şikayet etmişlerdi. Bk. C 28a/2.
227. C 37b/1 Evâil-i Cemâziyülevvel 1070/14-24 Ocak 1659.
228. Macdonald 1977: VI, 493; Atar 1979: 12 vd.
229. Aşıkpaşaoğlu 1985: 27.
230. Uzunçarşılı 1965: 88-89.
231. A 105a/1.
232. A 133b/1.
233. A 123a/1.
234. A 71b/1.
235. B 6b/1.
236. Kâmetîzâde Mehmed Efendi, gurre-i Rebiülevvel 1066/28 Aralık 1655 tarihinde göreve gelmiş, 18 Cumâdel-âhir 1066/ 8 Nisan 1655 tarihinde göreve Rûhullah Efendi getirilmiştir. Bk. A 105a/1; 133b/1.
237. Akdağ 1974: II, 98.
238. Bir kısım tüccar Âsitâne-i Saâdete arzda bulunarak Bursa'ya değişik yerlerde getirdikleri ipekten vermeleri gereken resimleri ödedikleri halde, Bursa kadısının kendilerinden gayr-i kanûnî olarak 40-50 kuruş arasında değişen miktarlarda ayrıca vergi aldığından şikâyetçi olmuşlardı. 20 Zilhicce 1069/ 8 eylül 1658 Bk. C 66a/2.
239. "...mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getürüb...Gurre-i R.Âhir 1066/27 Ocak 1655 tarihinden itibaren göreve başlamak üzere Bursa Kazası değerli fermanım ile sana tevcih edilmiştir.." (Tabeka asluhu'l-mutac damgatü'l-abdi'l-fakîr Mustafa el-kâdî bi-asâkiri Anadolu -ufiye anhü-) Evâil-i Zilka'de 1066. Bk. A 105a/1.
240. Bir fermanda "ber vech-i arpalık Hüdâvendigâr sancağına mutasarrıf olan kâdıy-ı kudâdi'l-müslimîn Mevlânâ Bursa kadısı -zîde fazluhu-.." şeklinde hitap edilmektedir. Bk. C 27b/2.
241. Kepecioğlu ts.:III, 1.
242. 1068/1657 yılında beytü'l-mal emîni olan Davud oğlu Bâlî Ramazan ve Kurban bayramlarında, Bursa'ya yeni kadı'nın gelişinde, Bursa muhaafazasına memur olan Kenan Paşa'nın gelişinde ve Bursa'ya donanmay-ı ferman olmağla ber mûcib-i fermân-ı âlî beş defada atılan toplara 1.300 akçe masrafı olduğunu kadıya tescil ettirmişti. Evâsıt-ı Muharrem 1067/29 Ekim 1656. Bk. B 19b/1.
243. Özgürlük belgesi: Salıverilen köle ve cariyelere bir daha satılmamaları için sahipleri tarafından verilir.
244. Kepecioğlu : III, 167.
245. Uzunçarşılı 1965: 85.

Bursa kadısının bazen Anadolu kazaskerine ait vergilere tecavüz ettiği görülmektedir. Nitekim evâhir-i Rebiülahir 1047/11-21 Eylül 1637 tarihli bir fermana göre Anadolu kazaskeri, kadıyı kendine ait ücretlere müdahale etmekle suçluyordu. Burada belirtildiğine göre askerî sınıfın resm-i kısmeti, nikahı, ıktnâmesi, vakfiye ve diğer hüccetleri kazaskere aitti. Reâyanın bu tür gelirleri ise kadı'nındı. Ayrıca askerî sınıfın resm-i kısmetlerinden 100 akçeden az olanları da kadıya verilmişti. İşte kadı, kazaskere ait vergileri almaya kalkıştığı için söz konusu fermanla dikkati çekilmişti[246].

Kadılar bir kısım vazifelere yaptıkları tayinlerden aldıkları berat rüsûmunu *"ahkâm-ı rüsûm emîni"*ne teslim etmeleri gerekirken 1069/1658 yılına ait bir aylık berat rüsûmunu Bursa kadısı zamanında vermemişti. O tarihteki emin, durumu âsitâne-i saâdete bildirmişti. Bunun üzerine kadıya gelen fermanda söz konusu rüsûmun hemen emîne teslim edilmesi emrediliyordu[247].

XVII. asırda kadılar, yukarıda bahsettiğimiz harçlardan başka, nezâret hakkı olarak Bursa'daki vakıflardan ayda 1.200 akçe, cerâye olarak da dokuz müd buğday ve arpa alıyordu[248].

a. Kadı'nın Görevleri:

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarında kadılar, adlî ve idârî bakımdan şehirlerin tam hâkimi durumunda idiler. Akdağ, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren kadıların bu konumunu muhafaza edemediklerini belirtir[249]. XVII. yüzyılda diğer müesseselerde olduğu gibi adliye teşkilâtında da bozulmaların devam ettiğini söylemek mümkündür. Şimdi Bursa'daki kadı'nın görevlerine, defterlerimiz çerçevesinde kısaca değinmek istiyoruz. Bu görevler başlıca adlî, idarî, malî, beledî ve noterlik olmak üzere beş kısma ayrılabilir.

Kadının adlî görevleri arasında, yetim çocuklara nafaka bağlanması, alacak, miras, cinayet ve yaralama gibi davaların çözüme kavuşturulması, bülûğa ermemiş çocuklara babaları öldüğünde üzerlerine vâsî tayini, cinayet, yaralama ve intihar keşifleri, köleler ile ilgili davalar sayılabilir[250]. Meselâ, incelediğimiz dönemde Bursa'da 48 cinayet ve yaralama olayı olduğu anlaşılmaktadır[251].

İdarî görevlerine gelince; mütevelli tayini, imaretlere tabbah tayini, camilere imam, müezzin, kayyım tayini, mimarbaşı tayini ve ders-i âm ataması gibi muhtelif vazifelerin dışında, esnaf yöneticilerinin tayinlerini yapmak ve gerektiğinde görevden almak da kadı'nın görevi idi[252]. O bütün bu vazifelilerin tayini yapar ve merkezden berat isterdi. Ayrıca kadı merkezden gönderilen her türlü fermanın muhatabı idi. O, gelen fermanların gereğini yapmak zorunda idi. Bu fermanlar; savaş sırasında asker toplamaktan mevcut subaşının azli ve yerine bir başkasının atanmasına kadar olan işlere ilâveten, altı-bölük yoldaşları üzerine kethüdâyeri tayini, Mekke'ye gidecek yeni kadı'nın yol masrafları, Hocazade Mes'ud Efendi'nin idam fermanı, Açıkbaş Seyyid Mahmud'un Bursa'dan sürülmesi gibi birçok konuyu ihtiva etmektedir[253].

Kadının malî görevleri arasında şu konuları sıralamak mümkündür: Avârız ve nüzül vergilerinin toplanması, Anadolu'nun sağ kolundaki eyaletlerin hazinesinin merkeze güven içinde gönderilmesine yardımcı olunması, her türlü mukata'aların emîne zaptettirilmesi ve gelir giderlerin kontrolü, vârissiz ölenlerin terekelerinin gönderilen mübâşire yazdırılması, vakıfların yıllık muhasebelerinin yapılması, reâyadan haksız vergi talep edenlerin menedilmesi, vergisini vermeyen esnaf, tüccar ve diğer reâyanın takibi[254].

Buna ilâveten kadı'nın, bazı vakıf müesseselerinin bakım ve onarıma ihtiyaç göstermesi halinde keşiflerinin yaptırılması ve onarımlarının sağlanması, tüketicinin korunması amacıyla mevsimlere göre yiyecek ve giyecek maddelerine narh konulması, yani fiyatlarının tespitinin yapılması; esnaf ve zanaatkârın ürettiği malların belirlenen standarda uygun olarak üretilmesini sağlamak[255] gibi beledî görevleri de vardı.

Kadı'nın son olarak belirtilmesi gereken bir diğer görevi de noter hizmetleridir. Bu görevler arasında, her türlü alış verişe dair kayıtlar ile vekâlet ve kefâlet kayıtlarının tutulması ve vakfiyelerin tescili[256] sayılabilir.

b. Mahkemede Diğer Görevliler:

Mahkemede kadıdan başka görevliler de vardı. Bunlar; nâib, kâtip, bevvab ve mahkemeye çağırılan kişilerin getirmekle görevli muhzırlardır.

---

246. Fermana göre hitâbet, imâmet, kitâbet, tevliyet, cibâyet, meşiyyet, nezâret vb. cihetlere tasarruf edenler askerî sayıldığı gibi yaveci, derbentçi, köprücü, ulakçı, bağcı, çeltikçi, tuzcu, celebçi, bakırcı, kadı nâibleri, şehir kethüdâları ve tekâlif-i örfiyeden muaf olanlara bunların çocukları, seyyidler, azadlı köle ve cariyeler ile askerî kadın reâya ile evlenmediği sürece askerî sayılırdı. Bk. K 124b/1.
247. B 37a/2.
248. O 2a/1-2 29 Zilkade 1085/25 Şubat 1674. XVII. yüzyılda Balıkesir'de kadı'nın her Ramazan ayında alınması âdet olan bir baklava akçesi vardı. BK. Su 1937: 34.
249. Akdağ 1974: II, 72, 82, 102.
250. A 9a/3; 10a/2; 10b/2; 16b/2; 17b/1; 51a63; 52a/3; 91b/5; 93a/2; 95b/2; 122a/2; 126a/1; 144b/5; B 5b/1.
251. A 52b/2; 72a/3; 80b/2; 85a/4.
252. C 26b/1; A 8a/4; 15b/2; 106b/1; 108a/3; 113a/2; 129a/1; 145b/3; 146b/3; B 38b/2.
253. A 56a/1-2; 112a/3; 117b/2; 125a/2; 139a/3.
254. A 19b/1; 96b/2; 102b/2; 113a/2; 123b/2; 139b/2; C 14b/2; 23a/1; 24a/1; 29a/3.
255. B 2a/2; 5b/1; K 122a/1. XVIII. yüzyılda Ankara kadısının görevi için bk. Özkaya 1985: 207. XIX.yüzyıl Ankara şehri için bk. Özdemir 1986: 186. Genel manada kadı'nın görevleri için bk.Ebu'l Ûla Mardin 1970:XI, 44.
256. B 12b/4; 25b/2; A 2a/1; 6b/3; 11b/3; 31a/2.

Bursa mahkemesinde görevli olan ve kadı tarafından atanan nâib "*bab nâibi*"olarak adlandırılıyordu. Bab nâibi, kadının yanında bulunup gerektiğinde ona vekâlet eder veya herhangi bir şer'î muameleye bakmak üzere kadı tarafından köylere gönderilirdi[257].Meselâ Sadruddinzâde Rûhullah Efendi'nin bab nâibi müderris İbrahim Efendi idi[258]. Cinayet, yaralama gibi olayların keşfini yapmak üzere genellikle bab nâibi gönderilirdi.[259]

Mahkemede bundan başka nâibler olup olmadığı konusunda incelediğimiz defterlerde herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz, fakat 1171/1757 senesinde bab nâibi, keşif nâibi, tahıl nâibi ve ıbâk nâibi diye dört nâib olduğunu biliyoruz[260].

Daha önce de belirtildiği gibi nâibler, mahkemede tutulan kayıtlardan belirli ölçülerde ücret alıyorlardı[261].

Kâtip ve bevvabın görevleri hakkında defterlerimizde herhangi bir bilgiyle karşılaşmadık, ancak kâtibin mahkemede hüccetleri defterlere geçirdiği ve bevvabın da kapıcı olduğu açıktır.

Muhzırbaşı ve muhzırlar ise mahkemede hazır bulunması gereken kimseleri getirmekle görevli oldukları gibi şehrin güvenliğini sağlamakla da sorumluydular[262]. XVII. asrın sonlarına doğru muhzırbaşıyla birlikte mahkemede yirmi bir muhzır vardı[263].

Muhzırbaşı "*müdde'înin mâl-ı makbûzundan yüzde iki*" akçe ücret almaktaydı[264]. 1675 yılında alınan bu ücretin 1550 yılından beri hiç değişmediğini görüyoruz[265].

Muhzırlar, miktarları bilinmemekle birlikte "*ihzâriyye*" denilen bir resim alıyorlardı. Ayrıca avârız-ı divâniyye, ordûy-i hümâyun, bedel-i nüzûl gibi vergileri toplamaya gelen memurların yanına iki muhzır veriliyor ve kendilerine belirli bir ücret ödeniyordu. İşte muhzırların aldıkları ücretlere, hakkı olmadığı halde muhzırbaşı müdahale etmekte ve onların aldığı her ücretten, hem kendine hem de hizmetkârına bir muhzır hissesi verilmesini istiyordu. Meselâ 1675 yılında muhzırbaşı mühtedî Ahmed, böyle bir harekete başvurduğundan dolayı divân-ı hümâyûna şikayet edilmişti[266]. Muhzırbaşının ücretini artırmak için bu yola başvurması, hayat pahalılığın artışına paralel olarak ücretinin artırılmaması sebebiyle olduğu söylenebilir.

Muhzırlardan başka mahkemede görevli olan bir avcıbaşı ile 90 nefer avcı da görülmektedir[267]. Bunlar da, çevrede ortaya çıkan hırsız ve şakîleri yakalayıp mahkemeye getiriyor ve şehrin güvenliğini sağlıyorlardı. Gerçekten de defterlerimizdeki bir kayıt bu durumu açıkça gösteriyor. Bu kayda göre, bir grup şakî Isparta'dan Bursa'ya gelmekte olan kervanın yolunu gece yarısı kesip soymak üzere iken o saatte devriye gezen birkaç nefer avcı, onları yakalayarak mahkemeye getirmiş ve muhakemeleri yapıldıktan sonra üçer yıl kürek cezasına çarptırılmışlar ve avcıbaşıya teslim edilmişlerdi[268]. Ayrıca vilâyetlerden İstanbul'a giden hazinelerin, Bursa'dan geçerken koruma işini de avcılar deruhte ediyorlardı[269].

Avcıların sayısı 1659 yılında 80 kişi olup iki kısma ayrılmışdı. Bunlardan 40'ı Hz. Emir semtinde, 40'ı da Bayır semtinde ikâmet ediyordu[270].

Ücretleri konusunda herhangi bir bilgi olmamakla birlikte avcılar, avârız-ı divâniyye ve tekâlif-i şâkkadan muaf idiler[271].

c. *Şehir Kethüdâsı:*

Devlet nezdinde halkın temsilcisi olan şehir kethüdâsı Bursa'da XVI. asırdan beri bulunmaktaydı[272]. Bu yönetici hakkında defterlerimizde sadece tayini ile ilgili bilgi vardır.

257. Uzunçarşılı 1965: 117.
258. A 42b/3 27 Şevval 1066/ 8 Ağustos 1655. Ayrıca bu tarihten 1067/1656 tarihine kadar sırasıyla Abdülkadirzâde Receb Efendi, Abdurrahim Efendi, İbrahim Efendi bab nâibi idi. Bk. A 69b/1; 71b/1; 93a/1.
259. A 6a/1; 52b/1; 46a/1.
260. S 2a/1-4. Bu dönemde kadı Salih oğlu Osman idi.
261. Mahkemede tutulan belgelerden nâib bir akçe ücret alıyordu. Bk. Kepecioğlu ts.: III, 167.
262. A 21a/3; 53a/2; 93a/1. Ayrıca bk. Özdemir 1986: 198.Muhzırlar ve muhzırbaşının Muhzır Ağa Bölüğü'ne bağlı olmaları gerekir. Bk. Uzunçarşılı 1943:I, 208.
263. Ö 1b/5.
264. 0 21b/2 28 Safer 1086/24 Mayıs 1675.
265. Akdağ 1974: II, 101. Defterlerimizde geçen bir kayıttan muhzırbaşının 1642 yılında da aldığı ücret, yüzde iki idi.Bk.İ 156a/2. Hatta bu tarihten çok daha sonraları, XVII. yüzyılda bile bu ücretin sadece Bursa'da değil, Anadolu eyaletine bağlı diğer sancaklarda da aynen varlığını müşahede ediyoruz. Bu asırda Konya'da muhzırbaşının aldığı ücret de" müdde'înin mâl-ı makbûzundan yüzde iki akçe" şeklindeydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Özkaya 1985: 224.
266. 0 21b/1.
267. Uzunçarşılı, avcıları ve şikârileri ayrı başlıklar halinde anlatmış, birincilerin ilk zamanlar yeniçerilere tüfek talimi yaptırdaklarını, ancak bunu zamanla terkettiklerini, ikincilerin ise barış zamanında padişahla Istranca dağlarında avlandıklarını ve bulundukları bölgenin inzibat işlerini yürüttüklerini ve savaş sırasında padişahla birlikte sefere katıldıklarını söyler ve şöyle ekler: "Ben tüfenk talimi yaptıran avcılarla bunları birbirine karıştırmaktan çekindim. Bununla birlikte ikisinin bir olması da muhtemeldir". Bk. Uzunçarşılı 1943: 226-230. Defterimizdeki kayıt ise şöyledir: "Bâisü tahrîr-i tezkîre budur ki, Bursa mahkemesinde hizmet etmek sicil-i mahfûzda mestûru'l-esâmî olan....90 nefer avcıbaşısıyla hizmet-i şer-î şerîfde lâzım ve mühim ve mu'tad-ı kadîm dahî minvâl-i meşrûh üzere olmağla mezbûrları taraf-ı âhardan bir kimesne müdahale etmemek içün işbu memhûr tezkîre verilmiştir ki evâil-i Receb 1100". Bk.Ö 1b/5.
268. B 12a/2; C 64a/1.
269. C 64a/1.
270. C 64a/1.
271. C 64a/1.
272. Pakalın 1971: III, 317; Özdemir 1986a: 157.

Bursa kethüdâlığına getirilen kişiler, bizzat kendileri arzda bulunarak şehir kethüdâsı olmak istiyor ve bu istekleri kabul edildiği takdirde "*ruûs-i hümâyûn*" ile göreve getiriliyordu[273]. Meselâ, Anadolu Ağası Mehmed Ağa, bu şekilde şehir kethüdâsı olmuştu[274].

Görev sürelerinin ne kadar olduğu hakkında defterlerimizde bir bilgiye rastlamıyoruz, ama 1656 yılındaki şehir kethüdâsı olan Ali Bey, bu görevde sadece iki gün kalabilmişti[275].

Yukarıda bahsettiğimiz tayin beratlarında bu görevli, şehir muhafazasından[276] başka, esnafın da hükûmet nezdindeki temsilcisi olarak gösterilmektedir. Ayrıca esnafın eşkıyâlık hareketlerine girişmesi halinde, kethüdâ duruma hâkim olmak ve olayı Âsitâne-i Saâdete bildirmekle görevli idi. Nitekim Bursa kethüdâsı Ali, kahveci ve ehl-i hiref arasından bazılarının sipahi kılığına bürünerek hilâf-ı şer'i şerif teaddîden hâli olmadıklarını şikayet etmiş ve üzerine gelen emirde, bu gibilerin menedilmesi, şayet emirlere uymazlarsa durumun tekrar bildirilmesi istenmişti[277].

d. Şehir Subaşılığı:

Osmanlı şehirlerinde asayiş ve güvenliği sağlamak görevi birinci derecede şehir subaşısına aitti[278]. Klâsik Osmanlı dönemini inceleyen M. Akdağ şehir şubaşısına "*zaîm*" de dendiğini, şehir merkezi ve nahiyesini teşkil eden birkaç köyün güvenliğinden sorumlu olduğunu ve divan tarafından merkezden atandığını belirtmektedir[279].

XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da da subaşıya "*zaîmü'l-vakt*" adı veriliyordu[280]. Subaşı, sancak beyi adına mütesellim tarafından iltizam usûlüyle atanıyordu[281]. Subaşılar, Seyyid Mehmed, Seyyid Hüseyin ve Ali Bey gibi, iltizam bedeli olarak mütesellime ayda 6.000 akçe ödüyorlardı[282]. Buna göre subaşılığın yıllık gelirinin 72.000 akçeye kadar çıktığı söylenebilir.

Subaşılığın gelirlerini cürm-i cinâyet gibi bâd-ı hevâ denilen vergiler oluşturuyordu[283].

1066-1070/1655-1659 tarihleri arasında Bursa'da sekiz kişinin subaşı olduğu ve görev sürelerinin 1-5 ay arasında değiştiği görülmektedir[284]. Bu da gösteriyor ki, diğer müesseselerdeki istikrarsızlık subaşılıkta da mevcuttu.

Açıklanması gereken diğer bir husus da kimlerin subaşı olduğudur. XVI. asırda altı-bölük sipahileri arasında tayin edilen subaşının, incelediğimiz dönemde kapıkulu ağaları içinden atandığını görmemizin yanında seyyidlerin de bu göreve getirildikleri anlaşılmaktadır[285].

Genellikle kısa süre görev yapmalarının ve merkezî otoritenin sarsılmasının sonucu olarak subaşılar da asayişi sağlama görevini zaman zaman sûistimal etmişlerdi. Hapsetmek üzere mahkeme tarafından kendilerine teslim edilen bir kişiyi serbest bırakarak İstanbul'a gitmesini sağladıkları gibi[286] kendi görev bölgesi dışındaki yerlerin bâd-i hevâ vergilerini de toplayarak halka zulmediyorlardı. Meselâ, bir süreden beri Medine-i Münevvere reâyasının cürm-i cinayet ve resm-i arûsâneleri subaşıya verilmemesi üzerine subaşının müdahale edip almak istemesi, sözkonusu vakfın yâve cizyedârlarının şikâyetine yol açmıştı[287]. Bu tür hadiseler çokça tekrarlanmış olmalı ki, canı yanan halk, divân-ı hümâyûna başvurarak, kendilerinden hileli yollarla haksız vergi alınmaması için ellerine "*emr-i şerîf*" verilmesini istiyorlardı. Nitekim, Sultan Mehmed Evkâfı köylerinden Aksungur Köyü halkının beylerbeyi, sancak beyi ve subaşının kendilerinden haksız yere vergi almamaları için ellerine emr-i şerif verilmişti[288].

Daha önce de belirtildiği gibi, kadı infaz yetkisine değil sadece yargı yetkisine sahipti. İnfaz ise subaşının yetkisi dahilindeydi. o, yargılama sonucunda hapsine hükmedilen kişiyi kale içindeki zindana[289] hapsediyor veya - o dönemin termine-

273. "Muhrûse-i Bursa'nın şehir kethüdâlığı ruûs-i hümâyûnumla...Ali Beğ'e tevcîh olunub....ruûs-i hümâyûnum sûret mûcibince zabt u tasarruf ettirilmek...emrim olmuştur" Evâhir-i Safer 1067/20-30 Aralık 1655.A 107a/1.
274. A 113b/1.
275. A 107a/2 Gurre-i Rebiülevvel 1067/29 Aralık 1656.
276. A 113b/1.
277. C 18b/3. XVI. asırda Bursa'da kethüdânın görevlerini anlatan Ö.Ergenç, kethüdânın, devletin reâyaya yüklediği avârız ve tekâlif-i örfiye gibi vergilerin tevzii ve taksimini yaptığını söyler. Bk. Ergenç 1982: III, 108.
278. Pakalın 1977:III, 260.
279. Akdağ 1974: II, 90.
280. B 30a/1.
281. ".... inhâ olunur ki, Bursa'da ...şehir subaşılığı işbu 1066 Zilhicce'sinin gurresinden bir ay tamâmına ağalarımızdan.....Zaim Ağa'ya deruhte edip..." Gurre-i Zilhicce 1066/20 Eylül 1655. A 117b/2.
282. C 31a/2; 34b/3; 63b/2. XVII. yüzyılda Bolu sancağı subaşalığının da ayda 5.128 akçe gelir getirdiği ve subaşılığa burada da iltizam usûlüyle atama yapıldığı belirtilmektedir. Bk. Sahillioğlu 1966, 35: 31.
283. A 101a/1.
284. A 101a/1;109b/3;112a/1;117b/2;C 31a/3; 34b/3.
285. 1066-1070/1655-1659 tarihleri arasında sırasıyla Zaim Ağa, Hasan Ağa, Ali Ağa, Seyyid Mehmed Çelebi, Seyyid Hüseyin, Ali Bey subaşı olmuşlardı. Bk. A 101a/1; 109b/2; 117b/2; C 31a/3; 34b/3; 49b/2; 63b/2.
286. 1068/1657 yılında subaşı olan Hızır Bey, hapsi gereken Receb'i serbest bırakmıştı. Bunun üzerine, Receb'in, oğullarını yaraladığı gerekçesiyle çocukların anne ve babası subaşından şikayetçi olmuşlardı. B 12b/1.
287. C 32b/1.
288. C 50a/1.
289. Bursa'da hapishane bekçisi olan bir "zindan miftahçısı" bulunuyordu. Anadolu ağasının arzı sonrasında beratla atanan bu görevli, yıllık 2.000 akçe ücretini İkizceler ağnâmı mukata'ası malından almaktaydı. 192b/2.; A 12b/1.

lojisiyle- "*hakkından gelinmesi*", diğer bir ifadeyle "*siyaset edilmesi*"ne hükmedilmişse onu da idam ettiriyordu. Defterlerimizde geçen 48 yaralama, hırsızlık ve cinayet olaylarından dört tanesinin fâillerinin yakalanıp idam edildiğini görüyoruz[290].

e. İhtisab Ağalığı:

Klâsik İslâm döneminde "*hisbe*" diye bir müessesenin varlığı bilinmektedir. Başlangıçta, iyilikleri emretmek ve kötülüklerden alıkoymak gibi dinî bir görev olan hisbeyi yerine getiren "*muhtesib*", sonraları bilhassa ticaret sahasındaki prensiplerin eksiksiz bir biçimde uygulayıcısı olmuştu[291]. Hz.Peygamber devrinde bu görevi yürütenler mevcutsa da hisbe, teşkilâtlı bir müessese niteliğine Hz.Ömer döneminde kavuşmuş ve daha sonra hemen hemen bütün islâm devletlerinde varlığını sürdürmüştü. Osmanlılar'a da kendinden önceki İslâm devletlerinden geçtiği bilinmektedir[292].

İslâm devletlerinde ihtisab işleriyle uğraşan muhtesibe Osmanlılar'da önceleri "*ihtisab ağası*" veya "*ihtisab emini*", Tanzimat'tan sonra da "*ihtisab nâzırı*" denilmiş, ancak bunun yanında "*muhtesib*" kelimesi de ihmal edilmemişti[293]. Ayrıca muhtesibin "*ihtisab çardağı*" denilen bir teşkilâtın başkanı olduğu anlaşılmaktadır[294].

Mantran, İstanbul muhtesibinin görevlerinden bahsederken "*çardak*" adının bu şehire gelen hammaddelerin esnaf arasında paylaştırıldığı yerlere verildiğini ve ayrıca bu gibi yerlere "*kapan*" (hal, depo) da denildiğini belirtir[295]. Pakalın'ın verdiği bilgiye göre çardak, esnaf ve bunların yöneticisi olan muhtesib ve ona bağlı yardımcıların dairesidir. Çardak adıyla ilk bina Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulmuştur. Çardaklara büyük gümrük demek de mümkündür[296].

İncelediğimiz defterlere göre ihtisab ağasının yanında "*ihtisab kethüdâsı*" ve "*koloğlanları*" denilen yardımcılar da vardı[297]. Şimdi muhtesibten başlayarak bu görevliler, defterlerimizdeki bilgiler çerçevesinde anlatmaya çalışalım.

Muhtesib, XV. asırda olduğu gibi[298] incelediğimiz dönemde de iltizam usûlüyle tayin ediliyordu. İhtisab gelirleri bir mukata'a haline getirilerek genellikle altı-bölük halkından olanlara veriliyordu. İhtisab ağalığı mukata'asının mültezimi (muhtesib)in, bununla birlikte ihtisab kethüdâlığı, şem'hane, bâc-ı iskele-i Mudanya mukata'alarını da iltizama aldığı görülmektedir[299].Bunlardan ihtisab ağalığı, yılda devlete iki yük 9.866, ihtisab kethüdâlığı 5.134 akçe gelir getirmektedir. Diğer iki mukata'anın toplam geliri ise 130.000 akçedir[300].

Bilindiği gibi muhtesibin asıl görevi, şehir ve kasabalarda esnaf ve zanaatkârları denetlemek, esnafın sattığı mallara narh koymak, kullandığı kile, arşın, endâze, terazi ve kantar gibi ölçü ve tartıları kontrol etmek[301], çarşı ve pazarın intizamını sağlamak, kadı'nın verdiği hükmü tatbik etmekti. Ayrıca muhtesib kendine ait vergileri de topluyordu[302]. Bunlara ilâveten incelediğimiz dönemde, bedelini ihtisab mukata'ası malından karşılamak şartıyla sarayın "*kiler-i âmire*"sine ihtiyaç halinde bozayı karşılaması ve kendisine bağlı koloğlanları, kâtip ve hüddâmın tayinlerinin yapılması onun görevleri arasında sayılabilir[303].

İhtisab çardağı kethüdâlığı[304], muhtesibe bağlı olarak görünse de tayinin doğrudan merkezden yapıldığı görülüyor. Zaten kethüdâlık da iltizam usûlüyle veriliyordu. Daha önce de belirtildiği üzere, ağalık ve kethüdâlığı aynı şahsın aldığı da oluyordu. Dergâh-ı âlî yeniçerilerinden olan kimselere verildiği görülen kethüdâlık, bu dönemde İhtisab Ağası Solak Hasan ile İhtisab Kethüdâsı yeniçeri Mehmed arasında anlaşmazlık konusuydu. Solak Hasan, 8 akçe ulûfesini hazineye bırakıp iki-üç seneden beri ihtisab kethüdâlığını yürüten Mehmed'in *elinden südde-i saâdete müracaat edip* 5.134 akçeye kethüdâlığı almıştı. O da, Solak Hasan'ın kendisine gadrettiğini şikayet ederek kethüdâlığın 7.000 akçeye kendine verilmesini istemiş ve bu isteği kabul edilerek ihtisab kethüdâlığı kendisine tevdî edilmişti[305]. Ancak Mehmed'in kethüdâlığını kabul etmeyen kadı, merkeze gönderdiği bir arzda, daha önce kethüdâlık yapıp mâl-ı mirîye zarar getiren Mehmed'in görevden alınarak, Mehmed'in 8 akçe ulûfesini vermek, kendi ulûfesini hazineye bırakmak şartıyla 7.000 akçeye Hasan'a verilmesini istemişti. Böylece Hasan tekrar kethüdâlığa tayin edilmişti[306]. Demek ki, kethüdâ, hem kendi hem de kadı'nın arzıyla atanabiliyordu.

290. A 4a/1; 43b/4; 52b/2. Meselâ, Bekâr Hamamı diye bilinen "Akçe Hamamı"nda, 13 kişiyle birlikte öldürme ve soygun olaylarına karışan Boşnak Mustafa yakalanarak idam edilmişti. Bk. C 50a/1.
291. Kazıcı 1987: 13-14; Mantran 1986: I, 289.
292. Kavakçı 1975: 41-47.
293. Pakalın 1971:II, 40; Ayrıca bk. A 128b/1.
294. Mantran 1986: I, 291.
295. Mantran 1986: I, 290.
296. Pakalın 1971: I, 325.
297. A 112b/3; 131b/2.
298. Barkan 1942, I, 5: 327.
299. A 112b/3.
300. A 112b/3.
301. Pakalın 1971:II, 40; Özdemir 1986a: 159.
302. Barkan 1942, I, 5: 327.
303. A 112b/3; 131b/2. Muhtesibin görevleri konusunda geniş bilgi için bk. Mantran 1986:I, 288-296.
304. XIV. yüzyılda Ankara'daki ihtisab nâzırlığını anlatan Rıfat Özdemir, bu konuları anlatırken ihtisab kethüdâsı ve ihtisab ağası çardağı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Bk. Özdemir 1986a: 159.
305. A 131b/3 25 Cumadelevvel 1066/ 22 Mart 1655.
306. A 128b/1 8 Receb 1066/27 Nisan 1655.

İhtisab çardağında görevli olan ve muhtesibin yardımcıları durumunda "*koloğlanları*" adı verilen bir grup daha vardı ki, bunların atamaları ihtisab nâzırının arzı ve beratla yapılıyordu[307]. Koloğlanı azledilmediği sürece görevde kalabiliyordu. Öldüğü zaman yerine oğlu, koloğlanı olarak atanıyordu. Eğer oğlu yoksa, mülâzımlardan en yaşlısına veriliyordu[308].

İhtisab emini, görevini yerine getirmeyen koloğlanını görevden alabiliyor ve yerine bir başkasının atanması için arzda bulunabiliyordu[309].

Eğer görevinden azledilen koloğlanı, haksız bir gerekçeyle görevinden alınmışsa İstanbul'a müracaat ederek tekrar vazifesine dönebiliyordu[310].

Koloğlanlarının sayısı hakkında bir bilgiye sahip değiliz, ancak aynı dönemde İstanbul'da en az 15 koloğlanının olduğunu görüyoruz[311]. Bursa'da bu kadar olmasa da buna yakın sayıda koloğlanı olduğu söylenebilir.

Muhtesibin yardımcıları olarak görülen bu görevliler "*ihtisâbiye*" denilen vergiyi toplamakla görevliydi. Diğer bir deyişle bunlar muhtesibin vergi tahsildarları idi[312].

Nihayet ihtisab ağasının diğer yardımcıları da kâtip ve hüddâm (hizmetçiler)dır. Muhtesib, ihtisab mukata'asını iltizama alırken bu görevlileri tayin etme yetkisinin de kendisine verilmesini istiyor ve bu arzusu İstanbul tarafından kabul görüyordu[313]. Ayrıca defterlerimizde bunlar hakkında herhangi bir bilgi yoktur[314].

f. Bursa Ağalığı (Yasakçıbaşılığı):

Tanzimat'tan sonra "*kavas*"da denilen muhafaza memuruna "*yasakçı*" ve bunların başındaki zâbite de "*yasakçıbaşı*" adı veriliyordu[315] M. Akdağ, kelimenin anlamından hareketle şehirlere gelen yolların ağızlarını ve asayiş bakımından çok önemli sayılan bazı noktaları göz altında tutan ve hükûmetin, bu bölgeler hakkında koyduğu yasakları uygulayan güvenlik memurlarına "*yasakçı*" adı verildiğini belirtmektedir[316]. Acaba XVII.asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da Bursa Ağası da denilen yasakçıbaşının statüsü ve görevleri ne idi?

Bursa'da yasakçıbaşısına "*Bursa zâbiti*"de denilmekteydi. Zira o, aynı zamanda yeniçerilerin de zâbiti durumundaydı[317]. Yeniçeri ocağının ihtiyar ve emektar çavuşları arasından seçilen Bursa Ağası'nın tayini Yeniçeri Ağası'na aitti. O, yasakçıbaşılığa atama yaptığında kadıya mektupla bilgi vermekteydi[318].

Tayin mektuplarına dayanarak yasakçıbaşının görevleri şu şekilde sıralanabilir: Yakalu dolama, burma astar ve yağmurluk giyip varsak ve tüfenk gibi silahlar taşıyarak fukaraya zulmeden levend tâifesini yakalayıp mahkemenin izni ile haklarından gelmek, şehirde bulunan yeniçeri, acemoğlanı, topçu ve cebeci tâifesini zabt u rapt altında tutmak, bunlar arasında vârissiz ölenlerin terekelerini mirî için zaptederek Uzunçarşı'da müzâyedeye çıkarıp satmak ve elde edilen parayı müfredât defterlerine yazarak âsitâne-i saâdete göndermek[319], sefer sırasında Bursa'daki asker tâifesini serdarlarıyla birlikte serhade gitmesi gerekenleri serhade, korucu ve oturucu olanları âsitâne-i saâdete sevketmek ve orduy-u hümâyûna katılmalarını temin etmek, sözlerini dinlemeyen ve itaat etmeyenlerin isim, resim ve dirliklerini yazıp İstanbul'a bildirmek[320].

Bursa'da eşkiyalık hareketleri ortaya çıktığında, şâkilerin yakalanması ve haklarından gelinmesi konusunda şehrin bütün yöneticileri (kadı, mütesellim, kethüdâyeri, yeniçeri serdarları ve avcılar zâbiti) ile birlikte Bursa Ağasına da görev veriliyordu. Nitekim 20 kişi ile beraber eşkiyâlık yapan "*Baltacı*" lakabıyla meşhur kişinin öldürülmesi konusunda bu görevlilere şöyle deniliyordu: "... *şimdi hepiniz bu hususa ehemmiyet verip... her ne şekilde ... yakalanması mümkünse üzerine varıp... adı geçen şâkiyi yakalayıp cemiyetini dağıtıp kendisini öldürmek konusunda fermânım olmuştur. ... İhmal suretiyle kaçmasına fırsat verip emr-i şerîfim yerine getirilmediği takdirde hepiniz sorumlu tutularak cezalandırılacak ve görevinizden alınacaksınız...*"[321].

Bursa Ağası'nın normal görev süresinin ne kadar olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, tayin mektuplarından en fazla 3-4 ay görevde kaldıkları anlaşılmaktadır[322].

307. Mehmed adında biri koloğlanı olarak ihtisab nâzırının arzıyla tayin olmuştu. Bk. A 146b/3.
308. Mantran 1986: II, 296. Görev sürelerinde sınırlama olmadığı konusu için bk. A 131b/2.
309. A 147b/3 20 Safer 1066/19 Aralık 1655.
310. A 131b/2.
311. Mantran 1986:I, 296.
312. Mantran 1986: I, 296; Pakalın 1971: II, 41.
313. A 112b/3.
314. İstanbul şehrinde 1844 senesinde ihtisab çardağı görevleri ve hizmetleri hakkında bk. Kazıcı 1987: 46.
315. Pakalın 1971: III, 606.
316. Akdağ 1974:II, 109.
317. C 26b/1.
318. A 115b/1; 139a/3; 146a/2.
319. Gerçekten de Mahmud Paşa Hanı'nda ölen kahve tüccarı Yeniçeri Mahmud'un vârisi olmadığı için malının zaptedilerek satılması ve Yeniçeri Ağası'na teslim edilmesi Bursa Ağası'ndan istenmişti. Bk. A 104b/1.
320. A 115b/1; C 26b/1.
321. A 1113b/1.
322. A 115b/1; 139a/2; 146a/2.

g. Kethüdâyerîlik:

M.Akdağ, kethüdâyerînin 1558 Bayazıt isyanından sonra ortaya çıktığını ve bu isyandan sonra yeniçeri ve altı-bölük halkının Anadolu şehirlerinde garnizonlar kurup, ticaret, esnaflık ve çiftçilik gibi değişik işlerle uğraştıklarını, bunun sonucu olarak şehir merkezlerinde kadı, subaşı, şehir kethüdâsı ve diğer ileri gelenler yanında altı-bölük halkından olanların işlerine bakan "*kethüdâyerî*"nin yer aldığını belirtmektedir[323].

Yeniçeri askerinin süvari kısmını teşkil eden sipahi, silahtar, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ garipler, sol garipler adı verilen "*altı-bölük halkı*"nın âmiri durumunda olan kethüdâyeriye "*zâbit*" adı da veriliyordu. Kethüdâyeri altı-bölük ağalarının müşterek imzalarıyla Bursa kadısına hitaben yazılan "*mektup*"la atanıyordu[324].

Bilindiği gibi XVII. asrın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu Venedik ile savaş halindeydi. Bu sebeple ordunun ihtiyacı olan askeri karşılamak amacıyla Bursa'daki askerin âcilen gönderilmesi hususunda yazılan fermanda kadı, mütesellim ve alaybeyi yanında kethüdâyerîye de hitap edilmekteydi[325]. Bundan başka kethüdâyerînin altı-bölük yoldaşlarını zabt u rapt altında bulundurarak onların işlerini takip etmek, aralarında meydana gelen anlaşmazlıkları çözümlemek gibi aslî görevleri vardı. Ayrıca levendât tâifesinden olup sipahi adı ile bayrak ve mızrak götürüp "*reâya*" ve "*ehl-i sûk*"u rahatsız edenleri takip edip şer' ile hakettikleri cezaları tatbik etmek de vazifeleri arasındadır[326]. Kendisine itaat etmeyen altı-bölük halkı neferlerinin isimlerini, resim ve bölüklerini yazıp sipâhiyân ağasına bildirmesi de onun sorumluluğundaydı[327]

Kethüdâyerinin görev süresi 15 gün ile 2 ay 11 gün ya da biraz daha fazla süre arasında değişebiliyordu[328].1067/1656 tarihinden 1070/1659 tarihine kadar kethüdâyerilik yeniçerilerden Ali Ömer ile Ali Mehmed arasında el değiştirmişti. Bazen bir kişinin üst üste iki kez göreve getirildiği de oluyordu. Bu takdirde bir kişi 3,5 ay görevde kalabiliyordu. Meselâ, Ali Ömer bu şekilde iki defa göreve getirilmiş ve 3,5ay görevde kalabilmişti[329].

Kethüdâyerînin aldığı ulûfe, bölükteki kıdemlerine göre değişiklik gösteriyordu. İncelediğimiz dönemde ulûfeleri 30-50 akçe arasındaydı. Fakat bu verdiğimiz rakamlar, atanmadan önceki bölükte aldığı ücretler idi. Buna ilâve olarak bir ücret alıp almadıklarını bilmiyoruz. Meselâ, Ali Ömer'in tayin mektuplarında, 22. bölükte olduğu ve yevmî 30 akçe ve başka bir defa da 35 akçe aldığı kaydedilmektedir[330]. Ali Mehmed'in ise 12. bölükte olduğu ve yevmî 50 akçe ücret aldığı müşâhede olunmaktadır[331].

İKTİSÂDÎ HAYAT

A-Üretim

1. Zirâî Üretim:

Defterlerimize göre, bu dönemde buğday, arpa gibi hububâtın yıllık üretim miktarlarını tespit etmek mümkün değilse de üretim artışı olup olmadığı konusunda bir fikir edinilebilmektedir. Bu husustaki bilgilerimiz, avârız vergilerine dair kayıtlara dayanmaktadır. Söz konusu kayıtlarda ordunun ihtiyaçları için Bursa'dan gönderilmesi istenilen zahire ve diğer gıda maddelerinin cins ve miktarları belirtilmektedir.

1656 yılında bu amaçla Bursa'dan 4.000 İstanbul kilesi buğday sürsât olarak, 6.000 kile arpa ile 1.500 kile hınta (buğday) iştirâ zahîresi şeklinde alınmıştı[332]. 1774 yılında yine ordu için 2.500 İstanbul kilesi buğday istenmiş, fakat üretici talep edilen buğdayı çıkaramamıştı[333]. Bu durum bize, buğday üretiminde önemli bir düşüşün olduğunu açıkça göstermektedir. Gerçekten de "*Galle-i bâzâr*" mukata'ası gelirlerindeki azalma da bu görüşü teyid etmektedir[334].

Öte yandan, aynı dönemde çeltik üretimi de düşmüştür. Meselâ, Ada ve Hasan köylerinde önceki yıllarda 5.000 İstanbul kilesi çeltik üretilirken 1656 yılında Abaza Hasan eşkıyasının tahribi sebebiyle ancak 300 kile çeltik hasılâtı elde edilmişti[335].

İstanbul'da matbah-ı âmirenin ihtiyacı olan nane turşusu, yediveren koruğu ve sirke gibi bazı gıda maddeleri Bursa'dan karşılanıyordu. 1656 yılında yalnız Bursa'dan 2.000 akçe tutarında 4.000 vukiyye sirke üretilerek matbah-ı âmireye gönderilmişti[336].

2- Sınâî Üretim:

Defterlerde geçen alacak, hırsızlık, hibe gibi konularla ilgili kayıtlardan hareketle bu dönemde

323. Akdağ 1966, IV, 6-7: 213.
324. A 105b/1; 111a/2.
325. A 119b/2.
326. A 105b/1; 133a/1.
327. C 17a/2.
328. Defterlerimizde sekiz adet tayin mektubu tespit edilmiştir. Bunlar tarih sırasına göre şöyle dizilir. A 105b/1; 111a/2; 112b/2; 125a/2; 131b/2; 133a/1; 133b/1; 140a/1.
329. A 105b/1; 140a/1.
330. A 105b/1; 140a/1.
331. A 133a/1.
332. C 18a/1.
333. Özkaya 1985: 325.
334. Bu bölümde, Bursa mukata'alarının gelirlerini gösteren tabloya bakınız.
335. B 31b/1
336. A 113a/1; 122b/1; 130b/1,2.

üretilen çeşitli sanâyi mallarını tespit etmek mümkündür. İster hammadde, isterse mamul madde şeklinde olsun, belgelerde söz konusu ürünler zikredilirken hangi yerin malı olduğu da belirtilmiştir. Bursa dışında üretilen malları ayırdıktan sonra -geriye kalanların tamamının bu şehirde üretildiklerini kesin olarak söylemek mümkün değilse de- bunların büyük bir kısmının yerli üretim olduğu kabul edilebilir[337]. Ancak tafta denilen bir dokuma türünün Bursa'da üretildiğini ve tersâne-i âmirenin ihtiyacı için İstanbul'a gönderildiğini biliyoruz. Gerçekten de 1066/1655 senesi 1.000 zira' tafta dokunarak tersâneye verilmişti[338].

337. Tablo IV'e bakınız.
338. A 115b/2.

TABLO IV

Bursa dışında üretilenler	**Muhtemelen Bursa'da üretilen mallar**		
	Dokuma, keten yünlüler, kadifeliler, ipek vb.	**Ev eşyaları ve Yatak takımları**	**Mutfak eşyası**
Frenk iskemlesi	Al kutnî	Mâî kilim	Ayaklı sahan
Selanik keçesi	Bürünçük gömlek	Kırmızı kilim	Bakraç
Yemenî Yorgan	Bogâsî makrama	Keçe	Tas
Yemeni döşek	Münakkaş muhayyer	Yan keçesi	Kaşık
Yemeni yorgan yüzü	Çuka sermedî	Kâliçe	Billur kadeh
Tire peşkiri	Burucî alaca	Minder	Fağfûrî kâse
Tire makrama	Kapama	Ocak perdesi	Fağfûrî tabak
Tatârî eyer	Sâtil	Seccade	Fağfûrî fincan
Mısır çarşebi (çarşafı)	Câme	Ayna	Çini tabak
Halebî yorgan	Bez	Sepet sandığı	Kahve ibriği
Yemenî şile bezi	Peştemal	Demir örs	Tencere
Yanbolî kebesi	Tafta	Kılıç	Leğen
Londra çuka	Keten bezi	Kara kılıç	İbrik
	Boğça	Sîm hançer	Demir sini
	Futa	Altın döşek	**Kemha, kumaş, kaftan ve kürkler**
	Peçe	Yüz yastığı	Sarı kemha
	Kuşak	Kol yastığı	Al yâfeste (?)
	Tülbent	Beledî döşek	Fındûkî kemha
	Çakşîr	Beledî yorgan	Gelibolî kaftan
	Destar bağı	Gılâf-ı yastık	Al dârâyi kaftan
	Havlı makrama	Çadır	Atlas kaftan
	Ferrace	Sabun kantarı	Çekârî atlas kaftan
	Çarşeb (çarşaf)	Fanus	Dârây-ı kaftan
	Hammam rıhtı	**Takılar**	Alaca dârây-ı kaftan
	Zîbe donluk	Altın bilezik	Telli hâre kaftan
	Bornos	Altın istefânî	Kırmızı atlas kaftan
	Çıntiyan	İncili zülüflük	Yeşil atlas kaftan
	Cebe donu	Zümrüd küpe	Kumaş elvan kaftan
	Beledî döşek	Altın hatem	Samur kürk
	Şâl	Altın burma	Samur kalpak
	Sîm kuşak	Sîm bâzûbend	
	Münevveş muhayyer	İğnelik (?)	
	Deve tüyü muhayyer	Altın küpe	
	Kadife turbûş	İncili salkım küpe	
	İşleme boğça	İncili saç bağı	
	Arakıyye	Endâyişe(20 miskal)	
	Çuha dolama		
	Dikdik		
	Sırmalı makrama		
	Sîm rıht kuşak		
	İhram		
	Mezmel kuşak		
	Şehrî ham ipek		

Bu tablonun düzenlenişinde kullanılan belgeler : A 7a/1; 20a/1; 22b/1; 38a/3; 44a/6; 46a/6; 61a/3; 68b/4; 72a/2-3; 89b/1; 90b/2; 92b/1; B 26b/1; 29b/2; 35b/1.

B- Ticaret Mallarının Standardizasyonu:

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda eskiden beri üretilen bütün malların hangi kalitede çıkarılacağı ve ne kadar fiyatla satılacağı kadı, muhtesib ve ehl-i hibreden oluşan bir komisyon tarafından tespit ediliyordu. İşte üretilen malların kalite ve fiyat açısından belirlenen ölçülere uyup uymadığı muhtesib tarafından kontrol edilmekte ve bozuk mal imal eden veya aşırı fiyatla mal satan kişiler cezalandırılmaktaydı. Hatta ihraç ve ithal edilen çeşitli dokuma mamulleri damga-i akmişe mukata'ası emini veya arşuncu tarafından denetlenerek damgalanıyordu. Zamanla iktisâdî birtakım sebeplerle bazı malların kaliteleri düşürülmüş ve yeniden tespit edilen standarda uygun mal üretilmesi emredilmişti. Bilhassa simli kumaşlarda sîm oranının azaltılması için sık sık emirler çıkarılıyordu ki, bunun sebebi piyasada kıymetli maden darlığının bulunmasıydı. Bursa'da büyük miktarda üretilen simli kumaşlar hakkında da bu tür yasaklar konduğunu görüyoruz. Meselâ, evâsıt-ı Rebiülevvel 1052/8-18 Haziran 1642 tarihinde yapılan sikke tecdîdinden (paraların râyicinin ayarlanmasından) sonra gönderilen bir fermanda, gümüşten sırma çekmek yasak olmasına rağmen bu yasağa uyulmadığının anlaşıldığı belirtilmiş ve bu yasağın kesinlikle uygulanması istenmişti[339]. Görülüyor ki, ilk zamanlar malların kalitesiyle oynanmasına şiddetle karşı çıkan devlet, şimdi bizzat esnafı buna, kendisi mecbur ediyordu.

C- Ticaret Mallarının Pazarlanması:

İmparatorluğun diğer şehirlerinde olduğu gibi Bursa'da da ticaret malları kendilerine tahsis edilen han veya pazarlarda belli kurallar içinde pazarlanıyordu. Gerçekten de ithal edilen ipek, doğrudan han-ı harîre indiriliyor, orada dellâllar vasıtasıyla "*oturucu esnaf*"a satılıyordu. Sırf gümrük resmi vermemek için mallarını ilgili hanlara indirmek istemeyen tüccarları takip etmek ve gümrükten mal kaçıranları yakalamak için "*parça sürücülüğü*" adı altında bir memurluk kurulmuştu[340].

Götürücü tüccar veya üreticinin, mallarını ilgili satış yerlerine getirmeden, parakendeci yani oturucu esnafa gizlice satması anlaşmazlıkların çıkmasına yol açıyordu. Öyle ki, eskici (kunduracı) esnafından İsa Mehmed, Hacı Mustafa ve postalcı esnafından Oruç ve Kethüdâ Arslan, Hacı Mehmed, Ivaz ve Hacı Mustafa mahkemeye gelerek şöyle ikrarda bulunmuşlardı: "...*kadîmden bu âna gelince âhar diyardan bâzârımıza gelip beynimizde tevzi' olunan celeb sığır gönünün her bir dânesini yüzyirmi akçeye iştirâ idüb ve celeb olmayan postalcı tâifesin dahi ziyâde bahâsıyla iştirâ idegelmişler iken içimizden bazıları postalcıların elekledüği göne taarruz etmekle küllî ihtilâle bâis olmağın*..." ifadelerinden sonra, eskiden olduğu gibi hareket edeceklerine dair aralarında anlaştıklarını sicile kaydettirmişlerdi[341].

Buna benzer bir şikayeti de pabuççular esnafı yapmıştı. Bu esnaftan, belgede adı geçen altı kişi mahkemede, eskiden beri debbağların pazara getirip sattıkları gönden herbirimiz hissemize düşeni satın alırken Hızır oğlu Mehmed'in bunun aksine gizlice debbağhaneye giderek gön alması bizim zarar etmemize sebep olmaktadır, diye şikayette bulunmuşlardı[342].

Verilen bu örnekler, her malın kendine ait yerlerde satılması gerektiğini göstermektdir. Böylece devlet, ticarete konu olan mallardan aldığı vergileri kolayca toplayabildiği gibi esnaf arasında haksız rekabete girişilmesini de önleyebilmektedir.

D- Dükkan Kiralama ve Mülk Dükkanlar:

Şehrin fizikî yapısını anlattığımız birinci bölümde, aynı üretimi yapanların, aynı malı satanların bir çarşıda veya handa yer aldıklarını belirtmiştik. Bu hanlar hem bir konaklama, hem de bir ticaret yerleridir.Ülke içinden ve dışından gelen tüccarlar burada konaklıyor ve alış veriş yapıyorlardı.

Çarşılarda bulunan dükkanlar, yanyana sıralanmış üç tarafı kapalı bir tarafı açık yerlerdi. Hanlar, en az iki veya üç katlı kare plânlı belli malların satıldığı birer vakıf malıydı. Hanların alt katındaki odalar depo, üst kattakiler konaklama yeri olarak kullanılıyordu.

Başlangıçta icâre-i vâhide ile kiraya verilen bu dükkanlar zamanla icâreteynle verilmeye başlanmıştı. İcâreteynle kiralanan dükkanlar, mirasçılara intikal ettiği gibi mütevellinin izniyle bir başkasına da satılabiliyordu.

İcâreteynle kiralanan dükkanlardan bazılarının ücretlerine dair defterlerimizden önemli bilgiler edinebiliyoruz. Buna göre, meselâ Mahmud Paşa Hanı'nda iki tahtânî (alt kat) oda, Uzunçarşı (Sûk-i Sultânî)'da müzâyede sonucu günlük bir akçe ücret-i müeccele ve 20.000 akçe ücret-i muaccele ile Mahmud oğlu İsmail Beşe'ye verilmişti[343]. Yine Mustafa kızı Fatma, Lüleciler Çarşısındaki icâreteyn ile tasarrufunda bulundurduğu dükkanı kocası Kılıç oğlu Hızır'a satmıştı ki, bu dükkanın ücret-i müeccelesi ayda 20 akçeydi[344]. Bu misâllerden

339. İ 148b/1. Ancak konulan yasağa uyulmadığı görülünce ikinci bir emirle aynı yasak tekrarlanmıştı. C 37a/2.

340. C 10b/1.

341. A 88b/5 Evâhir-i Cemaziyelâhir 1067/5-15 Nisan 1656.

342. A 83a/2.

343. A 46a/3. Mahmud Paşa Hanı gibi Galle Hanı da kiralama usûlü ile işletiliyordu. Han harap olmaya yüz tuttuğu için, hanı kiralayan 16 kişi mahkemeye gelerek hancı Mustafa oğlu Ali Bey ve Süleyman oğlu Mustafa Bey huzurunda tamir masrafının keşfini istemişlerdi. Mimar Abdullah oğlu Ali Beşe ile mahkeme nâibi Şeyh Osman oğlu Ahmed Efendi toplam 57.000 akçeye tamir edilebileceğine karar vermişlerdi. Bk. A 25a/1.

344. A 30a/2.

de anlaşıldığı üzere, bir dükkanın ücret-i müeccelesi ayda 15-20 akçe arasında değişiyordu ki, o gün için gerçekten çok düşük bir rakamdı. Kahvehane kiralarının dükkan kiralarına nisbetle daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Tatarlar Çarşısı'ndaki bir kahvehanenin yarısı, sahibi ölünce hak sahibi olarak kızına 22,5 akçe ücret-i müeccele ile intikal etmiştir. Kızın fakir olması ve çocuk yaşta bulunması sebebiyle söz konusu kahvehane mütevelli tarafından vâsîsine 5.000 akçeye tefvîz ve teslim edilmişti[345].

Esnaftan bazılarının vakıflara ait arsalar üzerinde kendi mülkiyetlerinde dükkanlar vardı. Bunlar sadece yılda vakfa "*mukata'a*" adıyla çok az bir kira veriyorlardı. Meselâ, Galle Pazarı'nda bir dükkanın senelik mukata'ası 20 akçe idi[346].

İcâreteyn usûlü ile dükkan işletenler öldüklerinde vârisleri yoksa dükkanlar vakfa geri döner ve hak sahibi olanlara aynı şekilde tekrar kiraya verilirdi[347].

İster icâreteynli isterse mukata'alı olsun, sahipleri dükkanlarını bir başkasına satabiliyorlardı. Bu satış sırasında mütevelliden izin alınması gerekiyordu[348]. Meselâ, Galle Pazarı'nda yıllık 20 akçe mukata'alı bir mülk dükkan 200 riyal kuruşa satılmıştı[349].

Dükkanları kiralayan kişiler kendileri işletmeyip başkalarına belli bir süre için tekrar kiralayabiliyorlardı. İcâreteynle Süleyman oğlu Hacı Mehmed'e ait bir bakkal dükkanı on seneliğine yıllık 4.225 akçeye Abdülvehhab oğlu Siyavuş'a kiraya verilmişti[350].

Bazen de kiracılar, herhalde para sıkıntısı içinde olmalılar ki, dükkanlarını vakıf mütevellisine "*istiğlâl*" yoluyla satıyorlardı. İstiğlâl şu anlama geliyordu: Dükkan sahibi dükkanını satıp tahliye ettikten sonra yıllık belirli bir ücretle tekrar kiralıyordu. Aldığı parayı ödediğinde dükkanı tekrar geri satın almış oluyordu[351].

Tekrar yapılması şartıyla harap olmuş bir dükkanı, mütevellî isteyen şahsa, ücret-i müeccelesi çok düşük tutularak icâreteyn usûlü ile tefvîz ediyordu[352].

E- Esnafın Çöküşü ve Dükkan Sayısı:

İmparatorluğun en önemli ticarî merkezlerinden biri olan Bursa'da XVII. yüzyılın ikinci yarısında faaliyet gösteren dükkan sayısını kesin olarak tespit etmek şimdilik mümkün değildir.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre, Bursa'da XVII.asırda 9.000 dükkan ve 300 dolap vardı[353].

İncelediğimiz belgelerden sadece debbağlar, hallâc ve yorgancılar esnafına ait dükkan sayılarını öğrenebiliyoruz. Bunlardan debbağcılar esnafına ait debbağhanelerin sayısı 1656 yılından önce 86 iken bu tarihte 56'ya kadar düşmüştür. Kezâ, hallâc esnafı söz konusu tarihten önce 30-40 neferken aynı tarihte 14 nefer[354] ve yorgancılar esnafı da dört kişi kalmıştı[355]. Görüldüğüt gibi debbağlar esnafının üçte biri, hallac esnafı da yarı yarıya azalmıştır.

Bu düşüş bize, bütün esnafın değilse de en azından bir kısmının XVII. asrın ikinci yarısında iktisâdî bir kriz içinde olduğunu gösteriyor. Esnafın içinde bulunduğu bu durum, o devrin iktisadî şartlarının bir sonucu olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Esnaf içinde öyleleri vardı ki, borç aldıkları parayı ödeyemiyorlardı. Meselâ, Kasım oğlu Mehmed adındaki bir ekmekçi, ekmekçiler kethüdâsına, buğday bedelinden olan 40.000 akçelik borcunu veremediği için durum mahkemeye intikal etmişti. Sonuçta kethüdâ, bu paranın 17.000 akçesini merhameten bağışlamış, 3.000 akçesi için fırındaki malzemelerden 20 çuval, 5 elek, 2 fırın küreği, 1 balta, 2 demir çivisi ve 60 bend (?) almış, geriye kalan 20.000 akçesini ise gelecek senenin Muharrem ayından itibaren her ay 1.000'er akçe vermesi şartıyla taksite bağlamıştı[356]. Hatta esnaf arasında, satın aldıkları malların karşılığını ödeyecek gücü olmayan esnaflar bulunuyordu. Saray ekmekçisi olan Abdullah oğlu Ramazan'a verdiği ekmek parasından 20.100 akçesini alamayan ve arabulucular vasıtasıyla 8.000 akçeye anlaşan ekmekçi Abdullah oğlu Hacı Derviş, bu konuya güzel bir örnektir[357].

Bu noktada hatıra cevaplandırılması gereken bazı sorular geliyor. Acaba dükkanlarını kapatmak zorunda kalan esnaf bundan sonra ne yapıyordu? Gerçekten esnaf sayısındaki bu azalma, sadece iktisadî sebeplere mi dayanıyordu? Burada siyasî ve sosyal sebeplerin rolü de yok muydu?

345. A 3b/5.
346. B 21b/2.
347. A 46a/3.
348. A 30a/2.
349. B 21b/2.
350. A 41b/4.
351. Meselâ, el -Hac Sinan vakfına ait bir ekmek fırını sahibi tarafından mütevelliye 75 riyal kuruşa satılmış ve tekrar yıllık 7 riyal kuruşa kiralanmıştı. Bk.B 13b/4. İstiğlâl konusunda geniş bilgi için bk. Berki 1946: 177.
352. Süleyman Paşa Vakfına ait harap olmuş bir dükkan Hüseyin oğlu Veli'ye ayda 2,5 akçe ücret-i müeccele ve belirli bir ücret-i muaccele ile verilmişti. Bk. A 23a/1. Ayrıca bk. A 41b/4.
353. Evliya Çelebi 1975: I-II, 370.
354. B 32a/3.
355. C40a/1.
356. A 41b/3 10 Şevval 1066/1 Ağustos 1655. Diğer bir olayda ise, Yenişehir hâsılları emini Davud oğlu Bâlî, Tireli Kasım oğlu Mehmed'e sattığı buğdayın bedeli olan 22.200 akçeyi istediğinde ödeyememiş, sonuçta 11 çift Bursa yastığı ve 400 akçe vererek anlaşmışlardı. Bk. A 16b/2.
357. A 33b/1. Ahmed oğlu Hacı Mehmed, sattığı kadife parasından 4.125 akçeyi alamamış ve kadifeyi alan Hacı Hüseyin'in borcunu 1.041 gün ertelemiş ve ayda 120 akçe vermek üzere taksite bağlanmıştı. Bk. A 21b/2.

Bu iktisadî çöküntü karşısında esnaftan bazılarının, özellikle kahveci esnafının sipahi kılığına girerek halka zulüm ve işkence yaptıklarını sicillerde görmek mümkündür[358].

F- Dış ve İç Ticaret:

Bilindiği gibi, imparatorluk XVI. asrın ikinci yarısından itibaren iktisadî bir çöküntünün içindedir. Bu çöküntünün sebepleri üzerinde çeşitli araştırmalar yapıldığından[359] burada bu konu üzerinde durulmayacaktır. Ancak biz bu konunun uzantısı durumunda, geneldeki bu iktisadî çöküntünün Bursa'daki iç ve dış ticareti hangi yönde etkilediğini belirtmeye çalışacağız.

1- Dış Ticaret

XV. asırda Bursa, Halep ve Şam gibi yakın şarkın en büyük ipek pazarlarından biri haline gelmişti[360]. Ancak hemen XVI. asrın başlarından itibaren ipek ticaretinin gerilediğini "mîzân-ı harîr" mukata'ası gelirlerinden anlamak mümkündür[361]. Bu durum XVII. yüzyılın ilk yarısında da aynı şekilde devam etmiş, fakat XVII. asrın ikinci yarısına gelince nominal bakımdan bir artış kaydetmiştir[362].Mevcut verilerle bu dönem ipek ticareti hacmini tahmin etmek mümkün değildir; ancak vergi gelirlerine bakıldığında 1656 yılında 16 yük (1.600.000) akçe "*mîzân-ı harîr*" geliri elde edildiği[363] görülmektedir. Bu da ipek ticaretinin Bursa ticareti içinde önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Hint yolunun açılmasıyla ipek yolunun devre dışı kalması, İran ile ilişkilerin kopması, iki ülke arasındaki bilhassa ipek ticaretini olumsuz yönde etkilemiş, ancak ticarî münasebetler tamamen kesilmemişti. Gerçekten de incelenen kadı sicillerindeki belgeler bunu te'yid etmektedir. Meselâ, Bursa,mîzân-ı harîr emini Anton adlı Ermeni,Yori adlı Ermeni'ye 10.000 riyal kuruş vererek onu Aceme göndermişti. Yori bu parayla ipek alarak geri dönmüş, ancak bu arada Anton'un malları müsâdere edilmişti. İşte müsâdere edilen malları arasında bu parayla alınan 28 yük ipeği de bulunuyordu[364].

Bu dönemde Bursa'ya ziyaret eden J.B. Taverniér ise, Bursa'dan İran'a giden kervan sayısının İstanbul'dan daha fazla olduğunu belirtir[365].

Sadece Ermenilerin değil, müslüman ve Acem tüccarlarının da ipek ticareti yaptıkları görülmektedir. Meselâ, Hacı Yusuf'un hayatta iken acem ipeği satışından Mehmed Çelebi'de bulunan 395 kuruş alacağı kızı Mü'mine Hatun'a miras kalmıştı. Mehmed Çelebi bu paranın 300 kuruşunu o hayatta iken ödemiş, kalan 95 kuruşu da kızına vermişti[366]. Acem tüccarlarından Bursa'ya geldiklerinde "*yave*" adıyla bir vergi alınıyordu. Acem Şahı bir elçi göndererek bu verginin alınmamasını Osmanlı padişahından rica etmişti. İstekleri kabul edilmiş ve Acem tüccarlarından söz konusu verginin alınmaması için Bursa kadısına bir ferman yazılmıştı[367].

Dışarıdan ithal edilen ticarî maddelerden bir diğeri de kahvedir. Mısır'dan getirildiğini gördüğümüz kahve ticaretinden devletin yıllık vergi geliri 30.000 akçe idi[368]. Bu ülkeden Bursa'ya kahve getiren ve ismi belirtilmeyen bir yeniçeri Emir Hanı'na gelmiş, daha sonra Mahmud Paşa Hanı'nda vefat etmişti. Vârisi bulunmayan yeniçerinin terekesi olarak 7-8.000 kuruş parası ile 7-8.000 vukıyye kahvesi kalmıştı. Bu para ve kahveyi Mahmud Paşa hancısı ve birkaç kişi zimmetlerine geçirmişlerdi. Kadıya hitaben gelen bir fermanda, söz konusu kahve tüccarının mallarının araştırılıp çıkarılması ve müfredât defterleri ile birlikte Ahmed adlı mübâşire teslim edilmesi emredilmişti[369].

2- İç Ticaret

Bursa'nın dokuma sanayiinde eskiden beri önemli bir yeri olduğu bilinmektedir.Özellikle ipekli dokumalarıyla XV. yüzyılda ün yapmıştı[370].

Sadece simli kumaşların ticaretinden alınan vergi hasılâtı Selanik şehri ile birlikte 3 yük 20.000 akçeyi bulmuştu[371]. Ancak daha sonraları bu mukata'anın geliri 2 yük 50.000 akçeye kadar düşmüştü[372]. Vergi gelirlerinin bu azalması simli kumaş ticaretinin gerilediğini de açıkça göstermektedir. Buna yol açan âmillerin belki de en önemlisi, yukarıda da belirtildiği gibi, kumaşların kalitelerinin düşürülmesi olmuştur.

Bursa'da üretilen zirâî ve sınâî malların birçoğu İstanbul'a gönderilmekteydi. Bunların da büyük bir kısmı, ordunun ihtiyacını karşılamak içindi. Bu amaçla devlet, 1656 yılında Bursa'dan 6.000 İstanbul kilesi arpa, 1.500 kile hınta (buğday)[373] ve 1.000 zira' tafta satın almıştı[374].

358. C 18b/3.
359. Bu âmiller; ipek yolunun XVII. yüzyıl başlarında önemini büyük ölçüde yitirmesi, Amerikan gümüşünün Avrupa ve Osmanlı ülkelerini istilâ etmesi, bunun sonucu olarak meydana gelen enflasyon vs.dir. Bk. İnalcık 1960: XXIV, 93: 50; Dalsar 1960: 173.
360. İnalcık 1954: XV, 1-4: 62.
361. Akdağ 1974: II, 415.
362. Bu konuyla ilgili olarak vergi gelirlerine ait tabloya bakınız.
363. A 118b/2.
364. A 29b/4. 1 yük ipek 156. 028 kg. bk. Göyünç, 1969: 159.
365. Taverniér 1980: 26.
366. A 82a/5.
367. D 86b/1.
368. A 99b/2.
369. A 104b/1.
370. Dalsar 1960: 119.
371. B 24a/4.
372. C 13b/2.
373. C 18a/1.
374. A 115b/2.

Bu dönemde özellikle İzmir ile Bursa arasındaki ticarî ilişkilerin yoğun olduğu anlaşılıyor. Fransız seyyahı Thévénot'nun bildirdiğine göre, her perşembe günü Bursa'dan İzmir'e kervan kalkıyordu[375].

Deri ticaretinin de durumu iç açıcı değildi. Daha önce de belirtildiği üzere, ticaretin durgunluğu 30 debbağhanenin kapanmasına ve harap olmasına yol açmıştı. Kasapların ürettikleri gönler tabakçılar arasında eşit olarak taksim ediliyordu. Açıkgöz bazı tabakçılar, harap olan dükkanların hisselerini de kendi üzerlerine geçirmesi, aralarında anlaşmazlık çıkmasına sebep olmuş ve olay mahkemeye intikal etmişti. Bir kısım tabakçı esnafı, harap olan dükkanlar yeniden yapılmadıkça gönlerin 56 hisseye ayrılmasını istiyorlardı. Çünkü gönler, böylece esnaf arasında eskiden olduğu gibi, yine eşit dağıtılmış olacaktı[376].

Bogâsî denilen astarlık kumaşın ticareti de diğerlerinden pek farklı değildi. Bursa'da boğâsîleri kassarlayan iki kârhâne vardı. Sayıları dörde çıkınca, kassarcılar bogâsîleri kendilerine nöbetleşe kassarlatmalarını istemişler ve istekleri doğrultusunda ferman da gelmişti[377].

Daha XVI. yüzyılın başlarından itibaren artan boya fiyatları[378] çeşitli dokumaların mâliyet fiyatlarını da artırmakta ve esnaf bundan olumsuz yönde etkilenmekteydi. Nitekim, futacılar esnafı önceleri bir futayı 50 akçeye boyarken içlerinden bazıları boyama ücretlerini artırınca aralarında anlaşmazlık çıkmış ve birkaç futacı esnafı olayı mahkemeye intikal ettirmişti[379].

Şehrin ticarî durumunu kısaca ortaya koyduktan sonra, şimdi esnafın ve halkın, finansman problemlerini nasıl giderdiklerini anlatmaya geçebiliriz.

G- Borç Para Tedariki:

İncelediğimiz defterlerden, Bursa'da esnaf ve halkın birbirlerinden veya avârız vakıflarından karz-ı hasen, bey-i bi'l-istiğlâl, murâbaha-i şer'iyye gibi yollarla borç para alış verişinde bulunduklarını görüyoruz.

Bu borç alma yollarından biri olan "*karz-ı hasen*" maddî bir menfaat gözetmeksizin borç para vermek demektir. Konunun daha iyi anlaşılması için bir-iki örnek vermek uygun olacaktır. Mehmed'e Karz-ı şer' olarak 6.000[380] akçe ve yine nikahlısı Abdülmennân kızı Selime'nin çeyizini almak için Musa oğlu Mehmed'e tabakçı Kurd oğlu Osman 14.400 akçe borç para vermişti[381]. Ancak borçlular borçlarını ödemedikleri için mahkemeye düşmüşlerdi. İkinci olayda, borçlu borcunu inkâr etmişti. Davacı ise olayı ispat edemeyince dava reddedilmişti. Öte yandan Abdülaziz adında biri, Haço Meşhedî adındaki bir ermeniden 114 aded donluk dârâyı, 72 vukıyye çivid ve miktarları tek tek belirtilen çarşaf, yorgan yüzü, yemenî dülbent gibi birtakım eşyayı karz-ı şer' yoluyla almıştı. Abdülaziz zamanı gelince eşyanın bir kısmını ödemiş, geriye kalanını vermemişti. Bu yüzden Haço tarafından dava edilen Abdülaziz, onun sözlerini doğrulayarak söz konusu eşyaları Yeni Han'daki mahzene koyduğunu ikrâr etmişti[382]. Görülüyor ki, XVII.asrın ikinci yarısında Bursa'da "*karz-ı hasen*" denilen yolla borçlanma işlemleri yapılmakta, fakat bu zaman zaman anlaşmazlıklara da yol açmaktaydı.

"*Karz-ı hasen*" dışındaki yollarla borç para verenler daima maddî bir menfaat sağlamaktaydı.

İşte bu yollardan biri "*bey'-i bi'l-istiğlâl*" idi. Bu yolla borç para almak şu şekilde gerçekleşiyordu: Paraya ihtiyacı olan kişi evini veya dükkanını veyahut tarlasını, sermaye sahibinine tekrar kiralaması şartıyla satıyordu. Böylece sermaye sahibi vermiş olduğu borç para karşılığı satın aldığı şeyin kirasını almış oluyordu. Ayrıca borçlu borcunu ödediğinde sattığı şeyi tekrar geri alabiliyordu[383]. Meselâ, Hacı Sinan vakfı mütevellisine Müderris Ahmed Efendi menzilini 146 riyal kuruşa istiğlâlen satmıştı[384]. Kezâ, Mehmed oğlu Hacı Hasan Şeref Piyale'ye menzilini istiğlâlen satarak 100 riyal kuruş almış ve evi de tekrar seneliği 15 riyal kuruşa kiralamıştı. Ancak bu arada her ikisi de vefat edince borç ve mallar vârislere intikal etmişti. Hacı Hasan'ın vârisleri babalarının 100 riyal kuruş borcunu ve senelik 15 riyal kuruş icâre-i müeccelenin de 8 akçesini ödemişler ve alacaklılar da geriye kalan 7 akçeyi bağışlamışlardı[385]. Görülüyor ki, sermaye sahibi, parasına karşılık resmen % 15 kazanıyordu. Gerçi burada vârisler haklarının bir kısmından vazgeçerek sadece % 8'lik bir gelir elde etmişlerdi.

Bir de vefâen satış yoluyla borç para alma şekli vardı ki bey'-i bi'l-istiğlâlden farkı oldukça azdı. Buna göre, borç isteyen bir kişi malını sermaya sahibine rehin olarak bırakıyor, borcunu ödediği zaman rehin akdini bozup malını geri alıyordu. Meselâ İsak oğlu Arslan, Abdimali oğlu Şimon 11 adet fağfûrî fincan, 1 altın hatem, 1 kaplan cildi, 1 altın küpe ve 1 sîm saat rehin olarak vermiş ve 55 kuruş borç almıştı. Şimon ise zamanı gelince borcunu ödeyerek eşyalarını rehin olmaktan kurtarmıştı[386].

375. Thévénot 1978: 214.
376. B 32a/3.
377. A 24b/2.
378. Çizakça 1978: 99.
379. A 12b/2.
380. A 9b/2.
381. B 38b/1.
382. A 22b/1. Diğer örnekler için bk. B 11a/2; 71b/2.
383. Uludağ 1988: 158-159.
384. B 13b/3.
385. A 92a/1.
386. A 15a/1. Yine Muîdzâde Mehmed Efendi, Mahmud oğlu Hacı İsmail'e menzilini vefâen satın alarak 500 kuruş borç para vermişti. Bk. A 34b/3.

Bu şekilde dolaylı yollardan borç almak, İslam'ın faiz yasağından kurtulmak içindi. Gerçekte ise bu, Süleyman Uludağ'ın da haklı olarak belirttiği gibi[387] faizden başka bir şey değildi.

İslâm hukukçularının faiz hakkındaki kanaatleri, çeşitli yorumlara müsait çelişkiler taşımakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin resmen % 10-15'i geçmeyen bir faiz haddini meşru telakki ettiğini görüyoruz[388]. Bilhassa XVI. asrın ikinci yarısından sonra mahallenin ihtiyaçlarını karşılamak, avârız vergisini ödeyemeyenlerin vergisini ödemek, ihtiyacı olan esnafa borç para vermek gibi amaçlarla para (avârız) vakıfları kurulmuş ve "*murâbaha-i şer'iyye*" usûlüyle işletilmiştir[389]. Meselâ, Kadri Efendi vakfı mütevellisi, Bayram oğlu Ali'yi vakfa olan 4.800 akçelik borcunu ödemediği için mahkemeye vermişti. Bu paranın 4.000 akçesi kendisine karz-ı şer' yoluyla verilmişti. 800 akçesi ise iki senelik asıl paranın murâbaha-i şer'iyyesi idi[390]. Yine Ümmügülsüm adlı bir kadın Yakub oğlu Süleyman Çelebi'den seneliği % 6'dan iki yıllığına 15.000 akçe borç para almıştı. Dolayısıyla iki yıl sonunda borç miktarı murâbaha-i şer'iyyesi ile birlikte 16.800 akçeye ulaşıyordu[391]. Yıllık faiz oranları bazen %10'u buluyordu.Meselâ, Mehmed oğlu Mustafa ve annesi Ebubekir Efendi vakfından % 10 muamele-i şer'iyye ile 30'ar akçe almışlar, fakat daha sonra ödemedikleri için mütevelli tarafından dava edilmişlerdi.[392] Öte yandan, murâbaha-i şer'iyyenin câiz olabilmesi için, borç isteyen kişinin sermaye sahibinden veresiye bir mal alması, daha sonra üçüncü bir şahıs vasıtasıyla aynı malı sermaye sahibine peşin olarak satması gerekmektedir. Veya borç almak isteyen zat, bir malını sermâyedâra peşin bir fiyata satıp tekrar geriye ondan daha fazla bir fiyata -ki bu genelde, % 15'den fazla olmamaktadır- veresiye satın alması lazımdır[393].

Bu konuyla ilgili defterlerimizde geçen örneklerden bir iki tanesini vererek konuya açıklık getirmek istiyoruz. Bunlardan biri, Bayram oğlu Mehmed Çelebi'nin Gülruh Hatun vakfından murâbaha-i şer'iyye ile 40.000 akçe borç almasına dairdir. O, bu parayı 60 gün için almıştı. Bunun için de "*çuka bahası*" olarak vakfın mütevellisine 1.000 akçe ödeyeceğine söz vermiş ve kardeşini de borcuna kefil olarak göstermişti[394]. Diğer olayda ise, Han-ı Cedid'de kalan bir Ermeni, aynı handa'ki bir başka Ermeniden 84 riyal kuruş çuka bahası vermek üzere 100 riyal kuruş borç para almıştı. Borçlu Ermeni bu arada ölmüş ve alacaklı olan Ermeniye, ölünün malını müsadere eden beytülmal emini bu alacağına karşılık 92 zira' çuka vermişti[395].

H- Esnaf Teşkilatı:

Bilindiği gibi aynı sanatı icra eden, aynı malı üreten kişilerin oluşturduğu birliğe "*hırfet*" adı veriliyordu. Her hırfetin başında bir esnaf şeyhi (kethüdâsı) ve onun yardımcısı durumunda olan bir yiğitbaşısı vardı[396]. Defterlerimizdeki veriler çerçevesinde esnaf teşkilatını anlatmaya çalışalım.

1. Esnaf Kethüdâları:

Her hırfet ehlinin hükûmet nezdindeki işlerini yürüten en üst yöneticisi kethüdâydı. XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da her hırfetin ayrı bir kethüdâsı olmasına karşılık XVIII. yüzyılda Sivas'taki bütün esnafın sadece iki veya üç kethüdası bulunuyordu[397]. Öte yandan bezzazistan ve arastada bulunan her sanat kolunun ayrı bir kethüdâsı bulunmakla beraber ayrıca bir bezzazistan ve arasta kethüdâsı vardı [398] Pazarlardan ise pazarbaşı sorumluydu[399].

Ehl-i hiref tarafından oybirliği ile seçilen bezzazistan ve arasta kethüdâsı, esnafın en ihtiyar ve emekdârı olanları arasından beratla tayin oluyordu. Meselâ, Mustafa adında biri, 1655 yılında bu yolla arasta kethüdâsı olarak tayin edilmişti[400]. Baş yemiş pazarbaşısı ise aksine doğrudan beratla atanıyordu. İncelediğimiz dönemde Halil pazarbaşı iken, İvaz adında biri beratla bu göreve kendini tayin ettirmişti. Ancak Halil,kendisine haksızlık edildiğini iddia ederek İvaz'ı İstanbul'a şikayet etmiş ve şikayeti haklı bulunarak tekrar görevine iade edilmişti [401].

Nalbantlar ve takyeciler gibi diğer esnaflar da kethüdâlarını aralarından seçerek kadıya bildirirler; kadı da bir ilâmla seçilen kethüdâ için İstanbul'dan berat isterdi [402]. Fakat kassablar kethüdâlığına tayin edilen Hasan bu göreve başka bir yolla gelmişti [403].

387. Uludağ 1988: 159.
388. Barkan 1968: III, 34.
389. Bu vakıflara "asl-ı vakf" da denir. Bk. Yediyıldız 1986: XIII, 13.
390. B 24a/2. Bu amaçla kurulan para vakıfları için bk. A 21a/2; 40a/1,2; 64b/3; Vakıf paraların işletilmesi konusunda bk. Yediyıldız, 1984:XVIII, 23.
391. A 4a/3.
392. A 102a/2.
393. Uludağ 1988: 134-135.
394. B 36b/4.
395. A 7b/4 Ayrıca bk. B 13b/2; 7a/3; Bursa'da bu tür vakıflar XVI.asır sonlarında oldukça artmıştır. Amme vakıfların idaresinde çeşitli gayr-i menkullerden başka yukarıda belirtilen usullerle işletilmek üzere 3349046 akçe olduğu ve 1561-1562'de bu paranın hemen hepsi faizle işletilmiş ve 333119 akçelik gelir elde edilmiş olduğu belirtilmiştir. Bk. Barkan 1968: III, 34.
396. Ergenç 1980: 107; Özkaya 1985: 63.
397. Demirel 1987: 37.
398. A 129a/4.
399. A 113a/2. Ayrıca bk. Özkaya 1985: 65.
400. A 129a/4.
401. A 129a/4.
402. B 36a/2.
403. "Nişân-ı Şerîf-i âlişân oldur ki, ebnây sipâhiyândan.... Mehmed, südde-i saâdetime gelüb mahrûse-i Bursa'da vâki kassablar kethüdâsı olan Hasan ref' olunub kendüye virilmek....ricâ etmeğin...bu berât-ı hümâyunı virdim...". Bk. A 126a/4. Ayrıca bk. A 109a/2.

Gerek arasta, gerekse kassablar kethüdâsının esnaf tarafından seçilmeyip doğrudan beratla atanması istisnâî bir durum olsa gerektir. Ancak bu durum, esnaf teşkilâtının eski düzeninin sarsıldığını gösteren bir delil olarak da değerlendirilebilir. Bu dönemde esnaf kethüdâlıklarından bazılarına sipâhi çocuklarının getirildiğini görüyoruz. Meselâ, Mehmed'in ölümü ile boşalan kuyumcubaşılığa sipâhi Mustafa getirilmişti[404]. Kassablar kethüdası da yine bir sipahi idi[405].

Bazı hırfetlerin kethüdâlıklarını beratsız olarak zaptedenler de oluyordu. Boyacılar kethüdâlığı Mehmed adında biri tarafından bu şekilde zaptedilmişti ki, bu durum boyacıların şikâyetine sebep olmuştu. Esnafın bu şikâyeti İstanbul tarafından kabul edilerek, üzerlerine İbrahim adında biri kethüdâ tayin edilmişti [406]. Mehmed adında birinin ölümüyle boşalan ve on senedir kethüdâsı bulunmayan meyve kapanının hamalları kethüdâlığı, İstanbul'a müracaat ederek kendisine verilmesini isteyen Ahmed adında birine verilmişti [407]. Bu olayda da görüldüğü üzere, bir kethüdânın ölümü ile boşalan yere uzun süre kethüdâ tayin edilmeyebiliyordu. Acaba bu kadar uzun süre hamallar neden kendilerine kethüdâ seçmemişlerdi? Ahmed İstanbul'a başvurarak kethüdâlığı istemeseydi, bu durumdan belki hükûmetin de haberi olmayacak, söz konusu kethüdâlık bir süre daha boş kalabilecekti.

Kethüdâ görevini yerine getirmeyince,o hırfet ehli durumu kadıya bildiriyor ve aralarından birini kethüdâ olarak seçip tayin edilmesini istiyorlardı. Gerçekten de buna benzer bir olay nalbantçılar esnafı arasında olmuştu. Bu hırfetin kethüdâsı olan Osman oğlu Murtaza Ağa, görevini yapmadığından nalbantçıların şikayetiyle azledilmiş ve yine onların istekleri üzerine Ali oğlu Mehmed kethüdâ olmuştu [408].

Bugün simsar veya komisyoncu diyebileceğimiz "*dellâllar*" esnafı vardı. Bunlar görevlerine beratla tayin ediliyorlardı[409]. Bilhassa hanlarda vazife yapan ve tüccar ile müşteri arasında bir aracı konumunda bulunan dellâllara, hem alıcı hem de satıcı dellâliye adı verilen bir vergi ödemek zorundaydı[410]. Gerçekten de Uzunçarşı'da Anton'a ait müsâdere edilen mallar müzâyede ile satılmış ve 898.145 akçelik maldan 2.000 akçe dellâliye alınmıştı[411]. Buna göre dellâl vasıtasıyla satılan maldan % 4 oranında dellâliye ücreti alındığı görülmektedir.

Bursa hanlarındaki dellâlların üzerinde onların işlerinden sorumlu bir "*dellâlbaşı*" bulunuyordu. Doğrudan beratla atandığını gördüğümüz dellâlbaşı, dellâliye olarak alınan ücretlerin dörtte birini alıyordu[412]. Ayrıca kazzazların ürettiği ipek, ibrişim gibi malların dellâliyesi de müstakil olarak ona aitti. Dellâlbaşı kendisine ait ücretleri rahatlıkla toplayabilmek için şeyhülislâmdan aldığı fetvây-ı şerife ve mahkemeden aldığı resmî vesika ile merkezden berat alıyordu. Öte yandan hizmetinde şehrin ileri gelenlerinin bilgisi ile istediği kişileri istihdam edebiliyordu [413].

Karasakal oğlu Ahberyan gibi Ermeniler arasından da dellâlbaşı olanlar vardı[414]. Ahberyan bu görevde sadece dokuz ay kalabilmiş ve ondan sonra dellâlbaşı müslümanlar arasından olmuştu[415].

Bursa'da dellâlbaşıdan başka, bir de bütün dellâlların ve dellâlbaşıların kendine karşı sorumlu olduğu dellâllar kethüdâsı vardı. Defterlerimizde geçen bir tayin beratından anlaşıldığına göre, kethüdâlığa talip olan kişi, bizzat âsitâne-i saâdete arzda bulunuyor ve dellâllar kethüdâlığına atanmasını rica ediyordu. Uygun görüldüğü takdirde kendisine beratla kethüdâ olarak tayin edildiği bildiriliyordu[416].

2. Keyaller ve Vezzanlar:

Bursa'da dış ülkelerden veya ülke içinden veyahut şehrin civar köylerinden satılmak üzere şehre getirilen mallar, doğruca ilgili han ve kapanlara indiriliyor; burada bulunan keyyâl veya kantarcı denen bir memur tarafından tartılarak esnafa satılıyordu. Bu arada tartılan bu mallardan eğer dışarıdan gelmişse gümrük vergisi, dellâllar aracılığı ile satılacaksa dellâliye gibi birtakim vergiler alınıyordu. Dalsar'ın verdiği bilgiye göre XVI. asırda şehirde, mîzân-ı harîr, kantar ve dengin, meyve kapanı, galle kapanı olarak dört ayrı kantar ve terazi vardı [417].

XVII. asırda ise bunlardan arpa ve buğday keyyâlliğine, bir başka deyişle galle kapanı kantarcılığına talip olan biri, beratla kantarcı olmuştu[418]. Orhan Gazi vakıflarından olan ve genellikle sabun, keten ve baharat gibi şeylerin satıldığı Emir Hanı kantarcılığını ise buradaki hancılar yürütüyordu. 1659 tarihinde Mehmed adında biri, hanın kantarcılığını ele geçirmek istemiş, hatta bu görevin yıllık 5.000 akçe karşılığında iltizam usûlüyle kendisine verilmesi için berat da almıştı. Ancak Emir Hanı'nın bağlı olduğu vakıfların nâzırı, Dârüssaâde

404. A 146b/2.
405. A 126a/4.
406. A 108a/3. XVIII.asırda Tokat'ta da, esnaf kethüdâlarının çoğu beratla atanıyordu. Bk. Özdemir 1986 a: 405.
407. A 120b/2.
408. A 49a/2.
409. Meselâ, yastıkçılar esnafı dellâllığından İbrahim alınarak yerine Hasan getirilmişti. Bk. A 96a/3.
410. Mantran 1986: II, 80.
411. A 32b/1.
412. A 95b/3.
413. A 147b/2 "a'yan-ı ma'rifet ile.."
414. A 147b/2.
415. A 124b/3.
416. A 139b/3.
417. Dalsar 1943: III, 32: 7 vd.
418. Bu zat keyyâllik için bizzat İstanbul'a müracaat ederek berat almıştı. Bk. A 104a/1. Diğer bir örnek için bk. A 128b/3.

Ağası Mehmed Ağa bu durumu İstanbul'a bildirerek Mehmed'in menedilmesini istemişti. Yapılan soruşturma sonunda olayın doğruluğu anlaşılmış, Mehmed'in işine son verilerek kantarın geliri vakfa bırakılmıştı [419].

Kantarcılık çok cazip bir meslek idi. Bu sebeple bazı kişiler, mevcut kantarcıyı görevinden azlettirerek kendisini bu göreve tayin ettiriyordu. Fakat önceki memur kendisine yapılan bu haksızlığı şikayet ederek ispatladığı zaman tekrar görevine iade ediliyordu [420].

Hanlarda satılan ipekli veya diğer kumaşlar ile benzeri şeyleri ölçen bir de "*arşuncu*" bulunuyordu. Sûret-i ruûs-i hümâyûn gereğince beratla atanan [421] bu görevli XVI. asırda iltizam usûlüyle tayin ediliyordu. iltizam bedeli olarak da üç yıllığına 140.000 akçe veriliyordu [422]

I- Tedavüldeki Paralar ve Fiat Hareketleri:

1. Tedâvüldeki Paralar:

Bursa'da XVII. yüzyıl ikinci yarısında tedâvüldeki paraları anlatmadan önce, konuyla ilgili bilgilerin, ya devletin cizye ve avârız vergileri veya tereke veyahut narh kayıtlarına dayandığını belirtmek isteriz. Tabiatıyla bunların hiçbiri paraların serbest piyasadaki değerlerini yansıtmamaktadır. Üstelik bu arada doldurulması gereken boşlukların da bulunması, bu rakamların ihtiyatla kullanılmasını zorunlu hale getirmektedir.

Aşağıdaki tabloda da görülebileceği gibi, akçe bakımından altın paraların değerlerinde büyük artışlar olmuştur. Bu da o günkü enflasyonun bir sonucudur. Çünkü o dönemde Celâlî isyancılarının açtığı tahribat, sürekli harpler (Girit savaşı), artan masraflar (harp ve asker maaşları), Amerikan gümüşünün Avrupa ile birlikte Osmanlı piyasalarını işgal etmesi gibi olumsuz etkilerin meydana getirdiği büyük bir enflasyon vardı [423]

Devlet, XVII. yüzyıl başlarından itibaren yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı meydana gelen enflasyonu durdurmak için Bursa'da 1624 tarihinde "*sikke tecdîdi*" yapmıştı. Bu narh kaydının mukaddimesinde tedâvüldeki bazı altun paraların ve akçenin râyici de belirtilmişi. Buna göre altun 120 akçe, kâmil kuruş (riyal kuruş) 80 akçe, babka 6 akçe, Osmanî 3 akçe ve Mısır parası 30 akçe idi. Akçe ise hâlisü'l-ayar olup 10'u bir dirhem gelen çil akçeydi [424]. Bu duruma göre 100 dirhem gümüşten 1000 akçe kesilmiş olacaktı.

1624'te yapılan bu sikke tecdîdinden sonra altun, riyal kuruş ve esedî kuruşun tespit edebildiğimiz kadarıyla yıllara göre akçeye oranla değerleri şöyleydi: Altun 1633'de 118, 1656'da 118, 1659'da 225 akçe olmuştur. Kâmil (riyal) kuruş 1633'de 78, 1653'de 90, 1656'da 78 1659'da 105 ve 1662'de 100 akçeye yükselmiştir. Esedî kuruş ise 1633'de 68, 1656'da 68, 1657'de 90 ve 1662'de 100 akçe değerinde bir artış kaydetmiştir. 1624-1656 tarihleri arasındaki rakamları nazar-ı dikkate almadan sıhhatli değerlendirmelerin yapılması mümkün değildir. Sadece 1624 rayiçleri ile 1659 ve 1662 rayiçlerini mukayese edersek, altunda % 87,5, kâmil kuruşta % 20'lik bir artış meydana gelmiştir [425].

TABLO V

TEDAVÜLDEKİ PARALAR VE AKÇEYE GÖRE RAYİÇLERİ

	1624	1633	1653	1656	1657	1659	1662
Altun	120	118		118		225	
Riyal (Kâmil) kuruş	80	78	90	78		105	100
Babka	6						
Osmani	3						
Mısır Parası	30						
Esedi Kuruş		68		68	90		100
Abras Kuruş		48					
Zolota (İsolette)				38			
	426	427	428	429	430	431	432

Devlet, cizye ve avârız vergilerinin hesaplanmasında kırpık ve züyûf akçe denilen düşük ayarlı akçeleri kabul etmeyerek 10'u bir dirhem gelen hâlisü'l-ayar sahih akçeden işlem yapıyordu. Ayrıca resmî râyici 120 akçe olan altunun 118, resmî râyici 80 olan riyal kuruşun 78, resmî râyici 70 olan esedî kuruşunda 68 akçeden değerlendirilerek alınmasını istiyordu [433]. Böylece hem altun, hem de kuruşlarda ikişer akçe kazanmış oluyordu.

419. A 24a/2.
420. Solak adında biri, galle kapanı kantarcılığını Mehmed'in elinden bu yolla almış, ancak Mehmed'in girişimleri sonucunda görevi bırakmak zorunda kalmıştı. Bk A 62a/3.
421. A 128b/2.
422. Kepecioğlu : I, 181.
423 Özellikle 1624-1646 yılları arasında akçe sürekli değer kaybetmiştir. Bk. Kütükoğlu 1983: 30; Yücel 1982:8.
424. G 184b/1.
425. Tablo V'e bk.
426. 1624'te yapılan bir sikke tecdîdinde ilân edilen resmî rakamlar için bk. G 184b/1.
427. Cizye vergisini tahsil ederken devletin kabul ettiği resmî fiyatlar için bk. M 160a/1.
428. 1653 yılı değerleri tereke fiyatlarıdır. Bk. P 2b/2.
429. 1656 yılında cizye vergisini tahsil ederken devletin kabul ettiği resmî fiyatlarıdır.
430. Tereke fiyatları P 98a/1.
431. Tereke fiyatları P 139ab.
432. Esedî ve riyal kuruşun rayiclerine dair gönderilen bir fermandan alınan resmî fiyatlar. Bk.Baykal 1969: IV, 7-8: 61.
433. Bu paraların resmî râyiçleri için bk. Galip 1307/1889: 223; Hammer 1337/1918: X, 251. Defterlerdeki müzâyede fiyatlarından da bir riyal kuruşun 80 akçe ettiği anlaşılmıştır. Bk. A 31b/1.

2- Yiyecek ve Eşya Fiyatları:

Bu dönemdeki gıda ürünlerinin fiyatlarındaki artışları izeleyebilmek için yine narh, tereke, mübâya'a, müzâyede ve muhtelif olaylara dair kayıtlardan istifade ettik. Dolayısıyla bu fiyatların hiçbiri serbest piyasa fiyatları değildir. Sonra burada bazı mallara dair verilen fiyatlarda ucuzluk veya pahalılığın bu malların özelliklerinden ileri gidebileceği de unutulmamalıdır. Yapacağımız açıklama ve mukayeseler, bütün bu hususlar dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, tabloda belirtilen yiyecek ve giyecek fiyatlarının bazı tarihlerdeki değerlerini bulamadığımız için meydana gelen artış veya düşüşü tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

rak % 50 artmış, sade yağın vukiyyesi ise 1624'te 20 akçe iken 1656'da 30 akçeye kadar yükselmiş ve şeker gibi % 50 artmıştır.

1653'de bir miskal (4,81125 gr.) altun 140 akçe iken 1657'de 148 akçe olmuş ve % 5'lik bir artış meydana gelmiştir.

Yiyecek maddeleriyle ilgili buraya kadar yaptığımız değerlendirmeyi hesaba katmadan sadece 1624 ve 1640 tarihli iki narh kaydında adı geçen yiyecek maddelerini bir karşılaştırmaya tâbi tuttuğumuzda, 1 vukiyye koyun etinin 8 akçeden 10 akçeye çıktığını, sığır etinin 1 vukiyyesinin 4 akçeden 5 akçeye çıktığını, 1 İstanbul kilesi

TABLO VI
GIDA MADDELERİ FİYATLARI

Tarih	Defter No	(İst.Kilesi) Arpa	İst.Kilesi Buğday	Kahve vukıyye	Bal vukıyye	İst.Kilesi Mısır	Sâde yağ vukiyye
1624	G 184b/1	10	40	60	12		20
1640	K 122a/1	22		60	12		
1653 Muharrem	P 2a/3		20	71			
1653 Şevval	P 10a/2	10	20				
1653 Zilhicce	P 12a/1	10	25			10	
1656 Recep	A 31b/1	12			8		12
1656 R.Ahir	P 162b/1		30				30
1656 C.Ahir	A 84b/1			65			
				135			
				140			
1659	C 15a/1	20	50				
1660	P 17a/2	35	80				

		(Vukıyye) Şeker	Sığır derisi	Altın (Miskal)
1624	G 184b/1	50	40	
		75		140
1653	P 2a/3			
	P 9a/2			
1655	A 31b/1		50	
1657	P 92a/2			148

Vukiyye: 1.280 kg. bak. Mantran 1986: 1, 263
İstanbul kilesi 20 okka (25.656 kg.) bak. Yediyıldız 1985: 119

Tablo VI'da da görüleceği üzere, bir İstanbul kilesi arpanın 1624'te narh fiyatı 10 akçe iken 1640'da 22, 1653'de 10, 1656'da 12 ve 1659'da 20, 1660'da da 35 akçe olmuştur. 1624 ve 1966'daki fiyatlara göre arpanın % 350'lik bir artış kaydettiği görülmektedir. Diğer önemli bir besin maddesi olan buğdayın bir kilesi 1624'te 40 akçe iken 1653'de 20-25, 1656'da 30-40, 1659'da 50 ve 1660'da 80 akçeye çıkmıştır. Yeni buğdayın fiyatı ise 1624 ve 1660'daki değerlerine göre % 100 bir artış kaydetmiştir. 1624'te vukiyyesi 50 akçe olan şeker 1653'de 75 akçeye çıka-

pirinç ve baklanın 40 akçeden 50 akçeye yükseldiğini ve % 25'lik bir artış kaydettiğini görüyoruz. Aynı şekilde 200 dirhem 1 akçelik ekmek % 65 artış göstererek 130 dirhemi 1 akçe olmuştur. Rugan-ı zeytte ise fiyat artışı sadece % 25'dir. Bademin 1 vukiyyesi 16 akçe iken 24 akçe olmuş ve % 50 artış göstermiştir. Balmumundaki artış da aynı oranda olmuş ve 40'dan 60 akçeye çıkmıştır. Bazı maddelerin fiyatlarında ise herhangi bir artış söz konusu değildir [434].

434. Tablo VII'ye bk.

Arpa ve buğdayın 1660 yılındaki fiyatları -ki, bunlar tereke fiyatlarıdır- istisna edilirse 1624-1640 yılları arasındaki narh kayıtlarına göre ortaya çıkan artış oranı ile 1624-1659 tarihleri arasındaki artış oranı biribirlerinin hemen hemen aynıdır. Bu da bize Köprülü döneminde, fiyatların belli bir istikrara kavuştuğunu kısmen de olsa göstermektedir.

1 dirhem şehrî ham ipek 3 akçe iken 1655'de 1,5, 1656'da 1 akçeye düşmüş, 1657'de 1,5, aynı yılın sonlarında 2,95 ve 1659'da da 3,6 akçeye kadar çıkmıştır. Görüldüğü üzere, 1656'ya kadar % 50'ye varan bir düşüş gerçekleşirken bu tarihten sonra 1659'a kadar % 20'ye varan bir artışın varlığına şahit oluyoruz.[435]

TABLO VII

NARH FİYATLARI

Cins	Miktar	1034/1624 fiyatları[436]	1050/1640 fiyatları[437]
Lahm-ı ganem	1 vukiyye	8 akçe	10 akçe
Lahm-ı bakar	1 "	4 "	5 "
Buğday	1 İst.kilesi	40 "	-
Bakla	1 " "	40 "	50 "
Rugan-ı zeyt	1 vukiyye	16 "	20 "
Pirinç (yerli)	1 İst.kilesi	40 "	50 "
Asel	1 vukiyye	12 "	12 "
Mercimek	1 İst.kilesi	50 "	56 "
Ekmek	200 dirhem	1 "	1 " (130 dirhem)
Badem	1 vukiyye	16 "	24 "
Fıstık	1 "	16 "	12 "
Fındık	1 "	4 "	5 "
Nişasta	1 "	8 "	8 "
Armut kurusu	1 "	3 "	4 "
Ağda	1 "	5 "	5 "
Bursa kestanesi	1 "	3 "	5 "
Siyah üzüm	1 "	3 "	4 "
Lüp incir	1 "	4 "	6 "
Sağ (İyi) enar	1 "	2 "	4 "
Kahve	1 "	60 "	60 "
Bal mumu	1 "	40 "	60 "
Arpa	1 İst. kilesi	10 "	-
Çörek	100 dirhem	1 "	1 akçe (90 dir.)
Sarı çizme a'lâ	1 çift	120 "	120 "
Papuç ulu ayak	1 "	-	55 "
Rûzigâr ulusu (siyah)	1 "	45 akçe	52 "

Giyecek fiyatlarında tespit ettiğimiz bazı malların fiyatları 1653-1660 tarihleri arasında şöyleydi: Arakıyye 1653'de 15 akçe iken 1656'da 40, 1658'de 70 akçeye kadar çıkmıştı. 1656'da 90 akçe olan siyah kapama 1658'de 300 akçeye, çintiyan 1653'de 50 akçeden 80 akçeye, 1658'de de 130 akçeye yükselmişti. Sîm kuşak 1655'de 150 akçe iken 1658'de 400 akçe olmuştu. Bu giyim eşyalarının fiyatlarına dayanarak giysilerdeki fiyat artışını tespit etmek, yukarıda saydığımız nedenlerle pek isabetli olmayacaktır. Ancak burada, sadece Bursa'da üretilen "*şehrî ham ipek*"in 1624-1659 yılları arasında tespit edilebilen fiyatlarını verip ne oranda arttığını göstereceğiz. 1624'te

3- İşçi Ücretleri:

Sicillerde işçi ücretleriyle ilgili bazı verilere rastlanmaktadır. Bunlardan biri, kahvehane işçileriyle ilgilidir. Öyle görülüyor ki, kahvehanelerde çalıştırılan işçilerin ücretleri, genelde işveren ile işçi arasındaki anlaşmaya bağlıydı.

17 Ocak 1656 tarihinde kahveci tâifesinden Hacı Mehmed, kahvehanesinde çalıştırmak üzere Mustafa oğlu Hüseyin ile üç seneliğine an-

435. Tablo VIII'e bk.
436. Bk. G 184b/1.
437. Bk. K 122a/1.

TABLO VIII

BAZI YILLARDA MUHTELİF EV EŞYALARI VE FİATLARI

Yıllar	Aylar	Defter no	Atlas kaftan	Beledi Döşek	Alaca kilim	Beledi yastık	Ayaklı Sandık	Kebir Kaliçe	Şamdan	Münakkaş Makarna	Sîm Kuşak	Alaca Çarşeb
1064/1653	R.âhir	P 4b/1		110		40	460					
1064/1653	Receb	P 3a/3		120		70	300					
1064/1653	Ramazan	P 9a/2		190					49	70		
1064/1653	Zilhicce	P 12a/1							50			
1065/1654	C.evvel	P 18a/4										2
1066/1655	Muharrem	A 55b/1				100				50	150	
1066/1655	Receb	A 31b/1	600	226	150	70			35			50
1067/1656	Muharrem	A 55a/3									2000	
1067/1656	R.evvel	P 118a/2			55							
1067/1656	R.âhir	P 162b/1			59		185					
1067/1656	Şaban	P 168b/1	500									
1068/1657	R.âhir	P 92a/2				25						
1068/1657	C.âhir	P 97b/2		150	120				19			
1069/1658	R.âhir	P 110b/1						620	40			
1069/1658	C.evvel	B 38b/1			150		270				400	
1070/1660	R.âhir	P 175b/2		110	150	80		1200				80

Yıllar	Aylar	Defter no	Mısır Hasırı	Yanbolı Kebesi	Şehri Ham İpek	Arakıye	Gömlek	Siyah Kapama	Tülbent	Çıntiyan	Yan keçesi
1064/1653	R.âhir	P 4b/1								50	50
1064/1653	Ramazan	P 9a/2		40		15	20			80	140
1065/1654	C.evvel	P 18a/4	30								
1034/1624		G 184b/1			3						
1066/1655	Receb	A 31b/1	70		1.5						
1067/1656	Muharrem	A 55a/3				40	100				
1067/1656	R.âhir	P 162b/1					35	90	200		
1067/1656	R.evvel	P 118a/2			1						
1068/1657	R.âhir	P 92a/2			1.5		50				
1068/1657	Zilkâde	B 15b/3			3						
1069/1658	C.evvel	B 38b/1				70		300	200	130	
1070/1659	Şevval	P 149b/1			3.5						

laşmıştı. Anlaşmaya göre Hüseyin'in günlüğü 10 akçe olacaktı. İşveren ücretin 50 kuruşunu peşin ödemiş, ancak işler yolunda gitmediği için işverenle işçi mahkemelik olmuşlardı. Açtığı davada işveren, işçisinin işbaşı yapmadığını, dolayısıyla peşin ödediği 50 kuruşun geri verilmesini talep ediyorken, işçi de kahvehanede 60 gün çalıştığını ve bu hizmetine karşılık kendisine 1.200 akçe ödenmesi gerektiğini belirtiyordu. Neticede mahkeme, davacı ve davalıyı barıştırmış ve her ikisi de taleplerinden vazgeçmişlerdi. Bu tarihte bir Osmanlı kuruşu 80 akçe olduğuna göre[438] 50 kuruş 4.000 akçe etmekteydi. Halbuki işçi 1.200 akçe istiyordu. Üstelik 60 gün karşılığı ücretin 600 akçe olması gerektiğinden, işverenin 3.400 akçe alacaklı ve haklı olduğu açıkça anlaşılmasına rağmen davanın işçinin lehine neticelenmesi ilginçtir[439].

Belgelerden bir diğeri de Eski Yeni Han'da Yani adında bir tâcirin yanında hizmetçi olan Nikola adlı bir Ermeniyle ilgilidir. Yani, Nikola ile seneliği 800 akçeye anlaşmış, ancak bu arada Niko-

438. Mantran 1986: I, 234.

439. A 68a/1.

la hastalanarak yatağa düşmüştü. Daha sonra herhangi bir meselenin çıkmaması için patron mahkemeye başvurarak işçisinin malının tespit edilip kaydedilmesini istemişti. Bu isteğe binâen yapılan tespitte, işçinin giydiği birkaç parça eşyası çıkmıştı. Bu belgeye dayanarak, işçi ücretlerinin piyasa şartlarına göre düşük bir düzeyde olduğu söylenebilir.[440]

J- VERGİLER

1- Mukata'alar

Türkçe karşılığı "*kesim*" olan mukata'a, bir araziyi önceden kararlaştırılmış yıllık bir ücretle tasarruf etme imkânı sağlayan bir kira sözleşmesidir[441]. Bu, daha çok vakıf arazilerinin kiraya verilmesinde tatbik edilen bir usûldür. Bir de bunun dışında mukata'a, hass-ı hümâyûna dahil arazinin vergileri, maden işletmeleri, gümrük resimleri gibi bir takım vergilerin iltizâmına da ad olmuştur[442]. Bu tür vergi gelirleri dirlik olarak verilmeyip, mizân-ı harîr, ihtisab mukata'ası gibi mukata'alar haline getirilmişti[443].

Mukata'aların gelirleri başlangıçta ulûfeli eminler vasıtasıyla toplanırken zamanla devletin birtakım malî sıkıntılar içine düşmesi sonucu, bu gelirler seneden seneye mültezimlere verilmeye başlandı[444].

İltizâm usûlünde mukata'a açık artırmaya çıkarılmakta ve kim daha fazla verirse onun üzerinde kalmaktaydı. Mukata'ayı iltizâma almayı başaran mültezim, kefil göstermek zorunda olduğu gibi, taahhüd ettiği bedelin bir kısmını peşin olarak, geriye kalan kısmını ise üçer aylık taksitlerle süresi içinde ödemek mecburiyetindeydi[445]. İltizâm ile emanet birleştirilerek bir kişiye verilirse buna "*ber vech-i emânet-i iltizâm*" deniyordu. Buna göre, emin ulûfesi karşılığında mukata'anın idaresine bakıyor, mültezim olarak da gelirini topluyordu. Eğer mukata'a, yıllık belirli bir bedelle ve kayd-ı hayat şartıyla verilirse buna da "*ber vech-i mâlikâne*" adı veriliyordu[446].

İncelenen sicillerde isimlerini tespit ettiğimiz[447] mukata'alardan biri "*ber vech-i iltizâm-ı emânet*", bir diğeri "*ber vech-i mâlikâne*" ve bu ikisinin dışındakiler de iltizâm olarak işletilmiştir[448].

Mukata'aların iltizâma verilmesinin sebebi, ülkenin fevkalâde iktisadî bir kriz içinde bulunmasından dolayı idi. Öyle ki, hazinede askerlerin ulûfesine verilecek yeterli para yoktu. Nitekim yeniçeriler ve sipahiler, aylıkların bakır parayla ödenmesine itiraz ederek isyan etmişlerdi[449]. Bu sırada ülke, Girit adasını işgal eden ve Çanakkale'yi abluka altına alan Venedik'lilerle savaş halindeydi. Köprülü Mehmed Paşa, ülkeyi bu durumdan kurtarmak için olağanüstü yetkilerle vezir-i a'zamlığa getirilmişti. Gerçekten de o, göreve gelir gelmez bir kısım malî tedbirler aldı. Bunların başında gereksiz masrafları kısmak ve mukata'aları daha kârlı bir biçimde iltizâma vermek geliyordu[450]. Öte yandan incelediğimiz dönemde iltizâm şartları biraz daha değişmişti. Meselâ, XVI. asırda iltizâm süresi genellikle üç sene iken[451] bu dönemde bir yıldı[452]. Mukata'aların gelecek yıllara ait hâsılatları da önceden iltizâma veriliyordu[453]. Ayrıca, bir mukata'ayı iltizâma alan mültezimden daha fazla veren birinin çıkması durumunda, bu kimseye verilmek üzere mukata'a öncekinin elinden alınıyordu[454].

İltizâm usûlüyle mukata'aların işletilmesi daha kârlı gibi görünüyorsa da, aslında kısa zamanda birçok zararı ortaya çıkmıştı. Gerçekten de devletin askerî ve malî sisteminin temelini teşkil eden timar sistemi bozulmuş, artık mahlûl timarlar hak sahiplerine verilmeyerek iltizâm usûlüyle işletilmeye başlamıştı[455]. Diğer taraftan mültezimler daha fazla kâr yapmak için reâyadan kanun ve şer'-i şerife uymayan vergiler istiyorlardı. Mültezimlerin çoğu sipahilerden olduğu için askerî güçlerini de kullanmaktan çekinmiyorlardı. Bunların zulmünden bunalan halk, divân-ı hümâyûna şikayetler yağdırmaktaydı. Nitekim Yenişehir hasları reâyası, sadece eminlerine 100 akçe "*resm-i duhan*" adında bir vergi öderlerken, muaf oldukları halde kendilerinden tekâlif-i örfiye adı altında 100 akçe de güherçile bedeli alınmasından şikayetçi olmuşlardı[456]. Ancak, haksız vergi alınmamasını emreden fermanlar, eminleri zülümden alıkoymamış olmalı ki, bu defa da Kite kazasına bağlı Anahor, Tahtalı ve Yaylacık gibi birkaç köyün gayr-i müslim reâyası kendilerinden 140 akçe yerine 300 ak-

440. A 51b/2.
441. Mukata'a ile kiralanan toprak mirasçılara intikal edebiliyordu. Arazi üzerine kiracı bina yapar veya ağaç dikerse bunlar da onun mülkiyetine geçiyordu. Bunları isterse vakfedebiliyordu. Yediyıldız 1985: 136-137.
442. Turan 1968: V/II, 950; Kazıcı 1977: 142: Gökbilgin 1977: 176.
443. Akdağ 1974: II, 334.
444. Akdağ 1974: II, 335.
445. Kazıcı 1977: 136; akdağ 1974:II, 336.
446. Tabakoğlu 1986: 272.
447. Tablo IX' bakınız.
448. Bozahane mukata'ası iltizâm-ı emânet, tahmîs-i kahve mukata'ası da mâlikâne olarak verilmişti. Bk. A 99b/2; 122a/1.
449. Shaw 1982: 284.
450. Shaw 1982: 288; Lewis, 1984: 31.
451. Akdağ 1974: II, 345.
452. A 98a/1; 121a/1.
453. A 98a/1; 121a/1.
454. Bâc-ı bâzâr-ı galle ile tahmîs-i kahve mukata'ası 150.000 akçe iltizâme Hüdâverdi oğlu Ahmed Bey'in elinde iken, daha fazla teklifte bulunan Hasan Solak'a 200.000 akçeye verilmişti. Bk. A 98a/1.
455. Sinan Çavuş'un oğlunun tasarruf ettiği Kara Hıdır timarının iki yıllık öşrünü, vekil Mehmed Bey'e "ber vech-i maktu' "1000-1600 akçeye vermişti. Bk A 110b/3.
456. D 77b/3 14 Rebiülevvel 1059/28 Mart 1649.

çe alındığını bildiriyorlardı[457]. Fakat zulûm yine önlenememişti. Devlet bu haksızlıkları ortadan kaldırmak için fetva istemişti[458]. Haksız vergi almanın câiz olmayacağına dair fetva verilmesine rağmen eminler yine istedikleri gibi hareket ediyorlardı.İşte bunlardan biri olan Yenişehir kethüdâyeri Mustafa, iki bayrak sarıca ile üzerine gittiği Yenişehir reâyasından hamr ve arak istemesi bir yana, normalde bu reâyanın senede bir kez zahîre vermeleri gerekirken onlardan üç dört defa zahîre almıştı. Haklı olarak bu durum halk tarafından divân-ı hümâyûna arzedilmiş ve kadıya hitâben yazılan fermanda, davaya bakılması ve halledilemediği takdirde divân-ı hümâyûna gönderilmesi istenmişti[459].

Mültezimler arasında, bir-iki şehre ait mukata'aların bir kısmını birleştirerek iltizâma alan ve sonra da her birini sipariş edenler de vardı. Bu da halkın daha fazla soyulmasına yol açıyordu. Meselâ, Bursa mizân-ı harîr mukata'asını 16 yük (1.600.000) akçeye iltizâma alan İstanbul gümrük emini Yahya Ağa, bu mukata'ayı 20 yük (2.000.000) akçeye matbah-ı âmire emini Ömer Efendi'nin kardeşi Seydi Ali'ye vermişti[460].

Mültezimlerden yine öyleleri de vardı ki, halkın sırtından zengin olmuşlardı. Çınar vakasında öldürülen İstanbul gümrük emini Hasan'ın[461] kardeşi Anton adlı Ermeni bunlardan biriydi. İzmir gümrük emini olan Anton'un Menteşe, İzmir, Aydın, Karesi, Saruhan ve Bursa'da menkûl ve gayr-i menkûl çok miktarda malı vardı, Hasan'ın öldürülmesi üzerine, onun da mallarının müsâdere edilerek "*recec*" mevâcibine yetiştirilmesi emredilmekteydi[462]. İşte bu emir gereğince Bursa'da, Anton'a ait çiftlikler, evler, mahzenler, dükkanlar, çiftliklerdeki cariye ve köleleri, malları, parası ve mahzendeki ticarî eşyalları müsâdere edilmişti, Malları Sûk-i Sultânî'de satılıp masraf olarak gösterilen 282.100 akçenin dışında 616.045 akçe hazineye gönderilmişti[463]. İsimleri tek tek yazılan dokuz Ermeni meyhaneci zimmetinde olan 500 riyal kuruşu (40.000 akçe)[464] ile Kite nahiyesindeki Külâle Çiftliği'ndeki müsâdere ile satılan mallarının bedeli olan 1.200 riyal kuruş (96.000 akçe)[465] ve Acem'den ipek almak üzere ortağı Yori'ye verdiği 10.000 riyal kuruş karşılığında 28 yük[466] ipeği de hazineye gönderilen malları arasındaydı[467]. Böylece Anton'un 1.834.145 akçelik bir serveti müsâdere edilmiş oluyordu.

Kaynağımızı teşkil eden sicillerde, mukata'aların gelirlerine dair bilgiler de bulunmaktadır. Biz bunları bir tablo halinde verecek, bir fikir vermesi bakımından bazılarının gelirlerini XVI. yüzyıldakilerle mukayese edecek ve meydana gelen değişmeleri tesbite çalışacağız.

Tablo IX'da da görüleceği üzere, 12 adet mukata'anın 1655-1659 yılları arasındaki gelirlerinin toplamı 5.033.212 akçedir[468]. Bunun içinde en büyük pay mizân-ı harîr mukata'asına aittir.

1508 yılında 1.816.667 akçe geliri olan bu mukata'a 1654-1655 yılları arasında 1.300 (13 yük), 1658-1659 yıllarında ise 1.600.000 (16 yük) akçe gelir getirmişti. 1508 yılı gelirine göre mukata'anın geliri önemli miktarda düşüş göstermiştir. Halbuki bahse konu mukata'a, mültezimi tarafından bir başkasına 20 yük (2.000.000) akçeye satılmıştı ki[469], bu duruma göre sadece mültezimin 400.000 akçe kârı olmuştu. İkinci şahsın ne kadar kâr ettiğini bilemiyoruz. Akçenin değerindeki düşüşleri de dikkate alırsak, bu düşüşün gerçekte daha fazla olduğu anlaşılır.

Bâc-ı bâzâr-ı galle mukata'ası, 1573'de 226.667 akçe gelir getirirken, 1616'da 141.666, 1638'de 120.000 akçe gelir getirmişti. 1655 yılında da 120.000 akçe geliri olan mukata'a 1656 yılı 200.000 akçeye iltizâma verilmişti.

1574'te 206.666 akçe gelir elde edilen kapan mukata'asının 1658'de 80.666 akçe hâsılatı olmuştu. Bâc-ı pây-ı ağnam mukata'asının 1550 yılındaki 88.000 akçelik geliri 1649'da 55.000 akçeye kadar düşmüş ve bir daha artmayarak 1659'da da 55.000 akçe gelir getirmişti.

---

457. A 124a/3.
458. "Bir karyede sâkin olan zimmî tâifesi emr-i defter-i hâkânî mûcibince hazine ve resm hakların cem'ine me'mur olana verirlerken mezbûrlar kanaat itmeyüb hılâf-ı emr-i defter tâife-i merkûmdan ziyade akçe almaya kâdir olur mu? Heman buyurula: el-Cevab: Olmaz". Bk. A 124a/4.
459. A 127b/1. 27 Receb 1066/ 21 Mayıs 1655.
460. A 118b/2;Ayrıca bk. A 17b/2; 34b/2;C 13a/1.
461. Hasan, ihtidâ eden bir Ermeniydi. Sikkeyi tağşiş etmişti. Bk. Hammer 1337/1921: 253 vd.; Thévénot 1978: 191.
462. A 144a/1 11 Cemaziyülevvel 1066/10 Mart 1655. Bu meyanda Bursa kadısına vezir-i a'zâm Siyavuş Paşa, Defterdar Mehmed de mektuplar göndermişti. Bu mektuplarda dâru'l-harbe firar eden Anton'un yakalanması, mallarının müsâdere edilerek müzâyede ile satılması ve parasının "recec mevâcibi"ne yetişecek şekilde gönderilmesi isteniyordu. Bk. A 134b/1-2; 135a/1; 142b/2.
463. A 31b/1; 32a/1-2; 32b/1; 33a/1.
464. A 9b/4.
465. A 125b/1.
466. A 29b/4.
467. A 29b/4.
468. Her mukata'anın bir yıllık geliri esas alınarak bu rakam elde edilmiştir.
469. A 118b/2.

TABLO IX

BURSA MUKATA'ALARI GELİRLERİ

	1632	1638	1639	1641	1648	1649
Tekâüdîn[471]				2258320		
İhtisâb[472]	199066					
Bâc-ı Bazar-ı Galle[473]		120000				
Yenişehir, İnegöl, Kite ve tevâbi hasları[474]			650000	650000		
Bâc-ı Pây-ı Ağnâm mea serçin ve darçin[475]					55000	55000

	1654	1655	1656	1658	1659
Mizân-ı Harîr[476]	(13 yük) 1300000	(13 yük) 1300000	(16 yük) 1600000	(16 yük) 1600000	(16 yük) 1600000
Tekâüdîn[471]		500028			700080
Bozahane[477]	43000				
Tahmîs-i Kahve[478]			30000		
İhtisâb[472]			209866		
Bâc-ı Bâzâr-ı Galle[473]			120000		
Kapan [479]				80666	80666
Boyahaneler[480]					15000
Yenişehir, İnegöl, Kite ve tevâbî Hasları[474]	650000	650000		650000	650000
Bâc-ı Pây-ı Ağnam mea serçin ve darçin[475]		55000			55000
Yahudi taifesinin ispençe ve rav akçeleri[481]		79600		79600	
Bursa, Kite, Mudanya ve Gemlik resm-i usâra[482]		10000			

Mukata'aların gelirlerinin düşmesinin sebepleri arasında şunlar zikredilebilir: XVI. asrın sonu ve XVII. asrın başlarına doğru İran'la yapılan savaşlar, bu ülkeyle olan ipek ticaretimizi olumsuz yönde etkilemişti. Ayrıca coğrafî keşifler sonucunda Avrupa devletleri artık Anadolu yollarını kullanma zorunda kalmadan doğu ülkeleri ile ticarî bağlantılarını kurmuşlar ve Bursa'nın da üzerinde bulunduğu ipek yolu devre dışı kalmıştı. Öte yandan sosyal hayatın ekonomik hayatı etkilediği gerçeğinden hareketle istikrarsız ve güvenliği olmayan bir yerde ticarî hayatın canlı geçmeyeceğini rahatlıkla söylenebilir. Gerçekten de daha XVI. asırda başlayan Celâlî isyanları, sipahi ve yeniçeri ayaklanmaları istikrarı bozan en önemli hadiseler arasında sayılabilir.

Nihayet bunlardan başka, mallarını gümrüklere getirmeden daha yollarda pazarlayan, Bursa'ya gelmesi gereken malı İstanbul'a götürüp bu suretle vergi kaçırmaya çalışan tüccarların varlığını da biliyoruz.[470]

470. A 133b/2.
471. G 136b/2. Bursa'nın 1655 yılında tekâüdîn geliri 500.028 akçeydi. 26 yük 38.500 akçenin içinde Hüdâvendigâr, Kütahya, Aydın, Karahisar, Karesi, Engüri, Teke-Hamid, Alâiye, Sultanönü, Saruhan, Muğla, Kocaili sancaklarının tekâüdîn gelirleri de vardır. Bk.A 121a/1; C 52a/1.
472. M 159b/1; 163a/3. 1656 yılında bu mukata'a iltizama verilirken bâc-ı iskele-i Mudanya 100.000 akçe, şem'hane mukata'ası 30.000 akçe, ihtisâb kethüdâlığı 5.134 akçe ile aynı mukata'ayla birlikte iltizama verilmişti. Bk. A 112b/2. Ancak ihtisâb kethüdâlığı bunlardan ayrılıp tekrar 7.000 akçeye deruhte edilmişti. Bk. A 128b/1.
473. A 34b/2; 98a/1.
474. 1623- 1625 yıllarındaki gelirleri 620.000 akçeydi. Bk. G 116b/3; E 177b/1; İ 153b/1; A 96b/2; 141b/2; C 30a/3.
475. D 89a/1; A 124a/2; C 22b/2.
476. Mizân-ı Harîr mukata'asının 1508 yılı geliri 1.816.667 akçeydi. Bk. Akdağ 1974: II, 415; A 139b/2; C 14a/2.
477. A 122a/1; C 23b/2.
478. A 98a/1.
479. C 13a/3.
480. C 24b/1.
481. A 127a/1; C 20a/1.
482. A 139b/4.

2- Cizyeler:

Gayr-i müslimlerden alınan ve bir baş vergisi olan cizyenin[483] incelediğimiz dönemde Bursa'da ne şekilde ve ne nisbette alındığı meselesine defterlerimizdeki verilere göre cevap bulmaya çalışacağız.

Her yıl gayr-i müslimlerin vermesi gereken cizyeleri toplamak üzere dergâh-ı muallâ çavuşlarından birinin eline "*mühürlü*" ve "*nişanlu*" tezkire verilerek Bursa'ya gönderilirdi. Cizyedâr denilen bu tahsil memuru halktan, cizyeden başka "*cihet-i maîşet*" adı verilen bir vergi daha alıyordu ki, bu tamamıyla kendi hakkıydı[484].

İşte cizyedârın topladığı bu cizyeler Bursa'daki gayr-i müslimlerden "*maktu'* " olarak alınıyordu. Meselâ, Medine-i Münevvere reâyasından Anadolu, Rum ve bir diyardan başka bir diyara ticaret için gelip giden Ermeni tüccarından ve Van, Arapkir, Bitlis, Kefe, Nemçe, Çulha gibi yerlerden gelen Ermeni perakendesinden 360 akçe mirî için cizye adıyla, 66 akçe de cihet-i maîşet ve gulâmiye adıyla toplam 426 akçe vergi alınıyordu.[485] 1656 yılında bu yerlerden başka Kayseri, Eflak, Boğdan'dan gelen"*yave keferesinden*", "*maktu'-i yave cizyesi*"[486] olarak cihet-i maîşet ve gulâ-miyesiyle birlikte yine 426 akçe alındığını görüyoruz[487]. Bu fermanda ayrıca ister Rum, ister Bulgar, isterse başka milletten olsun, 300 akçe "*yave cizyesi*", on yaşındaki Ermeni ve Rum oğlanlarından nısf cizye ve on yaşından fazla olanlarından da tamam cizye alınması emredilmişti. Fermanın son bölümünde ise Kıbtiyân tâifesinin müslümanlarından bedel-i avârız 150'şer akçe ve keferesinden 300 akçe, Kara Yağmurlu ve Ma'rifetlü tâifesinden bedel-i avârız olarak 125'er akçe ve bunun dışında herkesten beytü'l-mâl-i âmme ve hass, cürm-i cinâyet, resm-i bennak, âdet-i ağnâm gibi "*bâd-ı hevâ*" denilen resimlerinin alınması emredilmişti.

Cizyelerin iltizâm usûlüyle toplatıldığını da görüyoruz. Meselâ Gazi Hüdâvendigâr, Alâüddin, Sultan Mehmed, Yıldırım Bayezid, Mezîd Bey, İshak Paşa, Şeyh Ebu İshak, Sultan Mustafa, Abdullah, Sultan Alemşah, Emir Sultan, Mustafa Paşa evkafı keferesinin ziyade-i cizyeleri eşit iki taksit halinde 160.000 akçe peşin ile iltizâma verilmişti[488]. Keza burada tek tek isimlerini saymaktan sarf-ı nazar ettiğimiz birçok vakfın keferesinin ziyade cizyelerinin 1655 yılı, 194.000 akçe peşin ile 594.000 akçeye iltizâma verilmişti[489]. Bu vakıflara ait gayr-i müslimlerden alınan vergiler ise şöyle açıklanmıştı: Avârızhanelerine dahil olanlardan 5 akçe cülûs-i hümâyûn ile 181 akçe, muaf olanlardan 5 akçe cülûs-i hümâyûn ile birlikte 210 akçe, 5 akçe cülûs-i hümâyûnlarından başka Danca köyünden 170 akçe, Filâdar köyünden 195, Mekri (?) köyünden 185, Filâdar'da oturan kullardan 135 akçe, Tepecik ve Karaağaç köylerinden de 110'ar akçe.

Yahudi ve Ermeni gibi gayr-i müslimlerin, yanında bulunan kul ve cariyelerden de cizye alınıyordu. 1656 yılında gümrük emini Yahya Ağa, bunların iltizâmını almış ve küçük veya büyük kul ve cariyeden senede kişi başına 20 akçe gulâmiye ve 181 akçe maktu' cizye toplamıştı[490].

Yanlarındaki cariye ve kulu bildirmeyen ve on gün içinde resimlerini ödemeyen gayr-i müslim reâyadan iki kat resim alınıyordu[491].

Gayr-i müslimlerden bazılarının cizye vermemek için esirlerini bir başka memlekete götürdükleri ve pençik olarak yazdırdıkları anlaşılmaktadır. Bazıları da doğancı, madenci, menzilci gibi cizyeden muaf olan kimselerden olduklarını söyleyerek cizye vermek istemiyorlardı[492].

3- Mensuh Zeâmet ve Timarlardan Alınan Vergiler:

Osmanlı timar sisteminde timar, "*kılıç timarı*", "*eşkinci timarı*", "*münâvebe timarı*", "*mensûhat timarı*" ve "*hizmet timarı*" gibi kısımlara ayrılmaktadır.

Bunlardan mensûhat timarı, ihtiyaç anında kullanmak üzere ayrılan ve ayrı kaydedilerek idâre olunan timardır[493]. Vergileri mübâşir vasıtasıyla toplanmaktaydı[494].

Bursa'daki mensûhat timarının 1655 yılına ait 1.000 akçe yazularından 70 akçe mübâşir maîşeti ve 600 akçe mirî bedeli alınıyordu[495]. 1656 yılında ise mutasarrıflardan, 1.000 veya 100.000 akçelik mensûh zeâmet ve timarlarının her 1.000 akçesi başına 10 kuruş mirî bedel ve 100 akçe mübâşir maîşeti tahsil edilmesi emredilmişti[496]. Fermanda ayrıca söz konusu bedellerin kimlerden alınacağı da belirtiliyordu. Buna göre önce timar ve zeâmet sahiplerinden bunlar bulunmadığı takdirde subaşılarından, onlar da bulunmazsa reâyadan alınması gerekiyordu.

4-Tekâlif-i Örfiyye:

Başlangıçta fevkalâde durumlarda ve harp zamanlarında alınan ve avârız-ı divâniyye de denilen bu vergiler, zamanla devletin içinde bulunduğu iktisadî sebeplerden dolayı sürekli alınmaya başlanmıştı[497].

483. Barkan 1964: 3; Pakalın 1971: I, 297; Ortaylı 1979: 100.
484. A 88a/1.
485. D 88a/1 15 Ramazan 1059/22 Eylül 1649
486. Belli bir yerde oturmayan ve belli bir işi olmayan gayr-i müslimlere "yave", bunlardan alınan cizyeye de "yave cizyesi" denirdi. Bk. Tabakoğlu 1985: 136.
487. A 127a/2.
488. A 58b/1.
489. A 145b/1.
490. A 110a/1.
491. A 110a/1.
492. A 110a/1.
493. Pakalın 1971: III, 566. Timar sistemi hakkında geniş bilgi için bak. Barkan 1974: 286; Köprülü 1981: 94; Beldiceanu 1985: 27 vd.
494. A 141b/1.
495. A 141b/1.
496. A 114a/2.
497. Kazıcı 1977: 155.

Defterlerimize göre XVII. asrın ikinci yarısında Bursa'da halkın ödediği avârız vergilerini şöylece sıralamak mümkündür: Avârız akçesi, bedel-i sürsât, bedel-i nüzûl, iştirâ, kürekçi bedeli, orducu bedeli.

Avârız akçesi, avârızhâne başına alınan ve zaman içerisinde paranın değerinin düşmesine paralel olarak miktarı artırılan maktu' ve nakdî bir vergidir[498] Nitekim Bursa'daki Kıbtîlerden 1655 yılında 150'şer akçe avârız akçesi alınmıştır.[499]

Sürsât; ordunun geçeceği yol üzerinde düşman sınırlarına kadar olan menzillerde, ordunun yiyeceğini sağlamak için alınan arpa, buğday, koyun, yağ, bal, saman ve odun gibi şeylere denir. Daha önce imparatorluğun belirli eyaletlerinden aynî olarak alınan bu vergi, bu dönemde bedel-i sürsât adıyla bütün eyaletlerden nakdî olarak alınmaya başlandı. Düşman sınırlarına girdikten sonra askerî birliklerin konakladıkları menzillerde onların iâşe ve ibâtesini sağlama yükümlülüğün bedeli olarak alınan vergiye de bedel-i nüzûl denmiştir[500]. Ordu harp sahasına girdikten sonra, artık nüzûl ve sürsatten temin edilemeyeceğinden bundan sonraki ihtiyaç halktan satın alınan zahîreden temin olunurdu.İşte bu zahîreye de iştirâ zahîresi denirdi[501].

İncelediğimiz dönemde bu vergilerin tamamının bedelleri alınıyordu. Meselâ, bir belgeden anlaşıldığına göre, 27 avârızhânesi olan Kara Şeyh Mahallesi'nde sakin el-Hac Emir adlı şahsa nüzûl, sürsât ve iştirâ bedeli olarak 8 kuruş düşmüştü[502]. Yine Rum iline sefer yapılacağı ve bu sebeple askerin ihtiyacı olan sürsât zahîresinin menzillerde hazır edilmesi emredilmekteydi. Eğer zamanında istenilen sürsât, menzillerde hazırlanmazsa, sıkıntıya sebep olacakların azledilerek şehirden sürdürüleceği bildiriliyordu. Gönderilen fermanda, muaf ve muaf olmayan herkesten alınması gerektiği belirtilen yiyecek maddeleri ve fiyatları şunlardır: İstanbul kilesi 12 akçeden 4.000 kile arpa, herbiri ikilik olmak üzere 1 akçeden 20.000 akçelik ekmek, vukiyyesi 8 akçeden 100 vukiyye bal, vukiyyesi 12 akçeden 250 vukiyye sade yağ, 750 baş koyun ve yeterli miktarda saman ve odun. Miktarları belirtilen bu kadar ihtiyaç maddesinin Karıştıran menziline, bir o kadar da Büyük Çekmece menziline gönderilmesi isteniyordu[503]. Adı geçen menzillerde hazır bulundurulması istenen sürsât zahîresinin bedeli ve nakil kirası mahkemede hesaplanmış ve 500.000 akçe tuttuğuna karar verilmiştir. Ayrıca bu parayı toplamak için de 7-8 kişi görevlendirilmiştir[504]. Ancak kararlaştırılan sürsât bedelinin zamanında toplanamaması üzerine yazılan bir ikinci emirde, derhal tahsil edilerek gönderilmesi emredilmiştir[505].

Görüldüğü gibi halkın verdiği sürsât bedeli ile yine halktan, devletin tayin ettiği fiyat ve miktarlarda gerekli ihtiyaç maddeleri satın alınıyordu. Başka bir ifadeyle, halk hem sürsat bedeli ödemek, hem de istenilen miktar ve fiyatta gerekli sürsât zahîresini devlete satmak zorundaydı. Gerçi 10 Cemaziyülevvel 1067/24 Şubat 1656 tarihli bir fermanda, sürsat zahîresinin halktan satın alınmasının tekâlif-i örfiyyeden olmadığı, ordunun zahîre ve besin maddesi ihtiyacını gidermeye yönelik ticarî bir faaliyet olduğu belirtilmekteyse de, aslında halkın, devletin teklif ettiği fiyat ve miktarda sürsât zahîresi satmak zorunda olması, yerine getirilmesi gereken bir yükümlülükten başka bir şey değildi[506].

Bu dönemde, Bursa'dan ordunun, sarayın ihtiyacı için satın alınan ihtiyaç maddelerinin başlıcaları şunlardır: Arpa, buğday veya buğday unu, taze nane turşusu, nar, yediveren koruğu, hamrdan dönme sirke, Bunlardan başka, tersâne-i âmirenin ihtiyacı için de tafta alınıyordu. Bunların bedelleri de yine Bursa mukata'alarının gelirlerinden karşılanıyordu. Halk, iştirâsı istenilen şeyleri vermek zorundaydı. Söz gelimi, bedelinin Bursa mizân-ı harîr mukata'ası malından ödenmesi şartıyla 3.000 İstanbul kilesi buğdayın iştirâ edilerek gönderilmesi isteniyordu[507]. Ayrıca satın alınıp gönderilmesi istenen bu buğdayın her kilesinin eskiden olduğu gibi 3 akçe karşılığında Mudanya iskelesine naklettirilmesi de emrediliyordu[508]. Kezâ, bedelinin beytü'l-mal-i hamr ve arak-ı kefere mukata'asından karşılanması şartıyla[509] 28.000 akçelik 4.000 vukiyye sirke[510] gönderilmesi de isteniyordu. Bunlardan başka hassa fırınlarının ihtiyacı için 100 beyaz çuval[511] donanmay-ı hümâ-yûnun ihtiyacı için 1.000 zira' tafta iştirâ edilip gönderilmesi ve bedellerinin de bâc-ı bâzâr-ı galle mukata'asından verilmesi taleb edilmişti[512].

Ordu sefere çıkacağı zaman, ihtiyacı olan atların da iştirâ yoluyla temin edildiğini görüyoruz. Meselâ, bu amaçla gönderilen bir fermanda, tanesi 1.500 akçeden "*sefere yarar en iyi cins atlardan tam takımıyla birlikte*" 100 tane atın satın alınarak menzillere teslim edilmesi emredil-

498. Barkan 1970: 14; Tabakoğlu 1985: 156.
499. A 38b/4.
500. Mantran 1985: I, 218; Uluçay 1955: 39 Tabakoğlu 1985: 157.
501. Pakalın 1971: II, 104.
502. C 12a/3. Bu arada el-Hac Emir ölmüş ve tek vârisi Fatma'yı, Hafız Efendi küçük oğluna nikahlamıştı. Söz konusu vergiyi Hafız Efendi, elinde muaf olduğuna dair tezkireyi göstererek vermek istemiyordu. Yapılan bir şikayet sonunda, Hafız Efendi vergisini vermesi için uyarıldı.
503. A 103b/2.
504. A 100a/3 10 Cemaziyülevvel 1067/ 24 Şubat 1656.
505. A 99b/3 25 Cemaziyülevvel 1067/11 Şubat 1656.
506. A 103b/2.
507. A 130b/3.
508. A 19b/1.
509. A 122b/1.
510. A 130b/2.
511. A 132b/1.
512. A 115b/2.

mişti[513]. Ancak verilen bu fiyata kimse razı olmayınca, bir atın fiyatı 2.000 akçeye çıkarılmıştı[514]. Bundan başka muhtelif vazifeler için Bursa'ya gelen veya Bursa'dan başka bir yere giden ulakların ihtiyacı olan atlar da temin edilerek kendilerine teslim ediliyordu[515].

Osmanlı devleti, donanmanın ihtiyacı olan kürekçileri ücreti mukabilinde ülkenin çeşitli bölgelerinden temin ediyordu. Her bölge, daha önce belirlenmiş avârızhânesi sayısına göre belli sayıda kürekçiyi çıkarmak zorundaydı. Bu amaçla Bursa'dan da 1654 yılında 2.383 avârızhânesinden 340 nefer kürekçi çıkarılması emredilmişti[516]. Bu kürekçilerin ücretlerini karşılamak için de yine avârızhânesinden her kürekçi başına kürekçi bedeli olarak 3.000 akçe verilmesi isteniyordu. Halktan toplanan bu paradan her kürekçiye 160 akçe yol harcı veriliyor ve geriye kalanı keselenerek merkeze gönderiliyordu[517].

Kadı topladığı kürekçileri, kürekçi binbaşısına teslim ediyor ve o da odabışalarıyla birlikte tersâne-i âmireye gönderiyordu[518]. Binbaşı ve odabaşıları her kürekçi için kaçtığı veya öldüğü takdirde yerine kürekçi bulmaya kefil oluyorlardı[519].

Bursa'dan istenilen bu kürekçilerin iyi kürek çeken kimselerden olması her gelen emirde vurgulanıyordu[520].

Bursa'dan sadece donanmanın ihtiyacı olan kürekçiler değil, aynı zamanda kürek yapmak için gerekli ağaçlar da temin ediliyordu. Nitekim Bursa kürekçi odabaşısı Hüseyin oğlu Kulaksızzâde Mehmed Beşe, kürek ağacı temin etmek üzere Mustafa oğlu Mehmed'e 22.900 akçe vermişti. Fakat Mustafa, istenilen sürede ağaçları getirmediğinden odabaşı tarafından şikayet edilmişti[521].

Konuyu bitirmeden önce, devletin esnaftan aldığı "*ordu bedeli akçesi*" denilen bir vergiden daha bahsetmek gerekmektedir. İstanbul, Edirne ve Bursa gibi vilayetlerden ordunun ihtiyacı olan ve orducu adı verilen yeterli sayıda esnaf, o vilayetlerdeki esnaf arasından seçilerek gönderilirdi. Eğer bunlar ordunun işlerini görmekte yetersiz kalırlarsa "*yamak*" denilen diğer esnaf birlikleri onlara yardım ederdi. Orducu olarak orduya katılan esnafın iâşe ve ibâtesi için de geriye kalan esnaftan "*ordu bedeli akçesi*" adıyla bir vergi alınıyordu. Meselâ 1656 yılında esnaftan bu amaçla 2 yük 40.000 (240,000) akçe tahsil edilmesi emredilmişti[522]. Bu vergi esnafın durumuna göre ednâ, evsat, a'lâ itibarıyla tahsil edilmekteydi[523].

SONUÇ

1655-1658 yılları arasında Bursa kazasında yaşayan halkın sosyo-ekonomik tarihi hakkında, Bursa Şer'ıyye Sicilleri'nden iki defterin tahlile tâbi tutulması suretiyle ortaya koymaya çalıştığımız bu araştırma, sosyo-ekonomik tarih araştırmaları açısından şer'ıyye sicillerinin ne kadar zengin bilgiler ihtiva ettiğini bir kez daha göstermiştir.

Bu araştırmadan çıkarılabilecek diğer sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür.

119.000 nüfusu olduğunu tahmin ettiğimiz Bursa şehrinde Türk, Yahudi ve Ermeni unsurların yaşadığı görülmektedir.

Gayr-i müslimlerin islâm hukukuna uymaları mecbûri kılınmadığı halde kendi istekleriyle mahkemelere başvurarak islâm hukukuna göre işlerinin görülmesini talep ettikleri anlaşılmaktadır.

O günkü Bursa toplumu içinde köleler bulunmakla birlikte, bunların genellikle efendilerinin ölümü ile azat edildikleri ve kölelikleri süresince de evin bir ferdi gibi yaşadıkları müşâhede edilmektedir. Hatta cariyelerden bazısı efendileriyle evlenerek diğer hür kadınlar gibi aynı statüyü kazanmaktaydılar.

Bursa'da aile hayatı-bir takım farklı uygulamalara rastlanmakla beraber-islâmî prensipler altında şekillenmiştir. Kadın kendi açısından çekilmez hâle gelen evlilik hayatını sona erdirmede bir takım haklara sahiptir. Kocasındaki basur hastalığı sebebiyle boşanan kadınlar bile vardır.

Görevlilerin iltizam usûlüyle atanmaları veya normal sürelerini daha doldurmadan sık sık görevden azledilmeleri sebebiyle idârî teşkilât bozulmuştur. Meselâ Subaşının şehrin asayişini sağlama görevini sûistimal etmesi, mütesellimin haksız vergi toplaması bunların en başlıcalarını teşkil etmektedir.

Girit savaşı, kıymetli maden darlığı, hayat pahallığı ve iç isyanlar gibi bir takım iktisâdî şartların sonucu olarak gerek sınaî ve gerekse zirâî üretimde azalmalar görülmüştür. Daha önce ordunun ihtiyacı için Bursa'dan istenen zahîre çıkarılabilirken bu dönemde çıkarılamaz hale gelmiştir. Yine önceleri tabakçı esnafının dükkan sayısı 86 iken 1656'da 56'ya düşmüştü. Elbette bu deri üretiminin düşmesi demektir. Ayrıca buna paralel olarak XVI. asra nisbetle Bursa Mukata'aları gelirlerinde önemli oranda düşüşler meydana gelmiştir. Bunun sonucu olarak iktisâdî bakımdan sıkıntı içine düşen devlet, tekâlif-i divâniye denilen vergileri devamlı olarak almaya başlamıştır.

Burada şu hususu da belirtmek gerekmektedir: Bursa Tarihi'nin kısa bir kesitinin incelenmesi neticesinde ortaya çıkan bu sonuçların daha geniş zaman dilimi için doğrulanması zarûreti kendisini hissettirmektedir.

513. A 105a/2.
514. A 101a/4.
515. A 81a/1; 100b/3; 102a/4; 148a/1.
516. A 111a/3. ikinci bir emir için bk. A 114b/2.
517. A 75a/3.
518. A 17b/3; 75a/3; 148b/4.
519. A 75a/3.
520. A 138b/2.
521. A 5a/4.
522. A 113b/3.
523. A 112b/2.

KAYNAKÇA

AHMET REFİK, **Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı**, (1592-1688) (1931) İstanbul, 1988.

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İctimaî ve İktisadî Tarihi II**, İstanbul, 1974.

AŞIKPAŞAOĞLU, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, (Nihal Atsız) İstanbul, 1985.

ATAR, Fahrettin, **İslâm Adliye Teşkilatı**, Ankara, 1979.

AYDIN, M. Akif, **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul, 1985.

BARKAN, Ö.Lütfi, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar" **Tarih Vesikaları**, I, 5, Ankara, 1942.

-"894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları" **Belgeler**, I, 1, Ankara , 1964: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

-"Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defteri (1545-1659)" **Belgeler**, III, 5-6, Ankara, 1968: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

-"Avârız"**İslâm Ansiklopedisi**,II, İstanbul,1970.

BAYKAL, Bekir Sıtkı,"Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler" , **Belgeler**, IV, 7-8, Ankara, 1969.

BELDİCEANU, Nicoarâ, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar** (Çev.Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1985.

BİLMEN, Ö. Nasuhi, **Hukuk-i İslâmiyye ve ıstılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu**, II, V, İstanbul,1950.

CİN, Halil, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Ankara, 1974.

ÇİZAKÇA, Murat, "Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerine Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650) " **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel sayı, 1978.

DALSAR, Fahri, "Kapanlar" **Ülkü**, III, 32, Ankara,1943.

-**Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1946.

-**Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960: İktisat Fakültesi Yayınları.

DARKOT, Besim, "Bursa (Coğrafî bölümü)" **İslâm Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1970.

DEMİREL,Ömer, **Şer'iyye Sicillerine Göre II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim-Tüketim İlişkileri** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 1987.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklobedik Lügat**, Ankara, 1970.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri" **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi** (1071-1920) (Editör: Osman Okyar-Halil İnalcık), Ankara, 1980.

-"Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A'yan Üzerine Bazı Bilgiler" **Osmanlı Araştırmaları**, C.III'den ayrı basım, Ankara, 1982.

EVLİYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, II, 1.bask.1314, **Evliya Çelebi Mehmed Zılli ibn Derviş** (Tabii A. Cevdet) İstanbul, 1896.

EBU'L-ÛLÂ Mardin, "Kadı" **İslâm Ansiklobedisi**, VI, İstanbul, 1970.

GABRİEL, Albert, **Une Capitale Turquie Brousse**, I, Paris, 1958.

GALİP, İsmail, **Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye**, İstanbul, 1307.

GÖKBİLGİN, M.Tayyib, **Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış**, İstanbul, 1977.

GÖYÜNÇ, Nejat, **Mardin Livası Sancağı**, İstanbul,1969.

HARTMANN, R., "Buk'a" **İslâm Ansiklobedisi**, II, İstanbul, 1970.

HAMMER, J. VON, **Hammer Tarihi**, X (Çev:Mehmed Ata) İstanbul.

İNALCIK,H. ve R.AHEGGER, **Kanunnâme-i Sultanî Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî**, Ankara, 1956.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı imparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişâfı Devrinde Türkiye'nin İktasâdî Vaziyeti üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", **Belleten**, XV, 60, Ankara, 1951: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

-"XV. Asır Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Kaynakları",**İktisat Fakültesi Mecmuası**,XV, istanbul, 1954.

-"XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Belleten**, XXIV, 93, Ankara, 1960: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

-"Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler", **Belgeler**, X,14, Ankara, 1981 : Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KARAMAN,Hayreddin, **Mukayeseli islâm Hukuku**, I, İstanbul, 1978.

-**İslâmın Işığında Günün Meseleleri**, I-II, İstanbul, 1982.

KARA, Mustafa, **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, İstanbul, 1977.

KAVAKÇI, Y. Ziya, **HisbeTeşkilâtı**, Ankara, 1975.

KAZICI, Ziya, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul, 1977.

KEPECİOĞLU, Kamil, **Bursa Hanları**, Bursa,1935a

-**Bursa Hamamları**, Bursa, 1935 b

-**Bursa Kütüğü**, I-IV, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, No 4519-4522.

KÖPRÜLÜ, M.Fuad, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**,İstanbul,1981.

KÖPRÜLÜ, F.Orhan, "Şeyhülislam Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi ve Müftü Suyu", **Belleten**, XI, 41, Ankara, 1947.

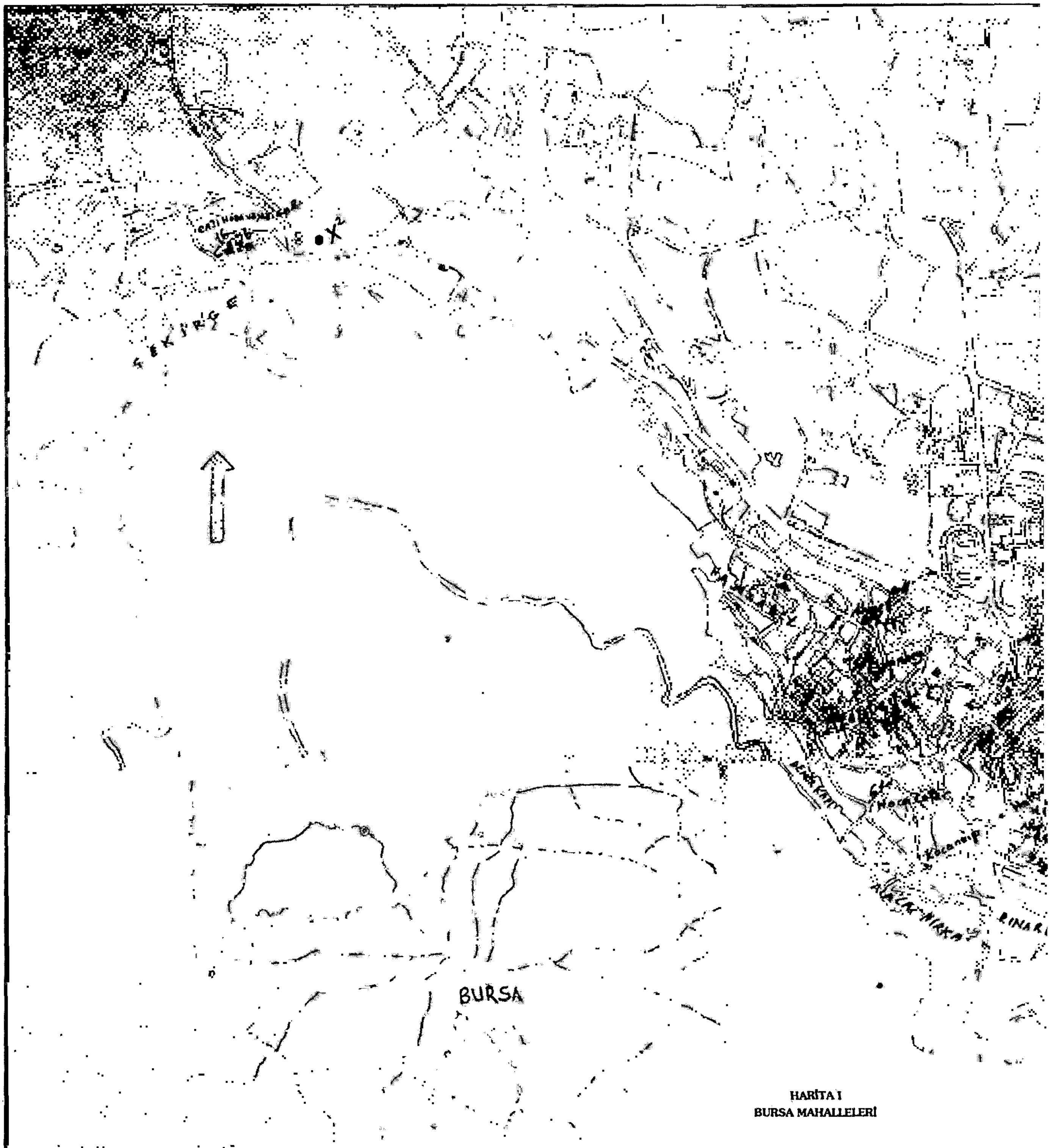
KÖSEOĞLU, Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri**, Bursa, 1946.

KUBAN, Doğan, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler" **Vakıflar Dergisi**, VII, Ankara, 1968.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul, 1983.

LEVİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev: Metin Kıratlı) Ankara, 1984.

MACDONALD, B.D., "Kaza", **İslâm Ansiklopedisi**, VI, İstanbul,1967.

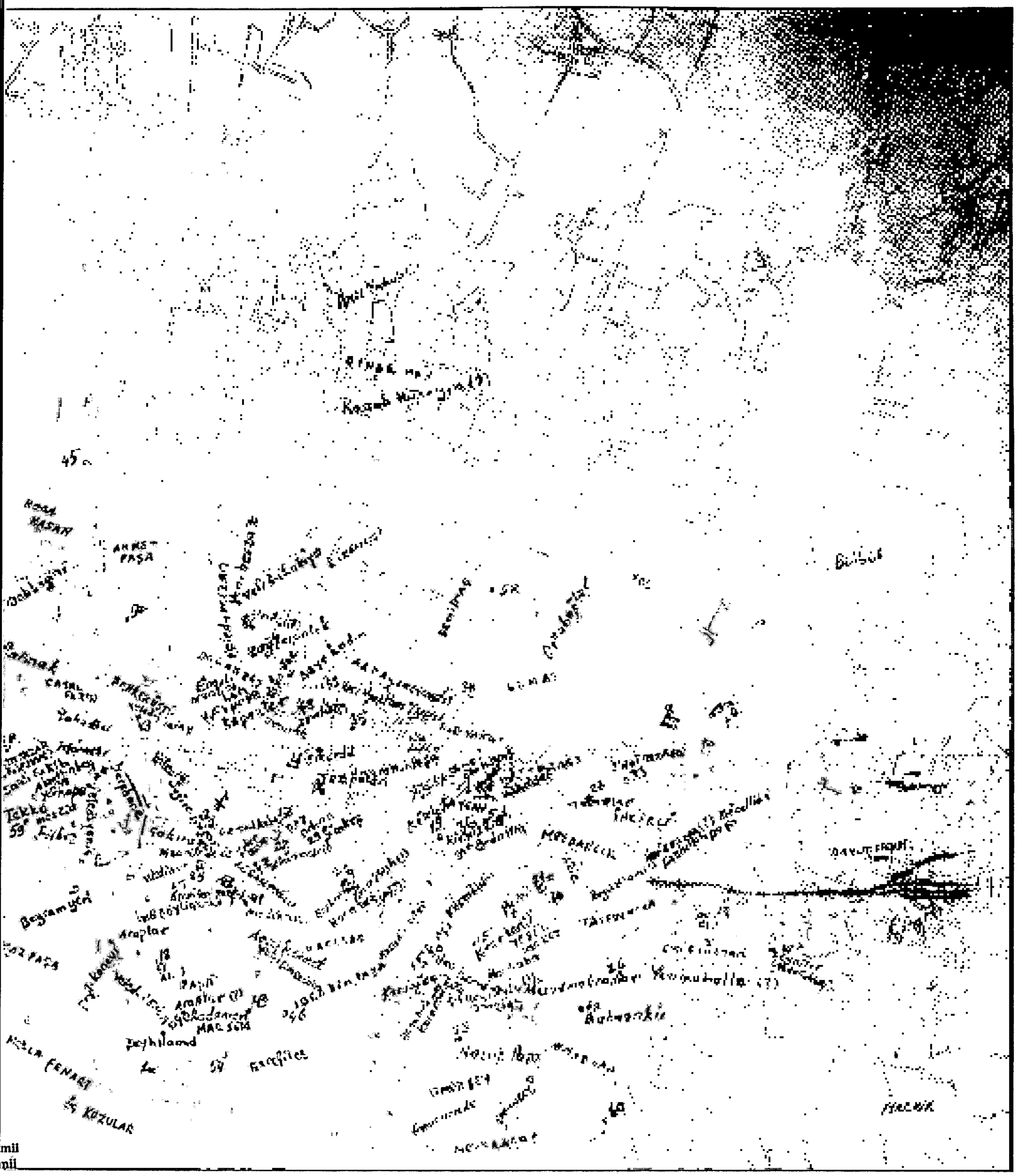

HARİTA I
BURSA MAHALLELERİ

1- Molla Fenari medresesi ve camii
2- Medrese-i Vaiziyye
3- Orhan Medresesi (imareti)
4- Yıldırım Bayezid Han Medresesi
5- Sultan Medresesi (Yeşil Medrese) (İmareti)
6- Hamza Bey Medresesi
7- Lala Şahin (Şahin Lala)
8- Molla Yegan Medresesi
9- Çendik
10- Molla Hüsrev Medresesi
11- Veliyyûddinzâde Ahmet Paşa Medresesi
12- ( ) Müfti Ahmet Paşa Medresesi (?)
13- Emir Medresesi
13- Emir Sultan Camii
14- Elvan Bey Medresesi
15- Köseler Medresesi
16- a) Gazi Hüdavendigâr Medresesi
b) Camii
c) İmareti

17- Sultan Orhan Camii
18- Ali Paşa Camii
19- Kaygan Camii
20- At pazarı Camii (?)
21- a) Yeşil Camii (Sultan Mehmet)
b) İmareti
22- Alaca Mescid (?)
23- Umurbey Camii
24- Karaşeyh Camii
25- İnebey Mescidi ve Çarşısı
26- Karamazak Mescidi (Kara Abdurrezak)
27- Tatarlar Mescidi
28- Tuzpazarı Camii
29- Simkeş Mah. Mescidi
30- Setbaşı Mah. Mescidi (?)
31- Bedreddin Mescidi
32- Gülçiçek Sultan Mescidi
33- Selimzâde Camii

34- Timurtaş
35- Abdal Mehmet Camii
36- Kirişcikızı Mescidi
37- Veled-i Harrat (Çıkrıkçıoğlu) Mescidi (?)
38- Yerkapu (Babızemin) Mescidi
39- Daye kadın Mescidi
40- Kademeri Mah. Mescidi
41- Veled-i Harir Mescidi
42- Nalbantoğlu Mescidi (?)
43- İbn-i Kazzaz Mescidi (Dinlendi)
44- Leylizâde Medresesi
45- Hoca Hasan (Efendi) Camii
46- Tahtalı (Sivasiler)
47- Babazakir Mescidi
48- Enarlı Mescidi (?)
49- Başcı İbrahim Camii
50- Ahmet Paşa Fenari Camii

51- Ebu İsh
52- Timurt
53- Gökder
54- Makser
55- Fışkırık
56- Simitçi
57- Hoca H
58- İsabey
59- Tekke
60- Yeni C
61- Cafer I
X1- Şengül
X2- Yeni K
Akçe (Beka
Kiremitçi H

mil
mii
Mescidi (?)
cidi
idi

Medresesi
esesi
d

Mescidi
amı
Hamamı
namı
a

MANTRAN, Robert, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, I-II, (Çev: M.Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara, 1986.

OCAK, A. Yaşar, "Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, XII, Ankara, 1978.

OCAK,A.Yaşar ve S.FARUKİ, "Zaviye", **İslam Ansiklopedisi**, XIII, İstanbul, 1984.

ORTAYLI, İlber, **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara, 1979.

ÖZDEMİR, Rıfat, **XIX. Yüzyılda Ankara**, Ankara, 1986 a

-"Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu**, 2-6 Temmuz 1986, Ankara, 1986 b

ÖZKAYA, Yücel, **XVIII. Yüzyıl Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Ankara, 1885.

PAKALIN, M.Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III, İstanbul, 1971.

SHAW, J. Stanford ve E.Kural SHAW, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev: Mehmet Harmancı) İstanbul, 1983.

SU, Kamil, **XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı**, İstanbul, 1937.

TABAKOĞLU, Ahmet, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, 1985.

TANKUD, Gönül, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonlarının Mekansal Dağılımı", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri** (25-29 Eylül 1970), II., 1973.

TAVERNİER, J. B., **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyâhat**, (Çev. Ertuğrul Gültekin) İstanbul, 1980.

THEVENOT, Jean, **1655-1656'da Türkiye**, (Çev. Nuray Yıldız), İstanbul, 1978.

TURAN, Osman, "Ikta", **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1968.

ULUÇAY,M.Çağatay, **18 ve 19.Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, İstanbul, 1955.

ULUDAĞ, Süleyman, **İslâmda Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış**, İstanbul, 1988,

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Kapıkulu Ocakları**, II, Ankara, 1943.

-**Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara, 1965.

ÜNAL, Mehmet, "1050/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortlarında Harput", **Belleten**, LI, 199, Ankara, 1987: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÜNGÖR, Sami, **Coğrafya Sözlüğü**, fasikül 1., İstanbul, 1959.

YAVUZ, A. Fikri, **Kur'ân-ı Kerim ve Meâl-i Âlisi**, İstanbul, 1973.

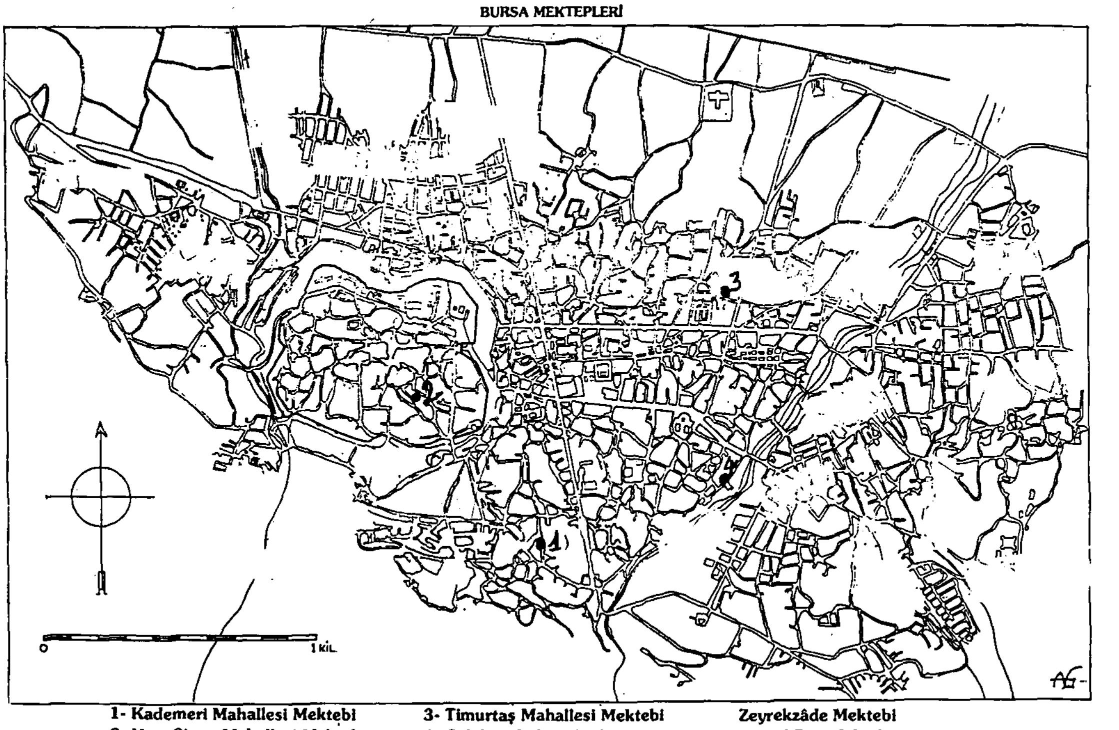
YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", **İslâm Ansiklopedisi**, XIII, İstanbul, 1984 a,

-"XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu" **Vakıflar Dergisi**, XVIII. sayıdan ayrı basım., Ankara, 1984b

-**Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Ankara, 1985.

YINANÇ, M. Halil, "Bursa (Tarih Bölümü)", **İslâm Ansiklopedisi**, III, İstanbul, 1970.

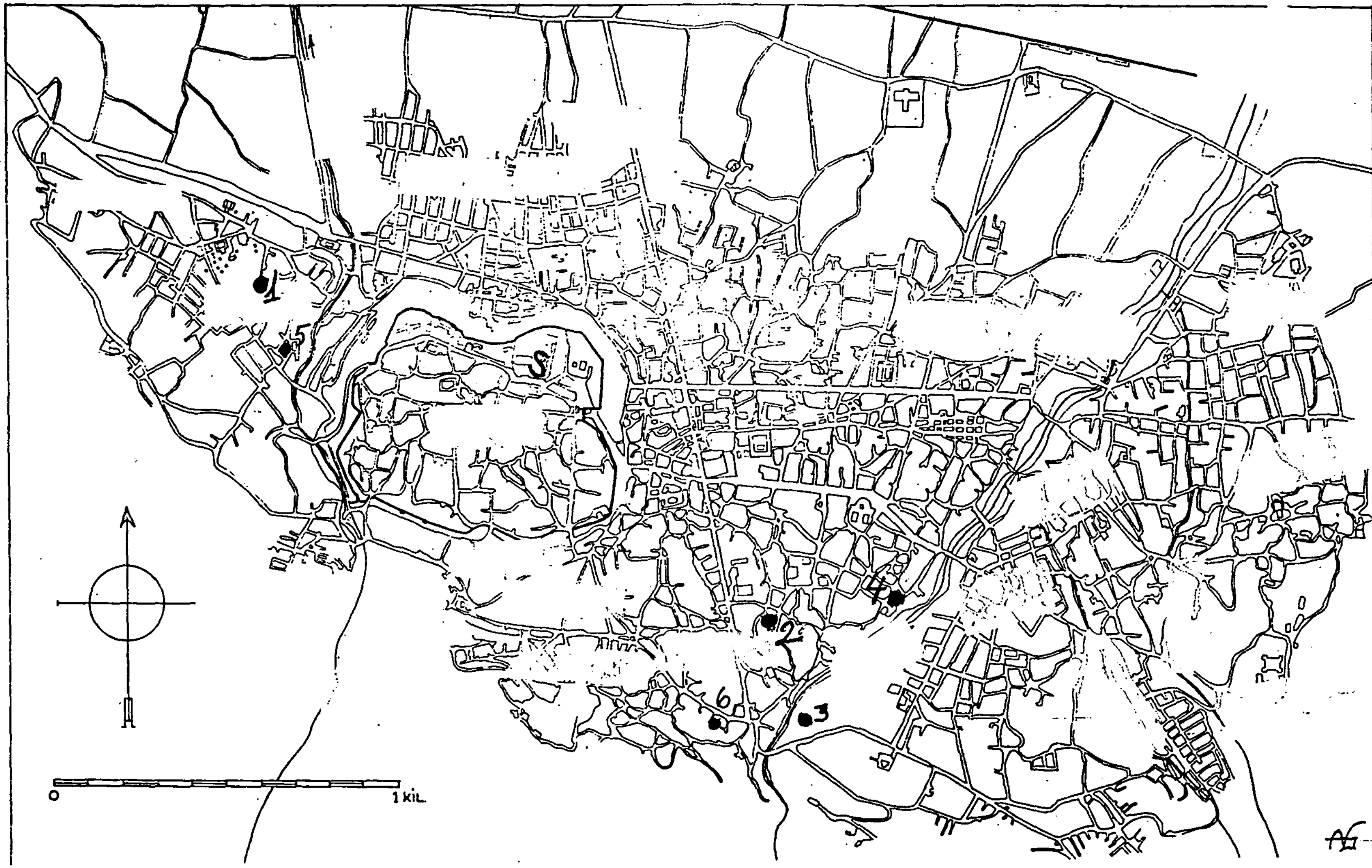
HARİTA II
BURSA MEKTEPLERİ

1- Kademeri Mahallesi Mektebi
2- Hacı Sinan Mahallesi Mektebi
3- Timurtaş Mahallesi Mektebi
4- Çelebizâde Muallimhanesi
Zeyrekzâde Mektebi
Kemal Bey Mektebi

HARİTA III

BURSA ZAVİYELERİ

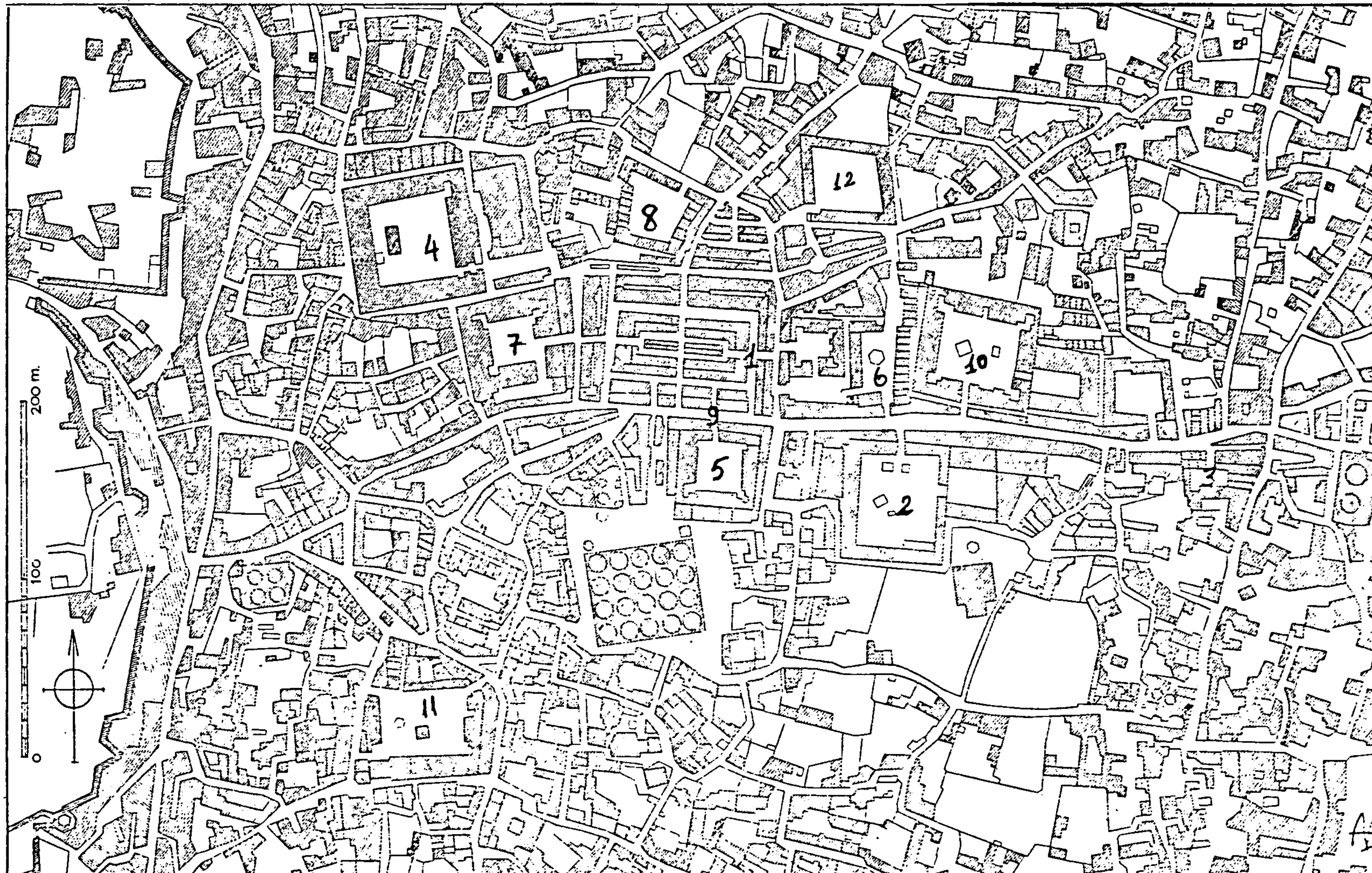

1- Mevlevihâne
2- Mir-i Budelâ Zâviyesi
3- Erzincânî Tekkesi
4- Şeyh Yakup Efendi Zâviyesi
5- Behri Dede Zâviyesi (?)
6- Şeyh Kasım Subaşı Zâviyesi
Yoğurtlu Dede Zâviyesi
Güreşciler Tekkesi

S- Saray

HARİTA IV

BURSA HANLARI

1- Bezzâzistan
2- Koza Hanı
3- Tuz Hanı
4- Pirinç Hanı
5- Emir Hanı
6- Katır Hanı
7- İpek Hanı
8- Gelincik Çarşısı
9- Uzun Çarşı
10- Mahmut Paşa Hanı
11- Yoğurt Hanı
12- Simkeş (?)
Tavukpazarı
Cumartesi pazarı
Kaşlı Kaya Hanı
Han-ı Cedîd
Kiremitçi Hanı
Aksu Hanı

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE VEZİRKÖPRÜ YÖRESİNDE MÂLİKÂNE-DİVÂNÎ SİSTEMİ

Yrd.Doç.Dr.Mehmet ÖZ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme dönemindeki taşra idaresi sisteminin yeknesak bir yapı arzetmediği ve Osmanlılar'ın fethettikleri yerlerde kendi sistemlerini kurarken oraların daha önceki kânun ve âdetlerini hesaba kattıkları çok iyi bilinen bir husustur. Osmanlılar, doğrudan denetimlerine aldıkları ve bazı araştırıcılar tarafından imparatorluğun merkezî toprakları sayılan Anadolu ve Rumeli'de klâsik *timar* sistemini uygulamışlardır. Onaltıncı asırda fethedilen Arap topraklarında ise, Suriye gibi bazı istisnalar dışında, *timar* sistemi tatbik edilmemiş ve buralar *salyâne* usûlüyle yönetilmişlerdir[1].

Osmanlılar'ın kendilerinden önceki Türk-İslâm beylik ve devletlerinden devraldıkları yörelerin önemli bir bölümünde, Rum ve Karaman eyâletleri, Suriye , Malatya ve daha az ölçüde Kemah, Bayburt, Harput gibi Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde rastladığımız *mâlikâne-divanî* sistemini de bu genel anlayış ve tatbikatın bir yansıması olarak değerlendirebiliriz. Temelde, bir yerin gelirinin iki ayrı hisse, yani *divanî* (devlet veya temsilcileri) ve *mâlikâne* (mülk sahipleri ve vakıflar) arasında paylaşılması şeklinde ortaya çıkan bu uygulama, Osmanlı-öncesi mahallî güç odaklarıyla Osmanlılar arasında varılan bir uzlaşmanın işareti sayılabilir[2].

Sistemin Anadolu Selçukluları'ndan alındığına dair bazı işaretlere rastlıyoruz[3]. Memlûklar tarafından benzer sistemin Suriye'de uygulanmış olduğu kesin olmakla beraber, Memlûkların bu sistemi, meselâ Ramazanoğulları gibi bir beylikten alıp almadıkları açık değildir. Her hâlükârda, Venzke'nin belirttiği gibi, benzer uygulamaların aynı kökene dayanması da şart değildir[4].

Osmanlı Devleti her ne kadar *malikâne* sahiplerinin haklarını tanıdıysa da, fırsatını bulduğu zaman bunları kısıtlamayı ve *malikâne* sahiplerini sıradan timarlı haline sokmayı da ihmal etmemiştir. Fatih devrinde pek çok mülk sahibinin *eşküncü harcı* ödemekle yükümlü kılınması[5] ve yine aynı sultanın pek çok vakıf ve mülkü timara dönüştürme operasyonu[6] iyi bilinmektedir.

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, bu sistemdeki *mülk/mâlikâne* hisseleri, imparatorluğun öteki yerlerdeki *serbest mülk*'lerden farklıdır. Mülk sahiplerinin hakları kısıtlıdır, zira onlar bir gelir ünitesine tamamiyle sahip olmanın çok uzağındadırlar. Mülk sahibi olarak, gelirin muayyen bir kısmına tasarruf ediyorlardı. Bu geliri vakfetme veya satmaları mümkündü, ama bu geliri sağlayan ünitenin bütünü üzerinde böyle bir hakları yoktu. Yani, gelir ünitesinin *divanî* kısmına hiç karışamazlardı.

1. Osmanlı taşra idaresi için bkz. D.E.Pitcher, **An Historical Geography of the Ottoman Empire**, Leiden 1972; A.Birken, **Die Provinzen des -Osmanischen Reiches**, Wiesbaden 1976; Metin Kunt, **Sancaktan, Eyalete-1550-1650 Arasında Osmanlı ümerası ve İl İdaresi**, İstanbul 1978; Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasında Giriş I-Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Ankara 1988.
2. Sistem için bkz. Ö.L.Barkan, "Malikâne-Divanî Sistemi", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul 1981, ss. 151-208. Bu makale ilk olarak **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası** (2.1939, ss. 119-184)'nda basılmıştı. Ayrıca bk. I.B. Steinherr-N.Beldiceanu, 'Recherches sur la province de Qaraman au XV siecle ", **JESHO.** XI.(1968); M.L.Venzke, "Aleppo's Malikane-Divani System", **Journal of the American Oriental Society**, 106/3 (1986), ss. 451-469. Halep'te malikâne ve divanî terimleri geçmemekle beraber uygulanan sistemin malikâne-divanî sistemiyle aynı olduğu görülüyor. Sistemin bugünkü Çorum ve Tokat yörelerindeki uygulamasının bir değerlendirmesi için bkz. H.İslamoğlu-İnan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İstanbul 1991.
3. I.Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalite et formes de possession de la terre arable dans 1'Anatolie preottomane", **JESHO**, XIX (1976), s. 241; Barkan, **a.g.m.**
4. Venzke, **a.g.m.**, s. 468.
5. I.B.Steinherr-N.Beldiceanu, "Qaraman", s. 16.
6. **Aynı makale**. Ayrıca bk. Tursun Beğ, **Târîh-i Ebu'l-Feth,** yay. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 198: H.İnalcık, "Mehmed II", **İA.**

Sistem temelde *iki baştan ta'şir* usûlüne dayanmaktaydı. Yani, ürünlerden onda bir değil, beşte bir (*hums*) alınmakta ve alınan öşür iki hisse arasında belli ölçülere göre bölüşülmekteydi. İmparatorluğun Rum Eyâleti'nde *öşr*'ün yarı yarıya bölündüğünü görüyoruz. Yani, *iki baştan ta'şir* ile elde edilen bir öşür (1/10) *divanî*'ye, öteki de *mâlikâne*'ye aitti.*Çift, bennâk* ve *caba* vergileri, kovan resmi(*resm-i küvvare*),koyun resmi (*resm-i ganem, âdet-i ağnam*) ve *bâd-ı hevâ* ve *deşt-bânî* gibi vergiler yalnızca *divanî* hissesine aitti[7].

İdeal biçimiyle sistemde *divanî* hisselerinin *timar, zeamet* veya *has; malikâne* hisselerinin ise *mülk* veya *vakıf* olarak tahsis edildikleri düşünülebilir. Ancak uygulama çok daha karmaşıktır ve sistem, bazı yerlerde çözülmesi sebebiyle de, sâdece ismen mevcudiyetini korumuştu[8]. Uygulamada bu iki hisse birlikte *(iki baştan)* timar, zeamet, has, vakıf veya mülk olarak tahsis edilebilir; veya *divanî* hissesi mülk veya vakfa, *malikâne* hissesi de timara tahsis edilebilirdi. Sistemin çökmekte olduğu yerlerde bu son hususa veya *iki baştan* timar, zeamet ve has'lara sıkça rastlanır.

Bu makalede, yine Rum Eyâleti sınırları içinde yer alan, daha doğrusu Rum'un en batısında bulunan ve Anadolu Eyâleti'ne bağlı Kastamonu ile hemhudut olan Vezirköprü yöresinde *malikâne-divanî* sisteminin uygulanışını, 1485, 1520 ve 1576 tarihli üç tahrir defteri ışığında inceleyeceğiz. Burada önce defterleri daha sonra da yöreyi kısaca tanıtmamız uygun olacaktır.

MALİKÂNE-DİVANÎ SİSTEMİ

GELİR ÜNİTESİ (bir köy, mezraa vb.)	
Divanî	**Malikâne**
a) resm-i çift, bennâk, caba, dönüm b) hububat ve öbür ürünlerin onda biri c) bâd-ı heva, deşt-bâni vb. vergiler d) kovan resmi e) koyun resmi f) değirmen (âsiyab) resminin yarısı	a) hububat ve öbür ürünlerin onda biri b) değirmen resminin yarısı
ya iki baştan: genellikle timar, zeamet, has veya vakıf, nadiren mülk	ya da ayrı ayrı: **divanî** genellikle timar zeamet veya has, nâdiren vakıf veya mülk; **malikâne** genellikle vakıf veya mülk, nâdiren timar veya zeamet
şeklinde tahsis edilmişlerdir.	

Kaynaklar:

İncelememiz temelde Rum Eyâleti'nin bütününü kapsayan üç genel tahririn sonuçlarını yansıtan defterlere dayanmaktadır: 1485, 1520 ve 1576 tahrirleri[9]. Bildiğimiz kadarıyla, günümüze hakkında pek bir şey intikal etmemiş olan fetih tahririnin (1420'ler) dışında Rum Eyâleti 1455 ve 1554 yılları civarında da tahrir edilmiştir. Amasya Sancağı'na bağlı Vezirköprü yöresi hakkında ise elimizde, yukarıda tarihlerini verdiğimiz üç defter vardır. İlk kaynağımız 1485 tarihi civarında derlendiği anlaşılan *TT 37*'dir. Aynı tahrire ait bir de icmâl defterine sâhibiz (TT 41). Mufassal bir defter olan *TT 37*'nin 571-672. sayfaları arası Gedegra ve Kocakayası nâhiyelerine hasrolunmuştur. Konumuz bakımından bu defter hayatî önemi hâizdir; zira, kaynaklarımız içinde yalnız bu defter bir gelir ünitesindeki *divânî* veya *iki baştan* şeklinde tahsis edilen gelirlerin yanında, mâlikâne gelirlerini de düzenli ve ayrıntılı bir biçimde vermektedir[10].

İkinci ana kaynağımız 1520 tarihli bir "*nüfus ve gelir icmâli*" olarak niteleyebileceğimiz *TT 387*'dir. Rum ve Karaman Eyâletlerini kapsayan bu defterde-bizce yanlışlıkla veya çok kısa bir süre için- Canik Sancağı'na bağlı gösterilen Gedegra ve Kocakayası kazâları 681-694. sayfalar arasında yer almaktadır. Defter, dirlik türü(*hass-ı hümâyun, kale merdi timarları, timar ve zeametler, evkâf ve emlâk)* esasına göre düzenlenmiş ve her kazânın sonunda özet bilgiler verilmiştir.

Üçüncü kaynağımız, Trabzon Sancakbeyi Ömer Bey'in deruhde ettiği tahririn sonuçlarını ihtiva eden 1576 tarihli *TK 34*'tür[11] Defterin 29b-109b varakları arası Gedegra ve Zeytun (Kocakayası) kazâlarına aittir.

7. Bu bilgiler, malikâne ve divanî hisselerini ayrıntılı bir şekilde veren 1485 tarihli **TT 37** üzerindeki incelememize dayanmaktadır. Karaman'da, kovan resmi de yarı yarıya bölüşülüyordu:I.B.Steinher-N.Beldiceanu",Qaraman,s.16.
8. Sistem hakkındaki makalesinde Barkan, galiba 1520 tarihli **TT 387**'nin fasıl sonlarındaki özet bilgilerin ışığında sistemin Rum Eyâleti'nin merkezî kısımlarında (Amasya-Tokat-Sivas) gerçek anlamıyla devam ederken, çevredeki Şebinkarahisar, Ünye, Niksar, Samsun ve Bafra gibi yerlerde inkıraza uğradığı sonucuna varmıştır: "Malikâne-Divanî Sistemi", s. 167. Genel olarak doğru olmakla birlikte bu gözlemin bahse konu yerlerdeki bölge-içi farklılaşmaları göz artı ettiğine başka bir yerde işaret etmiştik: Mehmet Öz, **Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik, 1455-1576,** Basılmamış Doktora Tezi, Cambridge 1990, s.177.
9. Rum Eyaleti tahrirleri hakkında bk. Mehmet Öz, **Population, Production and Taxation in the District of Canik,**ss. 5-16; Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkîlâtında Rum Beylerbeyliği", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, sayı 5 (1989), İstanbul 1990, ss. 289-299. 1455, 1485 ve 1520 tahrirleri için ayrıca bk. Bahaeddin Yediyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi, 1455-1613**, Ankara 1985, ss. 6-13.
10. Ayrıntılı bilgi için bk. Öz, **aynı tez,** ss. 23-25, 108-111.
11. Amasya Livâsı Mufassal Defteri'nin ikinci cildidir (ilk cildi **TK 26**). Bir de icmâl defteri vardır: **TK 245.**

İdarî Durum ve Nüfus: Bir Özet:

Bugün Samsun'un güney-batı kısmında yer alan Vezirköprü, XV ve XVI. yüzyıllarda (ve müteakip asırlarda da) iki ayrı *nâhiye/kazâya* ayrılmıştı: Gedegra ve Kocakayası (sonraları Zeytun). Yöre, Osmanlı topraklarına nihaî olarak 1420-28 arasında katılmıştı[12]. Bu dönemde buraların Amasya'daki şehzâde sancağına bağlandıkları varsayılabilir. Elimizdeki ilk defter olan 1485 tarihli *TT 37*ye ve onun *icmâl*'i niteliğindeki *TT 41*'e nazaran Gedegra Nâhiyesi iki alt-nâhiye'den oluşuyordu: Simre-i Taşan ve Kabakoz. Yöredeki diğer iki alt-nâhiye, Göl ve Zeytun ise Kocakayası'na tâbi idi. Gaziler Ovacığı'nın durumu ise açık değildir. Bu nâhiyenin *zeamet* gelirinin Gedegra *zaimi* Taceddin Beğ'e ait olmasına bakılırsa, buranın da Gedegra'ya dâhil olduğu söylenebilir; ancak, başka örneklerden biliyoruz ki, Osmanlılar'ın koyduğu ilkelerin tersine, bazan bir kazâdaki gelirler, başka bir kazâda bulunan *zaim* veya *timarlı*'lara tahsis edilebiliyordu. Üstelik,1520'de Gaziler Ovacığı'nın 8 köyünden 7'si Kocakayası kazâsına, yalnızca biri Gedegra'ya bağlıydı. Buna dayanarak biz bu nâhiyenin 1485'te Kocakayası Nâhiyesi'ne bağlı olduğunu farzettik.

1576'ya gelindiğinde Gedegra kazâsı, merkez nâhiye ile Kabakoz ve Gaziler Ovacığı'ndan, yörenin diğer kazâsı olan Zeytun ise merkez ve Kocakayası nâhiyelerinden oluşmaktaydı. Yani, bu kazânın adı artık değişmiş, eski alt-nâhiye Zeytun kazâya adını vermişti. Bu durum XVIIve XVIII. yüzyıllarda da devam etmiştir[13].

1485'te bu iki nâhiyenin hangi sancağa bağlı olduğu açık değilse de, Amasya şehzâde sancağına tâbi oldukları söylenebilir.

1513'te Yavuz'un kardeşlerini ve o arada Amasya Beyi Ahmed'i bertaraf etmesini takiben buraların Amasya Sancağı'na bağlı kalmaya devam ettiklerini sanıyoruz. Ancak, 1520 tarihli *TT 387*'ye nazaran Gedegra ve Kocakayası nâhiyeleri Canik'e bağlıydı[14]. Bizce bu durum bu deftere hastır veya bir yanlış yazımın ya da çok kısa süren bir uygulamanın göstergesidir. Zira, Canik ve Amasya'yı da kapsayan 1522 tarihli bir *icmâl defteri*'nden (*TT 95*) buraların Canik'e ait olmadığı ve Gedegra'nın Amasya'ya bağlı olduğu açıktır[15]. Yine Canik ve Trabzon'a ait takriben 1530 tarihli *TT 53*'te de Canik kazâları arasında bunlara rastlamayız. Nihâyet, 1576 tarihli *TK 34*'te bu kazâlar Amasya Livası içinde yer almışlardır. Aşağıda, defterlerdeki bilgiler ışığında yöredeki idarî taksimatın bir tablosunu veriyoruz.

VEZİRKÖPRÜ YÖRESİNDE İDARÎ TAKSİMAT		
1485	**1520**	**1576**
N.-i Simre-i Taşan	Kaza-i Gedegra	Kaza-i Gedegra
N.-i Kabakoz		1-N.-i Kabakoz
N.-i G.Ovacığı	Kaza-i Kocakayası	2-N.-i G.Ovacığı
N.Göl tâbi-i K.Kayası		Kaza-i Zeytun
N.Zeytun tâbi-i K.K.		1-N.-i Kocokayası

Bu makalede esas olarak *mâlikâne-divanî* sisteminin uygulanışı ve bu bağlamda gelirlerin bölüşümü ele alınacak olmakla beraber yöre nüfusu hakkında bazı özet bilgiler vermek de faydasız sayılmamalıdır. Bu konudaki verileri aşağıda veriyoruz.

Vezirköprü Yöresinde Nüfus-Özet (1485-1576) (Kasaba dahil)						
Nahiye/ Kaza	**1485**		**1520**		**1576**	
	Nefer	Tah.Nüf.	Nefer	Tah.N	Nefer	Tah.N.
Gedegra	2681	8043	3605	10815	8712	26136
Kocakayası	1157	3471	1537	4611	3144	9432
Toplam	3836	11514	5142	15426	11856	35568

Görüldüğü üzere, *nefer* rakamları esas alınırsa, yöre nüfusu, 1485- 1520 arasında yüzde 34, 1520-1576 arasında ise, yüzde 130'luk bir artış göstermiştir. Ancak, son defterde bekâr erkeklerin (*mücerredler*) kayıtlı yetişkin erkek nüfusunun yaklaşık yüzde 50'sini oluşturduklarını hesaba katarsak-ki bu oran 1485'te yüzde 20, 1520'de ise yüzde 30 civarındadır-gerçek nüfus artışının bu oranın biraz altında kaldığı sonucuna varabiliriz[16].

Gelirlerin Bölüşümü:

Bölgeden elde edilen gelirlerin tahsis usûlleri ve bu gelirlerden yararlanan gruplar hakkındaki gözlemlerimize geçmeden önce bir-iki husus üzerinde durmak istiyoruz. Birincisi defterlerdeki rakamların mâhiyeti ile ilgilidir. Kısaca belirtmek gerekirse, bu rakamların kesin vergi rakamları olmayıp muhtemelen tahririn yapıldığı tarihten önceki üç yılın ürün ortalamasına dayandıkları anlaşılıyor. Ayrıca bazı gelirlerin defterlere gerçek üretim çapını yansıtmaktan uzak bir şekilde kaydedilmiş olabileceği vb. hususları akılda tutmamız gerekir. [17]

12. Kocakayası hâkimi Haydar Beğ'in kalesi Yörgüç Paşa'nın Canik seferi sırasında (1427-28) ele geçirilmiştir. Bkz.İ.H.Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. I, Ankara 1961, 2.bs., s. 404.
13. 1637/38 tarihli bir belgede iki kazâ da Amasya'ya bağlı gözüküyor: L.Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964, s. 206. Onsekizinci asırdaki durum için bkz. Baykara, **a.g.e.**, s. 220, 225. Ondokuzuncu yüzyılda da bu iki kazâya rastlıyoruz, ama Gedegra artık "Gedegra nâm-ı diğer Vezir-köprüsü" olarak anılmaya başlanmıştı: Baykara, s. 247.
14. Yöredeki nâhiyeler 1485 ve 1520 defterlerinde şu sayfalar arasında yazılıdır: **TT 37**, ss. 571-672: **TT 387**, ss. 681-694
15. **TT 95**, s. 93 vd.
16. Tahrir verilerine göre hesaplanmasıyla ilgili literatür ve problemler için bkz. N.Göyünc, "Hâne Deyimi Hakkında", **İÜEF Tarihi Dergisi**, XXXII(1979), ss. 331-348. Ayrıca bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", **Vakıflar Dergisi**, XXII (1991), ss. 429-439, özellikle, ss. 436-438
17. Bk.Ö.L.Barkan, "Arazi Tahrirleri", c.I, s. 40. Bu verilerin tarım üretiminin hesaplanması, ticarî ve sınaî faaliyetlerin çapının tespiti konularında kullanılmasıyla ilgili meseleler ve konuyla ilgili bibliyografya için bkz. M.Öz, **aynı makale**, ss. 434-436.

Üzerinde durulması gereken ikinci nokta, özellikle son defterde, tamamen ya da kısmen timar veya eşkünlü mülk olarak tahsis edilenlerin dışındaki *malikâne* hisseleri hakkında, bu hisselerin hangi vakfa veya mülk sahibine ait olduğunun belirtilmesi hâriç, ayrıntılı veya toplam gelire dair rakamlara rastlanmamasıdır. Defterde *iki başdan* veya *divanî* hissesi has, timar, mülk veya vakıf olarak tahsis edilen yerlerin gelirleri ayrıntılı olarak verilirken, kısmen ya da tamamen timar ve eşkünlü mülk olan malikâne hisseleri sadece toplam hasıl olarak verilmiştir. Bu durumda malikâne hissesi vakıf veya mülk olarak tahsis edilen yerlerdeki toplam geliri nasıl hesaplayabileceğimiz sorusu ortaya çıkıyor. Hem malikâne, hem de divanî gelirlerinin ayrıntılı olarak verildiği *TT 37*'den, hububat öşrü, meyve, sebze, soğan vb. öşürleriyle değirmen resminin yarı yarıya bölüşüldüğünü görmekteyiz. Bu durumun 1576 için de geçerli olduğunu varsayarak *TK 34*'deki *divanî* gelirlerinden hareketle bunların *malikâne* geliri karşılıklarını bulabiliriz.[18]

Mâmafih *TK 34*'de tespit ettiğimiz timar veya eşkünlü mülk olan *malikâne* hisselerinin gelirlerinin aynı yerlerin *divanî* hasılları içinde teorik olarak *malikâne* hasılını oluşturması gereken vergi kalemlerinin toplamına eşit olmayabildiği görülüyor. Meselâ, Anarlu Köyünün *malikâne* hâsılı 2300 akçe olarak verilmiş; ancak *divanî*'de yer alan buğday, arpa, mercimek, meyve, pamuk vb. öşrüyle değirmen resminin toplamı 1830 akçeye ulaşmaktadır[19]. Yine de bu yol *TK 34*'deki *mâlikâne* gelirlerini hesaplamada en uygun yollardan biridir. Ancak biz bu araştırmamızda çok daha basit bir usûlle mülk ve vakıf olarak tahsis edilen mâlikâne gelirlerini hesaplama yoluna gittik. Bundaki temel dayanağımız, 1485 tarihli defterde ayrıntılı olarak verilen divanî ve malikâne gelirleri toplamlarının birbirlerine oranlarıdır. Tablo I a-b'den de anlaşılacağı gibi, gerek Gedegra'da (divanî 174.673, malikâne 80.765 akçe) ve gerek Kocakayası'nda (divanî 38.237, malikâne 17.964 akçe) malikâne gelirleri divanî gelirlerinin yaklaşık yarısı kadardır. Buna istinaden 1576 civarında da *malikâne* hissesi gelirlerinin *divanî hâsıl* olarak yazılanların yarısı olduğunu farzettik.

Tabiatıyla, *kazâ* seviyesinde uygulanan bu genel oranın tek tek örneklere indirgenmesi yanıltıcı olurdu. Çünkü, meselâ, kayıtlı vergi nüfusu bulunmayan bir köy veya mezreadan *resm-i çift*, *bâd-ı hevâ* vb. vergiler alınmadığı, daha doğru bir ifâdeyle buranın hâsıl kaydında böyle vergilere rastlanmadığı için buraların divanî gelirlerinin malikâne gelirlerine eşit olması beklenir. Bunun tersine, raiyyet vergileri veya çeltük gibi münhasıran has veya bazen zeamet sahiplerine hasredilen bir takım gelirlerin yüksek olduğu yerlerde divanî geliri, malikâne gelirinin iki katından fazla olabilir. Bu bakımdan mülk ve vakıflarla ilgili tablolarımızda 1576 için ayrıca listeler vermek ve bu dönemde bu mülk ve vakıfların tek tek gelirlerini hesaplamak yoluna gitmedik. Yalnızca, bir önceki döneme göre herhangi bir değişiklik olmuşsa onları bir liste hâlinde ekledik.

x x x

Bu genel değerlendirmeden sonra yöreden elde edilen gelirlerin tahsis biçimleri ve bu gelirlere mutasarrıf olan gruplar üzerindeki gözlemlerimize geçebiliriz.

Divanî ve *malikâne* hisselerini oluşturan gelirlerin hangi kalemler olduğunu bir tablo halinde göstermiştik. Bu gelirler bazen *iki baştan*, yani birlikte tahsis edilebiliyorlardı. Bu usûl daha çok Kocakayası (Zeytun)'nda yaygındı. Ayrıca, hassa çeltiği, yaylak vb. gelirler malikâne-divanî şeklinde bölünmüyorlardı. Bir başka gelir türü de aslında divanî içinde yer alan *resm-i çift, resm-i bennâk ve caba, âdet-i ağnâm* ve *bâd-ı hevâ* vergilerinin belirli kısımlarından oluşan *niyâbet* idi. Has, zeamet ve serbest timarlarda bu vergilerin tamamı dirlik sahibine aitken, serbest olmayan timarlarda (alaybeyi, çeribaşı vb.nin tasarrufundaki timarların dışında sıradan sipahilerin timarlarında) çift resminin 15, bennâk ve caba resimlerinin 5'er akçesi, koyun (ganem) vergisinin yarısı, bâd-ı hevâ gelirinin XV. yüzyılda üçte biri, XVI. yüzyılda yarısı *niyâbet* hissesi olarak zâim, sancakbeyi veya bazen padişaha gelir yazılabilirdi. Ancak niyâbet'in arasıra *timar* olarak verildiği de olurdu[20].

Ekteki tablolara bakıldığında 1485'te Gedegra'daki gelirlerin yüzde 27,5'inin malikâne hisselerine, yüzde 60'ının divanî hisselerine, yüzde 3'lük *niyâbet* hâriç, geri kalan yüzde 9,5'inin ya doğrudan *iki başdan*, ya da çeltük, yaylak vb. şeklinde bölünmeden tahsis edildiklerini görürüz. Bu gelirlerin bölüşümüne gelince, *niyâbet*'i de katarsak, yüzde 73'ünün timar ve zeametlere, yüzde 16,5'inin vakıflara ve yüzde 9,5'inin mülklere ait olduğu anlaşılır. Buradan da kolayca anlaşılacağı gibi, malikâne gelirlerinin hemen tamamı vakıf ve mülklere, diğer gelirler ise zeamet ve timarlara ayrılmıştı.Tabiî ki bunun istisnaları da vardı: Meselâ, Gedegra zaimi Tâceddin Bey'in bazı divanî hisselere *mülk* olarak tasarruf ettiği görülmektedir.

Kocakayası'na baktığımızda burada *malikâne* gelirlerinin toplam gelirin takriben yüzde 15,5'ini, divanî gelirlerinin yüzde 33'ünü ve iki başdan gelirlerin ise yüzde 34,3'ünü teşkil ettiği görülür. Çeltük ve yaylakı katarsak bölünmeden tahsis edilen gelirlerin oranı yüzde 48'e ulaşmaktadır. Dolayısıyla, Gedegra'yla karşılaştırıldığında burada malikâne-divanî sisteminin daha az etkili olduğu söylenebilir. Ancak bir noktaya değinmek

18. Canik Sancağı üzerindeki çalışmamızda bu yolu kullandık. Bk. Öz, **aynı tez**, s., 108.

19. **TK 34**, v. 34b-35a.

20. Rum Eyaleti kanunnâmesinde bu *niyâbet*'e ayrılan paylar belirtildiği gibi (**TK 14**, 3b), defterlerde niyâbet hissesinin bulunduğu yerlerin gelirlerinin yazımından bu durum açıkça görülür.

gerekiyor: 1570'lerde tamamen Gedegra'ya bağlanan Gaziler Ovacığı nâhiyesinde sistemin çok tipik bir uygulaması göze çarpmaktadır. Buradaki gelirlerin tamamı (tabiî ki *niyâbet* hâriç) malikâne ve divanî hisseleri arasında paylaşılmış, malikâne gelirleri Amasya'daki Yörgüç Paşa İmareti'ne, divanî gelirleri ise timar ve zeamete tahsis edilmiştir. Kocakayası'na dâhil olan ve 1576'da Zeytun Kazâsını oluşturan iki nâhiyede (Zeytun ve Göl-sonra Kocakayası) sistemin daha az belirgin olduğu söylenebilir. 1485 civarında, nâhiyenin bütünü ele alındığında, gelirlerin yüzde 54,3'ü zeamet, yüzde 25,1'i timar, yüzde 12,1'i vakıf ve yüzde 4,9'u mülk olarak tahsis edilmiş görünüyor. Ayrıca yüzde 3,6'lık bir **niyâbet** hâsılı vardır ki, icmâl defterinden bunun zeamete dâhil olduğu anlaşılıyor[21].

x x x

1520'lerin başından -veya biraz daha öncesinden- itabaren Gedegra kazasından padişah haslarına da gelir tahsis edilmeye başlandığı anlaşılıyor. Bu oran henüz yüzde 2'nin altındadır. En büyük pay(% 68,5) timar ve zeamet sahiplerine aitti. Vakıflara yaklaşık yüzde 17,5, mülklere ise yüzde 11'lik bir gelir gidiyordu. Böylece timar ve zeametlerin payında az da olsa (yüzde 73'den yüzde 69'a) bir düşüş görülüyor. Ayrıca, daha önceleri muaf olan müsellemlerin bu dönemde vergiye tâbi olmaları sonucu toplam gelirin yüzde 1,6'sı bunlardan sağlanmıştır. Müsellem gelirleri genelde padişah haslarına dâhil olmakla beraber bunun istisnalarına da rastlanmaktadır.

Aynı tarihte Kocakayası gelirlerinin yüzde 33,2'si havass-ı hümâyuna, yüzde 53 kadarı timar ve zeametlere, yüzde 10'u vakıflara ve yüzde 4'ü mülklere tahsis edilmişti. Bundan da anlaşılacağı gibi vakıf ve mülkler genelde durumlarını korumuşlar, ancak daha önce timar ve zeamet olan gelirlerin yaklaşık yüzde 40'ı bu defa padişah haslarına katılmıştır.

x x x

1576 tahririne göre gelirlerin dağılımına baktığımızda öncelikle mufassal deftere göre yapılan hesaplamaların biraz eksik kaldığı anlaşılır. Onun için bu döneme ait yüzdeleri icmâl defteri verilerini de dikkate alarak hazırladığımız Tablo Vb'ye dayandırdık. Buna göre Gedegra'da padişah hassı gelirleri önceki döneme oranla artmış ve toplam gelirin yüzde 8,4'üne ulaşmıştır. Yaklaşık yüzde 2'lik bir gelir de (Amasya) sancakbeyi hassına ayrılmıştır. Has gelirlerindeki bu artış timar ve zeamet gelirlerinin aleyhine olmuş ve bunların payı yüzde 69'dan yüzde 61'e düşmüştür. Bazı mülk hisseleri 1576'ya gelindiğinde vakfa dönüştürüldüğü için (bkz, Tablo IX'dan sonraki değişiklik listesi) vakıfların toplam gelir içindeki payı az da olsa artmış (% 17,5'tan % 19,1'e), buna mukabil mülklerin payında küçük bir düşüş (% 11'den % 9,6'ya) vuku bulmuştur.

Bu dönemde Zeytun ve Kocakayası'na baktığımızda 1520'deki duruma oranla havass-ı hümayun gelirlerinin bir miktar azalmasına karşılık (% 33'den % 29'a) timar ve zeamet gelirlerinin aynı oranda arttığı söylenebilir (% 53'ten % 56'ya). Bu yörede vakıf ve mülk hisselerinin tahsisinde bir önceki döneme oranla bir değişiklik olmamakla beraber vakıfların toplam gelir içindeki payının düştüğü, buna mukabil mülklerin payının arttığı gibi bir görüntü ortaya çıkmaktadır (% 7,4 vakıf, % 7,2 mülk). Ancak bu görüntü yanıltıcıdır ve *malikâne* geliri tamamen vakfa ait olan Gaziler Ovacığı'nın bu defa Zeytun kazasında değil Gedegra'da yazılmasından kaynaklanmıştır.

Yöredeki vakıflar ve mülk sahiplerinin listeleri ek olarak verildiği için burada bunlar üzerinde ayrıntılı bilgiler verilmeyecektir. Ancak bazı genel gözlemlerimizi zikretmeden de geçemeyeceğiz. 1520 tarihli defteri esas aldığımızda Gedegra'dan 34, Kocakayası'ndan da 11 vakfa gelir tahsis edildiği anlaşılıyor. Yörgüç Paşa ve Mehmed Paşa imaretlerine her iki kazadan da gelir tahsis edildiğinden bir bütün olarak yöreden gelir sağlayan vakıfların sayısı 43'tür. Kayıtlı vakıf gelirinin yaklaşık yüzde 44'ü yöre dışında bulunan Mustafa Bey, Yörgüç Paşa ve Mehmed Paşa imâretlerine atti. Bu üç imaret dışında Amasya'da bulunan iki zâviye ve Bursa'daki bir mescid yöreden gelir temin etmekteydi. Yörede toplam olarak 3 imâret, 8 câmi ve mescid, 13 zâviye, 7 türbe, 1 hamam ve 1 köprü vakfının geliri vardı. Ayrıca 1 vakf-ı âmm, 2 ulemâ vakfı, 2 evlatlık vakıf ve 5 de niteliği belirsiz görünmekle beraber sadece kişi adına yazılı vakıf (Vakf-ı Mahmud gibi) muhtemelen evlatlık vakıf olması gereken vakıf vardır. Bundan yöredeki vakıf gelirinin büyük kısmının hayrî amaçlarla kullanıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Vakıf gelirinin önemli kısmının yöre dışına tahsis edilmesi bu yörenin henüz önemli bir şehir merkezine sahip olmamasıyla ve komşu Havza kasabasının ve Amasya'nın gölgesinde kalmasıyla açıklanabilir. Vezirköprü'nün mamur bir kasaba olması için Köpülüler dönemini beklemek gerekecektir.

SONUÇ:

Özetlersek, yöredeki kazalardan Gedegra'da malikane-divani sistemi çok belirgin bir şekilde devam etmiş ve vakıf ve mülkler toplam kaza gelirinin yüzde 30 kadarına sahip olmuştur. Kocakayası (Zeytun)'da ise sistem mevcut olmakla beraber Gedegra'ya oranla daha zayıf bir mahiyet arzetmiş ve toplam gelirin yaklaşık yüzde 14'ü vakıf ve mülk sahiplerinin tasarrufunda kalmıştır. Yörede yaklaşık 70 aile mülk sahibi olarak görülmektedir ki tahrir defterleri genelde mülklerin ilk sahiplerini zikrettiği için tahririn yapıldığı dönemde kimin hisse sahibi olduğu çoğu zaman anlaşılmamaktadır. Son defterde "*hâliya der tasarruf-u fulan*" gibi ibarelere rastlanmakla birlikte bunlar çok azdır. Yi-

21. **TT 41**, s. 18.

ne yöre gelirlerinden yaklaşık 40-45 vakıf faydalanmaktaydı ki, bunların bir kısmı ve hatta en önemlileri bu kazaların sınırları dışında bulunmaktaydı. Yörgüç Paşa ve ahfadının kurduğu vakıflar bunların başında gelir. Meselâ, Amasya'daki Yörgüç Paşa, Havza'daki Yörgüç Paşa oğlu Mustafa Bey imaretleriyle Yörgüç Paşa'nın yeğeni (kardeşi Hızır Paşa'nın oğlu) Mehmet Paşa'nın Osmancık'taki imareti önemli miktarda gelire sahiptiler. Bundan da yöredeki malikâne hisselerinin Osmanlı-öncesi mahallî aileler kadar oraların fethinde ve ilk devirlerindeki idarelerinde rol oynamış kişilere de tahsis edildiği anlaşılmaktadır. [22]

22. Yörgüç Paşa'nın Amasya'da beylerbeyilik yaptığı, yine aynı aileden kardeşi Hızır Paşa'nın ve onun oğlu Mehmed Paşa'nın lalalık ve beylerbeyilik yaptığı bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. Petra Kappert, ***Die Osmanischen prinzen Ihre residenz Amasya im 15.und 16. Jahrhundert***, İstanbul 1976.

EKLER

TABLO Ia:

VEZİRKÖPRÜ YÖRESİNDE GELİRLER (1485): GEDEGRA (akçe olarak)

Nahiye	iki baş.	divanî	malikâne	çeltük	yaylak	niyabet
S.Taşan	734	162.769	75.058	19.591	1900	8795
Kabakoz	-	11.904	5707	-	-	-
TOPLAM	7340	174.673	80.765	19.591	1900	8795

GEDEGRA TOPLAM GELİRİ: 293.064(Simre-i Taşan: 275.453: Kabakoz:17.611).

TABLO Ib:

KOCAKAYASI (1485)

Nahiye	İki başt.	divanî	malikâne	çeltük	yaylak	niyabet
G.Ovacığı	-	15.72	7278	-	-	1968
Göl	20.113	13.369	5986	15.300	560	1810
Zeytun	19.702	9148	4700	-	-	415
TOPLAM	39.815	38.237	17.964	15.300	560	4193

KOCAKAYASI TOPLAM GELİRİ: 116.069 (Gaziler Ovacığı:24.966; Göl: 57.138; Zeytun: 33.965).

TABLO II.a:

GELİRLERİN BÖLÜŞÜMÜ:GEDEGRA (1485)

Nahiye	Zeamet	Timar	Vakıf	Mülk	Niyabet	Diğer
S.Taşan	72.952	121.192	42.464	27.94	8795	2110
Kabakoz	-	11.904	5707	-	-	-
TOPLAM	72.952	133.96	48.171	27.94	8795	2110
Yüzdesi	24,9	4,45	16,45	9,5	3	0,7

TABLO II.b:

GELİRLERİN BÖLÜŞÜMÜ:KOCAKAYASI (1485)

Nahiye	Zeamet	Timar	Vakıf	Mülk	Niyabet
G.Ovacığı	5546	10.174	7278	-	1968
Göl	30.081	15.731	4474	5042	1810
Zeytun	27.364	3256	2270	660	415
TOPLAM	62.991	29.161	14.022	5702	4193
Yüzdesi	54,3	25,1	12,1	4,9	3,6

Açıklamalar: Gedegra (Simre-i Taşan ve Kabakoz) ve Gaziler Ovacığı'nın niyâbet gelirinin kime ait olduğu defterlerde (TT 37 ve TT 41) tasrih olunmamıştır. Kocakayası (Göl ve Zeytun)'nın ki 2224 (benim toplam 2225) akçe olarak Kocakayası zaim'i İbrahim Beğ'e gelir kaydolunmuştur: TT 41, s. 18. Gedegra ve Gaziler Ovacığı'nın zeamet gelirleri Gedegra zaim'i Taceddin Beğ'e, Zeytun ve Göl'ünki ise Kocakayası zaim'i İbrahim Beğ'e aitti (Gaziler Ovacığı'nın zeamet geliri TT 41'de (s. 14) yanlışlıkla 4546 akçe olarak yazılmıştır).

TABLO III a:
1520'de GEDEGRA KAZASINDA GELİRLERİN BÖLÜŞÜMÜ

	Hass-ı hümayun	Timar ve zeamet	Kale merdi timarı	Evkaf	Emlâk	müsellem	diğer
A	5000	286.38	.31.493	124.774		6910	-
B	5000	261.87	31.493	75.179	46.37	7010	860
YÜZDESİ	1,17	61.21	7.36	17.57	10.84	1.64	0.21

Açıklamalar: A kısmı TT 387'nin 690.sayfasındaki toplam rakamları, B kısmı ise defterdeki kayıtların tarafımızdan tek tek toplanmasıyla elde edilen sonuçları göstermektedir. Deftere göre toplam hâsıl 454.557 akçe iken bizim toplamıza göre 427.782 akçedir. Mâmaafih, defter hâsılının doğru olması ihtimali fazladır, zira bazı yerlerin hâsılı verilmemiştir. Defterde evkaf ve emlâk birlikte verilmiştir.

TABLO III b :1520'deKOCAYAKASI KAZASINDA GELİRLERİN BÖLÜŞÜMÜ

	Hass-ı Hümâyun	Zeamet ve timar	Kale merdi timarı	Evkaf	Emlâk
A	53.857	69.459	15.628	30.998	
B	53.857	69.459	15.727	16.479	6696
Yüzde	33,2	42,82	9,7	10,16	4,12

A: DEFTER TOPLAMI: 154.814. Halbuki defterde verilen hass-ı hümayun, timar vb. toplamları 169.942 akçe tutuyor.
B: BİZİM TOPLAMIMIZ: 162.218. Bu toplam gerçeğe daha uygundur. Zira, evkaf ve emlak geliri aslında 30.998 akçe değildir. Defterin kâtibi, timar ve has olarak tahsis edilen malikâne gelirleri toplamını (8253 akçe) sondaki evkaf ve emlak hasılına (30.998) yanlışlıkla katmış olmalı. Bunu çıkarsak 22.745 akçelik bir evkaf ve emlak gelirine ulaşırız ki, bu bizim vakıf ve mülk toplamımızdan (23.175) sadece 430 akçe azdır.

TABLO IV. VEZİRKÖPRÜ YÖRESİNDE GELİRLER (1576)

Nâhiye	İki baştan	Divânî	Mâlikâne		Müsellem	Niyâbet	Çeltük	Yaylak	Diğer	Toplam
			Yazılı	Tahmini						
Gedegra	39.764	386.904	18.766	172.625	4300	27.066	(9300)	(1500)	48.926	698.261
Kabakoz	-	21.254	18.766	10.625	1900	2627	-	-	-	36.406
G.ovacığı	-	32.903	1600	13.026	300	3168	-	-	-	50.997
Gedegra Kaza top.	39.674	441.061	20.336	196.276	6500	32.861	-	-	48.926	785.664
Zeytun	40.938	24.2	4700	8549	-	3118	18620	600	1800	102.525
Kocaka yası	49.746	37.231	9390	10.265	-	5868	-	-	590	113.09
Zeytun Kazâ top.	90.684	61.431	14.090	18.814	-	8986	18620	600	2390	215.615

Parantez içindeki çeltük ve yaylak gelirleri "diğer"e dahildir.

TABLO Va : VEZİRKÖPRÜ YÖRESİNDE GELİRLERİN BÖLÜŞÜMÜ (1576)

Nahiye	Hass-ı hümâyun	Timar ve zeamet	Vakıf	Mülk	Müsellem	Niyâbet	Belirsiz
Gedegra	39.652	415.67	127.295	75.19	4300	27.066	9088
Kabakoz	-	21.254	9825	-	1900	2627	800
G.Ovacığı	-	34.503	13.026	-	300	3168	-
KAZA.TOP.	39.652	471.427	150.146	75.190	6500	32.861	9888
Zeytun	23.598	57.317	5525	791	-	3118	12.176
Kocakayası	10.045	62.5	10.865	15.032	-	5868	8780
KAZA.TOP.	33.643	119.817	16.390	15.823	-	8986	20.956

Açıklamalar: Zeytun Kazası (Kocakayası dâhil)'nın yıllık 4000 akçe olarak yazılan "beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mefkûd ve yava ve kaçgun" geliri yukarıdaki toplama katılmamıştır. TK 245 numaralı icmâl defterinden 7000 akçelik çeltik, 25.000 akçelik niyâbet geliri ve 1000 akçelik cemaat-ı şarkiyân gelirinin (Gedegra'da) havass-ı hümâyuna ait olduğu anlaşılıyor. Bu deftere göre Padişah haslarının Gedegra'da 65.955, Zeytun'da, çeltük dâhil, 43.651, Kocakayası'nda ise, mahsûl-i beytü'l-mâl ve niyâbet dâhil, 19.997 akçelik geliri vardı. (TK 245, v. 1b). Amasya sancakbeyi ise Gedegra'da muhtemelen 15.052 (?), Zeytun'da 639 akçelik bir gelire sahipti. Bu bilgiler ışığında yukarıdaki tablo şu şekilde tashih edilebilir:

TABLO Vb : VEZİRKÖPRÜ YÖRESİNDE GELİRLERİN BÖLÜŞÜMÜ (1576)

Kaza	Hass-ı hümayun	Hass-ı Mirliva	Vakıf	Mülk	Timar ve zeamet	Toplam
Gedegra	65.955	15.052	127.295	75.190	479.321	785.664
(yüzde)	8,4	1,9	19,1	9,6	61	100
Zeytun	63.648	639	16.390	15.823	123.115	219.615
(yüzde)	29	0,3	7,4	7,2	56,1	100

Zeytun Kazası toplam gelirine 4000 akçelik beytü'l-mâl geliri dâhildir.

TABLO VIa:
GEDEGRA KAZASINDAN GELİR SAĞLAYAN VAKIFLAR (1485)

Vakfın Adı	Yeri	Gelir Kaynakları	Gelir miktarı (akçe)
İmaret-i Yörgüç Paşa	Amasya	2 köy, m.	4022
İmaret-i Mustafa Beğ veled-i Yörgüç Paşa	Havza	15 k., 2mz., 1c.,m.	15.584
İmâret-i Mehmed Paşa	Osmancık	7 k., 1 mz,m.	5707
Mescid-i Adatepe	Adatepe *	1 k.,m.	597.5
Câmi-i Gedegra	Gedegra	4 k.,m.	5408
Câmii-i Köprü ez kıbel-i Yörgüç Paşa	Köprü*	4 k.,m,	1794
Câmi-i Kabaklu	Kabaklu*	1 mz.,m.	240
Câmi-i Ersandık	Ersandık*	1 k.,m.	385
Medrese-i Havza	Havza	1 k.,m.	1545
Zâviye-i Oruç Beğ Çelebi v-i Yunus Beğ		1 k.,m.	268
Türbe-yi Oruç Beğ....		4 k.,m.	1162
Zâviye-i Turmelek Paşa		1 k.,m.	255
Türbe-yi Turmelek Paşa		1 k.,m.	140
Türbe-yi Seydi v.-i Taşan	Amasya	1 k.,m.	1090
Zâviye-i Şeyh Aziz ez-kıbel-i Altuntaş	Mz.Şeyh Aziz*	2 mz.,i.b.	1607
Türbe-yi Hasan Beğ		3 k.,m.	550
Zâviye-i Şeyh İlyas		1 mz.,d.	450
Zâviye-i Şeyh Ümmet	Şeyh Ümmet*	1 k.,ib., 1 k.,m.	1157.5
Zâviye-i Şeyh Turak ez-kıbel-i Yörgüç Paşa	İshakalan (?)*	1 k.,ib.	h.k.y.
Zâviye-i Şeyh Sultanşah		1 mz.,ib.	118.5
Zâviye-i Şeyh Salih		1 k.,m. ve2 k.ib.(birinde h.k.y.	1437
Zâviye-i Şeyh Hacı		1 k.m.	207
Zâviye-i Şeyh Bâyezıd		1 k.m.,m.	h.k.y.
Türbe-yi evlâd-ı Şah Çelebi		1 k.,m.	795
Vakf-ı ulemâ ez-kıbel-i Hüseyin Beğ	...köyü camii		430
Hamam-ı Tâceddin Beğ	Köprü (?)*		139
V-ı ebnâyı Hasan Beğ		1 k.,m.	605
V-ı evlâd-ı Tur Başa		1 mz.,m.	h.k.y.
V-ı âm		1 k.,m.	1025
Mevlânâ Musa Fakih v.-i Mevlânâ Fakih ez-kıbel-i Sultan Beğ		1 k.,m.	742
Mürid Hasan Çelebi v.-i Mustafa Beğ		1 mz.,m.	220
V.-ı Yörgüç Paşa		1 k.m.	44

Kısaltmalar: k: karye; mz.: mezre'a; c.:cemaat; m.: mâlikâne hissesi; d.: divânî hissesi; ib.: iki baştan; h.k.y.: hâsıl kaydı yok. V.:Vakıf

Açıklamalar: Mâlikâne hisseleri bazan tam olabildiği gibi, bazan bir köyün mâlikanesinin yarısı, 3/4'ü veya belli bir kısmı da olabiliyordu. Bunları ayrı ayrı belirtmedik. En sondaki üç vakfın hangi cihete tahsis edildiği belli değildir. Mehmed Paşa imâretinin gelirleri Kabakoz nâhiyesindeki köylerin mâlikâne hisselerinden oluşmaktaydı. Öbür vakıf gelirleri Simre-i Taşan'dan sağlanıyordu.

* İşaretli yerler yöredeki köy/mezraalardır.

TABLO VII a: GEDEGRA KAZASINDAN GELİR SAĞLAYAN VAKIFLAR (1520)

Vakfın Adı	Yeri	Gelir Kaynakları	Geliri
İmaret-i Yörgüç Paşa	Amasya	3 k.,m.	3248
İmaret-i Mustafa Beğ veled-i Yörgüç Paşa	Havza	14 k.,1 c.,4 mz., m.	21.940
İmaret-i Mehmed Paşa	Osmancık	7 k.,m.	7482
Mescid-i Adatepe	Adatepe*	1 k.,m.	1300
Mescid-i Gedegra	Gedegra	4 k.,m.	4520
Câmi-i Köprü ez-kıbel-i Yörgüç Paşa	Köprü *	4 k.,m.	3035
Mescid-i Kabaklu	Kabaklu*	1 mz.,m.	353
Câmi-i Ersandık	Ersandık*	1 k.,m.	264
Vakf-ı Câmi-i Yörgüç P.		1 k.,m.	325
Mescid-i .....?		1 k.,m.	1680
Zâviye-i Oruç Beğ Çelebi veled-i Yunus Beğ	Amasya	2 k.,m.	504
Türbe-yi Oruç Beğ		3 k.,m.	1528
Zâviye-i Turmelek Paşa		1k.,1 mz.,m.	2141
Türbe-yi Turmelek Paşa		1 k.,m.	120
Türbe-yi Seydi Beğ v.-i Taşan	Amasya	1 k.,m.	1675
Zâviye-i Şeyh Aziz ez-kıbel-i Altunbaş	Mz.Ş.Aziz*	2 mz., 1.b.	2221
Türbe-yi Hasan Beğ		2 k.,m.	769
Türbe-yi evlâd-ı Hasan B.		1 k.,m.	888
Zâviye-i Şeyh İlyas		1 mz.,d.	540
Zâviye-i Şeyh Ümmet	Şeyh Ümmet*	1 k.,m., 1 k.,ib.	1852
Zâviye-i Şeyh Turak ez-kıbel-i Yörgüç Paşa	İshakalan*	1 k.,m.	900
Zâviye-i Şeyh Salih		1 k.,m.,2., ib.	1629
Zâviye-i Şeyh Hacı		1 k.,m.,1 c.	2270
Türbe-yi ev-ı Şah Çelebi		1 k.,m.	1073
Türbe-yi Hasan Çelebi v.-i Mustafa Beğ		1 mz.,m.	280
Vakf-ı ulemâ ez-kıbel-i Hüseyin Bey	Köy câmii	1 k.,m.	606
Hamam-ı Tâceddin Beğ.	Köprü(?)*	1 mz.,m.	280
V.-ı ebnâ-yı MevlânâEbu Yusuf Fakih an kıbel-i ......? Ağa		1 çiftlik	300
V.-ı ebnâ-(yı Hızır v.-i Bahşayiş		1 c.,m.	1300
Mevlânâ Musa Fakih v.-i Mev.Bereket Fakih ez-kıbel-i Sultan Beğ		1 k.,m.	2477
Vakf-ı Mahmud		1 mz.,m.	758
V.-ı........? Beğ		1 k.,m.	652
V.-ı Yörgüç Paşa		1 k.,m.	180
Vakf-ı âm		1 k.,m.	822

TABLO VIb : KOCAKAYASI KAZASINDAN GELİR SAĞLAYAN VAKIFLAR (1485)

Vakfın Adı	Yeri	Gelir Kaynakları	Geliri
İmâret-i Yörgüç Paşa	Amasya	Gâziler Ovacığı'nın 7 köyünün mâlikâneleri	7278
İmâret-i Mehmet Paşa	Osmancık	N.Göl'de 1 k.,m.	635
Câmi-i Köprü	Köprü*	N.Göl'de 1 k.,m.	540
Vakf-ı Hadice Hatun b. Selcük Hatun	Brusa	N.Göl'de 1 k.,m.	1954
Zâviye-i Haydar Beğ		N.Göl'de 1 k.,m.	300
Zâviye-i Şeyh Alan	Şeyh alan*	N.Göl'de 1 k., ib.	h.k.y.
Vakf-ı ulemâ ez-kıbel-i Haydar Beğ		N. Göl'de 1 k.,m.	1045
Zâviye-i Zekeriye Beğ		N.Zeytun'da 3 k.,m.	1752
Vakf-ı Köprü ez-kıbel-i ....?	Zeytun*	N.Zeytun'da 1 k.,m.	70
Vakf-ı mâder-i Mahmud Çelebi v.-i Mehmed Paşa		N.Zeytun'da 1 k.,m.	448

TABLO VII b: 1520'de VAKIFLAR (KOCAKAYASI)

Vakfın adı	Yeri	Gelirleri	Geliri
İmâret-i Yörgüç Paşa	Amasya	7 k.,m.	7204
İmâret-i Mehmed Paşa	Osmancık	1 k.,m.	176
V.-ı Hâdice Hatun binti Selcük Hatun	Brusa (Mescid)	1k.,m.	654
Zâviye-i Haydar Beğ		1 k.,m.	555
Zâviye-i Şeyh Alan	Alanınşeyh*	1 k.,ib.	220
V.-ı ulemâ ez-kıbel-i Haydar Beğ		1 k.,m.	944
Zâviye-i Zekeriya Beğ		2.k.,m.	5155
Zâviye-i Şeyh Selim			h.k.y.
Zâviye-i Zeyneddin v.-i Murad Beğ			h.k.y.
Vakf-ı köprü		1 k.,m.	211.5
Vakf-ı mâder-i Mahmud Çelebi v.-i Mehmed Paşa		1 k.,m.	1360

TABLO VIII a: GEDEGRA NÂHİYESİ'NDE MÜLK SAHİPLERİ (1485)

Mülk sâhibi	Gelir Kaynakları	Gelir Miktarı (akçe)
Ev.-ı Abdurrahman Halife	2 k.,m. (1 t.,1 1/2)	795
Ev.-ı Âdilşah	1 k.,m(2,5/32)	42.5
Ahmed ve Emir v.-i Mehmed	1 k.,t.m.	487
Aydın	1 mz.,1/2 m.	11.75
Bahşı v.-i Şeyh Emir	1 k., 1/8 m.	303
Ev.-ı Balakçı-eşkünlü	1 mz.,1 c.,m.	640
Çavuş Ahmed v-i Hacı Murad ve Abdullah ve Emrullah	1 k., 1/4 m.	299
Emir	1 k.,1/3.	h.k.y.
Ev-ı Emir Hasan ve ev-ı Kaya ve Ali v.-i Şeyh	1 mz, 1/2 m.	165
Ferruhşâd	1 k., 1/2 m.	470
Hacı Pîr Ali	1 k., 1/2 m.	515
Halil	1 k., 1/2 m.	177.5
Hamdullah v.-i Hasan	1 k., t.m.	145
Verese-i Hamdullah	1 mz., 1/2 m.	11.75
Hamid Beğ v.-i abdullah Beğ	1 k., 9/10 m.	780
Ev.-i Hamza	1 k., 1/3 m.	h.k.y.
Hamza v.-i ömer	1 k., 11/24 m.	206
Verese-i Hasan	1 k., t.m. (x)	857
Ev.-ı Hasan Beğ	1 k., t.m. 1 k., 1/2 m.	718
Verese-i Hasan Çelebi	1 k.,t.m.	1180
Ev.-ı Hasan Paşa	1 k., t.m.	775
Hasan ve Bahşayiş ev.-ı Yunus ve ev-ı Abdullah	1 k., 1/2 m.	268
Kaya v.-i Abdülmelik	1 k., 1/10 m.	87
Kaya v.-i Lütfullah	1 k., 1,5/4 m.	259.5
Kızlu Beğ	1 k., 1/3 m.	190
Mahmud v.-i Eyne Beğ	1k., 5/32 m.	85.5

(x) Bu hissede "*Hasan Paşa evlâdı da hisse yermiş*" diye yazmaktadır. Bkz. **TT 37**, s. 618.

GEDEGRA NÂHİYESİ'NDE MÜLK SAHİPLERİ (1485)

Mülk Sahibi	**Gelir Kaynakları**	**Gelir Miktarı.**
Mahmud v.-i Kılıç	1 k., 1)3 m.	170
Mahmud v.-i Menteşe	1 mz., m.	90
Mahmud ve Ahmed ve Lütfullah ve Kaya ev.-ı Mehmed	1 mz., m.	h.k.y.
Mahmud Çelebi v.-i Emir Yusuf	1 k.,t.m.; 1 k., 1/2 m.	1405.5
Ev.-ı Mahmud	1 k.,t.m.	185
Ev.-ı Mansur	1 k., 1/2 m.	515
Mehmed Çelebi ev.-ı Hasan Ağa	1 k., 28/45 m.	324
Mehmed Çelebi ev.-ı Hasan Paşa	1 k., t.m.	680
Mehmed ve Ramazan ev.-ı Mehmed	1 mz., 1/2 m.	250
Verese-i Mehmed Beğ	1 k.,t.m.	305
Ev.-ı Mehmed Paşa	1 k., t.m.	1005
Mezid b. Turali	1 mz., 1/2 m.	250
Mes'ud Çelebi ve Hasan ve Ali ve Kaya ve Sultan binti Hüseyin	1 k., t.m.	760
Mes'ud v.-i Kılıç ve Beyceğez v.-i Kulağuz ve Ulubeğ ve Kiçibeğ ev.-ı Alparslan (her biri 1/3)	2., t.m.	1525
Ev.-ı Mihmad Beğ	1 k.,1/2 m;1 mz.,t.m.	1088
Murad Beğ (+)	1 k., 1/6 m.	176
Ev.-ı Murad Beğ (+)	1 k.,t.m.	130
Mustafa v.-i Kaya	1 k.,1)2 m.	325
Ömer v.-i Ahi Teberrük (+)	2 k.,t.m.	1100
Ömer v.-i Teberrük (+)	1 k.,1/2 m.	177.5
Ömer ve Ali ve-i Hamza	1 k.,13/24 m.	244
Ev.-ı Pîr Hasan Çelebi	1 k.,t.m.	375
Ev.-ı Pîr Mahmud ve ev.-ı Seydi	1mz., 1/2 m.	165
Ev.-ı Rükneddin	1 k., 1/2 m.	197.5
Sarucasalar Ahmed ve İsmail ve Sevindik (bir eşkün virürler)	1 k.,t.m.	1001
Sevinç v.-i Balı	1 k.,1/4 m.	173
Ev.-ı Seydi	1 k.,1/4 m.	385
Seydi Beğ v.-i Pîr Hasan	1 k.,t.m.	600
Şehsuvar Çelebi v.-i Ahmed Çavuş	1 k.,t.m.	185
Ev.-ı Şeyh Halil	1 mz.t.m.	450
Tâceddin Beğ, zaim-i Gedegra	1 k.,1 mz,m.; 1 k.,d.	455 (x)
Tur Çelebi ve Efendi	1 k., 1/3 m.	h.k.y.
Ev.-ı Turşah ve ev.-i Emir Hasan ve ev.-ı Şeyh Hasan ve ev.-ı İlbeğ ve Gülhan binti İlbeğ	1 k., t.m.	h.k.y.
Yunus Fakih (eşkünsüz)	1 k.,t.m.; 1 mz.,d.	1750
Can Paşa ?	1 k., 1/4 m.	166
Verese-i Halil Beğ, TT 387'de)	1 k.,3/4 m.	499

(+) işaretli olup altalta yazılan kişiler aynı kişiler olmalı. Mehmed Ç.ev.-ı Hasan Paşa ile bir önceki sayfadaki ev.-ı Hasan Paşa ve evlâd-ı Pir Mahmud ile birlikte yazılan evlâd-ı Seydi ile daha sonra yazılan evlâd-ı Seydi aynı kişiler olmalıdır.

(x) Tâceddin Beğ'in zeametine dâhil Kayalu ve Kargucak köylerinin toplam 3215 akçelik divânî geliri de kendisine temlîk edilmiştir: bkz. **TT 37**, s.573, 579; **TT 41**, s. 11.

Kısaltmalar: ev.-ı : evlâd-ı; v.-i :veled-i; k.: karye; mz.: mezraa; t.m.: tamam mâlikâne; m.: mâlikâne; d.:divânî ç.:çiftlik.

TABLO IX a: 1520'DE MÜLK SAHİPLERİ (GEDEGRA)

Mülk Sahibi	Gelirleri	Gelir Miktarı
Ev.-ı Abdurrahman (Halife)	2 k., m.(biri 1/4) 1006	1006
Ev.-ı Âdilşah	1 k.,m.(2,5/4)	77,5
Ahmed v.-i ....? Beğ	1 mz.,m.	h.k.y.
Ahmed ve Emir v.-i Mehmed	1 k.,m.	695
Ali v.-i Hamza	1 k.,m. (13/24)	299
Aydın	1 mz.,m.(1/2)	45
Bahşı v.-i Şeyh Emir	1 k.,m.(1/8)	686
Ev.-ı Balakçı-eşkünlü	2 mz.,m.	740
Beğcüğez v.-i Kulağuz	2 k., m.(1/3)	453
Çavuş Ahmed v.-i Hacı Murad	1 k.,m.(1/4)	650
Evlâd-ı Dündar (Verese-i Hamdullah)	1 k.(1/3), 1 c.,1 mz.(1/2)m.	2247
Emir	1 k. 1/3 m.	753
Ev.-ı Emir Hasan ve ev.-ı Kaya ve Ali v.-i (Şeyh)	1 mz. 1/2 m.	155
Hacı Pîr Ali	1 k., 1/2 m.	277.5
Halil	1 k., 1/2 m.	330,5
Verese-i Halil Beğ	1 k.3/4 m.	1256
Hamdullah v.-i Hasan	1 k.,m.	550
Hamid Beğ	1 k., 9/10 m.	1370
Ev.-ı Hamza	1 k., 1/3 m.	753
Hamza v.-i Ömer	1 k., 11/24	253
Verese-i Hasan (Hasan Paşa evlâdı da hisse yermiş)	1 k.,m.	920
Hasan ve Bahşayis ev.-ı Yusuf	1 k., 1/2 m.	294
Ev.-ı Hasan Beğ	4 k., (biri 1/2)m.	3127
Ev.-ı Hasan Paşa	1 k.,m.	805
Kasım Çelebi v.-i Mahmud	1 k., 1/2 m.	1292
Kaya v.-i Abdullah	1 k., 1/10 m.	152
Kaya v.-i Lütfullah	1 k., 1,5/4 m.	800,5
Mahmud v.-i Eyne Beğ	1 mz., 5/32 m.	154.5
Mahmud ve Ahmet ve Lütfullah ve Kaya ev.-ı Mehme	1 mz.,m.	h.k.y.
Mahmud v.-i Menteşe	3 mz.(biri 7/8)m.	630
Mahmud Çelebi v.-i Emir Yusuf Ç.	2 k.,m.(biri 1/2)	858,5
Ev.-ı Mahmud	1 k.,m.	525
Ev-ı Mansur	1k., 1/2 m.	277,5
Verese-i Mehmed Beğ	1 k.,m.	522
Mehmed Ç.ev-ı Hasan Ağa	2 k.,m.(biri 28/45)	1539
Ev.-ı Mehmed Paşa der Osmancık	1 k.,m.	785
Maksud v.-i Kılıç	1 k., 1/3 m.	193
Mes'ud v.-i Kılıç	2 k., 1/3 m.	452,5
Mes'ud Çelebi ve Hasan ve Ali ve Kaya ve Sultan binti Hüseyin	1 k.,m.	1170
Mezid bin Turali	1 mz., 1/2 m.	450
Ev.-ı Mihmad Beğ	1 k.(1/2), 1 mz., m.	1480
Murad Beğ(+)	1 k.,m.	288
Ev.-ı Murad Beğ(+)	1 k.,m.	260
Mustafa v.-i Kaya	1 k., 1/2 m.	730
Ömer v.-i Teberrük (+)	1 k., 1/2 m.	330,5

Mülk Sâhibi	Gelir Kaynakları	Gelir Miktarı
Ömer v.-i Ahi Teberrük (+)	2 k.,m.	1585
Paşa Hatun	1 mz., 1/8 m.	50
Ev.-ı Pîr Hasan Çelebi	1 k.,m.	502
Ev.-ı Rükneddin	1 k., 1/2 m.	320
Ev.-ı Saruca salar-eşkünlü	1 k.,m.	1474
Ev.-ı Seydi	1 k., 1/4 m.	478
E.v-ı Seydi ve ev.-ı Pîr Mahmud	1 mz., 1/2 m.	155
Verese-i Seydi Beğ v.-i Hasan Ç.	1 kk., 1/4 m.	723
Sevinç v.-i Balı	1 k., 1/4 m.	534
Şehsüvar Çelebi v.-i Ahmed Çavuş	1 k.,m.	178
Ev.-ı Şeyh Halil	1 mz.,m.	200
Tâceddin Beğ	3 k.,1 mz., d.1 k.,m.	7512
Turali ve Efendi	1 mz., ib.	753
Ev.-ı Turşah ve ev.-ı Emir Hasan ve ev.-ı Şeyh Hacı ve ev-ı İlbeğ ve Gülhan binti İlbeğ	1 k.1/3 m.	880
Ulubeğ ve Kiçibeğ ev.-i Alparslan	1 k.,m.	452,5
Yunus Fakih (Kadimlik ve yurd, eşkünsüz	1 mz.,d.	308
Kızlu Beğ	1 k., 1/3 m.	576
Can Başa	1 k., 1/4 m.	419
Ferruhşad Beğ	1 k., 1/2 m.	565

TABLO VIII b: KOCAKAYASI'NDA MÜLK SAHİPLERİ (1485)

Mülk Sâhibi	Gelir Kaynakları	Gelir Miktarı.
Abdullah Beğ	1 k.1/2 m.(Zeytun)	70
Mihmad ve Ahmed ve Bahşayiş ev.-ı Yusuf(+)	1 k.1/4 m.(Zeytun)	590
Ev.-ı Yusuf (+) eşkünlü	1 mz.ib.Göl)	332
Tâceddin Beğ	2 k.,d.(Göl)	4710

TABLO IX b: KOCAKAYASI'NDA MÜLK SAHİPLERİ (1520)

Mülk Sâhibi	Gelir Kaynakları	Gelir Miktarı.
Abdullah Beğ	1 k., 1/2 m.	211,5
Mihmad ve Ahmed ve Bahşayiş ve ev.-ı Yusuf	1 k., 1/4 m.	463
Tâceddin Beğ	2 k.,d.	6021

1576 Tarihli Deftere Nazaran Vakıf ve Mülklerdeki Değişiklikler Listesi

1. Ömer v.-i Ahi Teberrük mülkünün 1/6'sı, hisse sahibi.......Hatun tarafından Biga köyü câmiine vakfedilmiş.

2. Abdurrahman (Halife) evladının mülkü Hacı Mustafa Bey tarafından satın alınıp Kuşçular köyündeki câmiine vakfedilmiş.

3. Mehmed ve Ahmed ve Lütfullah ve Kaya evlâd-ı Mahmud mülkünün 1/3'ü mülk-ü mübeyyi-i Mustafa ve Ali, 1/3"ü İlyas v.-i Mehmed ve 1/3'ü Sevindik v.-i Seydi.

4. Tur Çelebi ve Efendi'nin hissesinin yarısı vakf-ı câmi olmuş, yarısı yine aynı ailenin mülkü olarak kalmış.

5. Şeyh Ümmet Zâviyesinin geliri Simre-i Lâdik(Havza)'teki bir hamam vakfına tahsis edilmiş.

6. Ramazan'ın mülkünün yarısı evlâdı elinde kalırken diğer yarısı Sonisa'da Bayram köyü câmii vakfına verilmiş.

7. Hasan Çelebi veresesinin hissesi Amasya'da bir câmie vakfedilmiş.

8. Mehmed ve İbrahim ve Pir Mehmed'in hissesi önceki defterde yanlışlıkla Mevlânâ Musa Fakih v.-i Bereket'e verilmişken (bu muhtemelen 1554 tahriridir) yeni defterde Mevlânâ......(adı okunamadı)'ya verilmiş.

DENİZ HAMAMLARI*

Kâmil ŞAHİN

Müslüman Türkler tarih boyunca medeniyet sahasında bir çok hayır müesseseleri ve san'at eserleri meydana getirmişlerdir. Bunlardan bir kısmı varlıklarını zamanımıza kadar devam ettirirlerken, bir kısmı da, zamana yenik düşerek tarihe karışıp kaybolmuşlardır. Sür'at asrı olan zamanımızın sosyal yaşayışta yaptığı değişiklikler eski kıymetleri ve bazı âdetleri kendiliğinden hükümsüz bırakmıştır. İşte bu san'at eserlerinden birisi de *Deniz Hamamlarıdır.*

a. Tarifi:

Osmanlı döneminin sonlarına doğru XIX. yüzyılda, denize girmek isteyen erkek ve kadınlar için, üstü ve etrafı ağaç kerestelerle tamamen örtülü, deniz hamamları yapılırdı. Birbirinden uzak, ses işitilmeyecek, dışardan içerisi, içerden de dışarısı gözükmeyecek şekilde yapılan ve bugünki; plajların yerini alan bu hamamlara "*Deniz Hamamları*" veya "*Derya Hamamı*" denirdi[1].

Kadınların da denize girme ihtimali olan yerlerde, erkek ve kadınlar için çifte hamamlar kurulurdu. Deniz hamamları yaz aylarında başlayıp, Eylül ayının sonuna kadar devam ederdi. Eskiden İstanbul halkı denize girme zamanını da "*Karpuz kabuğu denize düşmeyince girilmez*" diyerek tesbit ederdi. Bu sözün altında ise halk; "*Su ısınmayınca denize girilmez*" hikmetini gizlemişti[2]. En uygun denize girme saati ise; 9-11 ile, öğleden sonra 14-19 arası olarak belirlenmişti.

b. Tarihçesi:

İstanbul'da XIX. asrın ortalarına kadar, yetişkin erkek ve erkek çocukları denize girerlerken; etrafında ve civarında Müslüman evleri bulunmayan yerleri tercih etmişler; açıkta soyunup, tıpkı sıcak çarşı hamamlarında olduğu gibi bir peştemal sarınarak renkli ve desenli iç donları ile deniz banyosu yapmışlardır. Dîvan edebiyatında, denize girmiş güzeller için yazılmış, rindâne ve kalenderâne bir çok şiirler vardır. Bu konuda en güzel tasvirleri XVII. asrın büyük muharriri Evliyâ Çelebi yapmıştır. O usta kalem Salacak sâhilini ve Kağıthâne Deresi mesîre yerlerini tarif ederken şöyle demektedir: "*Nice bîn dilberân mâh-ı Temmuzda deryâda çimerler. Mukaşşar bâdâm (kabuğu soyulmuş bâdem) gül pembe misâl vücud-ı nâzenîn nilgûn (kırmızı) ibrişim futalara (peştemallara) sarup mâhîler (balıklar) gibi gavvaslık ederler (denize dalarlar)*" [3].

Kalender adında bir halk şâirinin Çardak İskelesi Yeniçeri Kahvehânesi yanında yazılmış yirmi kıt'alık bir destanı vardır. Bu destanda İstanbul'da denize girenlerden bahsedilmektedir[4]. Gene XVII. yüzyılda yazılmış olduğu söylenen bir şiirde, güzellerin denize girdiğinden söz edilmektedir[5]. İlk deniz hamamının hangi yıl, nerede ve kimin tara-

* Bu konuda, Kamil Şahin tarafından **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, "Deniz Hamamı" maddesi C.IX, s.155'de kısa bir özet bulunmaktadır.

1. Osman Nûri Ergin, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, Dersaadet, 1330, c.II, s.631.
2. Reşad Ekrem Koçu, Deniz Hamamları, **İstanbul Ansiklopedisi**, Koçu Yayınları, İstanbul 1966, c.VIII, s.4412
3. Evliyâ Çelebi, **Seyahatnâme**, İkdam Matbaası, İstanbul, 1314, c.I,s.482; Haluk Y.Şehsuvaroğlu, Kağıthane Mesîresi, Asırlar Boyunca İstanbul, **Cumhuriyet Gazetesi** İlâvesi, 1949, s.94.
4. Reşad Ekrem Koçu, **a.g.e.**, C. VIII, s.4439.
Kurulu kurbinde deniz hamamı
İstanbul'u tutmuş şöhreti nâmı
Görürsün üryân nice gül endâmı
Her biri bir semtin mehpâresi

Kimi Kebûterdir atar taklayı
Kiminde gör bıçkın edâyı
Belde al futayla yüz mehlikâyı
İstanbul'un kumrii âvâresi
5. R.E.Koçu, **a.g.e.**, s.4439.
Edirne Tunca suyunda
Bursa'nın kaplucasında
İstanbul Kumkapusunda
Deniz Melekleri oynar.

fından kurulduğu kesin olarak bilinmediği ifade edilmektedir.Ancak resmî kaynaklardan, İstanbul'da ilk deniz hamamlarının XIX. asır ortalarında yapıldığını öğrenmekteyiz. Bundan dolayı deniz hamamları XIX. asrın İstanbul'a getirdiği bir yeniliktir.

Kalender isimli halk şâirinin, Çardak İskelesi Yeniçeri Kahvehanesi yanında bir deniz hamamının varlığından söz edilmektedir. Merhum Reşad Ekrem Koçu bu destandaki geçen deniz hamamı hakkında şöyle demektedir :

"*Biz bu destanın devrinde değil 1826'lardan, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar, hatta çok daha sonra devam edegelen hatıralar dinlenerek yazıldığını tahmin ediyoruz. Buna rağmen İstanbul'un ilk deniz hamamı olarak Çardak İskelesi Hamamı'nı göstermek, tarihini de 1826 ile 1850 arasında geçen çeyrek asır içinde tesbit etmek belki mümkündür. Eminönü-Karaköy arasındaki Eskiköprü'nün başına yakın ve Haliç tarafında bir deniz hamamı yapılmış olması da, İstanbul'un ilk deniz hamamı olan Çardak İskelesi Hamamı'nın hatırasının devam ettirilmesi gibi görünür. İkinci deniz hamamının Salıpazarı sâhilinde olduğunu tahmin ediyoruz*" diye bildirmektedir[6].

Reşad Ekrem Koçu'nun bu tesbitlerine uygun düşen bir tarihi de biz tesbit etmiş bulunuyoruz. Beşiktaş Deniz Arşivi'ndeki 24 Rebîulevvel 1263/11 Nisan 1847 tarihli bir belgede şöyle denilmektedir: "*Baron isimli bir zımmî Karaköy ile Tersâne arasında Yeniköprü'ye bağlı ve kapusu da köprüye açılmak üzere bir deniz hamamı (deryâ hamamı) yapmak üzere müracaat etmiştir. Bu teklif Bahriye Meclisince görüşülüp karara bağlanmıştır. Sonuçta hamamın büyük bir binâ şeklinde olup, ticâret gemilerinin giriş ve çıkışlarında engel teşkil edeceğinden, hamamın gelirinden de hazineye büyük bir gelir sağlayacağı düşünülmüş, bu gelirin de bir yabancı zımmî'nin eline geçeceğinden dolayı, söz konusu hamamın başka bir yere yapılmasına müsade edilmiştir.*" Biz gene bu belgeden, iki tane hamamın daha bu bölgede olduğunu öğrenmekteyiz[7]. Böyle bir hamamın bu tarihlerde yapılmış olması, Reşad Ekrem Koçu'nun verdiği iki tarih arasında ve Karaköy Köprüsü yanında bulunması, istanbul'un ilk deniz hamamının da buradaki hamamlar olduğu kanaatimizi pekiştirmektedir. Bir başka arşiv belgesinde ise; 7 Muharrem 1287/15 Temmuz 1861 tarihli bir yazıda, yaz aylarında Haliç'de denize girmeler dolayısıyla ölüm olaylarının meydana geldiğinden bahsedilmektedir. Bu sebeble de deniz hamamlarının yapılması ve bu hamamların gelirinden de hazineye büyük bir gelir kaynağı temin edileceği düşünülmüştür. Şûrâ-ı Bahrî ise, verdiği kararda; Tersâne-i Âmire tarafında yeterince hamam inşa edilmiş olduğundan, izinsiz ve gayri resmî olarak yapılan hamamların zaptiyece engel olunup, İstanbul'un Boğaziçi, Üsküdar, Kumkapı ve diğer bölgelerde kurulmasını tavsiye ettiği görülmüştür[8].

İstanbul'da resmî olarak deniz hamamlarının nerelerde kurulacağı daha sonra Şehremânetince tesbit edilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak da, 6 Safer 1292/14 Mart 1875 tarihinde, 16 madde ve üç bölümden meydana gelen bir "*Umûmi Deniz Hamamları Nizamnâmesi*" çıkarılmıştır[9]. Reşad Ekrem Koçu bu Nizamnâme'den hiç bahsetmemektedir. Sözkonusu nizamnameye göre; umûma açık yerlerde denize girmek yasaklanmış olduğundan, deniz kenarlarında evleri ve yalıları bulunanlar, bu yasaklara uymak zorundadırlar. Bu sebeble deniz kenarlarında yalı ve evleri olanlar dahi deniz hamamları yapmak mecbûriyetindedirler, denilmektedir. Biz böylece ilk resmî "*Deniz Hamamlarının*" bu tarihlerden itibaren yapıldığını görmekteyiz.

İstanbul'da denize girilebilecek münâsip yerler, Pendik'den Kalamış'a kadar olan sâhilin kumsal yerleri, Florya sâhilleri, adaların lodosa nâzır olan yerleri olarak gösterilmiştir[10]. Bunların içerisinde en şöhretli yerlerden birisi ise Kumkapı sâhili olarak tesbit edilmiştir.

Deniz hamamları, kendileri için belirlenmiş olan düzeni, mütâkere döneminde kaybetmiştir. Bu sırada İngilizler, Filorya'da kadın-erkek müşterek girilen bir pilaj kurmuşlardır. Yabancıların İstanbul'u terketmelerinden sonra ise, bu müşterek girilen plajlar konusu, büyük münakaşalara sebeb olmuştur. Sebilürreşad'ın 609 numaralı ve 21 Zilhicce 1342/24 Temmuz 1924 tarihli nüshasında Y.A.imzalı "*Muhtelit Deniz Hamamları*" (s.168-169) başlıklı bir makalede konu ile ilgili geniş bilgiler bulmaktayız. Buna göre o zamanki İstanbul vâlisi Florya'da kadınlara mahsus ayrı bir deniz hamamına müsâde etmekle birlikte, kadın-erkek müşterek olarak girilen deniz hamamı / plajın da varlığının korunmasını kabul etmiştir. Böylece Deniz Hamamları geleneği de tarihe karışmıştır. Günümüzde İstanbul'un eski deniz hamamlarından hiçbir iz kalmamıştır. 1940'lı yıllara kadar kalıntıları bulunan biri Bostancı'da diğeri Moda'da iki yer her ne kadar deniz hamamı adını taşıyor ise de, buraların İstanbul'un eski deniz hamamları ile bir ilgisi kalmamıştır. Bostancı Deniz Hamamı, eski hamamlara şeklen benzer gibidir. Fakat Moda Deniz Hamamı, hiçbir yönden eski hamam tipi ile ilgisi olamayan, kendisine has güzellikte ve azamette bir müessesedir[11].

6. R.E.Koçu, **a.g.e.**, s. 4439.
7. Beşiktaş Askerî Deniz Arşivi, Defter IV, s.84 [c]
8. Beşiktaş Deniz Müzesi, Tarihi Deniz Arşivi, Şûra-i Bahrî Bölümü, Defter 36, s.200[a]
9. Osman Nûri Ergin, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, Dersaadet, 1330, c.II, s.631.
10. Ali Şükrü Şavlı, Güneş ve Deniz Banyoları, **Aylık Ansiklopedi**, İstanbul, 1945, C.I, s.84; Necdet Rüştü, **Büyük Gazete**, sayı.91, s.6,19 Temmuz 1928 :
Sâhilin eğlencesi tamam olsun diyerek
Bir köşe ayırmışlar hamam olsun diyerek
11. R.E.Koçu, **a.g.e.**, 4440.

Yakın zamanlara kadar isimleri sadece bazı sokaklarda görülen bu deniz hamamlarının, günümüzde isimleri de kaybolup tarihe karışmıştır. İşte bunlardan birisi de, Çengelköy'de bulunmaktaydı. İstanbul Belediyesi'nin 1934 Şehir Rehberi'ne göre; Boğaziçi'nde Çengelköy'ün sokaklarından Havuzbaşı mevkiinde, Çengelköyü caddesi ile deniz arasında uzanır, uzunca bir çıkmaz sokaktır. Şu anda bu sokağın da isminin değişmiş olduğu görülmektedir.

Son zamanlarda bazı mecmua ve dergilerde isimleri geçen deniz hamamlarının ise, eski deniz hamamlarıyla hiçbir alakası yoktur. Bunlar son dönemlere ait yeni plajlarla ilgili bilgilerdir[12].

c. Deniz Hamamlarının Plân ve Mîmarisi:

Reşad Ekrem Koçu deniz hamamlarının genelleşmiş yapı şekillerini şöyle belirlemektedir. Deniz dibine çakılan kazıklar üzerinde inşâ edilen deniz hamamı, suyu derin sâhilde ve hemen oracıkta kurulur ve deniz hamamına, karadan bir köprücük ile geçilip girilir. Sığ sâhillerde ise, istenilen derinliği buluncaya kadar açıkta kurulur ve sâhilden hamama, yine kazıklar üstünda çatılmış bir tahta köprü ile girilirdi[13].

Deniz hamamları akıntılı sularda kazıklar üstünde ahşap olarak suya dayanır. çürümez kerestelerle kurulurdu[14]. Hamamların derinlikleri genellikle iki arşın boyunda olurdu. Bu hamamların içerden ortası havuz halinde, yandan deniz yüzünde üstü tahta perde ile kapatılmış, dışarıdan içi görülmez, içerde yüzen, yıkananlar da dışarısını göremezdi. Hamamlar, deniz üstünde süslü-zarif odacıklar şeklindeydi. Bir deniz hamamı kaba bir benzetme ile, kazıklar üzerine konmuş gâyet muazzam bir ambalaj sandığına benzerdi. Bu hamamlar pitoresk ahşap yapıları, üstlerinde kocaman donanma bayrakları gibi sallanan siyahlı, kırmızılı ve sarı renkli peştemalları ile, güzel bir görünüm arzederdi. Salaşların (tahtadan yapılmış barakaların) tepesine gerilmiş çamaşır iplerindeki hamam peştemalları kurumak için çırpınıp dururdu. Şiddetli Lodoslarda yerlerinden koparlar ve yıkılırlardı. Deniz Hamamlarının üstüne branda bezleri serilirdi (Resim:1).

Çeşitli renklerdeki peştemalları ile eski deniz hamamları; ressamlarımız için de câzip bir konu olmuştur. Halil Paşa ile Münip Beylerin *Deniz Hamamı* adını taşıyan çok güzel birer tablosu vardır.

İlk kurulmaya başladıkları tarihten itibaren deniz hamamları husûsi ve umûmi olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

1. Husûsi Hamamlar : Bu hamamlar şahıslar tarafından yalıların önünde kurulur ve yalı tam denizin kenarında ise, hemen yanıbaşında, eğer yalının önünde rıhtımlı bir saha varsa bunun önünde inşâ edilirdi. Bu hamamlar sonbahar gelince artık bir daha bozulmazdı. Baharda denizin tahribatı tamir edilir ve dışı ve içi boyanırdı. Husûsi deniz hamamlarının bina şekli, büyüklüğü, dışının süsü, içinin konforu, yalı sâhibinin zevkine bağlı olarak yapılırdı.

2. Umûmi Hamamlar: Umûmi deniz hamamları önce erkek ve kadınlar için olmak üzere ikiye, sonra da kendi aralarında üç sınıfa ayrılırlardı.Bazı yerlerde yalnız erkeklere mahsus olurdu. Moda, Beylerbeyi, Eskiköprü, Hamam İskelesi ve Paşa Bahçesi gibi yerlerde yalnız erkekler için yapılmıştı. Umûmi deniz hamamları büyüklükleri ve inşâ tarzları itibariyle de üçe ayrılır, birinci sınıf deniz hamamının içinde birisi umûmi ve ikincisi husûsi olmak üzere iki tane havuzu bulunurdu. Odaları ve odaların önünde gezinti yeri, yani havuzun etrafında odaların gezinti mahalleri bulunurdu. Bir kahvehane ile suları kesinlikle deniz hamamının sularına karışmayacak şekilde bir helâsı mevcuttu.

Bazı semtlerde birbirinden uzak olarak, kadın ve erkek hamamları aynı zamanda inşâ edilirdi. İki hamam arasındaki mesâfe, kadınlar hamamındaki seslerin, erkekler hamamından işitilmeyeceği esası ile tesbit edilirdi[15].

Erkekler hamamının sınırını aşıp, kadınlar hamamı bölgesine geçmek isteyenler olursa, Polis bunlara engel olurdu. Bunun için erkekler hamamı ile kadınlar arasında polis sandalı devamlı mekik dokurdu. Çünkü erkeklerin kadınlar hamamı bölgesine geçmesi kesinlikle yasaktı.

Erkekler hamamının kadınlar hamamından farkı ise; hamamın dışında, fırdolayı ikinci bir balkon-yolun bulunmasıdır. Gençler buradan denize atlarlar, eğer kenarına peyke de yapılmış ise, otururlar ve güneşlerlerdi. Erkekler ve oğlan çocukları denize hamamdan girerler, tahta perde altından dışarı çıkarlardı. Hanımlar her ne kadar iyi yüzme bilseler dahi, kesinlikle tahta perde altından dışarı çıkmaları yasaktı.

Üç sınıf olan deniz hamamlarının plân durumu şöyledir:

I.Sınıf Hamam:

1. Hamamın boyu	:40 zira'[16]
2. Hamamın Eni	:24 zira'
3. Umûmi Havuzun boyu	:30 zira'
4. Umûmi Havuzun Eni	:14 zira'
5. Husûsi Havuz	:12 zira'
6. Oda sayısı	:30 tane

12. Resimli Ay Mecmuası, 1341, Nr.7; Ergün Hiçyılmaz, Deniz Hamamları, Star, 19 Temmuz 1992, Yıl.I, sayı.40, s.32; **Büyük Gazete**,12 Temmuz 1928, Nr.90,s.11,s.6
13. R.E.Koçu, **a.g.e.**, s.4440.
14. Umûmi Deniz Hamamları Hakkında Nizamname, Ek.1,mad.7
15. R.E.Koçu, **a.g.e.**, s.4439.
16. Zira' :Arşın kelimesinin Arapça karşılığı olup 75,8 cm.dir. (Bak.TDV, **İslâm Ansiklopedisi**, C.III, s.412)

7. Sofa :1 tane
8. Kahvehâne :1 tane
9. Helâ :1 tane

II.Sınıf Hamam:

1. Boyu :32 arşın[17]
2. Eni :22 arşın
3. Havuzun boyu :22 arşın
4. Oda sayısı :20 adet
5. Sofa :1 adet
6. Kahvehâne :1 adet
7. Helâ :1 adet

III. Sınıf Hamam:

1. Boyu :28 arşın
2. Eni :20 arşın
3. Havuzun boyu :18 arşın
4. Havuzun eni :18 arşın
5. Oda sayısı :15 tane
6. Sofa :1 tane
7. Kahvehâne :1 tane
8. Helâ :1 tane

d. Deniz Hamamlarının bulunduğu Bölgeler:

Deniz hamamları 6 Safer 1292/ 14 Mart 1875 tarihinde çıkarılan Nizamnameye göre; 34 tane erkekler için, 28 tane de kadınlara ait olmak üzere, İstanbul'un çeşitli semtlerinde ve sayıları ileride artırılmak üzere 62 tane yaptırılmıştır. 1869 senesinde Rikâb-ı Hümâyûn bölükleriyle diğer saray görevlileri için de ayrıca bir deniz hamamı yaptırılmıştır[18]. İstanbul'da XIX. yüzyıl ortalarında *"Deniz Hamamları"* yapılan semtler şunlardır.

Sınıfı	Bulunduğu Bölge	Erkekler için	Kadınlar için
I.Sınıf	Cisr-i Cedîd (Yeni Köprü)[19]	1	yoktur
II.Sınıf	Kadıköy	1	1
	Büyükdere	1	1
	Beşiktaş	1	1
	Büyükada	1	1
III.Sınıf	Salacak	1	1
	Bebek	1	1
	Kabataş	1	1
	Moda	1	Yoktur
	Üsküdar	1	1
	Beylerbeyi	1	Yoktur
	Çengelköy	1	1
	Tarabya	1	1
	Yeniköy	1	1
	Eskiköprü	1	Yoktur
	Çatladıkapı	1	1
	Yenikapı	1	1
	Ahırkapı	1	1
	Üsküdar Ayazma İskelesi	1	1
	Heybeliada	1	1
	Kuleli	1	1
	Beykoz	1	1
	Yenimahalle	1	1
	İstinye	1	1
	Kuruçeşme	1	1
	Kumkapı	1	1
	Samatya	1	1
	Hamam İskelesi	1	Yoktur
	Makrî Karyesi (Bakırköy)	1	1
	Ayestefanos (Yeşilköy)	1	1
	Ortaköy	1	1
	Salıpazarı	1	1
	Paşa Bahçesi (Paşabahçe)	1	Yoktur
	Davud Paşa	1	1
	TOPLAM [20]	**34**	**28**

e. Deniz Hamamlarının İdâresi:

Deniz hamamları 16 Safer 1292 (14 Mart 1875) tarihli Nizamname'ye göre; Şehrenâmeti tarafından idâre olunur ve müzâyede ile ihâle edilir, bir-iki seneliğine kiraya verilirdi.

Hâlen yürürlükte olan 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun, Belediye vazifelerine ait ikinci faslının 15. maddesinin 56. fıkrasında: *"Belediyeye ait ılıcaları işletmek, Deniz hamamları ve her nev'i yıkanma müesseseleri açmak, açılmasına ruhsat verilenlere nezaret etmek"; " Yeteri kadar parasız halk plajları açmak."* Belediyenin görevleri arasında gösterilmiştir.

17. Arşın : Zira' kelimesinin karşılığıdır.
18. R.E.Koçu, Denize Girmiş Güzeller, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.VIII, s.4436.
19. Cisr-i Cedîd : Sultan II. Mahmud zamanında, 1837 yılında Azapkapu ile Unkapanı arasına bir köprü yapılmıştı. Bu köprü yetersiz kalınca, Sultan I. Abdulmecid zamanında bu günki Galata Köprüsü yerine 1845'de bir köprü daha yapıldı. Bu köprü daha sonra 1912 senesinde tamamlanan şimdiki durumuna geldi. (Bak. **Ana Britanıca Ansiklopedisi**, C.IX ,s.234).1992 yılında Unkapanı tarafına yeni bir köprünün yapılmasıyla, 1912'de yapılan bu köprü de yıktırılarak tarihe karışmıştır.
20. Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, C. II, s.631.

Hamamlarda gene şehremâneti tarafından tayin edilmiş birer çavuş bulundurulurdu. Bu çavuşun maaşı da deniz hamamlarının gelirinden karşılanırdı. Hamamın idaresiyle görevli çavuşlardan, erkekler hamamında palabıyıklı bir çavuş, kadınlar hamamında ise biraz yaşlıca bir bayan bulunurdu. Bu görevliler buralarda meydana gelecek nizama, intizama ve genel ahlaka aykırı hareketlerin meydana gelmesine engel olurlardı. 26 Cemaziyelâhir 1266 (9 Mayıs 1850) tarihli bir talimatnamede, Fenerbahçe'de denize giren kadınları kayıkla deniz tarafından gelerek seyretmeye teşebbüs eden erkeklere zabıtanın engel olması gereği hatırlatılmaktadır (Başbakanlık Arşivi, İrâde, Meclis-i Vâlâ. 4978).

Hamamların içindeki soyunma yerleri umûmi ve husûsi localar olarak iki sınıf olarak ayrılmıştı. Husûsi localardan denize girmek isteyenler, ister takımı hamamdan alsın, isterse almasın nühâs-ı akçe (bakır akçe) olarak üç akçe, umûma mahsus olan havuza takımı hamamlardan alıp girenlerden ise ikişer, kendi takımıyla yıkananlardan birer kuruş ücret alınması kararlaştırılmıştı. Subay, zaptiye, mülâzim ve yüzbaşılar ile küçük çocuklardan, yukarıda tesbit edilmiş olan ücretin yarısı, çavuşa kadar olan askerlerden ise, onar para ücret alınması 1875 yılı itibariyle tesbit edilmişti[21].

Hamamlarda içki içmek ve satmak kesinlikle yasak olduğu gibi, sarhoş olarak hamama gelenler de kabul edilmezdi. Yalnız limonata ve yiyecek basit şeyler satılabilirdi[22]. Yüzme bilmeyenler için bir öğretmen tayin edilir, ayrıca havuzun kenarlarına halatlar gerilir ve yüzme bilmeyenler bu halatlardan tutarak yüzerlerdi (Anlatan: Şükran Şılar, 1916 doğumlu ve Kumkapı Deniz Hamamı hakkındaki intibaları). Müşteriler için kullanılmak üzere yeteri kadar uzun donlar, havlular, çıkmalar ve peştemallar bulundurulurdu.

Hamamlardan elde edilen gelir lüzumlu görülen yerlere sarfedilirdi. Nitekim 3 Ramazan 1313/17 Şubat 1896'da, devlet tarafından işletilen ve Karaköy köprüsüne bağlı olan hamamlardan elde edilen gelirin, aynı yıllarda meydana gelen Anadolu ve Halep felaketzedelerine tahsisi öngörülmüştü[23].

f. Deniz Hamamı Kıyâfetleri:

Osmanlı döneminin sonlarına doğru, Müslüman-Türk kadın ve erkeği deniz hamamlarına girerlerken, özel *Deniz Kıyâfetleri* kullanmışlardır. Müslüman-Türk kadını ve kızı örtü altında iken, yani üryan vücudu değil saçının teli bile gözükmediği devirlerde, ancak kapalı deniz hamamlarında denize girebilmişlerdir[24] Mayo ise, plajların yapılmaya başladığı Cumhuriyet döneminden sonra kullanılmaya başlanmıştır.

1. Erkekler için deniz kıyâfetleri: Deniz hamamlarına girmek isteyen Müslüman erkekler için deniz kıyâfeti; göbek altından diz kapakları altına kadar olan kısmı kaplardı. Vücut azaları belli olmayacak şekilde uzun donlar olarak belirlenmiştir. Bunun sebebi ise, yüce dinimizin erkeklerin göbeği ile diz kapakları altına kadar olan yerleri, erkeğin avret mahali olarak sayılmış olmasındandır. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'de : *"Ey Muhammed ! Mü'min erkeklere de söyle : Gözlerini bakılması yasak olandan çevirsinler, mahrem yerlerini korusunlar. Bu onların arınmasını daha iyi sağlar..."* buyurulmaktadır[25]. Peygamberimiz de (s.a.s.), bir Hadis-i Şeriflerinde : *"Erkeğin göbeği altından diz kapakları altına kadar olan kısmı avret yeridir"* buyurmuşlardır[26]. Bundan dolayı deniz hamamlarında birer örnek olmak üzere, uzun donlar veya peştemallar bulundurulurdu. Bugünkü *pehlivan kisbetleri* de bu esesasa göre ayarlanmış, bu ölçü ve uzunlukta yapılmıştı.

2. Kadınlar için deniz kıyâfetleri: Deniz hamamlarının yapılmaya başlandığı XIX. asrın ortalarından sonra, Müslüman-Türk kadınları denize, kapalı deniz hamamlarında girerken dahi, özel deniz kıyâfetleri ile girebilmişlerdir. Bu özel elbiseler; ya boğazdan ayak bileklerine kadar uzanan bir gecelik gömleği, yahut da, **Denizlik** adı verilen çiçekli basmalardan dikilmiş, vücut azaları belli olmayacak şekilde özel bir elbiselerdir.

Bir bulüz ile bir dondan meydana gelen "**Denizlik**" kapalı bir kisve idi. Donun en kısası diz kapağı altına kadar inerdi. Baldırları da kısmen, don paçalarına dikilen danteller veya kırmalı süsler örterdi[27] (Resim: 2). Göğüslük bulüzün yakası kapalı, kolları da dirseğe kadar inerdi. Denizlik bâzen bulüz ve don etekli, zamanımızdaki işçi-amele tulumları kesiminde yapılırdı.

İşte böylece kadının, kızın şekli ne olursa olsun, plajlarda veya herhangi bir deniz kenarlarında erkek gözleri önünde, yarı çıplak denize girmesi, yüzmesi, eğlenmesi önlenmiştir. Bu konuda Yüce Dinimiz İslam'ın koymuş olduğu ilâhî yasaklardan birisi de şöyledir: *"Mü'min kadınlara da söyle: Gözlerini bakılması yasak olandan çevirsinler, iffetlerini korusunlar. Süslerini, kendiliğinden görünen kısmı müstesna, açmasınlar..."* Buyurulmuştur[28]. Bu nedenle gerek Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen âyet-i kerimeler, gerekse Peygamberimiz (s.a.s.) tarafından bildirilen Hadis-i Şeriflerde, kadın ve erkeğin; açılması, gösterilmesi ve bakılması yasak olan yerleri, izin verilenler hariç yasaklanmıştır.

21. Deniz Hamamları Nizamnâmesi, Ek.1,mad.13.
22. Deniz Hamamları Nizamnâmesi, Ek.1, mad.11.
23. Beşiktaş Deniz Müzesi,Tarihi Deniz Arşivi, Şûra- i Bahrî Bölümü, Defter 486, s.8a
24. R.E.Koçu, Denize Girmiş Güzeller, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.VIII, s.4435,4445.
25. **Kur'ân-ı Kerim**, En-Nûr, Â.30.
26. Kemaleddîn İbn Hümâm, **Fethu'l-Kadîr**, Mısır, Ofset, C. X, s. 27.
27. R.E.Koçu, **a.g.e.**, s.4440.
28. **Kur'ân-ı Kerim**, En-Nûr, Â.31.

Peygamberimiz de :"*Cehennemliklerden iki sınıf vardır ki ben bunları (dünyada henüz) görmedim : Birincisi yanlarında bulunan öküz kuyruğu gibi kırbaçlarla halkı döğen kimseler, ikincisi giyinmiş-çıplak (kalçasını) oynatan, salınarak yürüyen başları salınan deve hörgücü gibi kadınlardır; bunlar cennete giremezler, onun kokusunu da alamazlar, halbuki onun kokusu; çok uzak mesafelerden alınır*" buyurulmaktadır[29]. Bundan dolayı müslüman ve gayri müslim kadınların, erkeklerin gözleri önünde denize girmesi; iffet, ahlâk ve amme huzuru için son döneme kadar yasaklanmıştır. İşte bundan dolayıdır ki kadınların tesettürü-örtünmeleriyle ilgili olarak da Osmanlı döneminde zaman zaman hükümler çıkarılmıştır (Ek:2).

g. Avrupa'da Deniz Hamamları:

Avrupa'da deniz hamamları deyince akla bizdeki gibi, üstü ve etrafı kapalı muhafazalı yerler gelmemelidir. Halk burada açıkta ve kum üstünde yıkanırdı. O zamanki mecmualara göz atmak fırsatını bulanlar, deniz sefası yapanları ilk önce Fransa'nın Trouville ve Belçika'nın Qostende plajlarında görmüşlerdir.

Servet-i Fünûn da çıkan bir yazıda Belçika'nın Qostende plajlarından bahsedilirken şöyle denilmektedir: "*Halk buralarda açıkta ve kum üstünde yıkanır. Elbiseleri koymak ve çıktıkları vakit muhafaza olunmak üzere, tekerlekli kulübeleri kiralarlar. Önce baş taraftaki idârehaneden bir bilet ile havlularını alarak kulübelerden birine girerlerdi. Sonra kulübeye bir at bağlarlar; görevli kamçısının ucu ile bir defa kapıya vurur. Bundan maksat hareket edeceğiz, oturunuz demektir* (Resim:3). *Hayvan sürülür, kulübe ta denizin kenarına kadar gider. Orada hayvanı çözüp, görevli geri döner*". Bazı yazarların dediği gibi bu kulübelerin sabit olmasının sebebinin "*Meddücezir*" olayı ile ilgili olmasa gerekir[30]. Bu ancak o zamanki, terbiyenin bir gereği olarak düşünülmesi daha uygun olur görüşündeyiz. Çünkü eskiden Avrupa'da plajlara girilirken kapalı bir elbise ile girilirdi. Ancak II. Dünya savaşından sonra bugünkü duruma gelinmiştir.

Kulübesinde soyunan adam; plajlarıyla meşhûr olan Belçika'nın Qostende plajlarında- kadın ve erkek omuzlarından itibaren- diz kapaklarına kadar örten bir fanile giyerek, kadın ve erkek birlikte denize atlayıverirlerdi[31]. Denize girenler kulübesinin numarasını bellemek zorundaydı. Yoksa dönüşünde, kulübesinin hangisi olduğunu bilemezdi. Bu renkli ve ilgi çekici görünüşte nazar-ı dikkati celbeden en önemli unsur plaj kıyafetleriydi. Kumsallarda koca koca şemsiyeler, izbandud yapılı iri cüsseli denizciler bulunurdu.

h. Denize Girmenin Faydaları:

Deniz, güneş ve kum üçlüsünün faydaları konusunda bir çok eserler yazılmıştır[32]. Bizde denize girmek; yıkanmak, yüzmeyi öğrenmek ve bunun yanında denizin suyundan, kumundan ve güneşinden istifade etmek maksadıyladır. Bilinçli yapıldığı zaman faydadan hâlî değildir. Bilgisizce yapılırsa, bir çok sakıncaları ve zararları hatta hastalıkları da beraberinde getirir. Yüzme konusunda Peygamberimiz de (s.a.s.) şöyle buyurmuşlardır: "*Allah'ı anma dışında kalan herşey eğlence ve gaflettir; ancak dört şey müstesnâ: Kişinin hedefler arasında gidip-gelmesi (Atıcılık), eşiyle oynaşması ve yüzme öğrenmesi*" buyurarak yüzmeyi teşvik etmişlerdir[33].

Avrupalılarda denize girmek; bizdeki gibi denizin kumundan, suyundan ve güneşinden istifade etmek maksadıyla değildir. Servet-i Fünûn'da çıkan yazıda "*Avrupalılarda denize girmek bir bahânedir. Onlarda denize girmek zevk, eğlence ve çeşitli sefahatlere düşmek içindir*" denilmektedir[34].

Fransızlar'ın ünlü ansiklopedilerinden Akademi Sözlüğü'nün 1718 tarihli baskısında, Deniz Banyosu maddesinde şu satırlara rastlanır: "*Kuduz bir köpek tarafından ısırılan kimseyi tedavi etmek için en etkili usuldür*" denilmektedir. (Çeviren: Enver Gutel, Deniz Banyoları, **Hayat Tarih Mecmuası**, yıl 1, C.II, sayı 7, sayfa 67, tarih 1965).

Sonuç :

Tarih boyunca bir çok milletlere san'at, medeniyet ve ilmî sahada öncülük etmiş olan Müslüman Türkler, Anadolu'da çok sayıda ve değişik türde san'at eserleri meydana getirmişlerdir.

Yüce Allah'ın (c.c.) kendisine vermiş olduğu sayısız ni'metlerden, ilâhî kanunların hududunu aşmamak üzere, faydalanmasını da bilmişlerdir. İşte bu sebeble denizin kumundan, suyundan ve diğer hususlarda faydalanmak sûretiyle deniz hamamları kurmuşlardır. Daha önceleri halk tarafından şurada burada yapılan hamamları hesaba katmayacak olursak, resmî olarak Deniz Hamamları 1847 tarihinden itibaren yapılmaya başlanmış ve 1924'lü yıllardan sonra da Deniz Hamamları geleneği tarihe karışmıştır.

29. Müslim,Kitâbü'l-Cennet, Tahkîk, Fuad Abdulbâkî, Mat. Dâru'l-Fikr, 1403/1983,.IV,s.2192.
30. E.Hiçyılmaz, **Star**, 19 Temmuz 1992, Yıl.1,s.32.
31. **Servet-i Fünûn Gazetesi**, 5 Mart 1308, ikinci sene, C.III, Aded 65. s.203.
32. Ali Şükrü Şavlı, Güneş ve Deniz Banyoları, **Aylık Ansiklopedi**, İstanbul 1945 C.I, s.82-84; Selahattin Ali, **Hamamlar, Deniz Hamamları ve Denizde Banyo**, İstanbul, Ayyıldız Mat.1334/-1918,s.63; Mustafa Şevki Yanbolulu (Dvvil'den Tercüme), İzmir Keşişyan Mat.1324/1908.
33. El-Münâvî, **Feyzü'"l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'us-Sağîr**, Tab.I, Mektebetü't-Ticâriyye, 1356/1938, C.V, s.23.
34. **Servet-i Fünûn Gazetesi**, 1308/1890, C.III. Numara 65, s.202.

Bu gün san'at tarihi açısından da incelemeye değer gördüğümüz bu deniz hamamları, geçmişteki ecdadımızın, gelecek nesillere en güzel bir hatırası olarak, dâima gönüllerde anılacaktır.

UMUMİ DENİZ HAMAMLARI HAKKINDA NİZAMNAME
16 Safer 1292 (14 Mart 1875)

*1. **Madde:** Deniz Hamamlarının nizâmına tevfîkan inşâ ve idareleri birer ve nihâyet ikişer seneye mahsus olmak üzere, şehir emâneti tarafından bi'l-müzâyede ihâle ve iltizam olunacaktır.*

*2. **Madde:** Hususi olan Deniz Hamamları dahi nizâmı mahsûs ve resmine tevfîkan Şehir Emâneti tarafından verilecek ruhsat üzerine tesviye ve inşâ olunacaktır.*

*3. **Madde:** Mezkûr Hamamlar üç kısma münkasım olup, îcâbı halinde tezyîd edilmek üzere şimdilik altmış iki adedden ibaret olacak ve kadınların Denize girmek ihtimali olan yerlerde hamamlar çifte olarak yapılacak ve bunların beyni ses işidilmeyecek derecede biribirinden baîd bulunacaktır.*

*4.**Madde:** Zikrolunan aksam-ı selâseden birincisinin boyu kırk ve eni yirmi dört ve umûm için bulunacak havuzun boyu otuz ve eni ondört zira' olacağı gibi husûsi olmak üzere oniki kişilik başkaca bir havuz dahi bulunacaktır.*

*5.**Madde:** İşbu hamamlardan fevkâlâde olarak umûm için yapılacak hamamın otuz aded locası ve bir büyük sofa yani havuzun etrafında ve locaların önünde gezinti mahali ve bir kahvehâne ile havuza hiçbir sûretle fenalık tecâvüz edip karışmamak üzere helâsı olacak ve bu da Cisr-i Cedid'de ve mücerred zükûre mahsus bulunacak.*

*6. **Madde:** İşbu hamamlar akıntılı mahale yapılmasıyla beraber bir tarafın derinliği iki arşın ve diğer cânibin amakı altı parmak olduğu halde zemînî tahta pûşîdeli ve kenarları parmaklık olarak iki arşın amakında bulunacak tarafı İstanbul'a ve altı parmak olacak ciheti dahi Boğaziçine doğru nâzır bulunacaktır.*

*7. **Madde:** İşbu hamamlar suya dayanur sûrette, çürümez keresteden yapılacak ve bu da numaralı birbirine raptolunur ve mevsimi hulûlünde bozulup saklanur sûrette tesviye edilecektir.*

*8. **Madde:** aksâm-ı mezkûreden ikincisinin binası boyu otuz iki ve eni yirmi iki ve havzunun boyu yirmi iki arşın bulunduğu halde husûsi olarak yirmi aded locası ve bir sofa ve kahvehâne ile şerâit-ı meşrûtaya tevfîkan helâsı bulunacak ve bu kısmın biri zükûra ve diğeri ünâsa mahsus olmak üzere Kadıköyü ve Büyükada ile Büyükdere ve Beşiktaş'da ikişer bâb olarak yapılacaktır.*

*9. **Madde:** Aksâm-ı mezkûreden üçüncüsünün ebniyesi boyu yirmi sekiz ve eni yirmi ve havzının boyu onsekiz ve eni on arşın bulunup onbeşer loca ile bir sofa ve kahvehane ve şartı muayyen vechile helâsı olduğu halde Salacak ve Bebek ve Ortaköy ve Kabataş, Üsküdar ve Çengelköy ve Tarabya ve Yeniköy ve Salıpazarı ve Eskiköprü ve Dâvudpaşa ve Çatladıkapu ve Yenikapu ve Âhûrkapu ve Üsküdar'da Ayazma iskelesi ve Heybeli ve Kuleli ve Beykoz ve Yeni Mahalle ve İstinye ve Kuru Çeşme ve Kumkapu ve Samatya ve Makrîköyü ve Ayastefanos'da biri erkeklere ve biri kadınlara mahsus olarak ikişer ve Modaburnu ve Beylerbeyi ve Eskiköprü ve Paşabahçe ve Hamam iskelesinde yalnız erkekler için birer aded olarak yapılacaktır.*

*10. **Madde:** Deniz Hamamlarının haricinde olarak deniz kıyılarında ve açıklarda denize girenler olduğu halde zâbıta ve liman idaresi tarafından kemâkân men olunacaktır.*

HAMAMLARIN İDÂRE-İ DÂHİLİYESİ

*11. **Madde:** İşbu Deniz Hamamlarında müskirâta dâir aslâ bir şey satılmayup yalnız limonata ve bu gibi sâir meşrûbat-ı âdiye füruht olunacak ve me'kûlâta müteallik matbûh ve gayri matbûh-ı et'ıme bulundurulacaktır. Ve serhoş ve bî-edeb eşhâs olarak gelenler, hamama kabûl olunmayacak ve her bir hamama maâşî hamamlar hâsılatından te'diye olunmak üzere Şehir Emâneti cânibinden birer çavuş konulup bunlar hılâf-ı nizâm ve muğâyir âdâb-ı umûmiye bir gûne hâl ve hareket vukûa getürülmemesine dikkat edecektir.*

*12. **Madde:** Hamamlarda müşteriler tarafından isti'mâl olunmak üzere verilecek nümûneye tatbîkan kısa donlar ve lüzûmu kadar havlu ve çıkmalar ve peştemâllar bulundurulacağı gibi, yüzme bilmeyenlere istenildiği halde öğretmek üzere bir muallim mevcûd olacaktır.*

*13. **Madde:** İşbu hamamlardaki husûsi localarda denize girecekler ister takımı hamamdan alsun isterse almasun nühâs-ı akçe olarak üçer ve umûma mahsus olan havuza takımı hamamlardan alup girenlerden ikişer ve kendi takımıyla yîkananlardan birer kuruş alınacak ve fakat zâbitân-ı askeriye ve zaptiyeden mülâzim ve yüzbaşılar ile küçük çocuklardan mezkûr ücretlerin nısfı ve çavuşa kadar neferât-ı askeriyeden onar pâre alınacakdır.*

HUSÛSİ HAMAMLAR İÇİN

*14. **Madde:** Boğaziçi ve mahâl-i sâirede bulunan yalılar pîşgâhında yapılacak husûsi hamamları herkes istediği kerasteden ve talep eylediği şekilde yapabilecek ve fakat altları mutlaka tahta döşenmiş ve cevânib-i erbaası parmaklıklı bulunduğu halde bir buçuk arşundan*

ziyâde derinliği olamayacağı gibi tahtında hey'et ve var'ı mutlaka yedinci maddeye muvafık olmak lâzım geleceğinden bu babda olan ta'rîfâtı inşâ edecek kalfanın ahz edeceği ruhsat tezkiresine bend-i mezbûr ayniyle yazılacaktır.

15. Madde: *Herkes hamamlarını hıynı inşâda şehir emanetine bildirerek nizâmına muvafık inşâ olunmuş idükune ruhsat tezkiresi bulunmadıkça yapamayacak ve yapan olursa şehir emâneti tarafından men edilecektir.*

16. Madde: *Bu nizâma karşı bir dülger hamam inşâ edecek olur ise kendüsünden cezâ-yı nakdî istihsâlîle beraber muhalif nizam hareket etmiş bulunacağı cihetle hakkında mücâzât-ı kânûniyye îfâ edilecektir.*

Üç kısma münkasim dokuzuncu bendde muharrer şerâıta tevfîkan mevkı'ın ğalebeliğine göre yapılacak Deniz Hamamlarının miktarı ve mahalleriyle envâını mübeyyindir[1].

Ek: 2

İstanbul kadısı fazîletlü Efendi

Tâife-i nisvânın bu esnâda Sa'ad Âbâd ve Karaağaç ve Bahâriye'ye seyr ve temâşâ içun gidüb hılâf-ı şer'-i şerîf ve mugâyir-i rızâ-ı munîf vaz'ı ve hareket ve 'alenen fısk u fücur ve fesâda ictisâr etmekde oldukları ıhbâr ve tahkîk olunmak hasebiyle bu misüllü bî-edebâne harekete cesâret bir vakitte ve'alel-husûl böyle henkâmda câiz ve münâsib olmadığından başka emr-i Bârî'nin ve rızâ-i bi-men irtizâyı hazreti tâcdârînin dahi vücuhle muğâyir olduğuna binâen tâife-i merkûmeden gerek cum'alarda ve gerek eyyâm-ı sâirede seyr u temâşâ tarıkıyle Sa'ad Âbâd ve Karaağaç ve Bahâriye ve Dâvudpaşa Çırpıcıçayırı ve Veli Efendi Çeşmesi ve Mahall-i sâireye bir nefer hatunun salıverilmemesi iktizâ edenlere beyaz üzerine fermanlar isdârıyle tenbih ve te'kid olunmuş olmağla imdi bilcümle mahallât imamlarını huzûrunuza celb birle tâife-i nisvânın mâruzzikr mesîregâhlara gitmeleri yasağ olduğunu herbirisi mahallesi ehâlisine tefhim eylemeleri hususunu etrâfıyle kûş hûşlarına ilkâ ve telkîne ve hılâf-ı emr u ferman hâlât vukû'a gelmesine mezîd ihtimâm ve dikkat eyleyesün deyü. 21 Rebîulevvel 1227/29 Mart 1812 [2]

MUHTELİT DENİZ HAMAMLARI

"Bedbaht İstanbulumuz, bir kaç sene ecnebi işgâl-i askerisi altında kaldı. kuvve-i işgâliyenin efrâdı ve zâbıtânı memleketlerinden, âilelerinde dûr ve mehcûr bulunuyordu. İnsanların geçirdikleri en acı hayat safhalarından biri ve belki birincisi-şüphesiz-gurbet ellerinde geçirdikleri hayat devreleridir. Ve en çok muhtâc-ı teselli olan insanlar gurbetzede olan insanlardır. Ordu efrâdı ve zâbitânını uzun müddet gurbet ellerinde tutabilmek için gurbet elemlerini tahfîf edecek, mütehassir gönüllerini zevk u sefâ vâsıtalarıyla-avutacak tedbirler ittihâzına lüzum ve ihtiyac var idi. Kuvve-i işgâliye kumandanlıkları bu lüzum ve ihtiyâcı derk ve takdîr edecek efrâd ve zâbitân-ı askeriyelerine zevk u sefâ vasıtaları bulmakta güçlük çekmediler. Husûsıyla kuvve-i maddiyeleriyle imhâ edemedikleri Türk halkını manevî kuvvetler ile imhâ etmek ihmâl ediliri bir fırsat değildi. Türk milletinin sâfiyete-i ahlâkıyesini ifsât etmek berrî ve bahrî kuvvetlerinden daha müessir olacak idi. Bir taşla iki kuş vurmak içün, taht-ı işgallerinde bulunan Türk ellerinde kadın ve erkek temas ve ihtilatlarına azamî bir hürriyyet ve serbestî verdiler. Kadın ve erekeklerin birlikte yıkanmaları içün Deniz Hamamları ihdâs ettiler. Zavallı kadınlar hem kuvây-ı işgâliye efrâdı ve zâbitânının vâsıta-i zevk ve sefâsı olacak, hem de ahlaksızlığın intişâr ve taammümüne tavassut edecek idi. Bu iki emel kuşlarının her ikisini ve hakîkaten vurdular. Türk elleri onların işgalleri altında kaldıkça, ricâl ve nisvâmız arasındaki ahlaksızlıkta alabildiğine ilerliyordu. Eğer işgâl hadisesi bir müddet daha devam etse idi, Türk milleti belini bir daha doğrultamayacak derecede bir mağlûbiyet-i ma'neviyeye dûçâr olacak idi.

Cenâb-ı Erhamü'r-Râhimîn Türk milletinin Müslümanlığına rahmetti.Halk buyduğu harikalar ile ufk-ı mevcûdiyetimizdeki kâbûs-ı işgâli kaldırdı. bize terettüp eden vazîfe-i hayâtiye, ahlakisızlık eserlerini müessirleriyle berâber hudûd haricine çıkarmak idi. Kendi memleketlerinde açmadıkları halde, bizim binâ-i mevcûdiyetimizi tutuşturup yakacak bir ikondak makamında bırakup gittikleri ahlaksızlığı derhâl bastırarak umûmi bir işgâl vukû'una meydan vermemek îfasıyla mükellef bulunduğumuz ilk vazifee-i hayâtiyemiz idi. Fakat, biz, bânisi vefât ederek nâtemâm kalmış bir müessese-i hayriyeyi ikmâl eden diğer bir sâhib-i hayır gibi, onların nâkıs olarak bırakıp gittikleri ahlaksızlığı ikmâle çalıştık ve maatteessüf hâlâ da çalışıyoruz !

Akvâl-i celîlesi ef'âl-i seniyyesi gibi birer mu'cize olan seyyidü'l-Beşer Efendimiz: "En korkunç düşmanınız, kendinize en yakın olan nefsinizdir" buyuruyor. Fertler hakkında îrad buyurulmuş olan bu burhân-ı vahy-i nişânın heyet-i icitimâiyelere teşmîl ve tatbikinde tereddüd edilecek hiç bir cihet yoktur. İşte bizi,

1. Deniz Hamamları hakkında "Nizamnâme" düsturda münderiç değilse de mülgâ Meclis-i Emânetin Nizam Defteri'nde sûreti muharrer 23 Cemaziyel âhir 1289 (1872) tarihli buyruldu-i âlîde Şûrâ-i Devletçe tetkik ve kabul edilmiş olduğundan bahisle mevkı-ı mer'ıyyete vad'i emredilmiştir.Osman Nuri (Ergin), Mecelle-i Umûr-ı Belediye, Dersaadet, 1330/1914, C.2, s.631-635.
2. Osman Nuri (Ergin), **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, İstanbul, 1338/1922, C.I, s.895.

kuvâ-i işgâliyenin sâfiyet-i ahlâkıyemizi ihlâl ve ifsât husûsunda ikmâl edemediği mesâ'îyi hadd-i kemâle erdirmeğe çalışmakla kendi mevcûdiyetimize onlardan ziyade düşmanlık etmekte bulunuyoruz. Tercümân-ı teellümât olan sözlerimizi umûmiyettene çıkararak bir hâdise-i husûsiyeye temas ettirelim:

Harp mütârekesi zamanında Filorya'da bir Deniz Hamamı küşâd olunmuş. Orada kadın, erkek karışık olarak yıkanıyorlarmış. Bi't-tab'i erkekler meyânında kuvâ-i işgâliye efrâd ve zâbitânı da beraber bulunuyormuş. Kuvâ-i işgâliye memleketten mündefi' olup gidince, bu deniz Hamamının da bir daha açılmamak üzere kapanılacağı şüphesiz addediliyordu. Bu sene deniz mevsimi hulûl etmeseydi, kuşâdına müsaade olunacağı kimsenin hatırından geçmezdi. Meğer mevsim hulûl edince sath-ı bahirde kadın ve erkek bezm safâları kemâ fi's-Sâbık kurulmaya başlamış. Keyfiyet ihaber alan Makarrî Köy (Bakırköy)ün eski kafalı kâimmakâmı makâm-ı vilayete müracaat ederek men'i içün müsaade istemiş. Makâm-ı vilâyet kâimmakâm-ı mümâileyhin müracaat-ı vâkıasını indî bir gayretkeşlik telakkî ederek Hamamın ke'l-evvel umûma küşâdını tahtı karara karar almış. Mâvakaî gazetelerde okuduk; fakat, gazete haberlerinin sıhhatlerine kendimizi inandıramadık. hamamın küşâdı içün, teşebbüssatta bulunan olabilir, Makam-ı vilâyetde teşebbüsât-ı vâkıaya karşı ağmâz-ı ayn (göz yumma) edebilir; fakat,makâm-ı vilâyet buna doğrudan doğruya karar vermez, diyor idik. Maâm-ı müşârun ileyhe atfolunan karar haberinin tekzîb edilmemesi sıhhat-i ihtimâline kuvvet verdi. Gazeteler bir kaç gün sonra, evvelki haberlerini daha ğarîb yenihaberler ile te'yîd ettiler. Fakat bu def'a ki haberleri evvelki haberlerden ziyâde câlib-i teessür ve teessüf bir mahiyette idi. Vâli Bey Efendi Filoryaya iki memûr-ı mahsûs göndermiş. Sonra bizzat kendisi de giderek bir takım tedbirler ittihaz etmiş Hamamın küşâdı aleyhinde bulunan gazeteler bu tedbirleri memnûniyetle karşılıyordu. Biz de, aynı memnûniyetle tedbirleri tetkîka başladık. Netîce-i tetkîkâtımızda anladık ki, Vâli Beyin tedbirleri: Erkeklerle birlikte Deniz hamamına girmek istemeyen kadınların yıkanmaları içün ayrı bir mahal istihmâm tefrik ettirmekden, diğer bir mahalliyede yine kadın ve erkeklerin birlikte yıkanmaları içün küşâda bulundurmaktan ibâretmiş ! Biz, gazeletirin bu haberlerine yine kendimizi inandıramayoruz. Eğer doğru ise, keyfiyeti hikmet-i hükûmetle kâbil-i te'lîf göremiyoruz. En büyük hikmet-i ubûdiyyet Mahâfetullah olduğu gibi, en büyük hikmet-i hükûmette muhâfaza-i ahlâktır. Mahâfetullah'dan âzâde efrâd ve akvâmda âsâr-ı ubûdiyyet görülemiyeceği gibi, ahlaksız efrâed ve akvâmda dahî intizâm ve inzbât-ı idârî te'mîn edilemez. Ahlaksız efrâd ve akvâm arasında idârî, ictimâî ve siyâsî fevzuyetler tevellüt eder. Bu fevzuyetler efrâd ve akvâm ile beraber onları intizam ve inzibat altına almak vazifesini teruhte eden hükümetleri de inkırhaz ve izmihlâle sâik olur. Yaşamak ve re's-i idârelerinde bulundukları hey'et-i ictimâiyeleri yaşatmak isteyen hükümetler ahlâkî himâye etmek mecbüriyetindedir. Ahlâksızlığın ifsat ve ihlal ettiği idârî, ictimaâî, siyâsî âhenkleri maddi kuvvetler ile tanzim etmek te'min-i maksada daima kafi gelmez. Gelip geçici tedbîr ve tedâviler müzmin hastalıkların zaman zaman nüks etmesine mâni olamaz. İstibdâd-ı idârî rüesâsı meyânında maarifin ta'mimine aleyhdar bulunanlar az değildir. Fakat, ahlâksızlığın taammümüne lehdâr olan, hiç bir şekl-i hükümet rüesây-ı idâriyesine tesâdüf edilemez. Çünkü ahlaksızlığın ta'mimine maarifin taammümünden ziyade dâî tehlike görürler. ahlâksızlık sefine-i hükümette açılmış bir rahnedir ki eğer derhal tamir edilmezse, yolcularıyla beraber sefîne de ğarik-ı deryây-ı adem olur. Biz sefîne-i mevcudiyetimizde mühlik iki rahne açtık: Biri fuhuş, diğeri sekr. Taaddüd-i zevcât gibi meşrû bir kapıyı kapamak içün kânun ve nizâm hazırlamaya çalışırken, umûmhânelerin tevsî, etmesine meydan verdik. Kadınları fuhuş hayatından kurtarmak içün maddi fedâkarlıklarda bulunmamız lâzım gelirken, ellerine verdiğimiz fuhuş vesikalarıyla onlardan maddî istifâdeler te'minine kalkıştık. Fuhşun hiç olmazsa, inzâr-ı âmmeden mestûr kalmasını te'mîn etmemiz lâzım gelirken, nâmuslu âilelerin gözleri önünde icrâ olunmasına karşı lâkayt kalıyoruz. hiç olmazsa, münferid ve husûsii bir halde cereyan etmekte bulunan ahlâksızlığın sath-ı deryâda ve inzâr-ı âmmeden gizli kalmayacak bir sûrette müşterek ve umûmi olarak cereyan etmesine resmen müsâade ediyoruz.

Hürriyet-i ictimâiye nâmına, sâir seyyiâtaeğer doğru ise- müsâmaha gösterilebilir; fakat çırıl çıplak kadın ve erkeklerin birlikte ve apâşikâre olarak icrây,ı ahenk etmelerine hiç bir hükümet resmen müsâade vermiş değildir. Bizim vâli Bey'in, Filorya'da, düşman-ı mevcûdiyetimizi olan ecânibi kuvâ-i işgâliyesinin küşad etmiş bulunduğu deniz hamamlarının idâmesine resmen müsâade vermesini hikmet-i hükümetle kâbil-i te'lîf bulamıyoruz. Eğer bu müsaade himâye-i hürriyyet maksadına müstenit ise, hürriyyetin bu derece-i vüs'atini sâir ictimâıyât sahalarına da teşmîl etmek lâzım gelir. Teşmîl edilmezse, müsâvât-ı esâs-ı ictimâîsi ihlâl edilmiş olur ki müsâvatsızlık hürriyyetsizlikten daha mühlik bir nakîsa-i ictimâiyedir. Hürriyyet-i ictimâiye aynı derece-i vüs'atte her sahaya teşmîl olunursa, vâli Beyimiz o zaman, İstanbul gibi her nev'i fertlerin merkez-i ictimâ bulunan bir vilâyette değil, en küçük bir kiyde bile intizâm ve inzibâtı taht-ı te'mine almaktan âciz kalır.

Hükûmetler, menâtık-ı hükümetlerinde, herşeyden evvel,mutlak bir hakk,ı hayat te'min etmekle mükellefdirler. Hükümetlerin de ve idârelerini deruhte etmiş bulundukları hey'et-i ictimâiyelerin de hakk,ı hayatları himâye-i hürriyyet nâmına ahlaksızlığa karşı müsâmaha göstermek değil, fezâil-i ahlâkıyeyi himâye nâmına taşkın hürriyetleri tahdıd etmektedir. hükümetin ahlaksızlığa müsaadesini veyahut müsâmahasını gören nâmuslu âile rüesâsı ciddî endişelere düşüyor. Ve bu hâlin nasıl bir âkıbete müntehî olacağını yekdiğerinden soruyor. Ahlaksızlık serin' s-sirâye bir vebay,i ictimâîdir.

Tebâyî-ı beşeriyeye de pek müsâid bir sâha-i sırâyettir. herkes kendi efrâd-ı âilesinin de, bu gün değilse, yarın, ahlaksızlık mikrobiyle aşılanacağından şiddetle korkuyor. Böyle zamanlarda aile reisi bulunduğundan dolayı izhâr-ı me'yûsiyet ediyor. Bu izdivac perhîzkârlığı devam ve taammüm edecek olursa, âile teşkilatı ve binâen aleyh miktar-ı nüfûsumuz müdhiş sûrette tenâkısa ma'rûz kalacaktır. Fuhşun günâgün hastalıklarına tutularak ma'nen helak olan efrâdın miktarını izdivâca rağbetsizlik yüzünden husûle gelecek miktar tenakısa ve serhoşluk yüzünden çürüyen ve daha çürüyecek olan vücutların adedlerini de her iki miktar tenâkus yekûnuna ilâve edince inkiraz ve izmihlâle doğru gitmekte bulunduğumuza hükmetmek ıztırârında kalıyoruz.

Sekr, muhtelif menfezli bir menba-ı şer ve fesattır ki kiminden katl, cerh, darb kanları fışkırır, kiminden iffet ve kesr-i nâmûs çikkapları nebeân eder, kiminden sirkat, ihtilas, ihtiras, kizb, bühtân, sebb ve şetm gibi süyûl-i-mesâib akar, diğre bir menfezinden de gerek efrâd-ı âile arasında ve gerek hey'et-i ictimâiye meyanında imtizacsızlık katreleri sızar. Fuhuş da aynı derecede bir şer ve fesat menbaıdır. Bu iki menba' şer ve fesattan cûş ve hurûş edensüyül,ı dâğıyenin telakkî ettiği millet ve memleketler her ikisinin istilâzede-i mesâibi olur. Bu iki âfetin istiyla ettiği millet ve memleketlerde salah ve felahdan eser kalmaz. Maalesef biz, bugün bu âfetlerin tehlike-i istilasına ma'rûz bulunuyoruz. Ahlaksızlık tûfanından tahfiz için, ne zirvesine yükseleceğimiz bir şâhika-i cebel, ne rükûbumuza âmâde birsefînemiz, ne de bizi sâhil-i selâmete çıkaracak bir keştîbânımız var. Muhafaza-i mevcûdiyetimiz yalnız meşiyyetullaha kalmıştır. Bakalım ne sûretle tecellîsâz olacak."[3]

MÜZEKKERE

"Baron nâmı zimmî mesârifi kendi tarafından verilmek üzere Cisr-i Cedîd ittisalinde bir deryâ hamamı inşâsıyle, kapusu cisr-i mezkûrün küşat olunduğu halde nef-i mîrî hâsıl olacağı beyâniyle ruhsatı hâvî bir kıt'a emr-i âlî îtâsı husûsuna Meclis-i Vâlâya bir kıt'a arzuhâl takdîmiyle inha ve istid'â eylemiş olduğundan, arzuhâl-i mezkûr mahzûr-ı âlîleri buyurularak ol bâbda re'y-i zerrîn âsifânelerinin iş'âr ve arzuhâl-i mezkûrun iâde-i destyârî husûsı savb-ı âlî-i müşîrânelerine bilvurud meclis-i bahriyyeye itâ buyurulan bir kat'a tezkire-i sâniyeden inhâ (ve) izbâr buyurulmuş olduğundan iktizâsı lede'l-müzakere sûret-i inhâya nazaran hamam-ı mezkûre cesimce bir şey olacağından olvechile cisirler beynine inşâ olunarak Cisr-i Cedîd'den kapu küşât olunduğu halde cisr-i mezkûre mazarratı mûcip olacağından maadâ süfen-i hümâyûn-ı şahane ve tüccar sefînelerinin esnâ-i duhûl ve hurûçlarında sakatlık vukû bulması me'mûl idüginden hamamımezkûrun olsûretle cisirler beynine inşâsı mahzûrdan sâlim olamayacağı ve cisirler hâricinde bir münâsip mahalle inşâsında be's görülmez ise de tersâne-i âmirede dahî olvechile iki kıt'a hamam mevcut olup bir iki kıt'a dahi inşâ olunarak münâsib mahallere keşîdesiyle işletildiği sûrette tersâne-i âmire hazîne-i celîlesine menâfi-i vefîre hâsıl olacağı mukaddemâ dahi tezekkür olunmuş olacağı cihetle bu bâbda müsaâde buyurulduğu alde vâridât-ı mezkûre ecnebî yedine geçeceğinden tecviz olunamaz ise de rehîn rehîn-i ilm âlîleri olbâbda emr u fermân hazreti men lehu'l-emrindir. 24 Rebîulâhir 1262/9 Nisan 1846".[4]

"Mâbeyn-i Hümâyûn baş kitâbeti celilesinde tezkire-i matviyesinde köprüye merbut deniz hamamlarının ba'demâ tâliplerine ihâle olunmayup nezâret-i celîleleriyle şehremâneti celîlesince ta'yin edilecek me'mûrîn-i mahsûsa ma'rifetiyle idâre edilmesi ve hâsılatının kâmilen Anadolu ve Halep âfetzedegâhına tahsîsiyle bunlara iâne içun müteşekkil olan komisyon-ı âliye irsâl ve teslîm edilmesi şerefsudûr buyrılarak irâde-i seniyye cenâb,ı hılâfetpenâhî mantûk-ı münîfinden olarak emânet-i müşârun ileyhâya dahiebliğ halde olduğu tahrîr ve izbâr olunmuş ve sûret-i irâde-i seniyyenin Şûrâ-i Bahriye celîlesiyle Bahriye muhâsebesine ve Tersâne-i Âmire me'mûrîn-i berriyyesine intihâb ve ta'yini hususda me'mûrin-i müşârun ileyhâya havâlesi ve mezkûr irâdeli tezkirenin evrâk-ı umûmiye odasında hıfzı lâzım gelmiş olmağla olbâbda. 3 Ramazan 1313. İmzalar.".[5]

(Yazarı: Y.A. Rumuzlu Yahya Afif)

3. Sebilürreşad Mecmuası, 21 Zilhicce 1342, C.24, Aded 609, s.168-169.
4. Deniz Müzesi Komutanlığı, Tarihi Deniz Arşivi, Şûrâ-i Bahrî Bölümü, Defter IV, Sayfa 84c
5. Deniz Müzesi Komutanlığı, Tarihi Deniz Arşivi, Şûrâ-i Bahrî Bölümü, Defter 36, Sayfa 200a, Beşiktaş-İstanbul.

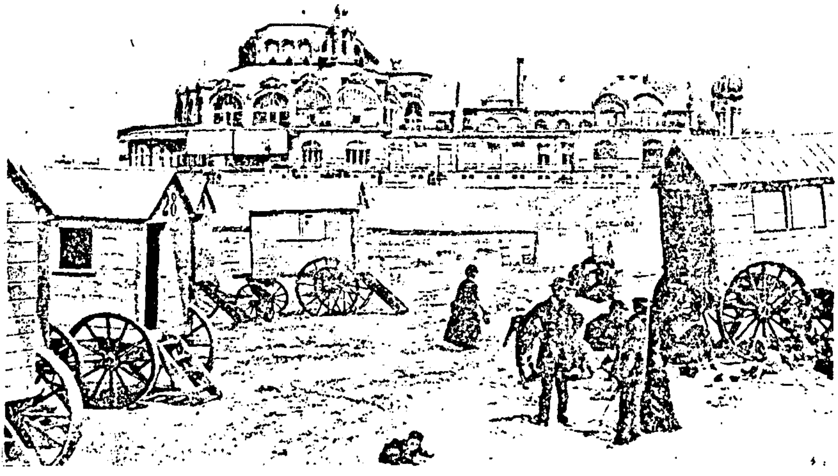
Resim 1: Deniz Hamamı (Müfit Fehmi'nin bir resmin'den). Reşat Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi C.VIII. S. 4438.

Resim 2: Eski Deniz Kıyafeti (Aylık Ansiklopedisi C.I.s. 83).

Resim 3: Servet-i Fünun Gazetesi, Numara 65, s. 204

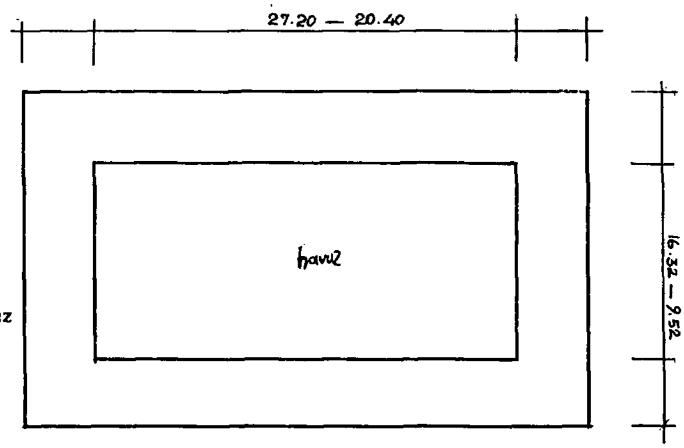

Resim 4: Servet-i Fünun Gazetesi, Numara 65, s. 205

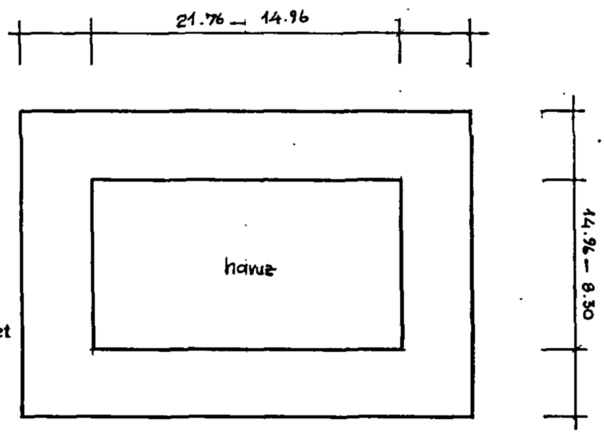
I. Sınıf hamam.

- -12 kişilik hususî havuz
- -Oda 30 adet
- -Sofa 1 "
- -Kahvehâne 1 "
- -Helâ 1 "

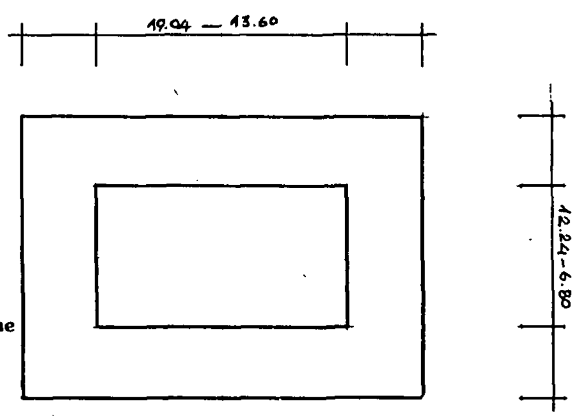

II. Sınıf hamam.

- -Oda sayısı 20 adet
- -Sofa 1 "
- -Kahvehâne 1 "
- -Helâ 1 "

III. Sınıf hamam.

- -Oda sayısı 15 tane
- -Sofa 1 "
- -Kahvehâne 1 "
- -Helâ 1 "

Deniz Hamam Plan Tipleri ve Ölçüleri (Çizen: İ.Toker).

1:20

TA'LÎK YAZI VE İBRAHİM EDHEM'İN "RUHU'T-TA'LÎK"İ

Doç.Dr.Ali AKTAN

Bilindiği gibi, hicretin ilk üç asrında nesih yazısı, sonraki asırlarda gelişecek olan karakteriyle görülmediğinden daima ikinci planda kalmıştır. İbn Mukle ve İbn Bevvâb gibi bazı hattatların yapmış oldukları yenilikler sâyesinde yuvarlak karakterli yazı çeşitleri türedi. Bu yazıları, altı temel yazı şeklinde sınıflandırmak ve hepsine birden *"aklâm-ı sitte"* veya *"şeş kalem"* adını vermek âdet olmuştur. Ancak, bu altı temel yazı çeşidi üzerinde ittifak edilememiştir. En yaygın bir tasnife göre bu altı yazı: sülüs, nesih, muhakkak, reyhâni, tevkî' ve rikâ'dır[1].Kimileri aklâm-ı sitteye ta'lîk yazıyı da ilave ederek temel yazı çeşitlerini yedi olarak kabul etmişlerdir[2]. İranlılar ve Türkler İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, yeni dinlerinin tesiriyle, İslâm yazısı hâline gelmiş durumda buldukları Arap yazısını öğrenmek ve kullanmak gereğini duymuşlardır. Önceleri bu yazıyı Araplar gibi yazdıkları halde, zamanla millî zevk ve ihtiyaçlarına göre daha başka yazı çeşitlerini ortaya çıkarmışlardır. Meselâ dîvâni ve rik'a yazıları bu şekilde Türkler tarafından icat edilmiştir.[3]

Makalemizin konusunu teşkil eden ta'lîk yazı ise, varlığını İranlılara borçlu olan bir yazıdır. Sülüs ve nesih yazıya en mükemmel şeklini veren Osmanlılar ta'lîk yazıda da kendilerine has bir ekol kurmuşlardır[4]. Fakat bu yazı daha ziyade İranlılar tarafından geliştirilmiş ve kullanılmıştır.

Ta'lîk yazının kendi arasında, karakterleri birbirinden farklı şekilleri vardır. Bu bakımdan bunları ayrı başlıklar altında incelemek istiyoruz.

a. İran Ta'lîkı

İranlılar, Arap yazısını önceleri, olduğu gibi taklit etmişlerse de, zamanla kendi zevklerine göre değişiklikler yaparak kendilerine özgü ta'lîk yazıyı meydana getirmişlerdir. Bu yazının ortaya çıkış tarihi kesin olarak belli değildir. Ancak, hicrî V.asırdan itibaren teşekkül etmeğe başlayıp, VII. asır ortalarında ayrı bir yazı hüviyeti kazandığı,VIII.asırda ise yaygınlaştığı tahmin edilmektedir[5]. Arap yazısının İranlılar tarafından geliştirilen bu özel şekli, İranlıların eski Pehlevî yazısının tesiri altında meydana gelmiştir[6].

Pek azı müstesnâ olmak üzere, harflerin çoğu yuvarlağımsı birbirine girmiş vaziyettedir. Yazı-

1. Bu tasniften farklı olarak aklâm-ı sitteyi: sülüs, nesih, ta'lîk, reyhâni, muhakkak ve rikâ' (Mustafa Âlî, **"Menâkıb-ı Hünerverân"**, yayınlayan: İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul 1926, s. 10; Corci Zeydân, **"Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi"**, İkdâm Matbaası, İstanbul 1328, C.III, s.102) veya: dîvâni, rik'a, sülüs, ta'lîk, nesih ve icâze şeklinde gösterenler de vardır (M.Tayyib Gökbilgin, **"Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi"**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1979, s.31). İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) ise "Türk Yazılarının Tedkikine Medhal" isimli makalesinde başlıca yazı çeşitlerini: Kûfî, sülüs, ta'lîk, dîvâni, siyâkat ve rik'a olarak göstermektedir (Dârül-fünûn **İlâhiyat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul 1926, Sayı 5-6, s.123).
2. Habîb, **"Hat ve Hattâtân"**, Matbaa-i Ebuzziyâ, İstanbul 1305, s.21.
3. Dîvâni yazı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali Aktan, "Dîvâni Yazı",**Vakıflar Dergisi**, İstanbul 1990, Sayı XXI, s.361-373.
4. Türk hüsn-i hat ekolleri hakkında bkz.: Ali Alpaslan, "Ecoles Calligraphique Turques", **İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1973, Sayı 1-4, s.265-278 ve "İslâm Yazı Sanatı" (**Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, C.XIV), s.478-484, 507-510.
5. Habîbullah Fezâilî, **"Atlas-ı Hat"**, Isfahan 1391, s.405. Ta'-lîkın V. ve VI. yüzyıllara ait örnekleri için bkz.: Moritz, B., "Arabistan (Yazı)" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, C.I, levha IX.
6. Moritz,B.,**a.g.m.**,s.509; Habîb Efendî'nin kanaatına göre bu yazıyı Hoca Ebu'l-Âl vücûda getirmiştir (Hat ve Hattâtân s..21);Reychman, J., Zajackowski, A.,**"Handbook of Ottoman Turkisch Diplomtics"**,Paris 1968, s.111.

da, hız temin etmek gayesiyle, gerektiğinde munfasıl harfler bile, kendilerinden sonra gelen harflere birleştirilmişlerdir. Çizgiler yer yer incelip kalınlaştığı, harfler duruma göre değişik şekillerle yazılabildiği için yeknasaklık görülmez. Nesta'lîk ve şikestenin zuhûruna kadar, özellikle hükümdarların ve kadıların divanlarında çok kullanılmıştır. Ayrıca, dîni eserlerin dışında kalan kitap ve mecmualar da bu yazı ile yazılmıştır. Bilâhare ölü yazı durumuna düşmüş olmakla beraber, nesta'lîk ve şikeste yazılarına esas teşkil etmesi bakımından tarihî değerini daima korumuştur[7].

Burada bir hususa açıklık getirmemiz yerinde olacaktır. Sözünü ettiğimiz bu yazı, yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, Osmanlıların ta'lîk diye bildikleri yazıdan çok farklıdır. Çünkü Osmanlılar, İranlıların nesta'lîk dedikleri yazıya ta'lîk adını vermişlerdir. İranlıların ta'lîk dedikleri yazı ise bizde hiç tanınmamıştır.

b. Osmanlı Ta'lîkı (İran nesta'lîkı)

Birbirine girmiş harfleri ve intizamsız daireleriyle ta'lîkın ilk şekli İranlıların zevkiyle pek bağdaşamadı. Bu sebeple hicrî VIII. asır ortalarında, esas ta'lîk ile nesihin mukâyesesinden hem nesihin yeknasaklığını hem de ta'lîkın eksikliklerini telâfi eden, İranlılara mahsus bir yazı çeşidi meydana geldi[8]. Bu yeni yazıya, nesih ve ta'lîkın bazı unsurlarını taşıdığı veya ta'lîk yazının yerini aldığı için "nesh-i ta'lîk" adı verilmiş, bilâhare söyleme kolaylığı olsun diye nesta'lîk denilmiştir.[9] Osmanlılar ise bu yazıyı ta'lîk diye adlandırmışlardır. Günümüz Türkiyesinde de mücerred ta'lîk teriminden anlaşılan yazı budur.

Hemen hemen bütün hat tezkirelerinde, Timur'un muasırı olan Tebrizli Mîr Ali, nesta'lîkın gerçek kurucusu olarak gösterilmektedir[10]. Mîr Ali'nin sanatkâr elinde yolunu bulan bu yazı, Fatih devrinde İran'dan gelen bazı hattatlar vasıtasıyla Osmanlı diyarına intikal etmiştir[11]. Yazma eserlerin elden ele dolaşması, özellikle edebiyat çevrelerinin İran ile yakın ilişkileri, İslâm dünyasının gözlerinin İstanbul'a çevrilmesi, hepsinden önemlisi Osmanlı sarayının İranlı sanatkârlara kapılarını açmış olması bu intikali kolaylaştırmış ve nesta'lîkın yayılmasına vesile olmuştur.

Özellikleri

Her harf, belirli ölçü ve kaidelere bağlı olup belirli şekillere sahiptir. Çizgiler, yer yer incelip kalınlaşırlar. Yaklaşık olarak 1/6'sı düz, geriye kalanı yuvarlağımsıdır. Dikine harfler sağa doğru meyletmiştir. Harekeler ancak yanlış okuma ihtimali bulunan yerlerde konulmuştur. Bir sonra gelen kelime, bir önceki kelimenin son hecesi üzerinden yazılmaya başlandığından, diğer altı çeşit yazıya nazaran, aynı yere ta'lîkla daha çok şey yazılabilir[12].

Ta'lîk yazıyı daha iyi tanıtabilmek için sülüs ile karşılaştıralım. Elif, dal, rı, nun gibi harflerin zülfeleri ve ayrı yazılmış 'ye' harfinin kancası düşmüştür. Fe, gaf, vav gibi gözlü harflerin gözleri kapanmıştır. Be, kef harflerinin kuyrukları ise iyice kısalmıştır. Çanaklı harflerin çanakları büyümüş ve satır çizgisinden aşağıya doğru sarkmıştır. Şın harfinin üç noktasına karşılık, bazan sin harfinin altına da üç nokta konulur. Lamelif harfi, tabanda birbiriyle birleşen iki paralel çizgiyle 'U' harfine benzemektedir.

İranlılar bunu kitap yazısı olarak kullanmışlardır.

b-1. İnce Ta'lîk ve Ta'lîk Kırması

Osmanlılarda ta'lîkın ince ta'lîk ve ta'lîk kırması denilen çeşitleri vardır. Ancak ince ta'lîk, ta'lîkın bütün harflerinin belli nisbetlerle hiç değiştirilmeden, olduğu gibi küçültülmüş şeklinden ibarettir. Bunun, ince uçlu kalemle yazılan, son derece küçültülmüş şekline ise ta'lîk ğubârîsi adını vermişlerdir[13].

Ta'lîk kırmasına gelince, herkesin zevki ve kabiliyetine göre, bazan ta'lîk harflerinden fedakarlıklarda bulunmak, bazan da diğer yazıların elverişli harflerinden ilaveler yapmak suretiyle çeşitli şekillerde yazılmıştır[14].

7. Habîbullah Fezâilî, **a.g.e.**, s.419.
8. Habîbullah Fezâilî, **a.g.e.**, s.444.
9. Habîbullah Fezâilî, **a.g.e.**, s.601; M.Bedreddin Yazır, "**Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli**", Diyânet İşleri Başkanlığı yayını, Ankara 1972, C.I, s.96.
10. Mustafa Âlî, **a.g.e.**, s.32; Nefeszâde İbrahim, "**Gülzâr-ı Savâb**", yayına hazırlayan: Kilisli Muallim Rifat, Güzel Sanatlar Akademisi yayını, İstanbul 1939, s.23; Suyolcuzâde Mehmed Necib, "**Devhatü'l-Küttâb**", yayına hazırlayan: Kilisli Muallim Rifat, Güzel Sanatlar Akademisi yayını, İstanbul 1942, s.126; Müstakîmzâde Süleyman Sâdeddin, "**Tuhfe-i Hattâtîn**", yayına hazırlayan: İbnülemin Mahmud Kemal, Türk Tarih Encümeni yayını, Devlet Matbaası,İstanbul 1928, s.688; E.Hakkı Ayverdi, "**Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı**", İstanbul Fetih Derneği yayını, İstanbul 1953, s.51, dipnot 32; A.Süheyl Ünver, "**Türk Yazı Çeşitleri ve Fâideli Bazı Bilgiler**", İstanbul 1953, s.18; İ.Hakkı Baltacıoğlu, "**Türklerde Yazı Sanatı**", Türk ve İslâm Sanatları Enstitüsü yayını, Ankara 1958, s.62; Nâci Zeynüddin, "**Musavverü'l-hatti'l-Arabî**", Beyrut 1974, s.375; Habîbullah Fezâilî, **a.g.e.**, s.453-454. Nesta'lîkın ibtidâi örneklerine XIII. yüzyılda rastlanmaktadır. XIV. yüzyılda daha belirgin bir şekle girmeğe başlayan bu yazının XV. asrın başlarında bütün özellikleriyle ortaya çıktığı bilinmektedir (bkz.: Ali Alpaslan "**İslâm Yazı Sanatı**", s.503). Buna rağmen Mîr Ali'nin nesta'lîkın mûcidiymiş gibi takdim edilmesi, onun nesta'lîkın gelişmesine yaptığı büyük katkılardan olsa gerektir.
11. E.Hakkı Ayverdi, **a.g.e.**, s.52.
12. Habîbullah Fezâilî, **a.g.e.**, s.603
13. M.Bedreddin Yazır,"**Eski Yazıları Okuma Anahtarı**", Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını, III.baskı, Ankara 1978, s 139.
14. M.Bedreddin Yazır, **a.g.e.** s.139.

Bizde ta'lîk yazı, çeşitli şekilleriyle ilmiye sınıfının resmî yazısı olarak benimsenmiş, özellikle vakıf dairelerinde[15], kadılıklarda ve şer'iye sicillerinde kullanılmıştır. Fetvâlar dâimî sûrette ta'lîkla yazılmıştır[16]. Nâme-i hümâyûn defterlerinde kullanılması usûlden olmadığı halde, İran şahlarına gönderilen bazı nâmelerin sûretleri de bu yazıyla yazılmıştır.

b-2. Ta'lîk Celîsi

Ta'lîkın irisidir. Fakat bu iriliğin belli bir sınırı yoktur. Özellikleri bakımından, ta'lîktan farklı değildir. Cami veya evleri süsleyen levhalarla medrese, kütüphane, çeşme, âbide ve türbe kitabeleriyle mezar taşlarında kullanılmıştır. Harflerinin boyu kısa olduğu için, bilhassa dar ve uzun zeminlerde sülüs celîsine tercih edilmiştir.Yazının iriliği, yazıyla okuyucu arasındaki mesafeye göre ayarlanmıştır.

c. Şikeste

Ta'lîk, hızlı yazmaya elverişli olmadığından İranlılar, hızlı yazı yazma ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, ta'lîktan kendilerine mahsus üçüncü bir yazı çeşidini çıkardılar ve buna şikeste ta'lîk (kırma ta'lîk) adını verdiler. Nesta'lîkın zuhûrundan sonra, yine aynı nedenle, nesta'lîkın değişik bir şekli olan şikeste nesta'lîk meydana geldi. Fakat bu yazıların sabit şekilleri yoktur. El yazısı oldukları için, değişik şekiller arzederler.Hâlen İran'da, resmî ve gayr-i resmî pek çok alanda kullanılmaktadır[17]. Osmanlı memleketinde ise bu yazı nâdiren kullanılmış ve pek benimsenmemiştir. Bu bakımdan şikeste üzerinde daha fazla durmaya gerek görmüyoruz.

Bu sunuş yazısından sonra İbrahim Edhem'in '**Rûhu't-ta'lîk**'ına geçelim. Risâleyi kaleme alan Mektubî İbrahim Efendi, Yesârî Mehmed Efendi'den (Ö.1798) yıllarca ta'lîk dersleri almış ve mezun olduktan sonra on beş sene kadar eski şeyhülislâmlardan İvaz Paşazâde Hacı İbrahim Bey'in (1715-1789)[18] kâtipliğini yapmıştır. Bilâhare ta'lîk yazısı öğrenmeye hevesli olanlara rehber olmak ve onları bu işe teşvik etmek maksadıyla bir risâle yazmıştır. "**Rûhu't-ta'lîk**" adını verdiği bu risâle 235 mm. boy ve 125 mm. eninde 16 varaktan ibâret olup her sayfada 65 mm. uzunluğunda 19 satır bulunmaktadır. Serlevhası müzehheb, cedvelleri yaldızlıdır. Yazılış gâyesine uygun olarak ince ta'lîkla kaleme alınmıştır. Müellif hattı olup 1214 (1799-1800)'te tamamlanmıştır.

Eser bir mukaddime, üç tâlim ve bir hâtimeyi ihtiva etmektedir.

Mukaddime bölümünde yazı araç ve gereçlerinden kalem, kalemtraş, mürekkep, hokka, kâğıt, âhar ve boya hakkında bilgiler verilmektedir.

Birinci tâlimde 'elif'ten 'ye'ye kadar yirmi sekiz harften her birine ait kâideler açıklanmaktadır. İkinci tâlimde terkib, kıta, celî ta'lîk hakkında açıklamalar vardır. Üçüncü ta'limde ise ta'lîkın hurdesi yani kitâbetin kâideleri verildikten sonra serbest karakterli dört vecih yazıdan ve bu meyanda şikeste ta'lîktan da bahsedilmiş ve her birine örnekler verilmiştir.

Hâtime bölümünde ta'lîk üstadlarından Mîr İmâd el-Hasenî ve Koca Mîr'in yanısıra İstanbul'da yetişen meşhur ta'lîk hattatları tanıtılmıştır.

Türk Ta'lîk Mektebi'nin kuruluş yıllarında ve o günün yazı üslûbuyla yazılan bu risâleyi Türk okuruna kazandırmanın yararlı olacağı düşüncesiyle aynen yayınlıyoruz. Yer yer geçen Arapça ibârelerin Türkçe karşılıkları dipnotlarda gösterilmiştir.

Bu vesileyle risâlenin müellifi ve hattatını rahmetle anıyoruz.

RUHU'T-TA'LİK *

Mebde-i esrâr-ı aklâm dû nîm. Bismillâhirrahmânirrahîm. Evvelâ hamd-i bî had ve şükr-i lâ yuad, ol hâlık-ı levh u kalem ve sâni-i hurûf ve rakam olan hazret-i hallâk-ı âleme olsun ki kitâb-ı kâinât ve resâil-i mevcûdâtı çâr-ahruf unsurdan terkîb ve tekvîn idüb sahîfe-i rû-yi zemîni hurûfât-ı nebâtât ile nakş ve tezyîn ve kelimât-ı hayevânât ile vahdâniyyetini tebyîn eyleyüb kıt'a-i celîle-i insâniyye ile kemâl-i kudretin isbât ve temkîn eyledi. Ve salât, cemîle-i eltafü'n-nükûş ve selâm, cezîle-i eşrefü'l-cüyûş, ol elîf-i -enbiyâ ve mîm-i muhabbet ve yâ-i asfiyâ olan peygamberimiz Muhammed el-Mustafâ -aleyhi efdalü's-salavât ve ezkâhâ-[19] hazretlerinin meâni-i sahâyif-i kitâbhâne-i evvelîn ve mebâni-yi meârif-i ibâdethâne-i âhirîn olan rûh-ı pâk-i ıtrnâk, tayyibe-i levlâklerine (2a) olsun. Ammâ ba'd:

Bu abd-i zaîfü't-terkîb ve nehîfü'l-kalem yani Mektûbî İbrahim Edhem, cüz'-i sabâvetinden işbu nüsha-i âvân-i kitâbete gelince, hurûfât-i ömrünü hatt-ı ta'lîk terkîbine sarf ve bend ve kıtaât-i evkâtini evrâk-i âfâk-ı kitâbete sebt ve kayd idüb, varak-şümâr-i murakkaât-i esâtîz ve hâssaten üstâd-i ekrem ve hulâsa-i esâtîz-i akdem olan Cennet-mekân üstâdım Yesârî Efendi merhûmdan sinîn-i

15. A.Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s.18.
16. M.Tayyib Gökbilgin, **a.g.e.**, s.42; Lajos Fekete, "Einführung in die Osmanicsh-Türkisch Diplomatik der Türkischen Botmassigkeit in Ungarn", Budapest 1926, s.XIX.
17. Habîbullah Fezâilî, **a.g.e.**, s.640.
18. İbrahim Bey hakkında bkz.: Mehmed Süreyyâ, "**Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye**", Matbaa-i Amire, İstanbul 1308, C.I, s.143-144.

* Başlık tarafımızdan konulmuştur. Rûhu't-ta'lîk adı risâlenin metni içinde verilmiş olub serlevhada gösterilmemiştir.

19. Salâtın en fazîletlisi ve en hâlisi O'nun üzerine olsun.

kesîre taallüm ve me'zûniyyetimden sonra on beş sene dahî, -merhûm ve mağfûrun leh-[20] *İvaz Paşazâde Şeyhulislâm-i esbak el Hâc İbrahim Bey Efendi'nin hizmet-i kitâbetleriyle teşerrüf idüb bi-lutfi'llâhi'l-meliki'l-kadîr, dest-i hakîr ve akl-i kasîr, husûl-pezîr eylediği kavâid-i hatt-ı kitâbeti mehmâ-emken târif ve işkâl eyledi. Hüsn-i hatt-ı ta'lîka mâil ve heveskâr ve şekl-i zîbâ-yı dürer bârına taalluk ile muhabbet-şiâr olan hoş-tab' zümre-i müsteıddînin mübtedîlerine reh-nümâ ve müşevvık olmak içün bir mukaddime ve üç tâlim ve bir hâtime ile bir risâle tahrîr olundu. Çendîn sütûr ile hurûf-i nâm-ı hakîr mestûr ve ta'lîk-nüvîsân beynlerinde mezkûr ola. Ve ba'de'l-itmâm "Rûhu't-ta'lîk" nâmiyle benâm oldu. Eızze-i kirâm ve erbâb-ı aklâmdan niyâz olunur ki: (2b) zuhûr ve sudûr iden kusûr ve küsûrunu afv ve mestûr idüb, ancak hüsn-i nazar ile im'ân ve nükûş-i letâif-beyânına vaz'-ı imzâ-yı istihsân buyurmaları me'mûl-i hakîr-i nâtüvândır.*

Mukaddime *Âlât-i hat ve târifi beyânındadır.*

"el-Hattu hendesetün rûhâniyyetün tezharu bi âletin cismâniyyetin"[21] *misdâkınca evvelâ sahîfe-i zihni, sütûr-i istikâmetle muharrir, kelime-i dest-i kalem-peyvesti metânet ve safvet ile mukarrir olan kimse kâmet ve cesâmette mûtedil olan kalemi ki kat'ı ne düz ve ne ifratla münharif ola; itidal üzere sırçalı tarafından ola. Ve hacmi dahî itidal üzere ola. Kalemtraş dahî keskin olmak şarttır. Bazı keskin ve tîz İngiliz çakısıyla dahî temiz kat' olunur. Ve şakk-ı ünsî ince, şakk-ı vahşî kalınca olması dahî müteâriftir.*

Mürekkebin âlâsı acem nefti dûdesinden[22] *renkli ve ince olub, çukadan süzülüb hokkada terbiye oluna. Yâni bir vâsîce eski maden yahut derûnî şam'lı gümüş ve pirinç hokkaya pâk harîr lıka ile vaz' idüb akşamlarda bir kaç katre âb-ı sâfî vaz' ve terk oluna. Sabahlarda karışdırub bâdehû vaz'-ı kalem ve tahrîr-i rakam oluna. Eyyâm-ı sayfda her gece, eyyâm-ı şitâda gâhîce. Ve mikdâr-ı âb dahî mürekkebin ğılzatı mikdâ-rınca (3a) ola. Vasat kalemine ziyâdece, hatt-ı celîye dahî ziyâdece vaz' oluna. Mümkün olduğu kadar hokka müteaddid ola. Zîrâ ekseriyyâ eyyâm-ı sayfdâ, bâhusûs lodos havalarında esnâ-yı istîmâlde bir ğılzat ârız olur. Ol vakit bir kaç katre su vaz' idüb, ol hokkayı terk idüb başka hokka istîmâl oluna. Zîrâ su vaz' ' olunduğu hıynde der-akeb istîmâl olunsa cereyâ-nında râbıta olmaz. Su yerine eftimûn ve zağ-ferân ve karanfil suları gibi eczâ suları vaz' olunsa ibtidâ hoş gelür, ammâ sonra durdukça taaffün idüb mürekkebi ifsâd ider. Hemân âb-ı sâfî kâfîdir.*

Kağıdın âlâsı pişkin ve kalem-gîr olmaktır. Yâni vechinde mürekkeb yayılmayub kalem-i mûciz-beyân, sühûlet ve letâfetle cereyân bulmaktır. İnce ve tokluğuna mahall-i iktizâsına göre itibâr olunur. Ammâ kitâbet olunacak kağıdları, bâ-husûs âbâdîleri ve ince ve gevşek kağıdları âherlemek şarttır.

Evvelâ neşâ âheri tılâ olunub, sâniyen üzerine yumurta âher tılâ olunmak âlâdır.Neşâ âherinin tabhı, vech-i mârûf üzere, bir fincan âlâ neşâya otuz fincan mikdârı su vaz' idüb bir dirhem mikdârı ıslanmış balık tutkalı ve iki dirhem mikdârı zamğ-ı Arabî ve bir dirhem mikdârı şab-i muharrik (3b) vaz' oluna.Bâhusûs gevşek kağıdlara şab ziyâdece lâzımdır. Pişkin ve sert kağıdlara hiç istemez. Tutkal kuvvet virüb, zamk cilâ, şab dahî metânet virür. Yumurta âheri dahî vech-i mârûf üzere beyazına şab vaz' ve tahrîk oluna. İncir dalı yâhud incir sütü ile kesdirilüb bir mikdâr meks oluna. Köpüğü mahvolub lüâb gibi oldukda temiz sünger ile tılâ oluna. Yalnız neşâ âheri ve yalnız yumurta âheri dahî elvirir. Lâkin bu vecih üzere, ikisi dahî tılâ olunsa rânâ ve âlâ olur. Hatmi çiçeği lüâbı ve ayva çekirdeği lüâbı gibi lüzûcetli şeylerden ve muhallebiden gûnâgûn âher olur. Ashâb-i tabâyi' tecrübe ile anları bulur. Lâkin zikrolunan neşâ ve yumurta âherleri cümlesinden akvâ ve mukaddem ve cümle hattâtîn ındinde makbûl ve müsellemdir. Elvân-ı kağıd boyalarının dahî envâı çoktur.

Asfûr tohumu ve süsem çiçeği ve jengar ve gelincik çiçeği ile gûnî-gûn fâhir renkler olur. Hıyn-i hâcetde erbâbından ahzoluna.

İşbu âlât-i selâse-i müntehab, yâni kalem ve kağıd ve mürekkeb, eyâdi-yi ezkiyâda hâzır ve müheyyâ oldukda, kavâid-i âtiyye-i mer'iyye üzere nüvişte ve iş'âr ve cild-bend-i zihn-i hûşmendinde mahfûz olan nükûş-i hendese-i rûhâniyyesini, zikrolunan âlât-i cismâniyye ile nakş ve izhâr (4a) ideler. Nev-be-nev terakkîler bulub, isr-i kudemâya gideler. Mevlâ-yı zü'l-celâl, sahîfe-i âmâllerinde hüsn-i hat maksûdların ber-kemâl eyleye. Âmîn.

Tâlîm-i evvel

Mebde-i cemî-i hurûf ve esmâ olan' elif'ten müntehâ-yı tâlîm-i müsemmâ olan 'ye' ye varınca yirmi sekiz harfin tâlîmini, yâni her birinin resim ve haddini ve fi'l-cümle kavâidini beyân ider. Hatt-ı ta'lîkde[23] *meşk kalemi ve*

20. Allah'ın rahmet ve mağfiretine mazhar olmuştur.

21. Hat, maddî bir âletle meydana çıkan rûhî bir hendesedir.

22. Hâşiye: Acem nefti dûdesi tedârikinde usret olmağla bedeli bezîr dûdesidir. Dûde siyah ve tamam ve zamkı ve sahkı ihtimâm üzere ola.

23. Hâşiye: Ebü'l-hutût olan işbu hatt-ı ta'lîk ile lisân-ı Fârisî, zarâfete mebnî ve ikisi dahî İran ve Fars memleketlerinden zuhûr ve neş'et eyledikleri cihetten birbirleriyle kadîmden ülfet ve imtizâcları olmağla zebân-ı Fârisî, hatt-ı ta'lîke mahsûs gibidir. Hattâ sülüs hattıyla yazılsa çendân yakışmaz. Belde-i tayyibe-i Kostantıniyye'de ter-

celî ve hurdenin cemî merâtibinde tâlîm ve kâideleri birdir. ancak bazı etvârda ve şîve-i kalem ile reftârda bazan başka bir edâ iktizâ ider. Her biri mahallinde târif ve icrâ olunur. Temsîl-i harf-i vâhidi şahs-ı vâhide teşbih eylesek, racül-i kâmilde terkîb olan cism ü cân ve hüsn ü ân ve âzâ-i mâdûde-i insân, sabî-yi nâtüvân iken dahî mevcud ve ayân olub her bir eczâ ve âzânın kâmet ve cesâmeti, şahs-i mezbûrun sığar ve kiberine göre olduğu gibi her bir harf ve terkîbin tâlim ve kavâidi dahî kendi kalemiyle bir siyâk üzeredir.

Elif: *Üç nokta boyu kâmet-i mevzûneyle bâlâsı nısf nokta sağ cânibine mâil ola, ammâ vasatında kavsiyyet olmayub zâtında müstakîm ola.*

Be *: 'Bâ'nın tûlünün hadd-i muayyeni olmayub, hadd-i îtidâli on iki nokta, kasîri üç ve dört nokta mikdârı (4b) mahalline göre dahî ziyâde olur ve âhir-i ucu, dunbâl-i zenbûr misâli gümmîce olub, zeylinden nısf nokta mürtefîce ola. İhvanı olan 'te' ve 'se' harfleri dahî, efrâd-i hurûf ve encümen-i terâkib-i mârûfda, bi-aynihî bu şekil ve endâmda hırâm iderler. Ancak aded-i nukât ile fark ve temyîz oluna. 'Kef' ve 'fe' keşîdeleri dahî böyledir.*

Cim *: 'Cim'in ham-ender-ham olan cesîm nokta mahremi 'nun' ve 'lam' kâseleri gibi, kutr-i derûnu üç nokta mikdârı olub, ancak zeyl-i yemîni bir mikdâr küşâde ve kayd-i seri yesârı tarafına imâle ve kayd-i cisimden âzâde ola. Ahaveyni olan 'ha' ve 'hı' harfleri dahî bi-aynihî bu şekil ve bu tâlimde olub, ancak biri sâdedil bir server ve birisinin ser-tâcı mücevher-i dürdür. 'Dal', 'rı'ya hem-ser oldukda re's-i sâdesi müdevver olub refîki olan râ-i refîk, 'dal'ın lıhyesini takbîl ider gibi kat'ı kalemine tâbî olub, serinden dâmeni bir nokta aşağı ola. 'Dâl'-ı mezkûrun seri bir nokta, vasatı nısf nokta, dâmeni boyluca, yâni iki nısf mikdârı ola. 'Dâl-ı sânînin seri düz ve dâmeni nısf nokta olub, gûyâ 'dâl'-ı evvelin küçük karındaşıdır. Birer cevher ile ikisi dahî 'zel'e ibdâl olur.*

Rı *: 'Râ'-i sânî ki bir cevher ile nısf-ı zer olur. Seri ince ve ber-hevâ ve nısf-ı ahîri hakk-ı kalem ile mücessem olub, bir ser ile iki (5a) pâ vaz' ve inşâ olunsa bir tayr-ı cemîl hey'etini tahsîl ider. Bunun dahî serinden bünü bir nokta aşağı ve lâkin şekil ve endâmı başka bir vâdidir.*

Sin *: 'Sin'in evvelki dendânı gâyet ince ve ikinci dendânı müdevverce ve üçüncüsü mikdârınca tokca olub, her birinin hadd-i vasatı nısf nokta ve biribirinden kalınca ve kebîrce ve aşağıca tertîb olunub, mecmûunun süzüntüsü, yâni evvelinden âhirine dek olan meyli bir nokta ola ve kâsesinin evveli, yâni dendândan aşağı inişi tokca bed' olunub bir nokta boyunca oldukda ince ola. Ba'dehû hakk-ı kalem ile kâse çevrilüb, taraf-i yemîndeki imtizâc mahalline mühâzî oldukda hakkını bulub, mâfevkı ince ve derûnu üç nokta ola ve ucu evvelinden nısf nokta aşağı ve nısf nokta içeri ola.*

'Şın'*, yâni keşîdeli şın, hakk-ı kalemle münharif ve nezâketlice bed' olunub, süzüntü ile çekilüb sülüsânı mertebeye geldikde iki bçuk nokta aşağı inüb temekkün ide. Andan nihâyetine varınca nısf nokta yukarıca gidüb, 'ye' keşîdesi gibi bunun tûlünün dahî hadd-i muayyeni olmayub, mahalline göre on iki, on üç nokta mikdârı husün bulduğu mikdârda karar virüb, ancak sülüs-i ahîre gelürken bir mikdâr düzce gidüb, oturak(5b) tâbir olunan temkîniyyet icrâ olunarak, intihâsına varınca nısf nokta yukarıca ola. İbtidâsından intihâsına doğru, bir hatt-ı müstakîm çekildikde, hatt-ı mezkûr ile mâ-beyn-i intihâ iki nokta ola. Oturak tâbir olunan mahal nısf nokta ziyâde olur ve oturak dediğimiz mecmû-i keşîdelerde ve kâselerde ve bilcümle oyuntulu harflerde, ve dendânlarda dahî şarttır. 'Şın' kâsesi, keşîde-mukârin olmağla cüz' îce aşağı sarkub, habbe misâli tûlâni olmak kâidedir ve bu 'şın'ın noktaları terk olunsa 'sin'-i selîm olur ve mukaddemki 'sin'-i sâdeye üç nokta tahmîl olunsa 'şin'-i şeker olur.*

Sad: *'Sad'ın çeşm-i mahmûru, bâdâmî olduğu gibi, ser-i mebrûru dahî bâdâmîdir. Yâni derûnundaki beyaz, bâdemiyyü'ş-şekl olduğu gibi, siyâhı dahî cümleten bâdemiyyü'ş-şekildir. Tâlimi: Re'siyle kâse aralığı üstü nısf nokta, mâtahtından hatt-ı müstakîm ile, başından aşağı bir nokta olur. Kâsesi bi-aynihî 'sin' kâsesiyle "Tâbeka'n-na'lü bi'n-na'l"*[24] *ola. Pâdâşı olan 'dad'-ı mûceme, ancak bir nokta vaz'ıyla fark ve terceme olunmuştur.*

Tı *: 'Tâ'nın 'dad'a mukâreneti ve çeşm-i bâdemîsinin filcümle müşâbeheti vardır. Ancak, 'tâ'nın re'si hakk-ı kalemle, mâ tahtı nısf kalemle olması 'sad'ın aksi olmuştur. Talimi dahî ona müşâbihdir.(6a) ve bunun dahî birâderi zâhiren bir nokta ile mahzûz olmuştur.*

Ayn *: 'Ayn', ilim ve amele çeşm-küsâde ve cisim ve seri kayd-ı nokta-i gamdan âzâde olub, ebrû-yi anber-bûyu nısf nokta temâyül ve derûn-i femi, kezâlik nısf lukmeye kânî ve kâil olub, kâse-i aynü'l-hayâtı bi-aynihî 'cim' kâsesi tâlimindedir. Ve bunun dahî aynı olan 'ğayn', bir nokta ile ğanî olmuştur.*

Fe: *'Fâ'nın keşîdesi tûl ü kasırda ve tâlîm ü tavırda bi-aynihî 'bâ' keşîdesi gibidir. Fe-emmâ evveline bir ser-i mücevher vaz' olunmağla, bir latîf şekil hâsıl idüb, hamamda seng-i beyzâ*

biye olan memzûc, lisân-i fasîhu'l-beyân Türkî ile dahî güzel imtizâc ider. Lisân-i mûciz-beyân Arabî, ümmü'l-hutût olan hatt-ı sülüs ve nesih ile mümtezic ve mahrem olub, ta'lîk ile nâ-mahrem gibidir. Yâni ta'lîk ile Arabiyyât tahrîri, Fârisiyyât ve Türkiyyât gibi yakışmaz.

24. Tıpatıp, eksiksiz, tamâmen.

üzere, alâ zahr müstelkî olan mahbûb-i müstesnâya müsâbih olur ki, yalnız re's-i müsteârını kaldırub, pâyları cânibine nigâh ediyor. Re'si bir nokta cürmünde ve ensesinin temâyülü pîşinden nısf nokta ve gerdeni altına dahî nısf nokta vaz' olunur.

***Kaf** : 'Kaf'ın dahî başı 'fâ'ya muâdil ve tâlimi ona mümâsildir. Ancak, bunun cismi müdevver ve cemîl ve gerdeni tavîl olmağla gerdâniyyesi tamam bir cevher-i ferddir.*

***Kef** : 'Kâf'-i sağîrin 'bâ'sı bi-aynihî bâ-i tavîl ve sağîrin elifi boyluca ve kebîrinin elifi kasîrce olmak tâdil içündür. Ve serenleri beş altı nokta boyu ve iki nokta(6b) inhirâfî ola.*

***Lam** : 'lam'ın elifi beş nokta boyu olub, kâsesi bi-aynihî sâir kâseler gibi üç nokta alur. Kâse ucu ser-i bâlâsına bakub, bir hatla iysâl ve ittisâl verilse bir habbe-i tavîle-i mevzûne mânendi olur.*

***Mim** : 'Mim'. sûretde ebkem, ammâ sîretde etemdir. Yâni âhir-i ism-i Âdem'dir. Tâlimi: Rükûa inhinâsı bir nokta kalub, zahrı dahî bir noktaya mütehammildir. Süzüntü ile dâmene inişi nısf-ı lâm gibi olmağla vechinden, bir nısf kâse nakş olunsa bir lâm-ı sernigûn olur. Ensesi esb-i hoş-endâma teşbîh olunub dâmeni dahî kuyruğuna mümâsil ve hüsn-i endâmı ona muâdil ola.*

***Nun** : 'Nun'un kâsesi çînî ve müstesnâdır. Ammâ ki tâlîmi, ihvân-i bî-zebânı gibi üç nokta ile handândır. Lâkin vasat-ı derûnunda rû-nümûn olan nokta-i süveydâ bir cevher-i yektâ-yı bî-hebâdır ki mânend-i kalb-i insân, âlâya karîb ve yesâr tarafına mâil olub, sağ cânibi kâsenin süzüntü ile inişine muvâfık devirlice ola. Yesârı tarafı, kâsenin ucunun çıkışına kalemin kat'ı tatbîk oluna. Tarafeyni dahî düzce ve râbıtalıca ola. Mecmû'-ı kâselerin mâ-tahtına bir hatt-ı müstakîm çekildikde, sağ tarafına bir, sol tarafına nısf nokta vaz' olunur. Yâni kâse ile hatt-ı memdûd mâ beynine. Ve âhir-i ucu evvelinden nısf nokta aşağı ve mâ-ba'dından nısf nokta içeri ola.*

***(7a) Vav** : Vav'ın devletli başı 'kaf'a müşâbih ve cismi 'dal'a mümâsildir. Dâmeninin meyli nısf nokta ve zîr-i gerdeni dahî nısf nokta alub ğurre-i misâl bunun ve emsâlinin cephesinde olan çukurluk ile kat'-ı kalemi, doğru ser-i pâyına bakub, tepesi yassıca ola, sivri olmaya. Zîrâ sonra başında devlet durmaz.*

***He** : 'Hâ'nın gerçi yek başına yek çeşm kifâyet etmiştir. Lâkin zümreye kanılub terkîbe girdikde, gâh âvîze-misâl çeşm ve cismini zeyl-i sütûra irsâl, gâhîce dû çeşm-i mükahhal ile müşekkel olub, kemâl-i hüsnle mükemmel olur. Misâli sanki 'dal' gibi bir sağîr ibdâldir ki dâmenini kesmeden girîbânına çevirmiş. Envâının tâlimi kesîr ve hafî ve taht-i zebân-ı üstâdda mahfî olmağla ıtnâbdan ictinâb olundu. Ancak hüsn ü ân ne sûretde nümâyân olur ise ol vecihle nakş ve âyân idüb, üstâd hattına nazar ve taklîd iderek dikkatle letâfeti zâhir ve bedîd olur.*

***Lamelif** : 'Lamelif' gerçi yirmi sekiz cümmâına dâhil ve harf-i müstakil değildir. Lâkin, harf-i nefî olmağla sahâyif-i avâlim ve elvâh-ı meâlimden cemî-i fenâ ve mâ-sivâyı nefy ve imhâ eylediği içün tahrîr ve inşâ olundu. Şekl-i lâle misâli iki elif ve pâları, mânend-i 'râ', bir şekl-i zarîf olub, vasatının beyazı (7b) hemvâr ve kalemtraş hey'etinde latîf ve üstüvâr ola ve beyazının arzı nısf nokta ve tûlü üç nokta ola.*

***Ye** : 'Yâ', âhir-i hurûf-i hecâ ve kâse-i urvedân-ı vüskâdır. Urve tâbir olunan serinden aşağı nısf kâse zam ve resm olunsa, bi-aynihî bir yâ-i ser-nigûn dahî çıkar. Derûn-i urve ile kâse ucunun mâ-beyni iki nokta ve alâka-i urvenin mâ-tahti ve mâ-fevkı bir nokta vaz'ıyla tâlim olunur. 'Yâ'-i mâkûsun, gerçi ismi aksi, lâkin resmi ünsîdir. Yâni ashâb-i yemîn tarafına çekilüb, ünsiyyet ider. Re's-i meymenetme'nûsu dahî, başlı başına bir elif-i mâkûs gibidir. Tâlîmi üç noktadır. Bir noktası aşağı mâil ve kat'-ı kalem mikdarınca bir nokta mahalli arîz ve tokcadır ve bir noktası dahî evveli gibi aşağı ve mikdârıncadır. Keşîdesinin ibtidâsı tamâm-ı hakk-ı kalemle kalın ve metin ve hârici mirfak gibi kümmî ve zâhir-bîn olub, oyuntu ve süzüntü ile cânib-i yemîne giderek ucu bir nokta mikdârı mürtefî ola ve doğru palyoş gibi ucu, tarafeynden vasata müctemîdir ve mirfakı vasatından nısf nokta âlî ve derûn-i seri müsellesen üç nokta almalıdır.* باب ve[25] جاجب ve ساسب ve هاسب ve *emsâlleri müretteben "temmeti'l-müfredât"a[26] varınca, tekerrür-i hurûf ve tâlîm ve hey'etleri mârûf olub târif ve tâdâdı (8a) tatvîle bâdî olacağı nümâyân olmağla anlar tay olunub, kıtaât-i menşûre ve kitâbet-i menşûreden istifâdeye ihâle olundu "el-Ârifü yekfîhi'l-işâre" [27] mazmûnunca, irfânı olan ehl-i iz'ân, bu delîl ile bâb-ı mârifete vülûc ve bu tâlîm-i cemîl ile evc-i hakîkate urûc ider. Hüva'llâhü'l-müsteân'*[28]

---

25. Evvelâ باب deki ب kelimesinin evveli, kat'-ı kalemle ince bed' olunub bir devr-i cüz'î ile ط yazar gibi hakk-ı kalemle çevirdikten sonra, yukarı doğru üç nokta boyu çıkub, letâfet-i kat'la kala. Dendân içi bir nokta olub, mâ-tahtındaki kümmiyyet, tamâm-i vasatına düşüb, tarafeyni yarımşar nokta ola ve bed'i nısf nokta kadrince ince ve elif-i istikâmet-redifi nısf nokta sağ cânibine mâil ola. ج ve س ve ه ve ihvânları buna kıyâs oluna.
26. Alfabenin son harfi olan 'yâ' harfine kadar.
27. Arife târif gerekmez; bir işaret yeter.
28. Yardım Allah'tandır.

Tâlîm-i sânî

Terkîb ve kıt'a ve kamış kalemi, yâni celî ahvâlini beyân ider. Tâlîm-i evvelde zikrolunan hurûfâttan mâ-adâsına terkîb tâbir olunur. Arabî ve Fârisî kıt'alar ve rübâiler ve kasîdeler kıt'a kıt'a doğru meşkler tahrîr ve tâlîm olunur. Bâzı telâmîz, meşkinden temyiz içün kendi tâlîmine aslâ nokta vaz' itmediği edebe muvâfıkdır. Vaz'ında dahî be's yokdur. Zîrâ vaz'-ı nokta başka bir hüner ve üstâdân-i nüktedân ındinde haylice mûteberdir. Nokta, cemî hutûtun asıl eczâsı ve nükte-i usûl olan "cüz'i lâ–yetecezzâ"sı[29] olduğundan başka, hattın biçilmiş libâsıdır. Lâkin harfine göre cesîm ve hafîf ve köşeleri hafî ve zarîf, kat'ı kalemi hemîşe, hurûfâtın süzüntü ve kat'larına tâbî olmak şart-ı haseni ve bâkî etvâr-ı pesendîde ve evzâ-i nâdîdeleri, hatt-ı üstâddan müstefâd olmağla târîfden müstağnîdir. Mârûf ve müstâmel olan iki (8b) kat, yapışmış âherli ta'lîk kağıdlarına tâlim ve karalama tahrîr oluna. Lâkin, kable't-tahrîr, meşki dikkat ile çok mütâlea ideler. Bâde'l-mütâlea, bir satır yazub, meşke tatbîk ideler. Kangı harf ve kelimesi mutâbık, kangısı değil, bir dahî yazub yine tatbîk ideler. Tekrâr be-tekrâr, dâimâ böyle tatbîka sa'y-i bî-karâr idüb, kendi karîhasından, bilâ mütâlea çok karalamıyalar. Zîrâ kendi kendine yazı yazub, sonra taht-i kâideye girmez. Dâimâ meşke dikkat ve taklîd ve hâsıl-i mütâleasını ceyyid ü cedîd tahrîr ile tekrâr ve te'yîd eylemek "el-hattu mahfiyyün fî ta'lîmi'l-üstâd"[30] kelâmı tahtında dâhil ve tâlîm-i üstâdın lutf ve menfeati bu vecihle hâsıldır ve esnâ-yı meşk ve teallümde hurde kitâbete tesaddî eylemeyüb, tâlîmini dahî cılız ve teng ve sağîr harfler ile kitâbet tavrında yazmayub, eyi mürekkeb ile ve tokca kalemle harf ve kelimeleri, tamâm-i haddince, vâsîce ve serbest tahrîr oluna. Hâsılı, hadd-i kalemi ve bi'l-cümle tarz ve tavrı meşke taklîd olub, dâima ana benzetmeye sa'y ide. Münharif kıt'a taklîdi, meşke taklîdden çok edak ve benizden hezâr âferine müstehak olur. Evvelinden âhirine dek, harf be-harf mütâleadan sonra, eşkâl-i kelimât-i tayyibâtını levh-i muhabbete tasvîr ve sütûr-i letâfet-menşûrunu, sahîfe-i tabiata nakş ve tahrîr idüb, âyîne-i dil ve irfânda menkûş (9a) ve nümâyân olan nakş-i musavveri sebt ve mukarrer eyleye ve görenler diyeler ki, biribirinin sâyesi, yâni her cihetle hem-pâyesi belki yek kalemle yek vücûd bir üstâd hattatın sermâyesidir. Hâsılı ser tâ be-kadem, tûl ve arz ve cemî-i ârâzda vücûhla aynı olub, gâyetle eşbeh ola ve noktaları yerlü yerince tavr-ı inhirâfınca mevzû ve cemî-i etvârı matbû ola. Kıt'a taklîdinde iş çokdur. Bu muhtasarın tatvîle tahammülü yokdur.

Hatt-ı celî, yâni tuğra kaleminden kalın kamış kalem ile muharrer olan hatt-ı celî-yi ta'lîk dahî, bi-aynihî tâlîm-i mezkûr üzeredir. Lâkin, hendeseleri başka gibidir. Yani hadd ü mikdârı ve cesâmet-i nükûş-i levend-etvârı vâzıh ve âşikâr olmağla kalınlığına göre uzakdan nazar iderek, kalemine göre tahrîr ve bâde'l-itmâm, yüksek mahalle vaz' idüb, yine uzakdan mütâlea ve dikkat iderek, her bir harf ve kelimesinin tûl ve arzını, yâni hadd-i tamam ile hakk-ı aklâmını teşhîs eyleyüb, hakk-ı kalemden ziyâdesini mahv u hak ve noksan olan mahallerini doldurub itmâm iderek, böyle birkaç defa tekrar ihtimâm ideler. Gerçi celînin tâlimi dahî celî ve erbâbına, ancak hakk-ı kalemini bulub icrâ itmek, hulâsa-i tâlîm ve netîce-i mefhûmdur. üç dört parmak kalınlığı (9b) ve daha ziyâde ifrat kalın yazıların hendeseleri dahî kendi kalemlerine göre başka bir âlem olub, her ne kadar kalın olur ise ol kadar baîd ve mürtefî mahalle vaz' ve hendese üzere, yâni hurûfâtının mekâdîrine hürmet ve kelimâtının hukûkuna riâyet ile tekrar be-tekrar im'ân-i nazar ve kusûr ve küsûrunu müstahzar idüb, bâdehû aşağı tenzîl ve noksanını tekmîl ile seyyiâtını hasenâta tebdîl iderek, hezâr dikkat ve zahmetle terkîb ve kalemine göre levha yâhud mücessemler gibi kavîce müsennâ pervaza, kavîce bez üzerine, hünerli mücellid iânesiyle nakş ve tashîh ve hâh-u-nâhâh itmâm ve tenkîh idüb mahalline vaz' oluna. İşbu hatt-ı kebîrin tahrîr ve tanzîmi ve levha ile tetmîmi, kamış kaleminden on kat as'ab olmağla kavâidlisi nâdir ve mâdûddur. Böyle bir eser-i celî murâd iden erbâb-ı hüner, ana göre ihtimâm ve dikkati mükerrer eyleye ve bu hattın kalemi ıhlamur ağacından yapılub, şak olunmak istemez.

İşbu hatt-ı kebîr ve eser-i dil-pezîrin âlâ ve ekberi ve cümle ındinde makbûl ve mûteberi Ayasofya Câmi-i Şerîfi mihrabının sağ cânibinde zînet-efzâ olan Veliyyüddin Efendi merhûmun levhası "Bâreke'llâhu teâlâ" ile Yesâri Efendi merhûmun pervazlı "Ve hasbiye'llâhü vahdeh"dir. Osmâniye Câmi-i Şerîfinde müezzinler mahfilinde (10a) başlı başına erîke-pîrâ olan "Tevekkeltü ale'llâh", Kâtibzâde merhûmun terbiye kerdesidir. Ketebesi başka âdemindir ve câmi-i mezkûrun tabakasındaki "Şefâat yâ Nebiyye'llâh" dahî hoşca düşmüştür. Bunlardan mâadâ eyi bildiğimiz yoktur.

Tâlîm-i sâlis

Ta'lîkın hurdesini, yâni kitâbetin kâidesini bildirir. Bu dahî, her ne mikdâr hurde ve bedîu'l-etvâr olsa, gene kavâid ve tâlimi birdir. Yâni meşk kaleminden gayri, kitâbetin başka bir kâide-i mahsûsasi yoktur. Bir tavr-ı cedîd peydâ itseler eyi olmaz ve hattâtîn ındin-

29. Bölünme imkânı olmayan en ufak parça.

30. Hat, üstâdın meşk ile yetiştirmesine bağlıdır.

de revâc bulmaz. Mücerred safvet-i dest ve muâvenet-i âlet ile bir kâtib-i hâric ez-tâlîm, ındî biraz kitâbet eylese evvel emirden kendüsüne ve sâde dil olan ihvânına, kürsüsü ve temizliği hasebiyle kavâidli yazıdan müraccah ve müstahsen görünür[31] *ve lâkin giderek kavâide vâkıf ve şîve-i hatta ârif oldukca "hasenâtü'l-ebrâr, seyyiâtü'l-mukarrabîn"*[32] *fehvâsınca, mukaddemâ hasen addeylediği etvâr-ı nâbercâsı, kendüsüne dahî nâkıs ve fenâ görünüb, cümle ındinde düstûrü'l-amel olan kavâid-i kadîme ile amel ider. Şu kadar vardır ki, mıstara muvâfakat içün 'nun'lar cüz'î yassıca ve 'lam'lar ve 'mim'ler bir mikdâr kasîrce ve keşîdeler cüz'î düzce gibi, gene kavâide karîb olarak bunların emsâli (10b) bazı etvâr izhârında be's yoktur. Bunlara sîve-i kitâbet tâbir olunur. Bâ-husûs evâhir-i sütûrda ve bazı tenk mahallerde, hasbe'z-zarûre bazı harf ve kelimeyi kasr yâhud med itmek iktizâsına göre tasarruf câizdir. Hâsılı mıstara yazılan kitâbetin pek âlâsı tâlim üzere olmaktır. Anın dûncası, kavâide karîb yazılmaktır. Her ne kadar kavâide karîb olsa, ol kadar makbûl ve mûteber olur. Ancak kavâide riâyet iderek, kürsü ve beyne's-sütûru himâyet itmek ehem ve elzemdir. Bunlardan mâadâ zâhir ve rûnümâ olan nüket ve mezâyâ, sahâyif-i tab'-i nüktedânda mestûr ve tâbândır. Hüsn–i kitâbet, gerçi kesret-i meşk ile hâsıldır. Lâkin kavâidli hüsn-i hat bir kitâbet tedârik idüb, anı meşk idinüb, tâlim yazar gibi taklîd iderek tahrîr ide. Böyle tez benzer ve yazdığı tahrîrât ve kıtaât ve celî ve mürekkebâtda, istikâmet-i imlâ ve sıhhat-i mânâya dahî dikkat ideler. Zîrâ elfâz-ı bî-mânâ, cesed-i bî-ruh gibidir ve cesedi nâkıs olanın ruhu dahî nâkıs olur.*

İşbu Dârü's-saltana Kostantıniyye'de karîb-i ahdde, kitâbeti kavâidli ve kürsülü, cümle ındinde mûteber ve müsellem olan Fındıkzâde merhûmun kitâbetidir. Bâdehû Bosnevî Ahmed Efendi ki Boşnak kitâbeti derler. Bunlardan sonra bildiğimiz, sâbıkda ordûyı(11a) hümâyun kadısı Esad Efendi merhûmun perdecisi Pîrî Mustafa Efendi ve Kâtip Nazif Efendi'nin kitâbetleridir. Bunlardan sonra asrımızda mevcud olan hoş-nüvîsan, rü'yet ve imtihan ile biribirlerinden temyîz ve hünerleri beyân olur. Kaldı ki, mekâtib-i bedîatü'l-esâlîb, yâni mıstarsız tahrîrâtda, hâric ez-tâlim, bazı şive-i kalem ve etvâr-ı gûnâ-gûn ile bir hüsn-i âhar zam itmek mümkün ve bazı mahallerde lâzımdır. Küttâb-i belâgat-nisâb ve ashâb-i tabiat olan ülü'l-elbâb ındinde merğûb ve hadd-i zâtında her bir kelimesi nev-resîde bir tâze mahbûb şîvesini mashûb olmağla, mıstara yazılan kitâbet-i asliyyeden mâadâsı, herkesin tab' ve irfânına göre, vücûh-i kesîre-i mütenevvia ile yazılmak mümkündür. Bu mahalda dört vecihle birer nebze gösterilmede nef'-i âm ve tab'-i selîme neşât-i tam olmağla tahrîk-i aklâm olundu.

Vech-i evvel

Bu etvârda, yâni keşîdeler ve elifler, boyluca ve kâseler vâsîce ve bazı mahalleri haddinden ince, levendâne reviş ve rindâne cünbüş, her bir kelime-i cemîlesi bâlâ kad, bir mahbûb-i zîbâ ve her bir nakş-i sütûru merğûb ve müstesnâ olub, câ-becâ kâbiliyetli kelimeler geldikçe tabiat-i(12b) maârif-beyâna cevelân virüb, 'devletlü', 'fazîletlü', 'kesîrü'l-lutf', 'tâle bekâhu', 'inhâ olunur ki', 'olunmuştur', 'olundu', 'inşâallah', 'mâşâallah', 'işbu sene sitte', 'emsâli', 'nısf', 'fasl', 'ifdâl', 'iysâl', 'irsâl', 'sâkinler', 'sâkine', 'imsâkiyye', 'ramazan', 'Mustafa' hattı gibi.

Vech-i sânî

Bu tarza gâyet hurde ve evcümend ve mâsûm-i pâk gibi tenâsüb-i âzâ, yerlü yerinde, tenmend olub hâmişlerde ve bazı tenk mahallerde, leâlî emsâli nazm u tertîb ve mıstar ve mekâtibden dahî nasîb virilse, mahalline göre şîve-engîz ve hoş-reftâr bir nev-hat, bir mahbûb-i dürer-nisâr olur.

Vech-i sâlis

Serbest ve tekellüfden ârî, yâni hâmiş ve tesvîdâtda cârî olub, kâseler ve 'ye'ler, seyf-i acemî gibi, hamâilvâr ve 'ğurre' ve 'bende' mânendi 'he'ler, yek kalemden iysâr ve işkâl, 'nûn-i mezmûn'lar bu nakışla nümûdâr ola, yâni, 'nun-i fünûn' ve 'nûn-i mevzûn' ve 'nûn-i diğer-gûn' ve 'nûn-i memnûn' bu sûretlerde rûnümûn ola.

Vech-i râbi'

(12a) Şikest: Zürafâ-yı Acem, şikest tâbir idüb, pîçâpîç tahrîr itdikleri kalem-i dîvâniyyü'r-rakamdan dahî, elden geldiği kadarca, birkaç satır terkîm ve tasvîr olundu. Gerçi bu diyârlarda nâdirü'l-istîmâldir. Lâkin, safâ-bahşâ bir hatt-ı müsemmâ olub, nev'-i hatt-ı ta'lîk ile hempâ olmağla "Huz mâ safâ, da' mâ keder" deyüb bu kadar ile iktifâ olundu[33]

31. Hâşiye: Tâlim üzere kavâidli kitâbet, erbâbı ın (din)de mûteber olduğundan başka, kıràati âsân olub, sabîhu'l-vech insân gibi, nâzırîne gûyâ tebessüm ider. Nazra-i evvelîde, gerçi bayağı ve sehl ve baba-yı âlem bir âdem gibi sâde ve safdil görünür. Ammâ silk-i sütûra tertîbi asîr ve kavâid ve revâbıtı kesîr olduğundan hasen viremeyüb, ebnâ-yı zaman, kendi tabiatlerince kolay geldiği vecih üzere, her biri bir tavr-ı cedîd ile tahrîr iderler. Mücerred, kürsüsü dürüst olmağla kavâidli yazılara tercîh eyledikleri müsellem değildir.

32. Dindarların iyilikleriyle Allah'a yakın olanların hataları birdir.

33. Keyif vereni al, üzüntü vereni bırak.

Hâtime

Erbâb-i sülûke, mürşid-i kâmil bulması nâdir ve müşkil olduğu gibi, ashâb-i tabâyia dahî bu fende üstâd-ı kâmil nâdir bulunur. üstâd bulunmadığı mahalde, işbu risâle-i "rûhu't-ta'lîk" mütâleası, hâce-i bedîu'l-beyân ve lisân-i halle, esrâr-ı hatt-ı ta'lîkı tercümân olmağla ehl-i basîrete kifâyet ider.

Mutlaka mûcid-i hat, mâlum ola ki "Evvelü men hatta bi'l-kalem"[34] İdris Aleyhisselâm'dır.

İşbu fenn-i ta'lîkda, beyne'l-hattâtîn meşhûr ve müteber olub, kıtaât ve tahrîrâtlarına taklîd olunan hoş-nüvîsân-ı cihân ve üstânân-i Cennet-mekân hazerâtının vakit ve zamanları(12b) ve âsâr-ı mûciz-nişânları beyân olunur. Evvelâ şark ve garbda şöhret şiâr ve kıtaât-ı bedîatü'l-etvârı her cânibe intişâr bulan âmme-i nâsın müstahseni Mîr İmâd el-Hasenî ki "Yusuf'un haddi çok, ammâ Yusuf-i Ken'ân bir olur" misdâkınca, üstâdların âdâdı çok, ammâ Üstâd İmâd cihana bir gelüb ta'lîkâtı, hatt-ı îcâza karîb olmağla terkîbde bazıları ana karîb olmuş, lâkin andaki hüsn ü kemâl, bir kimseye dahî nasîb olmamış, hurde ve bâhusûs çârdûnke(?) kaleminde gâyet mâhir, ezcümle kıtaât-ı tayyibâtının taklîdinde zebân-i aklâm-i enâm âciz ve kâsırdır. ancak, celîleri az görülmüş, görülen dahî, kıtaâtından dûnca zannolunmuştur, ammâ sâirinden gene âlâdır Zîrâ Isfahân ve sâir büldân-i İran'da pek âlâ eser-i celîleri var deyû bazı görenlerden menkûldür. Merhûm, Acem diyârlarından galibâ Hemedân ve Isfahân ve Tebriz vilâyetlerinde neşv u nemâ bulub, mezheb-i ehl-i sünnet üzere, sahîhu'l-îtikâd, hasîbü'n-nesîb bir üstâd-ı lebîb olmağla, asrında Acem şahı olan Şah Abbas, râfızî olduğuna binâen, merhûmun mârifet ve diyânetini çekemeyüb, bin yirmi yedi (1027) tarihinde, zulmen katl ve şehid etmiştir. Rahmetu'llâhi aleyh[35]. Hattâ sinni, hadd-i (13a) *erbaîne ancak vâsıl olmuşdu derler.*

Bâdehû, hılkaten mukaddem, ammâ rütbeten muahhar olan Mîr Ali Evvel ki Koca Mîr derler. Mîr İmâd'ın üstâdı Muhammed Hüseyin Tebrîzî'nin üstâdıdır. Andan mukaddem, bu vecihle hüsn-i hatt-ı ta'lîk olmamağla, vâziu'l-asl olub, işbu kavâid-i mer'iyyeyi Koca Mîr vaz etmiş derler. Hurûfâtı, levendâne edâ ve kıt'aları safâ bahşâdır. Bunlardan sonra, on iki Mîr Ali dahî gelmiştir. Lâkin onlar müteber değildir. Ali Rızâ ve Hüseyin Rızâ ve sâir memleket-i İran'da, keskin ve temiz yazanlar gelmiştir. Lâkin İmâd ile Koca Mîr'den gayrisine bakub taklîd itmek olmaz. Zîrâ anların etvârı diğer-gûn ve hatâları efzûn olmağla, insanın zihnini ve yedini bozub, dâire-i kâideden ihrâc ider deyû üstâdlar men itmişlerdir. Filhakîka, mübtedîlere anların mütâeası dahî muzırdır. İmâd tavrında, Sultan Muhammed Handân ketebesiyle bir âlâ kıt'a görülmüştür ki taklîde şâyân.

Gelelim belde-i tayyibe-i İslâmbol'da Cennet-mekân, firdevs-âşiyân, merhûm ve mağfûrün leh[36] Sultan Ahmed Han hazretlerinin zamân-i saâdetlerinden, hâlâ sultânü's-selâtîn ve halîfe-i rû-yi zemîn -Hallede'llâhü mülkehû ilâ yevmi'd-dîn-[37] es-Sultân ibnü's-sultân es-Sultan Selim Han hazretlerinin zamân-i adâlet-nişânlarına gelince kıt'a-i vücûdları13b sahîfe-i âleme zînet virüb, el-vâh-ı hatt-ı rânâların eyvân ve serâlara ta'lîk ve nükûş-i zîbâların, erkân-i bâlâlara sebt ve tenmîk idüb, vücûdları hâk-i kerâmetle mestûr ve nâmları rahmetle mezkûr olan hattâtîn-i kümmelînden gelüb güzerân iden kudemâ-yi fenden Kâdî-asker Abdülbâki Ârif Efendi ve Durmuşzâde Efendi âsârları kesîr meşâhîrdendir. Bunlardan sonra güzerân iden hoşnüvîsân-i zamânın âlâ ve ekberi ve cümlesinin a'lem ve mefharı, iki defa sadr-ı fetvâya zînet-efzâ olan İmâdü'r-rûm Veliyyüddin Efendi merhûmun, her kalemde yed-i ulyâları yâni hurde ve meşklerde ve kıtaâtda kemâl-i mahâretleri olub, ale'l-husûs hatt-ı celîye kemâl-i mertebe ihtimâm ve dikkatleri olmağla eser-i celîleri çok ve rânâ ve cümleye müraccah ve müstesnâdır. Anların vâsıl oldukları evc-i alâya, gayrileri vâsıl olamayub dahil oldukları mârifethâne-i dekâyık ve hakâyıka bir ferd dahî nâil olamamıştır. Ol derecelere tekarrüb idenler, gene müşârünileyh hazretlerinin tevcîh-i himmetleri takrîbiyledir. -Rahmetü'l-llâhi aleyhi rahmeten vâsia-[38] ve bir üstâd-i kâmil dahî bunlara hem-asr u sânî ve kıt'a ve celîde mânend-i Mîr Ali olub, devr-i Hazret-i Sultan Mustafa Hanîde, hekimbaşı ve sadr-ı rûm olan Kâtipzâde Mehmed Refî Efendi (14a) merhûmdur. Bunlar dahî, silk-i kudemâya sâlik ve kendilerine mahsûs bazı şîve-i kaleme mâlik olmalarıyla pesendîde-i selâtîn-i zamân ve nâdîde-i hattâtîn-i devrândır. Eser-i celîleri lâ-yuad ve meşkleri ve kıt'aları bî-haddir. -Rahmetu'l-llâhi aleyh-[39]

Bunlardan sonra, merhûm Dedezâde ve kayd-i mâ-sivâdan berî ve âzâde bir üstâd-ı kâmildir ki, şîve-i kalemde esrâr-ı İmâd'a nâil olduğundan başka salâh ve takvâya dahî mâil olmalarıyla kıt'a-i vücûdları meymenet-bahşâ ve hatt-ı mevcûdları hayât-efzâdır. Celîleri az

34. Kalemle ilk yazı yazan.
35. Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.
36. Allah'ın rahmet ve mağfiretine mazhar olmuş.
37. Allah, onun mülkünü kıyâmet gününe kadar devam et tirsin.
38. Allah'ın sonsuz rahmeti onun üzerine olsun.
39. Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

ve âlâ karalama ve kıt'aları dahî rânâdır. Hocamız Yesâri Efendi merhûmun üstâdı bunlardır.Rahmetü'llâhi aleyh [40].

İşbu hattâtîn-i selâsenin[41] *hülâsası, yâni cümlesinin hüsn-i nazar ve terbiyelerine mazhar olan üstâdım, üstâd-ı zamân Yesâri el-Hâc Mehmed Esad Efendi merhûmdur ki sol eliyle, bu rütbe hüsn-i hattı, hârık-ı âde ve kat kat kemâlini ziyâde eylemiştir. Kıt'alarının nazîri İmâd ve celîlerinin emsâli zikrolunan üstâdlardır. Meşklerinin had ve pâyânı olmayub, meşkhâne-i âlemi, latîf murakkâlar ile müzeyyen idüb, kitâphâne-i dehri, zarîf celîler ile muanven eylemiştir. Şems gibi meşhûr-i âfâk ve kalem-i İmâdiyü'r-rakamî, zümre-i celîle-i îşâna ilhâk olunmuş bir üstâd-ı mârûf (14b) olmağla vasıfları, icmâl ve zikirleri netîce-i erbâb-i kemâl oldu. -Rahmetü'llâh-i aleyh ve nefeana'llâhü bi-berekâti rûhâniyyetihî-*[42] *âmîn.*

Nazm:Olsa tevfîk-i ilâhî, hâsıl olur her merâm,

İrüşür encâma söz, kalmaz dahî câ-yı kelâm.

Meclis-i tahrîr-i âhir oldu,tay oldu varak,

Sildi minkârın kalem, yumdu dehânın vesselâm.

Tarih: Yazdı târîh-i mücevher-i Edhemî itmâmına,

Rûh-i ta'lîk, nev-libâs-i hattila bulsun kemâl.

sene 1214

Eser-i külk-i câmiu'l-hurûf ve'r-rakam Mektûbî İbrâhim Edhem el-munfasıl an kazâ-i Erzurum. Temmet.

LÜGATÇE

-A-

Âb: Su.

Abd: Kul.

Âdâd: Adedin çoğulu.

Âfâk: Ufkun çoğulu.

Ahruf: Harfin çoğulu.

Akdem: İlk, önceki.

Akvâ: En kuvvetli.

Âlât: Âletin çoğulu.

Ale'l-husûs: En çok.

A'lem: Bilgin.

Ân: Güzellik câzibesi.

Arz: Genişlik, en.

As'ab: En zor, daha güç.

Âsân: Kolay.

Asfiyâ: Safînin çoğulu (Samimi, saf, içi temiz).

Âsîr: Zor, güç.

Alâlim: Âlemin çoğulu.

Âvân: Vakit, zaman.

Âyân: Belli, açık, meydanda.

Âyîne: Ayna.

-B-

Ba'd: Sonra.

Bahşâ: Bahşeden, veren.

Bâlâ: Yüksek, üst.

Bâr: Yağdıran, saçan.

Bed': Başlama, başlayış.

Bedî': Eşi ve benzeri olmayan.

Belde: Şehir, kasaba, memleket.

Ber-hevâ: Havaya gitmiş, kaybolmuş.

Beyn: Ara, aralık.

Beyzâ: Çok beyaz.

Bû: Koku.

Büldân: Beldenin çoğulu.

Bün: Kök, esas, dip.

-C-

Câ-be-câ: Yer yer.

Cedîd: Yeni.

Ceyyid: Taze, hoş iyi.

Cezîl: Bol.

Cild-bend: Büyük cüzdan.

Cümmâ: Küme.

Cüyûş: Ceyşin çoğulu (Ordular).

-Ç-

Çâr: Dört.

Çendân: O kadar.

Çendîn: Bu kadar.

Çeşm: Göz.

Çîn: Kıvrım, büklüm.

40. Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

41 Hâşiye: Aksarâyî Osman Kethüdâzâde Kâdî-asker İsmail Efendi dahî alâ yazanlardandır. Ayasofya şadırvanının ya zıları anındır. Bunlardan sonra Halil Efendi, Yeğen Mustafa Molla ve Hırka-i Şerîfe Şeyhi Osman Efendi ve Eyyûbî Osman Efendi ve Hamzazâde. Bunlar dahî meşk viren hattatlardır. -Rahmetü'llâhi aleyhim ecmaîn (Allah'ın rahmeti hepsinin üzerine olsun)

42. Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun ve Allah bizi, onun rûhâniyyetinin bereketlerinden yararlandırsın.

-D-

Dâmen: Etek.

Dehân: Ağız.

Dehr: Zaman, dünya.

Dekâyık: Dakikanın çoğulu (İnce ve anlaşılması güç şeyler).

Dendân: Diş

Derûn: İç, dâhil.

Dest: El.

Dil: Kalp, gönül.

Dû: İki.

Dûde: Mürekkep yapılan is.

Dûn: Aşağı, alt.

Dunbâl: Kuyruk.

Dürer: Dürrün çoğulu (İnciler).

-E-

Ebkem: Dilsiz.

Ebnâ: İbnin çoğulu (Oğullar).

Eftimûn: Gelin saçı da denilen bir nebât.

Efzâ: Arttıran, çoğaltan.

Eızze: Azizin çoğulu (Muhterem kimseler).

Elvâh: Levhanın çoğulu (Üzerine yazı yazılan ve resim yapılan şeyler).

Enâm: İnsanlar.

Encâm: Son.

Engîz: Koparan, karıştıran.

Erbaîn: Kırk.

Erîke: Taht.

Esâlîb: Üslûbun çoğulu (Yollar, tarzlar).

Esâtîz: Üstadın çoğulu (Üstadlar, ustalar).

Esbak: Daha önceki.

Etem: Tam, eksiksiz.

Etvâr: Tavrın çoğulu (İşler, tarzlar).

Evc: *Bir şeyin en üst noktası.*

Evcümend: Küme, yığın.

Evkât: Vaktin çoğulu.

Eyâdî: Yedin çoğulu (Eller).

Eyyâm: Yevmin çoğulu (Günler).

Ezkiyâ: Zekinin çoğulu (Faziletliler).

-F-

Fâhir: Mükemmel.
Fehvâ: Mana, mefhûm.
Fem: Ağız.
Firdevs: Cennet.

-G-

Gâhî : Bazan, arasıra.
Gerden : Boyun.
Gîr : Tutan.
Girîbân : Elbise yakası.
Gûnâ-gûn : Renk renk.
Güm : Kayıp, yitik.
Güzerân : Geçen.

-Ğ-

Ğılzet : Kalınlık, sertlik.
Ğurre : Ayın ilk günü, hilâl.

-H-

Had : Sınır.

Hâh-u-nâ-hâh : *İster istemez.*

Hak : Kazıma.

Hâk : Toprak.

Hâmiş : Sayfanın yanına ilave edilen yazı.

Harîr : İpek.

Hemîşe : *Daima.*

Hempâ : Arkadaş, ayakdaş.

Hezâr : Bin.

Hırâm : Salına salına gidiş.

Hıyn : Zaman.

Hurûf : *Harfin çoğulu.*

Hurûfât : Hurûfun çoğulu.

Hutût : Hattın çoğulu (Yazılar).

Hûşmend : Akıl sahibi.

-I-

Itnâb : Sözü uzatma.
Itrnâk : Kokulu.

-İ-

İhvân : Kardeş, dost.

İmâle : Meylettirme.

İm'ân : Çok dikkatli olma.

İsr : Eser.
İysâr : Serpme, ikrâm, bahşiş.

-K-

Kâmet : Boy.
Karîha : Niyet, tabiat.
Kasîr : Kısa.
Kat' : Kesme, kesilme.
Kavâid : Kâidenin çoğulu.

Keşîde : Kuyruklu harflerin uzatılan kısımları.
Kesîr : Çok.
Ketebe: Hattatların, yazılarının altına attıkları imza.
Kudemâ : Kadîmin çoğulu (Eskiler).
Kummelîn : Kâmilin çoğulu olan kümmel kelimesinin çoğulu.
Kümm : Çiçek kâsesi.
Kümmî : Koni biçiminde olan.
Küsûr : Parçalar, artıklar.
Küşâde : Açılmış, açık.

-L-

Lâ-yuad : Sayısız.
Leâlî : Lü'lü'nün çoğulu (İnciler).
Libâs : Elbise.
Lıhye : Sakal.
Lıka : Eskiden mürekkep hokkalarına konan ham ipek.
Lüâb : Salya.
Lüzûcet : Yapışkanlık.

-M-

Mâ-adâ : Başka, gayrî.

Mâdûd : Belli, sayılmış.

Mâ-fevk : Üst, yukarı.

Mahzûz : Hoşlanmış.

Mâil : İstekli, bir yana eğilmiş.

Maksûd : Amaç, istenen şey.

Mânend : Benzer, gibi.

Mashûb : Kucaklanmış.

Mâ-sivâ : Bir şeyden başka olan şeylerin hepsi.

Mazmûn : Mana, kavram.

Meânî : Mananın çoğulu.

Mebânî : Binalar, temeller.

Mebde : Başlangıç.

Mefhar : Övünmeyi gerektiren.

Mehmâ-emken : Olabildiği kadar.

Mekâdir : Mikdarın çoğulu.

Meks : Durma, bekleme.

Me'mûl : Ümit edilen.

Menkûş : Nakışlı, işlenmiş.

Mestûr : Satıra dizilmiş, yazılmış.

Meşâhir : Meşhurun çoğulu.

Mevzûn : Ölçülü.

Mevmenet : Mutluluk.

Mezâyâ : Meziyetin çoğulu.

Mıstar : Satırları doğru gösterebilmek için gerekli çizgileri yapmaya yarayan âlet.

Minkâr : Taşçı kalemi.

Mirfak : Dirsek.

Misdâk: Bir şeyin doğru olduğunu ispat eden şey.

Muanven : Ünvanlı, debdebeli.

Mûciz : Aciz bırakan.

Mukaddem : Önce gelen.

Mukârin : Yaklaşmış.

Munfasıl : Ayrılmış.

Murakka': Hattat meşknâmesi,güzel, yazı örneği.

Muzır : Zararlı.

Müdevver : Yuvarlak.

Mühâzî : Paralel, aynı hizada bulunan.

Müheyyâ : Âmâde, hazır.

Mükahhal : Sürmeli.

Münharif : Sapan, doğru gitmeyen, çarpık.

Müntehab : Seçilmiş, Seçkin.

Müntehâ : Son bulmuş, nihâyet.

Müreccah : Üstün tutulan.

Mürtefî : Yüksek.
Müsellem : Teslim edilmiş.

Müselles : Üçgen.

Müsemmâ : Adlanmış, adlı.

Müstahzar : Hazırlanmış.

Müstaiddîn: Müstaidin çoğulu (Yetenekli kimseler).

Müstalkî : Arka üstü yatan.

Müstefâd : Anlaşılmış.

Müstesnâ : İstisnâ edilen, ayrık.

Müşevvik : Teşvik eden.

Müteârif : Bilinen, bilinir.

-N-

Nâ-bercâ : Yersiz, yolsuz.

Nâs : İnsin çoğulu (İnsanlar).

Nâ-tüvân : Zayıf, kudretsiz.

Nazîr : Benzer, eş.

Nazra : Bakış.

Nef' : Yarar, menfaat.

Nehîf : Zayıf.

Neşâ : Nişasta.

Neşât : Sevinç, neşe.

Neşv u nemâ : Yetişip büyüme.
Nev-be-nev : Yeniden yeniye.

Nısf : Yarım, yarı.

Nigâh : Bakış, bakma.
Nîm : Yarım, yarı.
Nisâr : Saçma, serpme.
Nukat : Noktanın çoğulu.
Nüket : Nüktenin çoğulu.
Nükûş : Nakşın çoğulu.
Nümâyân : Görünen, meydanda.
Nüvîsân : Nüvîsin çoğulu (Yazanlar, yazıcılar).
Nüvişte : Yazılı, yazılmış.

-P-

Pâ : Ayak.
Palyoş : Kısa ve iki yanı keskin kılıç.
Pâyân : Son, nihâyet.
Pesendîde : Beğenilmiş, seçilmiş.
Peyvest : Ulaşmış, bitişik.
Pezîr : Kabul eden, alan.
Pîçâpîç : Karma karışık, kıvrım kıvrım.
Pîrâ : Süsleyici, donatıcı.

-R-

Racül : Ergin erkek.
Rânâ : Güzel, hoş görünen.
Redif : Arkadan gelen.
Reftâr : Gidiş, yürüyüş.
Reh-nümâ : Yol gösteren, kılavuz.
Resîde : Erişmiş, yetişmiş.
Revâbıt: Râbıtanın çoğulu(Bağlar, münâsebetler).
Reviş : Gidiş, yürüyüş.
Rû : Yüz.

-S-

Sabâvet : Çocukluk.
Safvet : Temizlik, saflık.
Sahk : Döğme, döğülme.
Salâh : Düzelme, iyileşme.
Salât : Namaz, duâ.
Sâni : İkinci.
Sayf : Yaz.
Sehâyif : Sahifenin çoğulu.
Sehl : Kolay, Sâde.
Selâse : Üç.
Seng : Taş.
Serâ : Saray.
Ser-nigûn : Baş aşağı olmuş, ters dönmüş.
Ser-tâbe-kadem: Baştan aşağı, tepeden tırnağa.
Sığar : Küçüklük, ufaklık.
Silk : Yol, meslek.
Sinîn : Senenin çoğulu.
Sülûk : Silkin çoğulu.
Sülüs : Üçte bir.
Sütûr : Satırın çoğulu.
Süveydâ : Kara benek.

-Ş-

Şak : Yarma, yarılma.
Şakk-ı ünsî : Kamış kalemin iki kısımdan meydana gelen kesik kısmının alt ucu (Üst kısmına vahşi denir).
Şam' : Mum.
Şitâ : Kış.
Şümâr : Sayan, sayıcı.

-T-

Taffün : Çürüyüp kokma, kokuşma.
Taallüm : Öğrenme.
Tâbân: Parlak, ışıklı.
Tâdâd : Sayma.
Tahmîl : Yükleme.
Taht : Alt, aşağı.
Tavîl : Uzun
Tay : Kaldırma, dürüp bükme.
Tayr : Kuş.
Tekarrüb : Yaklaşma, yanaşma.
Tekvin : Yaratma.
Telâmiz : Tilmizin çoğulu (Öğrenciler).
Temkîn : Yerleşme.
Teng : Dar.
Tenkîh : Nikah kıyma.
Tenmend : Tenli, vücudlu.
Tenmîk : Yazıyla yazma, yazılma.
Terâkib : Terkibin çoğulu (Birkaç şeyden meydana getirilen şeyler).
Terkîm : Yazma.
Tesaddî : Bir işe girişme, başlama.
Tesvîdât : Tesvidin çoğulu (Karalamalar).
Tılâ : Sürülecek şey.
Tîz : Keskin.
Tûl : Uzunluk.

-U-

Ulyâ : Pek yüce.
Urûc : Yukarı çıkma.
Urvedân : Kulp.

-Ü-

Ülü'l-elbâb : Sağ duyu sahibi olan kimseler.
Ümm : Anne.
Üstüvâr : Sağlam, kuvvetli.

-V-

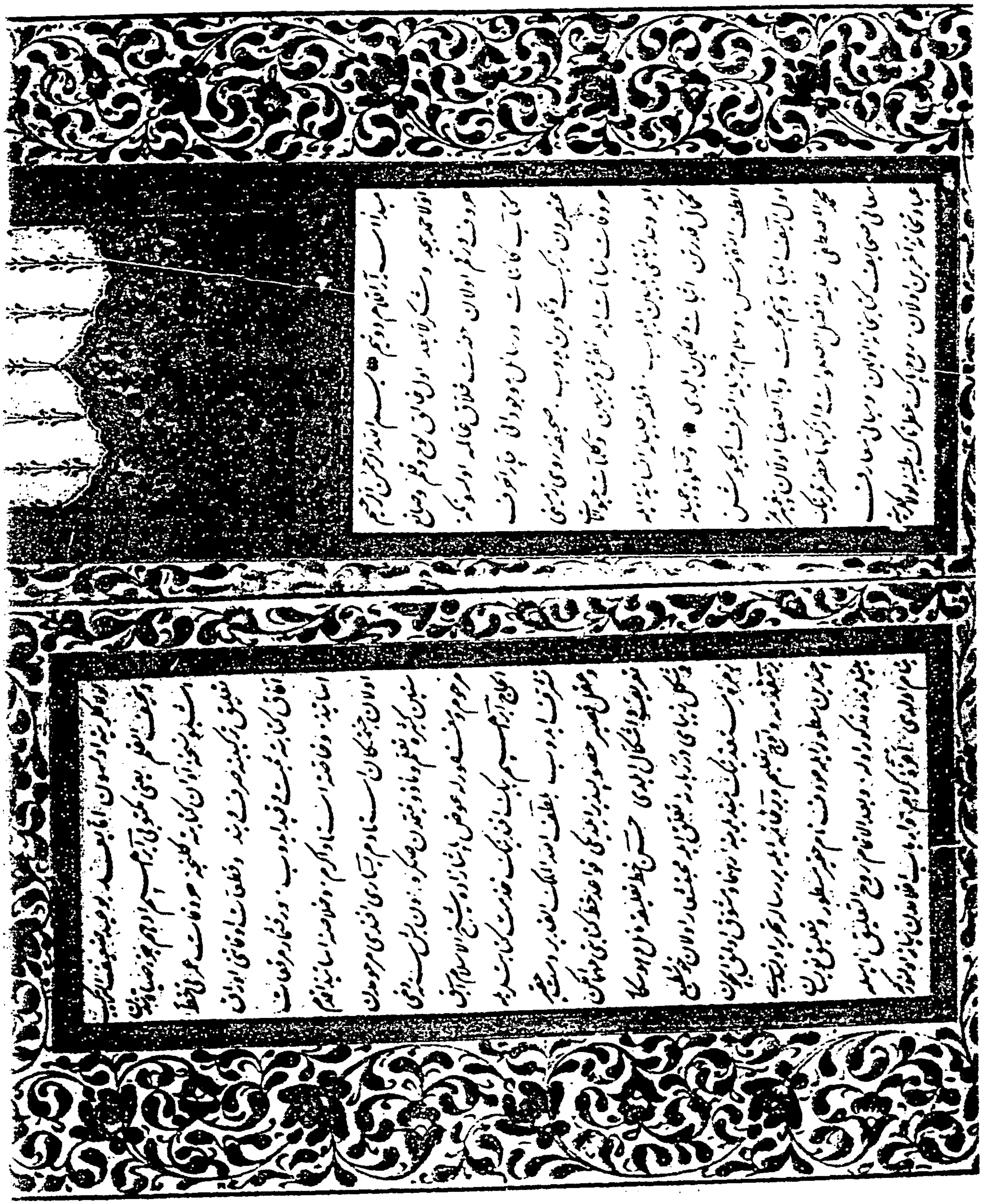
Vâsî : Geniş
Vâzi' : Kovan.
Vülûc : Girme, sokulma.

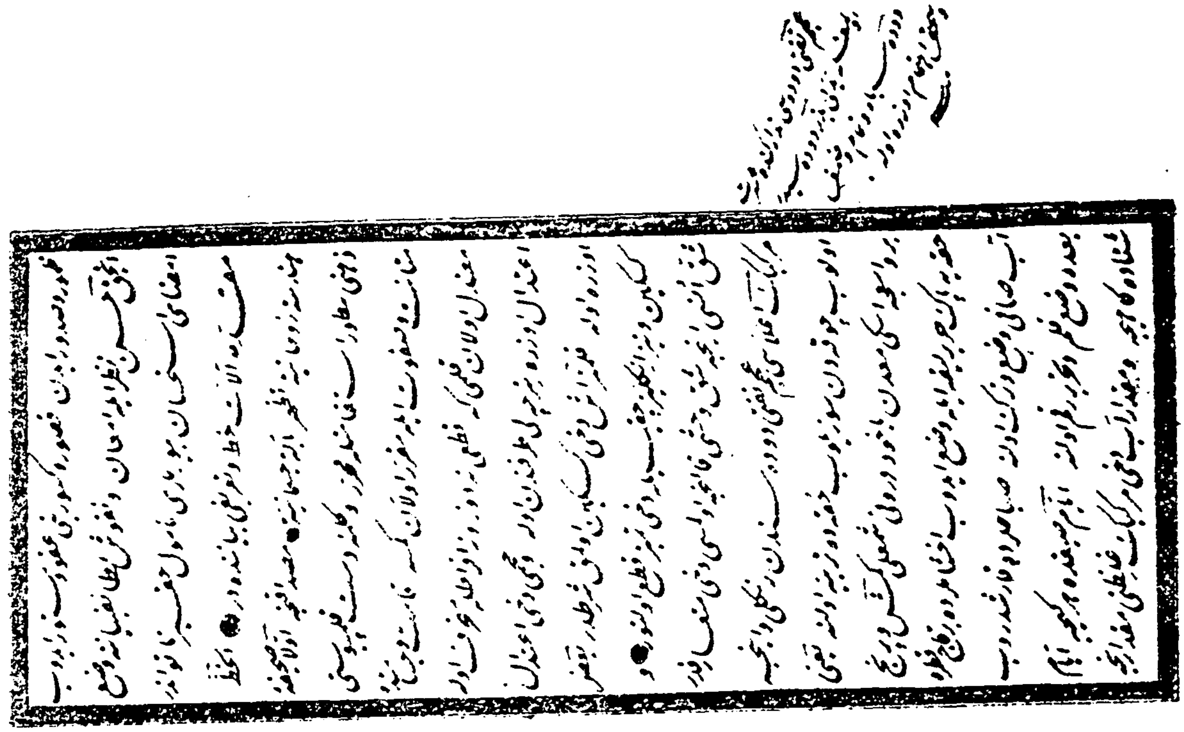
-Y-

Yed : El.
Yemîn : Sağ, sağ taraf.

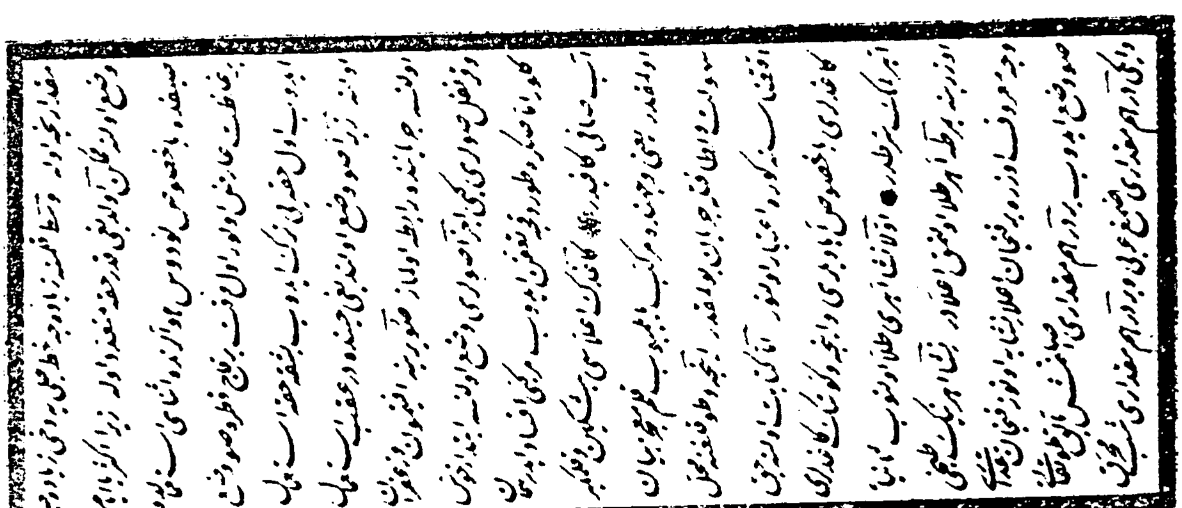
-Z-

Zebân : Dil.
Zer : Altın.
Zeyl : Kuyruk, etek.
Zîbâ : Süslü, güzel.
Zîr : Alt, aşağı.
Zürafâ : Zarifin çoğulu (Nâzik, kibar).

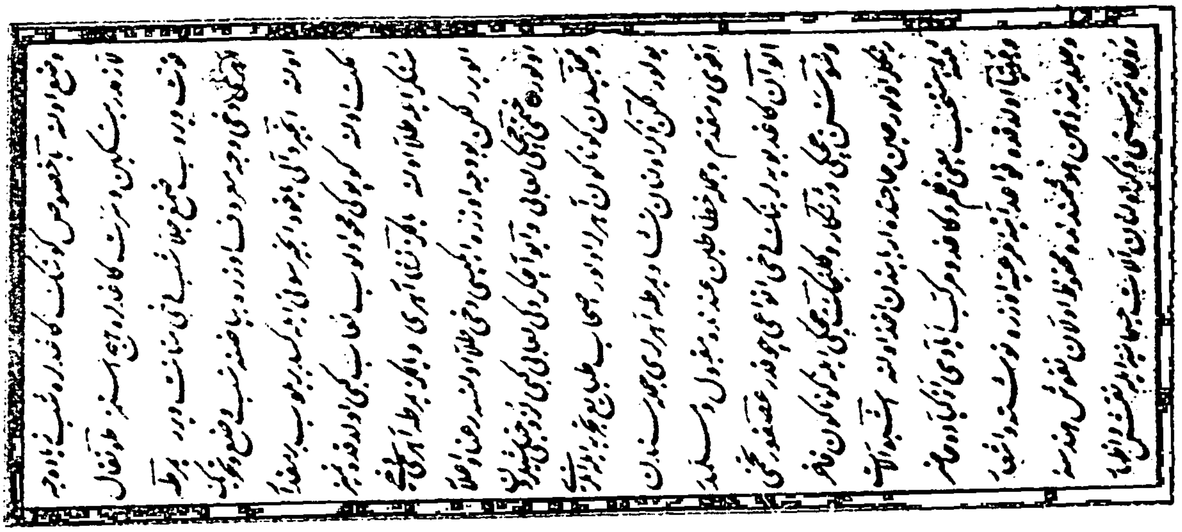

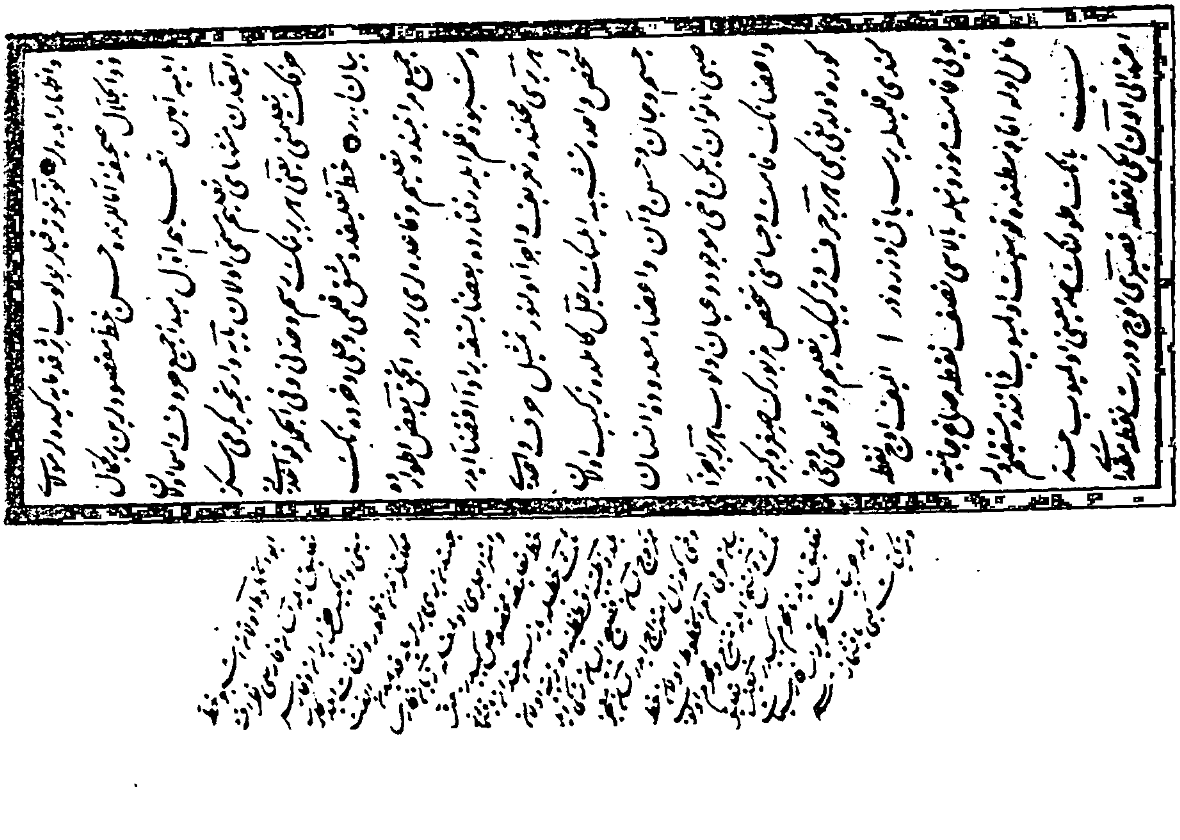
2b

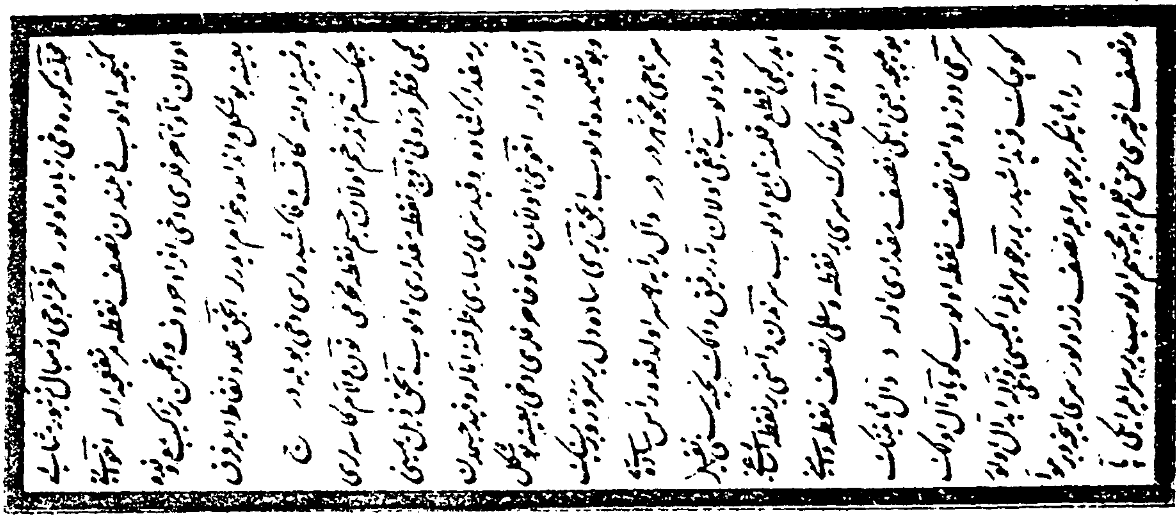
3a

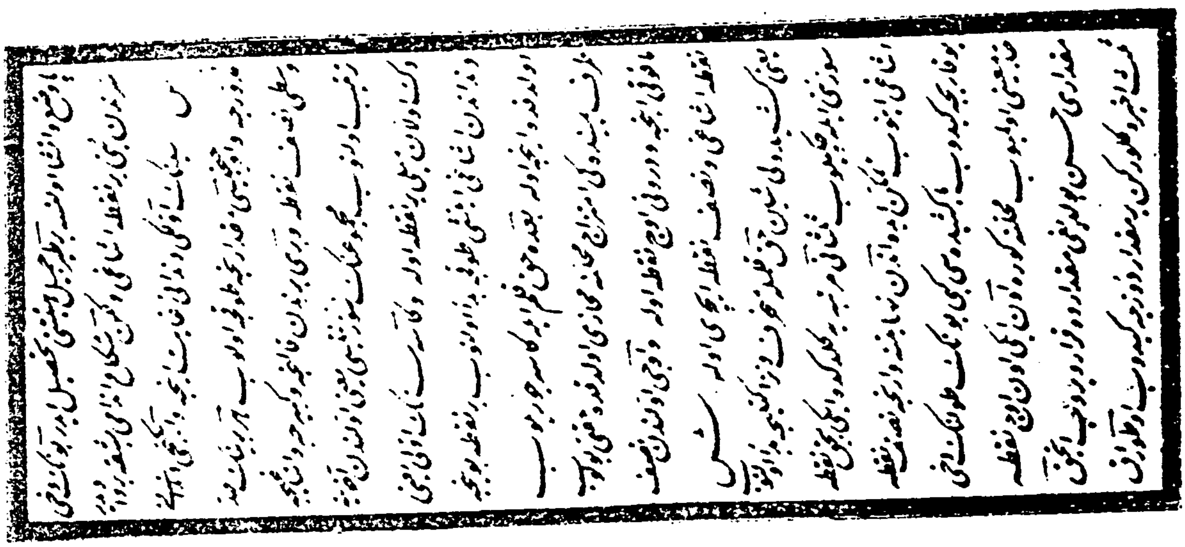
3b

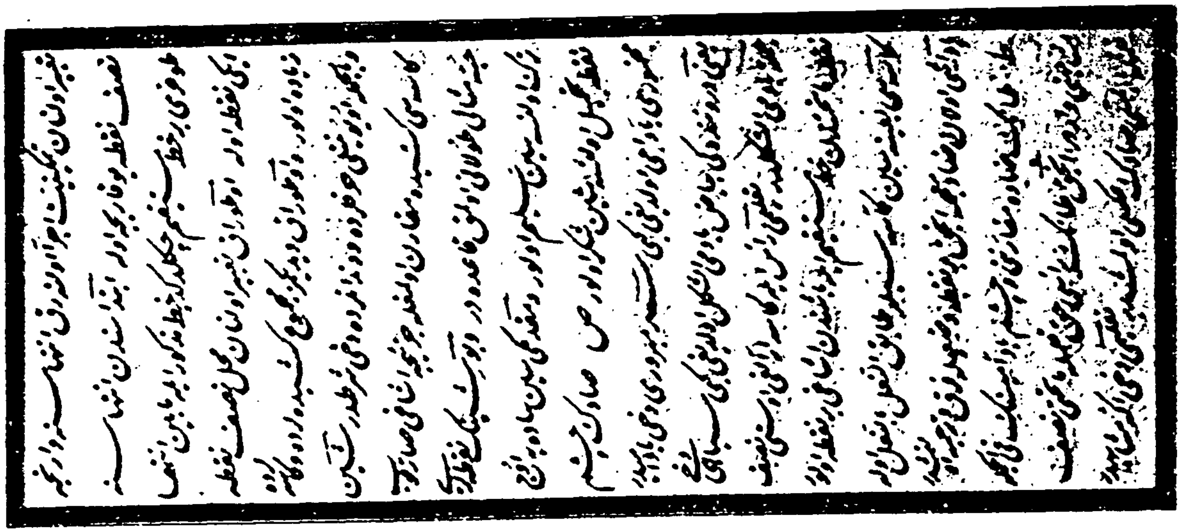
4a

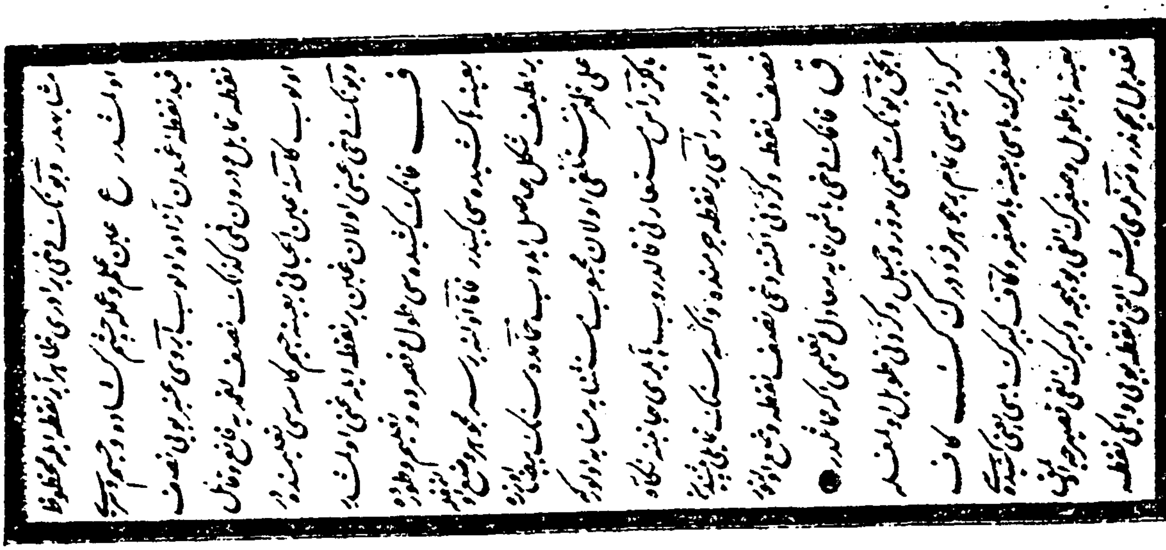
4b

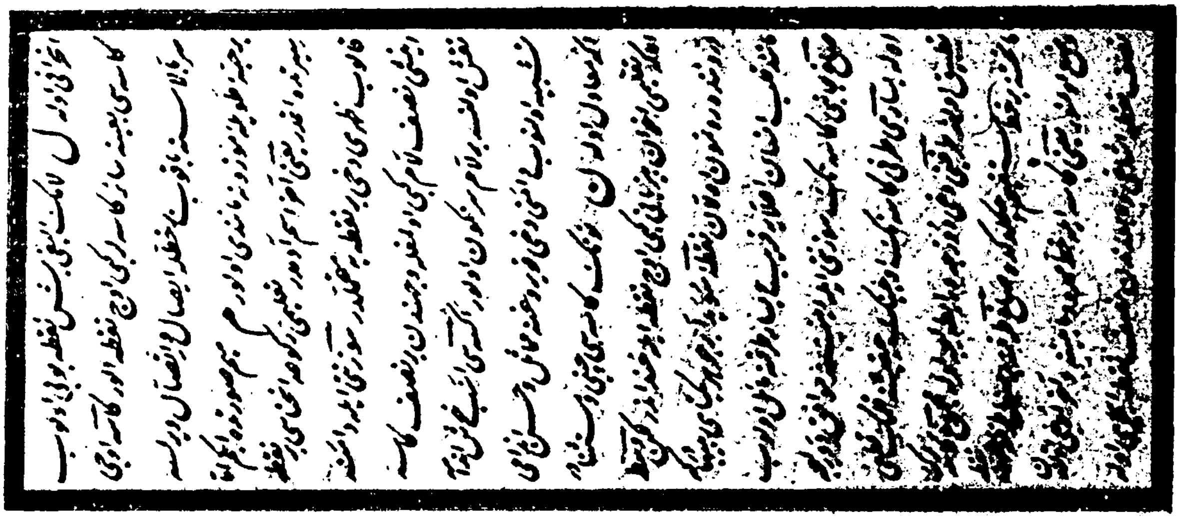
5a

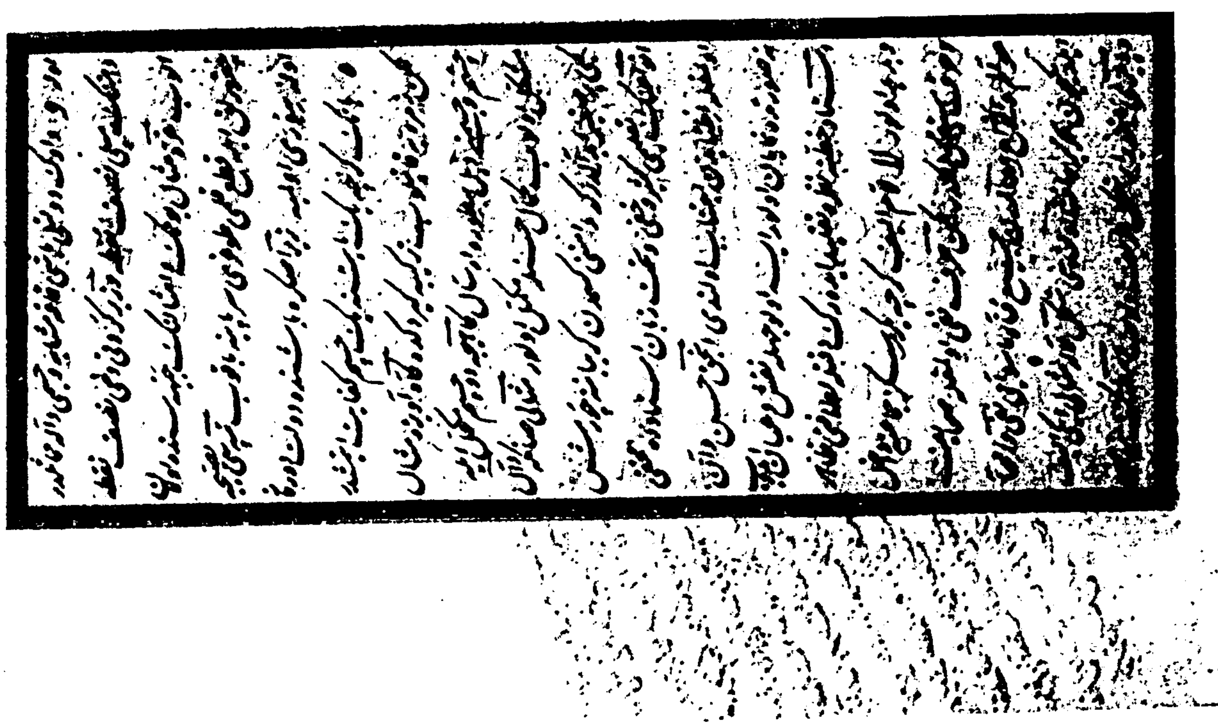
5b

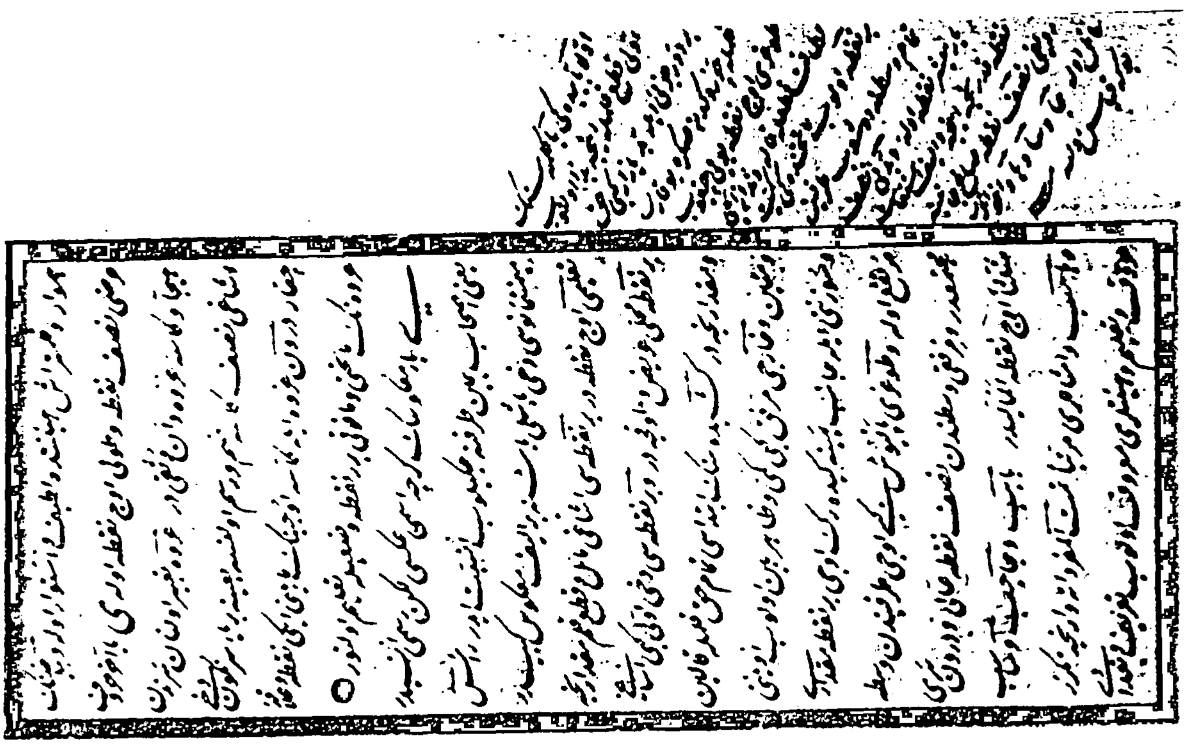
6a

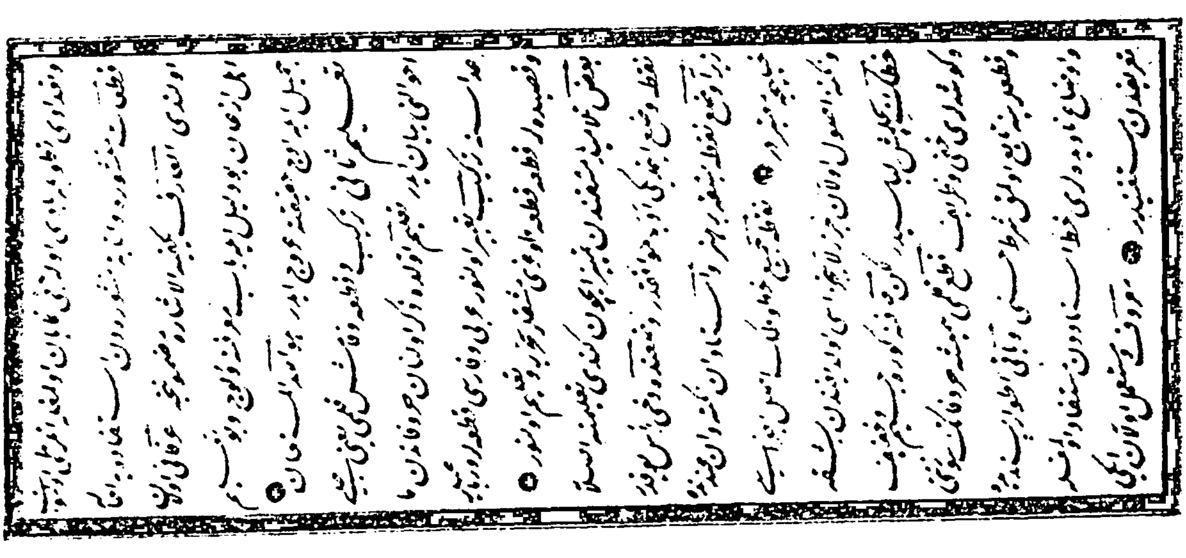
6b

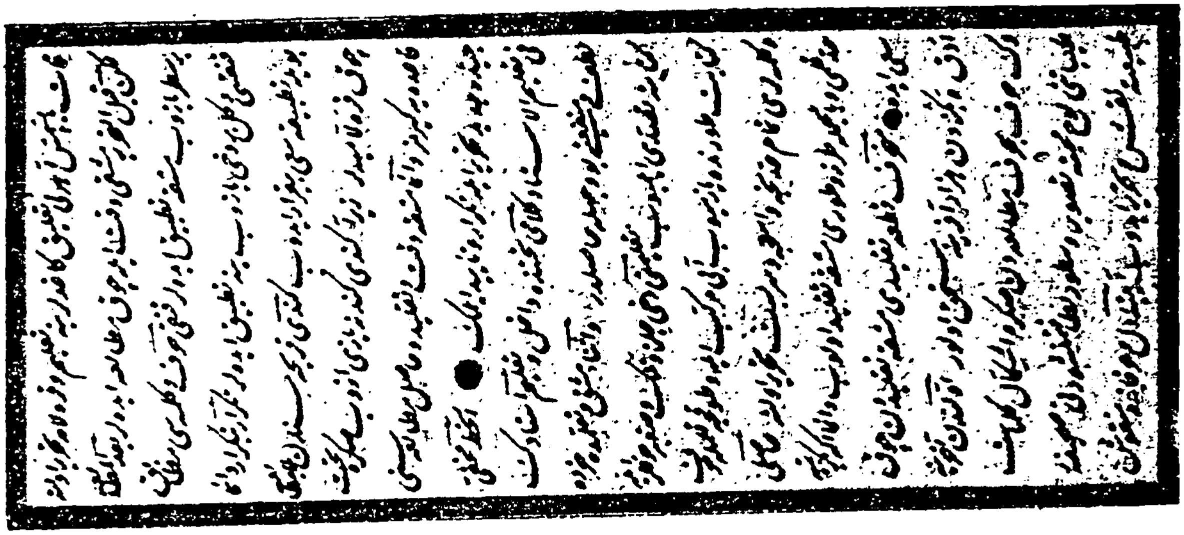
7a

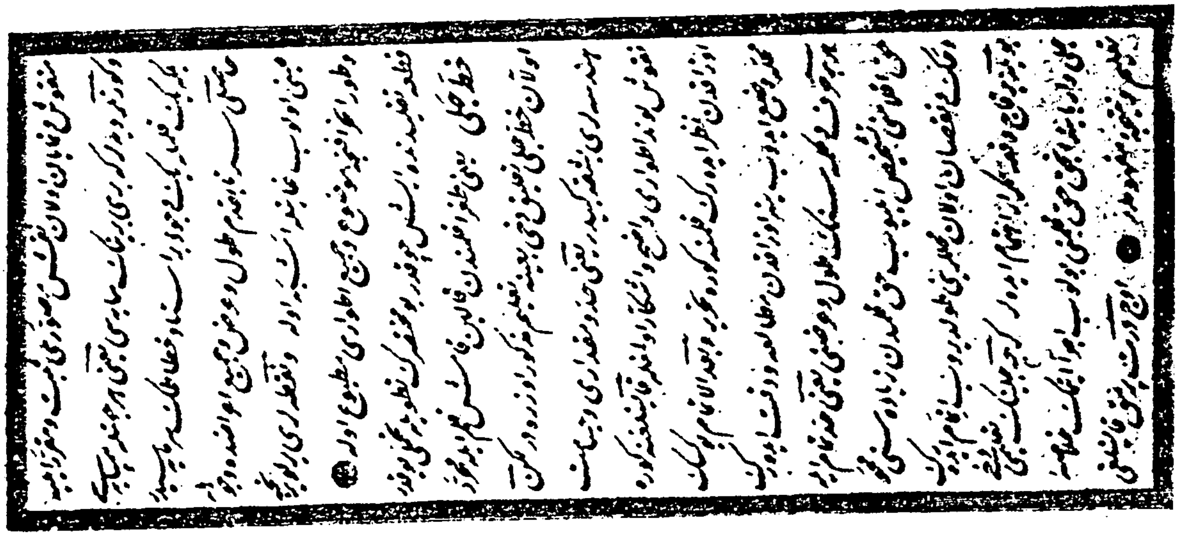
7b

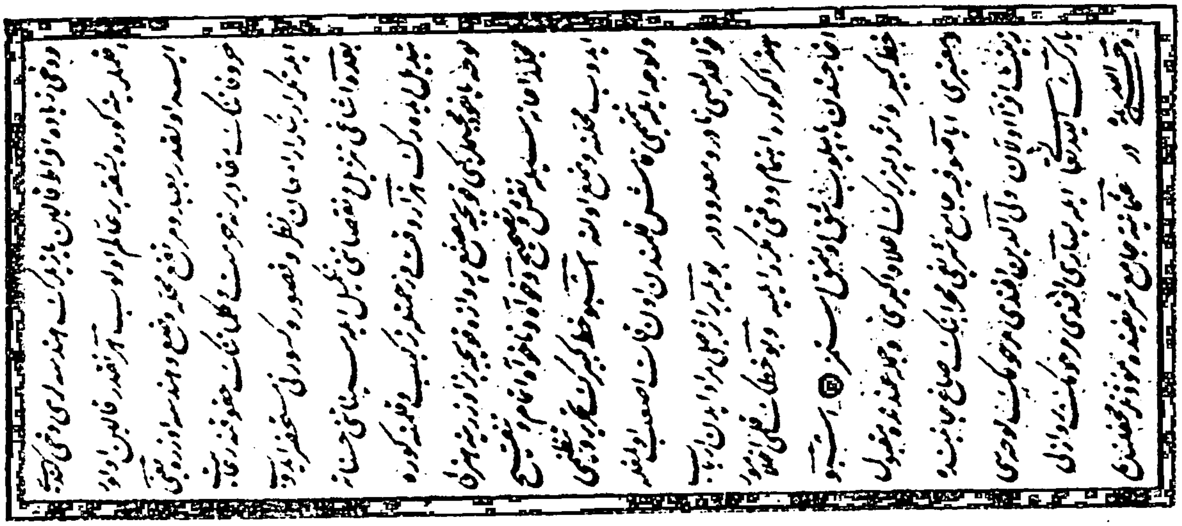
8a

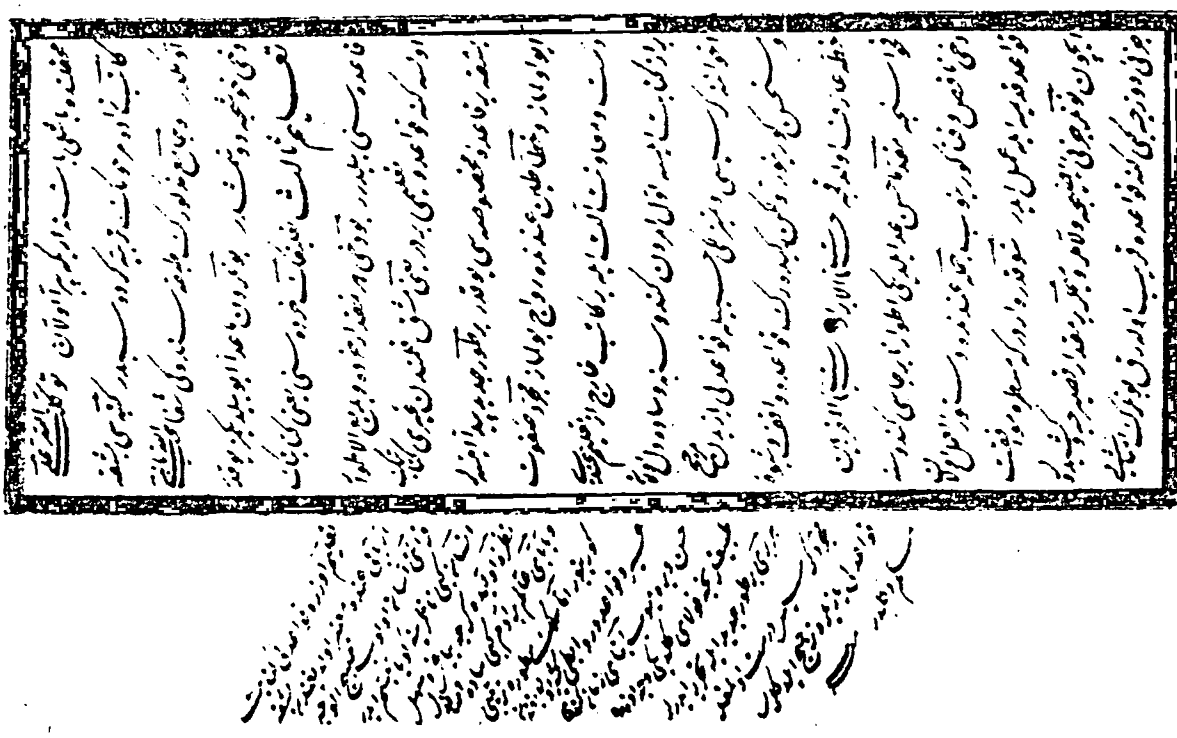
8b

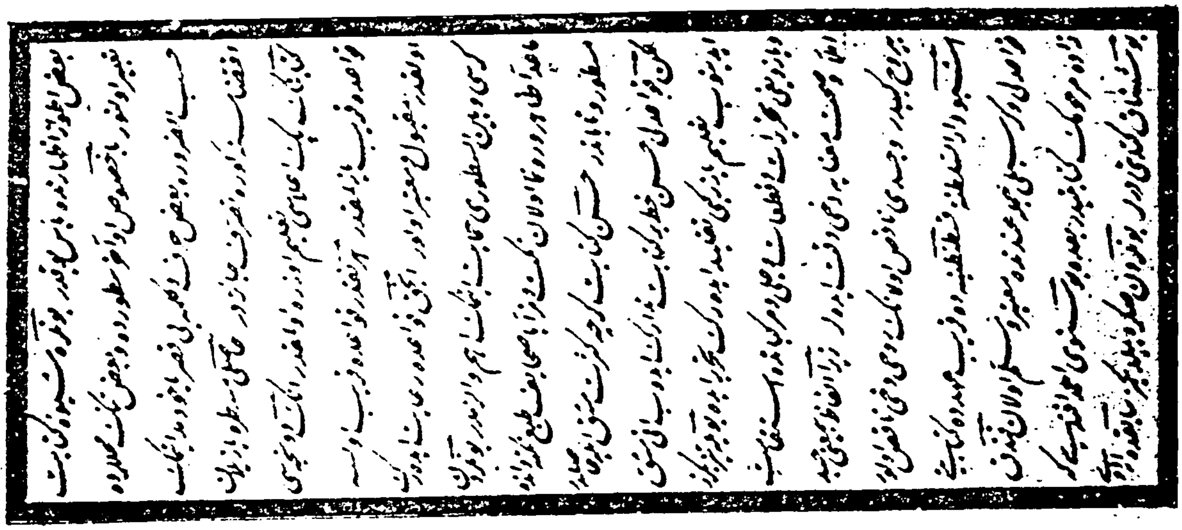
9a

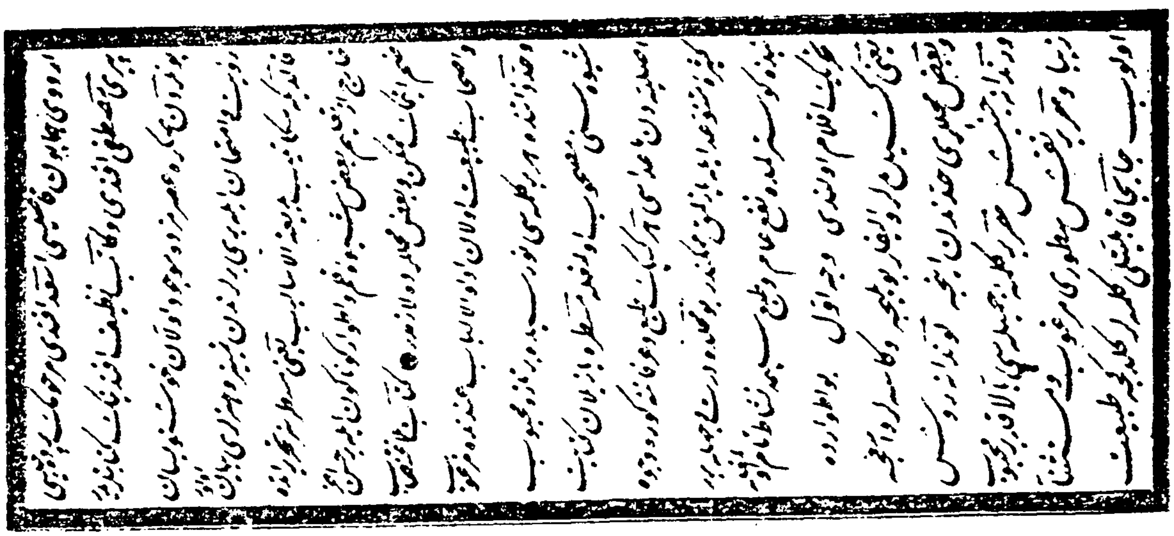
9b

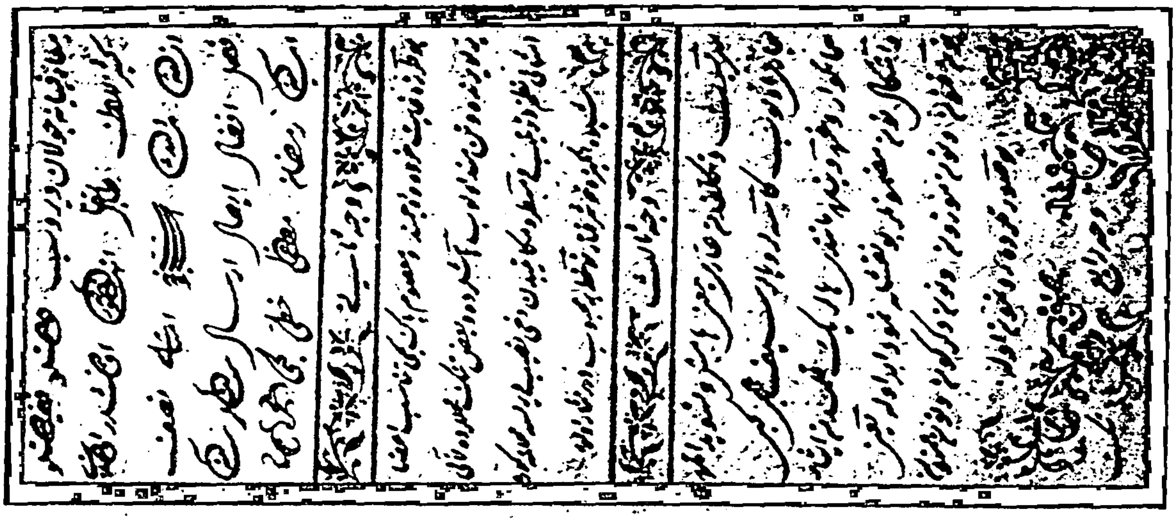
10a

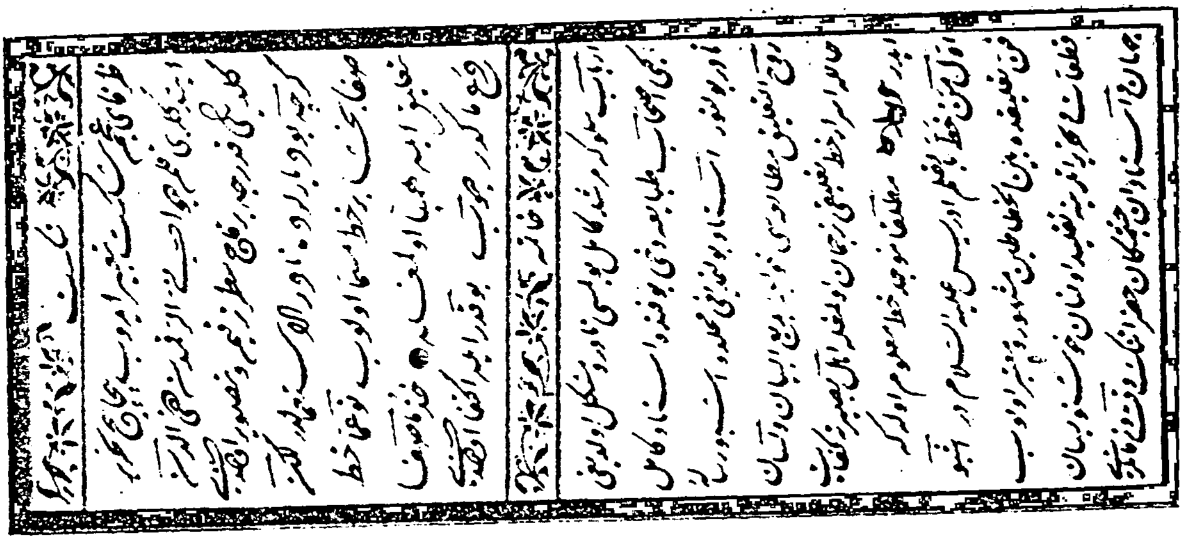
10b

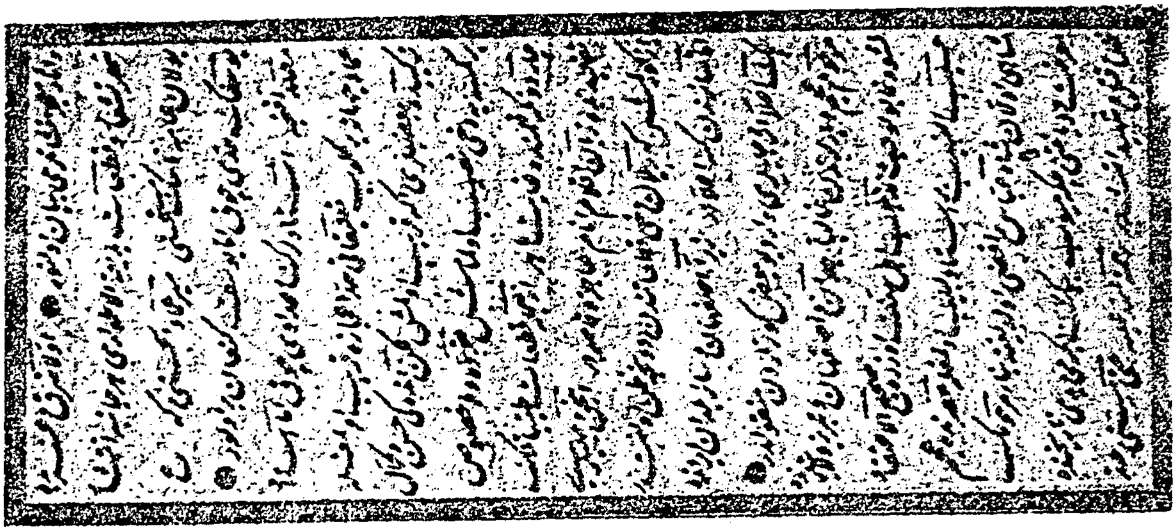
11a

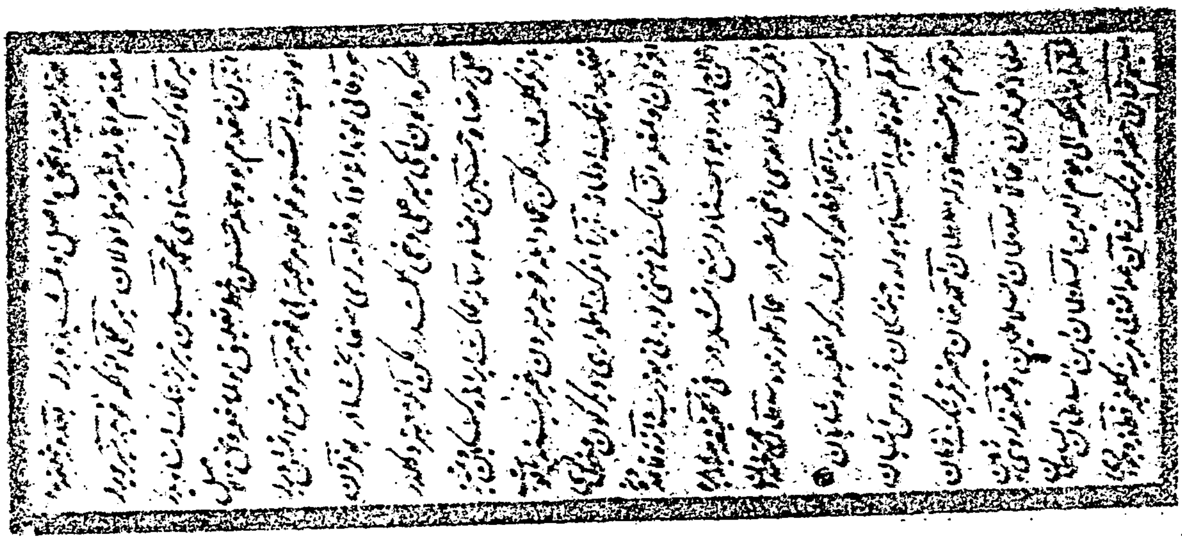
11b

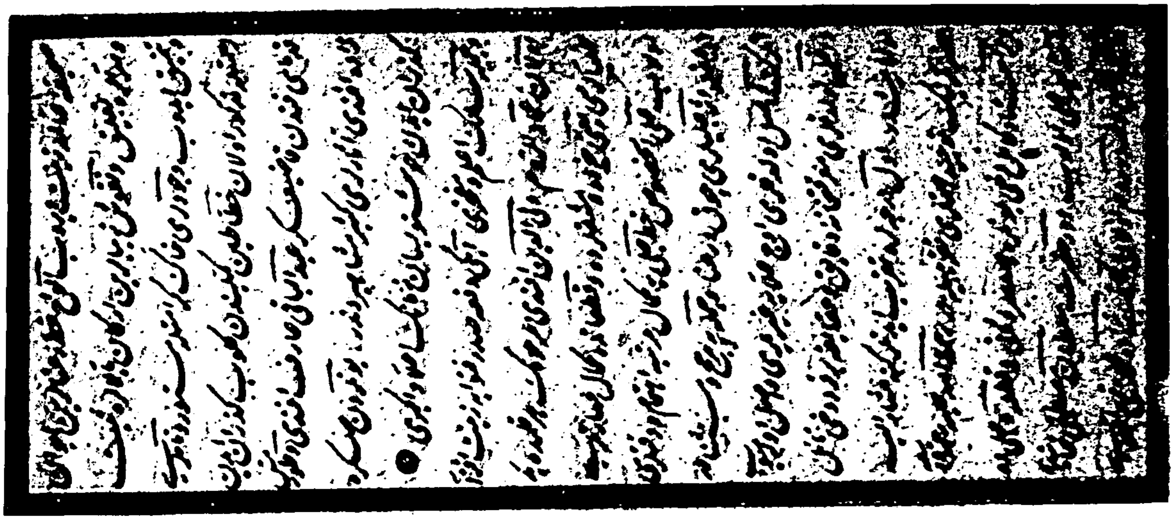
12a

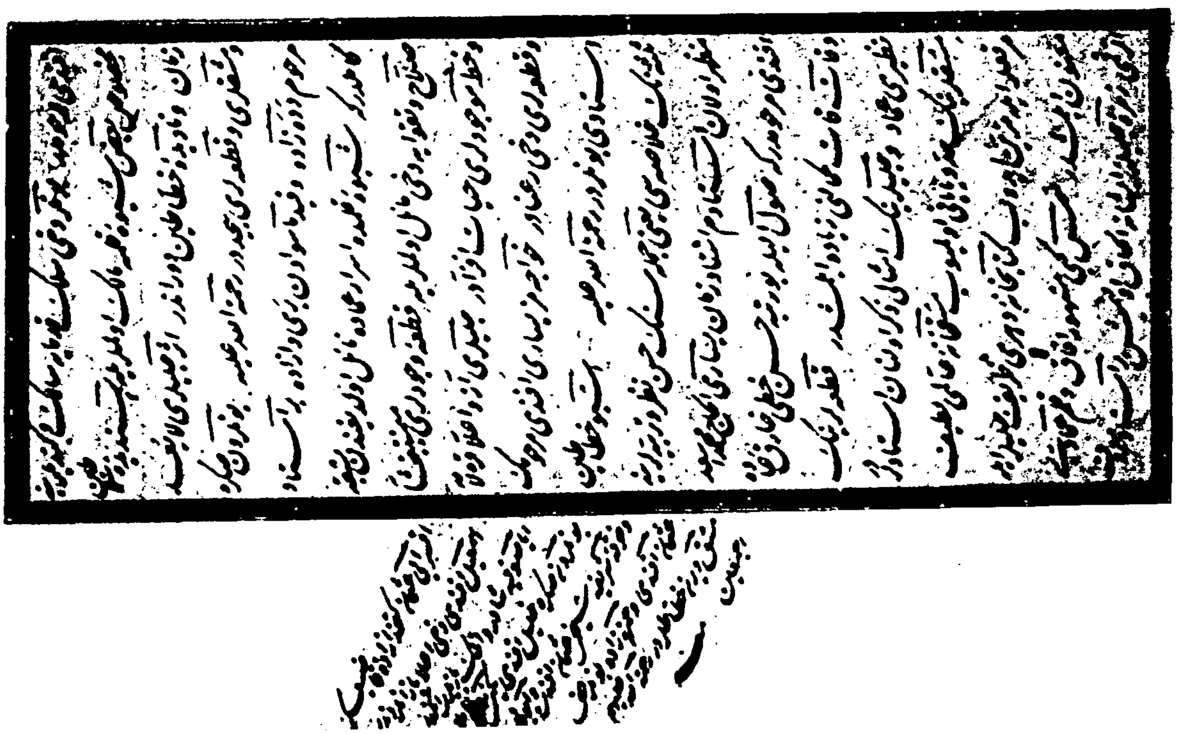
12b

13a

13b

14a

14b

15a

BİR VAKIF ESER OLARAK CAMİ, MESCİD, ZAVİYE, ŞİFAHANE GİBİ DİNÎ VE SOSYAL YAPILARDA BULUNAN HALI, KİLİM VE DÜZ DOKUMA YAYGILAR VE BUNLARIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU*

Doç.Dr.Bekir DENİZ

Anadolu'da camiye halı veya kilim sermek eskiden beri süregelen bir gelenektir. Günümüzde hayır veya sevap işlemek isteyenler, vakıf gelirleri bulunsun veya bulunmasın, halkın topluca namaz kıldığı camilere halı, kilim veya düz dokuma yaygı (cicim, sili, sumak) türü örtüler temin ederek caminin sergi ihtiyacını karşılamaktadır (Res. 1).

Günümüzde camiler devlet tarafından veya halkın kurduğu dernekler aracılığıyla, kendi aralarında topladıkları paralarla ya da varlıklı kişiler tarafından inşa edilmektedir. Hangi şekilde yapılırsa yapılsın caminin sergisi için bir meblağ ayrılmaz. Daha çok caminin bina edilmesi önemlidir. Sergi ya müftülüklerin izniyle, kendisinden önce yapılmış camilerdeki fazla yaygılarla ya da halkın bağışlarıyla karşılanır. Bazen varlıklı kişiler tarafından da temin edilir (Res. 2).

Günümüzde serginin caminin inşası sırasında düşünülmemesi, bina yapıldıktan sonra temini yoluna gidilmesi, çok para gerektirmediği için sonraya bırakıldığı şeklinde yorumlamak mümkünse de, Osmanlılar devrinde de serginin caminin yapımı sırasında hazırlandığını görmüyoruz. Sözgelimi İstanbul Süleymaniye Camii'nin inşasıyla ilgili belgelerde, camide kullanılacak malzemenin cinsi, nereden getirileceği, çalışan ustalar, yevmiyeleri ayrıntılarıyla verilmesine karşılık, camiye serilecek örtü hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[1] Selçuklular ve Osmanlılar döneminde serginin cami yapılırken veya yapıldıktan sonra düşünülmemesi imkansız gibi görünmekteyse de, örtü olarak kullanılan bu malzemeleri muhtemelen, cami yapıldıktan sonra, hayır ve bağış yoluyla temin edildiği fikri dışında bir düşünce akla gelmemektedir.

Günümüzde Anadolu'da yaygın bir gelenek vardır. İster şehirde ister köyde olsun, dokuma bilen veya bilmeyen kadınlar, öldükten sonra cenaze üzerine serilip mezarlık dönüşünde, camiye bağışlanmak üzere, **ölümlük halı, kilim** veya **düz dokuma yaygı** hazırlarlar. Dokuma yapmasını bilenler evlenmeden evvel veya evlendikten sonra kendisine ve kocasına, varlığına göre, halı veya düz dokuma yaygılardan birisini, tercihen kilim dokur. Dokuma yapmasını bilmeyenler ise ya satın alırlar veya ısmarlama yoluyla dokuttururlar. Bu dokumalara **ölümlük-dirimlik** (halı,kilim) denir.Tüm Anadolu'da farklı isimlerle tanınır. Sözgelimi, Çanakkale yöresinde **ölümlük-dirimlik kilim**, Kayseri, Konya, Niğde, Aksaray civarında **ahretlik** (ölümlük) halı-kilim (Res. 4), Denizli, Aydın yöresinde ise **sargı kilimi** (tabuta sarılan kilim) isimleriyle bilinir (Res. 5-6). Bu dokumalar sergi olarak kullanılmaz, alınıp satılmaz. Darda kalınsa bile elden çıkartılmaz. Özellikle yaşlı hanımlar tarafından çeyiz eşyası gibi, sandığın bir köşesin-

* Konu, " Bir vakıf olgusu olarak Kilimler" başlığıyla, daha önce, sayın Nazan ÖLÇER ve Fahrettin KAYIPMAZ tarafından ele alınmıştır (bkz. N.ÖLÇER, **Türk ve İslam Eserleri Müzesi Kilimler**, İst. 1988, s. 15-16; F.KAYIPMAZ "Camilerde Bulunan Tarihi Halı ve Kilimler ile Bunların Hırsızlık ve Yıpranmalara Karşı Koruma Önerileri" **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.XXXIV, s.1-2, 1990'dan ayrıbasım, s.409-417). Ancak, yetersiz bulduğumuz için, daha detaylı bir şekilde araştırmayı uygun bulduk. Çalışmamızı 2 Aralık 1991 tarihinde, IX.Vakıf Haftası nedeniyle İzmir'de, Ege Üniversitesi Ve İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğünce düzenlenen **IX.Vakıf Haftası Sempozyumu**'nda bildiri olarak sunduk ve genişleterek yayına hazırladık. Tarihi konulardaki bilgilerde Sayın Yrd.Doç.Dr.Akif ERDOĞDU ve Öğ.Gör.Aydoğan DEMİR'in görüşlerinden faydalandık. Kıymetli yardımları için kendilerine teşekkür ederim.

1. Bu konuda geniş bilgi için bkz.Ö.L.BARKAN, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı** (1550-1557), C.I, Ankara, 1972, C.II,Ankara, 1979. Sözkonusu camiye ait kayıtlarda halı ve düz dokuma yaygılardan söz edilmemektedir. Ancak, İbrahim Paşa Sarayı ile ilgili bölümde saraya alınan halılarla ilgili bilgiler verilmektedir. Bu konuda bk.Ö.L.BARKAN., **a.g.e.**, C.II, s.264.

de, kefenlik bez ile birlikte saklanır.[2] Camilerde üst üste serilen bu dokumalar zamanla halı ve düz dokuma yaygı katmanları meydana getirirler. Camilerin bir halı ve düz dokuma yaygı müzesi gibi olmasının nedeni budur.

Halk tarafından herhangi bir nedenle camilere serilen bu halı ve kilimler, halk arasındaki geleneklere göre, camilerin malı sayılır. Alınıp, satılamaz. Bir başkası tarafından özel malı gibi kullanılamaz. Kullanma hakkı tamamen bulunduğu camiye aittir (Res. 7).

Tabiki bu gelenek yeni ortaya çıkmış değildir.Muhtemelen Selçuklular ve Osmanlılar devrinde de vardı. Ancak, o dönemlerde vakıf kuralları da bulunmaktaydı. Fakat her yapının vakfı yoktu. Günümüzdeki bu gelenek kurallarını vakıf kurallarında da görüyoruz: Selçukluların ünlü veziri Celaleddin Karatay'ın mescid ve zaviye vakfiye-sinde[3] *"...En hayırlı varis olan Tanrı yer yüzüne ve üzerinde bulunanlara varis oluncaya kadar satılmaz, hibe edilmez, mülk yapılmaz, miras kılınmaz şù şartlaki en fazla ve en çok bir icara icarlanarak...."* denilmektedir. Yine, Karamanoğlu Ali Bey'in Niğde' deki medreseye ait vakfiyesinde de[4] *"...Medresenin yukarıda zikredilen cemaate vakfı sahibi şer'i ile vakf ve muhalled ve müebbed olarak hapis ve hasreyledi. Satılmaz, başkasına bağışlanmaz, terhin edilmez, başka bir şeye tebdil olunmaz, mülk yapılmaz, miras olmaz"* diye yazılıdır. Görülüyor ki camiye bağışlanan halı, kilim ve düz dokuma yaygıların kullanılma geleneği vakıf geleneklerinden farklı değildir.

Yukarıda belirttiğimiz herhangi bir nedenle camiye bağışlanan, hibe edilen halı ve kilimler vakıf eser midir? yoksa bağış mıdır? Elbette bir malın vakıf olabilmesi için vakfedildiğine dair hukuki kayıtların bulunması gerekir.[5] Halbuki camilere serilen halı, kilim ve düz dokuma yaygılar, taraflar arasında herhangi bir sözleşme yapılmadan, hayır için serilmekte ve sonuçta caminin malı sayılmaktadır. Tıpkı vakıf kurallarındaki gibi, kişinin bağışladığı halıyı, ben fikrimden vazgeçtim, serdiğim dokumayı geri almak istiyorum gibi bir isteme hakkı yoktur ve hiç kimsenin de, halkın inançlarına göre, onur kırıcı böyle bir davranışa tenezzül etmesi mümkün değildir. Belki bunun içindir ki, camiye serilen bir dokuma kişiler tarafından kısa bir süre sonra unutulur. Dokuma üzerinde herhangi bir talepte bulunulmaz. Dolayısıyla, kişilerin camilere serdiği halı, kilim ve düz dokuma yaygılar bir vakıf mal değildir, vakıf gelirleriyle de satın alınmamıştır. Ancak, kendi içinde bir düzenle işleyen, belli kuralları olan bir sistemdir. Kısacası bir gelenektir (Res. 8).

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde cami, zaviye, medrese gibi kurumların halı, kilim vb. sergi ihtiyacı, bağış geleneği dışında vakfedilerek ya da vakıf gelirleriyle satın alınarak temin ediliyordu: Ancak, vakfiyelere bakıldığında vakfedilen halıların sayısı üç ya da beşi geçmemektedir. Yayınlanmış vakfiyeler arasında en fazla vakfedilmiş halı veya düz dokuma yaygılar Kara Ahmet Paşa'nın vakfiyesinde görülmektedir.[6] Büyük bir cami veya medresenin bu kadar az sayıdaki bir sergiyle örtülmesi mümkün değildir. Gerçi vakıf denildiğinde daha çok arsa, arazi, han, hamam gibi geliri olan arsa veya yapılar kastedilmektedir. Halı, kilim veya diğer düz dokuma yaygıların, diğer vakıf malları kadar büyük ve önemli şeyler olmadıkları için, çok kıymetli olmadıkça, tevazu gösterilerek, vakfiyelerde gösterilmemeleri de mümkündür. Herşeye rağmen, Süleymaniye Camii gibi büyük yapıların örtülebilmesi için çok sayıda halı, kilim ve düz dokuma yaygıya ihtiyaç duyulduğu kesindir. Büyük bir ihtimalle, vakfı bulunan yapıların sergisi, vakfedilen sergiler dışında, halkın bağışlarıyla karşılanmaktaydı. Vakfı bulunmayan eserlerin, sözgelimi köy camilerinin örtüleri ise bağış gelenekleriyle karşılanmış olmalıdır (Res. 9-10).

Tarihi kaynaklardan ve bugüne kadar yayınlanmış olan vakfiyeler, tahrir defterleri, muhasebe bilançoları ve şeriye sicillerinden öğrendiğimize göre cami, mescid, medrese, zaviye, şifahane gibi dini ve sosyal yapıların sergileri bir kişi tarafından hediye edilebildiği gibi, vakfediliyor, bir vakfa bağışlanan eşyalar arasında yer alabiliyor ya da vakıf gelirleriyle eskidikçe, satın alınması şart koşuluyordu (Res. 9).

2. Bugün Anadolu'da kadınlar, genç kızlığı sırasında veya evlendikten sonra, kocası ve kendisi için **halı veya kilim tımarlar**. Yani **ölümlük halı** veya **kilim dokur** ya da **hazırlar**. Dokuma bilmeyenler ise, dokunmuş halı ya da kilim satın alırlar veya ısmarlama yoluyla, bilen kimselere dokutturexcurlar. Eşlerden birisi öldüğünde bu dokumalar cenaze üzerine serilir. Defn işleminden sonra, mezarlıktan dönüşte, dokuma, ölen kişinin hayrına camiye bağışlanır. Çanakkale yöresinde **ölümlük** amacıyla, **halkın kırmızı** kilim dediği örnekler dokunur. Renginden dolayı bu isimle anılan kilimler iliksiz kilim tekniklidir. Konya, Aksaray, Niğde, Kayseri ve Kırşehir çevresinde halkın **göbekli kilim, kafalı kilim veya toplu kilim** dediği yanyana üç veya dört göbekle süslü kilimler, Yozgat civarında da **kafalı kilim** veya **bayraklı kilim** adı verilen kilimler **ölümlük kilim** olarak kullanılır. Sözkonusu bu kilimler genellikle ilikli kilim tekniğinde dokunur.
3. O.TURAN, Selçuklu Devri Vakfiyeleri, III, Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten**, C.12, S. 45-48, 1948, s. 157.
4. Bkz.İ.H.UZUNÇARŞILI, "Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, S. II, 1942, s. 59.
5. Vakıf ve vakıfların hukuki düzenleri hk. bkz. F.Köprülü, "Vakıf Müessesesi'nin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü" **Vakıflar Dergisi**, C.II, Ank. 1942, s.1-32; A.H.Berki., "İslamda Vakıf, Zağnos Paşa Zevcesi ve Nefise Hatun Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, C.V. Ankara, 1958, s. 1-18; N.Çağatay., "Sultan Murad Hüdavendigar Adına Düzenlenmiş Bir Vakfiye", **Vakıflar Dergisi**, C. XII, Ankara, 1978, s. 7-1; B.Yediyıldız, "Vakıf müessesesi'nin XVIII.Asır Türk Toplumundaki Rolü", **Vakıflar Dergisi**, C.XV, Ankara,1982, s.1-28; B.Yediyıldız., Institution du Vaqf Au XVIII.e Siecle en Turquie, étude socio-historique, Ankara, 1990.
6. Bkz.Ş.Yaltkaya., "Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, C. 2, Ankara, 1942, s. 83.

1397-98 yılları arasında yazılan ve Kadı Burhaneddin dönemini anlatan Bezm u Rezm'de[7] "*Sultan o günlerde şeyhlerin ilmine (tasavvuf) meyletmişti. Şeyhülislam Alaaddin Şeyh Yar Ali ile sohbeti sırasında değerli iki halıyı Şeyh Sadreddin-i Konevi'nin -Allah sırrını kutsasın- pak türbesine göndermişti....*" diye anlatmaktadır. Burada "*iki halının türbeye gönderilmesi*"nden yukarıda sözünü ettiğimiz gelenek sonucu, türbeye bağışlandığını anlıyoruz.

Camiye halı ve diğer düz dokuma yaygıların vakfedildiğine dair Hacı İbrahim Paşa'nın H.1162 (M.1748) tarihli vakfiyesini örnek gösterebiliriz.[8] Sözkonusu bu vakfiyede Erzurum şehrinin Çifte Hamam Mahallesi'nde, kendi arsasına yaptırdığı camiye konulmak üzere vakfettiği halı ve sergilerle ilgili olarak "...*Ve iki adet uşşaki seccade ve bir yeşil çuka sırf seccadesi*[9] *ve bir sağir çuka seccade ve bir kürsü minderi ve on adet münakkaş horasânî kebir halı ve dört adet münakkaş horasânî sağîr halı ve tahtlerinde yirmi adet keçe....*"denilmektedir.

Halı veya kilimin, bir vakıf eser olarak, vakıf gelirleri arasında yer aldığı ve vakfa şahıslar tarafından halı ve kilimin vakfedildiğine dair, Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Kara Ahmed Paşa'nın vakfiyesini örnek verebiliriz.[10] Sözkonusu vakfiyede" *Camii şerife olan Kelâmıkadimleri ve kaliçeleri ve seccadeleri vaki....Kelâmikadim adet 15, kaliçe adet 18, seccade adet 4, dersane tek kaliçe adet 1, seccade adet 1, An vakfı Kenan ağa, seccade, Bağdadi beyaz dokuz mihraplı kıt'a bir, tesbihi kebir çemşir, bin tane kıt'a bir, merhumun kendisinin vakfeylediği Mushafı şerifleridir. Adet 13, merhumun tesbihi bin tane kıt'a 1, tahririn fi 15 Şabannilmuazzam sene/989 merhum vezir âzam iken şehid olan Mehmed Paşanın camie gönderdiği Mushafı şerif adet 3, vakıf akçe ile alınmış kaliçe adet 3, vakıf akçe ile alınmış kaliçe 7, seccade 1, seccade 1, haliçe adet 3 Merhum Mehmed Paşanındır. Merhum Lâlâ Karamustafa Paşa haliçe adet 3, Kethüdası olan Mustafa kethüda gönderdiği mushaf 1 haliçe 1, Merhum Hasan kethüdanın haliçe 1 seccade 1, Merhum Mustafa Ağa'nın haliçe 1, Merhum Yazıcı Hüsrev Ağa'nın haliçe 1, Süleyman Beyin seccade 1, Fazlı çavuş vakfeylediği seccade adet 1, cem'an Mushafı şerif adet 15 cem'an haliçe 18, seccade adet 3 seccade yekûn 5*" denilmektedir.

Buradaki "*Bağdadi beyaz dokuz mihraplı kıt'a bir, tesbihi kebir çemşir, bin tane kıt'a bir, merhumun kendisinin vakfeylediği Mushafı şerifleridir. Adet 13, merhumun tesbihi bin tane kıt'a, tahriren fi 15 Şabanilmuazzam sene 989*" ibaresinden Kara Ahmet Paşa'nın kendisinin vakfına Bağdat ipeğinden dokunmuş, yan yana dokuz kişinin namaz kılabileceği büyüklükte, dokuz mihraplı bir saf seccade, "*Fazlı Çavuş'un da 1 adet seccada vakfettiği*" anlaşılmaktadır. Öte yandan, vezir iken öldürülen Sokollu Mehmed Paşa, Lâlâ Kara Mustafa Paşa, O'nun kethüdası Mustafa Paşa, Hasan Kethüda, Mustafa Ağa ve Yazıcı Hüsrev Ağa gibi ünlü kişilerin de vakfa halı ve seccade bağışladıkları görülmektedir.[11]

Cami, medrese gibi yapılara vakıf gelirlerinden halı, kilim alındığına veya eskidikçe yenilenmesinin şart koşulduğuna dair çok sayıda bilgi mevcuttur. Örnek olarak Karamanoğlu Ali Bey vakfiyesini verebiliriz.[12] Adıgeçen vakfiyede "....*Bundan sonra geri kalan irat medresenin rakabesinin olarak bakasını temin eden cihetlere ve anın masalihinden, kandil, kilim ve saire zarurî olan yerlere, bundan da geri kalan mebaliğ ve hasılatın....*" şeklinde açıklanmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 2111 numaralı defterin 203 sahife 161.sırasında kayıtlı, Sadrazam Halit Hamit Paşa'ya ait H.1198 (M.1783) tarihli, henüz yayınlanmamış vakfiyede de[13] "...*yine herkesin oyu ve mührüyle mütevelli seçilsin ve mütevelli de caminin hasır ve halı türünden sergisini zamanla eskiyip değiştirmek gerektiğinde kaza hakimine bildirilsin ve hizmetlilere hazırlattırılıp İstanbul'da bulunan vakfının mütevellisine bildirilmesi ile değiştirilmesi gereken miktar değiştirilsin...*" denilmektedir.

7. Bkz.Aziz B.Erdeşir-i Estrâbadî (çev.M.Öztürk), **Bezm u Rezm** (Eğlence ve Savaş), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990, s. 355. Yazarın Kadı Burhaneddin'den Sultan diye söz ettiği mütercimin önsöz'ünde belirtilmektedir. Bkz. Aziz B.Erdeşir-i Estrâbadî., **a.g.e.** s.XI. Sadreddin Konevi Zaviyesi ve vakfiyesi hakkında geniş bilgi için bkz. İ.H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, İst. 1964, s. 487-504; Suraıya Faroqhi, "Vakıf Admınıstratıon in Sıxteenth Century Konya", **Journal of The Economic and Social of The Orient**, Vol. XVII, Part: 2, Leiden 1974, s. 145-172.
8. İ.ATEŞ., "Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", **Vakıflar Dergisi**, C.XV, Ankara, 1982, s. 59.
9. Türk dokuma sanatından bildiğimiz kadarıyla **sırf seccadesi** diye bir seccade türü bulunmamaktadır. Yazım hatası sonucu **sırt seccadesi** yerine **sırf seccadesi** yazıldığını sanıyoruz: Günümüzde, Ege Bölgesi'nde sırtta testi taşımak üzere, bir insan sırtı genişliğinde, halı veya düz dokuma yaygı tekniğinde dokuma yapılmaktadır. Bugün daha çok eski örnekleri görülen bu dokumalar yaklaşık 60 x 60 cm. ebatlarındadır. Halk arasında **arheleç** (arkalık-sırtlık) ismiyle tanınmaktadır.
10. Ş.Yaltkaya., **a.g.e.**, s. 83.
11. Burada adı geçen Sokollu Mehmet Paşa, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim'in veziridir. Kıbrıs fatihi diye tanınan Lâlâ Kara Mustafa Paşa ise, II.Selim'in Lâlâsı ve VI.veziridir. Sokollu Mehmet Paşa hakkında bkz. M.Aktepe, "Mehmed Paşa, Muhammed Paşa, Sokullu", **İslam Ansiklopedisi**, C.VII, İst. 1967, s. 595-607. Lâla Kara Mustafa Paşa hk. bkz. M.M.Aktepe., "Mustafa Paşa, Lala, Kara", **İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, İst. 1967, s. 732-738.
12. İ.H.Uzunçarşılı, **Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi,** s. 60.
13. Halil Hamit Paşa Hk. bk. İ.H.Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, XVIII. yy.C.IV 2.Kısım, Ankara, s. 432-436.

Selçuklular Devri :

Anadolu'da Selçuklular döneminden itibaren cami, mescid, medrese, zaviye, gibi yapılara halı ve kilim vakfedildiğini görüyoruz. I.Alaeddin Keykubad'ın (1220-1227) vezirlerinden Celâleddin Karatay'ın 1251 yılında Konya'da inşa ettirdiği Medrese'ye ait vakfiyede[14] "*.....sonra bundan artan adı geçen medresenin imârına, yıkılanın yapılmasına, açılan gediklerin tâmirine sarfedilir; sonra odaya hasır, zeytin yağı, halı (yaygı) ve Regaib, Şâbanın ortası ve Kadir gibi üç gecede mum için harcanır.*" denilmektedir.

Yine aynı kişinin mescid ve zaviye vakfiyesinde de[15] "*...Vakıf gelirlerinden önce mezkûr vakıfların imârına ve bunların haleldar olanlarına, sonra hasır, halı (bast), zeytin yağı (zeyt) ve Regaib, Şabanın ortası Ramazanın yirmi yedisi gibi mübârek gecelerde mum teminine başlanır.*" diye belirtilmektedir.

Kaynakların ifadesine göre, günümüze ulaşabilen 18 tane Selçuklu halısı mevcuttur.[16] Bunlardan sekiz tanesi 1905 yılında, Alman konsolosluğunda görevli Loytved'in delâleti ile F.R.Martin tarafından Konya Alaeddin Camii'nde bulunmuştur. Konuyla ilgili kaynaklar günümüzde İstanbul Türk-İslâm Eserleri Müzesinde bulunan bu halıların, Alaeddin Camii'nin 1221 yılında genişletilmesi sırasında, II.Alaeddin Keykubat tarafından camiye vakfedilmiş olabileceğini söylemektedirler.[17] Ancak, günümüzde, bu halıların vakfedildiğine dair kesin bir kayıt yoktur. Fakat, bu halıların büyüklüğüne de bakılarak -bazıları 15 m^2 büyüklüğündedir- muhtemelen cami veya o büyüklükteki mekânlar için dokunduğu, O'nun zamanında veya sonrasında camiye serilmiş olabileceği şeklindeki görüşe biz de katılmaktayız. [18]

Osmanlılar Devri:

XIV-XV.yüzyıllarda da cami, imaret veya şifahane gibi kurumlara halı veya kilim alındığına dair bilgiler mevcuttur: II.Murad'ın 25 Kasım 1489-13 Kasım 1490 yılları arasında, kayıtları vakıf mütevellisi Rüstem Çelebi ve Sinan el-Kâtib tarafından düzenlenen, Edirne'deki imaret, medrese ve Darüşşifa muhasebe kayıtlarından[19] vakıf gelirlerine ait paralarla hasır, kilim, halı, çuval, heybe, Fatih Camii ve imareti tesislerinin 1489-1490 yıllarına ait muhasebe bilançolarından da medrese, imaret ve darüşşifa için hasır ve halı,[20] Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesi'nin muhasebe bilançolarından ise, Ayasofya Camii için hasır, çuha, çuval, torba alındığını öğreniyoruz.[21]

XV ve XVI.yüzyılda, vakfiyelerde ve tahrir defterlerinde bulunan bilgilerden [22] camilere halı ve kilim vakfedilmeye devam edildiğini görüyoruz. Sözgelimi, İstanbul'da Mercan Ağa Mahallesi'ndeki Sâhib'ül-Mescid'in 1474 tarihli vakfiyesinde 4 kalıçe-i kêbire, 2 kaliçe-i sağire ve 1 kilim, yine İstanbul'da, Mescid-i Baba Hasan Mahallesi'ndeki, 1497 tarihli Mustafa bin Abdullah vakfiyesinde de hasır ve kilim vakfedilmiştir.[23]

XVI.yüzyıla ait vakfiyelerden, İstanbul'da H. 1530 tarihli Zâviye-i Kudvet'üs-Sâlikîn 'det'ülvâsılîn Eş-şeyh Mahmud Çelebi ibn-î Hüsâm vakfiyesinde Esâmî-i esbâb mescid-î şerif el-mecbûr için 2 adet kaliçe-i kebîr, 3 adet diğer kaliçe, 6 seccade, 3 kilim,1 adet seccâde-i hindî, Esâmî-i esbâb-ı cem'iyethâne için ise 4 adet kaliçe, 3 adet seccaâde, 7 adet seccâde-i hurda, 2 adet kilim 4 adet kebe-i Yanbolı, 1 adet bisât ez çuka-î Selânik, 1 adet seccâde tekye nemed-i "*acemi*"nin isimleri geçmektedir.[24] Yine İstanbul'da,Abdusselam oğlu Behram Ağa'ya ait Evaili Muharrem H.1001-29 Eylül M.1592 tarihli vakfiyede de[25] "*...Ve Mudanya'da olan Camii Şerife zevâyidi efkaftan lâzım oldukça hasır ve kaliça (halı) alına*" denilmektedir.

XVI.yüzyıl sonrasında, vakıf yoluyla cami, mescit ve diğer dini ve sosyal yapılara halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygıların vakfedilişi devam etmiştir. Sözgelimi, İzmir-Yağhaneler semtinde bulunan, Şemsi Baba Dergâhı'nın (tekke) (Karadut-

14. O.TURAN, **Selçuklu Devri Vakfiyeleri III**, s. 142.
15. O.TURAN, **Selçuklu Devri Vakfiyeleri III**, s. 157.
16. 18 adet Selçuklu halısından üç tanesi de 1930 yılında R.M.Riefstahl tarafından Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii'nde bulunmuştur. Bu halılar Konya Alaeddin Camii'ndeki halılara benzemesinden dolayı XIII.yy. sonlarına tarihlenmektedir. Bkz. O. Aslanapa-Y.Durul, **Selçuklu Halıları**, İstanbul, 1974, s. 30-34; Ş.YETKİN, **a.g.e.**, s. 12-13. Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Cami Vakıfları hakkında bkz. M.Akif ERDOĞDU, "Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Bey Camiinin Vakıfları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, C.VI, İzmir, 1991, s. 91-108.
17. O.ASLANAPA, "Türk Halı Sanatı", **Konya**, Hazırlayan: Fevzi Halıcı, Ankara, 1984, s. 26; O.ASLANAPA-Y.DURUL, **a.g.e.**, s. 58'de "....Onun tarafından buraya vakfedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir" derken, aynı konuda Ş.Yetkin, **Türk Halı Sanatı**, Ankara, 1991, s. 7'de "Halıların Alaeddin Camii'nin genişletilip düzenlendiği 1221 yılında yapılmış ve camiye Sultan tarafından hibe edilmiş olduğunu ispat etmek zordur" diye yazar.
18. Bu konuda Sayın Ş.YETKİN'in görüşlerine katılıyoruz. Bkz. Ş.YETKİN, **a.g.e.**, s. 7.
19. Ö.L.BARKAN, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları (2 fotokopi ile birlikte)", **Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C.I, S. 2. Temmuz 1964, s. 276, 278, 295.
20. Ö.L.BARKAN, "Fatih Cami ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Bilançoları ", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, No: 1-2, İstanbul 1963, s. 310, 314, 325.
21. Ö.L.BARKAN, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilânçoları", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, No: 1-2, s. 350, 352, 362, 364.
22. Ayrıntılı bilgi için bk. Ö.L.BARKAN-E.H. AYVERDİ, **İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546) Târîhli**, İstanbul, 1970.
23. Ö.L.BARKAN-E.H.AYVERDİ,**a.g.e.** s. 179, 205, 236.
24. Ö.L.BARKAN-E.H.AYVERDİ., **a.g.e.**, s. 205.
25. İ..ATEŞ. **a.g.e.**, s. 59.

lu Dergâhı) M. 1875 tarihli vakfiyesinde[26] "...*kebir tas ve bir buhurdan ve çerağ dolabı ve odalarda bulunan bir müsta'mel Kula kaliçesi ve üç adet Kula seccadesi ve dört adet saman memlu kanaviçe ve burma yastık...*" denilmektedir. Bu da tekkeye bir Kula halısı ile üç Kula seccadesi'nin vakfedildiğini göstermektedir.

Günümüzde Camilerde Bulunan Halı, Kilim ve Düz Dokuma Yaygıların Durumu:

Selçuklu ve Osmanlılar dönemiyle, Türkiye Cumhuriyeti yıllarında, bağış veya vakıf yoluyla cami, mescit veya diğer dini ve sosyal yapılara serilen halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygıların eski ve değerli örnekleri, çok az da olsa Vakıflar Genel Müdürlüğü uzmanlarınca, sözkonusu yapılardan alınarak, İstanbul Vakıflar Halı ve Kilim Müzesi'ne götürülmekte ve burada saklanmaktadır. Ancak, buraya getirilen halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygıların hepsinin teşhir edilme imkânı bulunmamaktadır.Ayrıca, depolarda saklanan bu örnekleri uzun süre korumak da güçtür. Bunlar ya camilerde, bulundukları yerlerde kendi halinde korunmalı, ya da yeni müzeler kurularak buralarda sergilenmelidir. Ne varki yeni bir müzeler açmak veya her ile, ilçeye bir müze kurma yoluna gidilmediğinden,bunları sergileme imkanı da ortadan kalkmaktadır. Aynı şekilde, bu örnekleri bulundukları cami veya mescidlerde saklamak da, son yıllarda, neredeyse imkansız hale gelmiştir (Res. 10-11-12-13).

Günümüzde antika (eski) halı, kilim ve düz dokuma yaygılara karşı duyulan ilgi arttıkça, camilerde bulunan bu örnekleri saklamak da bir problem haline gelmektedir: Son yıllarda halı tüccarları köyleri tek tek dolaşarak camilerde ve halkın elinde bulunan kıymetli örnekleri toplayıp, yerine fabrika dokuması, yeni halılar vermekte, yaptığı alışverişin farkında olmayan halk, yeni halı aldığı düşüncesiyle sevinirken, elindeki tarihi kıymeti kaybetmektedir. Buna karşılık, halıları toplayan tüccarlar da, çok para kazanma hırsıyla, Türk insanının kültürünü sattığını bildiği halde alışkanlığından vazgeçmemekte, bulabildiği her dokumayı dış ülkelere satmaktadır (Res. 14-15).

Son yıllarda camilerdeki halı, kilim ve düz dokuma yaygılar için en büyük tehlike camilere yeşil halı döşeme modasıdır: Eski halı, kilim ve düz dokuma yaygılar süpürmesi ve temizlemesi zor olduğu için, cami görevlileri veya cami derneklerince, eski örnekler satılarak yerine düz yeşil renkte dokunmuş fabrika halıları alınmaktadır. İyi iş yaptığını söyleyen kişilerin ifadesiyle, cami baştan başa halıyla kaplanırken, sonuçta, tüccar milyonlarca lira kazanmakta, camiye halı ve kilim bağışlama geleneği, vakıf sistemi ve geleneklerin getirdiği kurallar ortadan kaldırılmakta, yüzlerce yıllık tarihi geçmiş, kültür yerini, hiç bir değeri olmayan, kişiliksiz, kimliksiz yeşil bir halıya bırakmaktadır (Res. 16-17).

Cami ve mescitlerde bulunan halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılar için bir başta tehlike, köylerde ve şehirlerde, cami onarımı için gelir sağlamak amacıyla, camide bulunan sergileri satmaktır. Özellikle, o yörenin muhtar vb.ileri gelenlerince caminin herhangi bir ihtiyacı için camideki en kıymetli, para getirecek halı, kilim ve düz dokuma yaygılar yok pahasına satılmaktadır. İyi niyetle yapılsa bile, farkında olmadan, tarihi bir miras yok edilmektedir.

Yine son yıllarda, kolay para kazanmak isteyenler, antika eşyaların para getirdiğini duyanlar, camilerin halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılarını çalmaktadırlar. Özellikle kasaba ve köylerde, Allah'ın evi sayılan caminin kapısının her zaman açık olması gerektiği düşüncesiyle, camilerin kapısı kilitlenmemektedir. Bundan yararlanan hırsızlar camilerdeki örtüleri çalmakta ve yok pahasına satmaktadırlar. bu konuda bildiğimiz örnekler arasında Divriği Ulu Camii ve Harput Sare Hatun Camii'ni örnek verebiliriz.[27] Konuyu köy camilerine indirgediğimizde ise, bu örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür.

Yine, özellikle köylerde, camide birkaç tane eski halı veya kilim varsa, belki hırsızlığı önlemek amacıyla, bunlar imam veya muhtarın ya da köyün ileri gelenlerinin birinin evinde saklanmaktadır. Belki korumak amacıyla ve iyi niyetle yapılan bu davranışın ardından, birkaç sene sonrasında, saklanan örnek de, saklayan da unutulmakta, sergiler de ortadan kaybolmaktadır.

Camilerdeki hırsızlık olaylarına engel olunması, yeşil halı veya fabrika halısı sermek uğruna, eski dokumaların tüccarlara satılması, camideki halının imam veya muhtar evinde tutulması gibi tehlikelerin büyük boyutlara erişmesiyle Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce, 1980'li yıllarda, camilerde bulunan halılar, cami görevlilerine zimmetlenmiştir. Fakat, görev ve ilgi kişilere göre değişmektedir. Özellikle görevlilerin bu konuda bilgi sahibi olmamasından dolayı, bugüne kadar iyi bir sonuç alınamamıştır.

Camilerdeki halı ve kilimlere karşı yapılan bir başka düşmanlık da eskidir diye, hasır niyetine, yeni, gösterişli ama o derecede değersiz olan fabrika halılarının altına serilmesidir: Naylon veya kalitesiz malzemelerle dokunmuş fabrika halıları, renk ve desenleriyle vatandaşların dikkatini çekmekte, camiin sergisi güzel görünsün diye güzel eski dokumaların üzerine serilmektedir. Nem yü-

26. Geniş bilgi için bkz. N.Ülker, "İzmir Yağhanelerdeki Bektaşi Mezar Kitabeleri (XIX ve XX.yüzyıl)", **Araştırma Sonuçları Toplantısı-IV**, Ayrıbasım T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 26-30 Mayıs 1986, Ankara, 1987, s. 24.

27. Divriği Ulu Camii halı ve kilimleri hk. bkz. Ş.YETKİN, Divriği Ulu Camii'inde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslubundaki Kilimler", **Belleten**. C.XLII, No: 165-168, 1978, s. 53-63 (İng. 64-66); B.Acar, "Divriği Ulu Camii'indeki Halı ve Kilimler", **Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası**, Yapılışının 750. Yılı Hatıra Kitabı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ank. 1978, s.159-228.

zünden, eski örnekler burada çürüyüp yapranmakta ve bir süre sonra da atılmaktadır.

Camilerdeki halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılar için bir başka tehlike cami görevlilerinin eski halı, kilim ve düz dokuma yaygıları, temizlemesi zor olduğu için, özellikle, bir kenara toplayıp kendi halinde bırakması ve çürümeye terketmesidir: Bu eski örnekler güve yumakları arasında eriyip yok olmakta, daha sonra da çöpe atılmaktadır. Halbuki, içlerinde, kullanılacak durumda değilse bile, naftalinlenip temiz bir yerde korumaya alınsa, belki de bulunduğu cami hakkında ayrıntılar sunabilecek kıymete sahip dokumalar bulunabilir. Böylece bir değer ortadan kaldırılmakta, kültür yok edilmektedir.

SONUÇ:

Cami, mescid, medrese, zaviye, şifahene gibi dini ve sosyal yapılara halı, kilim veya düz dokuma yaygı sermek eskiden bir gelenekti. Günümüzde ise bu gelenek cami ve mescidlerde devam etmektedir. Sözkonusu bu yapılara bu geleneğin yanısıra vakıflar yoluyla da halı, kilim ve düz dokuma yaygı bağışlandığını görüyoruz. Her iki yolla serilen bu dokumalar, geleneğin ve vakfın koşullarına göre alınıp satılamadığı, değiştirilemediği, miras olamadığı için günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde cami, mescit, medrese, zaviye gibi dini ve sosyal yapılara halı, kilim ve düz dokuma yaygı vakfedildiğini o dönemlere ait çeşitli vakfiyeler, şeri'ye sicilleri, tahrir defterleri, muhasebe bilançolarından öğreniyoruz: Sözkonusu bu kaynaklara göre, adı geçen dokumalar kişiler tarafından bağışlanmakta, vakfedilmekte veya vakfa başkaları tarafından vakıf yapılmakta ya da vakıf gelirleriyle satın alınmaktadır. Böylece dini ve sosyal yapıların hasır, halı, kilim gibi sergileriyle, çuval, heybe gibi taşımacılıkta kullanılan dokumalar ve hatta kanaviçe gibi süs eşyası ihtiyaçları da karşılanmaktaydı.[28]

Selçuklulardan bu yana camilere vakfedilen veya bağışlanan ya da gelenekler yoluyla günümüze kadar gelebilen, halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılar camilerde katmanlar oluşturacak derecede çoktur. Bunlar o günün dokuma bilgisini, kültürünü günümüze kadar ulaştırabilen örneklerdir. Adeta eski günleri günümüze ulaştıran birer müzedirler.

Modern çağda, her maddenin fabrikasyona dönüştüğü yüzyılımızda, el dokuması kültür ürünlerini saklayıp, gelecek nesillere aktarmak gereklidir. Ancak, son yıllardaki bedava para kazanmak hırsı nedeniyle, antika sayılan bu dokumaların korunması zor hale gelmiştir. Bir yandan hırsızlık olayları, diğer taraftan camileri yeşil halıyla donatmak gibi anlamsız bir düşünce uğruna halı, kilim ve düz dokuma yaygılar elden çıkartılmakta, el altından, camilerin ihtiyacını karşılamak için cami görevlileri, muhtarlar, köy ihtiyarlar heyeti veya cami yaptırma ve yaşatma derneklerince satılmakta, binlerce yıllık kültür mirası yok edilmektedir.

1980'li yıllarda, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce, cami ve mescitlerde bulunan halı, kilim ve diğer düz dokuma yaygılar cami görevlileri üzerine zimmetlenmişse de, koruma için yeterli bir çare değildir. İyi niyetli olunmadıkça bu kuralı bozacak pek çok yol vardır. Bu uygulamayla beraber, cami görevlileri bu konularda da eğitilmeli, konunun önemi ve gerekliliği iyice anlatılmalıdır. Buna ilave olarak, bu kültür ürünlerini sergileyebilecek yeni müzeler açılmalı, buralarda korunmalıdır. Sadece eski örnekleri değil, yeni dokunan örneklerin karakteristik olanları da buralarda saklanmalı, gelecek nesillere aktarılmalıdır.

Sonuç olarak, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde cami, medrese, zaviye, şifahane, kervansaray gibi dini ve sosyal yapıların inşası ve bakımı için kurulmuş çok sayıda vakıf mevcuttur. Gelirlerin, çoğunlukla, bu mekanların inşası, onarımı, temizlenmesi, burada çalışan kişilerin giderleri için ayrıldığı görülmektedir. Halı, kilim gibi örtü ihtiyacı ise, belki çok para gerektirmediğinden veya halk tarafından bağış yoluyla sağlandığı için ancak ihtiyaç duyulursa vakıf gelirleriyle satın alındığından, vakıf kayıtlarında bunlara yer verilmemiştir. Konuyla ilgili tarihi kaynaklarda yiyecek, giyecek, vb. giderler arasında, kandil, yağ (zeytin yağ veya bezir) gibi harcama kalemleri yanında hasır, halı, kilim gibi sergi malzemeleriyle, çuval, heybe gibi taşımada kullanılan dokumaların ve kanaviçe gibi süs eşyalarının da satın alındığı anlaşılmaktadır.[29] Fakat, belki de değersiz sayıldıkları veya o dönemlerde para açısından fazla değeri olmayan bu dokumalara tevazu gösterilerek, vakıf kayıtlarında yer verilmemiştir.

Aynı dönemlerde ve sonrasında, vakıfların yanısıra, vakıf kuralları kadar geçerli, kendi içinde kural ve kaideleri olan, cami veya diğer kurumlara, hayır amacıyla ya da ölen kişilerin hayrına halı, kilim ve düz dokuma yaygı bağışlanması gibi bir gelenek de vardı. Günümüzde halâ devam eden bu gelenek sayesinde cami ve mescidlerin sergi ihtiyacı kendiliğinden karşılanmakta, bu dokumalar caminin malı sayıldığı ve bağışlanan dokuma geri alınmadığı için de, üst üste serilmekte ve gelecek kuşaklara bir kültür mirası olarak aktarılmaktadır.

28. Ö.L.BARKAN, Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları, s. 276,278,295; Ö.L.BARKAN, "Fatih Cami ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilânçoları, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, No: 1-2, s. 310, 314, 324; N.Ülker, **a.g.e.**, s. 24.

29. Ö.L.BARKAN, Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları, s. 276, 278, 295; Ö.L.BARKAN, Fatih Cami ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilânçoları, s. 310, 314, 324; Ö.L.BARKAN "Ayasofya Cami ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına ait Muhasebe Bilânçoları" **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, No: 1-2, s: 350, 352, 362, 364; Ö.L.BARKAN, "Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yıllarına Ait Muhasebe Bilânçosu", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, Ekim 1962-Şubat 1963, no: 1-2, s.390-392.

Resim 1: Cicim, detay, Sivas yöresi dokuması, Divriği Ulu Camii, XX.yy. başlarına ait, yün malzemeli, Sanat Tarihi Bölümü Arşivi, 1988.

Resim 2: Kilim, ayrıntı, Karapınar (Konya) yöresi dokuması, koç boynuzlu kilim, Karapınar Reşadiye Camii, XIX-XX. yy. yün malzemeli, 1987.

Resim 3: Ölümlük-dirimlik kilim (kırmızılı kilim-gardalı kilim), Ezine (Çanakkale) - Karagömlek Köyü camii, XIX. yy. 165x215 cm. yün malzemeli, 1990.

Resim 4: Ahretlik kilim-ölümlük kilim (şak kilim), Ulukışla Köyü (Aksaray), dokuyan: Esme Deniz, 1935 tarihli, 400x140 cm. yün malzemeli, özel kolleksiyon, 1983.

Resim 5: Kırmızılı kilim (sargı kilimi-tabuta sarılan kilim), Gördes (Manisa), Gördes Ulu Camii, 170x210 cm. yün malzemeli, 1900-1950 yıllarına ait, 1985.

Resim 6: Sargı Kilimi (tabuta sarılan kilim) - kertme kilim (ilikli kilim), Eşme (Uşak) yöresi dokuması, Kula-Başıbüyük Köyü (1960 yıllarında dokunmuş, ölümlük için sandıkta saklanıyor), yün malzemeli, 1984.

Resim 7: Sergi kilimi (Muharrem kilim), Diyarbakır yöresi dokuması, Diyarbakır Ulu Camii, yaklaşık 100 yıllık, 130x387 cm. yün malzemeli, 1985.

Resim 8: Namazlık halısı (Namazlağı), Kutluköy (Aksaray), 1955 tarihli, yün malzemeli, Kutluköy Yeni Camii, 1982.

Resim 9: Namazlık halısı, ayrıntı, Mucur (Kırşehir) yöresi dokuması, Aksaray Şeyh Hamid Veli (Somuncu Baba) Tekkesi, XVIII. yy. yün malzemeli, özel kolleksiyon, 1982.

Resim 10: Zurnalı Halı, Çanakkale Yöresi (Ayvacık-Ezine) dokuması, Bayramcılar Köyü (Bergama) Camii, yaklaşık 100 yıllık, yün malzemeli, 1987.

Resim 11: Sergi halısı, ayrıntı, Erzurum yöresi , Erzurum Boyahane Camii, yün malzemeli, Sanat Tarihi Bölümü Arşivi, 1985.

Resim 12: Seccade halısı (Kömürcü Kula), ayrıntı, Kula yöresi dokuması, Kula Kurşunlu Camii, 170x120cm. 19 Eylül 1320 (R), (1903-M) tarihli, yün malzemeli, 1984.

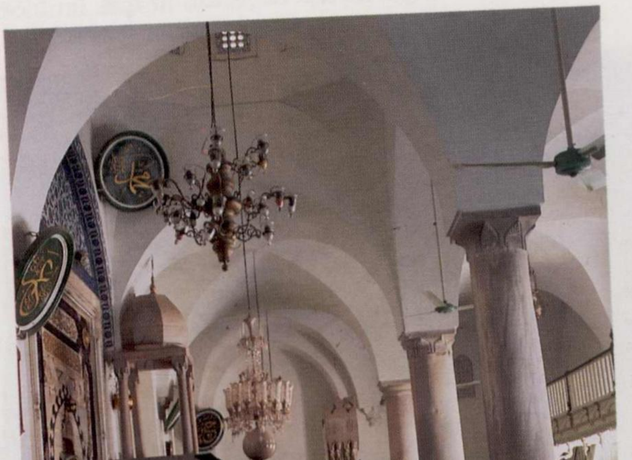
Resim 13: Yer halısı (sergi halısı), ayrıntı, Kars yöresi dokuması, (dokuyanın adı veya kimin için dokunduğu yazılı), özel kolleksiyon, 1982.

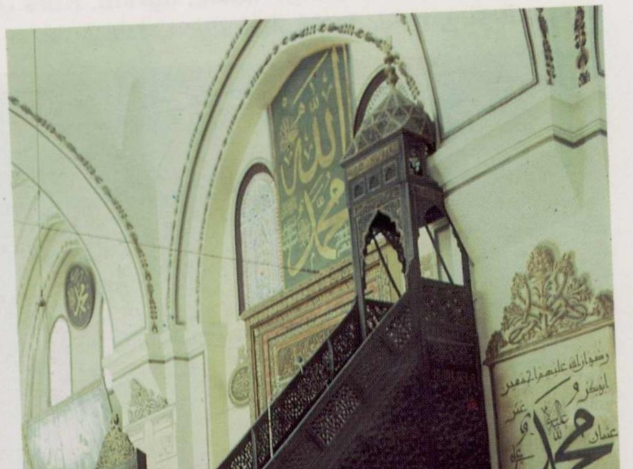
Resim 14: Seccade halısı (namazlık), Siirt yöresi dokuması, Siirt Ulu Camii, H. 1348 tarihli , yün malzemeli, 1985.

Resim 15: Yük Kilimi (çıbık kilim-yol desenli kilim), Eskil (Aksaray) Ulu Camii, 15.3.1949 tarihli, Recep Türker adına dokunup camiye bağışlanmış, 400x150cm. boyutlarında, yün malzemeli, 1984.

Resim 16: Adana Ulu Camii, harimden görünüş, zemin yeşil halı döşeli, eski dokumaların ne olduğu belli değil, Sanat Tarihi Bölümü Arşivi, 1983.

Resim 17: Bursa Ulu Camii, harimden görünüş, zemin kırmızı halı döşeli, eski dokumaların ne olduğu belli değil, Sanat Tarihi Bölümü Arşivi, 1984.

BATILILAŞMA DÖNEMİNDE VAKIFLARIN ÇÖZÜLMESİNE YOL AÇAN UYGULAMALAR

Dr.Nazif ÖZTÜRK

Osmanlı yönetiminde başlatılan batılılaşma ve yenileşme hareketlerine paralel olarak, vakıf sisteminde bir çözülme süreci başlamıştır. Vakıfların merkezi bir anlayışla yönetilmesi anlamına gelen Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kurulmasıyla birlikte, devlet eliyle yapılan uygulamalar ve dış güçler tarafından gerçekleştirilen ekonomik ve siyasî baskılar, bu çözülmeyi hızlandırmıştır.

XIX.yüzyılda, vakıfların çözülmesi ve gerilemesine sebep olan birçok uygulamaya şahit olunmaktadır. Bu yazımızda, Nezâret'in kuruluş sebepleri arasında yer alan ve sonuçları itibariyle bin yıllık tarihî vakıf mirasının yok olmasına yol açan, "*vakıf imkân ve potansiyelinin devletin diğer sektörlerine aktarılması*" uygulamalarından bahsedeceğiz.

Nezâret'in kuruluş sebepleri arasında yer alan diğer hususları; dağınık bir vaziyette bulunan vakıf yönetiminin tek elde toplanması, vakıf müessesesinde baş gösteren yolsuzlukların ortadan kaldırılması, devlet çatısının batı tarzında merkezi bir anlayışla yeniden düzenlenmesi, vakıfların"*hüsn-ü idareleri*" temin edilerek vakıflar arası kaynak aktarımına imkân sağlanması, dinî çevrelerin gelir kaynaklarını kontrol etmek suretiyle ulemanın nüfuzunun kırılması ve nihayet, batılı dostları memnun etmek eğilimleri tarzında özetlemek mümkündür.

Arşivlerde tetkik imkânı bulduğumuz belgeler; bazı batılı yazarların da belirttiği gibi[1] Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluşu ile başlayan, Tanzimat'ın ilânı ile hızlanan "*Evkâf Hazinesi*"nden, "*Devlet Hazinesi*"ne çeşitli yollardan nakit aktarma işleminin, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına kadar devam ettiğini göstermektedir[2].

Evkâf Hazinesi'nden tavizat suretiyle ilk nakit aktarımı Nezâret'in kuruluş yıl olan1242/ 1826'da yapılmıştır[3]. XIX. asırda başlatılan sanayileşme hareketleri çerçevesinde, Eyüp'te kurulan İplik Fabrikası binalarının inşası, makinaların imâli ve yerlerine monte edilerek işler hale getirilmesi için 1826-1833 yılları arasında Evkâf Hazinesi'nden o günkü para ile 1.134.394.76 kuruş para aktarılmıştır[4].

Vakıf paraların Miri Hazine'ye aktarılması sebebiyle aynı yıllarda yanan ve yıkılan vakıf cami, mescid, medrese ve meşruta gibi, "*müessesât-ı hayriye*"nin onarım ve inşası için ihtiyaç duyulan paranın, Evkâf Hazinesi'nden karşılanması imkânsız hale gelmiştir. Bunun üzerine vakıf hayrat eserlerin onarım giderlerinin Hamidiye ve Laleli vakıflarına ait duâgu fazlaları ile 3359 akçelik köy ve mezraa mahlulâtı satışından sağlanması kararlaştırılmıştır. Belgeye göre, 1236/1820 yılı uygulamalarına bakarak, 1 akçe 50 kuruş hesabıyla bu fasıldan söz konusu vakıf hayrat binaların onarım ve inşaları için yaklaşık 167.950 kuruş kaynak temin edileceği hesaplanmaktadır[5].

1. B.Lewis bu konudaki düşüncesini şu cümlelerle ifade etmektedir: "II.Mahmud (1808-1839)'un vakıfların idare tarzında yaptığı değişiklikle kendisinden sonra da, evkâf gelirlerinin devlet amaçları doğrultusunda kullanılması standart bir uygulama şeklini aldı. O kadar ki, birçok camiler ve diğer gerçek dinî vakıflar bakım ve onarım için ödenek bulamaz hale geldi"(LEWIS Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (Çev. Metin Kıratlı) Ankara 1983: 95). Bir başka yabancı yazar olan J. Robert Barnes'de "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dini Vakıfların Tanıtımı" konulu doktora tezinde benzer görüşleri savunmaktadır. (BARNES, J.Robert, **An Introduction To Religious Foundationsin the Ottoman Empire**, Leiden 1986: 86, 156).
2. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1338: 18/224-5.
3. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi /Cevdet Tasnifi** 1242: 16725.
4. ÖZTÜRK, Nazif: "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası" **Vakıflar Dergisi**, İstanbul 1990: 23-80.
5. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi /Cevdet Tasnifi** 1242: 16725

Bu dönemde, vakıf paraların, Miri Hazine ve diğer devlet kuruluşlarına aktarılmasının bir gelenek haline geldiği anlaşılmaktadır. Tanzimat'ın ilân yılı olan 1255/1839 tarihli bir belgede, Hazine-i Amire üzerinde bulunan 9184 kuruş vakıf alacağının bir plân dahilinde ve taksitler halinde Evkâf Hazinesi'ne ödenmesinden bahsedilmektedir.[6] Bir başka belge de ise, Harameyn ve Evkâf nezaretleri hazinelerinde bulunan 804 kese, 63,5 kuruş nakit ile ayrı bir defterde gösterilen 49 günlük gelir fazlasına ait 593 kese 20 kuruşun 11 yıl süre ile muaccelesinin Evkâf Hazinesi'ne ödenmesi kaydıyla Maliye Hazinesi'ne devredildiği bildirilmektedir.[7]

Belgelerde gözlenen bir başka husus da, vakıf paraların hep borç olarak alındığının belirtilmesine rağmen, bu borçların çoğu zaman ödenmediği gerçeğidir. Nitekim belgelerden birinde, Evkâf Hazinesi'nden tavizât olarak Tersane-i Amire Hazinesi'ne ödenen 1300 kese akçenin, sadır olan bir irade-i seniyye ile, "*Tersane-i Amire Hazinesi*'hin evvelkinden ziyade derkâr olan"*masarifât-ı kesîre*"si cihetiyle, gerek şimdi, gerek bundan böyle tediyeye kudret-yâb olamayacağı anlaşıldığından "*meblağ-ı mezkur*"un Tersane-i Amire Hazinesi'ne terkedilmesi ve kayıtlarının silinmesi kararlaştırılmıştır.[8]

Evkaf Hazinesi'nde toplanan vakıf paraların nakit olarak diğer devlet kuruluşlarına aktarılması uygulamalarının yanında; Tanzimat'ın ilânı ile birlikte, İdaresi Harameyn ve Evkâf Nezâreti'ne bağlı vakıf köy ve mezraa a'şarı[9] ile mazbut vakıf mukataat bedellerine[10]; yıllar itibariyle %10[11] dan 1/3 [12]'e varan oranlarda tahsil masrafı kesildikten sonra geri kalan gelirin vakıf hizmetlerine harcanmak üzere Evkâf Hazinesi'ne ödenmesi kaydıyla Maliye tarafından el konulmuştur.[13] Mazbut vakıflar hakkında alınan bu karar, 1261/1845 yılından itibaren aynı mahiyette olan mülhak vakıflar hakkında da uygulanmaya başlanmıştır.[14] Bu uygulamanın kapsamı daha da genişletilerek, 1291/1817 yılından itibaren, müstesna tutulan 8 kalem eizze ve guzat vakıflarının[15] haricinde kalan "*diğer bil-cümle evkâf kurâ ve mezarî a'şarının bundan böyle hazinece bedel takdiriyle*[16] *kâffesinin doğrudan doğruya cânib-i miri'den zabt ve ta'şir olunacağı*" ifadesiyle talimat maddesi haline getirilmiştir.[17]

Maktu bir bedel karşılığında Maliye tarafından zabtedilen köy ve mezraalarda bulunan vakıf arazi gelirleri, uygulamanın ilk yıllarında, kanuni tahsil giderleri düşüldükten sonra Evkâf Hazinesi'ne ödenmiş ise de[18], 1261/1845 yılından sonra bu ödeme ya hiç yapılmamış ya da eksik yapılmıştır.[19]

Bu dönemde ziraî vakıf gelirlerinin Evkâf Hazinesi'ne ödenmediği gibi, bu ana kadar Miri Hazine tarafından karşılanan birçok hizmet ve faaliyet giderleri de Evkâf Nezâreti'ne yüklenmiştir. Giderleri Filibe Mukataa gelirlerinden karşılanan, İstanbul ve çevresinde bulunan 53 tekke ve zaviyenin 1256/1840-1262/1846 seneleri arasına ait 7 yıllık gideri olan 9 yük 16.000 kuruş[20] ile her yıl surre alayları ile Mekke ve Medine'ye gönderilen 3000 kese para Evkâf Nezâreti'ne ödetilmiştir.[21]

6. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Cevdet Tasnifi** 1255:32489.
7. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Mesalih-i Mühimme** 1264:594.
8. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Cevdet Tasnifi** 1252: 2362.
9. KARAKOÇ, 2.1255: 5/5023; **Vakıflar Gn. Md. Arşivi** 1257: 966/313-321. Tanzimat dönemi vakıf uygulamaları için bkz. B.Yediyıldız ve N.Öztürk, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları", **150. Yılında Tanzimat**, TTK yayını, Ankara 1992, s. 571-598.
10. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Mesalih-i Mühimme** 1258: 580.
11. Düstur, I. Tertip C.VI 1939: 911-915.
12. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Cevdet Tasnifi** 1262: 22859.
13. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Cevdet Tasnifi** 1262: 22859; M.Hamdi; Ahkâm-ı Evkâf(Taşbasma) 1326: 13.
14. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Cevdet Tasnifi** 1262: 22859.
15. Devletin hiçbir müdahalesi olmadan doğrudan mütevellileri tarafından idare edilen müstesna vakıflardan, toplumda, saygın bir yere sahip tasavvuf ve din büyüklerine ait vakıflara "eizze"; savaşta kahramanlık gösteren ve bu sebeple özel bir ayrıcalık tanınan savaş kahramanı gazilere ait vakıflara da "guzat" vakıfları adı verilmektedir. Bu vakıfların sayıları zaman zaman artıp eksilmesine rağmen esası 8 adettir. Bunlardan eizze vakıflları olan Abddulkadir Geylâni Vakfı Bağdat ve Musul, Mevlâna Vakfı (Evkâf-ı Celâliye) Konya, Hacı Bektaş-ı Veli Kırşehir, Hacı Bayram-ı Veli Ankara çevresinde; gazilere ait olan vakıflar ise, Gazi Evranos Bey Vakfı Selânik, Gazi Mihal Bey Vakfı Filibe, Gazi Ali Bey Vakfı Edirne ve Gazi Süleyman Bey Vakfı yine Filibe taraflarında bulunuyordu (ÖZTÜRK Nazif, **Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**,Ankara 1983: 104; Düstur, I. Tertip C. VI 1939: 586).
16. Hazine-i Maliye'den zabtı ve bedele rabtı (VGMA 1330: 948/91-92, VGMA 1329: 953/24; Düstur I/IV 1939: 912-913; Düstur II/V 1332: 824) kararlaştırılan vakıf kura ve mezâri'lerin bedele bağlanmasında uygulanan işleme "tahmis muamelesi" denilmektedir. Talimat-ı mahsus hükümlerine göre vakıf araziye vaziyet edildiği tarihe bakılmadan, o yerin 1283/1866-1287/1870 yılları arasındaki 5 yıllık varidatı eas alınıyordu(BCA 1922: 18/229-13; BCA 1924: 18/225-7). Bu uygulama, vakıf gelirleri ve vakfiye şartları uyarınca yapılan hizmet harcamalarının artışına paralel olarak, Maliye'ce ödenecek bedelin artmasını öngörmemesi ve hatta 30-40 yıl önceki varidatın "tahmis " muamelesi için esas alınması hayri hizmetlerin aksamasına ve vakıf görevlilerinin şikâyet ve sızlanmalarına yol açmıştır (Düstur, I. Tertip, C IV 1299: 406).
17. Düstur, I.Tertip, C.IV 1296: 400-406; HATEMİ,Hüseyin **Medeni Hukuk Tüzelkişileri** I, İstanbul 1979: 346-347.
18. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Cevdet Tasnifi** 1259: 3717.
19. **Vakıflar Gn.Md Arşivi** 1262: 967/141-142.
20. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1262: 967/197-198.
21. **Vakıflar Gn.Md Arşivi** 1262: 967/198.

Ödenen bu paraların Evkâf Hazinesi'nde açık kalması üzerine, 22 Zilkade 1262 tarihli irade-i seniyye ile tekke ve zaviyelerle ilgili ödemeler, Mart 1262 tarihinden itibaren takside bağlanmış, [22] Selâtin vakıfları ve Surre-i Hümâyûn için yapılan ödemelerin de Maliye Hazinesi fazlalarından ödenmesi kararlaştırılmıştır.[23]

Daha önce evkaftan aldığı borçlarını zamanında ödeyemeyen Maliye Hazinesi, acaba fazla verecek midir? Doğrusu üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

Evkâf alacağının takside bağlandığı 1262/1845 tarihinden 20 yıl sonraya ait bir başka belgede, değişen hiç bir şeyin olmadığı görülmektedir. Yine hak sahipleri haklarını alamadıkları için ilgili makamlara şikâyet dilekçeleri göndermekte, yine Maliye Hazinesi evkâfa olan borcunu takside bağlamaktadır.[24]

Çok çeşitli sebeplerle Maliye Hazinesi'ne aktarılan vakıf gelirleri ve Evkâf Nâzırı'nın ısrarı üzerine Meclis-i Vâlâ kararı ile takside bağlanan Evkâf Hazinesi alacağına dair[25] birçok belgeden bahsetmek mümkündür. Ancak konunun yeterince anlaşıldığı kanaatı ile XIX. asrın sonuna doğru Maliye yetkililerinin vakıf alacağına karşı takındığı tutumu göstermesi bakımından, son bir belge üzerinde daha durduktan sonra, bu uygulamanın vakıf hizmet ve faaliyetlerini nasıl etkilediği konusuna dikkatleri çekmek istiyoruz.

Evkâf Nâzırı'nın başvurusu üzerine,1300 /1882 senesi içerisinde Evkâf alacağının zamanında ödenmesi için bütün vilâyet ve bağımsız mutasarrıflıklara Başvekâletten bir emir gönderilmiştir. Trabzon Evkâf Muhasebecisi bu emir karşısında, Defterdar'ın tutumunu Nezâret'e gönderdiği bir yazıda şu ifâdelerle anlatmaktadır:"*Canik Sancağı'nda yönetimine Maliyece el konulan ziraî hasılattan Evkâf Nezâreti'nin yılda 642.368 kuruş geliri bulunmaktadır. Bu gelirden Evkâfın toplam 2.234.425 kuruş alacağı teraküm etmiştir. Başvekalet'in yazılı emrine rağmen Defterdar, ayrıca Maliye Nezâreti'nden de bir talimat gönderilmedikçe bir tek akçe dahi ödemeyeceğini bildirmektedir.*"[26].

Trabzon Evkâf Muhasebecisi'nin bu yazısı üzerine, Evkâf Nâzırı, Canik Sancağı Defterdarı ve bunun gibi düşünen diğer defterdarlara gerekli talimatın verilmesi için Maliye Nezâreti'ne bir tezkire yazmıştır. Evkâf Nâzırı bu tezkirede, Evkâf İdaresi'nin belli başlı iki gelir kaynağı olduğunu bunlardan birisinin Maliye Hazinesi'nde tahakkuk eden alacak, diğerinin ise "*icâre-i vahideli*" kira gelirleri olduğunu belirttikten sonra, şöyle devam etmektedir.

Canik Sancağı'nda olduğu gibi, Evkâf alacağı Bağdat Vilâyeti'nde 1,5 milyonu, Halep Vilâyeti'nde 2 milyonu bulmuş, buna karşılık tek kuruş ödenmemiştir. Aydın ve Konya vilayetlerinden yazılan yazılarda "*bu illerden toplanan vakıf alacağının ödenmesi çarelerinin istihsaline teşebbüs olunduğu* " belirtilmekte ise de diğer vilayetlerde olduğu gibi bu illerden de tek kuruş gönderilmemiştir.

Taşradan gönderilen müfettiş raporlarında belirtildiği üzere, Evkâf İdaresi alacağının ödenmemesi, Türk İslâm kültürünün en nadide örneklerini teşkil eden, tarihî vakıf abide ve eski eserlerin harabiyetine, hatta yıkılmasına sebep olmuştur. Sırf bu yüzden Evkâf Nezâreti, teşkilatta görev yapan memur ve hizmetlilerin maaşlarını ödeyemeyecek ve diğer cari giderleri karşılayamayacak hale gelmiştir. Kelimenin tam ifadesiyle "*Hazine-i Evkâf*" muzayaka içerisine düşmüştür. Bu durumun Maliye Nezâretince de uygun görülmeyeceği açıktır. [27]

Belgenin devamında, bu istek üzerine Maliye Nezâreti'nce mal sandıklarında bulunan Evkâf Hazinesi alacaklarının ödenmesi için, vilâyetler ve bağımsız mutasarrıflıklara telgraf talimatının verildiği kayıtlıdır.[28]

Daha sonraki gelişmelere ve bu konudaki arşiv vesikalarına bakıldığında bu paraların ödendiğini söylemek mümkün değildir.

Bu arada Maliye Nezâreti yetkililerinin, köy ve mezraa vakıflarının yanında, vakıf dükkân, han ve diğer gayrimenkul kira gelirleri ile para vakıflarının ıstırbahına da müdahale ettikleri görülmektedir. Nitekim Tırnova'da bulunan Müteveffa Ahmet Ağa Vakfına ait 8 dükkân ve bir bab hanın kira gelirlerine mahalli Maliye memurları el koymuşlardır. Belgede bu vakfın 1255/1839-1260/1844 yılları arasında 29.200 kuruş gelirinin olduğu vakfın bakım, onarım ve diğer masraflarının da Maliye'ce karşılandığı, yapılan masrafların vakfın gelirinden düşülmesi gerektiği, bu durumda da 4 yılın sonunda Evkâf Hazinesi'nin Maliye'ye 7000 kuruş borçlu çıktığı anlatılmaktadır.[29] Bu belgede belirtildiğine göre, 29.200 kuruş gelire sahip olan vakıflar, Maliye'nin kanunsuz müdahalesi sonucu, alacaklı yerine borçlu çıkmıştır. İki Nezâret arasında yapılan uzun müzakereler sonunda bu haksız uygulamaya son verilmiş, 3 Zilhicce 1260/1844 tarihinden itibaren vakıf taşınmazların ve nukudun yönetimi mütevelliye devredilmiştir.[30]

22. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1262: 967/141-142.
23. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1262: 967/197-198.
24. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1283: 972/206-207.
25. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1283: 972/200-204.
26. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1301: 932/119.
27. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1301: 932/120.
28. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1301:932/120.
29. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1260:966/529-530.
30. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1260:966/529-530.

Tanzimat'ın ilânından hemen sonra tesbit edilen maktu bir bedel karşılığında, Maliye'ce vaziyet edilen vakıf kurâ ve mezari' a'şar gelirlerinin toplam miktarı ne idi? Zamanla kesinti miktarı hangi oranlara yükseldi? Bu uygulamanın sebepleri ne idi ve nasıl bir sonuç verdi?

Köy ve mezraalarda bulunan vakıf arazi gelirlerinin miktarı birbirine yakın olmakla birlikte üç ayrı kaynakta değişik rakamlar halinde bildirilmektedir.

Mustafa Nuri Paşa, "*Tanzimat'ın zuhuruyla bil-cümle selâtin vesaire "arazi-i mevkufe"si, Maliye Hazinesi tarafından zabt ve ta'şir olundu. Zabdedilen "arazi-i mevkufe hasılât-ı öşrüye"si senevi 44.000 keseye ulaşıyordu. Bu miktar, aylara bölünerek eşit taksitler halinde "Hazine-i Maliye"den Evkâf'a ödenmekte idi. Sonraları Fuat Paşa merhum, "bedel-i maktu'a"yı Maliye'den Evkâf'a verilen bir yardım olarak vasıflandırdı ve "muvazene-i umumiye"de açık göründükçe tenkis ide ide rubu' derecesinden aşağı tenzil eyledi*"[31] demektedir.

24 Zilhicce 1301/1883 tarihli bir belgede, "*köy ve mezraalarda bulunan vakıf arazi gelirlerinin toplanması Maliye memurlarına verildiği tarihlerde, vakıfların Maliye'den yıllık alacağı 40.000 keseyi geçmişken, zamanla tenzil edile edile 14.000 keseye kadar düşmüştür*"[32] denilmektedir. 7 Recep 1308/1890 tarihli Meclis-i Mahsus-u Vükelâ kararında ise, "*İbtida-i Tanzimat'da Maliye Hazinesi'nden zabt edilen vakıf kurâ ve mezâri' gelirlerinin ol vaktin rayicine göre 194.000.00 lira olarak tesbit edildiği, "tenzilât-ı mükerrere" ile 69.000.00 liraya kadar düştüğü*"[33] belirtilmektedir.

Verilen bilgilerin tetkikinden anlaşılacağı üzere, başlangıçta Maliye tarafından İdaresine el konulan vakıf arazi gelirlerine karşılık Evkâf Nezâreti'ne ödenmesi gereken yıllık para miktarı 200.000.00 liranın üzerinde olduğu ve hatta o yıllarda 177.399 lira 5 kuruş 25 para olarak da fiilen ödendiği halde[34], seneler geçtikçe Evkâf Hazinesi'ne aktarılan paranın miktarı 70.000.00 liraya kadar düşmüştür.

Bu tarz uygulamalarla II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, sayıları 44'ü bulunan çeşitli nezâret, vilâyet ve bağımsız sancaklarda Evkâf Nezâreti'nin toplam 1.737.602 lira alacağı teraküm etmiştir (Tablo-I). Bu miktarın 1.073.432 lirası, zabdettiği vakıf gelirlerine ait olan Maliye Nezâreti borcudur.[35] Bu alacağına karşılık, çok zor durumda kalan Nezâret, mürtezikanın maaş ve diğer ta'yinâtını ödemek için 172.000 lira borçlanmıştır.[36]

1327/1908'de Nezâret bütçesinin 697.191 lira 13 kuruştan ibaret olduğu[37] dikkâte alındığında, alacak miktarının hiç de küçümsenemeyecek düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Evkâf Nezâreti'nin 1909'da sadece kamu kuruluşları üzerinde bulunan alacağı, yıllık bütçesinin % 40.123'sine eşittir.

Vakıf imkân ve potansiyelinin devletin diğer sektörlerine aktarılmasının yanında Miri Hazine'ye ait, İstanbul'un Anadolu ve Rumeli yakası arasında yolcu ve pazarcı kayıklarının çalıştırılması[38], Üsküdar, Kısıklı Alemdağ arasında elektrikli tramvay işletilmesi[39] Padişahların Cuma, Bayram ve mübarek gecelerde camilere gitmesi (selamlık)[40]...gibi daha birçok hizmet ve harcamanın Evkâf Hazinesi'ne yüklenildiği görülmektedir.

Yeniçeriliğin kaldırılması ve Bektaşilerin te'dibi sırasında, Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de başıboş dolaşan hamal ve kayıkçı gibi bekâr kimseler toplanarak İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardır.[41] Bu uygulama üzerine Üsküdar ve Boğaziçi iskelesinde kayık sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır.[42]

Ulaşımda karşılaşılan bu sıkıntının giderilmesi için sadır olan hatt-ı hümâyûn ile Tersane-î Âmire Emini'nin gözetiminde, 10 adet pazarcı kayığı[43], iskele, kayıkhane, kilim, meşin vesaire tedarik edilerek kayıkların yapımı ve iskelelerin inşaası sağlanmıştır.

Belgede verilen bilgilere göre, 10 pazarcı kayığının yapımına 28.591,5 kuruş 10 para, kayıkların iç tefrişi ve iskelelerin inşaasına da 18.696,5 kuruş 15 para olmak üzere toplam 47.288,5 kuruş 5 para harcanmış ve bu paralar, Evkâf Nezâreti Hazinesi'nden karşılanmıştır. Padişahın bindiği ka-

31. M.Nuri, **Netayicü'l-Vukuât**, İstanbul 1327, C.IV, S.101
32. Vakıflar Gn. Md.Arşivi 1301: 932/119-120; B. YEDİ YILDIZ ve N.ÖZTÜRK, **a.g.m.**, s. 576.
33. Düstur, I.Tertip, C.VI. 1939: 916.
34. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**/Cevdet Tasnifi 1259: 3717.
35. H.H.Hamdi Paşa, **Evkâf Hakkında Saderet'e Takdim edilen Layıha**, Dersaadet 1327: 72.
36. H.H.Hamdi Paşa **A.g.e**, s. 72.
37. Düstur, II. Tertip, C.II 1330: 603-612.
38. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1242: 964/243-244.
39. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1333: 949/256; 269-270.
40. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1285: 972/264.
41. A.Lütfi **Tarih-i Lütfî** Dersaadet 1290: C.I, s. 147, 158.
42. **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi** 1242: 964/ 243-244.
43. "Vak'a-i Hayriye" münasebetiyle eşirrâdan hamal, kayıkçı misullü kimselerden 25 gün içerisinde 20.000 kişinin memleketlerine def'i üzerine (Lütfi 1290: 147) iskelelerde, halkın ihtiyacına kâfi kayıklar bulunmamaya başlamış ve bu hâl ahalinin "dûcâr-ı zahmet" ve meşakkâte uğramasına mucip olmuştur. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra İstanbul'da başlatılan uygulamalar hakkında bu bilgileri verdikten sonra, belgede geçen 10 kayık yerine "vakf-ı şahane"den 9 kıt'a pazar kayığı inşa olunduğunu ve bu kayıkların büyük iskelelere tahsis edilerek halkın hizmetine sunulduğunu anlatmaktadır (Lütfi 1290: 158).

yık için kendi vakfı, diğer masraflar için de Hamidiye vakıfları borçlandırılmıştır.[44]

Pazarcı kayıklarının inşa edilip işletilmeye başlanmasından sonra 27 Muharrem 1253/1837 tarihinde sadır olan irade-i seniyye ile bugüne kadar idaresi Tersane-i Âmire'ye bağlı olan saltanat, bendeğan ve diğer devlet ileri gelenlerinin kayıkları Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlanmıştır. 15 ayrı hizmet biriminde görevli kayıkçıların zamlı ücretleri yeniden düzenlenmiştir.[45]

Yapılan bu son düzenleme ile maaş, Ramazaniye ve diğer sosyal haklarıyla birlikte personel giderlerinin yıllık miktarı 2 yük 41.320 kuruşu bulmaktadır.Buna karşılık, "hüsn-ü idarelerini" temin etmek amacıyla Hazine-i Evkâfa bağlandığı sırada, kayık ve iskelelerin işletilmesinden sağlanan gelir 1 yük 44.949 kuruştan ibarettir. Bu durumda giderinin ancak % 60.06'sını karşılayabilen, diğer bir ifade ile her yıl % 39.94 zarar eden bir kuruluş Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne devredilmektedir. Bu zararın yıllık parasal değeri 96.371 kuruştur. Kararda bu paranın selâtin vakıflarına izafeten Evkâf Hazinesi tarafından karşılanması gerekmektedir. Ayrıca Tersane-i Âmire tarafından personele kuru erzak olarak verilmesi kararlaştırılan pirinç, yağ, ekmek vesaire gibi, muayyenâtlar devam edecektir. Devir işlemi tamamlandığından Muharrem 1253/1837 tarihinden itibaren bütün kayıkçıların tayini Nezâret'ce yapılacak ve tayin edilecek kişilerin ellerine, ruznamçeci defterine kayıtları yapıldıktan sonra, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı tarafından mühürlenmiş belgeleri verilecektir.[46]

İbrü'l-Emin/Hüsameddin Tarihçe-i teşkilât'da 40 kuruş[47] ve buradan naklen Hatemi [48], Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından İstanbul, Galata, Üsküdar, Eminönü, Beşiktaş, Ortaköy, Hasköy ve Balad arasında yolcu ve pazarcıları taşımak üzere 47.288 kuruş sarfedilerek inşa ettirilen iskele ve kayıkların *"münakâlât-ı umumiyeyi teshile ve menafi-i vakfiyeyi teksire medar olmak üzere"* yaptırıldığını söylemektedirler. Her yıl % 40 civarında zarar eden bir kuruluştan bilmem nasıl kâr edilebilir? Bize göre, Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, İstanbul'da çekilen ulaşım sıkıntısını gidermek ve her yıl büyük çapta zarar eden saltanat ve bendeğan kayık masrafları, diğer örneklerinde *olduğu gibi Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne yüklenilmiştir.*[48a]

Pazarcı kayıklarından ayrı olarak, 1242/1826 yılında inşa ve tesis masrafları 1.134.394,76 kuruşa ulaşan ve tamamı Evkâfı Hümâyûn Hazinesi tavizât akçesinden karşılanan [49] İplik Fabrikası, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'ye elbise ve gemilere yelken dokunması için ihtiyaç duyulan ipliğin imalı ve buralardan artması halinde, piyasaya sürülerek kâr sağlaması düşüncesi ile Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne kurdurulmuştu.[50] Ayrıca, 1247/1831'de Nezâret'in nakdî yardımları ile İstanbul/Beykoz'da da bir çuha fabrikası yaptırılmıştır.[51]

Meclis-i Vukelâ kararına dayalı 2 Cemayizelûlâ 1333/1914-5 Mart 1331/1914 tarihli irade-i seniyye uyarınca, Üsküdar-Kadıköy ile Boğaziçi'nin Anadoluhisarı'ndan Beykoz ve Anadolufeneri'ne kadar uzanan bir elektrikli tramvay hattının; Üsküdar-Alemdağ bölümünün, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ile Şehremaneti'nin müştereken inşa edip işletmeleri kararlaştırılmıştır. Bu karar uyarınca, daha önce tramvay hattının döşenmesi için gerek Pereye? Bankası, gerekse diğer kredi kuruluşlarıyla evvelce yapılmış olan bütün anlaşmalar ibtal edilmiştir.[52]

İrade-i seniyye'de tramvay hattının Belediye ile müştereken inşa edilip işletilmesi kararlaştırılmış ise de[53]; malzeme ve vagonların ithali konusunda, Belediye'nin herhangi bir harcamasına rastlanmamaktadır.

Üsküdar-Kısıklı-Alemdağ elektrikli tramvay hattının Üsküdar-Kısıklı kısmının yollarının tesviyesi ve rayların döşenmesi, yolların kısmen taş ile kısmen de şose olarak inşaası, 35.000 lira harcanarak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından tamamlanmıştır. Tramvayın işletilmesine ait makinaların konulması için 7.500 lira sarfedilerek Üsküdar Selâmsız'da Vakıf Acıbadem Dergâhı arsası üzerine bir fabrika (atölye) inşa edilmiştir. Elektrikli makinalar (lokomotif) ile teller, direkler, arabalar (vagon) ve diğer malzemeler 46.500 liraya, Almanya Brağman Elektrik şirketinden alınmıştır. Almanya'dan getirtilen lokomotif ve vagonların muhafazası için yapılacak kapalı garajın demir aksamı 5.575 liraya, kârgir kısımlarının inşaası da

44. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1242: 964/243-244.
45. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1253:966/8-12.
46. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1253:966/8-12.
47. İbnü'l- Emin M.KEMAL / Hüseyin HÜSAMEDDİN, **Evkâf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzarın Teracüm-i Ahvali**, Dâru'l-hilâfetü'l-âliye, 1335: 66.
48. HATEMİ, Hüseyin, **Medeni Hukuk Tüzelkişileri I**, İstanbul 1979, s. 360.

48 a. B. YEDİYILDIZ ve N.ÖZTÜRK, **a.g.m.**, s. 582.

49. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1242: 964/270-274, 279-285.
50. Fabrikanın yapımında kullanılan demir, bakır, kalay ve tunç gibi temel maddeler esas alınarak, bizim yaptığımız hesaplamalara göre, fabrikaya Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin yaptığı harcama, 1988 birim fiatları esas alındığında 9 milyar 157 milyon TL.yi bulmaktadır(ÖZTÜRK, Nazif **agm**, s.44) İplik fabrikasının yeri, kapasitesi hammaddenin tedarik edildiği yer, o günkü iç gümrük uygulamaları ve maliyet hesapları...gibi konularda geniş bilgi için bkz. (ÖZTÜRK, Nazif, **a.g.m**, s. 23-80).
51. İbnü'l-Emin/Hüsameddin, **a.g.e.**, s.44; HATEMİ, Hüseyin, **a.g.e.**, s. 360, dn.446.
52. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1333: 949/256, Vakıflar Gn. Md. Arşivi Tafsil-i Nizamât Defteri 1333:39.
53. **Vakıflar Genel Md.Arşivi** 1333:949/256.

5.500 liraya ihale edilmiştir.[54] Bu durumda, Üsküdar-Kısıklı arasında tramvay işletmeciliği için Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'nden yapılan harcamanın toplam miktarı 100.075 lirayı bulmaktadır ve bu para içerisinde Şehremenati'nin tek bir kuruşu bulunmamaktadır.

M.Kâmi'nin verdiği bilgilere bakılırsa, I.Cihan Savaşı (1914-1918)'nın başlaması ile tramvay işletmeciliğinde bir duraklamanın meydana geldiği anlaşılmaktadır.[55]

Bu şekliyle Cumhuriyet dönemine intikâl eden vakıf Üsküdar-Kısıklı, Kısıklı-Alemdağ tramvay hattı işletmecilik imtiyazı, İcra Vekilleri Heyeti'nin 1 Kanunusâni 1928 gün ve 6016 sayılı kararı ile Evkâf İdaresi'nden alınarak, İstanbul Şehremaneti'ne devredilmiştir.[56]

Ancak ilerleyen yıllarda, kaynak yetersizliği yüzünden tramvay hattının işletilmesinde Belediye sıkıntıya düşünce, tekrar Vakıflar İdaresi'nin parasına müracaat edilmiştir.

Nakid sıkıntısına bir çare bulmak amacıyla tramvay işletmeciliği *"Üsküdür-Kadıköy Halk Tramvayları Şirketi"* adıyla hisse senedleri çıkartan bir anonim şirket haline getirilmiştir.Bu şirkete 22.6.1931 tarih ve 1832 sayılı Kanunla 250.000 TL.[57], 14.6.1935 tarih ve 2803 sayılı kanunla da 218.220TL.olmak üzere toplam 468.220 TL.lik[58] hisse senedi almak suretiyle, Evkâf Umum Müdürlüğü'nün ortak olması kararlaştırılmıştır.

Bu gelişmeler üzerine, sermayesi 1,5 milyon TL.ye ulaşan Tramvay Şirketi, Evkâf Umum Müdürlüğü ile İstanbul Belediyesi'nin eline geçmiş, bu arada, halk tarafından sadece 22.000 TL.lık hisse senedi alınmıştır.[59]

Fakat 1941 yılına gelindiğinde, şirketin borcunun sermayesine yaklaştığı, bu bakımdan müessesenin müşterek hissedarlar idaresinden alınarak, memleketin imarı ve halkın rahatından sorumlu olan İstanbul Belediyesine verilmesi ve bu Belediye tarafından münferiden işletilmesi en muvafık bir hal çaresi olarak mütalaa edilmiş ve Evkâf Umum Müdürlüğü'ne ait 468.220 TL.lık hisse senedi, 200.000 TL. karşılığında, faizsiz ve 15 yılda taksitle ödenmek üzere İstanbul Belediyesi'ne yeniden devredilmiştir.[60]

Burada da vakıfların imkânı her iki dönemde de, devletin diğer sektörleri lehine kullanılmıştır.

Vakıfların imkânlarının bir başka kuruluşa devri ile ilgili iki uygulama da Maarif'le ilgilidir.

Bunlardan birincisi Dür'ş-şafaka Vakfıdır. Eski yeniçeri bölük ve ortaları yararına ve bunların fakir olanlarına yapılmış vakıflar vardı. Bazı vakıfların cami, hastahane, mektep gibi hayratı ülke dışında kalmış ve bu vakıfların hayır şartını yerine getirmek son derece güçleşmiş ve hatta imkânsız hale gelmişti. Bir de yangın yerlerinin yeniden kadastrosu yapılıp arsaların tesbiti sırasında, fazla kalan ve herhangi bir vakfa ait olduğu tesbit edilemeyen parseller kalıyordu. İşte amacının gerçekleştirilmesine maddeten imkân kalmayan yeniçeri vakıfları ile amacının gerçekleştirilmesi çok güçleşmiş olan ve hayratı ülke dışında kalmış vakıflar ve yangın yerlerinden fazlalık olarak tesbit edilen vakıf arsalar birleştirilerek; 15 Şevval 1286/1869 tarihli *"irade-i seniyye"* [61] ile Darü'ş-şafaka için yeni bir vakıf kurulması kararlaştırılmıştır.[62] Bu vakıf kurulduğu tarihten itibaren mazbut vakıf sayılıyordu ve Osmanlı ülkesinde bu ana kadar tatbik edilen uygulamalara benzemeyen bir uygulamayı beraberinde getiriyordu. Vâkıfı olmayan bir vakfın kuruluşunu enteresan bulan Hatemi, eğer Tanzimat sonrasında, eski idare hukuku prensipleri geçerli olsa idi, Darü'ş-şafaka Vakfı'na, bir tür *"irsâd kabilinden vakıf"* diyebilirdik demektedir.[63] Akgündüz ise, bu vakfın amacının Darü'ş-şafaka denen bir hayır müessesesi olduğu ve burada barındırılan yetimlerin gıda, harçlık ve diğer masraflarının karşılanması için harcandığını belirterek, bu uygulamanın İslâm Hukuku prensiplerine uygun olduğunu [64] söylemektedir. Bize göre, burada yapılan iş, yeni bir vakıf kurulmasından ziyade çeşitli sebeplerle amacı ortadan kalkan vakıflarda *"şart tebdili"*nden ibaret bir uygulamadır.

Tarihi eserlerin onarımı ve diğer konularda maddi sıkıntı içerisinde bulunan Evkâf Hazinesi'ni güçlendirmek yerine, zamanın idaresi, ayrı bir kuruluşu desteklemeyi tercih etmiştir.

Maarif'le ilgili uygulama ise, bir bakıma, Darü'ş-şafaka modelinin ülke genelinde yaygınlaştırılmasından ibarettir.[65] Bu uygulamanın esası, amaçsız kalan *"evkâf-ı münderese"*nin, mekteb-i ibtidaiye (ilkokul)'lerin kalkındırılıp geliştirilmesi için Maarif'e devredilmesi keyfiyetidir.

Fiili hizmeti kalmamış mazbut vakıfların gelirlerinin Evkâf bütçelerine irad kaydedilmeyerek, mahallince *"tevsi-i maarif"* yolunda sarf ve istimâl edillmesi hakkında 7 Muharrem 1297/ 1879 tarihinde *"irade-i seniyye"* sadır olmuş ve

54. İbnü'l-Emin/Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 237.
55. KAMİ, Mustafa, **Evkâf Nedir?**, İstanbul 1339, s.14.
56. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1928: D/8103, 9665, 11074.
57. **Düstur**, III. Tertip, C.XII, 1931: 58.
58. **Düstur**, III.Tertip, C.XVI, 1935: 1507.
59. **TBMM/Zabıt Ceridesi**, 1941:SS.275/2.
60. **TBMM/Zabıt Ceridesi**, 1941: SS 275/1-4.
61. **Düstur**, I.Tertip C.IV 1296: 419-420.
62. HATEMİ Hüseyin, **a.g.e.**, s.345; AKGÜNDÜZ, Ahmet, **İslâm Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Ankara 1988, s. 219-220.
63. HATEMİ, Hüseyin, **a.g.e.**, s. 345-346.
64. AKGÜNDÜZ, Ahmet, **a.g.e.**, s. 720.
65. HATEMİ, Hüseyin, **a.g.e.**, s. 346.

uygulamaya biran önce başlanılması için konu valiliklere tamim edilmiştir.[66]

Başlatılan bu çalışmaların sonunda 8 Zilkade 1299/1882 tarihli Evkâf-ı Münderise Talimatı [67] çıkartılmıştır.

Bu Talimat'da Osmanlı Devleti'nde ilköğretimin yeterli düzeyde olmadığı, hayır maksadıyla kurulan bazı vakıfların amaçlarının ortadan kalktığı veya zamanın değişmesiyle ehemmiyetini kaybettiği belirtilmektedir. Bu çeşit vakıfları bazı mütegallibenin elinden kurtararak, bir hayır maksadı olan çocukların eğitimine tahsis etmek, vâkıfların maksadına ters değil, aksine tam uygundur denilmektedir.[68]

Maarif'e devredilen evkâf-ı münderese gelirleri, vilâyet merkezlerinde, maarif müdürlerinin başkanlığında eşraftan hayırsever 3 kişiden oluşan bir komisyon tarafından idare edilmekte ve toplanan paralar ilkokul yapımı ve diğer masrafların karşılanmasında kullanılmaktadır.[69]

Uygulamada, Maarif İdaresi'nin mevzuat dışına çıkarak, diğer vakıf gelirlerine el atması, hatta eğitime açık olmayan bazı ilkokulları gelir sağlamak amacıyla kiraya vermesi, iki Nezâret arasında bir takım sürtüşmelere yol açmıştır.[70]

Böyle bir uyuşmazlık konusu Şura-i Devlet'e havale edilmiş ve burada yapılan müzakere sonunda eğitim hizmetine açılmayan mekteplerin Evkâf Nezâreti'ne iadesi kararlaştırılmıştır.[71]

Bu uygulamanın başlatılmasından 30 yıl sonra, evkâf-ı münderiseden sağlanan gelirlerle, mekteb-i ibtidaiye muallim maaşlarının % 80'ni karşılanmaya başlanmıştır.[72] Müstağn-ı anha haline gelen vakıf yerlerin satışına dair 19 Mayıs 1327 tarihli kanunla[73] bu uygulamaya son verilmiş, ancak bu tarihe kadar Maarif'e devredilen ve fiilen kullanılan binalar ile gelir kaynaklarına dokunulmamıştır.[74]

Osmanlı döneminde evkâf-ı münderise ve eğitimle ilgili vakıfların bir bölümünde uygulanan bu devir işlemi, Cumhuriyet döneminde, toptancı bir yaklaşımla yapılacaktır. Ancak biz bu yazımızda konunun üzerinde detaylı bir şekilde durmayacağız.

1285/1868 yılına kadar padişahların Cuma, Bayram ve mübarek gecelerde camilere gitmesi (selamlık) anında, yapılan harcamalar Miri Hazine'den karşılanıyordu. 1285/1868 tarihli bir fermanla bu masrafların 1284/1867 tarihinden itibaren Evkâf Hazinesi tarafından karşılanması kararlaştırılmış ve bu konu ile ilgili defter ve diğer kayıtlar Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine gönderilmiştir.[75]

Dinî gün ve gecelerde yapılan bu merasimde 13 grup insan görev almaktadır. Bunlar cami görevlileri, teşrifatcılar, kahveci, şerbetci, kilerci, arzuhalci, selâmlık mumeyyizi ve tenzifat müdürü....gibi ünvanlarla görev yapan kimselerdir.

Belge'de kâlem verildiği gibi, personel ücreti Bayram, Cuma ve özellikle mevlid kandillerinde yapılan ikramlar için 1285/1868 yılında yapılan harcamanın toplam miktarı olan 97.266 kuruşu bulmaktadır.[76]

Bu arada bazı vakıf taşınmazların diğer kamu kuruluşlarının kullanımına verildiği görülmektedir. Bu çerçevede, Süleymaniye civarındaki devehâne, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin elbiselerini dikmek ve depolamak amaçlarıyla kullanılmak üzere Askeri dikimhaneye tahsis edilmiştir.[77] Diğer taraftan, Üsküdar civarında, muhtelif mevkiilerde ve bilhassa Selimiye Kışlası'nda barındırılan 2.000'i aşkın muhacirin ihtiyacı olan 3.000 çeki kışlık odunun Vakıf Alemdağ Ormanları'ndan karşılanması kabul edilmiştir.[78]

Elimizdeki bir başka belge, Ankara'nın başkent olmasından sonra çekilen konut sıkıntısında, Vakıflar İdaresi'nin Cumhuriyet Hükümeti'ne büyük bir destek verdiğini göstermektedir.

İcra Vekilleri Hey'eti'nin 21.5.1930 tarih ve 9393 sayılı kararı ile 62 vakıf evin, Devletin çeşitli kademelerinde görev yapan, memurlara lojman olarak tahsisi kararlaştırılmıştır.[79]

Bu karar uyarınca, vakıf evlerinde ikâmet eden görevlilerden bazıları şunlardır: Riyaset-i Cumhur Kalem-i mahsus Müdürü Sabit, Başvekâlet-i Celile Müsteşarı Kemâl, Diyarbekir Mebusu (Eski Evkâf Umum Müdürü) Rüşti, Şura-i Devlet Mülkiye Dairesi Reisi İsmail Hakkı, Başvekâlet-i Celile Müdevvenât Müdür Muavini Baha, yine Başvekâlet Tahsisât Müdür Muavini Rıza, Evkâf Umum Müdürü Niyazi'dir.

Bu dönemde, Anadolu Ajansı, Anadolu Kulübü, yabancı elçiler vakıf binalarında oturmaktadır.[80]

66. **Vakıflar Gn.Md. Arşivi** 1297: 974/144-145, Karakoç/KD 1297: 22/3792.
67. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**/BD 1299: 618; Karakoç/ KD 1299: 24/4351-4352.
68. **Evkâf-ı Münderese Talimatı** 1299: 1-6; Karakoç /KD 1299: 24/4351-4352.
69. **Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti**/MUM 1325: 15-17.
70. **Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti**/MUM 1325: 15-17.
71. **Vakıflar Gn. Md.Arşivi** 1310: 937/239.
72. MM/MC 1327: 103/3133.
73. **Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti**/MUM 1334: 15-17.
74. **Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti**/MUM 1334: 17.
75. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1285: 972/264.
76. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1285: 972/264; B.YEDİYILDIZ ve N.ÖZTÜRK **agm.**, s. 583.
77. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi** /HH 1250: 50913.
78. **Vakıflar İstanbul Arşivi**-EHN/OAVK 1329: 1/8.
79. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1930: 18/225-55.
80. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1930: 18/225-55.

Ankara'nın başkent olmasında okul, hastahane, konferans salonu, sinema, gazino, otel, hamam ve ticaret sahaları...gibi birçok fiziki ve sosyal alt yapının vakıfların imkân ve desteğiyle sağlandığı görülmektedir.[81]

Buraya kadar anlatıklarımızdan başka Osmanlı döneminde şahıslar tarafından dış ülkelerden Hazine garantili alınan borçlar Evkâf Nezâreti'ne ödettirilmiş,[82] Cumhuriyet döneminde ise benzer uygulamalar hızlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında vakıf gelirlerinin 1/3 ünü teşkil eden a'şâr ilga edilmiş [83] vakıf taşınmazların tapu muamelesi sırasında alınan ferağ ve intikâl hasılatı Maliye'ye bırakılmıştır.[84] Vakıf maden, kömür ve ormanlar devletleştirilmiş [85] çiftliklere Balkanlardan gelen soydaşlarımız yerleştirilmiş ve daha sonra bu çiftlikler sembolik bedellerle ve uygun taksitlerle içinde bulunan şahıslara satılmıştır.[86] Vakıf çiftliklerden bir bölümü de Devlet Üretme Çiftlikleri haline getirilmiştir.[87]

Vakıf imkân ve potansiyelinin, Devletin diğer sektörlerine aktarılması uygulamaları doğrultusunda yürürlüğe konulan bağımsız kanunlar ve bütçe kanunlarına eklenen maddelerle vakıf sular ve mezarlıklar belediyelere[88], mektep ve zaviyeler özel idarelere[89], medrese, kütüphane, türbe ve müzeler Maarif Vekâleti'ne[90] şehir içerisinde mevcut vakıf arsa ve araziler imar müdürlükleri ve belediyelere[91], akar ve hayratı aynı köyde bulunan vakıflar köy tüzelkişiliğine[92]; toprak reformu uygulamalarıyla vakıf arazi, zeytinlik, incirlik ve fidanlıklar topraksız köylülere dağıtılmıştır.[93]

Tanzimat'ın ilânından bu yana uygulanan dağıtım proğramının bir devamı olarak, 1935'de kabul edilen 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile bir zamanlar vakıfların hizmet ve faaliyetlerinin devamını sağlamak üzere benimsenen icareteyn ve mukataa uygulamalarına son verilmiş; bu yerler, cüz'i bir taviz bedeli karşılığında mutasarrıflarına terk edilmiştir.[94]

Batılılaşma dönemiyle başlayan ve ülkemizde çoğulcu demokrasiye geçiş dönemine kadar devam eden, vakıfların çökertilmesine yönelik bu uygulamalar, karşılıklı ibralaşmayı öngören 25 Kanunuevvel 1935 tarih ve 2879 sayılı kanun[95] ile Vakıflar İdaresi alacağının tasfiye edilmesiyle noktalanmıştır. Kanunun 1.maddesinde aynen şöyle denilmektedir: "*Umumi muvazene dahilindeki vekâlet ve dairelerle Vakıflar Umum Müdürlüğü arasındaki, 1934 mali yılı sonuna kadar sakıt (Osmanlı Hükümetleri) veya Milli Hükümet zamanlarına ait tahakkuk etmiş ve edecek ilâmlı veya ilâmsız bütün alacak ve verecekleri (birikmiş vergi, harç icare ve mukataalar dahil) karşılıklı olarak terkin ve iki tarafın zimmetleri bu borçlardan âmm ibra ile ibra olunmuştur*".

Bize merkeziyetciliği ve devletciliği telkin eden batılıların teşvik ve tazyiki ile hür teşebbüs anlayışı ile kurulup işletilen vakıf müessesesine reva görülen bu haksız uygulamanın sebebi ne idi ve sonucu ne olmuştur?

Tanzimat'la birlikte vakıf kurâ ve mezari' a'şarı ile mukataa bedellerinin tahsili görevinin Maliye'ye bağlanması, sürekli tahsilat karşılığı kesilen miktarların Maliye lehine yükseltilmesi, sonraları gelir fazlalarının tamamına el konulması, toplam gelirin % 15'nin tecil edilmesi[96] gibi yollarla

81. Ankara'nın kuruluşunda vakıfların rolü konusunda geniş bilgi için bkz. ÖZTÜRK, Nazif, "Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü", **Vakıflar Dergisi**, Ankara 1988, S. XX, s. 329-346; ÖZTÜRK, Nazif, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, basılmamış doktora tezi, Ankara 1991, s. 566-567.

82. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi**, 1264: 968/25; B.YEDİYILDIZ ve N.ÖZTÜRK, **agm.**, s. 583.

83. Evkâf Umum Müdürlüğü, Cumhuriyetin Onuncu Yılında Vakıflar Raporu, Ankara 1933, S. 16; Düstur, III.Tertip, C.VI 1934: 99.

84. **Düstur**, III Tertip, C.V. 1933: 394, **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1937: 18/230-18/3; **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1935: 18/223-40.

85. ÖZTÜRK, Nazif. **ag basılmamış doktora tezi**, S.239- 250.

86. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1928: 18/225-227; **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1935: 18/225-103; **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1938: 18/225-133; **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** 1938: 18/225-143.

87. **TİGEM** 1986: 6/5-9; TİGEM 1987: 7/2-4; 12/6-7, 11/3-5.

88. **831 sayılı Sular Kanunu** (Resmi Gazete 1926: 368); **Kanunun Sur-ı Tatbikiyesini Mübeyyin 7044 sayılı Nizamname** (Mecmua 1942: 253-255); **1580 sayılı Belediyeler Kanunu** Md. 160 (Düstur III.Tertip, C. XI 1930: 161).

89. **430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu** (Düstur III Tertip, C. V 1931: 667); **677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun** (R.Ceride 1341: 243, Mecmua 1942: 18).

90. **430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu** (Düstur III Tertip, C.V 1931: 667); **677 sayılı Kanun** (Resmi Ceride 1341: 243).

91. **748 numaralı kanun** (Düstur, III. Tertip, C. VII 1932: 724); **1351 numaralı Ankara Şehri İmar Müdüriyeti Teşkilat ve Vazaifine Dair Kanun** (R.Gazete 1928: 902); **2290 sayılı Belediye Yapı ve Yolları Kanunu** (Düstur, III. Tertip, C.XIV 1933: 1469).

92. **442 sayılı Köy Kanunu** (Düstur III Tertip, C.V 1931: 696).

93. **4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu** (Düstur,III.Tertip,C.XXVI 1945: 1169-1182). Vakıf taşınmazların, Maarif Vekâleti, Özel İdareler, Belediyeler ve Köy tüzelkişiliklerine devir konusunda geniş bilgi için bkz. (ÖZTÜRK, Nazif, **Basılmamış doktora tezi**, s. 698-886)

94. **2762 sayılı Vakıflar Kanunu** (Düstur III. Tertip, C. XVI 1936: 586); **2762 sayılı Kanun'un 27 ve 29.maddelerini Değiştiren 2888 sayılı Kanun** (R.Gazete 1983: 18. 171/1-2).

95. Resmi Gazete 1935: 3179.

96. **Vakıflar Gn.Md.Arşivi** 1317: 942/151-152.

vakıf gelirlerinin Maliye Hazinesi içerisinde tutulması, vakıf eserlerin harap ve bakımsız hale gelmesine yol açmıştır.

Bu uygulama, vakıfları borçlu, mütevellileri yoksul hale getirmiş, hatta cāri giderlerin karşılanamaması sebebiyle hayrî hizmetler durma noktasına gelmiştir. Hizmete açık tutulabilen eserler, onca yoksulluğuna rağmen hayırsever vatandaşların yardımı ile ayakta kalabilmiştir. Said Paşa'nın Silistre'den gönderdiği yazısında, Tanzimat sonrası yürürlüğe konulan uygulamaların neticesinde, taşra vakıflarının aldığı durumu, bu cümlelerle ifade etmektedir.[97]

Vakıflarda şu anda durum nedir? Batılılar niçin bu konu üzerinde bu kadar ısrarlı olmuşlardır? Kültür ve San'at eserlerimizin finansman kaynağı, sosyal hayatımızın istikrar unsuru olan bu müesseseye karşı uygulayıcılar neden bu kadar sert davranmışlardır?

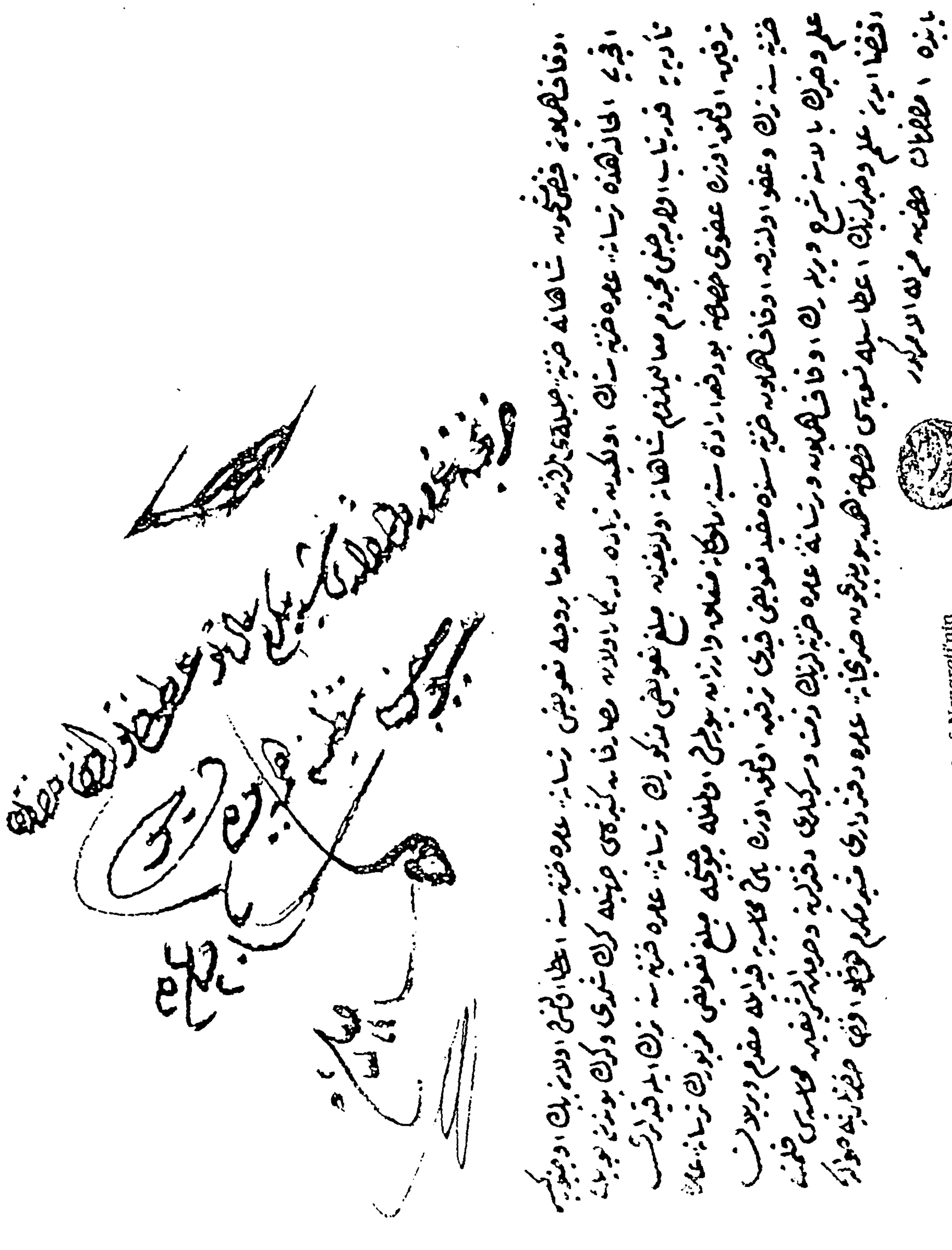
Yapılan bu kısa çalışma sonunda, bu ve benzeri soruların cevaplandırılması için; sosyologların ve sosyal tarihçilerin konunun üzerinde detaylı çalışmalar yapmalarının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

TABLO-1

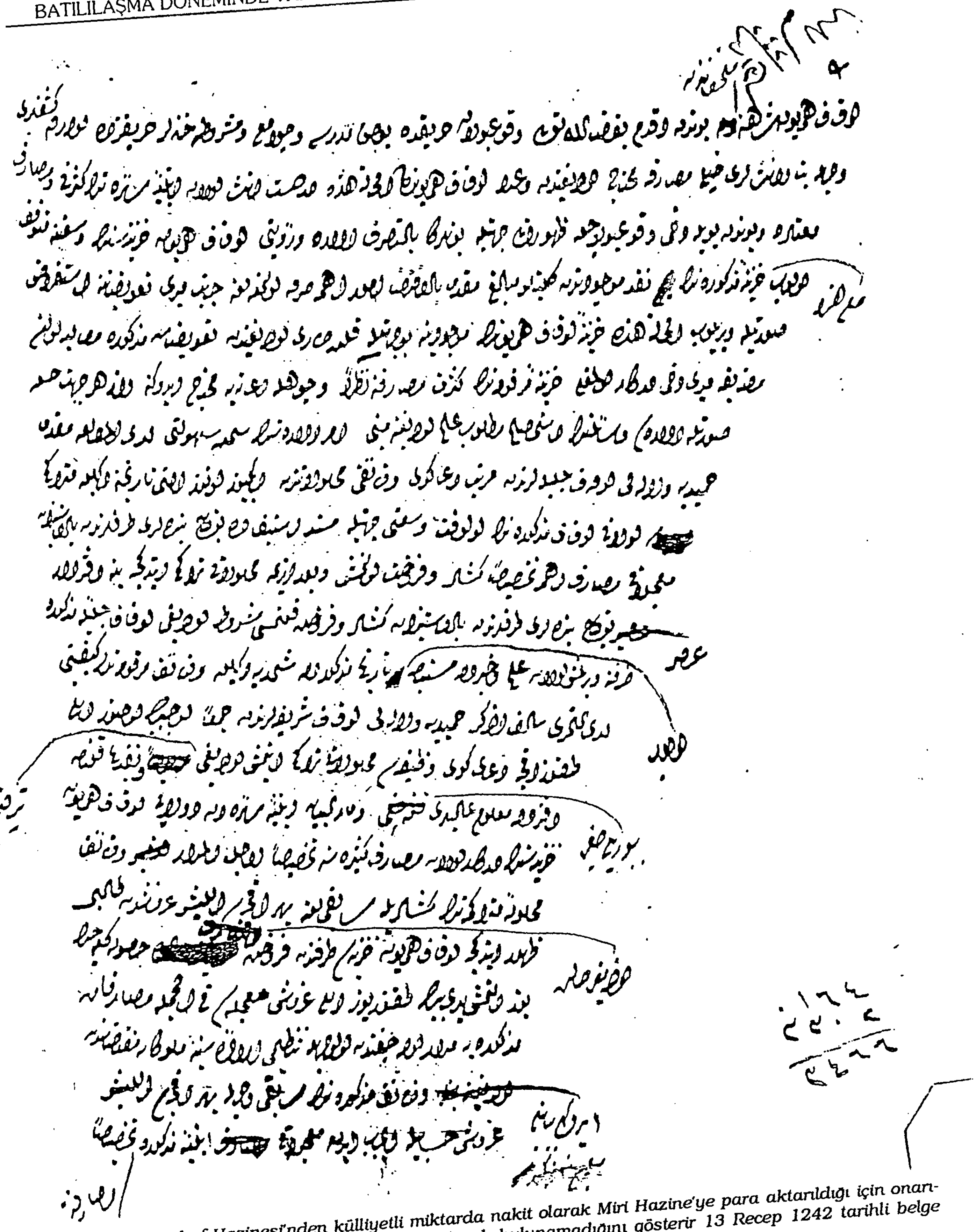
EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİ'NİN 3 CEMAZİYEL EVVEL 1327/1909-10 MAYIS 1325 TARİHİ İTİBARİYLE ÇEŞİTLİ KAMU KURUMLARINDAN ALACAĞINA AİT LİSTEDİR.

Sıra No	Kurumun Adı	Borç Miktarı (Osmanlı Lirası)
1	Maliye	1073432
2	Hazine-i Hassa Nezâreti	36280
3	Maarif Nezâreti	3662
4	Dahiliye Nezâreti	733
5	Hariciye Nezâreti	17337
6	Nafaa Nezâreti	248
7	Orman ve Maadin Nez.	39
8	Askerî Tekaut Sandığı Nezâreti	445
9	Defteri Hâkâni Nez.	30
10	Harbiye Nezâreti	1220
11	Bab-ı Meşihât	605
12	Şehremaneti	9152
13	Rüsümât Nezâreti	7731
14	Tophane-i Amire	8468
15	Edirne Vilâyeti	16753
16	Selânik Vilâyeti	28783
17	Yanya Vilâyeti	610
18	Kosova Vilayeti	6709
19	Cezair Bahri Sefit Vilâyeti	968
20	Aydın Vilâyeti	32673
21	Hüdâvendigâr Vilâyeti	93135
22	Konya Vilâyeti	75288
23	Kastamonu Vilâyeti	23915
24	Ankara Vilâyeti	34297
25	Sivas Vilâyeti	33963
26	Diyarbekir Vilâyeti	22280
27	Ma'muretü'l-aziz Vilayeti	13510
28	Bitlis Vilayeti	3652
29	Erzurum Vilâyeti	7923
30	Trabzon Vilâyeti	39570
31	Bağdat Vilâyeti	40783
32	Musul Vilâyeti	2371
33	Trablusgarb Vilâyeti	1718
34	Halep Vilâyeti	34698
35	Beyrut Vilâyeti	2216
36	Suriye Vilâyeti	12793
37	Adana Vilâyeti	10659
38	Çataka Sancağı	4602
39	Kudüs Sancağı	3767
40	Bingazi Sancağı	1994
41	Biga Sancağı	11793
42	Karasî Sancağı	13784
43	İzmit Sancağı	2403
44	Serfice Sancağı	610
	TOPLAM	**1.737.602**

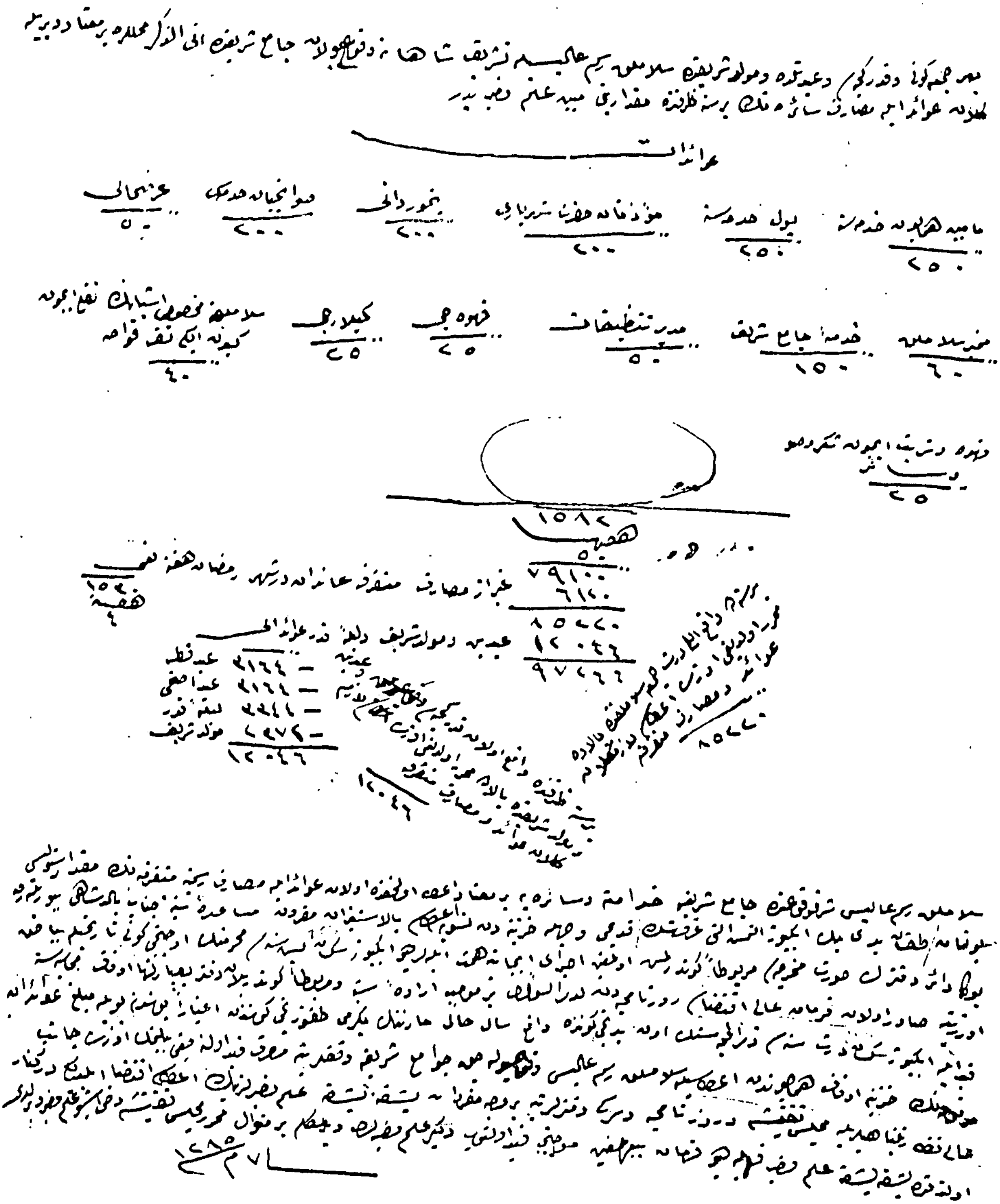
97. **Vakıflar Gn. Md.Arşivi** 1259: 966/464-465.

Belge1: Tersane-i Amire Hazinesi'nden Evkaf Nezareti'nin 1300 kese olan alacağının idari bir kararla silindiğini gösteren 2 Recep 1252 tarihli belge (BOA/Cevdet 2362).

Belge2 : Evkaf Hazinesi'nden külliyetli miktarda nakit olarak Miri Hazine'ye para aktarıldığı için onarıma ihtiyacı bulunan cami ve medreseye ödenek bulunamadığını gösterir 13 Recep 1242 tarihli belge (BOA/Cevdet 16725).

Belge 3: Canik Sancağı Defterdarı'nın Başvekâlet emrini dinlemediği ve ayrıca Maliye Nazırı'ndan talimat gelmedikçe Evkâf alacağını ödemeyeceğini bildiren 24 Zilhicce 1301 tarihli belge (VGMA-932/119-120).

[illegible]

Belge 4: Padişahların selamlık giderlerinin Evkaf Hazinesi tarafından karşılanmasına dair 7 Muharrem 1285 tarihli fermanı (VGMA 1285: 972/264).

BULGARİSTAN'DA TÜRK KÜLTÜR VE SANAT ESERLERİ

Doç.Dr.Hüseyin MEMİŞOĞLU

Ondördüncü yüzyılın ortalarından başlayarak Balkan'lara geçen atalarımız adım adım bu topraklara yayılmışlar ve Anadolu'nun özbeöz Türk-Müslüman halkını bu yörelere yerleştirmişlerdir. Anadolu Türklerinin Balkanlara akın etmesi gayet tabi muayyen bir devrede ve muayyen bazı hadiseler üzerine vuku bulmuş bir göç hareketi değildir. Bu göçler zaman zaman olmak üzere Osmanlı oğullarının Doğu Trakya'yı zaptetme teşebbüslerinden önce başlamış ve XIV'üncü yüzyılın ortalarından XIX'uncu yüzyılın ortalarına kadar sistemli bir şekilde devam etmiştir. Bu topraklara sahip olan Türkler buralarını benimsemişler ve bu yörelerin kültürel ve ekonomik bünyesinde esaslı değişiklikler yapmışlardır. Onlar her yerleştikleri yerde olduğu gibi Bulgaristan'da da öncelikle dinî ibadetleri için ulu camiler, eğitim ihtiyaçları için mektep ve medreseler, iktisadî, içtimaî, ulaştırma, sıhhî ve öteki ihtiyaçları karşılamak için çeşitli mimari eserler kurmuşlar, bunların idamesi için de hayır ve sosyal amaçlı vakıflar tesis etmişlerdir. Son yıllarda yapılan araştırmalar bu gerçeği açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sadece Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yapılan incelemeler sonunda bugünkü Bulgaristan topraklarında 400 adet vakıf kaydı tespit edilmiştir.[1] Bunların şehirlere göre dağılımı şöyledir: Şumnu'da 33, Zağra-i Atik'de 21, Filibe'de 38, Karınabad'da 9, Ziştovi'de 10, Akçakızanlık'ta 7, Silistre'de 20, Razgrad'da 6, Cumapazarında 2, Darı-dere'de 5, Hasköy'de 1, Doyran'da 1, İslimye'de 13, Varna'da 22, Ceberoğlu'nda 1, Sultanyeri'nde 5, Ustrumca'da 1, Yenipazar'da 1, Vidin'de 5, Lofça'da 1, Niğbolu'da 5, Prevadı'da 3, Rusçuk'da 16, Hacıoğlupazarında 5, Balçık'da 15, Koşukavak'da 1, Yanbolu'da 1, Aydos'da 4, Plevne'de 5, Ahıçelebi'de 9, Köstendil'de 10, Çırpan'da 6, Samakov'da 5, Uzuncaabad'da 11, Sofya'da 12, Killi İsmail Geçidinde 6, Lom'da 2, Doğancılar'da 1, Tatarpazarı'nda 11, Cisri Mustafa Paşa'da 6, Isladi'de 2, Eğridere'de 8, Servi'de 3, Tırnova'da 35, Nevrokop'da 7, Elhadlı'da 1, Kırcali'de 7 vakıf kaydına rastlanmıştır.[2] Bunlar arasında en eskileri olmak üzere Eski Zağra'da Sarim Bey oğlu Umur Bey'in 1415, Köstendil'de Vezir Halil Paşa'nın 1488, Filibe'de Rüstem Paşazâde İskender Bey'in 1470, İsfendiyaroğlu İsmail Bey'in 1471, Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa'nın 1500, Vezir Azam Mustafa Paşa'nın 1501, Plevne'de Mihail oğlu Ali Bey'in 1495, Sofya'da ve Niğbolu'da Yahya Paşa'nın 1566, Sofya'da Sofu Mehmet Paşa'nın eşi Esma Han Sultan'ın 1572, Ruhbânu Sultan'ın 1564 tarihli vakıflarını zikredebiliriz.[3]

Bu kurumlar Bulgaristan'ın ekonomik ve kültürel hayatında önemli rol oynamışlardır. Onlar bir taraftan (cami, mescid, mektep, medrese, çeşme, sebil, han, hamam gibi) hayır müesseseleri inşa ederek bir çok abideler meydana getirirken, diğer taraftan bunlara varidat temin etmek amacıyla çok sayıda dükkânlar, bedestenler, köprüler yaptırarak memleketin imarına, değirmen, tarla, bağ, bahçe gibi gelir kaynakları bulmakla ülkede üretimin artmasına yardımcı olmuşlardır. Aynı zamanda bu müesseseler Bulgaristan'ın her tarafına muazzam bir örgüt halinde yayılarak Türk kültürünün ve sanatının oralara yerleşmesini sağlamışlardır.

Türk-İslâm vakıf sisteminin XV'inci yüzyıldan XIX'uncu yüzyılın ikinci yarısına kadar bu topraklarda meydana getirdiği Türk Kültür ve Sanat eserlerin sayısı Ekrem Hakkı Ayverdi'nin "**Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri**" adlı kitabında 3399 olarak gösterilmiştir. Bunların 2356'sını cami ve mescidler, 142'sini medreseler, 273'ünü

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu ve Kadastro Arşivi ve çeşitli kütüphanelerde bulunan eserler ve kayıtlar, Bölge Müdürlüklerinde bulunan belgeler bu rakamın dışındadır.
2. Sadi Bayram, Bulgaristan'daki Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri, **Vakıflar Dergisi**, 1988, sayı XX, s.475.
3. Pars Tuğlacı, **Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri**, İstanbul, 1984, s.221.

mektepler, 174'ünü tekke ve zaviyeler, 42'sini imaretler, 116'sını hanlar, 113'ünü hamam-ılıca ve kaplıcalar, 27'sini türbeler, 24'ünü köprüler, 16'sını kervansaraylar, 75'ini çeşmeler, diğerlerini ise saat kuleleri, hastaneler, bedestenler, kütüphaneler ve daha bir çok kültür ve sanat eserleri oluşturmaktadır.[4] Şüphesiz bunlar Bulgaristan'daki Türk eserlerinin tamamı değil, sadece tespit edilenlerdir. Bununla ilgili 400'e yakın vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde halen mevcuttur. Diğer arşivlerimiz de tarandığında şüphesiz bu sayı daha da .artacaktır, çünkü Osmanlı döneminde Bulgaristan'daki kasaba ve şehirler zengin kültür ve sanat eserleriyle donatılmıştır. Bu eserler yaptırıldıkları devrin gözle görünür birer belgesi ve geçmiş yüzyıllarda ecdadımızın dünya görüşü ve anlayışı temayülleri ve sanat ifadesinin birar aynasıdır.

Bütün İmparatorlukta olduğu gibi Bulgaristan'da da camiler Türk mimarî anıtları arasında çoğunluğu teşkil etmektedir. Mesela burada 3399 adet olarak tespit edilen Türk kültür ve sanat eserlerinin 2356'sının cami ve mescid olduğu anlaşılmaktadır. Onların şehirlere ve köylere göre dağılımı şöyledir:

1. Ahyolu	-	(Köyleri)	12
(Köyleri)	9	19. Lofça	29
2. Aydos	7	(Köyleri)	34
(Köyleri)	42	20. Lom	6
3. Balçik	18	21. Menlik	3
(Köyleri)	18	(Köyleri)	27
4. Cisri Mustafa Paşa	3	22. Niğbolu	38
(Köyleri)	7	(Köyleri)	16
5. Çırpan	6	23. Osmanpazarı	9
(Köyleri)	12	(Köyleri)	29
6. Çermin	2	24. Petriç	3
(Köyleri)	23	(Köyleri)	8
7. Dupcine	32	25. Plevne	24
(Köyleri)	24	(Köyleri)	23
8. Eski Cuma	15	26. Pravadı	23
(Köyleri)	18	(Köyleri)	31
9. Filibe	78	27. Rahova	8
(Nahiye ve köyleri)	169	(Köyleri)	3
10. Hasköy	27	28. Rusçuk	93
11. Hezergrad	19	(Köyleri)	116
(Köyleri)	131	29. Samakov	21
12. İhtimam	19	(Köyleri)	11
13. İslimye	12	30. Silistre	32
(Köyleri)	18	(Köyleri)	94
14. İzladi	7	31.Hacıoğlupazarcığı	17
(Köyleri)	6	(Köyleri)	2
15. Kiliselik	8	32. Sofya	82
16. Karinabad	11	(Köyleri)	21
(Köyleri)	24	33. Berkofça	12
17. Kızanlık	12	34. Şumnu	63
(Köyleri)	41	(Köyleri)	130
18. Köstendil	31		

35. Tatarpazarcığı	33	42. Yenipazar	3
(Köyleri)	25	(Köyleri)	15
36. Selvi	6	43. Yeni Zağra	3
37. Tırnova	38	(Köyleri)	7
(Köyleri)	131	44. Zağra-i Atik	24
38. Varna	24	(Köyleri)	12
(Köyleri)	18	45. Ziştovi	24
39. Vidin	51	(Köyleri)	13
(Köyleri)	3	46. İslimiye	4
40. Vraça	9	47. Nevrokop	1
41. Yanbolu	23	48. Rahova	6
(Köyleri)	13	49. Razlik	1

Bu dinî eserlerin çoğu XV-XVII'inci yüzyıldan kalmadır. Bunlar arasında XIV'üncü yüzyılın sonlarında yapılmış olanları da bulunmaktadır. Mesela Hasköy'deki *"Eski Camii"*'nin 17 Ekim 1395'de, Niğbolu ve Silistre'deki I. Bayezid camilerin ise 1402 yılından önce inşa edildikleri bilinmektedir.[5]

İlk camiler arasında Eski Zağra'da Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman zamanında yapılan Hamza Bey Camii'si de yer almaktadır. Bu mimari eser Emir Süleyman'ın saltanatı sırasında H. 811'de (27.05.1408-15.05.1409) Hamza Bey tarafından inşa ettirilmiştir.[6] İsimler, ünvanlar ve tarihler, ibadet salonunun girişinde asılı ve bugüne kadar korunabilmiş kitabede verilmektedir. Bu kitabe İkinci Dünya Savaşından önce Frans Babinger tarafından incelenmiş, ancak bu yazar silinmiş olan kitabenin yalnızca bir kısmını okuyabilmiş ve Hamza Bey'i tanıtıcı bazı bilgiler vermiştir.

Sanat açısından incelendiğinde cami, XIV'üncü yüzyılın son on yılları içinde inşa edilmiş bir Batı Anadolu kasabası olan Mudurnu'daki Yıldırım Bayezid Camii'ni hatırlatmaktadır. Bina, XV'inci yüzyılın ikinci yarısından sonra yaygınlaşan üç veya beş kubbeli bölümler biçiminde değildir. Bu eser eski mimarî tarzda olup, oldukca dar olan merkez ünitenin iki yanında çok büyük iki kubbesi mevcuttur.[7]

Hamza Bey Camisi Eski Zağra'nın savaşlardan ve yıkımdan kurtulan tek Osmanlı-Türk mimarî yapısıdır. Bu eser, şehrin Türk İslâmiyetinin dini ve kültürel merkezi olduğu zamanların güzel bir anısıdır.

Eski Türk mimarî eserler arasında önemli yeri olan Filibe'deki Muradiye Camii'nin ise 1423'de inşa edildiği yazılı kitabesinden anlaşıl-

4. Ekrem Hakkı Ayverdi, **Avrupa'da Osmanlı Mimarı Eserleri**, Cilt IV, İstanbul, 1982, s.11-119, 141-143.
5. İbrahim Tatarlı, Turski Kultovi Sgradi i Nadpisi v Bılgariya (Bulgaristan'da Türk ibadet yapıları ve yazılı levhaları), Godişnik na Sofiyskiya Üniversitet, Fakultet po Zapadni Filologii, 1966, Cilt LX, s.14.
6. İbrahim Tatarlı, **a.g.e.**, s.22-28.
7. Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.443-445.

maktadır. "*Ulu Camii*" veya "*Cuma Camii*" adıyla da anılan ve Sultan II. Murat tarafından yaptırılan bu eser, 9 kubbe üzerinde bina edilmiş, alaca minareli, üç tarafa kapılı büyük ve güzel bir tarihî abidedir. İçinde şadırvanı, müezzin ve cemaat mahfilleri bulunan caminin, mihraba nazaran sağ (Batı), sol (Doğu) ve ön (Kuzey) kapıları zeminden yüksekte olup taş merdivenlerle çıkılmaktadır. Cami tamamen Bursa'daki "*Ulu Cami*" ile "*Orhan Cami*" mimarı tarzında inşa edilmiş ve yontma taşlardan yapılmıştır.

Muradiye Camii'nin inşa tarihlerinden 20-22 yıl sonra yapıldığı bilinen, imareti ve kervansarayı ile Filibe'nin en eski eserlerinden biri de "*Şehabeddin Paşa Camii*"dir. "*İmaret Camii*" adıyle de bilinen bu güzel eser kıble tarafında türbesi bulunan II. Murad'ın Beylerbey'lerinden Hadım Şehabeddin Paşa tarafından inşa edilmiştir. Caminin kubbeleri önce kurşunlu, sonradan kiremitle örtülmüştür. Mimarî bakımından Muradiye Camisi ile boy ölçebilecek bir sanat eseridir.[8]

1548 yılında Sofya'da Sofu Mehmet Paşa tarafından yaptırılan camiinin de eski eserler arasında önemli yeri vardır. Cami ve minaresi siyaha yakın renkli granit taşından yapıldığı için buna "*Kara Camii*" denildiği gibi, "*İmaret Camii*", "*Cuma Camii*" de denir Mimar Sinan'ın Sofya'daki en güzel eseri olan bu cami, 484 metrekare büyüklüğünde, geniş kubbesi ise 22 metre yüksekliğindedir. Cami 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşında Ruslar tarafından cephane deposu olarak kullanılmış, sonraları minareleri yıkılarak 1904'de Bulgarlar tarafından kiliseye çevrilmiştir.[9]

Yine Sofya'da 1566 yılında inşa edilmiş olan Banyabaşı Camii veya Molla Efendi Kadı Seyfullah Camii güzel mimarî yapısıyla değerli bir eserdir. Dört adet köşe kubbesinin ortasında yükselen büyük kubbesi ve tek minaresiyle bugün Sofya'nın merkezinde bulunmaktadır. Önünde üç kubbeli bir tetimesi bulunmakta ve bu da Kadı Seyfullah'ın zevcesi namına inşa olunmuştur. Evliya Çelebi'nin zikrettiği 53 camiden bugün Sofya'da ibadete açık kalan tek camidir.[10]

Razgrad şehrinde 1616 yılında İbrahim Paşa tarafından yaptırılan camiinin değeri de büyüktür. Evliya Çelebi bu cami hakkında şunları yazmaktadır:"*Rumeli'nde bu kadar musanna cami yoktur. Kubbeleri tâk-ı feleğe ser çekmiş olup, deruni dahi gayet musanna tasarruflar ile müzeyendir, misli meğer İstanbul'da Rüstem Paşa Camii ola. Mevzun bir minaresi, haremi, şadırvanı, imâreti, bir adet müderrisli Darud-Tedris vel-Kurrâ ve mekteb-i sıbyanı ve bir adet hamamı var ki, hep Maktul İbrahim Paşa'nın hayratıdır.*"[11]

Türk-İslâm mimarisinin Balkanlar'daki en güzel eserlerinden biri de Şumnu'daki Şerif Halil Paşa Camisi'dir. Halk arasında "*Yeni Camii*" adıyla da anılan Şerif Paşa Camisi kitabesinden ve vakfiyesinden de anlaşıldığına göre 1744 yılında inşa edilmiştir. Bundan önce aynı yerde Şerif Paşa'nın büyük babası Ali Paşa'nın yaptırdığı caminin bulunduğu bilinmektedir. Şerif Paşa Şumnu'ya gelişinde bu camiyi yıktırıp, yerine Lâle Devri Mimarisi'nin bir şâheseri olan Yeni Camiyi inşa ettirmiştir. Kubbesinin oldukça geniş olması sebebiyle halk arasında "*Tombul Camii*" diye de anılır. Eserin mimarı belli değildir; planı, mimarı tarzı, teşkilâtı, müştemilâtı bakımından Nevşehir'deki Damat İbrahim Paşa Camii'ne pek benzediğinden her ikisinin de aynı mimarın eseri olduğu ihtimali öne sürülmektedir.[12]

Camiler arasında en sık rastlanan tip, merkezî kubbeli, hayli büyük iç hacımlı ve görkemli dış görünüşlü olan yapılardır. XV'inci yüzyılda daha çok bir kaç kubbeli üç nefli Anadolu örneği camiler inşa edilmiştir. XVIII-XIX. yüzyıllarda ise daha küçük "*halk tipi*" camiler yapılmıştır.

Camilerden başka mimari bakımından önemli olan eserler arasında bir çok medrese de yer almaktadır. Onlar, genellikle camilerin yanında, bir avlunun çevresinde yapılan kubbeli odalardan ve dersliklerden oluşmaktadır. Medreseleri hükümdarlar, devlet adamları ve zenginler yaptırır ve giderlerini de onlar karşılarlardı. Vaktiyle Bulgaristan'ın muhtelif bölgelerinde medreselerin sayısı oldukça yüksekti. XVII. yüzyılın ortalarına ait bir Rumeli Kadıaskerliği Ruznamesine göre, Sofya'da Mehmet Paşa ve Benlü Kâdı medreseleri; Tırnova'da Kavak Baba, Yıldırım Han, Seyyid Celil, Ali Paşa, Ilyaz Kethuda medreseleri; Köstendil'de Murad Bey, Haracçi Mehmed Bey; Plevne'de Gazi Ali Bey; Tatarpazarcık'da Abdurrahman Çelebi; Hasköy'de Mahmud Paşa; Zağra-i Atik'de Hoca Sinan; Hezargrad'da İbrahim Paşa, Yahya Paşa; Yanbolu'da Kara Ali Bey medreseleri bulunduğu anlaşılmaktadır.[13] Bunlar arasında Filibe'de inşa olunan "*Karagöz Paşa*" ve "*Şehabeddin Paşa*" medreseleriyle Sofya'daki "*Koca Mehmet Paşa*" ve "*Mahmud Paşa*" medreselerinin mimari bakımından önemli yeri vardır.[14]

Bulgaristan'ın bir çok bölgelerinde tekkeler de mevcuttur. Onlar eskiden tarikata girmiş olan

8. Ali Kemal Balkanlı, **Şarkî Rumeli ve Buradaki Türkler**, Ankara, 1986, s.106-108; Osman Keskioğlu, **Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslâm Eserleri**, s.31-32.
9. Osman Keskioğlu, **a.g.e.**, s.71; **Rehber Gazetesi**, s.176, 8.08. 1931.
10. Osman Keskioğlu, **a.g.e.**, s.72; Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.431-432.
11. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Cilt 3, s.310.
12. Osman Keskioğlu, **a.g.e.**, s.88; Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.475.
13. M.Kemal Özergin, Eski bir Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1974, sayı 4-5, s.271-272, 280-287.
14. Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.340,436.

kimselerin toplandıkları ve âyin yaptıkları yerdir. Büyük tekkelere âsitane, küçüklere ise zaviye adı verilmiştir. Ekseriyetle kuytu yerlerde ve yol kenarlarında inşa edilmiş olan bu tekkeler eğitim, ilim, sanat ve tasavvuf sahalarında önemli rol oynamışlardır. Bunlar arasında zikre değer olanlar, Kemanlar civarında Demir Baba Tekkesi, Hasköy yakınlarında Otman Baba, Varna ile Balçık arasında Akyazılı Baba, Yeni Zağra yakınlarında Kıdemli Baba, Kırcaali yakınlarında Ali Baba tekkeleridir. Evliya Çelebi'ye göre Kıdemli Baba Tekkesi I. Sultan Mehmed'in emri ile 1420'den biraz öncesi yapılmıştır. Bu eserin Bursa'daki ünlü Yeşil Caminin mimarı Hacı İvas Paşa tarafından yapılmış olduğu görüşü belirtilmektedir. Çünkü Hacı İvas Paşa o yıllarda Kıdemli Baba Tekkesinden uzak olmayan Dimotika'da çalıştığı anlaşılmaktadır. Demir Baba Tekkesi XVI. yüzyılda, Otman Baba Tekkesi ise Fatih zamanında yaptırılmışlardır.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda daha bir çok tekke yaptırılmıştır. Bunların içerisinde Razgrad yakınlarındaki Yahya Paşa Bali tekkesi, Duraç köyü yakınlarında Hüseyin Baba, Miralor köyü yakınlarında Genç Baba tekkeleri bulunmaktadır. Bu yüzyıllara ait başka bir tekke de Eski Cuma bölgesinin bir tepesinde bulunan Kızâne tekkesidir. Tekke 1276 (1859/1860)'da Çukurovalı Hacı Hafız tarafından yeniden yaptırılmış ve bu şekilde günümüze kadar korunmuştur. Tekkeyi anlatan uzun bir kitâbesi vardır.

Tekke binaların yapımı XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Fakat onlar XVI. yüzyılda yapılanların görkeminden çok uzaktır. Bunlar daha basit, mütevazi, çoğu tahtadan yapılmışlar ve bu nedenle onların tümü 1877/1878 Osmanlı- Rus Savaşı ve 1912/1913 Balkan Savaşları esnasında tahrip edilmişlerdir.[15]

Zaviyeler de, tekkeler gibi, dinî ve tasavvufî fikirlerin yayılması ve yaşaması amacıyla kurulan müesseselerdir. Onların ayrıca içtimaî alanda da büyük hizmetleri olmuştur. Bundan başka çevrede yaşayan yoksullara bedava yiyecek veriyorlardı, bu sebeple fakir tabaka buralarda kendine bir sığınak bulma imkanı elde etmiştir.

Türbelerin de Türk-İslam mimarî eserleri arasında kendine mahsus bir yeri vardır. Bu grup anıtlara, hatıra karakterini taşıyan türbeler (Mauzoleyler) ve nişâneler (anıt kabiri) gibi anıtlar da dahildir. Onların çoğu tekkelerin bitişiğinde yapılmış ve öyle kalmıştır. Bu türbelerde şeyhler ve tekkelerin kurucuları gömülüdür. Bulgaristan'da bu ana kadar tespit edilen türbelerin adeti 27'dir. Meşhur Hasluch "**Bektaşi Tetkikleri**" adlı eserinde Bulgaristan'daki türbelerden Kırcaali'deki Seyyid Ali Sultan Türbesi'ni, Hasköy'deki Mustafa Baba Türbesi ve Tekkesini, İstrumca'daki İsmail Baba Türbesini, Rusçuk ile Silistre arasında Yakub'daki Mustafa Baba Türbesini ve Deliorman'da Kemanlar civarında Hasan Demir Baba Pehlivan türbesini sık sık dile getirmektedir.[16] Bunlara Filibe'deki Şehabeddin Paşa, Sofya'da (Kınyajevo semtinde) Bâli Baba Türbelerini ilave edebiliriz.[17]

Bulgaristan'da XIV. yüzyıldan beri Türk dili, tarihi ve kültürü için birer kaynak teşkil eden bir çok yazılı anıtlar da bulunmaktadır. "*Bu anıtlarda eski zamanlardaki Osmanlıca kendi ana vasıflarıyle, edebi ifade, kronogram ve kaligrafi sistemleri ve grafik usulleriyle aksekmekte ve bu vasıflar bu anıtlara sadece bir dil kaynağı değil, aynı zamanda geçmiş bir devrin kültür ve tarih anıtları mahiyetini de vermektedir*"[18] Bunlar kale duvarlarına, dini binalara, cami, mescid, türbe, köprü, saat kuleleri, kervansaraylar, çeşmeler v.b. yerlere yazılan levhalardır. Bu yazılı anıtlar Türkler tarafından Balkan yarımadasına getirilen ve Balkanlarda Osmanlı idaresinin son yıllarına kadar tatbik edilen bir gelenektir.

Eski epigrafik anıtların çoğu dinî nitelikte olup camilerde bulunmaktadır. En eski (1395 tarihli) yazılı levha Hasköy'ün Eski Cami'inde bulunmuştur. Filibe'deki Muradiye Camii'nin 1423'ten, Tırnova'daki Hisar Camii'nin 1435'ten, Karlova'daki Kurşun Camii'nin 1485'ten, Köstendil'deki İnceli Ahmet Camii'nin 1575'ten, Şumnu'daki Şerif Halil Paşa Camii'nin 1744'den kalma yazıları vardır. Bunlara XV,XVI ve XVII. yüzyıldan kalma daha birçok anıtları ilave edebiliriz. Bu levhaların bir bölümü binaların bulunduğu yerde, bir bölümü de Bulgar müzelerinde bulunmaktadır.[19]

Kale duvarlarındaki yazıların önemi de büyüktür. Bu tür yazılar Vidin, Niğbolu, Varna, Şumnu ve diğer Bulgaristan şehirlerindeki kalelerde bulunmaktadır. Yazıların tümü II. Sultan Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz zamanından, yalnız bir tanesi daha eski devirlerden kalmadır. İçerikleri diğer bütün levhalar gibi şiir biçiminde yazılmıştır. Bunlarda kuruluşun sona erdiği tarih, hayır sahipleri v.b. kayıtlar bulunmaktadır. Bugün Sultan III. Ahmet ile II. Mahmud devrinden kalma Vidin ve Niğbolu kalesinde yazılı levhalar saklanmaktadır. Niğbolu kalesinden bazı yazılar ise Sofya müzesine taşınmıştır.

Kalelerdeki yazılardan daha eski olan mezar taşlarında yazıların da önemi büyüktür. Bazı Türk-Müslüman mezar abideleri kabartma ve taş yontma tekniğinin inceliğine sahiptir. Bu gibi eski mezar taşlarında, ortaçağ mezar abidelerinin bazı unsurları görülmektedir.

15. Michael Kiel, **Sarı Saltuk ve Erken Bektaşilik Üzerine Notlar** (çev, Fikret Elpe), **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Aralık 1980, Cilt 2, sayı 9, s.30-34.
16. Hasluch, **Bektaşilik Tetkikleri**, s.24, 26.
17. Osman Keskioğlu, **a.g.e.**, s.32, 73.
18. P.Miyatev, **Bulgaristan'daki Türk Epigrafi Anıtları Üzerine Notlar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964, s.82.
19. P.Miyatev, **a.g.e.**, s.85.

Türk kültür eserleri arasında eski çeşmelerdeki yazılı levhaları da zikretmek gerekir. Onlardan en eskileri XVI. asrın sonlarına aittir. Mesela Şumnu'da bir çeşmedeki yazıda 1593 tarihi bulunmaktadır.[20]

Başka bir tür yazılı levhalar da kapalı çarşılarda, hatıra sütünlarında ve taşlarda bulunmaktadır. Bunlar arasında II. Mahmud'un anı yazıları özellikle kayda değer. Bilindiği gibi II. Mahmud 1837 yılında Bulgaristan'a bir gezi yapmıştır. İstanbul'dan deniz yolu ile Varna'ya gelen padişah, burada bir hayli zaman kalmıştı. Bu ziyaretin anısı olarak şehrin bir çeşmesine 5.33 metre yüksekliğinde, 3.93 metre genişliğinde saltanatını ve davasını öven 46 satırlık bir levha yazdırılmıştır. Bugün bu anıt Bulgaristan'da saklanan en büyük Türk epigrafi anıtıdır. II. Mahmud, Varna'dan Şumnu'ya, oradan da Rusçuk'a ve Tuna yolu ile Silistre, Tutrakan ve Ziştovi'ye geçmişti. Tüm bu şehirlerde 2.5 metre yüksekliğinde hatıra sütünları dikilmiştir. Bunlar münderecat bakımından hepsi birbirine benzemekte, aynı şekilde, hatta aynı el tarafından yazılmış sütünlardır. Bu sütünların yazarının Yesârizâde Mustafa İzzet olduğu anlaşılmaktadır.[21] Yazılı sütunlar -Silistre'deki hariç- muhafaza edilmektedir. Rusçuk ve Tutrakan'dakiler yerinde, diğerleri de yerli müzelerdedir.

Levha yazmada en fazla kullanılan yazı çeşitleri sülüs, daha eski levhalarda ise müselsel ve tâlikle karışık divanî yazılardır. Çoğu hallerde yazılar mermer taşlar üzerine kabartma harflerle yazılmıştır. Yassı taş üzerine doğrudan doğruya yazılanlara çok az rastlanır. Düz olmayan taşlar üstüne yazılmış yazılar da vardır. Ancak mermer üzerine oyulmuş yazılı levhalar bulunmaz. Yazılı levhaların renklendirilmesi işi orijinal değildir. Yazılar altın, mavi, kırmızı, siyah vb. renkli harflerle yazılmıştır. Bazı yerlerde mavi süs içinde altın renklere, kırmızı süs içinde mavi harflere rastlanmaktadır.Bunlar yazıcı ustanın zevkine göre yapılmıştır. Renkli harflerle yazma geleneği bugüne kadar mezar taşlarında sürdürülmüştür. Hatta, Türkiye'de Lâtin harflerinin resmen kabulünden sonra bile -ki bu sistem Bulgaristan'da yaşayan Türkler tarafından da kabul edilmişti- bazı yerlerde mezar taşlarında Arap harflerinden istifade edilmiş ve edilmektedir. Bu mezar taşlarındaki yazılar genellikle mavi ve kırmızıya, bazan da yeşile boyanmaktadır.

Bulgaristan topraklarında bulunan anıtların dili, Arapça ve Farsça kelimelerle dolu, geniş halk kitleleri tarafından anlaşılmayan, hatta bazı okumuşlar tarafından bile zor anlaşılan resmi Osmanlı Türkçesidir. Daha küçük kuruluşlarda, çeşmelerde sade dille yazılmış yazılara da rastlanmaktadır. Yazılı levhaların münderecatı çeşitlidir. Bunlarda ilk önce kuruculuk hakkında objektif deliller verilmekte, daha sonra hayır sahipleri övülmekte ve şairlerden alınma şiirler ve fikirler kayıt edilmektedir.

Bu yazılı levhaların grafiği ana hatlarıyle Türkiye'nin Avrupa ve Asya kısmında bulunan anıtların grafiğinden hiç de farklı değildir, aksine bu anıtlar aynı vasıfları taşımaktadırlar.Çünkü bunlar aynı kaynaktan gelen bir geleneğin meyvaları olup bu yörelere Türkler tarafından getirilmiştir.[22]

Ulaştırma, ticaret ve mimarlık sanatı bakımından Bulgaristan'daki Türk kültür eserleri arasında köprülerin de önemli yeri vardır. Türkler tarafından zamanında taştan yapılan bir çok köprü bugün dahi hizmet vermektedir. Bugünkü teknik araçların o devirde bulunmadığı ve statik kanunlarının henüz bilinmediği hususları nazarı itibara alırsak, büyük duygu ve cesaretle yapılan bu gibi eserler karşısında insan hayranlığını gizleyememektedir.

Mimarlık sanatı bakımından bugün fevkalâde değerli birkaç köprü vardır. Bunlar arasında Köstendil'de Koca İshak Paşa köprüsü, Svilengrad yanında Mustafa Paşa köprüsü, Harmanlı köprüsü, Varna ve Rusçuk çevresinde bulunan köprüleri örnek olarak zikredebiliriz.

Köstendil'in 15 km. doğusunda Struma nehri üzerinde bulunan köprü, 1469 yılında Fatih'in fermanıyle Koca İshak Paşa tarafından yaptırılmıştır. Fatih, Bosna'ya giderken rastladığı bir düğün alayına armağan olarak bu köprünün yapımını başlatmıştır. Köprü granit kesme taşlardan yapılmış olup, yüksek ve gösterişlidir. Boyu 89.50 m., eni korkuluklarla birlikte 6.50 m.dir. Dört ayaklı olan bu köprünün büyük göz açıklığı 21.45 m.dir. Ayaklar arasındaki boşaltma gözleri sonradan kapatılmıştır. Köprü gözlerinin iki yanı 14.75 ve 13.70 m. açıklığında olup iki de ufak gözü vardır. Sivri selyaranları bulunmaktadır. Kitâbe yazıları kabartma halindedir. Kitâbe kenarlarında da kabartma süslemeler vardır. Kitâbe metni sülüs celî tarzda ve Arapça yazılmış üç satırlık olup, Y. İvanov ve O.Nuri Peremeci tarafından yayınlanmıştır.[23]

Mustafa Paşa köprüsü Edirne'nin 30 km. batısında, Meriç üzerinde ve bugünkü ismiyle Svilengrad (Cisri Mustafa Paşa) kasabasında bulunmaktadır. Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Mustafa Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan bu köprü hakkında çeşitli görüşler vardır. Evliya Çelebi Seyahatname'sinde, köprüyü yaptıranın Koca Lala Mustafa Paşa olduğunu belirtmekte, Radzeff R. ise bu eserin bânisinin I. Selim'in vezirlerinden Boşnak Mustafa olduğunu yazmaktadır. Çevresindeki kasabaya dahi kendi adını

20. P.Miyatev, **a.g.e.**, s.85.

21. P.Miyatev, **a.g.e.**, s.86; Osman Keskioğlu, **a.g.e.**, s.84.

22. P.Miyatev, **a.g.e.**, s.86-89.

23. O.Nuri Peremeci, **Tuna Boyu Tarihi**, 1942, s.149-150; C.Çulpan, **Türk Taş Köprüleri**, Ankara, 1975,123; Ekrem Hakkı Ayverdi- A.Yüksel, İlk **250 Senesinin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul, 1976, s.166; E.H.Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri**, İstanbul, 1974, Cilt IV, s.806-807.

veren bu köprünün kurucusunun XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda büyük eserler meydana getiren ve Çoban lâkabı ile de tanınan Mustafa Paşa olduğu çeşitli belge ve kaynakların yardımı ile anlaşılmaktadır. Köprünün, mihrap köşkündeki Arapça kitâbesinden de bu eserin H.935 (1528-1529) yılında Mustafa Paşa tarafından yapıldığı öğrenilmiştir. Köprünün kitâbesi, mermer üzerine çok güzel bir istifle, fakat girift ve güç okunur bir hatla işlenen Arapça bir metni vardır. Anlamı şudur: "Bu köprüyü, büyük Sultanların halefi Sultan Selim Han'ın oğlu Süleyman Han zamanında, emniyet ve emân, sâyesinde devam etsin Mustafa Paşa -Allah onu dilediğine muaffak etsin- yaptırdı ve onu sağlamlaştırdı. En devamlı yapı yüksek iyilikler olduğundan, tarihi *"ebedi iyilik olur"*.[24] 295 metre uzunlukta olan Mustafa Paşa köprüsü ortada dört büyük göze ve bunlardan başka iki uca doğru alçalan sekizer göze sahiptir. Köprü duvar yüzlerinden, kemerlerine ve korkuluklarına kadar iri ve düzgün kesme taşlardan yapılmış değerli bir mimarî eserdir. Onun asırlar boyunca İmparatorluğun yolları üzerinde emniyet ile geçişi sağlayan eser olması da çok önemlidir.[25]

Ticarî ve iktisadî bakımdan önemli olan eserler arasında bedestenler, kervansaraylar ve hanlar da yer almaktadır. Bedestenler büyük şehirlerde önemli ticaret merkezini oluşturuyorlardı. Onların etrafını daha birçok dükkanlar ve işhanları çevirirdi. Bu ticarî külliyenin ortasında bedestenler yüksek taş yapıları ve kubbeleri ile bir iç kale gibi yükselirdi. Hem sağlamlık, hem de yangınlara karşı korunmak için bunların inşasında taş ve yangına karşı malzemeler kullanılmaktaydı. Bedestenler değerli mimarî eserler olduğu kadar büyük ticaret mağzaları olarak da nazarı dikkati çekiyorlardı. Mesela, 1506 yılında Sofya'da Yahya Paşa tarafından yaptırılan bedestenin içinde ve dışında yüzlerce dükkanı vardı. Sliven'de Köprülü-zade Ahmet Paşa kethüdası Ebu-l-hayır İbrahim Ağa'nın çarşı içinde yüz dükkanlı bedesteni bulunuyordu. Aynı şekilde Silistre, Yanbolu, Filibe, Şumnu gibi şehirlerde de büyük bedestenler yapılmış ve bunlarda doğu ve batıdan getirilen mallar satışa sunulmuştur.[26]

Mimarî eserler arasında önemli yeri olan kervansaraylar yolcuyu, tüccarı ve onların hayvanlarını barındırmak için büyük hizmet vermişlerdir. Genellikle iki katlı olan bu binaların ortasında üstü açık bir avlusu bulunuyor ve burada hayvanların üzerindeki yükler indiriliyor veya yükletiliyordu. Avlu etrafında tüccarların mallarını korumak için mağzalar, hayvanlar için zemin katta ahırlar, üst katta ise yolcuların ikameti için odalar bulunuyordu. Örnek olarak Sultan Süleyman Han'ın veziri Makbul İbrahim Paşa'nın Tatarpazarcığı'ndaki kervansarayını zikredebiliriz. Onun ikibin adet deve alabilecek develiği, üçbin adet at alabilecek ahırı vardı. Aileleriyle gelen âyân ve büyükler için yetmiş-seksen odalı misafirhaneleri, ayrıca vezirler için altlı-üstlü, içli-dışlı salonları bulunuyordu.[27] Sofya'da Sofu Mehmet Paşa ve Mahmud Paşa, Filibe'de ise Şehabeddin Paşa tarafından yaptırılan kervansarayların da hizmetleri ve güzellikleri ile bu şehirlerin değerli eserleri arasında önemli yeri vardır.[28]

Hanlar, kervansaraylara nispeten daha konforlu binalardır. Onlar şehirlerde olduğu gibi yol kenarlarında da inşa edilmiş, ve yolculara, yabancılara, şehir ve kasabalardaki iş adamlarına uzun süreli barınak temin etmişlerdir. Son yıllarda yapılan araştırmalar sonucu Bulgaristan'da 116 adet Han tespit edilmiştir. Onların bir kısmı bundan 40-50 yıl öncesine kadar faaliyette bulunmuşlardır.

Umuma ait ve sağlık bakımından önemli olan eserler arasında bilhassa çeşme, hamam, imaret, misafirhane ve saat kulelerini belirtmek gerekir.

Sağlık bakımından hamamların önemi bilinmektedir. Bu nedenle Osmanlı Türkleri onların yapımına büyük özen göstermişler ve Bulgaristan'ın birçok kasaba ve şehirlerinde cazip görünüşlü hamamlar kurmuşlardır. Evliya Çelebi Yanbolu'da, 1434 yılında Yıldırım Beyazıd Han oğlu Mehmet Han'ın oğlu Murad Han tarafından yaptırılan *"Eski Hamam"*ın binasının lâtif bir yapı olduğunu belirtmektedir.[29] Bu gibi meşhur hamamlar Filibe, Sofya, Lofça, Tırnova, Kazanlık, Vidin gibi şehirlerde de inşa edilmiştir.[30] Bütün hamamlar hemen istisnasız bir çok bölmeli ve kubbeli kâgir binalar, mimarlık sanatı bakımından da değerli eserlerdir.

XV-XIX. yüzyıllarda herbir şehir, köy, hatta yol kenarlarında bir çok su yolları ve binlerce çeşme yapılmıştır. Mesela 1664 yılında Köprülüzade Vezir Ahmet Paşa'nın Kethüdası İbrahim Paşa Pazarcık (Dobriç) şehrine su getirip sekiz adet çeşme yaptırmıştır.[31] Bazı şehirlerde ise bir çok sebil ve şadırvanlar kurulmuştur. Bunlardan bir kısmı günümüze kadar varlığını sürdürmüşlerdir. Bu eserler arasında 1752 yılında Samakov'da inşa edilmiş olan *"Küpeli Çeşmesi"*ni, Şumnu'da *"Tombul Cami Şadırvanı"*nı (1744), yine Şumnu'da *"Ravna Çeşmesi"*ni ve 1774'te Yeğen Hacı Mehmet

24. Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.446.
25. S.Eyice, Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü, Belleten, Ekim 1964,C.XXVII, s.111-112, s.729-756; Radzeff, R., **Narodna Kultura Dergisi**, 19 Temmuz 1963; C.Çulpan, **Türk Taş Köprüleri**, Ankara, 1975.
26. Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.431, 411, 399, 544.
27. Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.495; P.Mutafçiev, **Seçilmiş Yapıtları** Sofiya, 1973, Cilt II, s.180-183.
28. P.Tuğlacı, **a.g.e.**, s.341, 431.
29. Osman Keskioğlu, Bulgaristan'daki Bazı Türk Abideleri ve Vakıf Eserleri, **Vakıflar Dergisi**, Cilt 8, 1969, s.310.
30. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.**, s.141-143.
31. Osman Keskioğlu, **a.g.e.**, s.321.

Ağa Paşa tarafından yaptırılan "*Kurşunlu Çeşme*"sini zikredebiliriz.

Dinî vecibeleri zamanında yerine getirmek için eski devirlerde saate de büyük ihtiyaç duyulmuştur. Fakat o zamanlarda saatler çok pahalı olduğundan bunlara pek seyrek rastlanıyormuş. Bu sebepten bir çok şehirlerde, genellikle bir cami civarında, hisarda veya yüksek bir yerde saat kuleleri yapılmıştır. Osmanlı topraklarında ilk saat kulesi 1566-1572 yılları arasında Üsküp'te ve daha sonraları Filibe, Köstendil, Hezergrad v.s. şehirlerde yapılmıştır.[32]

Türk-İslâm kültürü Bulgaristan'da mesken mimarisine de oldukça tesir etmiştir. Şark tipi evlerde çıkma divanhane, zengin evlerde de selâmlık ve haremlik bölümleri, dolap, raf ve minder gibi hususiyetler vardır. Bu kültürün etkisi, tatbiki güzel sanatlar sahasında da, bilhassa ağaç maden ve deri işlemeleriyle giyim eşyası, muhtelif âlet ve silah imalinde de görülmektedir. Keza Türk bahçıvanlık ve meyvacılık kültürünün de büyük tesiri olmuştur.

Türk sofrası da Bulgaristan topraklarında aşçılık sanatını geliştirmiş ve zenginleştirmiştir. Türk menşeili olduğunu her hali ile belli eden bir sürü tatlı ve yemekler vardır ki, bunların sayısı eskiden çok daha kabarıktı. Bugün dahi yoğun olarak Bulgaristan halkının sofrasında yer alan Türk yemeklerinden pide, börek, kebap, dolma, somun, gevrek, sarma, helva, boza, salep, kahve, şerbet, kadayıf, baklava, sütaşı, v.s. zikredebiliriz. Aynı zamanda kabların isimlerinde de bu etki kendini hissettirmiştir. Mesela fincan, bardak, tas, tepsi, güğüm, sahan, cezve v.s.

Eğitim bakımından mektep, medrese, kütüphane gibi müesseselerin de önemli yeri vardır. Onlar Türk-Müslüman halkın maarif ve eğitim ocaklarıdır. Bu sebeple büyük vakıflar, dinî ve diğer binaların kurucuları, eğitim ve öğretim müesseselerinin inşa edilmesini de asla ihmal etmiş değillerdir. Eğitim müesseseleri arasında sıbyan mekteplerinin ve medreselerin kurulmasına büyük özen gösterilmiştir. Bu eğitim ocakları Türk-Müslüman halkının yaşadığı her köy ve şehrinde inşa edilmiştir. Onların sayısı, bilhassa Islahat döneminde (1856-1876) hızlı bir gelişme göstermiştir. 1875 sayımlarına göre Tuna vilâyetindeki Türk sıbyan mekteplerinin sayısı kazalara göre şöyle dağılmıştır: Rusçuk 143, Silistre 181, Şumnu 86, Yeni Pazar 19, Razgrad 166, Ziştovi 53, Niğboli 38, Plevne 35, Eski Cuma 38, Tutrakan 43, Vidin 24, Berkofça 17, Lom 21, İvraca 10, Belgradçik 26, Sofya 20, Köstendil 21, Samakov 10, Dupniça 13, Orhaniye 24, Radomir 43, İzladi 10, Cuma 6, Tırnova 144, Dranova 2, Devroma (nahiye) 121, Rahoviça (nahiye) 2, Lofça 63, Osmanpazarı 206, Selvi 53, Varna 63, Pazarcık 120, Kozluca (nahiye) 4, Balçik 91, Pravadı 85, Mangalya 70 olmak üzere toplam 2170 sıbyan mektebi gösterilmiştir. Fakat altı kazadaki sıbyan mekteplerin cedvelleri sayım sonuçlarına yetişmediği için 1291 (1875) Salnamesi'ne eklenmemiştir. Buralarda da en az 500 kadar sıbyan mektebi bulunabileceği hesaplanarak, 1875 yılında bütün Tuna vilayetinde Türklerin yaklaşık 2700 sıbyan mektebi bulunduğu sonucuna varılmaktadır.[33]

Elde kesin veriler bulunmamakla birlikte, şimdi bir bölümü Bulgaristan sınırları içinde bulunan o zamankı Edirne vilâyetinde de yaklaşık olarak 2500 Türk okulu bulunuyordu.[34] Tuna vilâyetinde rüştiye okullarında da artış olmuştur. Rüştiyeler şu kasabalardaydı: Ruşçuk sancağında- Rusçuk, Şumnu, Razgrad, Eski Cuma, Ziştovi ve Plevne; Vidin sancağında- Vidin, Lom, Belogradçik, Berkofça, İvraça, Rahova; Sofya sancağında- Sofya, Dupniça, Köstendil, Samako, İzladi; Tırnova sancağında- Tırnova, Lofça, Osmanpazar ve Selvi; Varna sancağında- Varna, Balçik ve Hacıoğlu pazarcık kasabalarında birer rüştiye okulu vardı.[35] Bu listeye yetiştirilmemiş sayım sonuçları ve 1873 istatistikleriyle yapılan karşılaştırmalar dikkate alınınca 1875 yılında yalnız Tuna vilâyetinde rüştiye okullarının sayısı 40 dolayında olduğu anlaşılmaktadır.[36]

Medreselerin sayısında da büyük artışlar kayıt edilmiştir. 1875 yılı sayımlarına göre, Rusçuk'ta 6, Şumnu'da 9, Eskicuma'da 9, Silistre'de 6, Sofya'da 4, Dupniça'da 4, Tırnova'da 7, Osmanpazarı'nda 5, Varna'da 12, Pravadı'da 5, Pazarcık'ta 12 v.s. olmak üzere yalnız Tuna vilayetinde 131 medrese gösterilmektedir.[37] Fakat vilâyetin yedi kazasında bulunan medrese sayısının sayımlara katılmadığı görülmektedir. Buralarda da 20 civarında medrese bulunabileceği düşünülerek 1875 yılında Tuna vilayetinde 150 kadar medrese bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Bugünkü ortaokul derecesinde olan bu medreselerde, dinî bilgiden başka, devamlı bir surette şark dilleri, İslâm hukuku, felsefe ve matematik dersleri okutuluyordu. Bu okullardan başka İslâm tasavvufunu tahsil etmek için daha bir çok hususî okullar kurulmuştur. Yüksek öğrenim ise İstanbul, Kahire, Şam ve Bağdat gibi büyük Türk-İslâm merkezlerinde yapılmaktaydı. Bu yüksek okullardan mezun olan öğrenciler gerek Bulgaristan'da, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde adliye, maarif, diyanet ve idare hizmetlerinin en yüksek mevkilerinde vazife görmek için görevlendiriliyorlardı.

32. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.**, s.141-143.
33. Tuna Vilayeti Salnamesi, Defa 7, Matba-i Vilayet-i Tuna, Rusçuk, 1291 (1875), s.121-122.
34. Bulgaristan'da Türk-İslâm Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslararası Hukuk Sempozyumu, İstanbul, 1988, s.134.
35. Tuna Vilâyeti Salnamesi, Defa 7, ... s.124-127.
36. Bilal N.Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, Ankara, 1986, s.28-29.
37. Tuna Vilâyeti Salnamesi, Defa 7, ... s.124-127.

Türk kültür tarihinde dikkate değer yeri bulunan bu eğitim kurumları asırlar boyunca başta öğretim vazifesi olmak üzere, bilim çalışmaları, din işleri ve çeşitli müesseselere eleman yetiştirmek yolunda büyük hizmetler vermişlerdir. Aynı zamanda bu okullarda değerli bilim adamları, şair ve yazarlar yetişmiş ve kıymetli eserleriyle yaşadıkları ve çalıştıkları yörelerde Türk kültürünü edebileştirmişlerdir.

Malûmdur ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş dönemi XV. yüzyılında başlamış, XVI. yüzyılın sonlarına kadar uzamıştır. Bu yüzyıllarda ve bundan sonra yetişen bir çok Anadolu'lu şair ve yazar, tarihçi ve gezginci, çeşitli görevlere atanmaları nedeniyle en verimli yıllarını Bulgaristan topraklarında geçirmiş, Bulgaristan'lı soydaşlarıyle birlikte çalışmalarını sürdürmüş ve büyük bir edebiyatın başlangıcını tarihe mal etmişlerdir. XV. yüzyılda olduğu gibi, bundan sonraki dönemlerde Bulgaristan Türkleri arasında da olgun şair ve yazarlar yetişmiş ve değerli eserleriyle Türk kültürüne önemli katkıda bulunmuşlardır. Daha XV. yüzyılda Filibeli Alâaddin Ali Çelebi, Niğbolu'lu Ahi Hasan Çelebi, din ve gelenekleri savunan şiirler yazmışlardır.[38] XVI. asırda Balçık'lı Muhiddin Abdal, Dobruca'lı Kazak Abdal, Kırcaali'li Seyit Ali Sultan[39], Filibe'li Ahmet Riyazi, Nureddin Muslihiddin Mustafa Efendi, Tatarpazarcık'lı Kurt Mehmet Efendi ve daha bir çoğu Türk edebiyatında derin izler bırakmışlardır.[40] XVII. yüzyılda bu şairler ve yazarlar ordusuna Bulgaristan doğumlu yenileri katılmıştır. Bunların arasında Şumnu'lu Dertli Kâtip, Kazanlık'lı Ahmet Ümidi, Eğridere'li İbrahim Efendi, Vidin'li Çorbacızade Mehmet Efendi, Silistre'li Yusuf İbni Mustafa Efendi, Hacıoğlupazarcığ'ından Çelebi Derviş, Zağra'dan Mehmet Tarzı, Sofya'dan Mehmet Çelebi, Vahit gibi ünlü isimler yer almıştır.[41] XVIII. asrın başlarında halk şiiriyle beraber divan şiirinden olgun meyvalarını verenler arasında Aydos'lu İsmail Hakkı, Nevrokop'lu Ahmet Efendi-Zuhri, Rusçuk'lu Zafiri Ömer Efendi-Zafiri Baba ve Hafız Abdullah Efendi, Çırpan'lı Musa Efendi-Emani, Şumnu'lu Vâsıf, Ali, Nimet, Kızanlık'lı Mustafa Ruhi, Balçık'lı Hüseyin Ramiz Arapzade ve daha niceleri bulunmaktadır. XVIII. asrın ikinci yarısından XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu şairler ve bilginler ordusuna yeni yeni isimler ve birbirinden üstün yetenekler katılmıştır.[42] Mehmet Tahir Efendi "**Osmanlı Müellifleri**" eserinde bunlardan bazılarını önemle değerlendirmektedir.[43] Onların yarattıkları manzum eserler umumiyetle Türk ve Fars dillerinde, mensur eserler ise -bilhassa İlmî mahiyette olanlar-daha ziyade Arapça ve zor anlaşılan resmî Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Bunun dışında halkın anlayacağı dille yazılmış edebî ve ilmî eserler de yaratılmıştır.

Türk kültürüne ışık tutan kurumlar arasında kütüphanelerin de büyük katkısı olmuştur. Daha XV. yüzyıldan itibaren bir çok medrese, tekke ve cami dahilinde küçük veya büyük kütüphaneler kurulmuştur. Bunlar arasında Filibe'de "*II. Murad*" ve "*Şehabeddin Paşa*" kütüphanelerini, Plevne'de "*Gazi Mihaloğlu Ali Bey*", Şumnu'da "*Halil Şerif Paşa*", Eski Zağra'da "*Hamza Bey*", Sofya'da "*Seyfullah Efendi*", Tırnova'da "*Hacı Ali Ağa*", Vidin'de "*Vali İdris Paşa*", "*Vali Pazvantoğlu Osman*", Pazvantoğlunun validesi Rukiye kütüphanelerini, Ziştovi'de, Rusçuk'ta, Razgrad'da, Pravadı'da, Varna'da, Niğbolu'da ve Samakov'daki kütüphaneleri zikredebiliriz.[44] Ayrıca her bir aydının kütüphanesi de vardı. Daha sonraki dönemlerde bazı medrese kütüphanelerin kitap fonu çeşitli vakıf ve bağışlarla gelişince bunlar zamanla müstakil birer kütüphane durumuna gelmişlerdir. Mesela Şumnu'daki "*Halil Şerif Paşa*" medrese dahilindeki kütüphane yakın zamana kadar müstakil bir kurum olarak faaliyette bulunmuştur. Bu kütüphane dinî eserleri yanısıra Felsefe, Astronomi, Geometri, Matematik, Tıb ve Coğrafya dallarında ilmî kitaplarını halkın istifadesine sunmuştur. Coğrafya'ya ait eserlerin içinde meşhur, İslâm coğrafyacısı İdrisî'nin Sicilya Kralı II. Roger için yazdığı "**Müzhetu'l Müştâk fi Ihtirakı'l Âfâk**" adlı eseri bulunmaktadır. 603 sayfa tutan ve 70 harita ihtiva eden bu nüshanın müstensihi (kopyacısı) Mısırlı Ali Echûri'dir (963 Hicri, 1556 Miladi'de yazılmıştır). İhtiva ettiği haritalar bakımından çok değerli olan bu eserin nüshaları nadirdir. Paris'te iki, Oxford'da iki, İstanbul'da, St. Petersburg'da ve Kahire'de birer nüshaları bulunduğu bilinmektedir.[45] Şumnu'daki nüsha çok iyi muhafaza edilmiştir.[46] Aynı şekilde Filibe'de "*Muradiye*" ve "*Şehabeddin Paşa*", Sofya'da "*Mahmud Paşa*", Samakov'da "*Hüsrev Paşa*", Tırnova'da "*Hacı Ali Ağa*" kütüphaneleri de müstakil ve zengin kültür ocağı olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Osmanlı-Rus Savaşından sonra bu kütüphanelerdeki kitapların bir kısmı Sofya Millî Kütüphanesi'ne taşınmıştır. K.İreçek'in verdiği bilgilere göre, sayıları 4000'i aşan bu kitapların 3500 adedi Sofya ve Samakov'dan (Hüsrev Paşa Kütüphanesinden), 259'u Lofça'dan, 54'ü Selvi'den nakledilmiştir.[47]

38. Mehmet Tahir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul, 1971, C. 1, s.33, Cilt 2,s.5.
39. Şükrü Elçin, **Türk Kültürü**, Eylül 1985, s.269; Mehmet Çavuş,, **20. Yüzyıl Bulgaristan Türkleri Şiiri** (Antoloji), İstanbul, 1988, s.23.
40. Mehmet Çavuş, **a.g.e.**, s.22-23.
41. Mehmet Tahir Efendi, **a.g.e.**, Cilt I, s.120-127, 135-160, Cilt 2,s.17, 51, 300, 317, 319; Mehmet Çavuş, **a.g.e.**, s.27.
42. Mehmet Çavuş, **a.g.e.**, s.31-34.
43. Mehmet Tahir Efendi, **a.g.e.**, Cilt 1 ve 2.
44. Cevdet Çulpan, Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri, **Türk Kültürü**, 1966, sayı 40, s.420-421.
45. **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 5/2, s.937.
46. O.Keskioğlu, Bulgaristan'da Bazı Türk Vakıfları ve Abideleri, **Vakıflar Dergisi**, 1968, sayı 7, s.136.
47. Constantin Jireçek, **Bulgarien**, 1891, s.263,268.

XIX.yüzyılda çağdaş teknolojinin gelişmesiyle Bulgaristan'da matbacılığın temelleri de atılmıştır. İlk matbaa 1864 yılında Mithat Paşa'nın desteğiyle Tuna vilâyetinin merkezi olan Rusçuk şehrinde kurulmuştur. Oniki buçuk yıl (1864-1877) kadar faaliyette bulunan bu ilk vilayet matbasında iki gazete (Tuna ve Güneş), Tuna Gazetesi'nin ilavesi, dört dergi (Vilâyet Salnâmesi dahil), bir dergi ilavesi, yüzkırk (ikinci ve üçüncü baskılar dahil) kadar Bulgarca ve bir çok Türkçe edebî, ilmî ve dinî eserler basılmıştır. Ayrıca bu matbaada, zarf, defter ve benzeri kırtasiye de imâl edilmiştir.[48]

Hattatlık sanatı alanında da Bulgaristan'da değerli üstadlar yetişmiştir. Şumnu'lu Hafız İbrahim Edhem, Hüseyin Vassaf, Seyid Ahmed Nazif, Filibe'li Hoca Mahmud Riyâzi, Köstendil'li Mehmet Şemi v.s. bunlardandır. Bilhassa Şumnu medreseleri hattatlarıyle Türk kültürüne büyük katkıda bulunmuşlardır.[49]

Aynı şekilde Türk müzik ve Tiyatro sanatı da önemli gelişmeler göstermiştir. Hatta, XIX. yüzyılın sonlarına doğru tiyatroya karşı ilgi daha da artmış ve hemen hemen bütün okullarda tiyatro grupları kurulmuştur.

Bütün buraya kadar sergilenen belge ve kaynaklardan anlaşılıyor ki, Türkler XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar hakim oldukları Bulgaristan toprakları üzerinde zengin bir kültür mirası bırakmışlardır. O topraklardan çekilirken Türkler, bu kültür mirasının korunmasını toprağın yeni sahiplerine taahütlerle bağlamayı ihmal etmemişlerdir. Vakıf mallarının bakımını sağlamak için vakıf idareleri kurulmuş, cemaatler oluşturulmuş, bunlar kanun ve antlaşmalarla güvence altına alınmışlardır. Mesela 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşmasına bu tür hükümler konulmuştur. Daha sonraları Türk Devleti ile Bulgaristan arasında imzalanan antlaşmalarla o topraklarda bulunan dinî ve millî kültür eserleri teminat altına alınmış, onların bakımı, korunması kanunî esaslara ve kaidelere bağlanmıştır. 1909 tarihli İstanbul Protokolünün 5. maddesi gereğince dinî ve hayrî müesseseleri, vakıflar, Başmüftülük nezaretine verilmiştir. Bu antlaşmanın 7. maddesinde ise, Bulgaristan'da bulunan emlâk-i mevkufenin hüsnü muhafazasına dikkat ve özen gösterilmesi, mecburiyet olmadıkça ve kanunlara uygun bulunmadıkca, hiç bir dinî ve hayrî binanın yıkılamıyacağı, Vakıf binalarından birinin istimlâkı gerektiği taktirde onun bulunduğu mahalle-nispetle aynı kıymeti haiz diğer bir arsa gösterilmedikçe ve binanın kıymeti tasviye olunmadıkça buna girişilmeyeceği belirtilmektedir. Ayrıca, Başmüftü bunlara ait hesapları tetkik ve her türlü suistimal olayını meneylemek göreviyle mükelliftir, denilmektedir.[50] 1913'de imzalanan ikinci bir antlaşma ile aynı haklar tekrarlanmıştır.[51]

Bu antlaşmalara dayanarak hazırlanann ve 1919 yılında yürürlüğe giren 189 maddelik *"Bulgaristan Çarlığı dahilinde Müslüman Müessesat-ı Diniye, İdare ve Teşkilâtı Nizamnâmesi"*[52] ile daha önce geçerli olan (Müslüman idare-i Ruhâniyelerine Dair Tâlimât) yürürlükten kaldırılmış ve Türk-Müslüman kültür ve sanat eserlerini ve kurumlarını geniş ölçüde koruyucu bir nitelik taşıyan yeni hükümler getirilmiştir. Fakat Bulgar hükümetleri bu antlaşmaları ve onlardaki hükümleri hiçe sayarak yıllarca Türk kültür ve sanat eserlerini tahrip etmek siyaseti gütmüşlerdir. Ama, beşyüz yıllık Türk egemenliği öylesine etkili kültür damgasını vurmuştur ki, Bulgaristan yöneticilerinin tüm çabalarına rağmen Türk tarih ve kültürünün bu ülkedeki köklü izlerini tümüyle silmek mümkün olmamıştır.

48. İsmail Eren, Tuna vilâyeti ve Matbaası (1864-1877), **Türk Kültürü**, 1965, Sayı 29, s.311-318.
49. O.Keskioğlu, **Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslam Eserleri** s.35,44,78.
50. **Türk Kültürü**, Sayı 264, Nisan 1985, s.254-256.
51. **Türk Kültürü**, Sayı 264, Nisan 1985, s.258.
52. 23 Mayıs 1919 tarihli ve 12 sayılı kral iradesiyle tastik olunarak hükümet gazetesinin 26 Haziran 1919 tarihli nüshasında yayınlanan bu Nizamname, 10 Nisan 1920 yılında Çiftci Birliği Matbaasında Türkçe olarak basılmıştır. Bunun Türkçe ve Bulgarca ikinci baskısı ise 1924 yılında yine Sofya'da "Fotinov" matbasında yapılmıştır.

TÜRK HAT, YAZI-RESİM, CİLT, TEZHİP VE MİNYATÜR SANATI İLE İLGİLİ SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

Sadi BAYRAM

ABBOT, Nabia; The Rice of the North Arabic Script and its Kur'anic Development, Chicago, 1939.

ABUT, Muallâ; "Turkish Bindings" Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S.181,Şubat 1957, s.25-26.

AHMET, Kadı; Calligraphers and Painters, (Ter.Ed:V. Minorsky), Washington 1959.

AKAR, Azade ; "Sanat Tarihimizin Bilinmeyen Bir Ressamı: Ali ül-Nakşibendi er-Rakım" Sanat, Kültür Bakanlığı Yayınları, S.6, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1977, s.37-45.

AKAR, Azade; Yüzyıllar Boyunca Mezar Yazıtlarında Süsleme, Atatürk Konferansları VI, 1973-74, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.73-77, 27 res.

AKAR, Azade; Ayasofya'da Bulunan Türk Eserlerine ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma, Vakıflar Dergisi, S.IX, Ankara, 1971, s.277-2909

AKAR, Azade- KESKİNER, Cahide; Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif, Tercüman Gazetesi, Sanat ve Kültür Yayınları, İstanbul, 1978.

AKBAŞ Muhsine-ÖZTEKİN Vesile-TANSI Ülker-TAŞKÖPRÜLÜOĞLU Mükerrem; Tezhip Sanatında Tığ, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Gaye Matbaacılık, Ankara 1991.

AKER,Sabiha; "Ankara Etnografya Müzesi'inde Bulunan XIV.Yüzyılda Meraga'da Yapılmış Kur'an Cüzleri", Vakıflar Dergisi, S. XII, Mars Matbaası, Ankara 1978, s. 291-327.

AKOK, Mahmut; "Tarihî Türk Süsleme Sanatının Ana Kaynaklarını Tanıma Bakımından Geleceğin Türk Sanatçısı ile Bir Konuşma, Önasya, C.6, S.67-68, Ayyıldız Matbaası, Ankara, Mart, Nisan 1971, s. 13-15; S. 69, Mayıs, 1971, s. 18-19

AKSEL,Mâlik; Taş Baskısı Halk Resimleri Sergisi,İstanbul, 1958.

AKSEL,Mâlik; Anadolu'da Halk Resimleri, Baha Matbaası, İstanbul 1960.

AKSEL,Mâlik; "Yazıda Resim, Akademi, C.3-4,S.6,1965,s.32-35.

AKSEL, Mâlik; "İnanışlara Göre Resim Sanatında Çifte Vavlar", Türk Folklor Araştırmaları, C. 9, S. 19 Eylül 1965, s. 3854- 3858.

AKSEL, Mâlik;"Yazı-Resim Başlık",Türk Folklor Araştırmaları, C. 9, S. 197, Aralık 1965, s. 3931-3935.

AKSEL, Mâlik; " Yazı Resminde Eshab-ı Kehf Gemisi " Türk Folklor Araştırmaları, C.10, S.199, İstanbul, Şubat 1966, s. 3986-3989.AKSEL, Mâlik; "Yazı Resminde Aslan Suretleri", Türk Folklor Araştırmaları, C. 10, S. 202, İstanbul, Mayıs 1966, s. 4068-4071.

AKSEL, Mâlik; "Halk Resim Sanat, Yazı Resminde Kuşlar", Türk Folklor Araştırmaları, C. 10, S. 204, Temmuz 1966, s. 4125-4130.

AKSEL, Mâlik; "Yazı-Resim'de Eşyalar",Türk Folklor Araştırmaları, C.10, s. 207, Ekim 1966, s.4210- 4213.

AKSEL,Mâlik; "Das Schrftbild in? Turkischen Kunst" Anatolica, I, 1967, s. 111-117.

AKSEL, Mâlik; (Ah Minelaşk) Yazı Resim...tabiat", Türk Folklor Araştırmaları, C. 10, S., 213, Nisan 1967, s. 4378-4381.

AKSEL, Mâlik; Türklerde Dini Resimler, Yazı-Resim, Çeltüt Matbaacılık Koll.Şti., İstanbul, 1967.

AKSEL, Mâlik; "Türklerde Dini Sanatlar", Türkiyemiz, S.21, Apa Ofset Basımevi,İstanbul, Şubat 1977,s. 8-11.

AKSEL, Mâlik; "Bir Halk Ressamı Mehmet Hulûsi" Türkiyemiz, S.13, Apa Ofset Matbaası, İstanbul, Haziran 1974, s.15-18.

AKSOY, Şule; "Hat Sanatı", Kültür ve Sanat, S. 5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Ocak 1977, S. 115-137

AKSOY, Şule; "Kitap Süslemelerinde Türk-Barok-Rokoko Üslûbu", Sanat, Kültür Bakanlığı Yayınları, S. 6. Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1977, s. 126-136.

Ali Mustafa; Menakıb-i Hünerveran,(Ya. Haz.Mahmud Kemal Bey), İstanbul, 1926.

ALPARSLAN, Ali; "L'art de la Cailigraphien en Turquie aux XV e et XVI e Siecles", Revue des Islamiques, XXV, 1967, s.219-223.

ALPARSLAN, Ali ; "Babür'ün İcad Ettiği Baburî Yazı", Türkiyat Mecmuası, S. XIX., s.207-211.

ALPARSLAN, Ali ; 50 Yıl İçinde Hattatlıkla Alâkalı Kitap ve Mühim Makaleler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cumhuriyet'in 50.Yılına Armağan, Ankara, 1973.

ALPARSLAN, Ali; "Hattat Hamid", Kaynaklar, S.1, Şekerbank Yayınları, Emek Matbaası, İstanbul, Eylül-Ekim-Kasım 1983, s.48-53.

ALPARSLAN, Ali; İbn Mukle'nin İslâm Yazısına Hizmeti", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, İstanbul 1988, s.11-13.

ALTUN, Ganime; "Türk Tezhip Sanatı I", Sosyal Bilimlerde Araştırma, C. I, S. I, Arsu Ofset, Ankara, Kasım 1991, s. 7-12; Türk Tezhip Sanatı II, C.I, S. 2-3, Aralık 1991-Ocak 1992, s. 10-17.

AND, Metin; "17.Yüzyıl Türk Çarşı Ressamları ve Resimlerinin Belgesel Önemi", Kültür ve Sanat, S. 8, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Aralık, 1990, s.5-12.

AND, Metin; "17.Yüzyıl Türk Çarşı Ressamları", Tarih ve Toplum, 16 Nisan 1985, İstanbul,

AND, Metin;"17.Yüzyıl Türk Çarşı Ressamlarının Padişah Portreleri", Türkiyemiz, S.58, Sayılı Matbaası İstanbul Haziran 1989,s.4-9

Sultans Portraits Executed Turkish Seventeentu Centur Painters, s.13

ARBERRY, Arthur J. ; The Koran Illuminated, A Handlist of the Korans in the Chester Beatty Library, Dublin, 1967.

ARİF, 'A'idah S. ; Arabic Lapidary Kufic İn Africa, Egypt, North Africa, Sudan, London 1967.

ARNOLD, T.W.; The Miniatures in the Hilali's Mystical Poem, The King and Dervish, Vienna, 1926.

(ARSEVEN), Celal; L'art Ture, 1927

ARSEVEN, Celal Esat; Les Arts Decoratifs Turcs, Hachette Yayınları, İstanbul (Baskı tarihi yok).

ARSEVEN, Celal Esat; Türk Sanatı Tarihi, Menşeinden Bugüne kadar Mimari, heykel, resim, süsleme ve tezyini sanatlar, I-X. Fasikül. Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1955-1959.

ARSEVEN, Celâl Esat; Sanat Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1943, (Dördüncü baskı, İstanbul, 1975.)

ARSEVEN, Celal Esat; Türk Sanatı, Cem Yayınları, İstanbul, 1970.

ASLANAPA, Oktay; "The Art of Bookbinding, The Art of the Book in Central Asia, London, 1977,

ASLANAPA, Oktay; "The Timurid and Herat Bookbindings With Orginal Inscriptions in the Libraries of İstanbul", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest Seeptember 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s. 91-92.

ASLANAPA, Oktay; "Türkler'de Arma Sanatı, Türk Kültürü, C. 2, S. 16, Ankara, Şubat 1964, s. 40-47.

ASLANAPA, Oktay; "Osmanlı Devri Cilt Sanatı", Türkiyemiz, S. 38, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1982. s. 12-17;

ASLANAPA, Oktay; "Türk Süsleme Sanatları-Turkish Decorative Arts", Türk Süsleme Sanatları, (Haz.Mehmet Özel), I.Devlet Türk Süsleme Sanatları Sergisi Kataloğu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü Yayınları, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, s. 6-8.

ASLANAPA, Oktay; "Orta Asya'da Cilt Sanatı", Lâle, s.8, Haziran 1992, s.25-34.

ASLIER, Mustafa; " Modern Türk Grafik Resminin Eskiye Uzanan Kökleri", Türkiyemiz, S. 13, Apa Ofset, İstanbul, Haziran 1974, s. 2-6.

ATASOY, Nurhan; "Türkler'de Çiçek Sevgisi ve Sanatı", Türkiyemiz, S.3, Şubat 1971, s.14-27

ATIL, Esin; Art of the Arab World, Washington D.C. 1975.

ATIL, Esin; Renaissace of İslam: Art of the Memluks. An Exhibition at the Museum of Natural History, Washington, 1981.

ATIL, Esin; Islamic Art And Patronage Treasures From Kuwait. The Al Şabah Collection, New York 1990, Edided. Esin Atıl,

ATIL, Esin; Art of the Arab Word, Catalogue of an Exhibition, Washington D.C., Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution, 1975.

AVCI, Cavit; "Türk Sanatında Aynalı Yazılar", Kültür ve Sanat, S. 5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul, Ocak 1977, s.20-33.

AYVAZOĞLU, Bekir; Aşk Estetiği, Ankara, 1982,

AYVAZOĞLU Bekir; İslâm Estetiği ve İnsan, İstanbul, 1985

AYVERDİ, Ekrem Hakkı; "Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı", İstanbul Fetih Derneği Yayınları No.12, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1953.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı; 18.Asırda Lâle, Kemal Matbaası, İstanbul, 1950.

BABİNGER, F.;"Die Grossherrliche Tughra", Jahrbuch der Asiatischen Kunst, 1925.

BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı; " Türk Yazılarının Tetkikine Medhal", Dar'ül-Fünün İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Y.1,S.12, Haziran 1927, s. 111-136.

BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı; "Türk Yazılarında Medhal", Dar'ül Fünün İlâhiyat Fakültesi Dergisi,Y.1,S.5-6, İstanbul 1927.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı; "Sanat, Estetik, yaratma, Türk Sanatı, dil, edebiyat, temsil, musiki, resim, mimarlık, tezyini sanat, şehircilik üzerine görüşmeler, Sühulet Matbaası, İstanbul, 1934.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı; Türk Sanat Yazıları, Ulus, 27 Temmuz 1955, s. 2.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı; Türk Sanat Yazıları, Türk Düşüncesi, C. 3, S. 16, Aralık 1955, s.243-245; C. 4, S.24, s.323-330.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı; Türklerde Yazı Sanatı, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Yayınları, Mars Matbaası, Ankara 1958.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı; "Türk Sanat Yazıları", Türk Dili, C. 16, S. 185, Şubat 1967, s. 347- 354.

BARIN, Emin; Hattat Halim Özyazıcı, Akademi, S. 3-4, Haziran 1965, s. 18-19.

BARIN, Emin; Kûfi ve Celî Divânî Yazı Türlerinde Yeni Uygulamaları, Türkiyemiz, S. 13, Apa Ofset Matbaası, İstanbul, Haziran 1974, s. 23-30. (İmsasız röportaj).

BARIN, Emin; "En Yeni Fatih Divanı", Türkiyemiz,S. 16, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Haziran 1975, s. 23-27.

BARKAN, Ömer Lütfi; "Osmanlı Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", Belgeler, S.IX, Ankara 1979, s.69-70.

BAYAT, Ali Haydar; Hüsn-i Hat Bibliyoğrafyası, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990

BAYKAL, İsmail; Enderun Hattatları, İstanbul, 1941 (Basılmamış olup, şimdilik kayıptır. Hattatlar, tuğrakeşler, kat'ı sanatçıları, müzehhip, mücellit ve ressamlara eserde yer verilmektedir).

BAYKAL, İsmail; "Hat Sanatı", Güzel Sanatlar Mecmuası, S. II, İstanbul, 1940, s. 33-48.

BAYRAKTAR, Nimet; Yazma Eserlerin Değerlendirme ölçüleri ve Sanat Değeri, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C. 19, S. 4, Ankara 1970, s. 321-327.

BAYRAM Sadi; Musavvir Hüseyin Tarafından Minyatürleri Yapılan ve Halen Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Muhafaza Edilen Silsile-nâme, Vakıflar Dergisi, S. XIII, Başbakanlık Matbaası, Ankara. 1981, s.253-338.

BAYRAM, Sadi; Beyhan Sultan Vakfiyeleri ve Süslemeleri, Kültür ve Sanat Dergisi, T.İş Bankası Yayınları, Yıl. 3, S.9, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Mart 1991, s. 70-73; Beyhan Sultan Trust Deeds And Illuminations, s.94.

BAYRAM, Sadi; Beyhan Sultan Vakfiyeleri, Tezyinatları ve Türk Tezhip San'atımızdaki Yeri, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiri Özetleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.69-70. (Kongre bildirileri basılıyor. 1994?)

BAYRAM, Sadi; III. Selim'in Vakfiyelerindeki Tezyinat ve Türk Süsleme Sanatına Batı Sanatının Etkileri, Kültür ve Sanat, T.İş Bankası Yayınları, Yıl. 1, S.2, Pan Matbaası, Ankara, 1989, s.71-75; The Ornamention of Selim The Third's Deed of Trust And The Westerns Influences On Turkish Decorati ve Arts, s.93-94.

BAYRAM, Sadi; III.Selim Vakfiyelerindeki Tezyinat ve Türk Süsleme Sanatına Batı San'atının Tesirleri, X.Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Bildiri Özetleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 197-198. (Kongre bildirileri basılıyor. 1994?)

BAYRAM, Sadi; I.Mahmud'un Vakfiyelerindeki Tezyinat, V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985.

BAYRAM, Sadi; Sultan II.Mahmud'un Vakfiyelerindeki Tezyinat, III.Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul 6-10 Ekim 1980.

BAYRAM, Sadi; Sultan II.Mahmud'un Vakfiyelerindeki Tezyinat, Vakıflar Dergisi, S. XVIII., Önder Matbaası, Ankara 1983, s. 147-188.

BAYRAM, Sadi; The Effects of European Art On The Ornamentation of "Deed of Trusts", The 8 th International Congres Of Turkish Art, Kahire, 1987, s.126-127.

BAYRAM, Sadi; Sultan II.Bayezıd'ın Vakfiyelerindeki ve Hududnâmesi'indeki Tezyinat ve Kültürümüzdeki Yeri, IX.Türk Sanatları Kongresi, İstanbul, 1991, Kongreye Sunulan Tebliğler, Bildiri Özetleri, Grafikevi, Ankara, 1991, s.36. (Bildirileri basılıyor.)

BAYRAM, Sadi; XIV.Asırda Tezhiplenmiş Beylik Dönemine Ait Üç Kur'an, Cüzü, Vakıflar Dergisi, S.XVI, Önder Matbaası, Ankara, 1982, s. 143-154. (20 Res.)

BAYRAM, Sadi; Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki Madalyonlu Silsilenâme'de Doğu Anadolu ve Batı Asya, VIII. Türk Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, C.II, s.645-657, Lev. 331-353.

BAYRAM, Sadi; Medallioned Genealogies (Silsilenâmes), Fifth International Congress Turkish Arts, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.161-166.

BAYRAM, Sadi; Madalyonlu Silsilenâmeler, Millî Kültür, Kültür Bakanlığı Yayınları, S.3, Mart 1977, Ongun Kardeşler Matbaası, s. 69-73.

BAYRAM, Sadi; "Haza Kitab-ü Silsilenâme" And "Subhetu'l Ahbar " From The National Library of Austria, V th, International Congress Turkish Art, Budapest,1975, Magyar Nemzeti Muzeum, s. 33-35.

BAYRAM, Sadi; Medallioned Genealogies, Image, S.30, Desen Matbaası, Ankara, 1990, s.11-15.

BAYRAM, Sadi; The 1598 Zübdetü't-Tevarih At The Chester Beatty Library In Ireland, Image, S. 44, Desen Matbaası, Ankara, 1991, s.3-8.

BAYRAM, Sadi; "İrlanda-Dublin, Chester Beatty Library'de Minyatürlü Bir Osmanlı Tarihi (Zübdetü't-Tevarih), Kültür ve Sanat, S.12, Aralık 1991, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1991, s.63-68; The Zubdat-ut Tawarikh of 1598 at The Chester Beatty Library in Irland, s. 93.

BAYRAMOĞLU, Fuat; "Tezhipli ve Padişah Onaylı Fermanlar", Kültür ve Sanat, Kültür Bakanlığı Yayınları, S.4, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1976, s. 17-37.

BERCHEM, Max Van; Materiaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, Deuxieme Partie: Syria du Sud, Cairo, 1927.

BERK, Nurullah; "İslâm Yazısında Plastik İfade", Ankara Ünüversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, S. 1-2, Ankara, 1955, s.49-57. (Fr.özet vardır).

BERK, Nurullah; "Çağdaş Sanatın Bazı Biçimleri ve Türk-İslam Yazıları", Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara, 1962, s.83-86.

BERK, Nurullah; "Quelques Aspects Des Calligraphies Pictographiques Dans Les Anciennes Ecritures Turques", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest September 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.167-171.

BERK, Nurullah; "Ustalarla Konuşmalar", Ankara, 1971

BERKİ, Ali Himmet; "Musafların Yazılması", İslâm, C.8, S.6,1965, s.263.

BERKİN, Vahe; "Osmanlı Hattatlarının imzalar: Ketebeler", Antik ve Dekor, S.7, Asır Matbaacılık, İstanbul, Temmuz-Ağustos-Eylül 1990, s.58-63.

BİGALI, S: "Resim Sanatı", İstanbul 1976.

BİLİRGEN, Emine, Saray Hazine'sinde Bulunan Mücevherli Kitap Kapları, Cüz Keseleri Işığında Osmanlı Saray Kuyumculuğu, IX.Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, ; Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.42.

BİNARK, İsmet; "Türk Kitapcılık Tarihinde Tezhip Sanatı", Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C. XIII, S.3-4, Ankara 1964, s. 17-25.

BİNARK, İsmet; "Die Bucheinband-Kunst in der geschicte des Türkischen buchwesens", Cultura Turcica, C.II, S.2, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965, s.178-191.

BİNARK, İsmet;"Türk Kitapcılık Tarihinde Hat Sanatı ve Kütüphanecilik", Türk Kültürü, C.4, S.41, Mart 1966, Ayyıldız Matbaası, Ankara, s.458-470.

BİNARK, İsmet; "Türk Kitapcılık Sanatlarımız", Hayat Tarih Mecmuası, C. 2, S.9, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul, 1967, s.36-40.

BİNARK, İsmet; Türk Cilt Sanatı, Millî Kütüphane Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968.

BİNARK, İsmet ; Kitapcılık Tarihimizden Bir Sayfa: Eski Türk Kitapcılık Sanatları", Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C.XVII, S.3, Ankara, 1968, s.143-150.

BİNARK, İsmet; "Tezhip Sanatı ve Kitapcılık Tarihimizde Fatih Devri Tezhipleri", Türk Kültürü, C.VII, S.75, Ocak 1969, s. 28-35.

BİNARK, İsmet; "Türk Hat Sanatı", Önasya, C.4, S.42, Ayyıldız Matbaası, Şubat 1969, s. 18-19.

BİNARK, İsmet; Eski Kitapcılık Sanatlarımız, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1975.

BİNARK, İsmet; Türkler'de Resim ve Minyatür Sanatı, Vakıflar Dergisi, S. XII, Mars Matbaası, Ankara 1978, s. 271-290

BLASTEINER, Kurt; Beispiele Osmanischer Buchkunst aus der Zeit Sultan Selim II. und Sultan Murads III."Wiener Beitrage zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens,S.X, 1936, s.34-55.

BLOCHET, E; "Les enluminures des manuscrits orientaux turcs, arabes, persans de la Bibliotheque Nationale, Paris, 1926.

BODUR, Fulya; "Osmanlı Lâke Sanatı ve XVIII. Yüzyıl Üstâdı Ali Üsküdârî", Türkiyemiz, S. 47, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Ekim 1985, s. 1-9.

BOMBACI, A; "Les tougras enlumines de la collection de documents turcs des Archives d'Etat de Venise", atti del Congresso Internazionale di Arte Turca, Venezia 1963, Napoli, 1965, s. 41-57.

BOSCH, G.; "Islamic Bookmaking: The Historical Setting "Islamic Bindings and Bookmarking. A Cataloque of an Exhibition. The Oriental Institute, The Universty of Chicago May 18-August 18, 1981, Chicago, 1981.

BOSCH, G.-CARSWELL, J. Petherbridge; Islamic Bindings and Book Making, Chicago, 1981.

BOTHMER, H.G.; "Buckunst" Türkische Kunst und Kultur aus Osmanischer Zeit, Farankfurt, 1985.

BOYA, Mürekkep, Ahar, Ebru Mecmuası, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tasnifi, 809.

BÜNGÜL, Nurettin Rüştü; Eski Eserler Ansiklopedisi, İstanbul, 1939.

CAHEN, Claude; "La Tuğra Seljikide ", Journal Asiatique S. 234, 1943-45, s. 167-172.

CHAGTITTAI, M.Abdulla; İslâm Yazı Sanatının Tetkiki İçin Türk Kaynakları=Turkish Sources for the Study of Islamic Calligraphy ", Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara

19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara, 1962, s. 77-79; 97-98.

COOMARASWAMY, Ananda; "Arabic and Turkish Calligraphy " Bulletin of the (Boston) Museum of Fine Arts, S.XXVII, 1929, s. 50-57.

CRESWELL, Sir K.A.C.; Bibliography of The Architecture, Arts and Crafts of Islam, Cairo, 1961; Suplement, January 1960-January 1972, Cairo 1973. Both contain extensive sections on Calligraphy and Paleography.

CUNBUR, Müjgân; Kanunî Sultan Süleyman'ın Başmüzehhibi Karamemi", Önasya, C.II, S.23, Şafak Matbaası, Ankara, 1967, S.8-10,22

CUNBUR, Müjgân; "Türk Kitap Sanatlarına ve Minyatürlerine Genel Bir Bakış",Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,C.XVII,S.2, Ankara,Güven Matbaası 1968, s.75-82.

CUNBUR, Müjgân; "Kanuni Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneler ve Süleymaniye Kütüphanesi", Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C.XVII, S.3, Ankara, Güven Matbaası, 1968, s. 134-142.

ÇAĞMAN, Filiz; "XV.Yüzyıl Kağıt Oymacılık (Kaat'ı) Eserleri", Sanat Dünyamız, C.II, S.8, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Eylül 1976, s. 22-27.

ÇAĞMAN, Filiz; "Serzergerân Mehmet Usta ve Eserleri", Kemal Çığ'a Armağan, Bozak Matbaası, İstanbul, 1984, s.51-87.

ÇAĞMAN, Filiz; "Kanunî Dönemi Osmanlı Saray Sanatcıları Örgütü Ehl-i Hiref", Türkiyemiz, Y. 18, S. 54, Sayılı Matbaası, İstanbul, Şubat 1988, s. 11-15.; Ehl-i Hiref, s. 15-17. (ing).

ÇAĞMAN, Filiz; Hattat Ahmed Karahisari'ye Atfedilen ünlü Kur'an-ı Kerim, IX.Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye Sunulan Bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara, 1991, s.57.

ÇAĞMAN, Filiz; "Osmanlı Sanatı", Anadolu Medeniyetleri III, Selçuklu- Osmanlı, Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, 22 Mayıs - 30 Ekim 1983, İstanbul 1983, s.97-315.

ÇAĞMAN Filiz; Sultan Sencer ve Yaşlı Kadın Minyatürlerinin İkonografisi", Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar Semineri, Nisan 1990 Ankara, Güner İnal'a Armağan Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1993, s.87-116.

ÇETİN, Nihad M; "Yâkut Muta'sımî, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1986, C.XIII, s.352-357.

ÇETİN, Nihad M; "İslâm'da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, İstanbul 1988, s.1-10.

ÇETİN, Nihat; İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı, IRCICA, 1990, (Arapça), 1992 (Türkçe)

ÇIĞ, Kemal; Hattat Hafız Osmanlı Efendi, Uzman Laboratuarı Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1949,(ing. özetlidir).

ÇIĞ, Kemal; "Osmanlı-Türk Hattatları", Tarih Dünyası, C.1, S.4, İstanbul, 1950. s.168-169.

ÇIĞ, Kemal; "Hattat Padişahlar", Tarih Dünyası, C.1, S.5, İstanbul, 1950. s.196-197

ÇIĞ, Kemal; "Hattat Ahmed Karahisarî", Tarih Dünyası, C.1, S.6, İstanbul, 1950. S. s.234-235.

ÇIĞ, Kemal; "Hattat Vezirler", Tarih Dünyası, C.1, S.10, İstanbul, 1950. s.429-431,

ÇIĞ, Kemal; "Kadın Hattatlarımız", Tarih Dünyası, C.I, S.11, İstanbul 1950. s.459-461.

ÇIĞ, Kemal; "1640-1690 Yıllarında Hat San'atkârları", Tarih Dünyası, C.2, S. 14, İstanbul, 1951. s.698-700

ÇIĞ, Kemal; "Türk Kitap Kapları. Asır XV-XX. ", Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, S. 1, Ankara 1951, s. 75-94; S.2-3, Ankara, 1952, s. 108-123; S.4, 1953, s.105-130.

ÇIĞ, Kemal; "Relures de livres turcs aux 15-18 siécles", Turquie Moderne, S. 193, Aralık 1962, s. 8-9.

ÇIĞ, Kemal; "Türk Lâke Müzehhipleri ve Eserleri", Sanat Tarihi Yıllığı, S. III, 1969-70, s. 243-252.

ÇIĞ, Kemal; Türk Kitap Kapları, İstanbul, 1971.

ÇIĞ, Kemal; "Türk Kitap Kapları", Türkiyemiz, S.9, Apa Ofset, İstanbul, Şubat 1973, s. 6-10.

ÇIĞ, Kemal; "İslâm Güzel Sanatları" Tarih Dünyası, C.I, Sayı 3, 1950, S.123-124

ÇIĞ, Kemal; Hakkında Efsaneler Yaratılan XVII. yüzyılın En Büyük Hattat Hafız Osman Efendi. Tarih Dünyası, C. II, S. 16, 1950, S.606-607,610(2 hat)

ÇIĞ, Kemal; Sultan IV. Murad'ın Bir Kur'an-ı Kerimine ve Bir Sözüne 1000'er Altın Verdiği Hattat. Tarih Dünyası, C. III,. S. 23, 1951, S.982-983.

ÇIĞ, Kemal; Ahmet Karahisarî'nin Eşsiz Şaheseri Tarih Konuşuyor, C. V, S. 26, 1966, S.2173-2175

ÇIĞ, Kemal; Hattat Hafız Osman ve Yeni Basılan Kur'an-ı Kerimi Hayat Mecmuası, S. 1, 1968, S.8

ÇONGUR, H. Rıdvan; Doğumunun 100. Yılında Hezar-Fen Hattat Necmeddin Okyay ve Hat Sanatı, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C.XXXII, S.2. 1983, s.79-81. *Aynı Makale: Doğumunun 100. Yılında Hezârfen Hattat Necmeddin Okyay ve Hat San'atı Boğaziçi, S. 12, 1983, s.10-11

ÇORUH, Yaşar; Türk Sanatında Hâle, IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara, 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 62

DEMİR, Ziya; Hüsn-i Hatt ile İlgili Kaynak Eserler Nesil, C.III, S.9/33, 1979, s.59-62.

DEMİRİZ, Yıldız; "16.Yüzyıla Ait Tezhipli Bir Kur'an "Sanat Tarihi Yıllığı, S. VII, 1976-77, İstanbul, 1977, s.41-58.

DEMİRİZ, Yıldız; "Kitap Süslemesinde Gül", İlgi, Y.15, S.32, Apa Ofset Basımevi İstanbul, Kasım 1981, s.30-33.

DEMİRİZ Yıldız; "16.Yüzyıl Kur'an Tezhipleri Hakkında Bazı Notlar "Sanat Tarihi Yıllığı, S.XIII, İstanbul 1988,

DEMİRKAYA, Emrullah; Bizden Evvel: Kastamonu'da Sanat ve Güzel Sanatlar, Hüsnühat Ecevit, C.I, S.10, 1944, S.3-4

DEMİRKAYA, Emrullah; Kastamonulu A.Deli Oğullarından Hüseyin Oğlu Mehmed Ali Ecevit, C.I, S.11-12, 1944, S.4-5

DEMİRONAT,Muhsin; "Türk Tezyini Sanatlarında Motifler", Akademi, S.5, Mart, 1966, s. 48-49.

DEMİRONAT, Muhsin; Kırk Yıllık Dostum (Emin Barın) Sanat Çevresi, S. 62, 1983, s.16-17

DERMAN, M.Uğur; Vefatının 50.Yıldönümünde Hattat Sami Efendi, 1838-1912 Hayatı ve Eserleri, Kemal Matbaası,, İstanbul, 1962, 50 Sanatsever Serisi (18).

DERMAN, M.Uğur; Vefatının 50.Yıldönümünde Hattat Nazif Bey (1846-1913). Hayatı ve Eserleri, Kemal Matbaası, İstanbul, 1963. 50 Sanatsever Serisi (19).

DERMAN, M.Uğur; Hattat Mustafa Halim Özyacıcı 1898-1964. Hayatı ve Eserleri, Kemal Matbaası, İstanbul, 1964. 50 Sanatsever Serisi (20).

DERMAN, M.Uğur; Hattat Hacı Arif'ler- 1) Çarşambalı Arif Bey (?-1892), 2) Bakkal Arif Efendi (1830-1909), Kemal Matbaası,İstanbul 1965,50 Sanatsever Serisi (21).

DERMAN, M.Uğur ; "Hattat Halim Efendi", İslâm Düşüncesi, C.2, S.6, Aralık 1968, s. 399-406.

DERMAN, M.Uğur; "Kalem", İslâm Düşüncesi, C.I, S.3, Eylül 1967, s. 161-176; S.4, Aralık, 1967, s. 255-266.

DERMAN, M.Uğur; Kardeş İki Hattatımız, Ömer Vasfi Efendi, Neyzen Emin Efendi, Kemal Matbaası, İstanbul, 1966. 50 Sanatsever Serisi (22).

DERMAN, M.Uğur; "Hafız Osman'ın Yazı Sanatımızdaki Yeri, Hayat Mecmuası, S. 52, Tifdruk Matbaası, İstanbul, 1967.

DERMAN, M.Uğur; Hat Sanatımızda Türklerin Yeri, İslâm Sanatında Türkler, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1976 s.52-56.

DERMAN, M.Uğur; "Büyük Bir Hat Sanatkârımız: Sami Efendi", Hayat Tarih Mecmuası, C.I, S.5, Haziran 1969, Tifdruk Matbaası, İstanbul, s. 4-10.

DERMAN, M.Uğur; "Hattat Sami Efendi'nin Diş Kirası", Hayat Tarih Mecmuası, C.4, S.2, Tifdruk Matbaası, İstanbul, 1969.

DERMAN, M.Uğur; "Yazı Nasıl Yazılır", İslâm Düşüncesi, C.II, S.8, Ekim 1969, s., 505-512

DERMAN, M.Uğur; "Hat", Türk Ansiklopedisi, C.19, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1970. s.49-60

DERMAN, M.Uğur; "Kadıasker Mustafa İzzet Efendi ve Yazdığı Hilye-i Saadet", Hayat, S. 47, Tifduruk Matbaası, İstanbul, 1970.

DERMAN, M.Uğur; "Reisü'l-Hattatîn Kâmil Akdik", Hayat Tarih Mecmuası, C.II, S.6, Temmuz 1971, s.43-50.

DERMAN, M.Uğur ; "Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer", Hayat Tarih Mecmuası, C.II, S:6, Temmuz 1971, s. 43-50.

DERMAN, M.Uğur; "Edirne Hattatları ve Edirne'nin Yazı Sanatımızdaki Yeri; Edirne. Edirne'nin 600.Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı, Ankara, 1965, s. 311-319.

DERMAN, M.Uğur;"Kanunî Devrinde Yazı Sanatımız" Kanunî Armağanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1970, s.269-289

DERMAN, M.Uğur; "Elsiz, Ayaksız Bir Hattat: Bîdest Bipâ Mehmed Efendi", Hayat Tarih Mecmuası, C.II, S.10, Kasım 1971, s. 30-31.

DERMAN M.Uğur; " Hat Sanatında Resim-Yazılar", Kubbealtı Akademisi Mecmuası, C.1, S.3, İstanbul, 1972.

DERMAN, M.Uğur; "Türk Yazı Sanatında İcazetnâmeler ve Taklit Yazılar" , VII.Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler, C.II, Ankara, 1973. S.716-727

DERMAN, M.Uğur; "Mezar Kitâbelerinde Yazı Sanatımız", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, C. 49, S.328, İstanbul, 1975.

DERMAN, M.Uğur, "Benzeri Olmayan Bir Sanat Albümü: Gazneli Mahmut Mecmuası", Türkiyemiz, S. 14, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Ekim, 1974, s. 17-21.

DERMAN, M.Uğur "XIV.Yüzyılda Kitap Sanatı", Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14.yüzyıl), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul,1977, s.56-60.

DERMAN, M.Uğur; Türk Hat Sanatının Şaheserleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1982.

DERMAN, M.Uğur; "Kendi İzahlarıyla Hafız Osman'ın Musafları", Sanat Dünyamız, Y.9, S.24, Tifdruk Matbaası, İstanbul, S. 1982, s. 10-15; "With his Own Ekplanations Kor'ans by Hafız Osman", s. 16-17.

DERMAN, M.Uğur; "Yeni Cami Sebili'nin Kitâbesi", Lâle, Türk Petrol Vakfı Yayınları, S. 4, Aralık 1986, İstanbul, S. 14-17

DERMAN, M.Uğur; "Vefatının Kırkıncı Yıldönümü Dolayısıyla Hattat Hulûsi Efendi", Kubbealtı Akademisi Mecmuası, S. IX, Ocak 1980, s. 32-54.

DERMAN, M.Uğur; "Ölümünün Ellinci Yılında Hattat Hulûsi Efendi",Lâle,Türk Petrol Vakfı Yayınları, S.7, Aralık 1990, Renkler Matbaacılık, İstanbul 1990, s.15-20.

DERMAN, M.Uğur, Türk Sanatında Ebru Sanatı, Akbank Yayınları, Apa Ofset Basımevi, İstanbul 1977

DERMAN, M.Uğur; "Hatıralardaki Süheyl Ünver ", Lâle, S.6, Renkler Matbaası, İstanbul, Aralık 1988, s. 31-38.

DERMAN, M.Uğur; "Hâmid Bey (Aytaç)", Lâle, Y.1, S.1, Renkler Matbaası, İstanbul, s. 18-19.

DERMAN, M.Uğur; "Türk San'atında Murakkalar " İlgi, Y. 15, S.32, Kasım 1981, s.40-43.

DERMAN, M.Uğur; "Kaybettiğimiz Müzehhib Muhsin Demironat",Lâle,S.2, Renkler Matbaası, İstanbul,Temmuz 1984,s.12-20.

DERMAN, M.Uğur; "Yazı Sanatımızda Kıt'alar", İlgi, Y. 14, S.30, Kasım 1980, s. 32-35.

DERMAN, M.Uğur; "Tuğralar'da Estetik", İlgi, Y.16, S.33, Mayıs 1982, s.16-23

DERMAN, M.Uğur ;"Rakım'ın Celî Sülüs kuşaklarına Dair",IX.Türk Sanatları Kongresi,İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan tebliğler, Bildiri özetleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, s. 68.

DERMAN, Uğur; "Sultan Reşad'ın Yazdırdığı Saray Kütüphanesindeki Eserler, Topkapı Sarayı Müzesi. Sanat Tarihi Araştırmaları Haberleşme Semineri, İstanbul 1-6 Haziran 1992.

DERMAN, M.Uğur; "Eski Mürekkepciliğimiz", İslâm Düşüncesi, s.1/2, İstanbul 1967, s.97-112.

DERMAN, M.Uğur; "Kalem", İslâm Düşüncesi, s.1/3-4, İstanbul 1967, s.161-176, 255-266.

DERMAN, M. Uğur; "Kağıda Dair", İslâm Düşüncesi, s.II/5, İstanbul 1968, s.338-347.

DERMAN, M. Uğur; "Celî Yazıları", İlgi, s.29, Mayıs 1980, s.30-35.

DERMAN, M. Uğur; "Türk San'atında Murakka'lar", İlgi, s.32, Kasım 1981, s.40-43.

DERMAN, M. Uğur; "Türk Hat Sanatı", Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1993, s.373-396.

DERMAN, M. Uğur; "Hattat Mâcid Bey", Yeni İstiklâl, İstanbul, 1961, 14, s.5

DERMAN, M. Uğur; Eski Mürekkepçiliğimiz İslâm Düşüncesi, C.I, S. 2, 1967, s.97-112

DERMAN, M. Uğur; "Elsiz Bir Hattatımız" İslâm Medeniyeti, C.I, Sayı 3, 1967, s.42-43

DERMAN, M. Uğur; Hafız Osman'ın Yazı San'atımızdaki Yeri Hayat Mecmuası, S. 52, 1967, s. 8-9.

DERMAN, M. Uğur; Hezarfen Üstad Necmeddin Okyay ile Bir Konuşma" Hayat Mecmuası, Sayı 51, 1968, s. 8-10

DERMAN, M. Uğur; "Hattat Soyulcuzâde Eyyubî Mustafa Efendi" Yeşilay Dergisi, S. 413, 1968, s. 18-20

DERMAN, M. Uğur; "Hattat Halim Efendi", İslâm Düşüncesi, C.II, S. 6, 1968, s. 399-406.

DERMAN, M. Uğur; "Hat Dehalarımızdan Şeyh Hamdullah" Hayat Mecmuası S. 47, 1969, s. 23-25

DERMAN, M. Uğur; "Büyük Bir San'atkârımız: Sami Efendi" Hayat Tarih Mecmuası, S.5, 1969, s. 4-10

DERMAN, M. Uğur; "Ölümünün 163. Yıldönümünde Hattat İsmail Zühdî Efendi" Hayat Mecmuası, S.49, 1969, s. 23-26

DERMAN, M. Uğur; "Yazma Kur'an-ı Kerimler Nasıl Hazırlanırdı?" Hayat Tarih Mecmuası, s. 7, 1970, S. 12-15

DERMAN, M. Uğur; "Kadıasker Mustafa İzzet Efendi ve Yazdığı Hilye-i Saadet" Hayat Mecmuası, s. 47, 1970, S. 23-26.

DERMAN, M. Uğur; "Hafız Osman", Türk Ansiklopedisi, C. XVIII, 1970, s. 307-308.

DERMAN, M. Uğur; "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'den Çizgiler", Hayat Mecmuası, s. 33, 1971, S. 24-26

DERMAN, M. Uğur; "Hat San'atında Resim Yazılar", Kubbealtı Akademi Mecmuası, C.I, S. 3, 1972, s.65-72

DERMAN, M. Uğur; "Yazı San'atımızda Tabâbet" İmage, Sayı II, 1972, s. 27-32

DERMAN, M. Uğur; "Mevlevilikte San'at", Organorama, Yıl 9, Sayı 5, 1973, s. 10-14

DERMAN, M. Uğur; "İranlı Ta'lik Üstadı Mir İmad ül-Haseni" Güneş, 18, 1973, s. 16-18.

DERMAN, M. Uğur; "Yazı Tarihimizde Hattat İmza ve Secereleri" VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 25-29 Eylül 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II. Ankara, 1973, S.728-732

DERMAN, M. Uğur; "Türk Hat Sanatında Kullanılan Aletler: 1, Kalemtraş ve Maktalar", İlgi, S.19, 1974 S.40-43.

DERMAN, M. Uğur; "Mahmud Celâleddin Efendi" , Türk Ansiklopedisi, C.XXIII, 1975, s.204

DERMAN,M.Uğur;"Murakka"Türk Ansiklopedisi,C.XXIII,1975.

DERMAN, M. Uğur; "Mustafa Vasıf (Çömez)" Türk Ansiklopedisi, C. XIV, 1976, s.504.

DERMAN, M. Uğur; "Necmeddin Okyay" Hayat Mecmuası, 1976/3, s.14.

DERMAN, M. Uğur; "Hat San'atında Kullanılan Aletler: 2, Kamış Kalemler Mahfazaları" İlgi, S.22, 1976, s.36-39

DERMAN, M. Uğur; "Ölümünün Yüzüncü Yıldönümünde Kadıasker Mustafa İzzet Efendi" Meydan, S.540, 1976, s.43-45

DERMAN, M. Uğur; "Türk Hat San'atında Kullanılan Aletler: 4, Divitler Kuburlar" İlgi, S. 24, 1976, s.33-35

DERMAN, M. Uğur; "Kâğıt Boyaması ve Aharleme" İlgi, S. 25, 1977, s.32-35

DERMAN, M. Uğur; "Ömer Vasfi Efendi (1880-1925)" Türk Ansiklopedisi, C.XXVI, 1977, s.267

DERMAN, M. Uğur; "Yazı Altlığı" İlgi, S.26, 1978, s.30-35.

DERMAN, M. Uğur; "Mıstar ve Kâğıt Makasları" İlgi, Sayı 27, 1979, Ss 32-35

DERMAN, M. Uğur; "Yazı San'atımızda Hilye-i Saadet" İlgi, Sayı 28, 1979, s.33-38

DERMAN, M.Uğur;"Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Aksileri" Türk Kütüphaneciler Demeği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, Ankara, 10-11 Aralık 1979,Bildiriler, s.97-118

DERMAN, M. Uğur; "Vefatının Kırkıncı Yıl Dönümü Dolayısıyla Hatat Hulusi Efendi" Kubbealtı Akademi Mecmuası, S. 1, 1980, s.32-54

DERMAN, M. Uğur; "Vefatının Yirminci Yıldönümünde Hattat Macid Ayral" Sandoz Bülteni, s. 2, 1981, S.7-12.

DERMAN, M. Uğur; "Sülüs", Türk Ansiklopedisi, C.XXX, 1981, s.111-113.

DERMAN, M. Uğur; Hafız Osman'ın Mushafları Sanat Dünyamız, S. 24, 1982, s.10-17

DERMAN, M. Uğur; "Çarşambalı Hacı Arif Bey", Kök, C.II, S.13, 1982, s.14

DERMAN, M. Uğur; "Kadıasker M.İzzet Efendi" Kök, C.II, S.14, 1982, s. 14-18,

DERMAN, M. Uğur; "Bakkal Arif Efendi" Kök, C.II, S.15, 1982, s.13-15

DERMAN, M. Uğur; "İki Kardeş Hattatımız Hatip Ömer Vasfi Efendi (1890-1928), Neyzen Emin Efendi (1883-1945)". Kök, C.II, S.17, 1982, S.5-9 S.18, 1982, s.12-19

DERMAN, M. Uğur; "Hafız Osman'ın Mushafları" Sanat Dünyamız, S. 24, 1982, s.10-17

DERMAN, M. Uğur; "Türk Hat Sanatını Yaşatmalıyız" I. Millî Kültür Şurası, Kurum Görüşü ve Kurum Temsilcisi ; Bildiriler Ankara, 1982, s.379-382.

DERMAN, M. Uğur; "Mahmud Celâleddin" Kök, C.II, S.20-21-22, 1982, s.14-17

DERMAN, M. Uğur; "Padişah Tuğralarındaki Şekil İnkilâbına Dair Bilinmeyen Bazı Gerçekler," VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.III, Ankara, 1983, s.1613-1618.

DERMAN, M. Uğur; "Hattat Hamid Aytaç Suffe" Kültür ve Sanat Yıllığı, 1983, s.398-399.

DERMAN, M. Uğur; "Hat Sanatımıza Dair", Türk Edebiyatı, S. 124, 1984, s.19-22

DERMAN, M. Uğur; "Kaybettiğimiz Müzehhip Muhsin Demironat" Lâle, İstanbul, 1984, S. 2, s.18-20

DERMAN, M. Uğur; "20. Ölüm Yıldönümünde Hattat Halim Özyazıcı" VI. Millî Türkoloji Kongresi, 24-29 Eylül 1984

DERMAN, M. Uğur; "Hat Sanatımızın Dünü, Bugünü, Yarını Türkiye'de Hat Sanatının Bugünü ve Yarını", Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Ankara, 1985, s.411-414.

DERMAN, M. Uğur; "İslâm Sanatında Hiyle", Altınoluk, S.9, 1986, s.40-41

DERMAN, M. Uğur; Richness of From in "Hılyat al-Nabi" Plates (Hilye The 8 th International Congress of Turkish Art, Cairo, 26 th Semtember-İstanbul, October 1987, Summaries, p.143.

DERMAN, M. Uğur; "Celî Divanî'nin Tekâmülüne Dair", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 30 Nisan/2 Mayıs 1986. Bildirileri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s.15-18

DERMAN, M. Uğur; "Sultan Üçüncü Ahmed'in Yazdırdığı Mushaf" Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi, S. 1, 1988, s.70-74.

DERMAN, M. Uğur; "Abdullah Amasî (XVI. yüzyıl)" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, C.I, 1988, s.84

DERMAN, M. Uğur; "Abdullah Kırımî (ölm. 999/1591)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.I, 1988, s.113

DERMAN, M. Uğur; "Abdullah Zühdî Efendi (ölm. 1879)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.I, 1989, s.147

DERMAN, M. Uğur; "Abdülfettah Efendi (1815-1896)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi, C.I, 1989, s.203

DİDİNAL, Tülin; "Bir Süsleme Sanatı Osmanlı Tezhipleri", Kültür ve Sanat, S.8, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Aralık 1990, S. 35-38; Properties of Classical Ottoman Art of Illumination, s. 89-90.

DİEZ, Ernst; Türk Sanatı, İstanbul, 1946.

DUDA, D.; Islamiche Handschriften I.Persische Handschriften, Wien, 1983.

DUDA, D.; Islamische Handschriften I, Die Illuminierten Hendschriften der Osterreichische National Bibliothek, Wien, 1983.

DÜRÜST, Kâmil; "Ebru Sanatı", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S. 50/329, Kasım-Aralık 1975, s. 2-4; The Art of Ebru, s. 21-23.

EDGÜ, Ferit; "Hat Sanatına Doğru Bakmak", Antik ve Dekor, S.9, Asır Matbaacılık,İstanbul, Aralık-Ocak 1990-1991,s.86-89.

EDGÜ, Ferit; Türk Hat Sanatı (Meşkler, Karalamalar), İstanbul, 1985

Ehl-i Hiref Defterleri, (1542-1796) Topkapı Müzesi Arşivi, No: 9613, 2924,7253,489, 10010,488,1406. ELDEM, Halil Edhem; Anadolu Selçukluları Devrinde Mimarî ve Tezyini Sanatlar, Türk Tarihinin Ana Hatları Seri I, No. 4, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara (tarihsiz, 1932 ?)

EROL, Erdoğan; "Türk Sanatında Cil-bend'ler ve iki örnek", Kültür ve Sanat, T.İş Bankası Yayınları, S.7, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Eylül 1990, s.69,74; Cil-Bends (Leather Folios) in Turkish Arts and Two Examples, s.94-95.

ERSOY, Ayla; Türk Tezhip Sanatı, Hilal Matbaacılık, İstanbul, 1988.

ERSOY, Ayla; "16.Yüzyılın Tezhipli Padişah Tuğraları", Türkiyemiz, Y. 19, s.58, Sayılı Matbaa, İstanbul, Haziran 1989, s. 14-27.

ERSOY, Ayla; "Ebru Sanatı", İlgi, Y.23, S.56, Apa Ofset Matbaacılık, İstanbul, 1989, s.24-27.

ETİ, Sevim;"Soyut Resim ve Ebru", Türkiyemiz, S.23, apa Ofset Basımevi, İstanbul, Ekim 1977, s. 27-32.

ETTİNGHAUSEN, Richard; Arab Painting, Geneve, 1962.

ETTİNGHAUSEN, Richard; Manuscript illumination in Pope

Arthur U.; Survey of Persian Art, C.III, London, 1938.

ETTİNGHAUSEN, Elizabeth S.; "Decorative Schemes and Paradise ", IX.Türk Sanatları Kongresi, İstanbul, 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan Bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara, 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 73.

ETTINGHAUSEN, R.- HARTNER, W.; "The Conquering Lion; The Life Cycle of a Symbol", Orients, s.17, 1964, pp. 145-171.

EYÜBOĞLU, Bedri Rahmi, "Eski Yayınlar", Milliyet Sanat Dergisi, S.114, İstanbul 1975, s.8-9

FARGHALY, Abu el Hamd M.; "A Historic Ottoman Illusrated Manuscrip (durrat Al-Taj)", IX.Türk Sanatları Kongresi, istanbul, 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan Bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara, 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 74.

FEZALİ, Habibullah; Atlas-ı Hatt, İran, Isfahan,1391 H.

FLURY, S.; Calligraphy Ornamantal Kufic Incriptions on Pottery in Pope Arthur U., Survey Of Persian Art, C.II, London, 1938.

FLURY, S.; Islamische Schriftbander Amida-Diarbekr XI.Jahrhundert, Basel, 1920.

GAYET, Al.; L'Art Arabe, Paris, 1891, s.267-278.

GROHMANN, Adolf; Arabische Palaographie, Vienna, 1967.

GÖKÇE Birsen; "Rumi Motifler ve Rumili Desenlerde Çizim Kuralları", Antika, s.34, Şubat 1988, s.30-38.

GÜNDOĞDU Hamza : "İkonografik Açıdan Türk Sanatında Rumi ve Palmetler ", Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar Semineri, Nisan 1990 Ankara, Güner İnal'a Armağan Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, ankara 1993, s.197-212.

GÜVEMLİ, Zahir; "Türkler'in İslâm Sanatlarına Katkısı", Türkiyemiz, S.19, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, s. 3-7.

HABİB Mirza Efendi; Hat ve Hattâtân, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, H.1305 (1887).

HAKKAKZADE, Mustafa Hilmi; Mizanü'l-Hat Alâ Vaz'ı Üstadü's-Selef, H. 1266, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri 812. (Yazma).

AL-HARAWİ, Muhammed Ali Attar; Samples of Various Calligraphies Named Ganjineh-e Khotoot'(Treasures of Calligraphies), Kabul, 1967.

HAASE, C.P.; "Der Dritte Divan Sultan Süleymans des prachtigen eine Handschriften aus dem İstanbuler Hafateiler", Jahrbuch des Museum für Kunst und Gewerbe, 9 (1987), s.27-39.

HATTAT İbrahim Tasır;Murakka 1208 H. Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan no.48. (Yazma).

HATTAT İsmail Zühtü; Murakka, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan. No.50.(Yazma).

HATTAT Seyyid Abdullah; Murakka,1140 H.Süleymaniye Kütüphanesi,Bağdadlı Vehbi Efendi, No.986 (Yazma).

HATTATLIK Üsülüne Dair Risale, Türkçe, nesih, 21 satır, 4 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdadlı Vehbi Efendi, 1234/35 H.(Yazma).

HOUDAS, O.; Essai sur L'écriture maghrebine in Nouveaux Mélanges Orientaux, Paris 1886.

HUART, Clément; Les Calligraphes et les Miniaturistes de L'Orient Musulman, Paris, 1908.

HÜSEYİN bin Süleyman; Risale fi ta'rif al-hatt va'l-kalem, nesih, 46-81 varak, 1104 H., Süleymaniye Kütüphanesi, Es'at Efendi, Nu. 254782.

HÜSN-İ Hat Risalesi, 11 satır, 19 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdadlı Vehbi Efendi, Nu 1533.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal; Son Hattatlar,Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955.(İkinci baskı, 1970).

İREPOĞLU, G.; "Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık, s.1, İstanbul 1986, s.56-72.

İSMAİL HAKKI; Yazının Usul-i Tedrisi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340 R.

JAMES, David; Islamic Art An Introduction, London, New York, Sydney, Toronto, 1974.

JAMES, David; Qur'ans of the Mamluks, London, 1988.

JAMES, David; Qur'ans and Binding from the Chester Beatty Libraryı London, 1981

AL-JUBURİ, Suhaylah Yâsin; al-Khatt al-Arabî wa-tatauwuruhu fi'l-usur al Abbasiyyah fi'l Irak, Baghdad, 1962.

KARAMAĞARALI, Beyhan; "İki Hilye-i Şerif Üzerine ", Kültür ve Sanat, S.3, T.İş Bankası Yayınları, Pan Matbaası, Ankara, Ağustos 1989, s.9-13; Concerning Two Hilye-i Şerif', s. 86.

KARAMANBEY, Çetin; "Türk Halısında Kûfî Yazılar", Türk Folklor Araştırmaları, C.12, S.246, Ocak, 1970, s. 5004-5005.

KAYAOĞLU, İ.Günday; "Divitler", Antik ve Dekor, S.5. Asır Matbaacılık, İstanbul, 1989, s. 50-54.

KESKİNER Cahide; "Süsleme Sanatlarımızda "Rumî", Antika, s.34, Şubat 1988, s.18-29.

KHATTİBİ, Abdelkebir-SİJELMASSİ, Mohammed; The Splendour of Islamic Calligraphy, Translated from the Frech L'art Calligraphique Arabe, London, New York 1976.

Al-KURDİ, Muhammed Tahir; Ta'rikh al-Khatt al-Arabî wa-adâbuhu, Cairo, 1358 (1939).

KUMBARACILAR, Sedat; "Ayasofya'nın Levhaları", Hayat Tarih Mecmuası, C.I, S.1, Şubat 1970, s.74-77.

KUŞOĞLU, M.Zeki; Hât Sanatında Mühür", İlgi, Y. 17, S.36. Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Kasım 1938, ss. 32-35.

KÜHNEL, Ernst; Islamische Schriftkunst, Berlin-Leipzig 1042, Braunschweig 1963.

KÜHNEL, Ernst; "Die Osmanische Tuğhra "Kunst des Oriennts, S.II,1955, s.69-82

KÜRKÇÜOĞLU, A.Cihat; "Mahalli Bir Hattat: Urfalı Behçet", Türkiyemiz, S.45, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Şubat 1984, s. 28-34; Behçet Arabı of Urfa: A Provincial Calligrapher, s. 47-48.

LANCİ, Michele A.; Trattato della Simboliche Rappresentanze Arabichec della Varia Generazione de Musulmani Carrattre Sopra Differenti Materie Operati, Paris, 1845-1846.

LINGS, Martin; The Quranic Art of Calligraphy and Illumination, Londan, 1976.

LINGS, Martin-SAFADİ, Yasin Hamid; The Qur'an Exhibition Cataloque, London, 1976.

MAHİR, Bânu; "Kanunî Döneminde Yaratılmış Yaygın Bezeme Üslubu Saz Yolu", Türkiyemiz, Y. 18, S. 54. Sayılı Matbaası, İstanbul, Şubat 1988, s. 28-33; Saz Yolu, s. 33-37. (İng.)

MAHİR Bânu; "II.Bayezıd Dönemi Nakkaşhanesinin Osmanlı Tezhip Sanatına Katkıları", Türkiyemiz, Y. 20, S.60, Tayf Ofset Matbaası, İstanbul, Şubat 1990, ss.4-9; "The Palace Studio in the Reign of Bayezıd II.Its Contribution to the Art of Ottoman Illumination", s.9-13.

MAHİR Banû; "Manuscript Illumination ",Tradional Turkish Arts, The Republic of Turkey, Ministry of Culture, Apa ofset Basımevi, İstanbu, s.366-387.

MAHİR Banu: "Osmanlı Saz üslubu Resimlerinde Ejder İkonografisi", Sanat Tarihinde ikonoğrafik Araştırmalar Semineri, Nisan 1190 Ankara, Güner İnal'a Armağan Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1993, s.271-294.

MAHİR Banu: "Saray Nakışhanesin ünlü Ressamı Şah Kulu ve Eserleri", Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı, S.1, İstanbul 1986, s.113-130.

MAHİR Banu" Osmanlı Sanatında Saz Üslübundan Anlaşılan", Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı, S.2, İstanbul 1987, s.123-140.

MAHİR, Banu; "İslâm'da Resim" Sözcüğünün Belirlediği Tasvir Geleneği", Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1989, s.59-64.

MAJDA, T.; Catalogue of Oriental Manuscripts from Polish Collections, Warsaw,, 1967.

MAJER, Hans Georg; "Handschriften und Defter", Die Karlsruher Türkenbeute, (MAJER Hans Georg-PETRASCH Ernst-SAENGER, Reinhard-ZİMMERMANN, Eva), Hirmer Verlag München, 1991, s.363-385.

MEHDİ, Beyanî; Ahvalü âsâr-ı hoş-nüvisân, nestalik-nüvisan, Tahran Üniversitesi Yayınları, C.I, Tahran, 1345; C.II, s. 305-592; C.III. 1348, s. 593-1008.

MELEK, Celâl; Reisülhattâtin Kâmil Akdik, Kenan Basımevi, İstanbul, 1938.

MELEK, Celâl; Şeyh Hamdullah, Kenan Matbaası, İstanbul, 1948.

MELEK, Celâl; Türk İşlemeleri, Kenan Matbaası, İstanbul, 1939.

MERİÇ, Atanur; "Türk Kültür ve Sanatında Çiçeğin Etkinliği", Kültür ve Sanat, S.7, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası,Ankara, Eylül 1990, s.53-57; The Impact of Flowers on the Turkish Culture and Arts,s. 92.

MERİÇ, Atanur; "Fatih Dönemi Tezhipleri ve Nakkaşhane Geleneği", Antik ve Dekor, S.9, Asır Matbaacılık, İstanbul, Aralık-Ocak 1990-1991, s. 108-112.

MERİÇ, Rıfkı Melûl; Türk Nakış Sanatı Araştırmaları, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.

MERİÇ, Rıfkı Melûl; Türk Cild San'atı Tarihi Araştırmaları, I, Vesikalar, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Güven ve Sevinç Matbaaları, Ankara, 1954.

MESARA, Gülbün; Türk Tezhip ve Minyatür Sanatı, Sandoz Bülteni, C.7, S. 25, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1987, s. 9.

MESARA(ÜNVER), Gülbün; Türk Sanatında İnce Kâğıt Oymacılığı (Katı'), T.İş Bankası Yayınları, Doğuş Matbaası, Ankara, 1991.

MESARA, Gülbün; "Günümüzde Kağıt Oymacılığı", Kültür ve Sanat, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Mart 1991, s. 54-56.

MESARA, Gülbün; "18.yy. Ait Mehmed Selim Divanı: Türk Kağıt Oymacılığı Şaheseri", Antik ve Dekor, S.1. Asır Matbaacılık, İstanbul, s. 62-65.

MESARA Gülbün; Ord.Prof.Dr.A.S.Ünver'in Cilt Çalışmaları üzerine, İstanbul Matbaacılar ve Ciltciler Derneği Dergisi, 6. Cilt Sanatı Haftası, 18-23 Ocak 1988.

MESARA Gülbün; "A.Süheyl Ünver'in Medresetü'l Hattatin Yılları ve ötesi, Antik ve Dekor, s.17, İstanbul 1992, s.60-64.

MIGEON, Gaston; Les Art Musulmans.

MORITZ, B.; Arabic Palaeography from the first Century of Hedjira till the year 1.000, Cairo, 1905.

MORITZ, B;" Arabische Schrift" Madd. Erzyklopedie des Islam, Leiden, 1913, s. 399-410.

Al-MUNAJJİD, Salah-al-Din Dirasat fi ta'rikh al-knatt al-Arabî, Beyrut, 1972.

AL-MUNAJJİD, Salah-al-Din; al-Kitab al-Arabî l-makhtut, Cairo, 1960.

MUSTAFA ALİ EFENDİ; Menakıb-ı Hünerveran, Türk Tarih Encümeni Yayını, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1926 (İbnülemin Mahmud Kemal'in önsözü ile).

MÜSTAKİMZADE, Mabsût fi rüsûm al-hutut, 19 satır, 40-45 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdadlı Vehbi, Nu. 2171/5.(Yazma)

MÜSTAKİMZADE Süleyman Sadeddin Efendi; Tuhfe-i Hattatin, Türk Tarih Encümeni Yayınları, İstanbul Devlet Matbaası, 1928 (Önsözü ile baskıya hazırlayan İbnülemin Mahmud Kemal).

AL-NADİM, Muhammade bin Ishak; Kitab al-fihrist, Editor by G.Flügel, Leipzig 1871-1872, Photographic reprint, Beyrut, 1965.

AL-NAMİ, Halil Yahya; Aslu'l-hatt al-Arabî, etc., Cairo, 1935

NAMIK Salih, Mehmed Efendi, Terceme-i Mizanü'l-hat, 1198 H., Türkçe, 17 satır, 85-94 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'at Efendi, Nu.2547/3. (yazma)

NEFESZADE, İbrahim al-Kuraşi (?- 1060 H.), Kitap fi fezailü'l-hatt ve'l-kitâbe, Türkçe, 19 satır, 32 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Hafid Efendi. (Yazma).

NEFESZADE, Tezkiretü'l-hattatin, 15 satır, 1-31 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, Nu. 28981. (Yazma).

NEFESZADE, Tezkiretü'l-hattatin, 19 satır, 44 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi, Nu. 2547/1

NEFESZADE İBRAHİM EEFENDİ; Gülzâr-ı Savâb, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, Millî Mecmua Basım Evi, İstanbul, 1939 (Muallim Kilisli Rifat Efendi önsözü ile).

ONUR, Oral; Edirne Hatt San'atı, Dilek Matbaası, İstanbul 1955.

ORAL, M.Zeki; "Tarihi Eserlerimizi Bezeyenlerden: Nakkaş Abdullah", Yıllık Araştırmalar Dergisi, S. II, 1957(1958), s.153-158.

ORAL,Zeki; "Kitap Kitabeleri", Anıt, S.1, Şubat 1950, s.5-10.

ORGUN, Zarif; "Tuğra", Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, S.5, İstanbul 1949, s.203-220.

ÖLEZ, Tülây; "Türk Sanat Tarihinde Oyma Sanatı Üzerine", Kültür ve Sanat, S.3, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Aralık 1974.

ÖNDER, Mehmet; "Türkler'de Yazı Sanatı", Bizim Yayla Dergisi, S.4, Konya 1950, s.10.

ÖNDER, Mehmed; "Mevlâna Müzesi Hattatları", Tarih Sanat Mecmuası, S.17, İstanbul, 1953, s.5

ÖNDER, Mehmet; "Selçuklu Tezhibi", Hisar, S.18, Doğuş Matbaası Ankara 1965,

ÖNDER, Mehmet; "15. yüzyıl Sonuna Kadar En Eski Mesnevi Nüshaları", Necati Lugal Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, s.517-528.

ÖNDER, Mehmet; "Türk Hat Sanatında Sikkeli Yazı Levhaları", Antik Dergisi, S.36, İstanbul, Nisan 1988, s.32.

ÖNDER, Mehmet; "Türk Hat Sanatında 'Besmele' İstifleri", IX.Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler,; Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 127.

ÖZBEK, Nabi; "Tebrizi Kerimzade ile Bir Söyleşi: İcazetnâmeler", Antik ve Dekor, S.7, Asır Matbaacılık, Temmuz-Ağustos-Eylül 1990, s. 64-65.

ÖZDENİZ, Engin; "Türk Cilt Sanatı", Sanat Dünyamız, Y.8, S.21, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Ocak 1981, s. 13-21.; Turkish Bookbinding, s. 22-25

ÖZDENİZ, Engin; "Türk Kat'ı San'atında Gemiler", Denizin Sesi, Y.16, S.95,Ekim 1991, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 40-42; Ships in the Turkish Art of Paper Cut, s. 43-45.

ÖZEL, Hattat Saim;Hat örnekleri, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1926.

ÖZEN, Mine Esiner; Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü, İstanbul, 1985.

ÖZEN , Mine Esiner; "Klasik Cilt Sanatımızda Lâke", Antik ve Dekor, S.6, Asır Matbaacılık, İstanbul, Nisan 1990, s. 78-81.

ÖZEN Mine Esiner; "Tezhipte Tığ", Antika, s.10, Ocak 1968, s.44-51.

ÖZEN Mine Esiner; Klâsik Cilt Sanatımızın Bazı özellikleri, Antika, s.25, Nisan 1987, s.4-10.

ÖZERGİN, M.Kemal; "Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min El-Hoyi Hakkında ", Belleten, S.XXXIV, 1970, s. 219-230.

ÖZERGİN, M.; "Temurlu Sanatına ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer'in Bir Arzı", Sanat Tarihi Yıllığı, S. VI, 1976, s. 471-518.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "Türk Hat Sanatında Yazı Resimler", İlgi,C.21,S.48, Apa Ofset, İstanbul,1977, s.8.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "Olağanüstü Usta Bir Hattat, Mükemmmel Binici Darüssaade Ağası Hattat Beşir Ağa", Antik ve Dekor, S.10, Asır Matbaası, İstanbul,1991, s.136-140.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "Yaprak Üzerine Yazılan Hatlar", Antik ve Dekor, S.10, Asır Matbaası, İstanbul,1991, s.36-41.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "Ay ve Yıldız Formunda İstiflenmiş Yazılar", Antik ve Dekor, S.9, Asır Matbaacılık, İstanbul, Aralık-Ocak 1990-1991. s.52-54.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "19.Yüzyıldan Bir Hat ve Tezhip Örneği", Hasan Rıza'nın Kaside-i Bürdesi", Antik ve Dekor, S. 8, Asır Matbaacılık, İstanbul, Ekim-Kasım 1990, s. 114-116.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "Süleymaniye Camii Yazıları ", İlgi Y.22, S.54, Apa Ofset Basımevi, İstanbul 1988, s.12-16.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; " Selimiye Camii Yazıları", İlgi, Y.22, S.55, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1988, s. 9-14.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; Bursa Camii Yazıları", İlgi, Y.24, S.62, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1990, s. 21-27.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "Bayezıd Medresesi ve Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi", İlgi, Y.20, S. 45, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1986, s. 2-9.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "Tophane Kılıç Ali Paşa Camisi Yazıları", İlgi, Y. 23, S. 58, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1989, s. 15-19.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "Şehzade Camii Yazıları", İlgi, Y. 22, S. 53, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1988, s. 9-12.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; "Üsküdar Atik Valide Camii Yazıları", İlgi, Y. 24, S. 60, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1990, s. 8-13.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; " Yaprak üzerine Yazılan Hatlar", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, ; Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 135.

ÖZSAYINER, Zübeyde Cihan; Türk Vakıf Hat Müzesi'ndeki Bezemeli Kur'ân-ı Kerimler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları (Basılıyor 1994 ?)

ÖZÖNDER, Hasan ; "Hattat Halim Özyazıcı ve Yazı Üslubu (14.I.1898-30 IX.1964), Türk Kültürü, C. 8, S.96. Ekim 1970, s. 33-41.

POPE, Arthur Upham; Survey of Persian Art, London 1938, reprinted Tokyo 1969.

POPE, Arthur Upham;Persian Architecture, New York, 1965.

AL-QALQASHANDİ, Ahmed ibn' Abd Allah; Subh al-a'sha, Cairo, 1913-1914.

AL-QALQASHANDİ, Ahmed ibn' Abd Allah; Ma'alim al-kitabbahh wa-maghanim al-isabsh, Beyrut, 1913.

RADO, Şevket; "Kaybettiğimiz Büyük Sanatkâr Hattat Hamit Aytaç", Türkiyemiz, S. 39, Apa Ofset Matbaası, İstanbul, Şubat 1983, s. 1-4.

RADO, Şevket; " An Interview With Sakıp Sabancı", Türkiyemiz, S. 40, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Haziran 1983, s. 45-46.

RADO, Şevket; " Hat Sanatı Bir Resim Sanatıdır", KAYNAKLAR, S. 1, Emek Matbaası İstanbul, Eylül-Ekim-Kasım 1983, s. 42-47.

RADO, Şevket; Türk Hattatları, XV.Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler, İstanbul, 1984.

RADO, Şevket; "Yazı ve Resim", Türkiyemiz, S. 46, Apa Ofset Matbaası, İstanbul, Haziran 1985, s. 3-6.

RENDA, Günsel; Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı: 1700-1850, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977.

RENDA, Günsel; "Türk Resminde Batılılaşma Yönünde İlk Denemeler", Çağdaş Türk Resim Sanatı, C.I, İstanbul 1980, s.17-76.

RICE, David S.; The Unique ibn al-Bawwâb Manuseript in the Chester Beatty Library, Ireland, Dublin, 1955.

RİSALE fi, beyani'l-hutut, Arapça, 9 satır, 33 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan 314.

ROBERTSON, Edward; Muhammed ibn Abd ar-Rahman on Calligraphy, Edited and translated by E.Robertson, İn Studia Semitica et Orientalia, Glasgow, 1920.

ROBINSON, B. W-GRUBE, E. J.-MEREDITH-OWENS, G.M.- SKELTON, R.W.; Islamic Painting and the Arts of the Book, London 1976.

ROBİNSON, B.W-; "Persian Lacquer in the Bern Historical Museum", Iran Journal Of The British ınstitute of Persian Studies, S. VIII, 1970.

ROBİNSON, B.W.; "Prince Baysunghur and the Fables of Bidpai", Oriental Arts, S.16, pp.145-154.

ROGERS, J.M.- WARD, R.M;Süleyman the Magnificent, London, 1988. Sothebby's Fine Oriental Manuscriptsand Miniatures, London, Monday 14 th December 1987.

ROGERS J.M.; Islamic Art + Desing 1500-1700, British Museum Publications London 1983.

SAHİLLİOĞLU, Halil; "Onsekizinci Yüzyılda Ünlü Bolulu Hattatlar",Konya Mecmuası, S.5,Ocak 1937,s.294-296.

SAYRAÇ, Aygen; "XVI.Yüzyılın Kendine Özgü Büyük Ustası Ahmet Karahisarî" Türkiyemiz, Y. 20, S.62, Tayf Ofset Matbaası, İstanbul, Ekim 1990, s. 34-41.

SCHİMMEL, Anne marie; Islamic Calligraphy, Leyden 1970.

SCHIMMEL, Anne maria; "Türk Hat Sanatı Üzerine", Kültür ve Sanat, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Mart 1990,s.5-9.; On the Art of Turkish Calligraphy, s.89.

SCROEDER, E.; "Islamic Book Art in the Museum of the Rhode ısland School of Desing", Studies; Museum of the Rhode Island School of Desing, 1947, pp.63-79.

SELMAN, İsa (Çev. Karabacak Ahmet Hamdî); Hattat ve Tezhipci Nişaburlu Şah Mahmud, Vakıflar Dergisi, S. XII, Mars Matbaası, Ankara, 1978, s. 329-334.

SIMS, Elenor G.; "The Turks and Illustrated Historical Texts", Fifth International Congress of
Turkish Art, Budapest September 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s. 747-772.

SİMS, Elenor G.; "Late 15 th Century Ottoman Il lumination in a Fragmentary Manuscript of Sellections from the Qur'an and its Relationship with Contemporary and later Ottoman Decorative Arts", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 152.

SUBAŞI, M.Hüsrev; "Geleneksel Türk Yazı Sanatında Hilyeler", IX.Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler,; Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 160.

SUBAŞI Hüsrev; Es'ad Muhlis Sadullah ve Kemal İsmail Sadık Paşaların Hattatlığı ve Ayaş'taki Hatların Değeri, Bünyamin Ayaşi ve Ayaş Semineri, 2-4 Temmuz 1993, Ankara 1994, s.177-200, 310-340

SUYOLCUZADE MEHMET NECİP EFENDİ; Devha-tül-Küttap, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul, 1942 (Kilisli Muallim Rifat Efendi'nin önsözü ile).

SUYUTİ, Risale fi'lmi l-hatt, arapca, nesih, 25 satır, 409-410 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisü'l-küttap, 1150/67.(yazma)

SUYUTİ; Fi'ilm al-hatt, Cevaib Matbaası, İstanbul.

SÜLEYMAN Efendi (Eğinli); Mir'at-ı Hattatin (Hat ve Hattatan'a Zeyl, 73 varak).

ŞAHLAN, Bilâl; "Süsleme Sanatlar", Mesleki ve Teknik Öğretim, C.18, s. 208, Haziran 1970, s. 14-19.

ŞAPOLYO, Enver Behnan; "Türk Hat Sanatı", Önasya, C.IV, S.47, Ayyıldız Matbaası, Ankara, Temmuz 1969, s. 12-13.

ŞAPOLYO, Enver Behnan; "İshane ve Mürekkepcilik", Önasya, CV.VI, S.64, Ayyıldız Matbaası, Ankara, Aralık 1970, s. 12-13.

ŞEHSUVAROĞLU,Bedii N. ; Tezhip-Minyatürde Türk Ekolü", Yeni İstanbul Gazetesi, 2 Temmuz 1955, s.6.

ŞEHSUUVAROĞLU, Halûk Yaşar; "Hattat Mustafa Rakım" Cumhuriyet Gazetesi, 12 Eylül 1955, s.5.

ŞENOCAK, Kemaleddin; "Türklerde Yazı Sanatı", İslâm, C. 5, S.2, Aralık 1961, s. 49.

TAMER, Cahide; "Quelques recherches sur les décorations Turques" International First Congress of Turkish Art, Ankara, 1959, Ankara, 1961.

TAN, Erdoğan; "Türk Tezhib San'atı", Milli Kültür, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara, 1977, S. 10 Ekim 1977, s. 40-43.

TANINDI, Zeren; Rûganî Türk Kitap Kaplarının Erken Örnekleri, Kemal Çığ'a Armağan, Bozak Matbaası, İstanbul, 1984, s., 223-253.

TANINDI, Zeren; Konya Mevlâna Müzesi'nde 677 ve 665 Yıllık Kur'anlar: Karaman Beyliği'nde Kitap Sanatı, Kültür ve Sanat, S. 12, T.İş Bankası Yayınları, Ajans -Türk Matbaası, Ankara, Aralık 1991, s. 42-44.; The Book Art During of the Principalty of Karaman, s. 90-91.

TANINDI, Zeren; "1278 Tarihli En Eski Mesnevi'nin Tezhipleri", Kültür ve Sanat, S.8, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Aralık 1990, s. 17-22.; Mesnevi Illuminations Dated 1278, s.86.

TANINDI Zeren; "13-14 Yüzyılda Yazılmış Kur'anların Kanuni Döneminde Yenilenmesi", Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık, s.1, İstanbul 1986, s.140-152.

TANINDI, Zeren; "Türk Tezhip (kitap süsleme) Sanatı", Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara 1993, s.407-420.

TANINDI, Zeren; "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde orta çağ islâm Ciltleri", Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı, S.IV, İstanbul 1990, s.103-149.

TANINDI, Zeren; "15 th-Century Ottoman Manuscripts and Bindings in Bursa Library" İslamic Art, S.IV, 1990.

TANINDI, Zeren; "İslâm Sanatında Cilt ve Ustaları", Yeni Boyut, s.3/23, Mayıs 1984, s.9-12.

TANINDI Zeren; " Cilt Sanatında Kumaş", Sanat Dünyamız, S.32, İstanbul 1985, s.27-34.

TANINDI Zeren; Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki Fas'da Hazırlanmış Tezhipli Kur'anlar, Topkapı Sarayı Müzesi XII. Sanat Tarihi Araştırmaları Haberleşme Semineri, İstanbul 1-6 Haziran 1992.

TAŞKALE, Faruk; "Hat Sanatı Yapıtlarından Seçkin Örnekler: Hilyeler", Antik ve Dekor, S.7, Asır Matbaacılık, İstanbul, Temmuz-Ağustos-Eylül 1990, s. 90-95.

TAŞKALE, Faruk; "Geleneksel Hat, Tezhip Minyatür ve Cilt Sanatlarımızın Bir Araya Toplandığı Fatih Divanı", Antik ve Dekor, S.13, Asır Matbaacılık, İstanbul, 1991, s. 28-31.

TAYANÇ Muin Memduh; Fatih Güzel Sanatlar, İstanbul 1953.

TAYŞİ, Mehmet Serhan; "Aşık Çelebi ve Millet Kütüphanesi Ali Emiri Efendi Vakıf Kitapları Arasında Bulunan minyatürlü Me-Şa'irü'ş-şu'ara adlı Eseri", Sanat, Kültür Bakanlığı Yayınları S.6, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1977, s. 77-89.

ERCEME-İ Risale fi'l-hatt, 11 satır, 32-62 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 289/2. (Yazma).

TERZİOĞLU, Arslan; "Bilim, Kültür ve Sanat Dünyamızın Ordinaryüsü Süheyl Ünver, Antik ve Dekor, S. 10, Asır Matbaacılık, İstanbul 1991, s. 141-143.

THACKSTON, M.W.; A Century of Princes Sources on Timurid History and Art, Cambridge, Massaschussetts, 1989.

AL-TİBBİ, Muhammed ibn Hasan; Jami Mahasin Kitabat al-Kuttap, Edited by Salah-al-Din Munajjid, Beirut, 1962.

TİLGEN, Nurullah; "Eyüplü Hattatlar 1650-1950", Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1950.

TİTLEY, Norah M.; "İslâm" in the Book Through 5.000 Years, The book in the Orient, London and New York 1972.

TUĞAL, Ahmet Naci; "Hat Sanatının Seramiğe Uygulanışı", Antik ve Dekor, S. 9, Asır Matbaacılık, İstanbul, Aralık-Ocak 1990-1991. s. 100-103.

TULPAR, Hüseyin;"Hattat Mustafa Halim Hoca'nın Vefatı Üzerine", İslâm, C.8, S.5, Şubat 1965, s. 159-160.

TUNÇAY, Rauf; XIII. ve XVIII. Asırlar Türk Süsleme Sanatları", Türk Kültürü, C.2, S. 15, Ocak 1964, s.30-37.,

TUNÇAY, Rauf; "Die Türkische dekorations-Kunst im XIII-XVIII, Jahrhundert, Cultura Turcica, C.I, S.2, Ankara, 1964, s. 274-280.

TUNÇAY, Rauf; "Edirne Sanat Eserlerindeki Süslemeler" Türk Kültürü Araştırmaları, C.I, S.2, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1964, s. 223-243.

TUNÇAY, Rauf; "Vesikaların Işığında Süsleme Sanatkârlarımız", Türk Kültürü, C.3, S.27, Ayyıldız Matbaası, Ankara, Ocak 1965, s. 197-200.

TUNÇAY, Rauf; " Türk Nakış Sanatı ve Nakkaş Molla Kasım" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 13, İstanbul 1968, s. 71-77.

TURAN İlhami; "Hat ve Tezhip Sanatının Şaheserleri Hilyeler", Very Important Person, No.23, İstanbul 1992, s.144-146.

TÜRK Hat Sanatından Örnekler, Akbank Yayınları, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1969.

UMUR, Suha; Osmanlı Padişah Tuğraları, Cem Yayınevi, Haluk Ofset Matbaası, İstanbul, 1980.

UYAR, V.S.; Hattatlar Armağan, Konya Halkevi Dergisi, 1946, s. 93-94; 1950, s. 135-136.

UZLUK, Feridun Nafiz; "Hattat Olarak Sabuncuoğlu Şerafeddin", Dirim Mecmuası, S. 9-10, Kağıt ve Basım İşleri Matbaası, İstanbul, 1951.

UZLUK, Şehabettin; Mevlevilikte Resim, Resimde Mevleviler, Ankara, 1957.

ÜLKER, Muammer; " Süleymaniye Camiindeki Kara-hisarî Yazıları", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S. 63/342, Temmuz-Aralık 1978, s.12-21.

ÜLKER, Muammer; Hat Sanatı, Yazma Eserler ve Fermanlar Sergisi, Calligraphy, Manuscripts and Imperial Edicts Exhibition, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, Nisan-April 1983.

ÜLKER, Muammer, Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı-The Art of Turkish Calligraphy from the Begining up to Present, T.İş Bankası Yayınları, Doğuş Matbaası, Ankara, 1987.

ÜLKER, Muammer; "Türk Hat Sanatında 16.Yüzyıl, Ünlü Hattatlar" Türkiyemiz, Y. 18, Sayılı Matbaası, İstanbul, Şubat 1988, s. 18-22; "Famous Calligraphers", s.22-27.

ÜLKER Muammer; "Türk cilt Sanatı", Sandoz Bülteni, İstanbul 1987, s.13-21.

ÜLKER Muammer ; "Calligraphy ",Tradional Turkish Arts, The Republic of Turkey, Ministry of Culture, Apa ofset Basımevi, İstanbul, s.306-355

ÜLKER Muammer; "Bookbinding", Tradional Turkish Arts, The Republic of Turkey, Ministry of Culture, Apa ofset Basımevi, İstanbul, s.356-365

ÜLKER, Muammer; Hicretin 15. Yüzyılında İslâm Sanatları Sergisi, Hat Sanatı Yazma Eserler ve Fermanlar Sergisi, istanbul 1983

ÜNVER, Ahmed Süheyl; "Siyakat Yazısı ve Kuyudu Atika", İstanbul Belediye Mecmuası, İstanbul, 1931.

ÜNVER, Ahmed Süheyl; "Türklerde Resim, Tezhip ve Minyatür Tarihi (Orta Asya Kısmı)", Akşam Basımevi, İstanbul, 1934.

ÜNVER, A.Süheyl; "Türk Kalemtraşçıları", Yücel, C.6, S.34,, İstanbul, 1937.

ÜNVER, A.Süheyl; "Kalemtraşçılık Tarihimiz", Tarih Dünyası, C.2, S. 13, 1950.

ÜNVER, A.Süheyl; Karaman Sultanı Mehmed Beyin Hususi Kütüphanesine Ait Bir Kitapta Temellük Kitâbesi, İstanbul, 1946.

ÜNVER, A. Süheyl; Hekimbaşı ve Hattat Kâtipzade Mehmet Refi', Kemal Matbaası, İstanbul, 1950.

ÜNVER, A.Süheyl; Müzehhip Karamemi, Kemal Matbaası, İstanbul, 1951.

ÜNVER, A.Süheyl; Turkish Desings, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1951.

ÜNVER, A.Süheyl; "Türk Tezyinatı", Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni, S.133, Şubat 1953, s.12-14.

ÜNVER, A.Süheyl; Hattat İsmail Zühdü Efendi, Kemal Matbaası, İstanbul, 1953.

ÜNVER, A.Süheyl; "Tezyini Çifte Besmele, Kemal Matbaası, İstanbul, 1953.

ÜNVER, A.Süheyl;" Hattat Mustafa Rakım Efendi 1757-1826", Tarih Dünyası, C.1, S.7, İstanbul, 1950.

ÜNVER, A.Süheyl; "Hattat Mustafa Rakım Efendi, Kemal Matbaası, İstanbul, 1953.

ÜNVER, A.Süheyl ; "Türk Tezyinatında Halkâriye Dair", Arkitekt, 1938, s. 301-309.

ÜNVER, A.Süheyl; "Konya'da Onüç-Onbeşinci Asırlarda Yapılan Kitap Tezhipleri ve Bu İnce Sanatımızın Konya'da Dirilmesi Lüzumu Hakkında", Konya Mecmuası, S.82, 1945.

ÜNVER, A.Süheyl; Hattat Ahmed Karahisarî, 1469-1556; A Well-Known Turkish Calligrapher Karahisari Ahmet Efendi 1469-1556, Afyon Turizm Derneği Yayınları, İstanbul, 1964.

ÜNVER, A.Süheyl; Fatih Devri Hattatlarından I Amasyalı Hamdullah Efendi ve Tıp Tarihimizdeki Yeri, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, S. 48, İstanbul, 1953.

ÜNVER,A.Süheyl; Türk Yazı Çeşitleri ve Faideli Ba'zı Bilgiler, Yeni Laboratuvar Yayınları, No.9, İstanbul, 1953.

ÜNVER, A.Süheyl; Eski Fatih Camii Bir Çini Pano, İstanbul, 1953, 50 Sanatsever Serisi No. 10. (Çiniyi Haz.Muzaffer Batur).

ÜNVER, A.Süheyl; Hattat Mahmud Celâleddin Efendi ve İstanbul Fethini Müjdeleyen Hadis, Kemal Matbaası, İstanbul, 1953.

ÜNVER, A.Süheyl; Fatih Devri Nakışhanesi ve Baba Nakkaş Çalışmaları, İstanbul, 1958.

ÜNVER, A.Süheyl; "L'ornamentation du Livre Seldjoukide Anatolien "Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca, Venezia, 1965, s.273-275.

ÜNVER A.Süheyl; "Anadolu Selçuk ve Beğlikleri Kur'an-ı Kerim Hattatları ve Tezyinatı üzerine", VI.Türk Tarih Kongresi, 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Tebliğler, 1967, s.130-140

ÜNVER,A.Süheyl; "Çok Sayıda Kur'an-ı Kerim Yazan Hattatlarımıza Dair", Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, S.4-5, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967, s.85-91.

ÜNVER, A.Süheyl; Ustası ve Çırağıyle Hezargradlı Zâde Ahmed Ataullah, Hayatları ve Eserleri, Tege Laboratuvarı Yayınları, Kemal Matbaası, İstanbul, 1955.

ÜNVER, A.Süheyl; Hilye-i Saaded Hattat Mehmed Şevki (1829-1888), İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1953.

ÜNVER, A.Süheyl; Hattat Kazasker Mustafa İzzet, Hayatı ve Eserleri, Kemal Matbaası, İstanbul, 1953.

ÜNVER, A.Süheyl; Hattat Karahisarî Ahmed Efendi ve Altunlu Besmelesi, Kemal Matbaası, İstanbul, 1953.

ÜNVER,A.Süheyl;"Hattat Şeyh Hamdullah ve Fatih için istinsah ettiği iki Mühim Tıbbî Eser, İstanbul üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları No.48, İstanbul, 1953

ÜNVER, A.Süheyl;"Baba Nakkaş", Fatih ve İstanbul, C.2, S.7, Mayıs 1954, s.169-188

ÜNVER,A.Süheyl; "Les Arts Decoratife Turcs le Regne de Fatih", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S.148, Mayıs 1954, s.32-34.

ÜNVER, A.Süheyl; Reisü'l-Hattatin Hacı Kâmil Akdik, Hayatı ve Eserleri, Kemal Matbaası, İstanbul, 1954.

ÜNVER, A.Süheyl; "Müzehhip ve Çiçek Ressamı Üsküdarlı Ali ve Eserleri, İstanbul, 1954.

ÜNVER, A.Süheyl; Hattat ve Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (1869-1946). Hayatı ve Eserleri, Kemal Matbaası, İstanbul, 1955.

ÜNVER, A.Süheyl; Mehmed Esat Yesarî. Hayatı ve Eserleri, Kemal Matbaası, İstanbul, 1955.

ÜNVER, A.Süheyl; Hattat Şefik Bey (1819-1880) Hayatı ve Eserleri, Kemal Matbaası, İstanbul, 1956.

ÜNVER, A.Süheyl; Fatih Devri Hattatlarından Amasyalı Hamdullah Efendi ve Tıp Tarihimizdeki Yeri, Kemal Matbaası, İstanbul, 1953.

ÜNVER, A.Süheyl; Fatih Devri Saray Nakışhanesi ve Baba Nakkaş Çalışmaları-An Album of decorations and writings belonging to the age of Sultan Mehmed to Conqerer, Kemal Matbaası, İstanbul, 1958.

ÜNVER, A.Süheyl; Hattat Mehmed Hulusi, Kemal Matbaası, İstanbul, 1958.

ÜNVER, A.Süheyl ;Hattat Ali bin Hilâl, Hayatı ve Yazıları, Kemal Matbaası, İstanbul, 1958.

ÜNVER, A.Süheyl; XVII inci Asırda 6 Türk Buketi-Six Turkish bouquets belonging to the seventeenth century, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1958.

ÜNVER, A.Süheyl; Turkish Desings, Maarif Basımevi, İstanbul, 1958

ÜNVER, A.Süheyl; Leylek Dede "Dede Stork", İstanbul, 1958.

ÜNVER, A.Süheyl; "Türk Yazı Tarihi Hakkında", Türk Yurdu, C.2, S.4, 1960, s.41-42.

ÜNVER, A. Süheyl; "XV. Yüzyılda Türkiye'de Kullanılan Kağıtlar ve Su Damgaları, Belleten, C.XXVI,S.104, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962, s.739-762.

ÜNVER, A.Süheyl; "Divitcilerimiz ve Eserleri", Türk Etnografya Dergisi, S.VI, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964, s.90-97.

ÜNVER, A.Süheyl; "Türk İnce El Sanatları Tarihi Üzerine", Atatürk Konferansları Serisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964, s. 103-153.

ÜNVER, A.Süheyl; Türk Sanat Tarihinde Edimekâri Lâke İşleri ve Sanatkârları, Vakıflar Dergisi, S.6, istanbul 1965, s.15-20

ÜNVER, A.Süheyl; "Hattat Hafız Osman ve Yazdığı Kur'an-ı Kerimler", Türk Yurdu, C.6, S.9, Eylül 1967, s.5-9.

ÜNVER, A.Süheyl; 50 Türk motifi, Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, İstanbul, 1967.

ÜNVER, A.Süheyl; Yazdığı Kur'an-ı Kerimlerle Meşhur Hattat Hafız Osman Efendi -Introduction to a photoreproduction of Kur'an writen by Hafız Osman, İstanbul, 1986.

ÜNVER, A.Süheyl; "Türk Süslemesinin Dünü ve Bugünü", Önasya, C.VI, s.67-68, Mart-Nisan 1971, s.4-5.

ÜNVER, A.Süheyl; "Selçuklu Türkleri Besmelelerinden Birkaç Örnek", Sanat, Kültür Bakanlığı Yayınları, S.6, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1977, s.30-35.

ÜNVER, A.Süheyl; "Türk Sanatında Çiçekler ve Buket", Türkiyemiz, S.22, Apa Ofset Matbaası, İstanbul, Haziran 1977, s.14-17.

ÜNVER A. Süheyl; Bir Zamanın Reisü'l Üleması Ardından, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü'nün Onar Aramağanından Ayrıbasım., İstanbul 1977.

ÜNVER A.Süheyl; İstanbul Fethinden Sonra İlim ve Sanat, Fethin 511. Yıldönümü Konferanslarından Ayrıbasım, İstanbul 1964.

ÜNVER A.Süheyl; "Edirne'de üç Şerefeli Camiin Avlusu Kubbeleri içindeki Devrinin Süsleri Hakkında, Arkitekt, Ayrıbasım, İstanbul, 1949.

ÜNVER, A.Süheyl;"İkinci Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında", IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye sunulan tebliğler, Ankara 1952, s.294-312.

ÜNVER A. Süheyl; Bursa'da Muradiye'de eski Bir Evin İç Süslemeleri Hakkında, İstanbul 1947.

ÜNVER A. Süheyl; "Altınla Yapılmış Tezhipli Eserlerimiz, THY Magazin, s.6, 20 Ocak 1974.

ÜNVER A.Süheyl; "Anadolu Selçukluları Kitap Süsleri ve Resimleri, Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları, C.V, 1971-72, TTK Basımevi, ankara, 1975.

ÜNVER A. Süheyl; Kaplarda Türk Tezyinatı Örnekleri, İstanbul 1943

ÜNVER A.Süheyl; The History of Tulips in Turkey, The Daffodil And Tulip Year Book 1969, London, October 1968, pp.46-53.

ÜNVER A.Süheyl; "The Narcissusin the History of Flowers in Turkey, The Daffodil And Tulip Year Book 1968, London, Novenber 1967, pp.67-75.

ÜNVER A.Süheyl; "Edirne Sarayında Kum Kasrı, Arkitekt Neşriyatı, Nu.5, İstanbul 1940.

ÜNVER A.Süheyl; "Çiçek Tarihimizde Türk Karanfilleri, Türk Etnografya Dergisi, s.IX, 1966, Ayrıbasım, Ankara 1967.

ÜNVER A.Süheyl; "Edirne'de Mimari eserlerimizdeki Tabii Çiçek Süslemeleri Hakkında, Vakıflar Dergisi, s.V, Ankara, 1962, s.15-18.

ÜNVER A.Süheyl; "Çiçek Ressamı Mehmed ve Bir Demeti, 50. Sanat Sever Serisi 8, İstanbul 1953.

ÜNVER A.Süheyl; Hattat Bağdadî Ali İbn Hilâl, Cairo, 1958.

ÜNVER A. Süheyl; "Türk Tezyinatında Halkâriye Dair", Arkitekt, İstanbul 1938, s.301-309.

ÜNVER A.Süheyl; Müzehhip Kara Memi, İstanbul 1951.

ÜNVER A. Süheyl; "Ağamirenk", (Minyatürcü), islam Türk Ansiklopedisi, C.I, İstanbul 1944, s.138-139.

ÜNVER A.Süheyl; Türk Minyatürleri, THY Magazin, özel sayı, 20 Mayıs 1973, s.34-40.

ÜNVER A.Süheyl; Tarihte Anadolu Türkleri'nde Spor, Dirim Mecmuası, Ayrı basım, İstanbul, 1943.

ÜNVER Süheyl-AKAR, Azade; "Sultan Ahmet Türbesi'nin Farkına Varılmayan Bir Güzelliği", Kültür ve Sanat, Kültür Bakanlığı Yayınları, S.4, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1976, s.92-93.

ÜNVER A.Süheyl- SÖZER Mihriban; Çinili Köşkün Altın Renkli Nakışları, Arkitekt Neşriyatı, No.12, İstanbul 1943.

ÜNVER (MESARA), Gülbün; Osmanlı Sanatında Vazolu ve Vazosuz Çiçek Demetleri, Flower Bauquets Withhout With and Vases in The Ottoman Art", Vakıflar Dergisi, S.IX, Ankara 1971, s.321-325.

ÜSTÜN Ayşe; Sadberk Hanım Müzesi'nde Bulunan Hilye-i Şerif Levhaları ve Tezhip Özellikleri, Topkapı Sarayı Müzesi XII. Sanat Tarihi Araştırmaları Haberleşme Semineri, İstanbul 1-6 Haziran 1992.

ÜSTÜN Ayşe; Necip Paşa Kütüphanesindeki Yazmaların Tezhip Bakımındın önemi, Türk Kültüründen Tire Sempozyumu, Tire 4-5 Eylül 1993,

ÜSTÜN Ayşe; "Tire Necip Paşa Kütüphanesinde Bulunan Ciltli Yazma Eserlerin Tanıtımı ve Korunması Hakkında Öneriler", XI.Vakıf Haftası, Ankara 6-12 Aralık 1993,

WAJDA, Georges; Album de Paleographie Arabe, Paris, 1958.

WIET, G.; Materiaux pour un corpus inscriptionum Arabicarum Premiere Partie, Egypte, Cairo, 1929-30.

YADA, S.; "Sanat Olarak Yazı", Ankara Sanat, C.II, S.20, Ankara, 1967, s.10-11.

YAĞMURLU, Haydar; "Tezhip Sanatı Hakkında Genel Açıklamalar ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde İmzalı Eserleri Bulunan Tezhip Ustaları", Türk Etnografya Dergisi, S.XIII, Ankara, 1973, s.79-131

YAMANLAR MİZUNO, Minako; "Hataî Motifinin Menşeî", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.120.

YAZANSOY, Cenap; "Bir Hat Kolleksiyonu", Türkiyemiz, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Haziran 1983, s.23-28.

YAZICI, Mustafa; "Hat Sanatının Zirvesine Ulaşan Sportmen Hattatlarımızdan Şeyh Hamdullah", Mesleki ve Teknik Öğretim, C.18, S.210, Ağustos 1970, s.21-24.

YAZIR, Mahmud; Siyakat Yazısı, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1941.

YAZIR, Mahmud; Eski Yazıları Okuma Anahtarı, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1942. (2,3. Baskıları Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılmıştır, 1978).

YAZIR, Mahmud Bedreddin (Hz:Uğur Derman); Medeniyet Aleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli, I ve II.Ks., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972 (I.Ks.) Ankara, 1974 (II.Ks.).

YETKİN, Suud Kemâl; İslâm Sanatı Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1965.

YÜCEL, Erdem; "Hat Sanatı", Tarih Mecmuası, Tifdruk Matbaası, İstanbul, 1965, C.1, S.7, s.44-48.

YÜCEL, Erdem; "Türk Süsleme Sanatını Yaşatan Eller", Arkitekt, C.40, S.342, 1971, s.92.

ZAYN AL-DİN, Naci; Musavverü'l Hat El Arabi, Bağdad, 1968.

ZAYN AL-DİN, Naci; Bedayiü'l-Hattaü'l-Arabî, Bağdad, 1972, Beyrut 1394/1974.

AL-ZUBAİDİ, Muhammed Murtaza; Hikmat al-ishraç ilâ kuttab al-afaq, Edited by' Abd al-salam Harun, Cairo, 1954.

MİNYATÜRLE İLGİLİ SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

AÇIKGÖZ, Namık ; "Minyatür Penceresinden Doğu ve Güneydoğu Anadolu" Kültür ve Sanat, S.7, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Eylül 1990, s.75-79.; Eastern Southeastern Anatolia through A Window of Miniature, s.95.

ADIVAR, A.Adnan; La Sience chez les Turcs Ottomans, Paris, 1939.

AĞAOĞLU, M; "Preliminary Notes on Some Persian Ill usrated in the Topkapı Sarayı Müzesi, Part.I", Ars İslamica, I, 1934, s.183-199.

AHMAD, M.I.;"The Muslims and the Art of Painting", Majallat al-Azhar, s.20, 1951, pp.605-609; s.21, 730-735; s.22, 943-945; s.23, 1952, 147-151; 468-472. (Arapca)

AHMET TEVHİT; "Hünernâme", Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 2/1, İstanbul, 1328, s.103.

AINI, K.S.; "Some New Documents on Tajik Miniature Painting of the 16 th Century", Trudy Akademii Nauk Tadzhikskoi, s.42, 1956, pp.33-47. (Rusca)

AINI, K.S.; Some Features of the Timurid Miniatures", Narody Azii i Afriki, 1971, pp.141-143.

AINI, K.S.; "Miniatures in the Shahnameh Manuscripts from Leningrad and Several Questions about the Orgin of Persian Miniatures", In Iskusstvo i Arkheologiya Irana, Ed.H.K.Karpova, Moskow 1971, pp.9-19.

AKALAY (TANINDI), Zeren; Osmanlı Tarihi ile ilgili Minyatürlü Yazmalar. Şahnameler ve Gazanâmeler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Basılmamış Doktora Tezi), 1972.

AKALAY (TANINDI), Zeren; "Tarihi Konuda Osman Minyatürleri", Sanat Tarihi Yıllığı, S.II, 1966-68, İstanbul 1968, s.102-116

AKALAY (TANINDI), Zeren; "Tarihi Konularda Türk Minyatürleri "Sanat Tarihi Yıllığı, S.III, 1969-1970, İstanbul 1970, s.151-166.

AKALAY (TANINDI), Zeren;"Topkapı Sarayı Müzesi Hazine 753 No.lu Nizami Hamsesi'nin Minyatürleri", Sanat Tarihi Yıllığı, S.V, 1973, s.389-409.

AKALAY(TANINDI), Zeren;"The Forrerunners of Classical Turkish Miniature Painting", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest September 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.31-47.

AKALAY (TANINDI), Zeren; "Emir Hüsrev Dehlevi'nin 1496 Yılında Minyatürlenmiş Heşt Bihişt'i", Sanat Tarihi Yıllığı, S.VI, 1976, s.347-373.

AKALAY, Zeren;"Emir Hüsrev Dehlevi ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Bulunan Minyatürlü Eserleri", Kültür ve Sanat, Kültür Bakanlığı Yayınları, S.5, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Ocak 1977, s.8-19.

AKALAY, Zeren; "Klasik Türk Minyatür Resimlerinin öncüleri-Forerunners of the Classical Turkish Miniature", Sanat Dünyamız, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul, Mayıs 1976, s.14-23.

AKALAY (TANINDI), Zeren; "Minyatürlü Bir Coğrafya Kitabı",Kültür ve Sanat, Kültür Bakanlığı Yayınları, S.4, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1976, s.60-71.

AKALAY (T ANINDI), Zeren; XVI. Yüzyıl Nakkaşlarından Hasan Paşa ve Eserleri, I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 15-20 Ekim 1973, Tebliğler 3. Türk Sanatı Tarihi, s.607-626, İstanbul, 1979.

AKAR, Metin; "Nasreddin Hoca", Lâle, Türk Petrol Vakfı Yayınları, S.4, Aralık 1986, Renkler Matbaacılık, İstanbul, s. 20-31.

AKIMUSHKİN, O.F.; "Legent about the Artist Behzat and the Calligraphier Mahmud Nishapuri", Narody Azii i Afriki, 1963, pp.140-143.

AKIMUSHKİN, O.F.; Persian Manuscripts in the Institueof Asian People, Mocow, 1964. (Rusca)

AKİMUHKİN, O.F.-IVANOV, A.A.; Persidkie Miniaturi XIV-XVII, Moscow, 1968.

AKURGAL, Ekrem-MANGO, C.-ETTINGHAUSEN, Richard; Les Tresors de Turqie, Geneva, 1966.

AMJAD ALI, S.; "Muslim Painting" Pakistan Quarterly. C.2,s.4,1952, pp.8-13; 63-64.

MUSTAFA ALİ;Menakıb-ı Hünerveran, İstanbul, 1926.

ALİ (Gelibolulu); "Künhülahbar", İstanbul Üniversite Kütüphanesi, M.S.5959, İstanbul 1227.

ANAFARTA, Niğar; Topkapı Sarayı Padişah Portreleri, Doğan Kardeş Yayınları, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1966.

ANAFARTA, Niğar; Hünername Minyatürleri ve Sanatçıları, İstanbul, 1969.

AND, Metin; Kırk Gün Kırk Gece, İstanbul, 1959.

AND, Metin; Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları, Ankara, 1982.

AND, Metin; Sellection of 33 Turkish Miniature, İstanbul 1983

AND, Metin; Turkish Miniature Painting. Ottoman Period, İstanbul, 1987.

AND, Metin; "17. Yüzyıl Türk Çarşı Ressamlarının Padişah Portreleri", Türkiyemiz, Y.19, S.58, Sayılı Matbaa, İstanbul, Haziran 1989, s.4-9; Sultan Portraits Executed by Turkish Seventeenh Century Bazaar Painters, s.9-13.

AND, Metin; "Eski Edebiyatımızda Dramatik Bir Tür: Maktel ve Minyatürlü Maktel Yazmaları", Tütrkiyemiz, Y.20, S.61,Tayf Ofset Matbaası, İstanbul, Haziran 1990, s.4-12; Maktel. a Semi-Dramatic Form in Turkish Literature and Some Il lustrated Maktel Manuscripts, s.12-15.

AND, Metin; Eski Seyirci için Türk Sanat Dansları Kadın Dansçılar (çengiler)", Türkiyemiz, Y.21, Tayf Ofset Matbaası, İstanbul, Şubat 1991, s.16 19; Turkish Dancing as Spectaclei Dancing Grils, s.19-23.

AND, Metin; "Bir Renaissance İnsanı: Matrakcı Nasuh", Kültür ve Sanat, S.3, T.İş Bankası Yayınları, Pan Matbaası, Ankara, Ağustos 1989, s.14-19; A Man of Renaissance: Matrakcı Nasuh, s.87.

AND, Metin; "Türk Minyatüründe Kuşlar", Kültür ve Sanat, T.İş Bankası Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, S.5, Mart 1990, s.10-18.; Turkish Miniatures Depicting Birds, s. 89.

AND, Metin; "Türk İslâm Minyatüründe Bilimle ilgili Konular", Kültür ve Sanat, T.İş Bankası Yayınları, S.7, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Eylül 1990, s.17-23; Turco-İslâmic Miniatures on Scientific Subjects, s.87.

ANET, C.; Miniaturmalerei im İslamischen Orient, Berlin, 1922.

ARNOLD, T.W.; The Court Painters of the Grand Mongols, Oxford, 1921.

ARNOLD, T.- GROHMAN,W.; The Islamic

Book, Floransa-Paris, 1929.

ARNOLD, T.W.; Painting Islam, Oxford 1928; Yeni Baskı, New York, 1965.

ARSEVEN, Celâl Esad; "Minyatür" maddesi, Sanat Ansiklopedisi, C.III, İstanbul, 1950, s.1415-1427.

ASHRAFI, M.M.; The Bukhara School of Painting, Dushanbe, 1974. (Rusca)

ASHRAFI, M.M.; "The Bukhara School of Painting", In the arts of the Book in Cenral Asia, ed. B."Gray, Unesco, Paris 1979. pp.249-272.

ASHRAFI, M.M.; Persian-Tajik Poetry in 14 th-17 th Centuries Miniatures, Dushanbe, 1974 (Rusca ve İngilizce).

ASHRAFI, M.M.; "On the Work of The Bukhara artist Mahmud Mozaahheb", Narody Azii i Afriki, 1975, pp. 143-148. (Rusca)

ASHRAFI, M.M.; Sixteeth-Century Miniatures Illustrating Manuscript Copies of the Work of Jami from the USSR Collections, Moskow, 1966. (Rusca-İng.).

ASLANAPA, Oktay; "Türkische Miniaturmalerei am Hofe des Eroberers in İstanbul", Ars Orientalis, S.I, 1954, s.77-84.

ASLANAPA, Oktay; Turkish Arts. Seljuk and Ottoman Carpets Tiles and Miniature Painting, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1961.

ASLANAPA, Oktay; Türk Sanatı. Selçuk ve Osmanlı Devri Halıları, Çini ve Minyatür Sanatı, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1962.

ASLANAPA, Oktay; "XIV. Yüzyılda Minyatür Sanatı", Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Tifdruk Matbaası, İstanbul, 1977, s.53-55.

ASLANAPA, Oktay; "Osmanlı Minyatürleri'nin Üslûbu", Kaynaklar, S.1, Şekerbank Yayınları, Emek Matbaası, İstanbul, Eylül-Ekim-Kasım 1983, s.65-68.

ATASOY, Nurhan; Nakkaş Osman'ın Eserleri ve Osmanlı Minyatür Sanatına Getirdiği Yenilikler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Basılmamış Doktora Tezi), 1962.

ATASOY, Nurhan; "Türk Minyatüründe Tarihî Gerçekcilik (1579'da Kars)", Sanat Tarihi Yıllığı, S.I, 1964-65, İstanbul, 1965, s.103-109.

ATASOY, Nurhan; "1510 Tarihli Memlûk Şehnamesinin Minyatürleri", Sanat Tarihi Yıllığı, S.II, 1966-68, İstanbul, 1968, s.49-69.

ATASOY, Nurhan; "Un Manuscrit Mamluk İllustre du Sahnama", Revue des Etudes Islamiques, XXXVII, 1969, s.151-158.

ATASOY, Nurhan; "1558 Tarihli 'Süleymanname' ve Macar Nakkaş Pervane", Sanat Tarihi Yıllığı, S.III, 1969-70, İstanbul, 1970, s.167-196.

ATASOY, Nurhan; "Minyatürlerde Türk Büyükleri ve Alp Arslan", İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.2, İstanbul Ekim 1971, s.59-64.

ATASOY, Nurhan; "Nakkaş Osman'ın Padişah Portreleri Albümü", Türkiyemiz, Y.2, S.6, İstanbul, Şubat-1972, s.2-14.

ATASOY, Nurhan; "Minyatürlerde Türk Donanması", Türkiyemiz, S.17, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Ekim 1975, s.2-8.

ATASOY, Nurhan; "Matrakcı's Representation of the Seven-Towered Topkapı Place", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest September 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.93-101.

ATASOY, Nurhan-ÇAĞMAN, Filiz; Turkish Miniature Painting, İstanbul, 1974,

ATASOY Nurhan; Türk Minyatürlerinden üç Günlük Hayat Sahnesi, Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri, Sandoz Kültür Yayınları, No. II, İstanbul 1989.

ATEŞ, Ahmet; "Farsça Eski Bir Varka ve Gülşah Mesnevisi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S.V, 1953, s.33-50.

ATEŞ, Ahmet; "Un vieux poeme romanesque Persan; recit de Warka et Gulshah", Ars Orientalis, S.IV:, 1961, s.143-152.

ATIL, Esin; Surname-i Vehbi, An Eighteenth-Century Ottoman Book of Festivals, University Of Michigan, 1969 (Doctoral dissertation published by Universty Microfilms, Ann Arbor, Michigan),

ATIL, Esin; Exhibition of 2500 Years of Persian Art,Washington D.C. 1971.

ATIL, Esin; Ottoman Miniature Painting under Sultan Mehmed II, Ars Oriantalis, S.IX, 1973, S.103-120.

ATIL, Esin; "Ahmed Nakşi, An Eclectic Painter of the Early 17 th Century", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest Sempember 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.103-121.

ATIL, Esin; The Arts of the Book. Turkish Art, Edided by Esin Atıl, Washington D.C. Smitsonian Institution Press and New York, 1980. s,137-238.

AYBEY, Neşe; "XX. Yüzyılda Türk Minyatür Sanatı", Sanat Dünyamız, Y.6, S.16, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Mayıs 1979, s.37-40; The Art of the Turkish Miniature in the 20 th Century, s.41-43.

BAĞCI Serpil; "Takdim Minyatürlerinde Farklı Bir Konu: Süleyman Peygamber'in Divanı", Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar Semineri, Nisan 1990 Ankara, Güner İnal'a Armağan Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1993, s.35-59.

BAQIR, M.; Miniatures in Lahore Museum Collections, Lahore, 1964.

BASHA, H. ; Islamic Painting in the Middle Ages, Cairo, 1959 (Arapca)

BAYRAM, Sadi; Musavvir Hüseyin Tarafından Minyatürleri Yapılan ve Halen Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Muhafaza Edilen Silsile-nâme, Vakıflar Dergisi, S.XIII, Başbakanlık Matbaası, Ankara, 1981. s.253-338.

BAYRAM, Sadi ; Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki Madalyonlu Silsilenâme'de Doğu Anadolu ve Batı Asya, VIII. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, C.II, s.645-657, Lev.331-353.

BAYRAM, Sadi; Medallioned Genealogies (Silsilenâmes), Fifth International Congress Turkish Arts, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.161-166.

BAYRAM, Sadi; Madalyonlu Silsilenâmeler, Millî Kültür, Kültür Bakanlığı Yayınları, S.3, Mart 1977, Ongun Kardeşler Matbaası, s.69-73.

BAYRAM, Sadi; "Haza Kitab-ü Silsilenâme" And" Subhetu'l Ahbar" From The National Library of Austria, V th. International Congress Turkish Art, Budapest, 1975, Magyar Memzeti Muzeum, s.33-35.

BAYRAM, Sadi ; Medallioned Genealogies, Image, S.30, Desen Matbaası, Ankara, 1990, s.11-15.

BAYRAM, Sadi; The 1598 Zübdetü't-Tevarih At The Chester Beatty Library In Ireland, Image, S.44, Desen Matbaası, Ankara, 1991, s.3-8.

BAYRAM, Sadi; "İrlanda-Dublin, Chester Beatty Library'de Minyatürlü Bir Osmanlı Tarihi (Zübdetü't-Tevarih), Kültür ve Sanat, S.12, Aralık, 1991, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1991, s.63-68; The Zubdat-ut Tawarikh of 1598 at The Chester Beatty Library in Irland, s.93.

BEAR, Eva; "Representations of Planet-Children in Turkish manuscripts", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, S.XXXI/3, London 1968, s.525-533.

BERCHEM, Van Max;" Schriftmodelle aus der Kanzlei der Timuriden, Persien und benachbarte Laender, 14. und 15. Jahrhundert. Kais,Yıldız-Bibliothek, Konstantinopel", Meisterwwerke Muhammedanischer Kunst in München, München, 1912.

BERK, Nurullah; La Peinture Turque, Ankara, 1950.

BERK, Nurullah; "Çağdaş Resmimizde Eski Gelenekler", Yıllık Araştırmalar Dergisi, S.II, 1957(1958), s.193-197.

BERLİNER MUSEEN, 8.1976, Berichte aus den Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz.

BERLİN. KÖNIGLICHE MUSEEN, Katalog der Sonderausstel-

lung Orientalishcher Buchkunst, Handschriften unde Miniaturen aus den Landern, des Islam und aux Ost-Turkistan, Feb.-March 1910, Berlin 1910.

BETZ, G.; Oriantalische Miniaturen, Branunschweig, 1965

BLOCHET, E.;Les Enluminures des Manuscripts Orientaux, Paris, 1926.

BINNEY, Edwin; Turkish Miniature Painting and Munuscripts, New York and Los Angeles, 1973.

BINNEY, Edwin;"A Lost Manuscript of Murad III. ",Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest September 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.191-202.

BINNEY, Edwin; 3 rd. Turkish Treasures From the Collection of Edwin Binney, 3 rd. Text and Cataloque by Edwin Binney, 3 rd. With Sections on Ceramisc and Textile by Walter B.Denny, An Exhibition at the Portland Art Museum, January 16-February 18, 1979, Portland, Oregon 1979

BİNARK, İsmet; "Türk Minyatür Sanatı", Türk Kültürü, S.92, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970, s.28-41.

BİNARK, İsmet; "Osmanlı-Türk Ordusuna Ait Savaş Tasvirleri", Önasya, C.III, S.35, Ayyıldız Matbaası, Ankara, Temmuz 1969. s.6-7.

BİNARK İsmet; İslâmiyette Resim Sanatının Yeri (Sosyal-psikolojik bir araştırma)", Önasya, C.III, S.36, Ayyıldız Matbaası, Ankara, Ağustos 1969, s.7-10

BİNARK, İsmet; "İslâm'da Resim Sanatı", Hayat Tarih Mecmuası, C.2, S.8, s.16-20

BLAUSTEINER, Kurt; Beispiele Osmanischer Buchkunts aus der Zeit Sultan Selim II. und Sultan Murads III.", Wiener Beitrage zur Kunst-und Kulturgeshicte Asiens, S.X, 1936, s.34-55.

BLOCHET, E.; Peintures des manuscrits arabes, persans et turcs de la Bibliotheque Nationale, Paris, 1910.

BLOCHET, E.; Les peintures des manuscrits orientaux de la Bibliotheque Nationale, Paris, 1914-1920.

BLOCHET, E.; Cataloque des Manuscrits Turcs, Paris, 1922-23.

BLOCHET,E.; (Çev.M.Fuat Köprülü) "Mazdeizm'in Türk Kavimlerinin itikatları Üzerindeki Tesiri", Millî Tetebbular Mecmuası, Mart-Nisan, 1331, s.273-305.

BLOCHET, E.; Cataloque des Manuscrits Turcs de la Bibliotheque Nationale de Paris, Paris, 1932.

BROCKELMANN, C.; Verzeichnis der arabischen, persischen, türkischen und hebraischen Handschriften der Stadbibliothek zu Breslau, Breslau, 1903.

BROCKELMANN, C.; Catalog der orientalischen Handschriften der Stadtbibliothek zu Hamburg, Hamburg, 1908.

BUSSAGLI, Mario; Die Malerie in Zentalasien, Cenevre, 1963.

CAPALLEN, Jürg Meyer; "Sultan Portraits in Europeean Printed Books of the 16th Century", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.48.

CATELLI, M.A.; "Seljuk Art: Miniatures", In Ency. Wold art, C.12, 1966, pp.876-877.

COHRAN, Alex Smith; A Cataloque of the Collection of Persian Manuscripts, including also some Turkish and Arabic, presented to the Metropolitan Museum of Art, New York, 1914.

COOMARASWAMY, Ananda K.; "Miniatures from Turkish and Persian books of fables", Bulletin of the (Boston) Museum of Fine Arts, XXVI, 1928, 89-91.

COOMARASWAMY, Ananda K.; Les Miniatures Orientales de la Colection Gloubew au Museum of Fine arts de Boston, Ars Asiatica, S.XIII, Paris-Bruxellos, 1929.

COSTELLO, Cathleen; "Les Miniatures Anciennes de la Turquie", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S.236, Eylül 1961, s.27-28.

COSTELLO, Cathleen;" Les Miniatures Anciennes de la Turquie", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S.240, Ocak 1962, s.33.

CRESWELL, K.A.C.; A Bibliography of Painting in Islam, Cairo, 1953.

CRESWELL, K.A.C.;" The lawfulness of Paintingin Early Islam", Ars Islamica, s.11-12, 1946, pp.159-166.

CRESWELL, K.A.C.; A Provisional Bibliography of Painting in Muhammadan Art, London, 1922.

CUNBUR, Mujgân;"Türk Kitap Sanatlarına ve Minyatürlerine Genel Bir Bakış", Türk Kütüphaciler Derneği Bülteni, C.XVII, S.2, 1968, s.75-82.

ÇAĞMAN, Filiz; Şahname-i Selim Han ve Minyatürleri, Sanat Tarihi Yıllığı, S.V, 1972-73, İstanbul, 1973, s.411-443.

ÇAĞMAN, Filiz; "The Miniatures of the Divan-ı Hüseyni and the Influence of Their Style", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest September 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.231-259.

ÇAĞMAN, Filiz;"Türk Minyatür Sanatının İslâm Sanatındaki Yeri", İslâm Sanatında Türkler (Turkish Contribution to Islamic Arts), istanbul, 1976. s.85-117.

ÇAĞMAN, Filiz; The Miniatures of the Divan-ı Hüseyni and the Influence of Their Style, Fifth International Congress of Turkish Art, s.231-259, Budapest, 1978.

ÇAĞMAN, Filiz; XVI. Yüzyıl Sonlarında Mevlevi Dergâhlarında Gelişen Bir Minyatür Okulu, I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 15-20 Ekim 1973, Tebliğler, 3. Türk Sanatı Tarihi, s.651-677.

ÇAĞMAN, Filiz; Turkish Miniature Painting, Art and Architecture of Turkey, s.222-247, Edited by Ekrem Akurgal, Friboburg, 1980.

ÇAĞMAN, Filiz; Osmanlı Sanatı, Anadolu Medeniyetleri III. Selçuklu/Osmanlı, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 22 Mayıs-30 Ekim 1983, İstanbul, 1983, s.97-323.

ÇAĞMAN, Filiz-TANINDI, Zeren; Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri, İstanbul, 1979.

ÇAĞMAN, Filiz-TANINDI, Zeren; Topkapı Saray Museum Islamic Miniature Painting, Tercüman Art and Cultural Publications, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1979.

ÇAĞMAN, Filiz-TANINDI, Zeren; Topkapı Sarayı Müzesi: Minyatür, Tokyo, 1980, (Japonca).

ÇAĞMAN Filiz; "Miniature", Tradional Turkish Arts, The Republic of Turkey, Ministry of Culture, Apa ofset Basımevi, İstanbul, s.182-227

ÇAĞMAN, Filiz; "Şahname-i Selim Han Minyatürleri", Sanat tarihi Yıllığı, s.V, 1973, s.411-442.

ÇAĞMAN, FilizTürk Minyatür Sanatının islâm Sanatındaki Yeri", İslâm Sanatında Türkler, İstanbul 1976, s.84-88.

ÇAĞMAN, Filiz; "Anadolu Türk Minyatürü", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C.V, 1982, s.929-951.

ÇAĞMAN, Filiz; "Saray Nakışhanesinin Yeri Üzerine Düşünceler", Sanat Tarihine Doğudan Batıya, Ünsal Yücel anısına Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1989, s.35-46.

ÇAĞLAYAN? (ÇAĞMAN) Filiz; Hünernâme Minyatürlerinde Tapkapı Sarayı, Müze s.1, Ocak-Haziran 1988, Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Başkanlığı Yayınları, Dönmez Ofset, ankara 1989, s.35-42, Summary; Reflected in the sixteen Century Hünarname Miniatures, s.43.

ÇIĞ, Kemal; Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu", Şarkiyat Mecmuası, S.III, 1959, s.50-90.

DAVID-WEIL, J.;"Sur Quelques Illustrations de Kalila et Dımma", Beitrage Zur Kunstgeschichte Asiens, In Memorian Ernst Diez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul, 1963, s.257-263.

DENNY, B.Walter;"A Sixteenth Century Plan of İstanbul", Ars Orientalis, S.VIII, 1970, s.49-63.

DİBA, M.; "Iranian Influence in the Artistic Tradition of Turkistan", Ayandeh, C. 1, s.3, 1304, pp. 177-181. (Farsca)

DİEZ, Ernst;"Bozkır Ressamları", Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara, 1962, s.142-143.

DİEZ, E.; "Sino-Mongolian Temple Painting and its Influence on Persian Illumination", ars Islamica, s.1, 1934, pp.160-170.

DURU, Orhan; " Derya Gibi Bir Denizci Pirî Reis", Türkiyemiz, Y.18, S.55, Sayılı Matbaa, İstanbul, Haziran 1988, s.24-28; Pirî Reis: A Sailor Like an Occean, s.28-33.

EDGÜ, Ferit; "Siyah Kalem" Üstüne Prof.M.Ş.İpşiroğlu ile Bir Görüşme", Türkiyemiz, S.24, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Şubat 1978, s.21-27.

(ELDEM), Halil Edhem-SACHAU, E.; Cataloque of Persian, Turkish, Hindustani and Pushahamu Scripts in the Bodleian Library, Oxford, 1890.

(ELDEM), Halil Edhem; "Şark Minyatürleri", Şehbal Mecmuası, S.87, İstanbul, 1329 (1919), s.288-289.

(ELDEM), Halil Edhem-MIGEON, G.;"Les Collections du Vieux Seràİ Stamboul, Syria, S.IX., 1930, s.95.

ELİF NACİ; "Mevlanâ'nın Portreleri", Yeni Musiki Mecmuası, C.13, S.154, 1960, s.694-695.

ERSOY, Ayla; "18. Yüzyılın Minyatürleri ve 19. Yüzyılda Batı Tarzı Resme Geçiş, İlgi, Y.25, S.64, 1991, s.12-17.

ERTUĞRUL, Özkan; "Çeşitli Uygarlıklardan Bugüne Anadolu Kültüründe Burçlar", Türkiyemiz, Y.20, S.60, Tayf Ofset Matbaası, İstanbul, Şubat 1990, s.14-19, The Zodiac in Anatolian Culture From Ancient Civilisations to the Present Day, s.19-23.

ESİN, Emel; Turkish Miniature Painting, Tokyo, 1960. (Second Edit. 1965).

ESİN, Emel;"An Angel Figure in the Miscellany Album H.2152 of Topkapı" Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens, In Memoriam Ernst Diez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul, 1963, s.264-282.

ESİN, Emel;"Selçuklu Devrine ait Resimli Bir Anadolu Yazması" Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, C.I,1963, s.561-574.

ESİN, Emel; "Resimli Bir Uygur Varakı" Reşit Rahmeti Arat için, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1966, s.189-207.

ESİN, Emel; Evren (Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri), Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S.I, Güven Matbaası, Ankara, 1969, s.161-182.

ESİN, Emel;"Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", Türk Kültürü, C.6, S.70, Ayyıldız Matbaası, Ağustos 1968, s.775-803.; C.7, S.82, Ağustos 1969, s.102-126.; C.8, S.94, Ağustos 1970, s.80-92.

ESİN, Emel; "The Turkish Baksî and the Painter Muhammed Siyah Kalem", Acta Orientalis S.XXXII, 1970, s.81-119.

ESİN, Emel;" Bezeklik Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak", Türkiyemiz, S.37, Apa Ofset Matbaası, İstanbul, Haziran 1982,s.1-6.

ESİN, Emel; "Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi", I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 3. Türk Sanatı Tarihi, İstanbul 1979, s.696-758

ESİN, Emel; "Notes on Manichaen Painting from Eastern Turkistan", in Memorial Volume: Sixth International Congress of Iranian Art and Archaeology Oxford, 1972, Tehran, 1976, pp.49-80.

ETTINGHAUSEN, Richard; "Some paintings in four İstanbul Albüms", Ars Orientalis, S.I, 1954, s.91-105.

ETTINGHAUSEN, Richard; "Persian Ascension Miniatures of the Fourteenth Century, Academia Nazionale de Lincei, Atti del XII Convengno 'Volta' promosso della Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche, Tema: Oriente e Occidente nel Medioevo, Roma, 1957, s.360-383.

ETTINGHAUSEN, Richard; "Chinese Representations of Central Asian, Turks", Beitrage zur kunstgeschicte Asians, In Memoriam Ernst Diez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul, 1963, s.208-222.

ETTINGHAUSEN, Richard; Turkish Miniatures from the thirteenth of the eighteenth century, New York, 1965.

ETTINGHAUSEN, Richard; Arap Painting, Cenevre, 1962.

ETTINGHAUSEN, R.; "Ilkhans. The Art of Book", In Encyclopedia of Islam, 2.d ed. C.III, London 1971, pp.1126-1127.

ETTINGHAUSEN, R.; "The Snake Eating Stag in the East", In Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, ed. K.Weitzmann, Princeton, 1955, pp.272-286.

ETTINGHAUSEN, R.; "On Some Mongol Miniatures", Kunst des Orients, s.3, 1959, pp.44-69.

ETTINGHAUSEN, R.; Studies in Muslim Iconography: The Unicorn, Washinton D.C. Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, 1950, pp. 1036, 1452.

FEHER, Geza; "Hünername'de Macar Tarihi", Türkiyemiz, S.9, Apa Ofset Basımevi, Şubat 1973, s.2-5.

FEHER, Geza;'Türk Minyatürlerinde Macar Tarihi", Türkiyemiz, S.10, Apa Ofset Matbaası, İstanbul, Haziran 1973, s.11-18.

FEHER, Geza; 'Türk Vekayinamelerinde Zigetvar", Türkiyemiz, S.13, Apa ofset Basımevi, İstanbul, Haziran 1974, s.11-14.

FEHER, Geza; "Mohaç Savaşının Yayınlanmamış Bir Minyatürü", Türkiyemiz, S.18, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Şubat 1976, s.15-16.

FEHERVARİ, Geza; "An Illustrated Turkish Khamse of Nizami", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest September 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.323-337.

FISHER, Carol Garret; The Pictoral Cycle of the "Siyer-i Nebî": A Late Sixteenth Century Manuscript of the Life of Muhammed, Michigan State Universty, Ph.D.1981.

FLEMMING, Barbara, H.; "The uses of Genealogy in 15 th-16th Century Turkish Historical Writing", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Kongreye sunulan bildiriler,

FLÜGEL, G.; Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Hofbibliothek zu Wien, C.II, Wien, 1865.

GABRİEL, Albert; "Les etapes d' une campagne deux 'Irak' d'apres un manuscrit turc du XVe siecle", Syria, S.IX, 1928, s.328-349.

GAUTHIER, Maximilien; "Miniatures Indo-Turques", Türkiye Turıng ve Otomobil Kurumu Belleteni, S.254, Mart, 1963, s.25.

GİYASİ, Cafer A.; "Nakkaş Nasuh Al-Matraki'nin Miniatürlerinde Azerbaycan Şehirleri ve Belli Mimarlık Abideleri", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.80.

GOTTHEIL, Richard; An Illustrated Copy of the Kor'an, Revue des Etudes Islamiques, S.V, 1931, s.21-24.

GRAY, Basil; "Two Portraits of Mehmet II. "Burlington Magazine, S.LXI, 1932, s.4-6.

GRAY, Basil; "Unpublished Miniatures from Illuminated Turkish Manuscripts in the British Museum", International Congress of Turkish Art, I, Ankara 1959, Ankara, 1961, s.149-152.

GRAY, Basil; "British Museum'da Bulunan Bazı Türkçe Elyazmalarındaki Henüz Yayımlanmamış Minyatürler", Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebligler, Ankara, 1962, s.217-247.

GRAY, Basil; Persian Painting, Cenevre, 1961.

GRAY, Basil; The World History of Rashid al-Din: a Study of the Royal Asiatic Society Manuscript, London, 1978.

GRUBE, Ernst; Miniature Islamiche dal XIII al XIX secolo da collenzioni americane. Catalogo della Mostra, Venezia, 1962.

GRUBE, Ernst; The Siyar-ı Nebî of the Spencer Collection in New York Public Library, Atti del Secondo Congresso Internazionale di arte Turca, Venezia, 26-29 Septembre, Napoli, 1965, s.149-176.

GRUBE, Ernst J.; "Bir Türk Minyatür Okulu", Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebligler, Ankara 1962, s.217-247.

GRUBE, Ernst J.; "Miniatures in İstanbul Libraries", Pantheon, S.III, 1962,

GRUBE, Ernst J.; "Four Pages from a Turkish 16 th Century Shahnamah in the Collection of the Metropolitan Museum of Art in New York", Beitrage Zur Kunstgeschishte Asiens, In Memoriam Ernst Diez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul, 1963, s.237-255.

GRUBE, Ernst J.; " The Siyar-ı Nabı of the Spencer Collection in the New York Public Library", Atti del Secondo Congresso Internazionale di Turca, Venezia, 1963, Napoli, 1965, s.149-176.

GRUBE, Ernst J.; Islamic Paintings from the 11 th to 18 th centuries in the Collection of Hans P. Kraus, New York, 1972.

GRUBE, Ernst J.; Miniature Islamiche, Nella Colllezione del Topkapı Sarayı istanbul, Padova, 1975.

GRUBE, Ernst J.; Persian Painting in the Fourteenth Century, Napoli, 1978.

GRUBE, Ernst J.; Painting, Tulips, Arabesques, and Turbans. Decorative Arts from the Ottoman Empire, Edited by Yanni Petsopoulos, London, 1982, s.193-216.

GRUBE, Ernst J.; "Kalilah wa Dimnah in Turkey: Illustrations to the Humayun-Namah", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.84.

GRUBE, Ernest J;- ÇAĞMAN, Filiz-AKALAY, Zeren; Topkapı Sarayı Collection. Islamic Painting, Tokyo, 1978.

GRUBE, E.J.; "The Date of the Venice Iskandar-Name", Islamic art, s.II, 1987, s.187-202.

GRUBE, E.; The Classical Style in Islamic Painting: The Early School of Herat and its Impact on Islamic Painting of the Later 15 th the 16 th and 17 th Century, An Exhibition atthe Pierpont Morgan Library, Nov. 1968-Jan. 1969, Germany; Edizioni Oriens, 1968.

GULBENKİAN FOUNDATION; L'Arte L'Orient Islamique. Collection de la Foundation Calouste Gulbenkian, Lisbon, 1963.

GÜNAY Reha; Süleymanname Minyatürlerinde Mekan ve Anlatım Teknikleri", Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar Semineri, Nisan 1990 Ankara, Güner İnal'a Armağan Kitabı, Hacettepe üniversitesi Yayınları, Ankara 1993, s.179-195.

HAASE, Claus Peter; "Another Ottoman Costume Albüm in the Library of Wolfenbüttel, Dated 1579", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler,; Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.88.

HAŞİMOĞLU (SONAKİN), Güler; 'Minyatür ve Çağdaş Resim Sanatı", Sanat Dünyamız, Y.9, S.24, Tifdruk Matbaası, İstanbul, 1982, s.21-24.; Miniature and Contemporary Painting, s.25.

HUBBARD, I.; "Ali Rıza-i Abbasi, Calligraphier and Painter", Ars Islamica, S.IV, 1937, s.282.288.

İNAL, Güner;"Some Miniatures from the Jami'al-Tevarikh in İstanbul, Topkapı Sarayı Museum Hazine Library No.1654", Ars Orientalis, S.V, 1963, s.163-175.

İNAL, Güner; The Fourteenth Century Miniatures of the Jami'al-Tevarikh in the Topkapı Museum in İstanbul, Hazine Library no.1653, The University of Michigan, Ph.D.1965.

İNAL, Güner;"Topkapı Müzesi'ndeki Hazine 1509 No.lu Şehname'nin Minyatürleri", Sanat Tarihi Yıllığı, S.III, 1969-70, İstanbul, 1970, s.197-220. (İngilizce özet: s.306-316)

İNAL, Güner;"Şah İsmail Devrinden Bir Şahname ve Sonraki Etkileri", Sanat Tarihi Yıllığı, S.V, 1973, s.497-530.

İNAL, Güner;"The Influence of the Kazvin Style on Ottoman Miniature Painting", Fifth Internaional Congress of Turkish Art, Budapest September 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.457-476.

İNAL, Güner; Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlı Devrine Kadar), Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Ders Notları (Teksir) 1980

İNAL, Güner; "İstanbul Topkapı Sarayı Müzesindeki Bazı Albüm Desenlerinden Seçmeler", Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1980, s.457-470.

İNAL Güner; "Some Miniatures of the Jami'al-Tavarikh in İstanbul, Topkapı Museum, Hazine Library No. 1654 "Ars Orientalis, V, 1993, s.163-175.

İNAL Güner; "Shah Nameh Hazine No. 1509 in the Topkapı Museum" Sanat Tarihi Yıllığı, s.III, İstanbul 1969-70, s.306-316.

İNAL Güner; "A Manuscript of the Shahnameh from the Period of Sahah İsma'il and its Influences on the Later Shahnameh Illusrations, Sanat Tarihi Yıllığı,s.V, İstanbul 1972-73, s.530-545.

İNAL Güner; "Topkapı Kolleksiyonundaki Sultani Bir Özbek Şehnamesi ve Özbek resim Sanatı İçindeki Yeri" Sanat Tarihi Yıllığı, s.VI, 1974-75, s.303-320.

İNAL Güner; "A Royal Uzbeck Shahnameh in the Topkapı Palace Museum and its Significance for Uzbeck Painting "Sanat Tarihi Yıllığı, s. VI, 1974-75, s?321-332.

İNAL Güner; "Artistic Relationship between the farand Near East Reflected in the Miniatures of the Cami at-Tawarikh "Kunst des Orients, S.10, 1975, s.108-143.

İNAL Güner; "Realistic Motifs and the Expression of the Drama in Safavid Miniatures "Sanat Tarihi Yıllığı, S.VII, 1976-77, s.59-88.

İNAL Güner; "Realistic Motifs in Safavid Miniatures", Akten VII International Congress for Iranian Art and Archeology 1976, Berlin 1979, s.438-448.

İNAL Güner; "Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki H. 1084 No.lu Yusuf ile Züleyha Yazmasının Minyatürleri", Hacettepe Üniversitesi Beşeri Bilimler Dergisi, S.X, 2, Haziran 1979, s.1-41.

İNAL Güner; "İstanbul Topkapı Müzesi'ndeki Bazı Albüm Desenlerinden Seçmeler", Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi özel sayısı, Ankara 1980, s.457-470.

İNAL Güner; "Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Bazı Şah Abbas Dönemi Şehname'lerinin Minyatürleri", Hacettepe Beşeri Bilimler Dergisi, S.X, 3 1980, s.12-51.

İNAL Güner; "Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki iki Onaltıncı Yüzyıl Hamsesinin Minyatürleri", Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, S.I, 1982, s.37-49.

İNAL Güner; "Berlin Diez Albümlerindeki Bazı Dağınık Cami'el-Tevarikh Minyatürleri üzerine", Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.XLVI, S.184, Ankara, Ekim 1982, s.845-860.

İNAL Güner; "Tek Figürden Oluşan Osmanlı Albüm Resimleri", Ege üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, S.III, izmir 1984, s.83-96.

İNAL Güner; "17. Yüzyıldan Bir Hafız Divanının Desenlerinde Resim ve Metin İlişkisi", Suut Kemal Yetkin'e Armağan, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984, s.165-202.

İNAL Güner; "İran Minyatürlerinde Akademizm", Yeni Boyut, S.XXX, Mart 1985, s.4-6.

İNAL Güner; "The ottoman Interparation of Firdavsi's Şahname "Aktendeş VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst, Müncehen vom 3. bis. 7. September 1979, München 1990, pp.554-562.

İNAL Güner; "Miniatures in Historical Manuscripts from the Time of Shahrukh in the Topkapı Palace Museum", Timurid Art and Culture, Iran and Central Asia in the Fifteenth Century, Leiden 1992, pp.103-116.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket-EYÜBOĞLU, Sebahattin; Fatih Albümüne Bir Bakış, Sur l'Album du Conquerant, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1955.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket-EYÜBOĞLU, Sebahattin;"Ein Beitrage zur Türkischen Malerei im 15. Jahrhundert. Sultan Mehmet II. und seine Zeit. Das Album des Eroberers. Üstad Mehmed Siyah Kalem gennant 'Die Scwarze Feder', Du (Zürich), C.19, 1959, 8-16.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket;"Das Hochzeitsbuch Murats III. "Deutsch-Türkische Gesellschaft, Bonn, 3, 4 Juni 1960.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket-EYÜBOĞLU, Sebahattin; Turkey. Ancient Miniatures (R.Ettinghausen önsözü ile), New York, 1961.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket; "Das Buch der Feste", Du Zürich), 23, 1963,s.57-89.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket; Malerei der Mongolen, Munich, 1965.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket; İslâmda Resim Yasağı ve Sonuçları, İstanbul, 1973.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket; Siyah Galem, Garz, 1976.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket; Master Pieces from the Topkapı Museum. Painting and Miniatures, London, 1980.

İPŞİROĞLU, Mazhar Şevket; "Das Bild im İslam und die Sufischen Lehren" Mansel'e Armağan, Ankara, 1974, s.713-726.

KAPPERT, Petra;"Innenraume, dargestellt auf timuriiidischen und spateren Miniaturen" Westturkestan, Referate zur Turkologischen Exkursion 1966, I, 1968, s.63-80.

KARBACEK, J.Von;"Abendlandische Künsler zu Konstantinoplel im XV. und XVI. Jahrhundert: Italienische Künstler am Hofe Muhammeds II. des Eroberers", Kaisirl. Ak.der Wiss. in Wien, Philos-Hist. Kl., Denkschriften, S.62/1 1918, s.145-148.

KARAMAĞARALI, Beyhan; Camiut-Tevarih'in Bilinmeyen Bir Nüshasına ait Dört Minyatür", Sanat Tarihi Yıllığı, S.II, 1966-1968, İstanbul 1968, s.70-80.

KARAMAĞARALI, Beyhan; Muhammed Siyah Kalem'e Atfedilen Minyatürler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984.

KARATAY, Fehmi Ethem; Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1961.

KARATAY, Fehmi Ethem; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsca Yazmalar Kataloğu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1961.

KARATAY, Fehmi Ethem-STOUKINE, I; Les Manuscrits Orientaux Illustres de la Bibliotheque de l'Universite'de Stamboul, Paris, 1933.

KERAMETLİ, Can; "Ressam Levnî", Türk Sanatı, C.3, S.44, Şubat 1956, s.12-13.

KARAMETLİ, Can;"İslâm Sanatında Burç Figürleri", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S.36/315, Ekim-Aralık 1972, s.10-14.

KERİMOVA, R.; Portrait Painting in Azerbaijan, Akademliai Nauk Azerbeycan, Baku, 1964, (Azeri Türkçesi).

KESKİOĞLU, Osman; "İslâmda Tasvir ve Minyatürler", Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, S.9, 1961, s.11-23.

KIER COLLECTION, The Kier Collection, Islamic Painting and Arts of the Book, London, 1976.

KLİNGER, L.- RABY, J.; "Barbarossa and Sinan. a Portrait of Two Ottoman Corsais from the Collection of Paola Giovia", Ateneo Veneto, Venice, 1988.

KÜHNEL, Ernst; Miniaturmalerei im islamischen Orient, Berlin, 1922.

KÜHNEL, Ernst (Çev.S.K.Yetkin-M.Özgü); Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952.

KÜHNEL, Ernest;" Malernamen in den Berliner 'Saray'-Alben, Kunst des Orients, S.III, 1959, s.66-77.

KÜHNEL, Ernst;"XV. ve XVI. Yüzyıllarda Minyatür Sanatında Türk üslubu, Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 19-24 ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1962, s.277-281.

KÜHNEL, Ernst; İslamische Kleinkunst, Klinkhardt -Biermann-Braunschweig, Berlin, 1963.

KÜHNEL Ernst- GOETZ, H., Indian Book Painting from Jahangir's Albüm in State Library in Berlin, London, 1926.

LAMM, C.J.;"Miniatures from the Reign of Bayezıd of Bayezıd II. in manuscript belong to the Upsala University Library" Orientalia Suecana, S I/3-4, 1950, s.95-114.

LILLYS,W.-REIFF,R.- ESİN, Emel; Oriental Miniature, Persian, Indian, Türkish. London, 1955.

LOEHR, Max;"The Chinese elements in the İstanbul miniatures", Ars Orientalis, I, 1954, s.85-89.

MAHİR, Banu; "Osmanlı Peri Resimleri", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.111.

MAJDA, Tadeuz;"Polish Painters in the Ottoman Empire in the 19 th Century", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.112.

MAJER, Hans Georg; "Nigari and the Sultans' Portraits of Paolo Giovio", IX. Türk Sanatları Kongresi, istanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.113.

MARİN, F.R.; Miniatures from Period of Timur in a Manuscript of Poems of Sultan Ahmad Jalair, Vienna, 1926.

MARTIN, F.R.;"A. Potrait by Gentile Bellini Found in Costantinople", Burlington Magazine, S.IX, 1906, s.148-149.

MARTIN, F.R.;"New Orginals and Oriental Copies of Gentile Bellini Found in the East", Burlington Magazine, S.XVII, 1910, s.5-6.

MARTIN, F.R.; The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey From the 8th to 18 th Century. London, 1912.

MARTINOVITCH, Nicholas N.;"The Funeral of Sultan Murad III. of Turkey", The Art Bulletin, S.X, s.263-265.

MELIKIAN-CHİRVANİ, A.S.;"La Roman de Varque et Golsah", Arts Asiatiques, (Numero special), 1970.

MEREDITH-OWENS, G.M.; Turkish Miniatures (The British Museum), London, 1963.

MEREDITH-OWENS, G.M.;"A. Sixteenth Century Illustrated Turkish Manuscript at Mancherter "Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca, Venezia, 1963, Napoli 1965, s.191-194.

MEREDITH-OWENS,G.M:; Ottoman Turkish Painting, Islamic Painting and Art of the Book, London, 1976, s.223-230.

MERİÇ, Rıfkı Melûl; Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları, Vesikalar I, Ankara 1953.

MILLER, Barnette; The Palace of School of Muhammed the Conqueror, Cambridge, 1941.

MILSTEIN, Rachel; "Sultanate Painting and the Ottoman School of Baghdad "IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, ; Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.119.

MİNORSKI, V. - WILKINSON J.V.S.; The Chester Beatty Library, A Cataloque of the Turkish Manuscripts and Miniatures, Dublin, 1958.

MINORSKY, V.;"Chester Beatty Kolleksiyonu El yazmaları", Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1962, s.296-299.

NAHAS Mahmut; "Özünden Türk Olan Bir Sanat-Minyatür" Belleten, C.36, S.141. Ocak 1972, Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.

NİGAR, Mehmet Metin;"Osmanlı-Türk Minyatürcülüğü Üzerine Bir Kitabın Düşündürdükleri", Forum, C.12, S.142, 1960, s.17-18.

NİGAR, Mehmet Metin;"Unesco'nun Türk Minyatürleri Albümü Üzerine I", Forum, C.14, S.185, Aralık 1961, s.17.; II, C.14, S.187, Ocak 1962, s.17-18.

NİGAR, Mehmet Metin;"Silsilenâme ve Musavvir Hüseyin", Forum, c.16, S.228, Ekim 1963, s.19.

NİGAR, Mehmet Metin;"Türk Minyatürcülüğü", Forum, C.16, S.229-230, Ekim 1963, s.18-19.

ORAL, M.Zeki; "Nakkaş Abdullah", Ankara Üniversitesi ,İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi, S.2, 1957, s.153-158.

OTTO-DORN, Katherine; Die Landschhaftsdarstellung in der Seldschukischen maleri. In Die Islamische Welt Zwischen Mittelalter und Neuzeit, Festschrift fur Hans Robert Reomer, Beirut, 1979, pp.503-522.

OWENS-MEREDİTH G.M.; Turkish Miniatures, The british Museum, London 1963.

ÖGEL Semra: "Osmanlı Minyatürlerinde Zaman-Mekan ve Hareket İlişkileri Üzerine Gözlemler", Sanat Tarihinde ikonoğrafik Araştırmalar Semineri, Nisan 1990 Ankara, Güner İnal'a armağan Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1993, s.363-378.

ÖGEL, Bahaeddin; "Topkapı Sarayı Müzesi'nde Bulunan İki Minyatür Albümü Hakkında Notlar", Tarih Vesikaları Dergisi, Yeni Seri I, S.I, 1955, s.135-140.(Alm.özetlidir).

ÖGEL, Bahaeddin; "Fatih Albümünde 'Şeyhi' imzalı Minyatürler Hakkında", Vakıflar Dergisi S.IV, 1958, s.209-241.

ÖĞÜTMEN (ÇAĞMAN), Filiz; XII-XVIII. Yüzyıllar Arasında Minyatür Sanatından örnekler (Topkapı Sarayı Minyatür Bölümü Rehberi), İstanbul, 1966.

ÖĞÜTMEN (ÇAĞMAN), Filiz; "A Wealth of Miniatures", Apollo, July, 1970, s.28-37.

ÖNDER, Mehmet; "Mevlânâ'nın Resmi", Resimli Tarih Mecmuası, C.4, No.45, 1953, s.2586-2587.

ÖNDER, Mehmet; "Kubadabad Sarayı Harpy ve Simurg Minyatürleri", Türk Etnografya Dergisi, S.10, Ankara, 1967, s.1-12.

ÖNDER, Mehmet; "Kubadabad Sarayı Kazılarında Bulanan Resimli Dört Çini Minyatürü", İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı, S.II, 1967-68,

ÖNDER, Mehmet; Kubadabad Çinilerinde Sultan Alaeddin Keykubad'ın iki Portresi", İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı, S.III, 1979-70, İstanbul 1970, s.

ÖNDER, Mehmet; "Selçuklu Resmi Kadın Başlıkları", Türk Etnografya Dergisi, S.13, Ankara, 1973, s.

ÖNDER, Mehmet; "Mevlâna'yı Minyatürlerle Anlatan Yazma Bir Eser", Selçuk Üniversitesi IV. Millî Mevlâna Kongresi, Konya 12-13 Aralık 1989, Kongreye sunulan bildiriler, Konya Üniversite Matbaası, Konya 1990, s.41-49.

ÖZ Tahsin; "Barbaros'un Otantik Resmi", Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, S.III, 1936, s.155-158.

ÖZ Tahsin; "Hünernâme I."Journal of the Palestina Oriental Society, S.18, 1938, s.67-171.

ÖZ Tahsin; "Hünername Minyatürleri" Güzel Sanatlar Dergisi S.1, s.3-16.

ÖZ Tahsin; "Türk Minyatür Kaynaklarına Bir Bakış" , İlâhiyat Fakültesi Dergisi, S.I, 1952, s.30-43.

ÖZ Tahsin; "Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet II'ye Ait Eserler, Ankara, 1953.

ÖZERGİN, M.K.;" Selçuklu Sanatcısı Nakkaş Abdülmü'min el-Hoyi Hakkında", Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, S.XXXIV, s.219-229.

ÖZERGİN, M.K.; "Timurlu Sanatına Ait Bir Belge: Tebrizli Cafer'in Bir Arzı", Sanat Tarihi Yıllığı, S.VI, 1976, s.471-518.

ÖZKAN, Süleyman; "Minyatür", İlgi, Y.17, S.35, Ocak 1983, s.29-31.

ÖZTELLİ, Cahit; "XVIII. Yüzyılın Büyük Sanatçısı Ressam Levnî", Türk Dili, C.6, S.65, Şubat 1957, s.261-265.

ÖZTELLİ, Cahit; "Ressam Levnî üzerine Yeni Bilgiler", Türk Dili, C.15, No.176, 1966, s.509-512.

PERTSCH, W.; Catoloque des Manuscrits Turc, Wien, 1864.

PİRİ REİS; Kitab-ı Bahriye, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1936,

REINDL, H.; "Zu Einigen Miniaturen und Karten aus Handschriften Matraqcı Nasuh's", İslamkundliche Abhandlungen, Beitrage zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orient, S.XVIII, Munich 1974, s.146-171.

RENDA, Günsel; Üç Zübdet-üt Tevarih Yazmasının İncelenmesi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, (Basılmamış doktora tezi) 1969.

RENDA, Günsel; "Topkapı Sarayı Müzesindeki H.1391 no.lu Silsilenamenin Minyatürleri", Sanat Tarihi Yıllığı, S.V, 1972-73, s.444-479.

RENDA, Günsel; "New Light on the Painters of the Zubdat-al Tewarikh in Museum of Turkish and Islamic Art in İstanbul" IV eme Congre International d'Art Turc, Aix-en Provance, 1976, s.183-200.

RENDA, Günsel; "İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki Zübdet-üt Tevarih'in Minyatürleri, Sanat, S.6, Kültür Bakanlığı Yayınları, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1977, s.58-67.

RENDA, Günsel; Ankara Etnografya Müzesindeki Minyatürlü Yazma ve Albümler, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1980 (Basılmamış katalog).

RENDA, Günsel;" Ankara Etnografya Müzesi'ndeki 8457 No.lu Silsilename Üzerine Bazı Düşünceler", Kemal Çığ'a Armağan, Bozok Matbaası, İstanbul 1984, s.175-202.

RENDA, Günsel; "18. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerinde Yeni Konular : Topkapı Sarayındaki Hamse-i Atayi'nin Minyatürleri", Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1980, s.481-496.

RENDA, Günsel; "Tracing A 17 th Century Ottoman Artist", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.141.

RENDA Günsel; "Chester Beatty Kitaplığındaki Zübdetü't-Tevarih ve Minyatürleri", Prof.Dr.Bekir Kütükoğluna Armağan, İstanbul 1991, s.485-505.

RENDA Günsel; An Illusrated 18 th Century Ottoman Hamse in the Walters Art Gallery, The Journal of the Jalters Art Gallery S.39, 1981, pp.15-32.

REYHANLI-GANDJEI, Tülay; "Peter Mundy Albümü Hakkında Notlar", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bilidiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.142.

RICE, D.S.;"The Aghani Miniatures and Religious Painting İslâm, Burlington Magazine, C, 95, April 1953, s.128-136.

RICE, Talbot; The Illusrations to the "World History" of Rasid al-Din, Edinburg, 1976.

RIEU, C.; Cataloque of the Turkish Manuscripts in the British Museum, London, 1888.

RIZVIC, I.; "Manuscripts in Gazi Husrev Bey's Library in Sarajevo", Anali G.H begove Biblioteke, S.2, 1972, pp.75-90

ROBİNSON, Basil W.; "An Unpublished Manuscript of the Gulistan of Sa'di", Beitrage Zur Kunstgeschicte Asiens, In Memoriam Ernst Diez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul, 1963, s.223-236.

ROBINSON, Basil W.; Persian Drawings, New York, 1965.

ROBINSON, Basil W.; Persian Miniature Painting from Collections in the British Isles, London, 1967.

ROBINSON, Basil W.;"Prince Baysunghur and the Fables of Bidpai", Oriental Art, C.XVI, S.2, Summer 1970, s.145.

ROBINSON, Basil W.Cataloque des peintures et des calligraphies islamiques leguees par Jean Pozzi au Musee d'art et d'histoire de Geneve, Geneve, Musee d'art et d'histoire. S.XXI, Geneve 1973, s.109-164.

ROBINSON, Basil W.; Persian Paintings in the India Office Library, A Descriptive Cataloque, London, 1976.

ROBİNSON, Basil W. - GRAY Basil; The Persian Art of the Book, Oxford, 1972.

ROGERS, John Michael; "The Chester Beatty Süleymanname Again", IX. Türk Sanatları Kongresi, istanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.144.

SAKISIAN, Armenag; "La Peinture a Constantinople et Abdullah Boukhari: Impressioniste Turc du XVII e Siecle", Revue de l'Art Ancien et Moderne, S.LIV, 1928.

SAKISIAN, Armenag; La Miniature Persane du XII e au XVII e Siecle, Paris Bruselles, 1929.

SAKISIAN, Armenag; "The Portrait of Mehmed II.", Burlington Magazine, S.74, 1939, s.172-181.

SAKISIAN, Armenag;"Turkish Miniatures", Burlington Magazine, S.87, 1945, s.224-232.

SAKISİAN, A.; "La Miniature Persane a Boukhara au 16 e Siecle", Revue de l'art Ancient et Moderne, S.41, 1922, pp.203-209; 362-369.

SAKISİAN, A.; "Pre-mongol School of Miniature Painting", In Procedings of the Seconde International Congress of Persian Art London 1931, London 1931, pp.18-19.

SANCAKTAROĞLU, Tanjo;"Kitab Fi Marifat el-Hiyal el-Handasiya (The book of mechanical knowledge about automatons)", Türkiye Turing ve Otobobil Kurumu Belleteni, S.638-642, Temmuz-Aralık 1978, s.64-74.

SARRE, Friedrich; "Eine Miniatur Gentile Bellinis gemalt 1479-1480 in Konstantinopel" Jahrbuch der K.Preussichen Kunstsammlungen, S.XXVII, 1906, s.302-306.

SARRE, Friedrich; "The Miniature by Gentile Bellini Found in Constantinople, Not a Portrait of Sultan Djem", Burlington Magazine, S.XV, 1909, s.237-238.

SERJEANT, R.B.;"A Rare Ottoman Manuscript With Two Contemporary Portraits of Murad III", Islamic Culture, S.XVIII, 1944, s.15-18.

SEVİN, Nureddin; "Türk Resim Geleneğinde Esas Unsur İnsan Resmidir" Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1962, s.339-346.

SEVİN, Nureddin;"Surnâme Ressamları", Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara, 1962, s.347-348.

SEGUY, Marie-Rose; The Miraculous Journey of Mahommet: Mirâj Nâmeh, London, 1977.

SEYHAN, Nezihe; Minyatürlü Bir Ahval-i Kıymet Nüshası, Topkapı Sarayı Müzesi XII. Sanat Tarihi araştırmaları Haberleşme Semineri, İstanbul 1-6 Haziran 1992.

SEYYİD LOKMAN ÇELEBİ; Kiyafetü'l-İnsaniyye Fi Şemaili'l-Osmaniyye, The Historical Research Foundation İstanbul Research Center, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1987, (Tıpkı basım ve ing.özet).

SIMS, Elenor. G.;"The Timurid İmperial Styl: Its Orgins and Diffusion", AARP, S.6, s.60-61.

SIMS, Elenor G.;"The Turks and Illustrated Historical Texts", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest September 1975, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, s.747-772.

SIMS, Elenor; "Late 15 th Century ottoman Illumination in a Framentary Manuscrip of selections from the Qur'an and its Relationship with Contemporary and Later Ottoman Decorative Arts", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.152.

STCHOUKİNE, İvan; İvan; La Peinture Turque d'apresles Manuscrifts Illusresllme partiede Murad IV a Mustafa III, 1623-1773. Paris 1977.

SIREN, Oswald;"Central Asiean Influences in Chinese Painting of the Tang Period", Arts Asiatiques, S.III, 1956.

SOHRWEIDE, H.;"Der Verfasser der als Suleyman-name bekannten Istanbuler Prachthandschrift", Der Islam, S.47, January 1971, s.286-289.

SOTHEBY's; Cataloque of Fine Oriental Miniatures Manuscript and Qatar Painting, Sale Cataloque, 4th April 1978, London, 1978.

SOUCEK, P.P.;" Nizami on Painters and Painting", Islamic Art in Metropolitan Museum of Art, 1972, s.9-21.

SOUCEK, Priscilla; The Temple of Solomon in Islamic Legend and Art. The Temple of Solomon: Achaeological Fact and Medival Tradition in Chritian, Islamic and Jewish art, Editted by Joseph Gutmann, Missoula, Montana, 1973, s.73-123.

SOUCEK, Priscilla; An Illustrated Manuscript of al-Birunî's Chronology of Ancient Nations, The Scholar and the Saint, Edited by P.J. Chelkowshi, New York, 1975, s.103-168.

SOUCEK, Priscilla; "Ethnic Depictions in Waskah and Gulshah", Milletlerarası IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 September,

SÖYLEMEZOĞLU, N; "An Illustrated Copy of Hamdî's Yûsuf we Zuleyhâ Dated A.H.921/1515 in the Bayerische Saatsbibliothek in Munich", Near Eastrern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, 1974, s.469-478.

SULAIMANOV, Kh.S.- AZIMJANOVA, S.A.; The Nava'i Nanuscripts in the Collection of the Institute of Oriental Studies, Tashkent, 1970. (Özbekce).

SÜLEYMAN, Hamit (Çev: Dr.Haver ASLAN); Babürler Devri Minyatür Sanatı.

STCHOUKINE, Ivan; Les Peintures des Manuscrits Timurides, Paris, 1954.

STCHOUKINE, Ivan; Les Peintures des Manuscrits de Shah Abbas I er a la Fin des Safavis, Paris, 1964.

STCHOUKINE, Ivan;"La Peinture a Yazd au debut du XV e Siecle", Syria, 1966, s.99-104.

STCHOUKINE, Ivan; "Les Peintures Turcomanes et Safavies d'une Khamseh de Nizami, achevee a Tebriz en 886/1481" Arts Asiatiques, 1966, s.3-16.

STCHOUKINE, Ivan; La Peinture Turque d'apres Les Manuscrits Illustres. I er partie: de Suleyman I er a Osman II, 1520-1622, Paris, 1966.

STCHOUKINE, Ivan;"Miniatures Turques du Temps de Mohammed II.", Arts Asiatiques, S.XV, 1967, s.47-49.

STCHOUKINE, Ivan;"Une Khamseh de Nizami de' la Fin du Regne de Shah Rokh", Arts Asiatiques, 1968, s.45-58.

STCHOUKINE, Ivan; La Peinture Turque d'Apres les Manuscripts Illustres, II e partie: de Murad IV a Mustafa III, (1623-1773), Paris, 1971.

STCHOUKINE, Ivan;"Notes sur des images de l'ecole d'Isfahân de la fin du XVI e et du XVII e siecle", Syria, 1971, s.203-212.

STCHOUKINE, Ivan;"La Peinture a Baghdad sous Sultan Pir Budaq Qara-Qoyunlu", Arts Asiatques, 1972, 1-18.

STCHOUKINE, Ivan;"La Khamseh de Nizami H.753, du Topkapı Sarayı Müzesi 'İstanbul", Syria, 1972, s.239-246.

STCHOUKINE, Ivan; Qasım ibn Ali et ses peintures dans les Ahsan al-Kibâr, Arts Asiatiques, S.XXVIII (1973), s.45-54.

STCHOUKINE, Ivan; "Maulana Shayykh Mohammed, un Maitre de l'Ecole de Meshhed du XVI e Siecle", Arts Asiatİques, 1974, s.3-11.

STCHOUKINE, Ivan-FLEMMİNG, Barbara-LUFT, Paul-SOHWEİDE, Hanna; Illuminierte Islamische Handschriften, Wiesbaden, 1971.

STEIN, M.A; Wall Paintings From Ancient Shrines in Central Asia, London, 1948.

STRZYGOWSKI, Joseph; Asiatische Miniaturmalerei im Anschluss an Wesen und Werden der Mongolmalerei, Wien, 1933.

STRZYGOWSKI, Joseph; Asiatische Miniaturmalerei, Klgenfurt, 1933.

SÜMER, Mustafa; "Bir Özbek Nakkaşı Mahmut Müzehhip ve Yayınlanmamış Yeni Minyatürleri", Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1980, s.471-480.

ŞAPOLYO, Enver Behnan;"Nakkaşhaneler", Önasya, C.4, S.45, Mayıs 1969, s.12-13.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedii N.;" Tezhip-Minyatürde Türk Ekolü", Yeni İstanbul Gazetesi, 2 Temmuz 1955, s.6.

ŞEHSUVAROĞLU N.-GÜREŞSEVER (CANTAY) Gönül; "Bilim ve Sanat Tarihi Bakımından Sabuncuoğlu Cerrahiyesi", Kültür ve Sanat, S.4, Kültür Bakanlığı Yayınları, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1976, s.44-51.

TAHİR-ZADE, Hüseyin Behzad; "Minyatürün Tekniği", İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.1, Ankara, 1953, s.29-32.

TANINDI (AKALAY), Zeren; "Nakkaş Hasan Paşa", Sanat, S.6, Kültür Bakanlığı Yayınları, Tifdruk Matbaası, İstanbul, Haziran 1977, s.114-125.

TANINDI, Zeren; "Resimli Bir Hac Vekâletnâmesi, Sanat Dünyamız, S.28, İstanbul, 1983, s.2-5

TANINDI, Zeren; "İslâm Resminde Kutsal Kent ve Yöre Tasvirleri", Journal of Turkish Studies,

TANINDI, Zeren; "Siyer-i Nebî, İslâm Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı, Hürriyet Vakfı Yayınları, Aksoy Matbaacılık, İstanbul, 1984.

TANINDI, Zeren; "Osmanlı Döneminde Türk Minyatürü", Kültür ve Sanat, S.3, T.İş Bankası Yayınları, Pan Matbaası, Ankara, Ağustos 1989, s.24-28, Turkish Miniatures From the Ottoman Period, s.88.

TANINDI Zeren; Mihr-ü Müşteri Minyatürlerinin İkonografik Çözümlenmesi", Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar Semineri, Nisan 1990 Ankara, Güner İnal'a Armağan Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1993, s.457-490.

TANINDI, Zeren; "İslam resminde Kutsal kent ve Yöre Tasvirleri", Journal of Turkish Studies S.7, Orhan Şaik Gökyay Armağanı, C.II, 1983, s.407-437.

TANINDI, Zeren; Siyer-i Nebi. İslâm Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1985.

TANINDI, Zeren; "Mimar Sinan Çağında Tasvir", Mimar Sinan Döneminde Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1988, s.277-294.

TASUĞ, Sezer; Şenliknâme Düzeni, Türk Minyatüründe Gerçekci Duyuş ve Gelişme, De Yayınevi, İstanbul, 1961.

TAYLOR, F.; "Arabic, Persian and Turkish Manuscripts in the Jhon Rylands Collection", Fikrun wa Fann, S.19, 1972, pp.16-23.

TEZCAN, Hülya; "Saray Nakkaşhanesinin 15. Yüzyıl Sonlarında ve 16. Yüzyılın ilk yarısındaki Resim Programına Uyan Kumaş ve İşlemeleri", IX. Türk Sanatları Kongresi, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Kongreye sunulan bildiriler, Bildiri özetleri, Grafikevi Matbaası, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.166.

THUASNE, L; Gentile Bellini et Sultan Muhammed II. Notes Sur Le Sejour du Peintre Venetien a Constantinople (1479-80), Paris, 1888.

TITLEY, N.;"Miniature Paintings Illustrating the Works o Amir Khusrau: 15 th, 16 th, 17 th, centuries", Marg; Homage to Amir Khusrau, June, 1975, s.19-52.

TITLEY, N.; Miniatures from the Turkish Manuscripts, London, 1981.

TİTLEY Norah M.; Plants And Gardens in Persian Mughal And Turkish Art, The British Library, 1979.

TİTLEY, Norah M.; "Development of ourteenth-Fifteenth Century Painting in Khorasan, Iran and Turkey", Marg, S.26, 1973, pp.17-28.

TİTLEY, Norah M.; "İstanbul or Tabriz?- The Questions of the Provencenance of three 16 th Century Nevai Manuscripts in the British Library", Oriental art, S.25, 1978, pp.292-297.

TOGAN, Zeki Velidi; "Topkapı Sarayı'nda Dört Cönk", İslâm Tetkikleri Dergisi, S.I, 1953-54, s.73-89.

TOGAN, Zeki Velidi; "On The miniatures in İstanbul Libraries" Attidel Secondo Congreso Internationale di Arte Turca, Venezia 1963, Napoli 1966, s.253-258

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi; On The Miniatures ın İstanbul Libraries, (Çev. Sencer Tonguç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul, 1963

TOPKAPI Sarayı Müzesi'ndeki Şahnâme Yazmalarından Seçme Minyatürler, (Haz: Abdülkadir Karahan-Tahsin Yazıcı-Ali Milanî) , T.İş Bankası Kültür Yayınları, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1971.

TOPKAPI Sarayı Müzesi, Sanat, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, S.7, Tifdruk Matbaası, İstanbul 1982, (Özel sayı): Çağman, Filiz-Tanındı, Zeren; Padişah Portreleri ve Resim Kolleksiyonu, s.118-119; Saray Kütüphaneleri Kütüphaneleri (yeni), s.130-139.

TORNBERG, C, J.; Codices Arabici, Persici et Turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Uppsalenssis, Lund, 1849.

TOROS, Taha; "Sultan III. Ahmed'in XV. Lous'e Hediyesi Çok Değerli Bir Albüm", Türkiyemiz, Y.15, S.44, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, Ekim 1984, s.1-4.

TUCHELT K; Turkische Çevaender unde Osmanische Gesellschaft in 18. Jahrhindart, Graz, 1966

UĞUR, Ahmet; "Yavuz Sultan Selim ve Bir Rüya", Lâle, Türk Petrol Vakfı Yayınları, S.3, Renkler Matbaası, İstanbul, Kasım 1985, s.28-31.

UNTERKIRCHER, F.; Inventar der Illuminierten Handschriften, Inkunabein, und Frühdrücke der österr. Nationalbibliothek, Wien, 1959.

URAN, H; Üçüncü Sultan Mehmed'in Sünnet Düğünü, İstanbul, 1942.

UYGUNER, M;"Türk Minyatürleri", Varlık, C.33, S.671, İstanbul, 1966, s.13.

UZEL, İlter; "Cerrahiyyetü'l Hâniyye Minyatürleri", Kültür ve Sanat, T.İş Bankası Yayınları, S.9, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, Mart 1991, s.23-27.; The Cerrahiyyetü'l-Haniyye Miniatures, s.87-88.

UZLUK, Şehabeddin; "II. Türk-Anadolu Resim Mektebi", Konya Mecmuası, S.39, 1942, s.12-26..

UZLUK, Şehabeddin; Mevlânâ'nın Resimleri, Konya, 1953.

UZLUK, Şehabeddin; Mevlevilikte Resim, Resimde Mevleviler, T.İş Bankası Kültür Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1957.

ÜÇOK, Bahriye;" İslâm'da Resim", Türk Kadını, C.6, S.63, Ağustos 1971, s.16-17.

ÜNVER, Ahmed Süheyl; "Selçuklular'da Resim, Tezhip ve Minyatür", Türk Tarihi Ana Hatları Müsveddeleri, II, No.17, 1934.

ÜNVER, A.Süheyl;" Türk Ressamı ve içtimaî Hayatımız " Güzel Sanatlar Dergisi, S.1, İstanbul, 1939, s.17-26.

ÜNVER, A.Süheyl; Cerrahiye-i İlhaniye, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1939.

ÜNVER, A.Süheyl; Ressâm Nigârî, Hayatı ve Eserleri, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1946.

ÜNVER, A. Süheyl; Ressam Levnî, Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1949.

ÜNVER,A.Süheyl; Ressam Nakşi: Hayatı ve Eserleri, Kemal Matbaası, İstanbul, 1949.

ÜNVER, A.Süheyl; Levnî, İstanbul, 1951.

ÜNVER, A.Süheyl; Levnî, Basın Yayın Turizm Umum Müdürlüğü Yayınları, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957.

ÜNVER, A.Süheyl; Fatih Sultan Mehmed ve Babası ile Oğlu Resimlerini Yapan Ressam Levnî ve Bibliyoğrafyası, İstanbul, 1953.

ÜNVER; A.Süheyl; "Levnî his life and works" Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S.204, Nisan 1959, s.32-35.

ÜNVER, A.Süheyl; Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimlerimiz, Ankara, 1958.

ÜNVER, A.Süheyl; "L'album d'Ahmed I.er", Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, N.S.13, 1963, s.127-162.

ÜNVER, A.Süheyl; Ressam Şehit Hasan Rıza Hayatı ve Resimleri, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

ÜNVER, A.Süheyl; Sevâkıb-ı Menâkıb, Mevlâna'dan Hatıralar, Organon İlaçları Yayını, Kağıt ve Basım İşleri Matbaası, İstanbul, 1973.

WALLEY, P.-TITLEY, M.N.;"An Illustrated Persian Text of Kalila and Dimna 707/1307-08", The British Library Journal, C.1, S.1, 1975, s.42-61.

WALSH, John R.; "The Turkish Manuscripts in New Collage, Edinburg", Oriens, S.12/1-2, 1959, s.170-189.

WELCH, S.C.; A King's Book of Kings, The Shah-Nameh of Shah Tahmasb, London, 1972.

WELCH, A.;" Paintin"g and Patronage under Shah Abbas I", Iranian Studies, S.VII, Summer-Autumn, 1974, Studies on Isfahan: Proceedings of the Isfahan Colloquium, part II, s.458-507.

WIET, Gaston; Miniatures Persanes, Turques et Indiannes. Collection de Son Excellence Cherif Sabry Pacha, Kahire, 1943.

YETKİN, Suut Kemal; "İslâm Minyatürünün Estetiği", İlâhiyat Fakültesi Dergisi, S.1, Ankara, 1953, s.33-40.

YETKİN, Suut Kemal; "Türk Minyatürü", Kültür Dünyası S.4, Nisan 1954, s.9-11

YETKİN, Suut Kemal, Bir Selçukî El Yazması Üzerine", Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959, kongreye sunulan Tebliğler Ankara, 1962, s.411-412.

YETKİN, Suut Kemal; "Türk Resim Sanatının Menşei Hakkında", İlâhiyat Fakültesi Dergisi, S.XI., Ankara, 1963, s.5-11.

YETKİN, Suut Kemal; L'Ancienne Peinture Turque du XII e au XVIII e Siecle, Paris, 1970.

YETKİN, Suut Kemal; Bir Buluşun Öyküsü: Lütfü Abdullah ve Siyer-i Nebî, Sanat Dünyamız, S.12, İstanbul, 1978, s.17-21.

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi; Matrakcı Nasuh'un Minyatürlü iki Yeni Eseri, Belleten, S.XXVIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1964, s.229-233.

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi; Nasûhü's-Silâhi (Matrakcı) Beyân-ı Menâzil-i Sefer-î Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976 (Tıpkı basım).

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi; "Başlangıcından III. Yüzyıl Sonuna Kadar Müslüman Minyatürü", Yıllık Araştırmalar Dergisi, S.II, 1957, Ankara, 1958, s.181-192.

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi; Matrakcı Nasuh, Ankara, 1963.

YURDAYDIN Hüseyin Gazi; "Two New Illuminati ve Works of Matrakcı Nasûh", Atti dei Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca. Venezia, 1963, Napoli, 1965, s.283-286,

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi: "Matrakcı Nasuh'un Minyatürlü iki Yeni Eseri", Belleten, C.XXVIII, S.110, Ankara, Nisan 1964, s.229-233.

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi; "Matrakcı Nasuh'un Hayatı ve Eserleri ile ilgili Yeni Bilgiler", Belleten, C. XXIX, S.114, Ankara, Nisan 1965, s.329-354.

YÖRÜKAN (KARAMAĞARALI), Beyhan; Muhammed Siyak Kalem imzalı Minyatürler, Ankara, 1963 (Basılmamış doktora tezi).

YÖRÜKAN (KARAMAĞARALI), Beyhan; "Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Albümlerde Bulunan Bazı Rulo Parçaları", Sanat Tarihi Yıllığı, S.I, 1964-65, İstanbul, 1965, s.188-201.

YÖRÜKHAN (KARAMAĞARALI), Beyhan; "Topkapı Sarayı Müzesi'nde Bulunan Dört Albüm üzerindeki Çalışmalara Toplu Bakış", Türk Etnografya Dergisi, S.VII-VIII, 1964-65, Ankara, 1966, s.50-58.

ORDU YÖRESİ TARİHİ BİBLİYOĞRAFYASI*

Sıtkı ÇEBİ

Bu bibliyoğrafya çalışması, üç ayrı bölüm olarak hazırlanmıştır. Birinci bölümde, Ordu iline dair kitap, broşür, risale, teksir, tez ve raporlarla, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayınlarından Ordu iline dair bilgileri ihtiva eden kitaplar yer almaktadır. İkinci bölümde, Ordu ilinde yayınlanan ve ile ait çeşitli bilgileri ihtiva eden dergiler; Üçüncü bölümde ise Ordu'da yayınlanan gazete ve dergilerde yayınlanmış ropörtajlar, araştırmalar, çeşitli tanıtıcı konuları ihtiva eden yazılar yer almış bulunmaktadır.

Şimdilik burada sadece birinci bölümünü yayınladığımız bibliyoğrafyanın daha faydalı olabilmesi için, bazı kitaplar hakkında kısa açıklamalar yapılmıştır.

Adalet İstatistikleri (1960-1965), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Bu kitapta, Adalet Teşkilâtının çalışmaları, adalete intikal eden konuların iller itibariyle ne şekilde sonuçlandırıldığı; trafik kazaları (1962-1964), intihar olayları (1962-1964), noterlikler, adlî tabiblikler yer almaktadır.

Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları, Haz: H. Kadri Alpman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Tiyatrocu A. Fehim Bey'in geçen yüzyılın sonlarına doğru, tiyatrosuyla bir Karadeniz seyahati sırasında, Trabzon'dan Ordu şehrine gelişiyle ilgili bir hatırası yer almaktadır.

AKKAYAN, Taylan, Göç ve Değişme, İstanbul, 1979.

Anayasa Değişikliği Halk Oylaması Sonuçları (6.9.1977), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Anayasa Oylaması Sonuçları (15.7.1961), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

AND, Metin, Oyun ve Büğü, İstanbul, 1974.

ARIPINAR, Seval, "Ordu Şehrimizin Tarihi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 15-16, 1968-1969.

ARISOY, Süleyman, Orta-Doğu Karadeniz Bölümleri ve Ordu Balık Ekonomisinin Durumu, Odalar-Borsalar Birliği Matbaası, Ankara, 1965.

ASTRABADİ, Aziz b. Erdeşir, Bezmürezm, Çev: M.Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Kadı Burhaneddin'in savaşları ve meclislerindeki erkân ve kaidelerden de bahseden eser, Ordu topraklarında Beylik kuran Hacı Emir Oğulları'ndan Süleyman Bey'in Giresun'un fethine yer verdiği için, Hacı Emir Oğulları Beyliği hakkındaki ender kaynaklardan biri olması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

ATASOY, Ali Rıza, Tokat Reşadiye İlçesi (Halk Kitabı), Milli Mecmua Basımevi, İstanbul, 1950.

AYDIN, Celal, Türkiyemiz (Tarihi, coğrafyası ve turistik yönüyle), Fon Matbaası, Ankara, 1973.

AYFER, Mahmut-M. Aysel UZUN-Fehmi BAŞ, Türk Fındık Çeşitleri, Karadeniz Bölgesi Fındık İhracat Birliği-Giresun, Ankara, 1986.

Bağ-Kur 6. Genel Kurul Çalışma Raporu, Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, Ankara, 1983.

Bağ-Kur İstatistik Yıllığı,1978-1979, 1980-1981,Bağ-Kur.

Bankalarımızın Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilât, Mevduat ve Kredi Hakkında Belgeler, 1963, 1969, 1971, 1981, Türkiye Bankalar Birliği.

BAŞ, Mithat, Mesudiye (Tarihi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı), Özdem Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1982.

BAYSAL, Ayşe, Beslenme, Ankara, 1979.

Belediyeler ve Köyler (52-Ordu İli) İçişleri Bakanlığı Mahallî İdareler Genel Müdürlüğü, Ankara,1969 (Teksir).

1969 yılı itibariyle Ordu ilindeki belediyeler ve köyler ilçelerine göre açıklanmıştır.

5. Genel Kurul Çalışma Raporu, Bağ-Kur Genel Müdürlüğü, Ankara, 1980.

BJISKYAN, Perminas, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819), Çev: Hrand D. Endreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını: 1411, 1969.

BİLGİN, Turgut, Genel Kartografya (Ordu-Giresun kesiminde Karagöl Kütlesinin Morfolojik Üniteleri), 2 Cilt, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 1676, 1898, Coğrafya Enstitüsü Yayını: 64, İstanbul, 1971.

1950-1965 Milletvekili ve 1961, 1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçimleri Sonuçları, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1966.

* Sıtkı Çebi'nin hazırladığı bu bibliyografyaTürk Tarih Kurumu Uzman Yardımcısı Hümeyra Fatma Doğdu tarafından gözden geçirilmiş ve ilavelerle yeniden düzenlenmiştir.

1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1956.

1952-1956 Türkiye Tarımsal, Üretim Değerleri Ortalaması, Ziraat Bankası, Ankara.

1939 Toprak Anketi, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü.

1939 Yılı Köy Çalışma Programı, Ordu Valiliği Hususi Muhasebe Müdürlüğü Köy ve Belediye İşleri Kalemi, Köy Basımevi, Ordu.

14 sayfalık kitapta 1939 yılı Köy İşlerine ait programın nelerden ibaret olduğu açıklanarak bunların idarî kısım, bayındırlık işleri, köy postaları, telefonları, kültür ve ziraat, veteriner, sağlık işleri olarak tesbit edildikleri belirtilmiştir.

1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (52-Ordu), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1981.

1980 PTT İstatistikleri, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara.

1980 Ulaştırma İstatistikleri, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1980.

1980 Yılı Çalışma Raporu ve 1981 Yılı Çalışma Programı, Verem Savaş Genel Müdürlüğü, Ankara, 1980.

1980 Yılı Çalışmaları, Orman Bakanlığı, Ankara, 1980.

1980, 1985 Genel Sanayi Sayımı ve İşyerleri Sayımı, Küçük İmalat Sanayii (Türkiye ve İller), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

1986 Yılı Ordu İlinin Yıllık Ekonomik ve Ticari Durumu Hakkında Rapor, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Ordu İli Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü, Ordu, 1987 (Teksir).

1985 Yılı Ordu İlinin Yıllık Ekonomik ve Ticari Durumu Hakkında Rapor, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Ordu İli Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü, Ordu, 1986 (Teksir).

1981 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1982 İş Programı, Sosyal Sigortalar Kurumu, Ankara.

1984 Yılı Ordu İlinin Yıllık Ekonomik ve Ticari Durumu Hakkında Rapor, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Ordu İli Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü, Ordu, 1985 (Teksir).

Raporda Ordu İlinin kısa tarihi, coğrafyası, nüfusu, kültür, Milli Eğitim, sağlık, ulaştırma, tarım, köy hizmetleri, kooperatifçilik, ziraî mücadele, yatırımlar, ticaret, ihracat, ithalat ve sanayii hakkında rakamlara dayalı bilgiler yer almaktadır.

1983 ve 1984 Yılı İktisadi Raporları, Ordu Ticarae ve Sanayi Odası, Ordu (Teksir).

1970 Binalar Sayımı (Belediye Teşkilâtı Olan Yerlerde), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

1979 Ordu İli Turizm Envanteri, Ordu Turizm ve Tanıtma Müdürlüğü, Ordu (Teksir).

Ordu'yu turistik yönleriyle tanıtmak için hazırlanan envanterde idarî bölüm, resmi kuruluşlar, tarih, iklim, kaplıca, folklor, yemekler, belirli günler, tiyatro, ulaşım ve konaklama tesisleri v.s. bilgiler yer almaktadır.

1978 Trafik ve Ulaşım Bilgileri, Karayolları Genel Müdürlüğü, Ankara.

1978 Yılı Çalışmaları, Orman Bakanlığı, Ankara, 1978.

1923-1933 T.C. Ordu Ticaret ve Sanayi Odası, Ordu Ticaret ve Sanayi Odası, A. İhsan Matbaası, İstanbul 1933.

Cumhuriyetin 10. yılı münasebetiyle kuşe kağıda basılan 8 sayfalık bu broşürde, Ordu ili hakkında kısa bir bilgi verilmiş; Ordu'ya ait çeşitli fotoğraflarla tanzim edilmiştir. Son sayfasında 1926-1932 yıllarına ait ihracat tablosu bulunmaktadır.

1927 Tarım Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1970.

Birinci Ulusal Fındık Kongresi, Ekonomi Bakanlığı, Ankara, 1935.

Bu kitapta, Ankara'da Ekonomi Bakanlığında yapılan ilk fındık kongresinde Ordu Ticaret ve Sanayi Odasının müstahsilin kredi ihtiyacı ve teşkilâtlandırılmasına dair raporu yer almaktadır.

Bitkisel Üretim, Meyvecilik Sert Kabuklu Meyveler Grubu Raporu, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, 1977.

BORA, Orhan, Turistik Yeşil Ünye Rehberi, Toykö Matbaası, Ankara, 1969.

BOSWORTH, C. H., İslâm Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980.

Boşanma İstatistikleri (1968,1971, 1980, 1982, 1987), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

BOZTEPE, Fevzi, Hür Ufuklara Doğru, Güven Basımevi, İstanbul, 1952.

Yazar, Demokrat Partinin kuruluşundan sonra, bu parti saflarındaki 1948-1950 yılları arası, Ordu'da yapmış olduğu siyasi mücadelelerinden bahsetmektedir.

Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, 2 Cilt, Üniversite Basımevi, Ankara, 1969/1971.

Büyük Türkiye, Atatürk Yolu Neşriyat Merkezi, Ankara, 1977.

CAFEROĞLU, Ahmet, Kuzey Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1946.

Kitabın Ordu vilâyetine ait bölümünde, Ordu folkloruyla ilgili olarak Hekimo İbrahim Ağa ile Soytaroğlu İsmail'e ait türküler yer almaktadır.

CAN, Sıtkı, Ordu İlinde 19 Mayıs Bayramı, Ordu Halkevi Neşriyatı No: 4, Gürses Basımevi, Ordu, 1938.

CAN, Sıtkı, Ordu İlinde Çocuk ve İlgili İnanmalar, Ordu Halkevi Yayını: 1947, Gürses Basımevi, 1945.

CAN, Sıtkı, Ordu'lu Şair Fitnat Hayatı ve Şiirleri, Ordu Halkevi Neşriyatından: 6, Gürses Basımevi, Ordu, 1939.

CAN, Sıtkı, Ordu'lu Şair Tıflı'nın Hayatı ve Eserleri, Ordu Halkevi Neşriyatından: 1, Köy Basımevi, Ordu, 1938.

Cari İstatistikler ve Tarım Sayımı Sonuçları, 1970, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

CEMBELOĞLU, Sinan-Mehmet CEMBELOĞLU, Samsun Kitabı-Hazinedaroğulları, 1981.

CEVAD, Ali, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı, İstanbul, 1895.

CUİNET, I.Vital, La Turquie d'Asie, Paris, 1891-1894 (Fransızca).

Cumhuriyetin 50.Yılında Ordu 1973 İl Yıllığı, Ordu Valiliği, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1973,

İçişleri Bakanlığınca çıkarılması tamim olunan il yıllıklarının ikincisi olarak 1973 tarihinde neşredilen kitap, belirli bir plan dahilinde düzenlenmiştir. Kitaptaki bölümler sırasıyla tarih, coğrafya, nüfus, idari bölüm, kültür, gençlik ve spor, turizm, sosyal, ekonomi, ulaştırma, mahalli idareler, görevliler bölümlerinden ibarettir. Ayrıca harita ve resimler bulunmaktadır.

Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank 1933-1973, Sümerbank Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973.

ÇEBİ, Sıtkı, Atatürk Ordu'da19 Eylül 1924, Ankara, 1991.

Atatürk'ün Cumhur reisi olarak Karadeniz kıyılarını ziyareti sırasında 19 Eylül 1924 günü Ordu şehrini teftişleriyle ilgili konular açıklanmaktadır.

ÇEBİ, Sıtkı,1973-1975 İktisadî Raporları, Ordu(Teksir).

1975 İktisadî Raporu'nda, Ordu ilinin tabiî durumu, nüfusu, tarım, ticaret, sanayii hakkında bilgiler yer almaktadır.

ÇEBİ, Sıtkı, Çağlar İçinde Ordu, Odalar Birliği Matbaası, Ankara, 1978.

Ordu Ticaret ve Sanayi Odasının 72. yılı dolayısıyla hazırlanan kitapta, Oda'nın ilk kuruluş yıllarından itibaren ekonomik durum, piyasa faaliyetleri ve üyelerin adları belirtilmiştir.

ÇEBİ, Sıtkı, Çamaş'ın Tarihi, Fatsa, 1991.

Ordu İlinin yeni ilçelerinden olan Çamaş ve köylerinin tarihi ve sosyo-ekonomik durumları belirtilmektedir.

ÇEBİ, Sıtkı, Çambaşı'nda Çocuk Oyunları (Yayınlanmamıştır).

1975 yılında Ordu Sesi Gazetesi'nde yayınlanan (Adım adım Çambaşı Yaylâsı) adlı araştırmanın ikinci kısmı olup, henüz yayınlanmamış olan bu incelemede yaylâ yüzündeki çocuk oyunlarından bahsedilmektedir.

ÇEBİ, Sıtkı, Çeşmelerimiz(Yayınlanmamıştır).

Ordu Şehrindeki bütün çeşmelerin tarihleri, dünkü ve bugünkü durumları, fotoğraflarla tesbit edilerek tanıtılmaktadır.

ÇEBİ, Sıtkı, Gülyalı İlçesi ve Köylerin Tarihi (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Gürgentepe İlçesi ve Köylerin Tarihi (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, İktisadî Rapor 1972, Ordu Ticaret ve Sanayi Odası, İl Basımevi, Ordu, 1973.

İktisadî Raporun ana metni Ordu ilinin kısa tarihi, tabiî durumu, nüfus, iskân, toprakların dağılımı, üretim, hayvancılık, orman, madencilik, ilin geliri ve ihracatından ibarettir. Raporda, ayrıca çeşitli konulardaki etüdlere de yer verilmiştir.

ÇEBİ, Sıtkı, İktisadî Rapor, Ordu Ticaret ve Sanayi Odası, İl Basımevi, Ordu, 1972.

ÇEBİ Sıtkı, İktisadî Yönden Ordu İli, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

Kitap, nüfus, istihdam, tarım, istihsal, ziraî gelir, hayvancılık, madenler, ticaret, piyasa, devlet gelirlerine iştirak, ticareti düzenleyen teşkilâtlar, ithalat ve ihracat, ulaştırma ve fiatlar bölümlerine ayrılmıştır. Ayrıca 3 harita ve renkli grafik ve resimler bulunmaktadır.

ÇEBİ, Sıtkı, Kabataş İlçesi ve Köylerinin Tarihi (Yayınlanmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Karabüz İlçesi ve Köylerinin Tarihi (Yayınlanmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu Basın Tarihi (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu Belediyesi Tarihi ve Belediye Başkanları (Gazetede yayınlanmış, kitap halinde basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu Efsaneleri (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu Evliyaları (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu İli Köylerinin Sosyo-Ekonomik Durumu 1978 (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu İli ve İlçe İlçe Ordu 1982 (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu İlinde Köy Yerleşmeleri ve Belediyeli Köyler 1978 (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu İli'nin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Gelişme Çareleri, 1977 (Teksir).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu Şehri ve Tarihi (M.Ö. VI.Yüzyıldan 1933'e kadar) (Basılmamıştır.).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu Şehrinden Köşeler (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu Tarihi ve 50.Yılda Ordu Şehri, Odalar Birliği Matbaası, Ankara, 1973.

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu Türküleri (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu'da Fıkra ve Nükteleriyle Yaşayanlar (Basılmamıştır).

ÇEBİ, Sıtkı, Ordu'da Millî Mücadele ve Sonrasında Gençlik Çalışmaları (Basılmamıştır).

ÇELEBİOĞLU, Nurten, Islak Gün, Ankara, 1964.

ÇELEBİOĞLU, Amil-Yusuf Ziya ÖKSÜZ, Türk Bilmeceler Hazinesi, İstanbul, 1979.

Çiftçinin eline geçen fiatlar 1979-1980, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Çimento Araştırması, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, İstanbul, 1976.

DENİZ, Bekir, Karadeniz Bölgesinde İlginç Bir Dokuma Çeşidi "Dasdar", E. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi I. (1982)'den ayrı basım, İzmir.

Ordu'nun Akkuş ilçesinde görülen bir dokuma türü Dasdar hakkında bir inceleme.

DEMENY, Paul-Frederic C. SHORTER, Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri, İstanbul, 1968.

DEMİRSİPAHİ, Cemil, Türk Halk Oyunları, Ankara, 1975.

DERİN, Zihni, Doğu Karadeniz'i Kalkındıralım, Ankara, 1952.

Devlet ve İl Yolları Uzunluğu, Karayolları Genel Müdürlüğü, 1981.

Dış Ticaret İstatistikleri, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Ordu, Fatsa ve Ünye iskelelerinden yapılan ihracat ve ithalatı mikdar ve kıymet olarak gösteren tabloları ihtiva eden bu istatistikler her yıl yayınlanmaktadır.

Dış Ticaret Yıllık İstatistikleri (Özel Ticaret), Devlet İstatistik Ensitütüsü, Ankara.

DİLCİMEN, Kâzım, Canik Beyleri, Ahali Matbaası, Samsun, 1940.

Kitabın önsözünde: "Canik Beylerinden hiç bahis açılmadığı veya çok az malumât verildiği dikkate alınarak, bu kısır mevzu üzerinde durulduğu" bildirilmektedir. Kitapta, Canik adıyla bilinen bölge tanıtılarak, bu bölgenin en eski tarihinden Anadolu'nun fethine, oradan da çevrede kurulan beyliklere geçilmek suretiyle Ordu topraklarındaki Hacı Emir ve Oğulları Beyliği hakkında bilgi verilmektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi (Bölgesel Gelişme, Şehirleşme ve Yerleşme Düzeni), İmar ve İskân Bakanlığı, Ankara, 1972

Bu incelemenin önsözünde:" Bölgenin ekonomik, sosyal, fiziki özellikleri gözönünde tutularak, bu yörelerdeki şehirleşme, arazi kullanma sorunlarına ağırlık verilmiş, kaynak ve imkânları araştırılarak ülke kalkınmasına katkılarını artırıcı teklifler getirilmiştir" denilmektedir. Araştırmanın çeşitli bölümlerinde Ordu iline ait iktisadî, sosyal bilgilere, rakamlar halinde, çevre illeriyle karşılaştırmalı olarak yer verilmiştir.

9 Aralık 1973 Mahalli Seçimler Sonuçları, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Metal Dışı Madenler, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, 1977.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Meyvecilik Özel İhtisas Komisyonu Bağcılık Grubu Raporu, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, 1976.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Su Ürünleri, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, 1976.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Süt ve Mamulleri, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, 1976.

Dünü ve Bugünü ile Korgan, Haz: Selim Uzan.

ELÇİN, Şükrü, Anadolu Köy Ortaoyunları (Köy Tiyatrosu), Ankara, 1977.

52- Ordu, (1 No'lu seçim Çevresi 29 Kasım 1987 Milletvekili Genel Seçimi), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

52- Ordu, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

50.Yıl, Türkiye Elektrik Kurumu, Ankara.

50.Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Ankara, 1973.

ENER, Suat, Türkiye'nin Sıradağları, İstanbul, 1936.

EREN, Nevzat, Dünya'da ve Türkiye'de Hekimlik Eğitimi, Ankara, 1981.

ERHAT, Azra, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1972.

Et ve Balık Kurumu Fatsa Balıkçılık Kombinası Açıldı, Rapor, 10.2.1982.

Evlenme İstatistikleri, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, V, İstanbul, 1897.

EYİCE, Semavi, "Bizans Sanatı", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi III, İstanbul, 1982.

Felek-zade Ailesinin Şeceresi, (Arap Harfli).

Arap harfleriyle 7 fasıl halinde 45 sayfa olan bu kitabın nerede, hangi tarihte ve hangi matbaada basıldığı belirtilmediği gibi, adı dahi konmamıştır. Kitap, öteden beri aile fertleri arasında Felekzade şeceresi olarak tanınmaktadır. (Sıtkı Çebi'nin arşivindedir.)

FERHATOĞLU, M.Fahrettin, Ordu Külliyatı, Kamil Matbaası, Sivas, 1934.

Fındığın Tüm Sorunları Semineri (1977), Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara.

Fındık Semineri- 1966, Ticaret Odaları Borsaları Birliği, Ankara, 1966.

1966 yılında Ankara'da yapılan Fındık Semineri'ne sunulan tebliğleri ihtiva eden kitapta, Ordu Ticaret ve Sanayi Odası ve Borsasına ait (Ordu Bölgesi Fındıkçılığının Hususiyetleri) başlıklı müşterek tebliğ de yer alınaktadır. Bu tebliğde fındık türleri, morfolojisi, biyolojisi, ekolojisi, Ordu Bölgesi fındıkçılığının özellikleri, müstahsil ve tüccarın durumu, fındık istihsali, sahaların tahdidi ve dış ticaretle ilgili konular bulunmaktadır.

Fiat İstatistikleri (Ticaret Borsalarında işlem gören maddelerin yıllık tartılı ortalama toptan fiatları ve miktarları) 1949-1965-1966, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Genel Meclisin Yedinci Seçim Döneminin Dördüncü Yıl Toplantısında Okunan Valilik İzahnamesi, İl Basımevi, Ordu, 1945.

Genel Nüfus Sayımı (1927,1935,1940,1945, 1950,1955, 1960, 1965, 1975, 1980), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Genel Nüfus Sayımı (Telgrafla alınan geçici neticeler) 1965, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Genel Nüfus Sayımı, (20.10.1980, 20.10.1985) Daimi İkametgâha göre İç Göçler, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Genel Nüfus Sayımı, 1990, İdari Bölünüş (Özet Tabloları), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara,

Genel Nüfus Sayımı, İdari Bölünüş (1955,1960, 1965,1980), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Genel Nüfus Sayımı, İdarî Bölünüş 1975 (52-Ordu), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 1970, 1975, 1980 (52-Ordu İli), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Genel Nüfus Sayımı (20.10.1985) Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

GİTMEZ, Ali S., Dış Göç Öyküsü, Ankara, 1979.

GOLOĞLU, Mahmut, Erzurum Kongresi, Ankara, 1970.

GOLOĞLU, Mahmut, Milli Mücadele Tarihi, Üçüncü Meşrutiyet 1920 III, Başnur Matbaası, Ankara, 1970.

GÖKÇEER, Fikri, Belediyelerimiz, 1981, Ankara, 1981.

GÖK, Tamer, Türkiye'de İmar Planlaması, Ankara, 1980.

Gölköy'le İlgili Rapor, İmar ve İskân Bakanlığı, Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü Şehircilik Dairesi Başkanlığı, Rapor No: 49/5, Yıl: 1963.

GÖVSA, İ. Alaattin, "Fitnat", Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Neşriyatı, s. 142-143.

Grev Bülteni, 1979, 1980, Ajans TÜBA.

GÜLER, Bahattin, Ünye Rehberi, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1930.

GÜLESEN, Özdemir, Epidemiyoloji, Bursa, 1981.

GÜNALTAY, Şemseddin, İran Tarihi, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948.

GÜNALTAY, Şemseddin, Yakınşark, I-IV, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1937-1951.

GÜNDAY, A.Faik Hurşid, Hayat ve Hatıralarım, Çelik Cilt Matbaası, İstanbul, 1960.

Kitabın yazarı, A.Faik Günday, II. Meşrutiyeti müteakip kısa bir müddet Ordu kazasında kaymakam vekilliğinde bulunmuştur. Bu vazifesi sırasında şehirdeki bazı olayları anlatmak suretiyle o yıllardaki Ordu'nun sosyal hayatını canlandırmaktadır.

Halıkevleri ve Ödevlerimiz, Ordu İl Aylığı, Gürses Basımevi, Ordu, 1938.

Haritalı İstatistik Bülteni 1981, Devlet Su İşleri, Ankara, 1982.

Haritalı İstatistik Bülteni, Devlet Su İşleri, Ankara, 1981.

HASANOĞLU, Bilge Hacı, İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama, Ankara, 1980.

HASANOĞLU, Bilge Hacı, İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama, Devlet Planlama Teşkilâtı, 1980.

Araştırmanın "Giriş" kısmında: "Bu çalışmanın illerin gelişmişlik sırasına göre sıralanmasında bugüne kadar kullanılmış olan indeksleme v.s. gibi yöntemlere bir alternatif getirme amacını taşımaktadır." denilmekte; "Amaç" kısmında da: " Bu çalışmanın amacı, illerin gelişmişlik seviyelerini tesbit etmede kullanılabilecek değişkenler setinin objektif bir yöntemle elde edilip bu değişkenlere göre illerin sıralanması.." olduğu belirtilmektedir. Kitaptaki çeşitli tablolarda Ordu ili de yer almaktadır.

Havagazı ve Su İstatistikleri 1987, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Hayati İstatistikler (İl ve İlçe merkezlerinde ölümler) 1969, 1970, 1971, Devlet İstatistik Enstitüsü. Ankara.

Hayvan Ürünleri ve Yem Araştırması, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, İstanbul, 1981.

Hayvancılık, Çayır-Mera ve Yem Bitkileri Teknik Kongresi, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Erzurum, 1974.

HAZİNEDAR, Hakkı, Ordu ve Çevresi Balıkçılığı, Ordu, 1967 (Bitirme Tezi).

HAZNEDAR, A. Ekrem, Ordu Yol ve Bayındırlık Etüdleri Ordu Merkez Kanunu, Köy Basımevi, Ordu, 1938.

HORULUOĞLU, Şamil, Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri, Er Ofset Matbaacılık, Ankara.

İç Ticaret İstatistikleri-Ticaret Şirketleri, Firmalar ve Tüketim Kooperatifleri (1965, 1966, 1967, 1980), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

2 Haziran 1968 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Kısmî Seçim Sonuçları, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1969.

2 Haziran 1968 Mahalli Seçimler Sonuçları, 52- Ordu, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi VIII, İstanbul, 1953.

İl Genel Meclisi Birinci Seçim Dönemi Birinci İctima Yılı Birinci Toplantısı 1964, Ordu Valiliği.

İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl, I, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, 1981.

İmzalanan Toplu İş Sözleşmeleri Bülteni, 1979, 1980, Ajans TÜBA.

İNANDIK, Hamit, Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş, İstanbul, 1965.

İNANDIK, Hamit, Türkiye Gölleri, İstanbul, 1965.

İnşaat İstatistikleri (1970, 1975, 1978, 1979), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

İnşaat İstatistikleri-İnşaat Ruhsatnameleri ve Yapı Kullanma İzin Kağıtları (1982), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

İnşaat İstatistikleri Bülteni (I.XII.1980), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

İntihar İstatistikleri (1977-1979), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

İstatistik Bülteni, Toprak-Su, Ankara, 1980.

İstatistik Yıllığı, 1976, Yol Su Elektrik.

İstatistik Yıllığı, 1978, 1979, 1980, 1981, İş ve İşçi Bulma Kurumu.

İZBIRAK, Reşat, Coğrafya Sözlüğü, Ankara, 1965.

KARA, Şükrü, "Telli Gelin Türküsünün Ordu Rivayeti", Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, C. XV, İstanbul, 1976, s. 324.

KARACA, Murat S., Ordu İlinde Araştırmalar, Ordu Halkevi Yayınlarından No: 1, İl Basımevi, Ordu, 1948.

KARACA, Murat S., Şairlerin Dilinde Ordu, İl Basımevi, Ordu, 1970.

Karadeniz Bölgesinin Başlıca İktisadi Faaliyet Kollarında Görülen Son Gelişmeler ile İlgili İstatistik Tahlil Raporu, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara, 1965 (Teksir).

Karadeniz'in İncisi Oney-Ünye'nin Dünü ve Bugünü, Haz:İrfan Tosun, Ünye Belediyesi, Lale Ofset Matbaacılık, Ankara, 1987.

KARAER, Mustafa, Kalkınan Ordu İli, İl Basımevi, Ordu, 1967.

Kitap, muhtelif kuruluşların görüşleri, teklif ve temennileri dikkate alınarak, Ordu İlinde 1967 Uygulama ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planına alınması öngörülen yatırımlarla, Ordu'nun ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden kalkınmasını temel alan hususları ihtiva etmektedir.

KARPAT, Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893". IJMES, C. IX, Sayı: 2, 1978.

Kasaplık Hayvanlar, Et ve Et Ürünleri, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, İstanbul, 1980.

KINAL, Füruzan, Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1962.

KESKİN, F. Eşref, Ordu Destanı, Gürses Basımevi, Ordu, 1953.

KEYDER, Çağlar, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), Ankara, 1982.

KILIÇ, Celâl, Ordu'nun Ebulhayr Kestane Köyünden Mustafa Oğlu Genç Hüseyin'in Destanı, 1964.

KLAVİYO, G., Timur Devrinde Kadis'den Semerkand'a, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1975.

KOÇU, Reşat Ekrem, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. II, Semih Lütfi Kitaplığı, İstanbul.

Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları, 1966-1970, Köy İşleri Bakanlığı, Ankara, 1970.

KOŞAY, Hamit Zübeyr, Türkiye Türk Düğünleri, Ankara, 1944.

KÖKTEN, Kılıç, " Anadolu Ünye'de Eski Taş Devrine (Paleolitik) Ait Yeni Buluntular", A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. XX, Sayı:3-4, Ankara, 1963, s. 275-276.

KÖKTEN, Kılıç, " Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. XX, Sayı:3-4, Ankara, 1963, s.275-276.

Köy Envanter Etüdlerine Göre Ordu, Köy İşleri Bakanlığı Yayını:155, Ankara, 1971.

Köy Genel Bilgi Anketi (1976), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1981.

Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığına Bağlı Kooperatiflerle İlgili Araştırma, Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Ankara,1977.

KÖYDEN, Bilâl, Kabuk-nâme, Sağra Matbaası, Ordu, 1962.

Kabuk-nâme, fındık bölgesi halkının en önemli yakacak maddesi olan fındık kabuğu hakkında yazılmış mizahi bir şiir kitabıdır. Köyden, halkın kış aylarına girerken, fındık kabuğu temin etmek için maruz kaldığı ve tamamen gerçek olan muameleleri mizahi bir şekilde dile getirmek suretiyle, Ordu'nun sosyal ve ekonomik hayatının bir parçasını da yaşatmış olmaktadır.

KÖYDEN, Bilâl, Güzelordu Gazetesi'nin 25 yıllık Hikayesi, Yeni Matbaa, Ordu, 1955.

Bu kitap, Türkiye'de "Köyde İlk Çıkan Gazete" ve "Tahta baskı makinesinde basılan gazete" ünvanlarına sahip olan GÜZELORDU Gazetesi'nin 25 yıllık yayın hayatından bazı parçaları, bizzat sahibi Bilâl Köyden'in kaleminden açıklamaktadır. Kitabın önsözünde:"... resmî ilân tevziatında takip edilen adaletsiz sistem dolayısıyla, 1951 yılı sonlarına doğru (Er kişi niyetine) nidâsı ile Güzelordu'yu tarihin sinesine gömmeğe mecbur olduk" denilmektedir. "Güzelordu'nun intişarı" başlığı altında, ilk sayısının 20 Temmuz 1927 Çarşamba günü Türk Ocağı Matbaası'nda çıktığını; 55 nci sayıya kadar Arap harfleriyle yayınlanan gazetenin 25 Mart 1928'de Uzunisa Köyü'nde kendi matbaasında "tahta baskı makinesinde" intişara devam ettikten sonra, 1943 yılında tekrar şehre nakledildiği belirtilmektedir. Ancak, 1951 yılı sonlarında yaşama imkânı kalmadığından, gazetenin kapatıldığı açıklanarak, 25 yıllık yayın devresi içinde karşılaşılan bazı olaylardan örnekler verilmek suretiyle, Güzelordu'nun çok renkli basın hayatı anlatılmaktadır.

KÖYDEN, Bilâl, Ordu'nun Uzunisa Köyünde Yerleşen Şeyhoğulları Ailesine Ait Silsilename, Sağra Matbaası, Ordu, 1962.

"Şeyhoğullarına ait aile şeceresi" başlıklı önsözde: "... Bazı köklü aileleler alelâde cep defterlerine birşeyler kaydetmişlerse de, yazarın ölümü ile o basit karalamalardan da ortada eser kalmamıştı. Şeyhoğullarına, Aleybeyi ve Boğuk Oğullarına ait notlar da bu suretle kaybolanlar arasındadır." demektedir.

Köyler İstatistiği 1960 (Anket Sonuçları), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Köylerimiz (1 Mart 1968 gününe kadar), İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1968.

Kitabın önsözünde: 7267 sayılı kanun gereğince, yabancı kökten geldiği anlaşılan ve iltibasa yol açtığı tesbit olunan yaklaşık 12 bin köy adının "Yabancı Adları Değiştirme Komisyonu" tarafından incelenerek Türkçe adlarla değiştirilip kullanma alanına konulduk-

tan sonra hazırlanmış ve yayınlanmış oldukları bildirilmektedir.

Köylerimiz (Köy kanunu tatbik olunan ve olunmayan köy isimlerini alfabe sırasıyla gösterir) 1933, Dahiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü.

Kitapta, 1933 yılında, Ordu İline bağlı köylerin adları alfabetik olarak gösterilmiştir.

Köylerimiz 1981, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Yedigün Matbaası, Ankara, 1982.

Köylerimiz 1982, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü.

Köysel Alan Envanteri, Köy İşleri Bakanlığı, Ankara, 1971.

KSENOPHON, Anabasis, Çev: Hayrullah Örs, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962.

Ksenophon'un bu eserinde, (ON BİNLER)'in Kotyora (bugünkü Ordu yakını) kolonisine gelerek buradan ayrılışlarına kadar geçen süre etraflı bir şekilde anlatılmaktadır. Diğer adı (ONBİNLERİN RİC'ATI) olarak da tercüme edilen Anabasis'in Beşinci Kitap bölümünde Trabezus'tan Kotyora'ya kadar (Mart-Mayıs 400), altıncı kitap bölümünde Kotyara'dan ayrıldıkları (Mayıs-Ekim) devreleri açıklanmaktadır.

KUNTMAN, Derviş, Bir Doktorun Memleket Hatıraları, (Basılmamıştır. Sıtkı Çebi'nin arşivindedir.)

Dr. Derviş Kuntman, hatıralarında Ordu şehrine ilk tayin olduğu 1930'lu yıllardaki Ordu şehrinin sosyal, kültürel durumları hakkındaki tesbitlerinden ve ayrıca şehrin bazı özelliklerinden bahsetmektedir.

KUTLUATA, M., "Türkiye'de Fındık Üretimi ve Pazarlaması", İktisat Fakültesi Mecmuası, C. XXXVII, Sayı: 1-4, 1980, s.125-157.

Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü.

Kültür İstatistikleri (1978-1989), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Kültür ve Spor İstatistikleri Milli Kütüphane, Halk ve Çocuk Kütüphaneleri, 1975, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

KÜN, E.,-Bekir GENÇ- Yılmaz AKAR- Orhan DOĞAN- Nadir İZGİN, "Nadas Alanlarının Azaltılması Olanakları", Türkiye II. Tarım Kongresi, Ankara, s.93-166.

Lif-Yonga Levha Sanayii Etüd ve Avam Proje Taslağı, Anonim, Ordu, 1972 (Teksir).

LERMİOĞLU, Muzaffer, Akçaabat, Akçaabat Tarihi ve I. Genel Savaş Hicret Hatıraları, Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1949.

MACQUEEN, J.G., The Hitites, Londra, 1975.

Maden Tetkik Arama Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri, Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1977.

Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul, 1916.

MERT, Özcan, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Çapanoğulları, Kültür Bakanlığı Yayınları: 358, Ankara,1980.

Mesleki ve Teknik Eğitim Okulları 1982-1983, Milli Eğitim Bakanlığı.

Meteoroloji Bülteni 1974, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Meydan Laousse VII, İstanbul.

Meyve İstatistiği 1938-1942, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1946.

MIHÇIOĞLU, Cemal, Eğitimde Yörelerarası Dengesizlik, Ankara, 1980.

Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, 29 Şubat 1987, İli:52-Ordu, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Milletvekili Genel ve Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Üçte Bir Yenileme Seçimi Sonuçları (5 Haziran 1977), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Milletvekili Seçimi Sonuçları (6 Şubat1983)52-Ordu, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara

Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları (İlçe Sonuçları) 29 Şubat 1987, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek-Teknik ve Yükseköğretim 1961-1965, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1965.

Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı, 1970-1971, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1971.

Milli Eğitim İstatistikleri-İlköğretim (1965-1967, 1976-1977, 1979-1980, 1981-1982), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Milli Eğitim İstatistikleri-Orta Öğretim (1953-1960, 1961-1965, 1978-1979, 1979-1980), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Milli Eğitim İstatistikleri-Örgün Eğitim (1987-1988), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Milli Eğitim İstatistikleri-Mesleki ve Teknik Öğretim (1978-1979, 1979-1980), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Milli Eğitim İstatistikleri-Yaygın Eğitim (1967-1974, 1978-1979, 1979-1980), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Milli Eğitim İstatistikleri-Yüksek Öğretim (1979-1980, 1981-1982), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Motorlu Kara Taşıtları İstatistikleri 1975, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

MÜDERRİSOĞLU Peksever, Çambaşı Yaylâsı, 1981 (Bitirme Tezi).

NECATİGİL, Behçet, Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü, İstanbul, 1980.

NECATİGİL, Behçet, Küçük Mitolocya Sözlüğü, Varlık Yayını.

OAKES, Harvey, Türkiye Toprakları, İzmir, 1958.

ODABIAŞIOĞLU Cumhur, Trabzon Doğu Karadeniz Gazete ve Mecmuaları 1869-1928, Karadeniz Gazetesi ve Matbaacılık, Trabzon, 1987.

Okuma-Yazma Seferberliği, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1981.

OKUTAN, Hasan Tahsin, Şebin Karahisar ve Civarı (Tarih, coğrafya, folkloru), Y. Giresun Basımevi, Giresun, 1949.

14 Ekim 1973 Milletvekili Seçimi Sonuçları, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

10. Yıl Ordu Vilayeti Maarif Albümü, Ordu Valiliği, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1934.

18 ve daha yukarı Gros Tonilatoluk Deniz Taşıtları İstatistikleri 1987, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Ordu 1967 İl Yıllığı, Ordu Valiliği, Güneş Matbaacılık, Ankara.

İçişleri Bakanlığınca, ilk defa 1967 yılında çıkartılmasına karar verilen (İL YILLIĞI), belli bir sıra içindeki konuları ihtiva etmektedir.

Ordu 1986, Ordu Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Kuzey Matbaacılık, Trabzon, 1986.

Ordu Envanter Edtüdleri 1976, Köy İşleri Bakanlığı.

Ordu'nun ilçelerine bağlı bütün köylerinin ilçe merkezlerine olan uzaklıkları, yol durumları, içme suyu, arazi, nüfus ve okul gibi çok yönlü bilgileri tablolar halinde açıklanmaktadır.

Ordu İktisadi Raporu 1982, Ticaret ve Sanayi Odası, Ordu, 1982.

Ordu İli 1968 Yılı Yatırımları, Ordu Valiliği, Demokrasinin Müdafii Matbaası, Samsun, 1969.

Ordu İli 1969 Yılı Yatırımları, Ordu Valiliği, İl Basımevi, Ordu, 1969.

Ordu İl Genel Meclisinin Birinci Seçim Dönemi Dördüncü Yıl Toplantısı Zaptı 1966-1967, Ordu Valiliği, İl Basımevi, Ordu.

Ordu İl Genel Meclisinin Birinci Seçim Dönemi Üçüncü Yıl Toplantısı Zaptı 1965-1966, Ordu Valiliği, İl Basımevi, Ordu.

Ordu İl Genel Meclisinin İkinci Seçim Dönemi Beşinci Yıl Toplantısı Valilik İzahnamesi 1971-1972, Ordu Valiliği, İl Basımevi, Ordu.

Ordu İli Kültür ve Turizm Envanteri 1986, Kültür ve Turizm Müdürlüğü (Teksir).

Ordu İlinde Seramik Sanayii Ön Etüdü, Anonim, 1972 (Teksir).

Ordu İlinde Söndürülmüş Torbalanmış Toz Kireç Üretim Sanayii Ön Etüdü, Anonim, 1972 (Teksir).

Ordu İlinin Kalkınmasında Turizmin Yeri, İktisadi Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1990.

Ordu İl Sporunda 50. Yıl (1938-1988), Ordu Valiliği, Gökçe Matbaası, Ankara.

Ordu İlinde Tuğla-Kiremit Sanayii Ön Etüdü, Anonim, 1972 (Teksir).

Ordu İlinin Ekonomik Kalkınması, İktisadi Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1989.

Ordu İli Turizm Raporu, Anonim, 1972 (Teksir).

Ordu İl Yıllığı 1973.

Ordu İmam-Hatip Lisesi, 1983-1984 Öğretim Yılı Son Sınıf Yıllığı, Ordu İmam-Hatip Lisesi.

Ordu'nun Kerametli Suyu", Vatan Memleket İlaveleri, İstanbul, 1952.

"Ordu" Maddesi, Türkiye Ansiklopedisi III.

Ordu-Perşembe, Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi, Turizm Gezi ve İnceleme Kolu, 1985(Teksir).

Ordu Şehrinde Çikolata Sanayii Ön Etüdü, Anonim, 1972(Teksir).

Ordu Tüketici Harcamaları Anket Sonuçları 1969, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Ordu ve Yöresinin Tarımsal, Sosyo-Ekonomik Sorunları ve Çözüm Yolları Sempozyumu, Ordu Valiliği, Kuzey Matbaacılık, Trabzon, 1983.

Ordu Vilâyeti Genel Meclisinin Dokuzuncu Seçim Döneminin Dördüncü Yıl Toplantısına Ait Zabıt, Ordu Valiliği, İl Basımevi, Ordu, 1953.

Ordu Vilâyeti Umumi Meclisinin 1929 Senesi Zabıtnamesi Üçüncü İntihap Devresi Dördüncü İctima Senesi, Ordu Valiliği, Işık Matbaası, Giresun, 1930.

Ordu Vilâyeti, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, 1960.

Ordu Vilâyetinin Vaziyeti Ziraiyesi, Ordu Valiliği, Tekâmül Matbaası, Ordu (tarihsiz).

Ormaniçi Dinlenme Yerlerimiz, Orman Bakanlığı, Ankara, 1980.

Orman Köylüsünün Ormancılık Kesiminde ve Orman Bölge Başmüdürlüklerindeki Kentlerde İşlendirilmesi Olanakları, Ormancılık Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976.

Ordu Vilâyeti Umumi Meclisinin Onuncu Seçim Döneminin İkinci Yıl Toplantısında Okunan Valilik İzahnamesi ve Daimi Encümen Mütaleanamesi, Ordu Valiliği, İl Basımevi, Ordu, 1956.

Orman Mühendisliği Dergisi, Sayı: 3, Ankara, 1981.

OSTROGORSKY George, Bizans Devleti Tarihi, Ankara, 1981.

OTYAM, Fikret, Gide Gide 3, Ankara, 1961.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, "1909-1930 Yılları Arasında A.Ş. Olarak Kurulan Bankalar", Der:O. Okyar, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, 8-10 Haziran 1973, Ankara, 1975, s. 409-484.

Ölüm İstatistikleri (İl ve ilçe merkezlerinde) 1979, 1980, 1981, 1987, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

ÖNDER, Mehmet, Anadolu Şehir Adları, Ankara, 1969.

ÖNDER, Mehmet, Atatürk'le Adım Adım Türkiye, Kültür Ofset Araştırma Yayını: 1, Ankara, 1984.

ÖNDER, Mehmet, Atatürk'ün Yurt Gezileri, İş Bankası Kültür Yayınları, Atatürk Dizisi: 23, Ankara, 1975.

ÖNDER, Mehmet, Şehirden Şehire (Efsaneler, destanlar, hikayeler) I-II, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1972.

ÖNDEŞ, Feyzi, Fatsa Ilıcası ve Rehberi ve Turistik Bilgiler, Yeni Matbaa, Ordu, 1966.

ÖNEY, Hüseyin, Doğu Karadeniz Ticaret ve Sanayi İş Rehberi, Ankara, 1972.

ÖNGÖR, Sami, Coğrafya Sözlüğü, İstanbul, 1961.

ÖNGÖR, Sami, Geçen Yılları Düşündükçe, Tekin Yayınevi, 1987.

Ordu'lu olan Sami ÖNGÖR, çocukluğundaki Ordu'ya ait hatıraları, şehrin o yıllardaki sosyal havası içinde anlatmaktadır. Yazar, bu hatıralarında 1930'lu yılların Ordu şehrini, ekonomik ve kültürel durumlarıyla da canlandırmaya çalışmıştır.

ÖRNEK, Sedat Veyis, Geleneksel Kültürümüzde Çocuk, Ankara, 1979.

ÖZBEK, Nizamettin, Yurttan Renkler, Ankara, 1951.

ÖZEL, Oktay, XV-XVI.Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal (Ziraî) Organizasyon Köylüler ve Köyler, 1986 (Tez).

ÖZGÜL, Y., İlimiz Ordu (Turistik Ordu İl Haritası ve Karayolları Haritası İlaveli), Isparta.

ÖZKAN, Sevgi-Abdullah ÖZKAN, Türkiye İşçi Sınıfı 1976 Yıllığı, İstanbul, 1977.

ÖZKAYA, Yücel, "Canikli Ali Paşa", Belleten, C. XXXVI, Sayı: 144, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 483-525.

ÖZÖTÜN, Erdoğan, Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası, Ankara, 1980.

ÖZÖTÜN, Erdoğan, Türkiye Gayrisafi Yurt İçi Hasılası (İller İtibariyle) Kaynak ve Yöntemler (1975, 1976, 1977, 1978), Devlet İstatistik Ensititüsü Matbaası, Ankara, 1980.

PEKER, Kemal, Fındığın Kooperatifleşmesi, Kemal Matbaası, İstanbul.

PEKER, Kemal, Fındık (İktisadi Kalkınmada Önemi), Yeşil Giresun Matbaası, Giresun, 1943.

PEKER, Kemal, Fındık (Tarihçe, Tarım, Kültür, Ticaret, İstihlâk Bakımlarından), Yeşil Giresun Matbaası, Giresun, 1948.

Bu kitapta, fındık birçok yönleriyle ele alınmış, ayrıca üretim bölgesinin ekonomik durumları da açıklanmıştır

PEKER, Kemal, Fındık Kongresine Rapor (1935-1955), İstanbul, 1956.

Ordu ilinde üretilen fındıklar hakkında tabloların yer aldığı kitapta, 1923-1955 devresine ait rakamlar açıklanmıştır.

PEKER, Kemal, Kemal Atatürk ve Fındık, Becid Basımevi, İstanbul, 1962.

PEKER, Kemal, Ordu İli ve Fındık, Yeşil Giresun Matbaası, Giresun, 1945.

Parekende Fiat İstatistikleri 1971-1979, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

PLANHOL, Xavier de, "Les origines d'Ordu", Geographica pontica III, 6-P. Maisonneuve et Larose, Paris, 1978, s.321-334.

1961 yılında Ordu'nun Çambaşı ve Karagöl Dağı çevresinde coğrafî incelemeler yapan araştırmacı, bu tesbitlerini ayrı basım haline getirmiştir.

PLANHOL, Xavier de, Limites antique et actuelle des cultures arbustives méditerranéennes en Asia Minoure (II.s. Bulletin de 1'Asseciation de Géographes Français No: 239-240, 1954'den ayrıbasım).

Ordu ilinde yaylâcılığın gelişmesinden ve bölgedeki eski kavimlerden söz edilmektedir.

PLANHOL, Xavier de-Turgut BİLGİN, Karagöl Kütlesi Üzerinde Pleistosen ve Aktüel Glasiyasyon ile Periglasiyal Topoğrafya Şekilleri, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, 1962.

Bu araştırmada Karagöl Dağı ile Ordu'nun Çambaşı Yaylâsı ile ilgili bazı coğrafî özelliklerden bahsedilmektedir.

Pontus Meselesi, Matbuat Müdüriyet-i Umumisi, Ankara, 1922.

RAWLİNSON, George, Herodot Tarihi I-II, Çev: Ö. Rıza Doğrul, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1941-1943.

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sonbahar Gezileri, 1341 (Arap Harfli).

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, İstanbul, 1888.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul, 1898 ve 1903.

Salname-i Vilayet-i Sivas, 1870.

SAMİN, Cihangir, Finansal Analiz, V, İstanbul, 1982.

Sanayi İstatistikleri 1965, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara.

Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1945.

Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1933.

Sanayi Sayımı 1927, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Sanayi ve İş yerleri Sayımı (İmalât Sanayii) 1964, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Sanayi ve İş yerleri Temel Anketi 1963, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

SARAÇOĞLU, Hüseyin, Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller, İstanbul, 1961.

SEBÜK, Mehmet Ali, Memleket Krimolojisi, Gürses Basımevi, Ordu, 1944.

Ordu şehrinde vazifeli bulunduğu devrede, mahallî gazete ve dergilerde yayınladığı ve konferans olarak verdiği araştırmalarını mahallin krimonolojik cereyan ve renklerini aksettirmesi bakımından kitap haline getirmiştir. Kitap, çocuk krimonolojisi, himaye teşkilâtları, mücrimler ve onların arkasından ağlayanlar, kültür seviyeleri, köy ve şehir cürümleri, kadınlar tarafından işlenen cürümler, kumarın cürümlere tesiri bölümlerine ayrılmış ve örnekler Ordululardan verilmiştir.

SELEN, H. Sadi, Coğrafya Dünyası Karadeniz Coğrafyası I, Sayı: 2, 1950.

SERİN, Muhiddin, Hat Sanatımız-Tarihçesi, Malzeme ve Aletler-Meşkler, İstanbul, 1982.

SERTOĞLU, Murat, Kahramanlar Kahramanı Hekimoğlu, Sağlam Kitapevi, İstanbul, 1983.

93 Savaşından sonra Kafkaslardan göç ederek Ordu'nun Fatsa ilçesi köylerinde yerleşen bir aile ile, bu köyden bir genç arasındaki olayları dile getiren bu kitap, 1977 yılında Tercüman gazetesinde de tefrika edilmiştir.

SEVGEN, Nazmi, Anadolu Kaleleri I, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1959.

SEVİN, Ömür, Sayılarla Sağlık Hizmetleri, Ankara, 1979.

SHAW, Stanford, "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914; Some Preliminary Remarks", Osmanlı Araştırmaları, I, 1980.

SİLİER, Oya, Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938), İstanbul, 1981.

SİLİER, Oya-Mine ÇINAR, Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma, İstanbul, 1979.

SİPAHİOĞLU, Enver Emin, "Ordu Yöresinden Maniler", Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, C. IX, İstanbul, 1965, s. 185.

SLASTENENKO, E., Karadeniz Havzası Balıkları, İstanbul, 1955-56.

SORAL, Erdoğan, Türkiye'de Tarım Satış Koopratifleri ve Birlikleri Sorunu, Ankara, 1981.

SOSYAL, Metin, Tam Açıklamalı Turizm Kılavuzu İlden İle Türkiye, 1973.

Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı, 1970, 1971, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1982, Sosyal Sigortalar Kurumu, Ankara.

Sosyalist Kültür Ansiklopedisi VII, İstanbul, 1982.

Sosyalizasyon Bölgelerinden Derlenen Ölüm İstatistikleri 1978-1979, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1981.

SOYTÜRK, Şeref, Kuyluca Köyünde Aile Yapısı, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Erzurum, 1981 (Bitirme Tezi).

Spor İstatistikleri 1978, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1978.

STRABON, Geographika (Coğrafya), XII.Kitap, Çev: Adnan Pekman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969.

Su Ürünleri Anket Sonuçları 1968, 1970-1971, 1976-1979, 1980, 1981, 1982, 1988-1989, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

SÜLKER, Kemal, Türkiye'de Sendikacılık, İstanbul, 1955.

SÜMER, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler-Tarihleri, Boy Teşkilâtları, Destanları), Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.

Süt Sanayii Tesis Raporu, Anonim, Ordu, 1972 (Teksir).

Süt ve Süt Ürünleri Sektör İzleme Raporu, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, İstanbul, 1980.

Şemseddin Sami, Kamus'ül-alâm I-VI, İstanbul, 1889 (Arap Harfli).

T.C. Anayasası Halk Oylaması Sonuçları 1982, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

T.C. Devlet Salnamesi 1928-1929 (Arap harfli).

T.C. Devlet Yıllığı (1929-1930), Matbuat Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

T.C. Salnamesi 1926-1927 (Arap harfli).

TANKUT, H.Reşit, Tarihten Öncede Ordu ve Erek, 1962.

Prof.Hasan Reşit Tankut'un özel olarak yazara yazıp gönderdiği bu eser, tek nüsha olup araştırmacı Sıtkı Çebi'nin arşivindedir.

Tapu İstatistikleri 1973-1977, 1979-1980, 1981-1982, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

TARHAN, Nazım, Tarihte Türkiye.

Tarım Alet ve Makinaları Araştırması, 1979, 1981, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, İstanbul.

Tarım İstatistikleri Özeti 1977, 1979, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Tarım Kredi Kooperatiflerinin İllere Dağılışı, Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, Ankara, 1978.

Tarımsal Ürünlerde Destekleme Fiat Politikası, Türkiye Zirai Ekonomi Derneği, Ankara, 1975.

Tarımsal Yapı ve Üretim 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976-1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

TEKELİ, İlhan, Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar, Ankara, 1980.

TEKELİ, İlhan-Selim İLKİN, Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, Ankara, 1982.

TEKELİ, İlhan-Selim İLKİN, 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Ankara, 1977.

TEKİNEL, Osman-Erkan BENCİ, "Türkiye'de Su Kullanımının Düzenlenerek Üretimin Artırılması Olanakları", Türkiye II.Tarım Kongresi, Ankara, s. 193-206.

Teknik Bülten, Orman Bakanlığı, Ankara, Haziran 1980.

TEXIER, Charles, Küçük Asya I-III, Çev: Ali Suad, Matbaayı Amire, İstanbul (Arap harfli).

TİRALİ, Naim, Aşka Kitakse, İstanbul, 1953.

Toplu Sözleşme İstatistikleri, 1972-1976, 1976-1979, 1980, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Toprak Reformu Özel Sayısı, TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, Ankara, 1979.

Toprak-Su İstatistik Bülteni 1980, Toprak-Su Genel Müdürlüğü, Ankara.

TOROS, Aykut, Türkiye'nin Demografik Yapısı (1965-1970), Ankara, 1979.

TOROS, Hüsamettin, Türkiye Sanayii: Devlet İşletmeleri, Ankara, 1954.

Trabzon Vilâyeti Salnamesi H.(1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1297, 1298,, 1305, 1309, 1310, 1311, 1313, 1316, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322) yıllarına ait 24 cilt, Trabzon Vilâyeti Matbaası (ait oldukları yıllarda basılmışlardır).

Trafik Kazaları 1971-1973, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Trafik Kazaları İstatistikleri (Geçici Sonuçlar) 1980, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Trafik Kaza İstatistikleri 1989, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

TRAK, T. Selçuk, İktisadi ve Ticari Türkiye, İzmir, 1959.

TUĞLACI, Lütfi F., Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa ve Tenbihnameleri, İçişleri Bakanlığı, Genel Yayın No: 425, Sevinç Matbaası, Ankara, 1987.

TUĞLACI, Pars, Osmanlı Şehirleri, Milliyet Tesisleri, İstanbul, 1985.

TURAN, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.

Turizm (Gelen-giden vatandaş ve yabancı) Geçici Sonuçlar 1990, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara

Turizm İstatistikleri (Gelen-giden vatandaş ve yabancı) Geçici Sonuçlar 1990, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Türk Ticaret Salnamesi 1926-1927, İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelet Türk A.Ş. , Halk Matbaası, İstanbul, 1926.

TÜRKAY, Cevdet, Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar (Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre), Tercüman Kaynak Eserler Dizisi: I, Garanti Matbaası, İstanbul, 1979.

Türkiye Ansiklopedisi 1923-1973 III, İstanbul, 1974.

Türkiye Arazi Varlığı, Toprak-Su Genel Müdürlüğü, Ankara, 1978.

Türkiye Cumhuriyeti Maarifi, 1923-1943, Ankara, 1944.

Türkiye II.Tarım Kongresi, Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara.

Türkiye İstatistik Yıllığı, 1963, 1964-1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi, Tüm İktisatçılar Birliği, Ankara, 1976.

Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre), Maden Tetkik Arama, Ankara, 1980.

Türkiye Mülki İdare Bölümleri Belediyeler, Köyler (1 Kasım 1985 Durumu), İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü.

Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1976, İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Güneş Matbaacılık, Ankara, 1976.

Türkiye Mülki İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler- Belediyeler (1 Haziran 1970 durumu), İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü.

Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Türkiye Orman Envanteri, Orman Bakanlığı, Ankara, 1980.

Türkiye Sağlık İstatistikleri Yıllığı 1975-1978, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara.

Türkiye Tarımsal Üretim Değeri 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, Ziraat Bankası, Ankara.

Türkiye Zirai İstahsal Kıymeti 1952, Ziraat Bankası, Ankara.

Türkiye'de Arıcılık ve Bal Üretimi, İktisadi Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1986.

Türkiye'de Küçük Sanayi Siteleri, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, 1982.

Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu I-II, İçişleri Bakanlığı, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1946.

Türkiye'de Organize Sanayi Bölgeleri (1961-1981), Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, 1982.

Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1973.

Türkiye'de Yerel Basın, İstanbul, 1979.

Türkiye'nin Çevre Sorunları, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Ankara, 1981.

Türkiye'nin Tarımsal Üretim Projeksiyonu 1968-2000, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Ankara, 1969.

TÜRKOĞLU, Abdullah, Gıda Maddeleri, İstanbul, 1979.

Ulaştırma İstatistikleri (Geçici Sonuçlar) 1973-1974, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları 1970-1973, 1976-1979, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Ulaştırma İstatistikleri Özet Tabloları (Geçici Sonuçlar) 1973-1976, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Ulaştırma ve Trafik Kazaları İstatistikleri (Geçici Sonuçlar) 1980, 1981, 1983-1984, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

UMAR, Bölge, Türkiye Halkının ilk Çağ Tarihi, İzmir, 1982.

URAZ, Murat, "Fitnat", Resimli Şair ve Muharrirlerimiz, İnönü Kütüphanesi, Temeyyüz Matbaası, İstanbul, 1941.

UYANIK, Muvaffak, Dağlarımız, İstanbul, 1947.

UYKUCU, Kürşad Ekrem, Bölgemiz Karadeniz İlleri ve İlçeleri, Zafer Matbaası, Ankara, 1978.

UZLU, Temel, Ordulu Ozanlar, İl Basımevi, Ordu, 1972.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, Anadolu Beylikleri, Ankara, 1969.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, Osmanlı Tarihi, I-IV, Ankara, 1972-1978.

"Ünye Çimento Fabrikası 1982'de 65.000 Ton Çimento İhraç Etti", Yeni Ekonomi Gazetesi, 1.11.1982.

Vatan Memleket İlaveleri , İstanbul, 1952.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, Anıların İzinde, İstanbul, 1977.

Xponika Kotyoprn (Kotyora'nın Tarihi), Selanik, 1955 (Rumca).

Yaban Hayatı ve Av Kaynaklarımız, Orman Bakanlığı, Ankara, 1979.

YALÇIN, Osman, Ordu, Özyürek Yayınevi, İstanbul, 1961.

YALÇIN, Osman, Ordu ve Karadeniz Bölgesi, Özyürek Yayını, İstanbul.

Yapak, Yün İpliği ve Yünlü Dokuma, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, İstanbul, 1976.

YARAN, Azer, Mayıs, Ankara, 1979.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, Aybastı Kuzköy Yatırının Tarihçesi, 6-13 Mayıs, Antalya IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi'ne Sunulan Tebliğ (Baskıda).

YEDİYILDIZ, Bahaeddin ve Ö. İZGİ, " 1455 Yılında Ordu ve yöresinde kullanılan şahıs adları", Şükrü Elçin Armağanı, H.Ü. Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi, Ankara, 1983.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Ordu İli Yer Adları", Türk Kültürü Araştırmaları, C. XXII, Sayı: 1-2, 1984.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No: 598, Kültür Eserleri Dizisi: 42, Sanem Matbaası, Ankara, 1985.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Ordu Yöresine Ait Bazı Folklor Unsurlarının Tarihi Kökenleri", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1987, s. 439-446.

Yem Sanayii Tesis Raporu, Anonim, Ordu, 1972 (Teksir).

YENER, Samira, 1965-1970 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri, Ankara, 1977.

Yeni Tabii Yer Adları 1977 (Yeni eski ve illere göre dizileri), İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara, 1977.

Yeni Türkiye Atlası, Milli Savunma Bakanlığı, Harita Genel Müdürlüğü, Ankara, 1977.

79-80 Orduspor, Ordu Spor Kulübü.

Yıllık İmalat Sanayii Anketi 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Yıllık İmalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar 1978, 1979, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Yıllık Ticaret Kılavuzu 1931, İstanbul.

26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % 1 Örnekleme Sonuçları, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1976.

25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı Örnekleme Sonuçları, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1972.

YÜCEKÖK, Ahmet N., Türkiye'de Dernek Gelişimleri (1946-1968), Ankara, 1972.

YÜCEKÖK, Ahmet N., Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968), Ankara, 1971.

YÜCEL, Yaşar, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara, 1970.

YÜCEL, Yaşar, Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakın Doğu, Ankara, 1982.

YÜKSEL, Turan, Eğitim Kurumlarında Sağlık, İstanbul, 1978.

ZEKİ, Mehmet, Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi 1930-1932, Hamit Matbaası, İstanbul.

Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1941.

Ziraat Odaları Çalışma Raporu, 1972-1973, 1980-1981, Türkiye Zirat Odaları Birliği.

Ziraat Vekili Muhterem Muhlis Beyefendi İçin Hazırlanmış Ordu Vilâyeti Ziraat Broşürüdür, Ordu Valiliği.

Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950, 1958-1960, 1961-1963, 1965, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

ZORAL, Kutlu Y., Doğu Karadeniz Bölgesinde Yakacak Olarak Kullanılabilecek Tarımsal ve Sanayi Yan Ürünlerinin Potansiyeli, Erzurum, 1974 (Teksir).

Bu araştırmada, Doğu Karadeniz illeri arasındaki illerle Ordu ilinin tarım ürünleri, sanayi ve yakacak olarak kullanılabilecek tarımsal ve orman yan ürünleri, yakacak ihtiyaçları hakkında geniş bilgiler verilmektedir.